

DAJ 8504/2

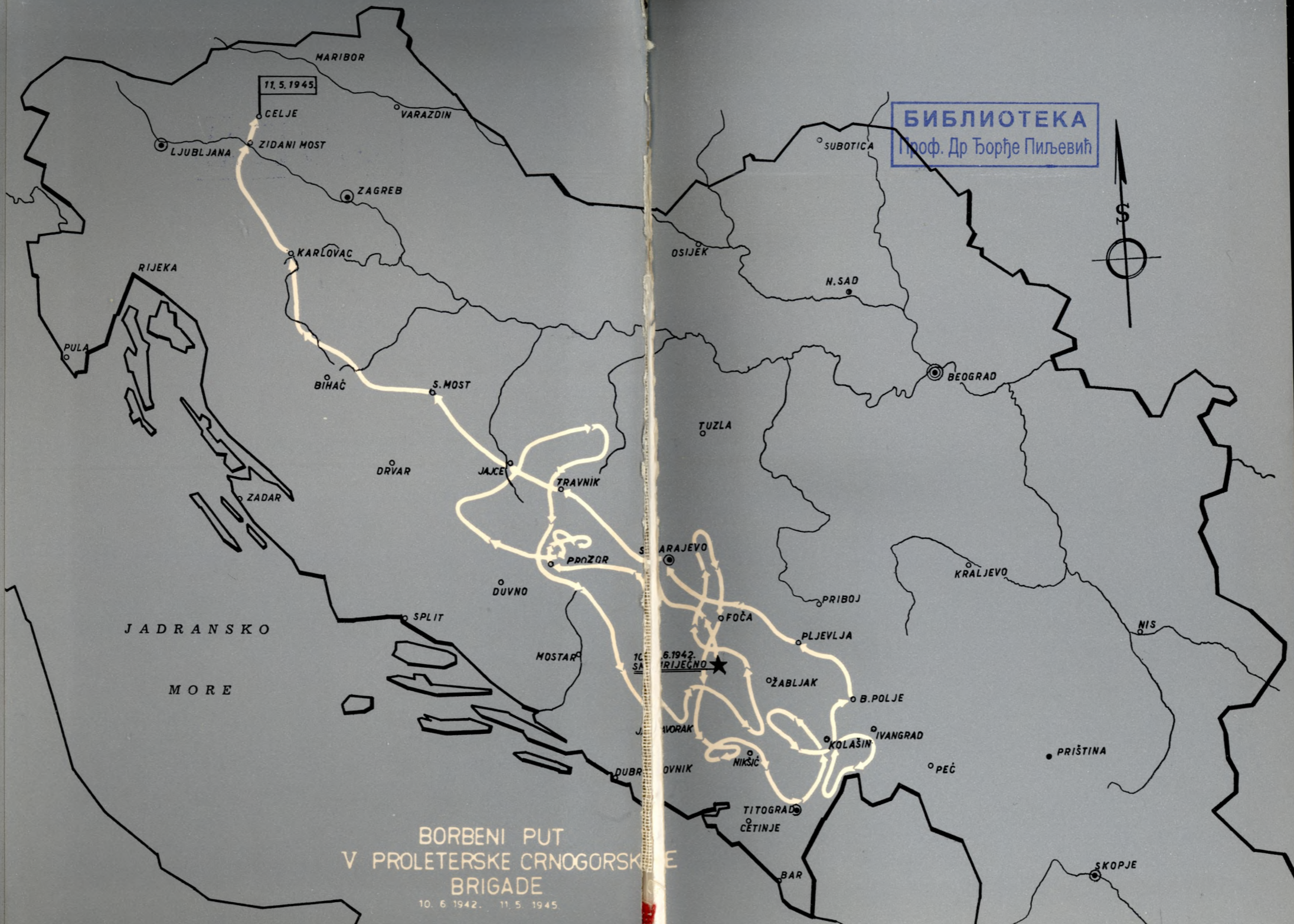
**ПЕТА
ПРОЛЕТЕРСКА**

17. 5. 1945.

БИБЛИОТЕКА
Проф. Др Ђорђе Пиљевић

BORBENI PUT
V PROLETERSKO CRNOGORSKE
BRIGADE
10. 6. 1942. 11. 5. 1945.

ПЕТА ПРОЛЕТЕРСКА ЦРНОГОРСКА БРИГАДА

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД

ИНИЦИЈАТИВНИ ОДБОР

РАДОМИР БАБИЋ, ЈОВО ВУКОТИЋ, МИЛИНКО ЂУРОВИЋ, ДРАГИША
ИВАНОВИЋ, ЂОКО ИВАНОВИЋ, БЛАЖО ЈОВАНОВИЋ, НИКО ЈОВИЋЕВИЋ,
МИЛЕ КИЛИБАРДА, ГЛИГО МАНДИЋ, НОВО МАТУНОВИЋ, ВУЈАДИН
ПОПОВИЋ, МИЛИСАВ РАИЧЕВИЋ, ВЕЛИМИР ТЕРЗИЋ, ВОЈО ТОДОРОВИЋ

УРЕДНИЦИ

МИЛИНКО ЂУРОВИЋ, НОВО МАТУНОВИЋ, МИЛИСАВ РАИЧЕВИЋ

РЕДАКТОРСКИ ОДБОРИ БАТАЉОНА

Први батаљон
ДРАГО ВУЧЕНИЋ, НОВАК МАТИЈАШЕВИЋ, ПЕЈО РАИЧЕВИЋ

Други батаљон
БОЖИДАР БАЦКОВИЋ, ДУШАН ВУКИЋЕВИЋ, ВАСИЛИЈЕ КРАЉЕВИЋ

Трети батаљон
ЂОРЂИЈЕ ВУЛОВИЋ, РАДИВОЈЕ МАКСИМОВИЋ, НИКОЛА ПЕРОВИЋ

Четврти батаљон
НИКОЛА ЖИВКОВИЋ, ВЕЉКО ЈАНКОВИЋ, ЗАРИЈА ШКЕРОВИЋ

Пети батаљон (Зијаметски)
НИКОЛА БАНДУЛАЈА, АНЂЕЛКО ЈАЊИЋ, МИРКО КАЛЕЗИЋ

Интендантура и санитет
МИЛИСАВ БРАЈОВИЋ, ЗОРА ГОЛОВИЋ, РАДОШ ЉУМОВИЋ

О мот

ПЕТАР ЛУБАРДА Битка на Јаворку

Вишете

МИЛАН БОЖОВИЋ, ПИВО КАРАМАТИЈЕВИЋ, АНТОН ЛУКАТЕЛИ, ИСМЕТ
МУЈАЗИНОВИЋ, ВУКО РАДОВИЋ

ПЕТА ПРОЛЕТЕРСКА ЦРНОГОРСКА БРИГАДА

ЗБОРНИК СЈЕЋАЊА

КЊИГА ДРУГА

Београд 1972.

РАТНА ПРОШЛОСТ НАШИХ НАРОДА
КЊИГА СТО ТРИДЕСЕТ ДЕВЕТА

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Генерал-пуковник МИРКО ЈОВДНОВИЋ, генерал-потпуковник ЈОЦО ТАРА-
БИЋ, генерал-потпуковник ВЕЉКО МИЛАДИНОВИЋ, генерал-мајор ФАБИЈАН
ТРГО, генерал-мајор МЕТОДИЈЕ КОТЕВСКИ, пуковник ВИКТОР КУЧАН,
пуковник МИШО ЛЕКОВИЋ, пуковник АХМЕТ ЂОНЛАГИЋ, пуковник
РАДОМИР ПЕТКОВИЋ — главни уредник

УРЕДНИК

потпуковник ДУШАН ПЕЈАНОВИЋ

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД

ПОСЛИЈЕ НЕРЕТВЕ

ДВА СВИЈЕТЛА ЛИКА НАШЕ ПАРТИЈЕ

РАДОЈЕ Дакић Крцун-Брко и Сава Ковачевић улазе у наш ослободилачки рат као прекаљени и искусни комунисти, револуционари. И један и други имали су огромно револуционарно искуство, које су стекли активним учешћем у борбама које је водила радничка класа и остале напредне снаге наших народа под руководством КПЈ противу ненародних режима, националног, ооцијалног и политичког угњетавања у бившој Југославији. Обојица потичу из крајње сиромашних сељачких породица, сиромашних и за схватање тог појма у тим иначе економски врло неразвијеним подручјима, Радоје из села Црне Горе под Дурмитором а Сава из села Нудола, под Бијелом гором.

У родитељском дому Радоје није имао ни најосновније услове за живот и школовање, па зато, по завршеној основној школи напушта родно мјесто и одлази у Београд на изучавање заната. Још у току шегртовања осјетио је сву грубост експлоатације радника, а посебно ропски положај шегрта. Природно бистар, с изванредном моћи запажања, млади металац Дакић се од првих дана повезује с класним синдикалним покретом.

Отада је његов животни пут заувјек повезан с радничком класом и њеном борбом. Међу својим друговима шегртима још од првих дана истиче се борбеношћу, активношћу и израженим смислом за организовање борбе. За вријеме школовања неуморно ради на свом политичком, теоретском и културном уздизању, колико год су му то услови дозвољавали. Својом непосредношћу, другарством, скромношћу, борбеношћу и активношћу стиче све већи углед међу радницима металцима.

Још од првих дана свог револуционарног рада учествује у свим борбеним акцијама напредног Београда, истичући се борбеношћу и активношћу. Пријемом у Партију, 1934. године, његова револуционарна активност и организаторске способности долазе до још потпунијег изражаја, тако да је већ 1939. године изабран за политичког секретара партијске организације Београда, једне од најмасовнијих и најборбенијих у земљи. Непосредно пред рат у редовима радничке класе Београда израстао је у једног од најпознатијих и најомиљенијих бораца — револуционара.

Револуционарни покрет од 1939. до 1941. године све је снажнији и организованији. Београд постаје поприште и центар борбе за демократске слободе, за слободу штампе, за слободно организовање радника у класне синдикате, а посебно против све изразитије и отвореније политичке издаје земље од профашистичке владе Цветковић—Мачек. Облици борбе су све разноврснији, а масовне акције — штрајкови и уличне демонстрације — све чешће, борбеније и организованије.

Поред веома живог свакодневног политичког рада илегалних партијских организација и организација Скоја, у синдикатима, у антифашистичком фронту, у студентским организацијама, удружењу приватних намјештеника и у другим напредним организацијама на које је Партија имала утицај, није тих дана могао проћи ниједан важнији догађај а да револуционарни покрет на њега не реагује преко илегалне штампе, отворених уличних демонстрација и штрајкова.

Партијска организација Београда, на чијем је челу био Крцун (Дакићев псеудоним до почетка рата) 14. децембра 1939. организује велике демонстрације, које су отпочеле на Славији. Полиција је употребила ватрено оружје против демонстраната и при томе десетак учесника ранила и неколицину убила, али демонстрације није растјерала за читаво три сата.

Године 1940. партијска организација покреће и изводи познати штрајк аеронаутичких предузећа, који траје неколико мјесеци. Сва настојања власти да га разбије остала су узалудна, па су властодршци морали да прибјегну упућивању на војну вјежбу учесника у штрајку — само да би га разбили.

Дакић се за све вријеме налазио на челу штрајкачког одбора. Тих дана је био, тако рећи, стално на улици, непрестано у покрету, обилазио штрајкачке страже и групе, одржавао кратке састанке, давао упутства и стизао да брзо реагује на догађаје и мобилише све снаге напредног Београда за политичку, моралну и материјалну подршку штрајка. Обично се тих дана и хранио у ходу, хитајући од једног до другог састанка. Купио би парче хлеба, стрпао га у џеп свог већ похабаног жућкастог мантила и уз пут чапкао по залогашај. Врло ријетко је свраћао у какву прчварницу да поједе топао оброк.

Правилно је уочавао и истицао значај штрајка за развијање борбеног расположења у подизању политичке и класне свијести радника о њиховој снази само ако су добро организовани и правилно усмјеравани. Штрајк је имао снажан одјек на развијање борбеног расположења не само код радника ових предузећа већ и код остале радничке класе Београда па и читаве земље. На свим партијским састанцима Крцун је наглашавао значај омасовљења партијских организација у овим и осталим предузећима. Била је то повољна прилика за пријем нових чланова из редова радника који су се истакли у акцијама у току овог дуготрајног и успјешног штрајка.

Полиција, разумије се, убрзо је запазила такву његову свакодневну активност, па је зато више пута хапшен. Његово држање пред класним непријатељем било је како то и доликује истински увјереном и прекаљеном радничком борцу, који је чврсто, свјесно и одлучно пошао путем непомирљиве борбе своје класе.

За Крцуна се без претјеривања може рећи да је сву своју бујну животну енергију посветио борби своје класе и свога народа, да није имао животних радости ван револуционарне борбе. Он је био доследни раднички борац и страствени револуционар, самопријегоран и неуморан у раду, пословично правичан и присан друг. Зато, увијек полазећи од интереса борбе, није могао да подноси било какав јавашлук, било какву недисциплину, непартијност у раду комуниста или пороке у њиховом личном животу. Личним примјером неодољиво је утицао на средину у којој је живио.

У жељи да комунисти, борци за идеале радничке класе, буду што узорнији, реаговао је и на најситније грешке које

би појединци испољили било у раду или у личном животу, не одустајући од убјеђивања све док не би стекао увјерење да је у томе и успио. И у томе је био до краја упоран и истрајан, сматрајући да комунисти у цјелини и сваки понаособ морају служити за углед какви треба да буду људи и њихови међусобни односи.

За Крцуна се може казати без бојазни од претјеривања да је, управо због тога што је био баш такав, неодољиво дјеловао на људе, развијајући код њих осјећање правичности, другарства, скромности, револуционарне будности, свјесне самодисциплине. Отуда је брзо стицао повјерење и углед и као човјек, и као друг, и као руководилац — и у партијским организацијама и у народу.

И Сава Ковачевић се још од ране младости определије. Још за револуционарни раднички покрет. Обдарен изузетном природном бистрином и неисцрпном енергијом он неуморно ради на свом идеолошком, теоретском и културном уздицању. Иако је у веома тешким условима долазио до литературе, јер је живио на селу и обављао све физичке послове као и остали сеоски младићи, Сава је већ у двадесет петој години упорним радом израстао у зрелу и цијењену политичку личност свог родног Грахова и околине. Поред марксистичке литературе, систематски је изучавао и литературу о пољопривредној производњи, посебно о виноградарству, воћарству и пчеларству.

Сиромаштво, које је општа карактеристика граховског краја, натјерује га да напусти родитељски дом и потражи хљеба ван свога завичаја. Зато одлази у Трепчу, где се запошљава као рударски радник. Ту се упознаје са животом и борбом радничке класе, проширује своје видике и стиче нова искуства. И у новој средини за кратко вријеме постаје запажен и истакнут раднички борац. Његова динамичка личност као да је била створена за револуционарне окршаје радничке класе. Он са њему својственом револуционарном енергијом приступа организирању радника и учествује у масовним акцијама које је покретала и водила Партија међу њима и, као и у свом родном крају, међу рударима брзо се истакао својом борбеношћу, политичком зрелошћу и организационим смислом.

И својом појавом и кристално јасном ријечју импресивно је дјеловао на људе још од првог сусрета. Поред ве-

ликог револуционарног искуства, које је стекао у крилу Партије, он је уз то упорним радом на свом културном и политичком уздицању израстао у такву личност, да је — на примјер, пред Судом за заштиту државе у Београду својом одбраном, која је у суштини била осуда постојећег друштва бивше Југославије — импресионирао судије и присутне тако да му нијесу вјеровали да од школских квалификација има свега четири разреда основне школе.

Сава је ступао смјело и непоколебљиво у револуционарне акције које је покретала, организовала и водила Партија. Он није чекао директиве руководства за акције, већ је самоиницијативно и сам покретао и организовао масе у борбу упркос сталних пријетњи, прогона и хапшења од стране полиције.

Будући да је и по својим карактерним особинама и политичкој одлучности био примјер неустрашивости, било какав кукавичлук и опортунизам у акцијама револуционарне борбе које би појединци показали жигосао је свом њему својственом жестином. Према онима који би испољили колебљивост знало га је понекад да изда стрпљење убјеђивања, али је зато личним примјером просто магнетски привлачио масе у борбу. Учествовати са Савом у борби и испољити колебљивост готово је било искључено.

Према смјелим и одлучним борцима пак знао је бити родитељоки њежан, па и кроз прсте прогледати на њихове мање грешке и пропусте. Сава је, сажето речено, био саздан за онај „последњи и одлучни бој“ који је повела наша Партија 1941. године, бој у коме ће он доћи до пуног изражаја и као борац и као комунист.

По својим ообинама и начину реаговања личности Саве и Брка (Дакића је народ у никшићком крају звао и Брко, јер је имао густе смеђе бркове) биле су веома различите, али су се хармонично допуњавале у складу са потребама и захтјевима народноослободилачке борбе. Док је Брко преко партијских организација истрајно и стрпљиво изграђивао лик комуниста и бораца народноослободилачке борбе, мобилисао и покретао снаге народа за борбу, Сава их је зналачки и одлучно водио из окршаја у окршај, правећи права чуда од јунаштва.

Као секретар Окружног комитета Никшића Брко је залазио у сваку кућу, код сваког човјека, у сваку партијску

организацију, долазио и на најмање скупове да би својим присуством и ријечју покретао масе на што потре активно учешће у оружаном борби. Он је даноноћно објашњавао народу да је борба против окупатора једини начин да се избјегне уништење, које је окупатор, иако лукаво и прикривено, сваки својим поступком наговјештавао.

У исто вријеме убједљивим доказима указивао је на стварне могућности борбе и побједе. Са великим искуством одушевљеног и неуморног организатора покретао је на активност партијске организације и друге органе револуције и сваког појединца да напреду до крајњих граница све своје снаге као што су то и захтијевали услови наше оружане борбе против окупатора и народних издајника.

Чим би се ма по којој линији у било ком крају простране и беспутне територије Окружног комитета — Никшић, од Таре и Дурмитора, преко Војника, Голије, Његоша, Орјена и Бијеле горе па до мора, испољили било какви недостаци, а њих је било и морало их је бити, јер је то закон револуције, Брко је знао брзо покренути партијску организацију и сваког појединог комунисту, а најчешће се и сам нашао на лицу мјеста и лично предузимао потребне мјере.

Он никада није пропуштао да посебно истакне одговорност сваке партијске организације и сваког појединог комунисте за успјехе борбе у крају, одговорност и улогу у отклањању недостатака у раду на мобилизацији снага и средстава за потребе оружане борбе. У организовању и припреми сваке акције и у току њиховог извођења он је учествовао са својственим му револуционарним одушевљењем борца и руководиоца. Њему нијесу измицале ни најситније појединости ако би од њиховог рјешавања било у којој мјери могао да зависи успјех.

Бригу за људе, за правичне комунистичке односе и у тако замршеној ситуацији, каква је била оних првих дана нашег ослободилачког рата, он није испуштао из вида, већ је томе поклањао и посебну пажњу, етално истичући значај тога питања за политички утицај Партије и за њену унутарњу монолитност и чврстину, за успјехе оружане борбе.

Велика је заслуга Радоја Дакића Брка за свестран утицај партијских организација у најширим народним масама, за изузетну активност и хероизам које је народ овог краја показао својим масовним учешћем у оружаном борби 1941.

и 1942. године, продужујући тако све до коначног ослобођења. Са пушком у руци само у току прве двије године НОР-а на територији Окружног комитета учествовало је 10.000 партизана, сврстаних у чете, батаљоне, и два одреда. Од октобра 1941. до краја априла 1942. читаво то подручје било је ослобођено, сем окупаторског гарнизона у Никшићу, који је био опсеђен пуна два и по мјесеца.

У том периоду талијанско-фашистичком окупатору и квислиншким снагама нанесени су тешки губици у људству и материјалу. Само на ослобођеној територији Никшићког партизанског одреда налазило се у два логора неколико стотина заробљених талијанских војника.

ЦК КПЈ повјерава Дакићу, у априлу 1942, дужност политичког секретара Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку. Он преузима руководство партијском организацијом Црне Горе у најтежим данима, када су снаге НОВ биле присиљене да под притиском надмоћнијег окупатора и квислинга напусте територију Црне Горе. Брко је и у тим најтежим данима, када долазе до кулминације злочина окупатора и народних издајника над народом, мобилисао партијске организације на активан политички рад. Оне су успјеле да свакодневним разобличавањем злочина окупатора и његових 'сарадника оачувају вјерност становништва циљевима ослободилачке борбе. Зато је с онаквим одушевљењем народ Црне Горе дочекао јединице Оперативне групе Врховног штаба, почетком маја 1943. године. У њихове редове масовно су ступили нови борци.

Дакић је дочекао славу и радост побједе, али баш када је требало да ступи на поприште нове борбе за обнову разорене и порушене земље, смрт га је отргла из редова Партије.

Сава као члан Окружног комитета Никшић још од првих дана ради на припреми Партије и народа за оружану борбу у свом крају. Искусни партијски руководилац, с великим политичким и личним угледом и утицајем у народу, баца се на посао свом оном упорношћу која је красила ову изузетну личност. А када је ЦК наше Партије донио одлуку да се почне с оружаном борбом против фашистичког окупатора, као да добија нова крила, свом својом енергијом лаћа се послова око припрема оружане борбе.

Савини подвизи и као борца и као команданта долазе до снажног изражаја већ у првим данима тринаестој улског устанка у борбама за ослобођење Грахова и Вилуса, а нарочито у току јесени у борбама код Вилуса, око Црквица, Билеће, Требиша и Ластве. Храброст коју су у борби испољили партизани под Савиним руководством у данима устанка 1941. и 1942. године убрзо се прочула широм Црне Горе и источне Херцеговине. Још и данас као да чујем његов громки глас како одјекује планинама, а могао се чути с брда на брдо, дозивајући другове на положајима.

— Еј! Димитрије!¹ Никола!² Чиле, Војо!³ Ђоко!⁴, Лазо!⁵!, пукла вам погибија, зар не видите да вам жабари зашоше за леђа; удрите ту жгадију с бока, што чекате.

Или:

— Имате ли очи зар не видите да Талијани одступају, јуриш, не дајте им да умакну!

Сава већ у првој години рата постаје оличење личног хероизма и узор руководиоцима и борцима у тим крајевима. Борци су се дивили и надахњивали његовим примјером смјелости и од њега учили вјештину командовања партизанским јединицама. Његово присуство у борби је борце и руководиоце подстицало на беспримјерна јунаштва, а непријатељу утјеривало страх у кости. Није било борбе у којој је Сава учествовао а да се и лично и као командант није истакао. Он ни дана није могао да мирује, стално је ишао из акције у акцију и био би тужан ако би и један дан прошао без окршаја. Партизани су с њим ишли и у најтеже окршаје као на весеље увијек чврсто увјерени, када их он води, да успјееи не могу да изостану.

Када се сјетимо оних херојских примјера из борбе код Вилуса, када је с малом групом партизана успио да зароби цјело батаљона Талијана с три тенка; његових подвига код Раме, када је неустрашиво скакао на непријатељске тенкове

¹ Димитрије Булајић

² Никола Ђурковић

³ Браћа Ковачевић

⁴ Ђоко Пуица

⁵ Лазо Миловић

и за јаке хватао војнике и на тај их начин присиљавао на предају, онда је сасвим разумљиво што је Још од првих дана почела да се ствара легенда у народу и у партизанским јединицама да непријатељски метак за Саву „не приања“ — „да га метак неће“.

Као признање за изражене командантске способности и успјехе у борбама у прољеће 1942. Врховни штаб га је именовао за члана Главног штаба Црне Горе и Врховног штаба. Партија је Сави повјерила најтеже задатке с увјерењем да ће их он и партизани којима командује с успјехом извршити. Тако славна Пета црногорска бригада и Херцеговачки одред под Савином командом добија 1942. године задатак да у источној Босни штити болницу и збјег и буде заштитница осталим бригадама које су под непосредном командом Врховног штаба и друга Тита извршиле продор у западну Босну.

И у четвртој непријатељској офанзиви Сава са Петом бригадом учествује у тешким борбама 16. и 17. фебруара 1943. године за ослобођење Прозора да би се отворио пут за евакуацију болнице у правцу Раме и даље на исток, на правцу пробоја Оперативне групе дивизија Врховног штаба.

У бици на Сутјесци, која означава прекретницу у народноослободилачком рату и револуцији, Сава поново са својом Трећом дивизијом добија најтежи задатак — да штити продор из непријатељског обруча осталим снагама и заштити болницу с око 4.000 рањеника. И у тим најтежим али и најславнијим данима ослободилачког рата још једанпут је заблистао херојски лик легендарног борца и команданта. На челу овоје дивизије последњи пут јуриша 13. јуна на многоструко надмоћнијег непријатеља да би отворио пролаз својим рањеним друговима. Покушао је немогуће и пао покошен рафалима фашистичких митраљеза. Хероизам и драматика ове битке за рањенике и посебно је повезана за Пету (црногорску) бригаду и њеног првог команданта. И у ову битку уткан је лик борца и команданта Саве Ковачевића.

*„Док Сутјеска вода тече,
умријети Сава неће“.*

Врко није био у Петој бригади, али оним што је учинио у изградњи лика комуниста и бораца Никшићког одреда који су ушли у њен састав, његово присуство се осјећало и у најорним покретима и борбама, у радостима побједе, у тугама за погинулим друговима, на партијским са-

станцима, у свакодневним разговорима. Био је својим дјелом и мишљу нераздвојно са Савом и бригадом. И на Сутјесци.

Само револуционарна Партија каква је наша могла је да однегује такве свијетле ликове какав је био лик борца, комунисте и руководиоца Радоја Дакића, какав је био легендарни јунак нашег ослободилачког рата и револуције Сава Ковачевић.

Милико БУРОВИЋ

ИЗ РАДА ИАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

(Октобар 1942 — мај 1943)

И У ВРЕМЕНУ од октобра 1942. до маја 1943. године партијска је организација у Петој бригади била основна покретачка снага у борбама и на маршевима, а за вријеме одмора и хредаха је била организатор идеолошко-политичког и културно-просвјетног рада у јединицама и на терену којим је пролазила. Квалитет партијске организације у цјелини и њених чланова стално се побољшавао, а нарочито за вријеме боравка на просторији Прозор—Горњаци Вакуф—Зијамет и у околини Гламоча — у селима Пердухову, Вагану, Маслиној Страни и другим, гдје су услови били доста повољни за жив војни, политички и културно-просвјетни рад.

И у том времену је доста чланова Партије и скојеваца одлазило на нове дужности у крајишке, банијске, далматинске, словеначке и друге јединице НОВ и ПОЈ или у друштвено-политичке и партијске организације и органе народне власти на слободној територији у западној Босни, Хрватској и Словенији. Због тога и због губитака претрпљених у борбама, те због пријема нових чланова, бројно стање иартијске и скојевоке организације се често мијењало.

Тако, у октобру 1942. у бригади је било 327 чланова КПЈ (40 другарица), од којих: радника 38, сељака 144, интелектуалаца и ђака 121 и приватних намјештеника 4.

Први батаљон је имао 48 чланова Партије, Други 65, Трећи 79, а Четврти 92, у интендантури бригаде било је 9 чланова КПЈ, у санитету 2, у културно-просвјетној екипи 4, у штабу бригаде и политодјелу 9, у Команди подручја 7, а чланови КПЈ били су и 12 курира.

Мјесец дана касније, у новембру 1942, у Петој бригади је било 335 чланова КПЈ и око 300 чланова Скоја, од којих 107 другарица. Тада доста другова, махом старих чланова

Партије, војних и политичких руководиоца, одлази из бригаде. Бројето стање се осјетно смањује. Али тада и партијска и скојевска организација у своје редове примају нове чланове, тако да у априлу 1943. партијска организација достиже бројно стање од октобра претходне године. Тада је, крајем априла 1943, у Петој бригади било 329 чланова КПЈ, 25 кандидата и 177 чланова Скоја.

Од оснивања бригаде до почетка четврте непријатељске офанзиве погинула су 62 члана КПЈ и 68 чланова Скоја. Највише их је изгинуло у пробоју бригаде од Врбнице до Прозора, од 22. јула до 2. августа 1942. За вријеме четврте офанзиве, у борбама на Прозору и даље кроз Херцеговину — на Коњицу, Невесињу, Вележу, Плани и другим подручјима битке за рањенике, погинула су 134 бораца Пете бригаде. Од њих су 47, или сваки трећи пали борац били чланови КПЈ. Партијска организација у Петој бригади је, међутим, упркос губицима који су често изгледали ненадокнадиви, увијек била снажно језгро и васпитач нових кадрова који су се у окршајима с непријатељем и непрекидним радом на својој идеолошкој изградњи уздизали до чланова Партије, до руководећих дужности у партијској организацији и до одговорности војних и политичких руководиоца.

ЈБудство бригаде већином није служило војску, па је неискусно улазило у прве своје окршаје. А такав је у погледу општевојног знања био и готово читав нижи командни кадар, због чега смо трпјели губитке и онда када их је лако било избјећи. Изненађење је, на примјер, у нашем начину ратовања било веома значајно, чак пресудно по успјеху у борби против надмоћнијег противника. Али смо баш због тога много мало војничког знања допуштали да и сами будемо изненађени. Тада би нам, због наше претјеране самоувјерености и небудности, непријатељ у изненадном нападу нанео губитке веће него у тежим и сложенијим борбама.

Догодило нам се то више пута: августа 1942. код Пидриша нам је један вод Четвртог батаљона готово цео уништен; слично је било и када је непријатељ, користећи се одсуством наших снага на сектору према Фојници, упао у Горњи Бакуф; због небудности смо код Јајца изгубили неколико бораца, међу којима и Милана Ковачевића, интенданта Трећег батаљона, храброг, поузданог и постојаног борца и руководиоца; после ослобођења Острошца изненађен је био чак и штаб бригаде када су у ту варошицу на

Неретвици продрли талијански тенкови, с којима су борбу морали прихватити чак и командант и политички комесар бригаде с читавим штабом и приштапеким дијеловима.

Против слабости те врсте, које нијесу биле само војничке, већ су имале, или су могле имати, и политичко обиљежје, партијска се организација стално и упорно борила, захтијевајући од комуниста на командним и политичким дужностима да више, стално и систематски обучавају неуки борачки кадар и да сваког борца и руководиоца навикавају на будност.

Највише бораца Пете бригаде било је са села. Углавном су имали четири разреда основне школе, али је било и доста неписмених. Број непиомених се осјетно повећао с уласком Зијаметског батаљона у састав бригаде. Али захваљујући томе што је у бригади било доста интелектуалаца и ђака и томе што је сваки борац, па и онај неписмени, осјећао глад за знањем и забавом, могао се у свакој јединици организовати културно-просвјетни рад. Тај рад је особито био жив у вријеме када је бригада боравила на просторији Прозор—Горњи Вакуф—Зијамет.

Док су команде и штабови организовали војну обуку, партијска и скојевска организација су, уз помоћ политичких одјела бригаде, развиле живу идеолошко-политичку и културно-просвјетну дјелатност у јединицама и на терену, те организовали течајеве за обисмењавање бораца и омладине. Тако, према програму војне наставе, борци су обучавани да нишане и окидају, да расклапају и склапају оружја којима су јединице и појединци били наоружани, да се умјешно користе тереном за сва борбена дејства, да одржавају везу, да се обезбјеђују и развијају будност; учили су о изненађењу, о обавјештајној служби, шпијунажи и контрашпијунажи о нападу на утврђена мјеста, о нападу ноћу, дању, по магли, у планини ...

У батаљонима су створене културно-просвјетне екипе. Дилетантске групе спремале су поједине позоришне комаде и скечеве, приче и рецитале, с којима су иступале у батаљонима и у селима прозорског и зијаметског краја и у селима око Гламоча.

Да би свом кадру осигурале какву-такву литературу која би послужила за идеолошку изградњу и политички рад чланова КПЈ и Окоја, партијска организација је развила и живу, да је тако назовемо, издавачку дјелатност. До 15. октобра 1942. изашла су три броја бригадног листа Партизанска ријеч и осам бројева Усмених новина Пете бригаде;

растурено је у јединицама и селима 73 броја радио-вијести; издата је антологија од 100 пјесама за хор и рецитације, и то све актуелног и борбеног карактера; издата је збирка од 7 скечева, међу којима су: „Чива је евему крив“, „Мати“ Горког, „Пренос утакмице“, „Мати“ Чапекова, „Четири дахије“; брошура од 90 страница с одабраним чланцима о Совјетском Савезу; брошура од шест чланака под насловом „Тито о народноослободилачкој борби и издајницима“; брошура од три чланка под насловом „КПЈ и народноослободилачка борба“; у 30 примјерака умножена је брошура „Борба кинеске омладине“, у 25 примјерака реферат „Жена данас“ и у 30 примјерака „Војно-политички преглед“; обрађен је и умножен у 40 примјерака реферат „Двадесет три године великосрпске владавине“.

По батаљонима су одржана бројна предавања о овим темама: КПЈ и њена улога у НОБ; постанак Југославије; национално и селачко питање; Боена и Херцеговина у НОБ; колонијално гаштање; империјализам и фашизам; о карактеру ратова; о партизанском рату у Југославији; пета колона; класна борба кроз историју; постанак и развитак радничког покрета; о здрављу и хигијени, итд.

Тако садржајно и свестрано идеолошко образовање бораца Пета је бригада могла организовати и успјешно извести захваљујући, између осталог, и томе што је у својим редовима имала политички израсле кадрове, а нарочито у политодјелу и агитпропу бригаде, кроз које су прошли Пуниша Перовић, Милинко Ђуровић, Раја Недељковић, Милинко Маројевић, Душан Костић, Максим Горановић, Веселин Маелеша, Милева Лајовић и други.

Пета бригада у почетку није имала своју скојевску организацију. Она је формирана тек касније и било је потребно доста времена да се организацијски и кадровски учврсти, да се у партијским редовима разбије секташење према овој организацији, која је касније постала самостална и била од велике помоћи партијској организацији. Тешкоћу у раду с њеним члановима причињавало је то што смо оскудијевали у литератури за омладину. Осим брошура „Борба кинеске омладине“ и „Јубав омладине према Совјетском Савезу“, готово да друге није било.

Старији борци и омладинци писали су у бригадном и батаљонским листовима, у цепним, уоменим и зидним новинама. Писали су о борбама и маршевима, о радостима побједи и тузи за погинулима, о тешкоћама и патњама због глади, голотиње и босотиње, те о другим згодама и незго-

дама. Омладинци су писали цртице из живота омладине, разне досјетке, шале, анегдоте и скичеве.

За вријеме боравка бригаде на просторији Прозор—Горњи Вакуф—Зијамет често су одржавани састанци, конференције, оијела и забавне вечери с народом и омладином. Неколико другева је издвојено и упућено да ради са сеоском омладином и одраслим свијетом. Да би лакше успоставио додир са народом, штаб бригаде је 26. августа 1942. тражио од IV (далматинске) оперативне зоне Хрватске једног друга Муслимана или католика. Учинио је то због тога што у тим крајевима није постојала партијска организација осим једне мале партијске групе у Прозору.

Својим улорним радом и ангажовањем партијских организација из јединица у политичком раду с народом, другови који су упућени на терен успјели су да учврсте и прошире партијску организацију у прозорском крају и да по селима оснују народноослободилачке одборе. Од омладине с тог терена створен је један батаљон који је ушао у састав Десете херцеговачке бригаде, а на територији Зијамета већ је постојао један мјештаноки батаљон од око 115 бораца, већином младих људи. Он је ушао у састав Пете црногорске бригаде као њен Пети (Зијаметски) батаљон. На рад у тај батаљон је из Пете бригаде упућено 15 бораца чланова Партије и Скоја. Убрзо је тамо створен скојевски актив, око којег је окупљена омладина батаљона, а организован је и аналфабетски течај.

С преласком бригаде на територију гламочког среза, услови за војно-политички, културно-просвјетни, партијски и други рад били су још повољнији. Издата су још три броја бригадног листа Партизанска ријеч; изашли су 8, 9, 10. и 11. број Усмених новина Пете бригаде; затим брошуре „Козара“, „Наша омладина у НОБ“, о Лењину, пјесме Душана Костића и др. Сви батаљони су издавали своје листове — Младост, Наш живот, Стаханов и Напријед. Неке су чете издавале цепне, а готово све — зидне новине. Међу батаљонима се развило такмичење под паролом „Ко ће брже и боље издати свој лист“. Радио-вијести су издаване свакога дана и растуране по јединицама.

У селима гламочког среза одржано је доста конференција и разговора с народом и омладином. У Пердухову је 11. новембра 1942. била смотра бригаде у присуству мноштва народа и омладине из тога и околних села. На неколико дана прије смотре бригада је попуњена са око 350 до 400 бораца из батаљона „Војин Зиројевић" и „Мијат Томић“, те

појединцима и групама добровољаца из села овога краја и из Далмације.

Партијска и скојевска организација су се стално подмлађивале и оовјевале примањем нових чланова. У четама Петог (Зијаметског) батаљона основане су партијске организације и скојевски активи. За политичког комесара тог батаљона постављен је израстао и покусан руководилац Душан Бојовић, мјесто Мирка Калезића, који је отишао на нову дужност ван бригаде; за команданта Зијамећана је постављен храбар и искусан руководилац Миливоје Грозданић, а за замјеника политичког комесара Арсо Мијовић, политички комесар чете у Четвртом батаљону.

Из бригаде је до тада било отишло у словеначке, хрватске и крајишке јединице доста војних и политичких руководилаца: Мирко Калезић, Милован Шарановић, Миле Килибарда, Милисав Раичевић, Никола Перовић и други, а нешто касније: Алекса Бацковић, Милинко Маројевић, Перо Лаловић и други. Њихова су мјеста попуњавали млађи кадрови који су се, уз помоћ партијске организације и другова из политодјела, брзо уздизали.

Неки батаљонски бирои су секташили према млађим војним и политичким руководиоцима у погледу њиховог уздицања и у смјелијем примању нових чланова у Партију и Ској. Било је случајева да неке партијске организације по више мјесеци држе неког друга у кандидатском стажу, због чега се дешавало да се у Партију прими послџе погибије, као што је био случај с Владом Булајићем у Трећем батаљону.

Бригада је 18. новембра 1942. из гламочког краја пошла према Бавару, Торлаковцу и Јајцу, а у децембру се пребацила у средњу Босну — око Теслића, Тешња, Жељезног Поља, Жепча, Зенице и других мјеста, за која је водила тешке борбе, а за вријеме предаха одржавала конференције и разговоре с народом. Наш утицај на масе у тим крајевима био је релативно слаб. Примјетно је било да сељачке масе још нијесу биле знале ко води истинску борбу против окупатора. Осјећао се јак утицај усташког покрета на муслиманске и католичке масе, а четника на српске. По селима смо растурали Проглас Авноја, који је у неким селима добро примљен, а нарочито код Муслимана када су сазнали да је један од чланова Авноја био и Нурија Поздерац, представник овога краја, познат овдје и веома популаран ...

Почетком јануара 1943. године батаљонским партијским бироима је упућено директивно писмо у којем им се, поред

осталог, указује на то да Партија у бригади још није достигла онај степен сопствене организованости који би и њој и цијелој бригади био залога да се снађу и побиједу у свакој ситуацији. То се, према оцјени бироа, огледало и у недовољној будности војних јединица, каткад и у неефикасном обезбјеђењу у борби, на маршу и одмору, у пропустима у организовању извиђачке службе. Као последице тих пропуста су изненађења што их је непријатељ постигао у сукобу с нашим јединицама, које су у извјесним ситуацијама, баш због те сопствене недограђености, понекад водиле борбу и под неповољним условима, због чега је бригада неријетко олако давала драгоцјене жртве. Тако оштра оцјена је била својеврсно свједочанство о самокритичности комуниста бригаде, а биро је понајвише био у праву када је онако строго оцијенио обавјештајну службу. Она је стварно у то вријеме била још недовољно развијена, нарочито у нижим јединицама бригаде и у дејствима на терену средње Босне, гдје су до тада наше јединице иначе веома ријетко стизале. При том треба рећи да ни партијска организација није била развила довољну одговорност и изградила свијест о значају организовања и рада обавјештајне службе у свим условима живота и борбе бригаде и њених јединица.

Због честих промјена терена и динамичности у извођењу готово свакодневних борбених дејстава, није увијек на терену, с народом, организован довољно ефикасан политички рад, а није било мјеста самозадовољству ни у погледу рада с новодошлим борцима. Уз то су неке јединице понекад неправилно поступале и с ратним плијеном, остављајући највећи дио или цио плијен себи. Било је случајева да су поједине јединице бригаде недопуштено и неправилно вршиле реквизицију имовине, што је у директивном писму оцијењено као знак недовољне политичке зрелости партијских организација тих јединица и њихових припадника. У писму је указивано да су то последице и тога што су састанци комуниста управо у тим јединицама рјеђе одржавани, због чега они и нијесу у свакој прилици држали ситуацију у својим рукама.

Да до таквих недостатака не би више долазило, партијским организацијама је препоручено да на свим фронтovima појачају партијски рад, партијско-политичку будност и одговорност. Партијски састанци су се морали одржавати чешће, и то и радни и теоријски. На радним састанцима су анализирани узроци и природа свих грешака и јединица и појединаца, а нарочито комуниста, при чему је указивано

на начин њиховог ефикасног уклањања. На тим састанцима се нарочита брига водила о правилном уздизању свих комуниста, особито младих. Што се тиче теоријских састанака, треба рећи да смо партијског материјала тада имали довољно, а задатак и појединаца и организација је био да се он што темељније проучи, и то и у групама и на састанцима. При томе је недовољно било да се тај материјал само прочита, већ су га морали научити ови чланови Партије. Појединци су задуживани да сами уче, други су добивали задатак да им у томе помажу, у предасима између борби окупале су се групе и расправљале о већ наученом или нејасном, а све је то провјеравано на теоријским састанцима и запажен је очигледан напредак. Тако је идејни и политички ниво комуниста брже уздизан.

Руководства партијских организација су добила задатак да уложе све своје снаге и све знање да би се брже оспособљавали млађи војни и партијско-политички руководиоци. При томе је нарочита пажња поклањана млађем војном кадру како би он могао да што успјешније обавља своје одговорне дужности. Партија је и пред своје чланство и пред командовање поставила задатак да се ублаже сви напори како би се обезбиједило да се сви војнички задаци рјешавају потпуно, тачно и на вријеме, у чему је код мањих јединица било и пропуста.

Партијска организација је појачала рад на терену, указивала помоћ партијским организацијама у селима, помажући и у припремању и оонивању народноослободилачких одбора. Одржавани су све чешћи саставци и разговори комуниста бригаде са сељацима, и на конференцијама и зборовима, а и понаособ. Дали смо нагласак на организовање обавјештајне службе, указујући на њену важност и позивајући појединце на одговорност због немарног односа у том погледу.

Крајем априла 1943. године партијска организација бригаде бројала је 329 чланова КПЈ и 25 кандидата, а организација Скоја 177 чланова. У борбама око Прозора и даље кроз Херцеговину, у четвртој непријатељској офанзиви — на Коњицу, Невесињу, Вележу, Плани итд., из бригаде су погинула 134 борца, од којих су 47 били чланови Партије. У тим борбама је рањено више комуниста, међу којима неки и више пута. То су били велики губици и за бригаду и за њену партијску организацију, што је захтијевало нове напоре организације КПЈ на припремању и пријему нових чланова, на уздизању комуниста како би се оспособили за

обављање војних и партијских дужности. И због тога су у то вријеме партијски састанци одржавани доста често. већ према томе какви су се политички проблеми наметали и каква је била војна ситуација.

С обзиром на сложеност војно-политичке ситуације у том времену и на улогу бригаде у њој, на сваком од тих партијских састанака је потпуно анализирано и строго оцјењивано да ли су -и како су извршени задаци постављени на претходном састанку и како су се борци, особито комунисти, држали у тек завршеној борбеној акцији. Управо захваљујући политичком и васпитном раду партијске организације, тада је била пракса да се после сваке важније борбе одржавају састанци војног колектива оне јединице која је учествовала у борби. Ту су појединци похваљивани или критиковани и извлечени закључци о добром држању или грешкама јединице, о тактичким искуствима итд.

Тим састанцима војних колектива и партијских организација редовно су присуствовали и чланови политодјела бригаде, међу којима је најагилнији био Веселин Маслеша, руководилац политодјела. Допринос тих другова у правилном објашњавању војно-политичке ситуације, и то и у ширим размјерама и, нарочито, у изузетно сложеним условима у којима је бригада изводила борбена дејства, био је веома запажен и драгоцјен. Другови из политодјела, особито Веселин Маслеша, често су обилазили народноослободилачке одборе, одржавали зборове народа, пропагирали идеје и циљеве НОБ-а, агитовали за мобилизацију нових бораца из тих мјеста у нашу бригаду ...

Бригада је на борбеном путу кроз Херцеговину водила више тешких борби, нарочито против четника, и баш у вријеме када су се борбена дејства у Херцеговини приводила крају уелиједио је краћи предах, што је искоришћено за анализу дејстава бригаде, за оцјену држања појединаца и јединица, за процјену стања у бригади и њеној партијској организацији. Штаб бригаде — командант Сава Ковачевић, политички комесар Драгиша Ивановић, замјеник команданта Нико Јовићевић, замјеник политичког комесара Андрија Мугоша и начелник штаба Нико Мартиновић — одржао је састанак на којем се веома живо расправљало о бригади и њеним јединицама у дотадашњим борбама кроз Херцеговину. При том је подробно расправљано о борбеним дејствима код Планае, гдје смо претрпјели велике губитке. Наш недвосмислени закључак је био да за борбе код Планае нијесу извршене благовремене и довољно солидне при-

преме, поготову с обзирсми на то што је непријатељ био благовремено посно утврђене положаје, и то јаким снагама. Ријеч је била о око 1.500 непријатељских војника, док смо ми у борбу против њих практично увели свега око 300 бораца. Наши су борци, истина, били и овдје, као и у ранијим борбама, веома раоположени за борбу, али се то ооказало недовољним, па смо дошли до закључка да је требало или ангажовати јаче снаге, или обухватним маневром прво изненадити и растројити непријатеља. Осим тога, наше су јединице закасниле с изласком на полазне положаје ради једновременог напада свих онага, како је било утаначено, па смо напад почели у 2 часа по поноћи умјесто како је било планирано — сат прије поноћи.

Тих дана је одржан и састанак штапске партијоке ћелије, којем су приеутовали и чланови политодјела бригаде. Ту је учињен критички и сапнокритички осврт на тек минуле борбе, на пропусте јединица и грешке појединаца, на брзоплетост старјешина у веома сложеним ситуацијама и на недовољну организованост у вођењу јединица и усаглашавању дејства са снагама сусједних јединица. У оцјенама смо били веома строги, у критици сасвим одређени. При том смо закључили да су међусобни односи чланова штаба бригаде добри, као и односи штаба бригаде према штабовима батаљона. Оцијенили смо да смо у вријеме тих борби имали добре односе и са штабом дивизије. Нијесмо имали разлога ни за незадовољство односом према рањеницима. Ми <смо у дивизијској болници и санитету бригаде имали велики број рањеника, али смо о њима, упркос сасвим скромним материјалним могућностима и оскудици у времену, стално водили бригу. У борбама смо благовремено пребацивали рањенике ради указивања лекарске помоћи, а за рањенике смо чували и последње резерве хране. У то вријеме је санитетски референт бригаде био Марко Балетић, студент медицине, који је доскора био политички комесар батаљона, али је он својим савјесним и самопријегорним радом и изузетно хуманим односом према рањенима, и овдје у санитету, задобио неподјелене симпатије, тако да су га сви рањеници и особље које се бавило око њих веома цијенили и вољели, рвкао бих и због његове храбрости коју је показивао и у најтежим ситуацијама.

Након те „херцеговачке етапе“ дошло је до извјесног помјерања кадра у бригади, понајприје до попуне упражњених руководећих мјеста. Тада је у Првом батаљону

било око 90 бораца, од којих су 59 били чланови Партије. За замјеника политичког комесара тог батаљона постављен је Коле Рођеновић, типографски радник из Никшића. Он је био комуниста с малим партијским стажом, а поштову је био млад као партијски руководиоца, али је био енергичан комуниста и храбар борац, уз то духовит човјек и познати веселац и у борби и на одмору, због чега је био свесрдно прихваћен као партијски руководиоца батаљона. И баш због тога борци су много жалили када су чули да је погинуо као рањеник после пете непријатељске офанзиве, на Бишини код Шеховића.

У борбама код Плана из Првог батаљона је избачено из строја 50 бораца и руководиоца. Међу погинулима је био и замјеник команданта батаљона Ђорђе Премовић, један од најхрабријих бораца и руководиоца у бригади, предратни члан Партије. Ђорђеја су као човјека красиле најљешне особине примјерног комунисте.

Други батаљон је тада имао око 100 бораца, од којих су 64 били чланови Партије. Партијски руководиоца у батаљону је био Лазо Миловић, који је у бригади важио за веома храброг човјека.

Трећи батаљон је у борбама код Плана имао осјетне жртве — 22 погинула и 5 рањених. Већина бораца тог батаљона је било родом из Бањана и Грахова, који су им пред почетак тих борби код Плана били надхват руке, па су у тим борбама испољили велику жељу да се уништи непријатељ како би се брже продрло у њихов родни крај. Тако су само у једном налету на положаје код Плана непријатељу нанијети губици од 30 погинулих. Али је ту погинуо и секретар батаљонског бироа Мато Антуновић, па је за новог секретара постављен Милан Папић, столарски радник, који је раније, у борбама код Невесиња, тада као секретар батаљонског бироа у Првом батаљону, био рањен. Милан је такође био један од врло храбрих бораца и погинуо је у бици на Сутјесци.

Послије тих борби око Плана и претрпљених губитака Трећи батаљон је остао с око 80 бораца, од којих су 46 били чланови Партије.

Из Четвртог батаљона је још раније отишао велики број комуниста за руководиоце у друге јединице. Баш због тога и због губитака које је имао у борбама кроз Херцеговину, његово бројно стање је било сведено на око 65 бораца, од којих су 49 били чланови Партије. Трећа чета је, рецимо,

тада имала свега 12 бораца, који су распоређени у Прву и Другу чету.

Пети (Зијаметски) батаљон је, услед губитака, сведен на овега око 45 бораца, па је преформиран у једну чету која је ушла у састав Четвртог батаљона — као његова Трећа чета.

Тих посљедњих априлских дана је партијско руководство Четвртог батаљона једногласно предложило за народног хероја Зарију Вујошевића, водника у Првој чети тог батаљона. Зарија је био комуниста који је од тринаестојулског устанка, у борбама кроз Црну Гору, Санџак и Босну и Херцешвину, дакле у готово даваноћним двадесетпетомјесечним окршајима, испољавао непрекидно беспримјерну храброст, невиђено јунаштво. Такав је био све док није погинуо код Коњица, крајем фебруара 1943, када је, јуришајући на челу свог вода, нанио Нијемцима велике губитке. Зарија је по занимању био жандар, родом из Голубоваца у Зети. Он је у годинама уочи рата често помагао комунистима у пребацивању партијског материјала, техничких средстава, штампарија итд., као и у преношењу разних обавјештења. Предлог партијске организације да се прогласи народним херојем је прихваћен као нешто што се подразумијевало, као израз жеље цијеле бригаде, и он је међу првима понио то чаоно звање, на нашу жалост — посмртно.

Одмах послје продора бригаде у Црну Гору успоставили смо везу с партијским руководством на терену. Добили смо потребна обавјештења о војно-политичкој ситуацији, а најкраћи закључак изведен на основу процјене тих обавјештења био је да се општа ситуација у Црној Гори побољшава, да су услови за јачање НОП-а у много чему повољнији него раније, али да, поред Талијана, постоје и организоване и од окупатора добро наоружане четничке снаге Баја Станишића и зеленаши Крста Поповића, па ће будући повољни развој ситуације и брзина тог развоја, зависити превасходно од јачине наших удараца по том непријатељу. То је и за партијску организацију, за 329 комуниста бригаде, била велика политичка обавеза више да се ти ударци тако припреме и изведу да буду што снажнији и поражавајући. При том је, док смо цијенили ту политичку ситуацију, неко у шали рекао: „Ех — мала земља а четири војске!“

Одмах смо одржали партијско-политичке састанке у свим јединицама бригаде, затим конференције са свим људ-

ством и састанке команди чета и штабова батаљона. Одлучено је да у снажном налету разбијемо снаге Баја Станишића, а онда да ударимо на Крста Поповића.

То је било пошто смо већ били поразили Талијане у борби на Јаворку, па су и наша бригада и њени комунисти заједно с осталим снагама ослободилачке војске — са побједама и чиста образа пред својим народом — дочекали и славили мајске празнике ратне 1943. године.

Андреја МУГОША

БОРБЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ

ПОСЛЈШЈЕ неуспјелих напада на Коњиц, Пета бригада је извјесно вријеме обезбјеђивала лијеви бок осталим нашим снагама од испада непријатеља из Коњица, све док наше јединице нијесу потпуно разбиле четнике на лијевој обали Неретве и извршиле продор правцем Јабланица—сјеверна падина Прења—Борачко језеро. Тада је Пету бригаду смијенила Седма крајишка. Пета бригада је избила у подножје села Бораца ноћу 17/18. марта и ту се одмарала до мрака 18. марта. И тада, када су заједно с даном нестали и непријатељски извиђачки авиони и „штукe“, окупљеној бригади одржао је говор Веселин Маслеша, члан политодјела бригаде. Маслеша је говорио о успјешном разбијању четничких положаја на лијевој обали Неретве и продору наших снага даље у Херцеговину, као и да Нијемци нијесу ишли даље од Неретве. Послије одржаног говора и упознавања са ситуацијом, штаб бригаде је наредио покрет правцем Борци—Главатичево—Дјевојачки кук. У Забранима је бригада ушоставила везу са Четвртом црногорском пролетерском бригадом. Бројно стање бригаде било је тада око 600 бораца, сврстаних у пет батаљона; њен пети батаљон био је Зијаметски.

Послије пораза четника на просторији Главатичева, Трећа дивизија, у чијем је саставу била Пета бригада, добила је задатак да продире правцем Главатичево—Невесиње—Гацко, да очисти територију невесињског среза од талијанско-четничких снага, чиме би у исто вријеме обезбјеђивала десни бок Главној оперативној групи дивизија Врховног штаба, која је продирала правцем Главатичево—Калиновник—Фоча.

На лијевом крилу Треће дивизије била је Пета бригада, а на десном Друге дивизије Четврта. Ове двије бригаде одржавале су непосредно чврст додир и борбено садејство.

Деветнаестог марта је Четврта бригада наишла на јак отпор Талијана и четника, који су је у противнападу одбацили до линије Прковићи—Кљуни. Штаб Треће дивизије, ироцијенивши ситуацију и настојећи да наше снаге заузму што повољнији положај према непријатељу, наредио је Четвртој и Петој бригади да ноћу 19/20. марта изврше оштак противнапад и избију на линију Горња Бијења—Доња Бијења—Маркова глава—Придворци—Липовачки кук. Бригаде су потиснуле непријатеља, али нијесу успјеле да избију на предвиђену линију, иако је борба вођена и 20. марта. Пред фронтом бригада налазило се око 3.600 Талијана и четника.¹ Три батаљона Пете бригаде и један батаљон Четврте су 20. и 21. марта у еиловитом и незадрживом налету потукли непријатеља, натјеравши га у панично бјекство ка Невесињу. Пета бригада је наставила енергично гоњење, уништавајући и заробљавајући непријатељске војнике и заплијенивши доста ратног материјала, наоружања и муниције.

Због сјајног и беспријекорног држања и залагања свих бораца и руководиоца Пете бригаде, која је већ мјесец и по дана водила даноноћно тешке борбе за ослобођење Херцеговине, штаб дивизије је оредложио Врховном штабу да се бригада похвали преко „Слободне Југославије“.²

Пета бригада, гонећи разбијене четничко-талијанске снаге, 21. марта је с Другим и Четвртим батаљоном избила у рејон Великог и Малог Вележа. Прецизном минобачачком ватром нишанције Анђелка Јањића из Зијамета и силовитим јуришем бораца ових двају батаљона разбијен је непријатељ на доминантним тачкама Малог и Великог Вележа, те је тиме била угрожена једина комуникација Невесиње—Мостар. Разбијањем четника на спољним положајима одбране Невесиња створени су услови за његово ослобођење. Талијани и четници, деморалисани тако брзим продором наших јединица, почели су већ ноћу 21/22. марта евакуацију неких снага и материјала из Невесиња ка Мостару. Неке су зграде запалили, вјероватно магацине ратног материјала. Два батаљона из дивизије „Марке“ побјегли су према Мостару, а црногорске четничке бригаде распале су се тако брзо да су само неки дијелови организовано одступили за Црну Гору. Четнички командант Павле Ђуришић

¹ Зборник докумената и података о НОР-у, том IV, књига 11, стр. 197—201, док. бр. 110.

² Исто.

стријелао је неколико Црношраца и Херцеговаца у Невесињу.³

Двадесетдругог марта ујутро Пета бригада је уз садејство једног батаљона Четврте напала четнике на линији Читлук—Мали Вележ—Велики Вележ и Доња Бијења—Кифигао Село. Невесиње су браниле Невесињска, Рогатичка и Коњичка четничка бригада, распоређене по околним брдима. Но већ после краће борбе, пред силовитим налетом наших јединица, четници су се разбјегли у свим правцима, потпуно разбијени и деморалисани. Јединице Пете и дијелови Четврте бригаде ушли су у Невесиње око 8 часова 22. марта.⁴ Непријатељ је имао око 100 мртвих и рањених. Пета бригада је имала 7 мртвих и 10 рањених, а батаљон Четврте црногорске само 2 рањена.

Гоњење разбијеног непријатеља предузела су три батаљона Пете бригаде: Први батаљон правцем Градина—Телова глава—Шиповица—Корито, Други батаљон правцем комуникације Невесиње—Благај и Трећи батаљон правцем Билак—Мукница—Камена. Батаљони су 24. марта избили на линију Корита—Камена. Четврти и Пети батаљон су били задржани у бригадној резерви.

У Невесињу је заплијењена велика количина ратног материјала и хране: 100 сандука минобацачке муниције за лаке и тешке бацаче, 25.000 пушчане и митраљеске муниције, 6 вагона бијелог брашна, 3 вагона макарона, 1 вагон соли, доста сувих шљива, шећера, сира и двопека. То је много значило за опоравак рањеника и исхрану бораца.

Изненадни, брзи и силовити јуриши наших јединица у Херцеговини унијели су страх и панику код Талијана и четника и њихових команди. Талијани су очекивали даљи продор наших снага према Мостару, па су тражили помоћ од Нијемаца, али је нијесу добили, а четници су били напустили Гацко, но сазнавши да их наше јединице не гоне, вратили су се.

Под ударцима Десете херцеговачке бригаде потпуно је разбијена једна комбинована четничка бригада од око 655 људи у Доњем Зимљу. При том је Десета херцеговачка заплијенила 5 митраљеза, 1 радио-станицу и 60 товара разне ратне опреме. Бригада је наставила продор ка Стоцу и ЈБубињу.⁵

³ Зборник докумената и података о НОР-у, том IV, књига 11, стр. 197—201, док. бр. 110.

⁴ Зборник докумената и података о НОР-у, том IV, књига 11, стр. 212—216, док. бр. 119.

⁵ Исто.

Захваљујући успјесима наших јединица у Херцеговини, створени су повољни услови за политичко дјеловање у народу и попуњу јединица новим борцима. У једном извјештају који је штаб Треће дивизије упутио Брховном штабу предлаже се да економски органи свих штабова строго пазе на висину и начин реквизиције хране у овом сиромашном крају, већ опљачканом од Талијака и четника, како не би дошло до политички штетних посљедица.⁶

С ослобођењем Невесиња створени су били и повољни услови за даља дејства према Гацку и Билећи, но ни неоријатељ није мировао. Вјероватно су Талијани очекивали наше настунање ка Мостару, па су, прикупивши јаче — овоје и четничке — снаге у рејону Благаја и на линији Столац—Берковићи—Плана, 25. марта кренули у противнапад. Јачина тих талијаноко-четничких снага била је око 3.000 војника.⁷ Противнапад су подржавали артиљерија, тенкови и авијација.

Распоред наших снага уочи овог неочекиваног непријатељског напада био је: Први, Други и Трећи батаљон Пете бригаде на линији Корита—Камена; Четврти и Пети батаљон у бригадној резерви у селу Сопиљу, односно у селу Логору; Десета херцеговачка бригада налазила се у подручју Оцака, оријентисана главнином у правцу Берковићи—Плана, а дијелом снага према Стоцу; Прва далматинска бригада затварала је правац од Бијелог Поља ка Зимљу и преко Вележа, а Четврта црногорска се налазила око Кишиног Села, оријентисана према Гацку.

Непријатељ је почео напад 25. марта у зору, оријентишући главне талијанске снаге дуж комуникације Благај—Невесиње; четници су били у претходници и на крилима и боковима талијавоких снага, по околним брдима. Тежиште напада било је углавном усмјерено на положаје Пете бригаде. Напад је изведен изненадно, с надмоћном живом силом и техником, али су батаљони Пете бригаде, премда преморени и исцрпљени у претходним борбама, спремно дочекали непријатеља и прихватили оштру борбу, која је вођена читав дан. Четничка колона која је дејствовала на правцу Благај—Вележ, слабо и недовољно посједнуто од наших јединица, избила је у десни бок Петој бригади. Штаб бригаде је брзо интервенисао са Четвртим и Петим батаљоном.

⁶ Зборник докумената и података о НОР-у, том IV, књига 11, стр. 212—216, док. бр. 119.

⁷ Зборник докумената и података о НОР-у, том IV, књига 11, стр. 232, док. бр. 131.

Једна чета Четвртог батаљона с командантом батаљона Вујадином Поповићем успјела је да изађе на Вележ, али се ту сукобила с јаким четничким снагама, па је, уз велике губитке, била одбачена низ сњежне планинске стрмине. Пета бригада је водила жестоке борбе, вршени су неколико пута узастопни јуриши, али 'Много надмоћнијем непријатељу, подржаном артиљеријом и авијацијом, није се могло одољети. Бригада се 26. марта повукла са Првим, Четвртим и Петим батаљоном на линију Крекови—Кифжно Село, а са Другим и Трећим на линију Батковићи—Жиљево. Она се лијево везивала с дијеловима Четврте црногорске бригаде, а деоно с Десетом херцеговачком. У тим борбама непријатељу је избачено из строја око 100 војника, а губици Пете бригаде били су 7 мртвих и 18 рањених. Међу погинулим друговима били су Васиљ Копривица и Василије Вујачић, који су проглашени за народне хероје. Истог дана, 25. марта, од непријатељске авијације смртно је рањен командант Треће дивизије Перо Ђетковић, који је убрзо подлегао. Проглашен је за народног хероја.

Трећа дивизија је у борбама које су на подручју Невесиња вођене 25. и 26. марта имала 90 мртвих и рањених. Три штаба батаљона избачена су из строја.⁸ За команданта Треће дивизије дошао је Радован Вукановић.

Од 26. до 29. марта Пета бригада се сређивала, одмарала и припремала за поновно ослобођење Невесиња у савјесту са снагама Девете далматинске дивизије. И већ 29. марта у зору је напала. Тако брзи напад услиједио је зато да би се онемогућила четничка пропаганда, да би се створили услови за бржи продор наших јединица у правцу Гацка и Билеће и омела мобилизација и концентрација четника у тим подручјима.

Други и Трећи батаљон Пете бригаде пошли су у напад на Невесиње са линије Батковићи—Жиљево правцем Плоча—Шеховина—Градак, а дијелови Девете далматинске дивизије са линије Крекови—Доња Бијења правцем Вележ—Невесиње. Оштра борба је трајала до иза подне, када је непријатељ, потпуно разбијен, напустио Невесиње и одступио према Благају и Мостару, гоњен од наших јединица. У исто вријеме су Први и Четврти батаљон Пете бригаде наступали правцем Будисавље—Дрежањ, ослободили Дрежањ и избили на линију Глог—Дренова—Шипачно. Пети батаљон је био у резерви, обезбјеђујући болницу у рејону

⁸ Зборник докумената и података о НОР-у, том IV, књига 11-стр. 247, док. бр. 135.

Залом—Цриче. Непријатељеви губици били су 50 мртвих и рањених и 30 заробљених, а наши губици 20 рањених и 3 погинула. За то вријеме је Прва далматинска бригада водила жестоке борбе с Талијанима који су направили испад из Рујишта, разбила их и нанијела им губитке од око 20 мртвих.⁹

Послије ослобођења Невесиња Трећа дивизија је оријентисана према Гацку и Билећи. Штаб дивизије је наредио Петој црногорској и Десетој херцеговачкој бригади да ноћу 30/31. марта нападну у бок и позадину четничке снаге јачине око 1.200 људи прикупљених у Дабарском и Лукавачком пољу. Напад је изведен по предвиђеном плану, непријатељ је разбијен, те је уз тешке губитке одступио у разним правцима, гоњен од наших јединица. Том приликом су ослобођени Лубиње, Дивин и Фатница. Непријатељ је имао само око 30 мртвих, а од 16 заробљених четника, 8 је ступило у Десету херцеговачку бригаду. Наши су губици били 4 погинула и 5 рањених.

Послије ових успјешних борби два су батаљона Десете херцеговачке бригаде, с политичким комесаром и начелником бригаде, упућена у јужну Херцеговину да тамо воде борбу с непријатељем и дижу народ на устанак.¹⁰ Остале снаге Треће дивизије су у свом наступању према Гацку избиле 1. априла на линију Дубљевићи—Лукавица—Бјелашница, осим Прве далматинске бригаде, која је била тек смијењена на положајима око Рујишта и налазила се у покрету ка Кифином Селу.

По пристизању Прве далматинске бригаде, напад на Гацко и Автовац извршили су дијелови Десете херцеговачке, Четврте црногорске и Прве далматинске бригаде 2/3. априла. Пета бригада је била оријентисана на правцу Берковићи—Плана и на линију Удрежње—Дебело брдо—Понор, гдје је водила тешке борбе и претријрла осјетне губитке, нарочито код Плана. У Гацку је, на неколико дана прије његовог ослобођења, Бајо Станишић одржао говор, истичући да је ситуација критична и да се Гацко мора бранити. Гацко и Автовац држали су четници, домобрани и милиција, а Фазлаглића Кулу усташе. Међутим, снажним ударом наших јединица разбијене су све те удружене непријатељске банде и овај је крај очишћен 5. априла. У току

⁹ Зборник докумената и података о НОР-у, том VI, књига 11, стр. 286, док. бр. 149.

¹⁰ Зборник докумената и података о НОР-у, том IV, књига 12, стр. 10 и 11, док. бр. 3.

повлачења дошло је до свађе између четничких главара и обичних четника, који су једни другима пребацивали да су се кукавички држали и бјежали. Приликом повлачења црногороки четници су хтјели да потјерају око 300 оваца које су опљачкали од народа у Херцеговини, те је због тога дошло до туче између херцеговачких и црногорских четника. У том крвавом хмеђусобном обрачуну погинуло је 9 четника.¹¹

Тако су, под снажним притиском наших јединица, херцеговачки четници одступили ка Билећи, а црногорски ка Казанцима и Пиви, док су усташе из Фазлагиха Куле уопјеле да се уз помоћ херцеговачког четничког команданта Милорада Поповића извуку и побјегну у Столац, иако су баш оне раније поклале око 1.000 људи из гатачког среза.

Овим успјешним борбама у Херцеговини омогућен је брзи продор наших снага у Црну Гору.

Максим КОВАЧЕВИЋ

¹¹ Зборник докумената и података о НОР-у, том IV, књига 12, стр. 130—133, док. бр. 51.

ЈАВОРАК

ЈЕДИНИЦЕ Друге пролетерске дивизије су 21. априла 1943. године прешле Тару и ослободиле Жабљак. Четврта црногорска бригада, која је после преласка Неретве била придата Трећој дивизији, разбила је четнике на Равном и у Пиви, ослободила Шавник и вратила се у састав Друге дивизије. Тако су јединице Друге пролетерске дивизије од 21. до 24. априла ослободиле цео шавнички срез.

Међутим, за леђима јединица Друге дивизије остала су сјеверно од Никшића доста јака талијанско-четничка упоришта Јаворак, Јасеново Поље и Горње Поље. Она су, нарочито талијанско упориште Јаворак, имала задатак да са сјевера штите сектор дивизије „Ферара“ и талијански гарнизон у Никшићу, а такође да пруже подршку већ разбијеним четничким бандама Баја Станишића, које су се привремено и на брзину реорганизовале и затвориле правце Голија—Дуга—Никшић, те Пивска жупа—Јасеново Поље—Горње Поље—Никшић и Шавник—Гвозд—Никшић. Из тих правца непријатељ је могао оваки час угрозити позадину јединица Друге дивизије, чија је главнина била усмјерена према Колашину.

Стога је Врховни командант, уићајући значај тих упоришта, наредио штабу Треће дивизије да хитно пребаци Пету црногорску бригаду са сектора Автовац—Голија на сектор Горња Брезна—Миљковац и да се бригада стави под команду штаба Друге пролетерске дивизије. У исто вријеме је наредио штабу Друге пролетерске дивизије да са својим јединицама разбије талијанско-четничке снаге на Јаворку и одбаци их ка Никшићу, нагласивши да су за сада најосјетљивији правци Горње Поље—Јаворак и Горње Поље—Шавник.

Одмах се приступило спровођењу тих наређења у живот. Штаб Треће дивизије пребацио је Пету црногорску

бригаду са сектора Автовац—Казанци, правцем Крстац—Вишњића До—Голија—Миљковац, у Пивску жупу, камо је стигла 27. априла и размјестила се ради одмора у Рудницама, Мишковцу, Буковцу и сусједним селима, припремајући се за предстојећу борбу.

Штаб Друге дивизије одмах је почео да извиђа непријатељске снаге на сектору Јаворак—Јасеново Поље—Горње Поље. Установљено је да се непријатељ по систему одвојених упоришта — Јаворак, Јасеново Поље и Горње Поље — добро утврдио за кружну одбрану. У упоришту Јаворак налазио се ојачан талијански батаљон дивизије „Ферара“, којем је придата батерија брдских топова, инжињеријска чета и 8 тенкова. У подручје Јасеново Поља стигао је 24. априла непотпун талијански батаљон, ојачан батеријом брдских топова, и утврдио за одбрану рејон Јасеново Поље—Јелови врх. Са сјевероисточне и југозападне стране Јаворка и на јужним и југозападним падинама планине Војника налазили су се четници као бочно обезбјеђење. Сјевероисточно и југозападно од Јаворка била су распоређена три четничка батаљона (око 500 пушака). На просторији села Праге и јужним падинама Војника била је група од око 200 четника. У Горњем Пољу се један батаљон Талијана с водом топова такође добро утврдио и припремио за кружну одбрану. Укупно је на Јаворку и Јасеново Пољу било 2.000 талијанских војника и 700 четника.

Четврта и Пета бригада имале су тих дана око 1.000 бораца. Због тога је штаб Друге дивизије сачекао да пристигну три батаљона Друге пролетерске бригаде са правца Шепан—Поља.

Штаб Друге пролетерске дивизије је у својој заповијести одредио да напад на Јаворак почне 28. априла у 23 часа, али је он почео тек 1. маја око 23 часа због закашњења батаљона Друге пролетерске бригаде.

Према заповијести, основна идеја напада је била да се снагама Четврте и Пете црногорске бригаде и са три батаљона Друге ерпске бригаде (свега око 1.500 бораца), 12 бацача и 2 противколека топа, нападну упоришта Јаворак и Јасеново Поље, пресијече непријатељу одступница за Горње Поље и Никшић, непријатељ окружи и уништи на простору Јаворак—Папратни доли—Јасеново Поље, при чему дио снага одвојити за бочно обезбјеђење напада са правца Горње Поље—Голија и Никшић—Шавник, гдје није било наших јединица.

За извршење овог задатка штаб дивизије је формирао три групе: сјеверну, сјеверозападну и источну.

Сјеверну групу су сачињавала три батаљона Друге пролетерске бригаде, ојачана са 4 минобацача 81 мм и једним противтенковским топом. Група је нападала општим правцем Брезна—Јаворак.

Сјеверозападну групу су сачињавала четири батаљона Пете црногорске бригаде са четом минобацача 81 мм. Група је нападала општим правцем Руњава главица—Паклине—Дубраве.

Источну групу су сачињавала четири батаљона Четврте црногорске бригаде са четом минобацача 81 мм и једним противтенковским топом 47 мм. Група је нападала општим правцем Штирни До—Јасеново Поље.

Штаб дивизије је указао на пријекну потребу одржавања везе између сусједних група с обзиром на слабо пролазни терен, на начин обезбјеђења бокова и леђа и ради узамног садејства.

Два батаљона Друге пролетерске бригаде су у одређено вријеме 1. маја напала Јаворак са сјеверозапада, али батаљон чији је задатак био да нападне упориште, преко Пивског раздоља, са сјевероисточне стране закаснио је, јер је ишао преко тешко проходног, испресијецаног и шумовитог терена. Због тога напад Друге бригаде није успио, али су, ипак, батаљони те ноћи заузели читав низ веома важних и доминантних положаја око упоришта, са којих су преко цијелог дана тукли ефикасном концентричном ватром браниоца. Четници су одмах побјегли са Јаворка, а Талијани су давали снажан отпор пуних 13 часова. И тек око 15 часова, пред налетом бомбаша Друге пролетерске бригаде, попуштају, колебају се и, најзад, покушавају да се помоћу тенкова организовано повуку друмом Јаворак—Горње Поље.

Међутим, сада су се Талијани, избачени из добро уређених утврђења, нашли у критичном положају, јер су дуж друма Јаворак—Папратни доли ступили у дејство Други и Четврти батаљон Пете црногорске бригаде, чији је задатак био да дијелом снага нападне непријатеља на Јаворку и Папратним долинама са сјеверозапада и запада, а с осталим снагама да дубоко обухвате непријатеља с југа и обезбиједи десни бок дивизије. Поред тога, Пета је имала задатак да заједно с дијеловима Четврте бригаде опријечи сваки покушај Талијана и четника из Никшића и Горњег Поља да интервенишу према Јаворку и Јасенову Пољу и да онемогуће

околу Талијанима и четницима да се пробију и повуку ка Горњем Пољу.

Штаб Пете бригаде је овако распоредио своје батаљоне: два батаљона (Други и Четврти) правцем Доња Брезна—Љељен доли—Сурчева главица—Велика главица, тј. сјеверозападно и западно од непријатељских упоришта Јаворак и Папратних доли; Први батаљон наступа правцем Бундос—Голија—Ноздра—Пресека, на којем разбија четнике и групе „зеленаша“ Крста Поповића, а затим посједа положаје на просторији Пресека—Тиса ради бочног обезбјеђења читаве дивизије, пошто се десно нијесу налазиле наше снаге; Трећи батаљон врши обухват правцем Бундос—Руњава главица—Тисова главица—Јаблан-брдо—Паклине—Пиштета и заузима положаје на линији Брезови врх—Гњиодац—Јелови врх—Сурдуп, затварајући тако правце од Горњег Поља ка Јаоенову Пољу и Јаворку.

Прије него што је извршен напад, 29. и 30. априла ситуација се на правцу Никшић—Шавник промијенила. У рејону Ивање—Гвозд, гдје је било 150—200 четника, дошло је до јаче концентрације Талијана и четника из Никшића и Никшићке ЖЈте. Један четнички батаљон је из подручја Никшића пребачен талијанским камионима на сектор Гвозда. Са просторије Ливеровићи—Никшићка жупа такође је пребачен један четнички батаљон у подручје Гвозда.

У рејон Ивања је 27, 28. и 29. априла пристигао од Никшића, по дијеловима, један батаљон Талијана с артиљеријом и тенковима ради дејства на правцу Гвозд—Шавник и ради пружања помоћи четничким снагама на том правцу.

Та концентрација непријатељских снага према Шавнику, до које је дошло послје издавања заповијести штаба дивизије за напад на Јаворак, приморала је штаб Друге пролетерске дивизије да донекле измијени већ издату заповијест, али само у погледу задатка Четврте црногорске бригаде. Тој је бригади наређено да одвоји дио снага и нападне непријатеља на правцу Гвозд—Луково—Никшић. Снаге Четврте бригаде су успјеле да разбију непријатеља на Гвозду и да га одбаце ка Лукову и Никшићу, обезбједивши тиме с те стране наше снаге које су нападале на Јаворак и Јасеново Поље.

Другог маја око 8 часова друмом Горње Поље—Јаворак кретала се једна моторизована колона Талијана, саставу 6 тенкова, 4 камиона и око 130 војника, хитајући у помоћ већ опкољеном упоришту на Јаворку. Како Трећи батаљон Пете бригаде још није био стигао на Шипачно, колона је неоме-

тано стигла до препреке у Липовој Равни. Када је њено чело стигло до препреке, чета Првог батаљона је отворила ватру из засједе. Лијевокрилна чета истог батаљона такође се налазила у засједи на друму у рејону Оштрог брда, али је она намјерно пропустила колону. Чим је зачеље колоне прошло, та је чета одмах поставила препреку на друму и с ове стране. Тако се колона нашла одсјечена међу препрекама. На њу је тада извршен напад са чела, бока и зачеља. Пошто се није могла пробити ка Јаворку, колона је покушала да се повуче назад у Јасеново Поље, у своје упориште. Међутим, снажним налетом Првог батаљона, који је непријатеља пггедро засуо ручним бомбама и ватром из аутоматског оружја, колона је била потпуно разбијена. Заплијењено је 6 тенкова и 4 камиона, а побијено и заробљено мноштво војника. Само је мали број Талијана успио да се пробије до Јасеновог Поља.

Трећи батаљон Пете бригаде, у садејству са енагама Четврте бригаде, напао је затим Талијане и четнике у Јасеновом Пољу. Четници су били одмах разбијени, а Талијани су пружали жилав отпор из ровова све до касно поподне. Пред вече 2. маја Талијани покушавају да се помоћу тенкова пробију друмом за Горње Поље. Пробој је дјелимично успио, али су дијелови Трећег батаљона Пете бригаде на Шипачну уништили два тенка и нанијели непријатељу велике губитке.

Тако су већ рано ујутро 2. маја јединице Друге српске, Четврте и Пете црногорске бригаде окружиле непријатеља. Међутим, ноћу, прије него што су батаљони Пете и Четврте црногорске бригаде затворили обруч на Сурдупу, извјестан се број четника успио извући и побјећи према Никшићу, али је већину стигла заслужена казна заједно с њиховим господарима Талијанима. Тако окруженог и разбијеног непријатеља наше јединице су унишtile у току 2. маја. У борбама 1. и 2. маја Талијани и четници на Јаворку и Јасеновом Пољу били су потпуно потучени. Ојачани талијански батаљон који је бранио Јаворак уништен је или заробљен са свим придатим дијеловима и свом ратном спремом. Само су тек понеке групе Талијана, предвођене четницима успјеле да се провуку кроз наш распоред и умакну. Али су и многи од њих пали у руке народа и изадинских радника. Потпуковнику „Чопу“, команданту тог талијанског батаљона, пошло је за руком да се с мањом групом војника и официра (око 50) и неколико четника који су познавали терен провуче кроз распоред Трећег батаљона Пете бригаде на

сектору Гњиодац—Брезови врх и стигае у талијанско упориште у Горњем Пољу. У оно упориште — узгред речено — које за све вријеме ове борбе није покушало да озбиљно интервенише у корист своје сабраће окружене на простору Јаворак—Јасеново Поље.

У борбама на Јаворку и Јасеновом Пољу убијено је и заробљено преко 1.000 талијанских војника и четника. Задобијен је богат ратни плијен: 4 брдока топа 75 мм с великом количином граната, 16 тешких минобацача, 25 камиона, 200 коња и мазги са цијелом ратном спремом, 3 радио-станице и мноштво разног другог материјала. Уништено је неколико тенкова и мотоцикала.

У овим борбама Пета бригада је имала 2 погинула и 15 рањених.

Перо РАИЧЕВИЋ.

ПОБЈЕДА ЗА ПРОЛЕТЕРСКИ ПРАЗНИК

ПРОДИРУЋИ кроз Херцеговину и Црну Гору, Пета бригада је крајем априла 1943. године избила у Пивску жупу. На планинском превоју, званом Јаворак, између Војника и Голије, Талијани су организовали кружну одбрану и добро се утврдили. Положај су посјели једгош -батаљоном дивизије „Ферара“, и ојачали га артиљеријом, инжињеријом и тенковима. Уз то је на Јаворку било и око 700 четника. Преко овог превоја водио је једини бољи пут из Пивске жупе у Никшићко поље. Јаворак је, у неку руку, био епољна одбрана Никшића.

Пред нама су крајеви које смо прошле године морали напустити, а сада нас очекују као ослободиоце. Има доста бораца родом одатле, па добро познају тај терен. Ни борцима који су дошли у бригаду из Далмације, Босне и других мјеста није непознат овај крај, познају га из наших причања, и сви заједно се радујемо суерету с њим и с његовим народом.

Комесар батаљона друг Стево Бољевић обавијестио нас је да је штаб дивизије упутио првомајски поздрав Врховном штабу и ЦК КПЈ у име свих бораца и руководилаца. У том поздраву поред осталог стоји да Први мај дочекујемо у живим припремама за напад на Јаворак, који је предвиђен за ноћ 1/2. маја.

Док штабови припремају заповијести за напад, разрађују план марша и план напада, у јединицама се врше политичке припреме за предстојећи задатак и разговара о значају Првог маја. Комесари објашњавају ситуацију на савезничким фронтovima, развој борбе широм наше земље и, у том свјетлу, значај напада на Јаворак за мобилизацију нових бораца и попуну наших јединица, за даље разгарање устанка у Црној Гори.

Попуна новим борцима била је важан задатак у свим раздобљима НОБ-а, а овај пут је то било изванредно важно, јер су наше јединице биле проријеђене у непрекидним борбама, тако да су се мноте чете свеле на 30 до 40 бораца.

Многи се борци, учествујући у дискусији, живо присјећају проелаве Првог маја прошле године у овим крајевима и упоређују оно вријеме с данашњом ситуацијом.

Међу борцима је доста другова из Далмације и Босне. Они су већ прекаљени ратници и својим искуством желе да што више допринесу борби на Јаворку. Износе се искуства из претходних борби, ређају се предлози и мишљења. Друг Тонко Толић, омладинац из Сплита, прича о акцијама омладине у Оплиту, а нарочито о онима које су везане за Први мај. Омладинци су у Сплиту уз највеће напоре, не жалећи жртава, истицали црвену заставу на високи црквени торањ, написивали пароле против фашизма и убијали фашисте на улицама. Сада је друкчије, јер су у јединици добро организовани и наоружани. Толић је био храбар, одлучан и иницијативан у борби, а у односу с друговима присан, искрен и благородан. Такав је био и онога дана 12. јуна 1943. године када је потинуо као пушкомитраљезац, штићећи с друговима бок и позадину бригаде и рањенике на Драгош-Седлу.

Наша одлучност и сила јуриша морају разбити талијанска утврђења на Јаворку и нека то буде наш допринос прослави Првог маја.

Стигла је заповијест штаба бригаде да вечерас, заједно с Другом и Четвртом пролетерском бригадом, нападнемо окупаторско упориште на Јаворку, Наша бригада забације се непријатељу преко планине Голије да га из позадине нападне, а дијелом снага да дејствује према Никшићу и штити наше јединице од могуће интервенције.

Командири чета издају заповијест за марш. Упозоравају на тешкоће које нас чекају. Планина Голија је беспутна, мора се маршевати по тамној ноћи. Због тешког терена приморани смо да коње и кухињу оставимо заједно с баталјонском комором, а све тешко наоружање и муницију понијећемо са собом. Захтијева ее потпуна дисциплина на маршу и указује да је то основа успјеха. Командири наређују Да сваки борац стави неку бијелу ознаку на леђа да би био лакше уочљив при одржавању везе, како бисмо се на блиском одстојању кретали највећом могућном брзином.

Одређене су групе за ношење пушкомитраљеза и групе за помоћ при ношењу тешког митраљеза и бацача. Оне има-

ју задатак да се брину о тешком оружју и да га у смјенама носе у току марша.

Нешто прије заласка сунца Други батаљон креће правцем: Доња Брезна—Руњава главица—Тисова главица—Шишман—Велика главица. На марш су кренули само борбени дијелови с наоружањем које смо могли понијети на рукама.

Ноћу 1/2. маја 1943. године борци су се силно напрегли и издржали веома тешке напоре. Често смо се морали спуштати низ камените и стрме падине, или се пак верати уз њих. Борци су се међусобно помагали и извлачили један другог помоћу пушака и других предмета. По поноћи 2. маја 1943. године Други батаљон је избио у подручје Шишмана. Напад је почела Друга пролетерска бригада одмах после пола ноћи. Борба се развила свом жестином. Талијани и четници су пружали јак отпор и организованом ватром дејствовали из свих оружја према Другој пролетерској бригади.

Штаб Другог батаљона распоредио је своје јединице за напад. Упутио је чете у рејон Велике главице да из позадине дуж пута нападну талијанско-четничке положаје. Свака је чета добила свој правац напада и оне усиљеним маршом крећу на задатак. Командири чета по пристизању у шире подручје Велике главице распоређују чете по групама. Свака је група имала пушкомитраљез и неколико бораца.

Многи борци из дана формирања бригаде више нијесу међу нама. Пали су у Забрђу, Јајцу, Прозору, Коњицу, Невесињу и на другим бојиштима широм Боене и Херцеговине, а многи се налазе у болници као рањеници или болесници. Чете су се до сада попуњавале више пута; нарочито велика и значајна попуња извршена је код Гламоча у новембру 1942. године са борцима из Далмације и Босне. Многи од тих бораца су већ командири водова, десетари и пушкомитраљесци и храбро и одлучно настављају традицију својих чета.

Група бораца с пушкомитраљесцем Милошем Радуловићем напада дуж пута Липова Раван—Јаворак, а до ње је група бораца с пушкомитраљесцем Тонком Толићем.

Чете крећу у напад и свом силином јуришају. Појава нашег батаљона у позадини положаја на Јаворку и жестина с којом смо нападали унијеле су велику пометњу у редове Талијана и четника.

Нешто после подне Талијани су интервенисали са снагама из Никшића, тежећи да помогну овима на Јаворку.

Иза наших леђа у Литговој Равни развила се тешка борба, јер су дијелови Четврте и Пете пролетерске бригаде дочекали Талијане који су из Никшлића кренули у помоћ трупама на Јаворку.

Борба на Липовој Равни је завршена пред мрак. Наше јединице су до ногу потукле Талијане и заплијениле сву технику € којом су пошли.

Када су Талијани оцијенили да им помоћ неће стићи, покушали су да се противнападом пробију кроз положај нашег батаљона ка Липовој Равни и Никшићу. Развила се борба прса у прса. Ми смо их дочекали опремно и тукли прецизном ватром из пушака, пушкомитраљеза и бомбама. Били смо у добрим заклонима, имали смо предност над Талијанима који су јуришали. Падало је много талијанских војника и четника, а многи су се и предавали. Борба је била толико напрегнута да борци нијесу имали времена да разоружавају талијанске војнике који су се предавали, већ су их само упућивали у најближу долину и наређивали им да на једну гомилу бацају оружје и бомбе. Предајући се, Талијани су често узвикивали већ познате пароле којима су се служили да би живот опасли: „вива комунисто“, „туто комунисто“ и сл.

Из групе заробљених Талијана издвојио се један војник и самоиницијативно организовао разоружавање осталих, скупљајући оружје и бомбе. Затим је пунио торбице бомбама и доносио их нашим на положај, који није био далеко. Није говорио ништа, јер ваљда није знао српскохрватски, али је упорно настојао да нам донесе што више муниције и ручних бомби на положај.

Једном приликом када је донио ручне гранате почео је нагло да виче: „Туците фашисте“, у исто вријеме показујући у правцу одакле су наступали талијански војници. И доиста, с бока нам се прикрадала повећа група војника. Намјеравали су да нас изненаде и отворе пролаз за пробој. Упозорењем овог Талијана осујећена је намјера те непријатељске групе. Енергично смо их дочекали и брзо ликвидирали.

Другом приликом почео је да виче: „Колонело, колонело“, показујући на густо шибље куда су се пробијали талијански војници. Ми смо тај простор одмах жестоко засули ватром и ручним гранатама. Заробили смо око 100 талијанских војника, али међу њима није било „колонела“. Бјероватно нас је хтио упозорити на присуство команданта батаљона који се туда пробијао. Каоније смо сазнали да се ко-

мандант батаљона звао „Чопо“ и да је успио да се провуче с око 50 својих војника предвођених неколицином четника.

Тај исти војник помогао ми је да се ослободим грча десне руке. Због ране која се тек била смирила и брзог рада с пушком и рзгчним гранатама, одузели су ми се прсти. Био сам тог часа неспособан да водим борбу. Видећи како се мучим, овај талијански војник је притрчао и почео снажно да ми масира подлактицу десне руке. Послије десетак минута масирања, прсти су поново прорадили.

За нас је остала тајна што је навело овог талијанског војника да нам помаже. Нико од нас није се сјетио ни да га пита за име, једноставно — нијесмо имали времена да се бавимо заробљеницима. Само смо их упућивали хптабу бригаде. Свакако смо погријешили што се нијесмо заинтересовали ко је он и какве су га побуде руководиле да тако поступа. Можда је био антифашиста а можда и комуниста, па је желио да и на тај начин допринесе прослави Првог маја и заједничкој побједи над фашизмом.

Борба је трајала читав дан. На положаје Другог батаљова јуришало је мноштво талијанских војника и четника с Јаворка, покушавајући да се пробију ка Никшићу. У јеку борбе погинуо је храбри пушкомитраљезац Милош Радуловић. Његова пушкомитраљеска група је тог дана уништила више десетина талијанских војника и већи број заробила.

На другој страни положаја погинуо је Љубо Лалатовић, јуришајући на талијанску групу која је из Никшића хитала у помоћ опкољеном Јаворку.

На крају дана, у којем вије било ни предаха ни одмора, ни воде ни хране, уморни батаљон се опраштао од другова који су овдје остали на вјечној стражи, као још једно свједочанство велике наше борбе за слободу народа.

Извојевали смо значајну побједу. Талијански гарнизон на Јаворку потпуно смо уништили. Само мање групе успјеле су да се провуку кроз наше борбене редове и умакну.

Одмарали смо се у Јасеновом Пољу и сакупљали богати плијен. Талијанска авијација је 3. маја надлетјела ово село и засула га бомбама и рафалима из митраљеза. Тада је тешко рањена другарица Олга Ђуричковић, храбри омладински руководиоца у батаљону и истакнути партијски радник. Довели смо талијанског љекара, кога смо гврвог дана заробили на Јаворку, да је прегледа и превије. Колико је била развијена мржња партизана према фашистима, показује пример Олге, која је, мада је била врло тешко рањена, што

је захтијевало хитну хируршку интервенцију, одбила да је лијечи фашистички лекар. На путу за бригадну болницу је умрла. Још једна младост престала је да живи, још један истаннути партијски радник Другог батаљона положио је свој живот за слободу.

Наш батаљон, као и друге јединице, извршио је часно овој задатак. Неколико стотина заробљених талијанских војника и мноштво убијених били су потврда тог великог успјеха. Поносни борци, испуњени радошћу побједице на празник рада, као да су довикивали цијелом свијету:

Достојно смо прославили Први мај!

Василије КРАЉЕВИЋ ВАСИЉ

ПРВИ СУСПРЕТ С ПЕТОМ

ЗАДЊЕГ дана априла 1943. године састали смо се с бсфцима Пете бригаде. Скоро је година дана откако смо се у Пиви раздвојили од бораца и јединица које су се под притиском талијанско-четничке офанзиве повлачиле из Црне Горе за Босну. Најтеже нам је пао расанак од бораца Никшићког одреда, којем смо и ми припадали, а који су ушли у састав Пете бригаде приликом њеног формирања. Сви смо жељели да и даље останемо с нашим ударним батљонима, да идемо у бригаде и да се боримо против окупатора и његових слугу, а гдје ће то бити, на којој територији, то за нас није било важно.

Међутим, у Пиви је донесена одлука да се посебно одређене групе комуниста, из свих општина и састављене од људи који имају ширег утицаја у народу и смисла за политички рад, врате на окупирану територију Црне Горе. Том приликом је речено и то да не омијемо оставити окупирану територију без присуства комуниста и њиховог утицаја. С групом која је бројала тридесетак људи вратио се Окружни комитет у Никшић. Са нама је био и секретар Покрајинског комитета за Црну Гору и Боку Радоје Дакић Брко.

Немам намјеру да дајем слику свега онога што смо доживјели за ту годину илегалног рада на окупираној територији Црне Горе. Када је већ ријеч о нама, илегалцима, ваља рећи да смо годину дана на окупираној територији радили под веома, веома тешким условима. Бројне окупаторске снаге и четници, чије су трупе ту концентрисане из разних крајева, готово оу свакодневно организовали потјере за нама. Чинили су то од дана када су сазнали да смо се ми пребацили на терен Црне Горе и да, сем остало, како су сами тврдили, дрско увјеравамо људе с којима долазимо у додир да је побједа наша. Талијани и четници су премлаћивали људе, пријетили им, одводили их у лошр и убијали све оне

којима је неко од чланова породице био у партизанима, оне који су се и сами истицали у дотадашњим борбама или помагали НОБ (а тих је у орезу никшићком била велика већина).

Свакодневни терор је уносио страх и неповјерење међу људе, нарочито у оним крајевима у којима је у устанку 1941. године долазило до оштријих сукоба и борби с четничким издајницима и окупатором. Зато су нас у почетку људи примали с извјесним страхом, а неки су били и доста резервисани.

Свој рад смо прилагођавали таквој ситуацији на терену. Од појединачних састанака прелазили смо на састанке с мањим групама. Највише смо уопјеха имали у раду с омладином и женама. Иначе, информације и вијести добијали смо најчешће од партијске организације из Никшића, која је успјела да активно дјелује у самом граду за све вријеме рата. На тај начин смо доста редовно обавјештавали народ о борбама и уопјесима наших јединица у Босни, а и о стању на другим фронтovima у свијету. Проширене везе су нам омогућавале — упркос свакодневним засједама и прогонима — да се крећемо и уопостављамо додир с партијским организацијама или с појединцима готово у овим општинама никшићког среза.

Средином октобра 1942. године повезали смо се с Блажом Јовановићем и Милинком Ђуровићем, који су се с групом партизана пребацили из Босне у Црну Гору. Пошто су се упознали са ситуацијом у Црној Гори, информисали су нас о борбама и успјесима наших јединица у Боени. Са нама су остали неколико дана, а онда је Блажо с друговима продужио по специјалном задатку за Албанију, док је Милинко остао.

Оцјењујући да се тих дана ситуација нешто поправила у нашу корист, одлучили смо, почетком новембра, да од илегалаца формирамо двије мање чете. На челу једне био је Милинко Ђуровић, а друге Бојо Николић; они су тада били чланови Окружног комитета. Мислили смо да ћемо на тај начин моћи да вршимо јачи притисак на непријатеља, па и да почнемо неке акције и евентуално створимо слободну територију. Међутим, врло брзо се показало да то није реално. Непријатељ нас је лакше откривао, прогонио, одбацивао у планине крајеве. Тако смо остајали изоловани и без хране, јер је непријатељ већ рагаије све сељаке присилно отјерао у њихова села, на њихова домаћинства, да не

би партизанима могли служити као база. Сем тога се ближила и зима, а она је у Црној Гори сурова и свјежна. Зато смо поново прешли на рад по групама.

Пред нас тих дана постављало се најозбиљније питање шта даље да радимо. Нијесмо могли очекивати да ће се услови знатније измијенити у нашу корист; напротив, све је ишло у прилог томе да они морају бити много гори и тежи у зимским данима. Зато смо се веома брзо сложили, и у Окружном комитету и у разговорима с чланством, да је најбоље рјешење да се припремимо и пробијемо у Босну, те повежемо с нашим јединицама. Међутим, тих дана није био са нама секретар Покрајинског комитета Дакић, па нијесмо били у могућности ни да га упознамо с нашим закључцима о напуштању Црне Горе. Прије одласка у Ровца, на састанак с неким члановима Покрајинског комитета, рекао нам је да ће се задржати само неколико дана, па смо се договорили и гдје да се нађемо. Али док су они у некој пећини држали састанак, четници су их открили и отворили ватру. Ипак, захваљујући неопрезности четника, успјели су да се, послје неколико дана проведених у пећини, кроз борбу пробију.

Тако је Дакић стигао код нас са закашњењем од неколико дана. Када смо га у једној колиби на Брезовој глави у близини села Драговољића упознали с нашим планом одласка у Босну, потпуно се сложио. У току ноћи, док смо расправљали о разним питањима, а највише о одласку у Босну, снијег је пао у виоини од једног метра. Није престао ни преко дана. Било нам је јасно да по таквом времену и уз још већи снијег по планинама не можемо кренути на толико дуг пут. О томе смо обавијестили остале групе и посавјетовали их, преко посебних делегата, шта би све у таквој ситуацији требало да предузму. Случај групе другова с подручја Среског комитета Жабљак — о чему смо касније знали — који су баш тих дана кренули за Босну и које су четници открили и уништили увјерио нас је, на жалост, у то. Шта се са нама догађало те сурове зиме, то је прича за себе. И то доста дуга. Зато овом приликом само оволико: ако рачунамо оне који су погинули и оне који су у току зиме пали у руке непријатеља и које је чекало исто што и прве, онда нас је зима приближно преполовила. Било би тако да другови који су били у затвору у Никшићу нијесу, једне априлске ноћи, бљеснули попут муње и својом храброшћу, љубављу за слободом и мржњом према непријатељу били јачи од гвоздних затворских врата. Голоруки —

а јачи од каоружаних стражара! Тада је из затвора у центру града побегло око четрдесет другова, од којих је већина била пала у руке непријатеља у току зиме. Прије тога, на сличан начин, побјегла су четворица другова који су били осуђени на смрт. О тим подвизима партизана дуго се после тога причало. Окружни комитет је био у сталном додиру с партијском организацијом у граду ради помоћи у организовању бјекства. Зато је и радост ових нас била неизмјерна када смо се поново, на слободи, нашли са својим друговима

Иначе, ми смо се већ у марту почели повезивати с осталим групама. У другој половини марта и почетком априла спласнула су четничка дивљања; оглашавали су се још само они најзагриженији. Увелико се вршила присилна мобилизација за слање нових јединица у борбу против наших снага на Неретви. Ми смо успјели да се повежемо с тим људима које је непријатељ мобилисао. Они у нама тада још нијесу видјели снагу која би их определијелила да нам се прикључе, а пред страхом од окупатора и четника нијесу били спремни да се одупру тој мобилизацији. Све је то увеличко унооило деморализацију у њихове редове. Нарочито се то осјећало оних дана априла када су се разбијени четници у бјекству враћали с Неретве. Њихове приче о снази пролетера, о храбрости и војничкој спретности партизана биле су најбоља пропаганда против четника и оних у чију су се службу ставили. Дешавало се да три до четири наша борца разоружају тако рећи без иједног опаленог метка по двадесетак четника.

У другој половини априла, после бјекства наших другова из затвора, почели смо да се окупљамо у веће групе и да припремамо акције. Са нама су били и неки другови из цетињског среза који су тих дана дошли код нас с Вељком Мићуновићем, чланом Покрајинског комитета.

Ујутру, уочи 1. маја, налазили смо се на мјесту званом Шуме изнад Горњег поља. На оближњем брду изнад села Шипачна примиј етили омо повећу групу наоружаних људи. Најприје смо помислили да су то четници и да, као и обично, претражују терен. Али њихово дуже задржавање на брду доводило нас је у недоумицу. Нијесмо искључивали ни то да могу бити и дијелови неке наше јединице који се после Неретве крећу ка Никшићу. Одмах смо послали патролу да извиди каква је то војска и да, ако буду партизани, ступи с њима у додир. Наше изненађење и радост нијесу били мали када смо с патролом која се враћала угледали Николу Љешковића, кога смо и раније, па и прије рата, познавали

као омладинца — комунисту из познате породице Љешковића, која је цијела учествовала у народноослободилачкој борби. Никола је одступио с родитељима у Восну, а три брата: Радосав, Илија и Мујо, остала су да раде у непријатељској позадини у срезу никшићком. Илија и Мујо су погинули у једној пећини у Будошњи, а Радосав, тежко рањен, пао је у руке непријатеља. Послије загрљаја и љубљења, Никола нам је причао о борбама на Неретви, о Петој црногорској, о појединим друговима које ћемо срести и о онима који су погинули. На крају нам је рекао да ће напасти Талијане који су већ доста дуго утврђени на Јаворку, да они с овог брда треба да се обезбиједу од појачања која би, евентуално, могла стићи цестом из Никшића. Пошто смо га упознали с приликама у Црној Гори, посебно о нама и нашем раду, он се с осталим друговима који су са њим дошли вратио у своју јединицу. Прије тога смо се договорили да и ми пошаљемо једну групу према цести. Друга група, с Милинком Ђуровићем, налазила се већ раније на комуникацији Никшић—Шавник.

Пета црногорска пролетерска је заједно с неким баталњонима Друге и с Четвртом пролетерском напала 1. маја утврђене талијанске положаје на падинама Јаворка. Талијански фашисти су и ту претрпјели тежак пораз. Укопани у љути црногорски крш, остављени сами себи, далеко од своје базе у Никшићу око тридесетак километара, њих седам од осам етотина нијесу могли спасти ни бетонски бункери из којих су се жилаво и упорно бранили. Нешто преко 400 је заробљено, а остали су погинули у борби. Спасле су се мање групе којима је пошло за руком да кроз Шуме побјегау у Никшић. Четници су нешто раније разјурени, и они који нијесу поштели побјегли су за Никшић. У току те борбе наша група која се налазила дубоко у позадини пресјекла је цесту на неколико мјеста и успјела је да оштети и заплијени један мањи тенк који се повлачио према Никшићу. Неке наше мање групе дочекале су, у току дана, Талијане који су из Јаворка кроз шуму бјежали према Никшићу. Неки су се предали, а неколико их је и погинуло. Том приликом су погинула и два наша дивна друга, два најхрабрија борца међу нама: Радосав Милић из Милочана и Миливоје Самарцић из Риђана.

Сјутрадан, 2. маја, наша је група кренула према штабу Пете црногорске, који се, како смо били обавијештени, налазио на Јасеновом пољу. То није било ни тако далеко од нас.

У штабу омо нашли цијело руководство бригаде: Саву Ковачевића, који је ове до одступања за Боону био командант Никшаћког одреда, Дратишу Ивановића, Андра Мугошу, Весу Маслешу, Рају Недељковића и друге.

Наш први сусрет с друговима од којих смо се растали прије годину дана и које смо толико вољели претворио се у топле и чврсте загрљаје. Дуго смо разговарали о свему. Њих је интересовало све о Црној Гори, о нама, а нае — о нашим јединицама, о борбама које су водиле, о људима које смо познавали. Договорили смо се тада и о попуњавању Пете бригаде новим борцима, илегалцима. Један број другова ушао је у састав Цете бригаде, а други је распоређен на друге дужности.

То је био нови, веселији и садржајнији живот за све нас који смо провели годину дана у илегалству. Неколико дана касније успјели смо да се у преговорима с представницима талијанског гарнизона у Никшићу споразумијемо, те омо на Градцу, у близини Никшића, размијенили њихове заробљенике е Јаворка за наше интернирце и борце који су пали у руке непријатеља у току рата.

Некако баш тих дана примијећена су кретања јачих њемачко-талијанских снага, потпомогнутих домаћим издајницима.

Припремала се пета непријатељска офанзива . . .

Велько ЗЕКОВИЋ

ВЈЕСНИК БРИГАДЕ

ТО првомајско јутро 1943. освануло је сунчано и росно. Младо буково лишће, тек испунило, расипало је око себе свежину и мирис прољећа. Без и дашка вјетра треперило је само од себе и пријатно миловало отворила лица партизанских бораца који су се тог јутра сакупљали у једном синтолу изнад Локава Мартинићких да прославе раднички празник.

Оставили су своја партизанска скровишта оскудне удобности да запливају у привидно слободне планине и њене мирисе. Своје добровољне затворе без решетака, кључара и стражара напустили су. Јер окупација је велика, општа тамница за читаве народе и земље. Ни небо ни земља нијесу твоји, а ваздух, отрован туђином дахом, не удишеш пуним плућима. Тјесно у планинским мрчавама и пропљанцима, на широким ливадама и пољима. Свуда си у крлеци. А у легалним базама пог-отову! Чак ти ни пушка није уздан друг као кад си на другом мјесту и на другом положају.

Због тога, и много другог нереченог, отишли су из тих мучних пребивалишта носећи са собом довољно животне радости, моралне и физичке снаге за нове бојеве. Понесени првомајском мишљу, долазили су разним путљагама и бепућима из разних праваца.

Дочекао их је овај синтол гостопримно. Понудио им своју раскошно украшену дворану са шкртом сунчевом свјетлошћу, која се с муком пробијала кроз грање крошњатих букава. Наслагано буково лишће било је тепих у који су ноге упадале до чланака.

Ови који су први дошли потражили су сунчане ластве и потпуно се предали сунцу. Ускоро се дворана испунила. Посједали су људи и наслонили се на лактове и букове

жиле, а неколико млађих правило је позорницу од два разнобојна шаторска крила између букових омара.

Птице су пјевале. Али одонуд, издалека, од Херцеговине, допирали су мукли топовски пуцњи, као далеки ехо ратеог тутња.

И приредба, овечана, првомајска, почела је. Скромни извођачи и скроман програм. Ипак је у овом синтолу одјекнула широка пролетерска пјесма и мушка ријеч. Празничко расположење испунило је његове скровите ложе и прелило се далеко... можда чак до Јаворка, гдје је Сава тог јутра кршио кости талијанским „ратницима“ с петловим перјем.

Послије завршене свечаности свако је добио по парче Рјвдегиновице из црепуље и по парче сира и шунке. Зар и то није дало својеврсни печат овој мајској прослави! А те партизанске мајке, сестре и „јатачице“, које су с толико љубави пекле жуте кукурузне хљебове и с толико умјешности и јунаштва дотурале их борцима скривеним по базама! Њима припада добар дио славе и хвале за оно велико вријеме.

А када је ноћ дошла, разишли смо се за пословима.

Дан-два касније кренули смо у сусрет бригади. Наша невелика колона газила је, мршаво, меким планинским путевима. Планина је била самотна и чиста, до врха испуњена миром и својим горским тајнама. И тишином. Ту и тамо чобанска колиба, покривена буковим лубурама, тужна и празна. Од Прекорнице је допирала стравична планинска јека.

Ишли омо не баш брзим кораком збот оних који нијесу били вични маршевцима. Од једног пропланка до другог, с повременим застанцима, колико да се ноге одморе и испуши цигар дувана.

У сусрет рођеној Петој бригади, пролетерској. Савиној бригади.

Долазили су до нас, разним путевима и каналима, гласови о њеним бојним поклицима, о њеним подвизима и јунаштвима. Пета бригада и Сава живјели су у нама за све ово тешко вријеме.

С мислима на њих пели смо се све више планинским билом.

Онда смо у једном часу доживјели сусрет који је и био повод за ову биљенжу.

Негдје изнад Размедова, или ту негдје близу, излазили смо из мрчаве на пропланак. Према нама се указала сувомеђна колиба покривена сламом и буковим скудлама. Испред ње стајао је Ага Ђуровић, вјесник бригаде.

Нећу генкад заборавити тај сусрет.

Ага је био мајски раздраган и побједнички весео. Одје-вен у ново одјело талијанског поријекла, с двије бомбе на десној и једном на лијевој страни опасача, с пиштољем и аутоматом преко груди, стајао је поред колибе и поздравио нас, пролетерски. Смијао се широким и пуним осмијехом, који је показао његове крње и ријетке зубе и говорио више него читав нечији говор. Свака бора и тетива на његовом лицу, очи и чело, све је било испуњено ведрим смијешком и поносом прекаљеног ратника, уједно. И Савиног курира. (А Сава је, кажу, бирао за курире само јунаке).

Лице, ратничке боје — ја бих је тако назвао, — отврднуло од босанских вјетрова и снјегова, са по којом танком бором преко њега, које нијесу биле у складу с његовом младошћу, изражавало је неку доброћудну благост и животну ведрину, али и озбиљност.

Руковали емо се редом и за то вријеме с његових усана није сишао смијешак.

Изручио нам је поздраве бригаде, попричао, укратко, посљедње њене бојеве.

Убрзо смо се растали.

Ујутро, ми смо се улили у бригаду.

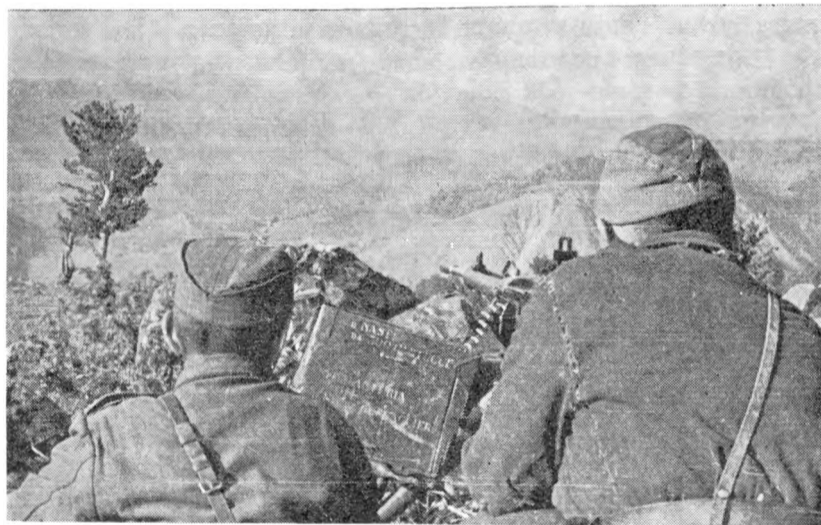
Непго касније, на Сутјесци, Ага је, поред свог команданта, уткао своју младост за наше — данас.

Њему ови редови, умјесто цвијећа, на весели овај празник.

Радивоје ЈОВАНОВИЋ

*Колона Пете пролетерске бригаде маршује за Бродарево, маја 1944,
ради прихватања Друге пролетерске и Пете крајишке дивизије
приликом њиховог повратка из Србије*

*На Јадовику изнад Сјенице, маја 1944. Пета пролетерска прихвата
јединице Друге пролетерске дивизије*

На паради у Никшићу поводом прославе годишњице Октобарске социјалистичке револуције, 7. новембра 1944.

Борац Вулета Бурановић, родом из Мартинаћа — Даниловград, ухваћен као тешки рањеник и стријељан маја 1943. код Титограда

НА СУТЈЕСЦИ

ОД ПИВСКЕ ПЛАНИНЕ ДО ЗЕЛЕНГОРЕ

У ТРОУГЛУ између Таре, Пиве и Дурмитора, на Пивској планини, остала је 6. јуна, од свих наших снага, само Трећа дивизија с око 2.500 рањеника и људи, жена и дјеце из збјега. На том простору од негуних 150 квадратних километара она се задржала још два дана, токушавајући да пронађе што повољнији излаз, да се пробије из непријатељског обруча и опасе рањенике.

Али изгледа да се тај излаз нађе било је веома мало. Просторија на којој се наша дивизија с рањеницима природно је одсјечена са двије стране дубоким и непроходним кањонима Пиве и Таре, а са треће је затворена масивом Дурмитора. На оба кањона и Дурмитор непријатељ је већ избио с јаким снагама. Од ушћа Таре до Челебића била је распоређена 4. домобранска ловачка бригада. Из Санцака је пристизала талијанска дивизија „Тауриненсе“ и већ се у ноћи 7/8. јуна наслонила на 4. ловачку бригаду и потпуно затворила излазе из кањона Таре ка Санцаку. Преко Дурмитора су наступали 1. брдска дивизија и један нук Бугара. Иза њих Сињајевину су претраживали пукови талијаске дивизије „Венеција“. Деоном обалом Комарнице и Пиве надирали су талијанска дивизија „Ферара“ и дијелови њемачке 7. СС-дивизије „Принц Еуген“. На кањон Пиве, од Пивског манастира до мратиРБС'ких коса, већ су избили батаљони 7. СС-дивизије.

Од почетка офанзиве су јединице Треће дивизије биле стално у борбама с њемачким и талијавским дивизијама. У правом смислу ријечи отимале се с противником, по неколико пута, сваког дана и ноћи, о сваки положај. Ноћу би бригаде Треће дивизије противнападима враћале терен који би дању губиле. Батаљони су се спуштали у кањоне ријека, поново се пели на највише врхове планина да би сузбили њемачке алпинисте, који су изненада избијали и на она

мјеста гдје дотад људска нога можда није никад стала. На голом и каменитом планинаком земљишту наше су јединице биле стално, од јутра до мрака, засипане гранатама из непријатељских топова и баџача и бомбама из „штука“ и савоја. За двадесет и четири дана борби и маршева борце су испијале глад и несаница, тукли киша и хладни вјетрови. У тим борбама и по таквим путевима отицала је крв и снага Треће дивизије. Тих дана, већ доста проријеђене, њене су бригаде свом жестином браниле положаје — Пета бригада на Дурмигшру, Комарници и Пиви, Прва далматинска на Тари, Трећа санџачка од Таре преко Дурмитора. Мостарски батаљон (који је раније био одсјечен од своје бригаде и остао у саставу Треће дивизије) спречавао је Нијемцима прелазак на десну обалу Пиве преко моста код Крстаца.

*

Осмог јуна је учињен још један покушај на Тари да се Трећа дивизија и болница пробију у Санџак. Правац за Санџак изгледао је привлачнији од осталих. На њему су биле талијанске јединице, слабијег квалитета и мање отпорне од њемачких снага које су се налазиле на осталим правцима. Али да би -се дивизија с болницом пробила у Санџак, претходно се морао савладати кањон Таре, необично стрм и дубок окоро хиљаду метара. Требало је спустити се у кањон, направити прелаз на ријеци, затим се козјом стазом испети најтежим успоном који људска нога једва може савладати и, напосљетку, са те једине стазе пробити положаје дивизије „Тауриненсе“.

На утоку Оушице у Тару пошли су дијелови Прве далматинске бригаде да испитају могућност за прелазак. Али када су се ти дијелови спустили у корито ријеке, примијетили су их Талијани са супротне отране и заоули минобаџачким гранатама и рафалима из бреда. Но упркос ватри, група бораца је, носећи ужад, окочила у ријеку и покушала да се домогне друге обале. Неукротива Тара је савладала изнемогле пливаче и они су се подавили. Тада је било јасно да се Тара не може прећи упркос томе што се на њој налазио слабији бранилац. Чим се показало да се преко Таре не може прећи, није се било тешко одлучити за други правац. Јер у тим часовима био је остао само још један излаз, и он тежак и крајње неизвјестан — преко кањона Пиве на Вучево и даље преко Сутјеске.

Са Сутјеоке су стизале вијести да је тамо непријатељ јак и да се остале дивизије и Врховни штаб пробијају уз страховите напоре. Такве је вијести потврђивао непрестани тутањ који је долазио отуда.

Још у канџону Таре штаб дивизије је наредио Првој далматинској бригади и инжињеријском воду Треће дивизије да хитно крену на Пиву и направе прелаз преко ријеке код Горњег Крушева, а затим да бригада што прије избије на Вучево како би обезбиједила прелазак преко Пиве осталим снагама дивизије и болници. О Вучеву није било никаквих података. Да ли су тамо стигли Нијемци и затворили и тај једини излаз из кањона Пиве — то је, између осталог, имала да утврди Прва далматинка.

Док су се њени батаљони опремали за покрет, штаб дивизије је одмах упутно курире с наређењима свим јединицама дивизије и болници. Петој бригади, која је била на положају Тодоров До-Комарница-Пива, наређено је да се 8. јуна, када падне мрак, одвоји од непријатеља и да исте ноћи крене преко Пивске планине и опусте се на Пиву код Горњег Крушева. Санџачкој бригади је наређено да остане на падинама Дурмитора и Пивске планине и задржи непријатеља док остале снаге дивизије с болницама не пређу Пиву. Мостароки је батаљон добио задатак да у први сумрак напусти положаје на Крстацу и упуте се преко Пивске планине и Пиве на Вучево. Болница, која је била сакривена по шумама и вртачама у Рудршама и Никовићима, добила је наређење да чим падне мрак крене, по ешелонима, ка кориту Пиве.

Осмог јуна послерије подне Прва далматинска спустила се низ беспуће кањона на Пиву код Горњег Крушева. Моста није било, иако су два дана раније на том мјесту прешле јединице Седме банијске дивизије. Инжињеријски вод је сјекирама оборио неколико букових стабала. Без много до-тјеривања, инжињерци су грубом грађом премостили Пиву и тако спојили Пивску планину и Вучево. Од тога часа почиње прелазак Треће дивизије и рањеника преко тог и таквог моста код Горњег Крушева. Прелазак траје све до 10. Зуна увече, када су мост порушили дијелови Треће санџачке бригаде који су посљедњи прешли ријеку. За све вријеме је прелаз у кањону ријеке био главни циљ непријатељског дејства. Над њим су се јатили њемачки и талијански авиони и по њему су тукле батерије за Златног Бора. За нешто више од два дана, колико је трајао прелазак јединица преко импровизованог моста, у кањон је бачено на стотине бомби

и граната. И све то да би се срушило неколико букових балвана преко којих се прелазила Пива.

Прва далматинска бригада је прешла преко моста у ноћи 8/9. јуна и већ је 9. јуна избила на Бучево. Према су неколико дана раније били посјели мратњеске косе и Маглић, Нијемци као да су се плашили да се спусте на Вучево и зачепе и тај једини излаз из кањона Пиве.

С положаја Николин До-Комарница, Пета бригада се у први мрак 8/9. јуна одводила од непријатеља. Ноћу је превалила Пивску планину и пред зору 9. јуна покушала да се опусти у кањон Пиве. А то је било тогово неизводљиво. Ноћ је била мрачна и у кањону је владала потпуна невиђелица. Кањон стрм и беспутан, а стаза, коју су покретом трасирале банијоке бригаде и Далматинци, била је непролазна: дуж ње су застали рањеници и заглавиле се коморе. Коморе и рањеници нијесу се низ гудуре кањона могли кретати ни дању, а камоли ноћу. Те ноћи батаљони Пете бригаде нијеоу успјели да се спусте на Пиву. Остали су при врху кањона и испред њега. Деветог изјутра и у току дана, и то уз тешке напоре, само су се неки батаљони спустили низ кањон.

Дубак процијеп кањона зјапи између Пивоке планине и Вучева, а стрме његове стране падају с висине од хиљаду метара у корито Пиве. Амбиси кањона су толико дубоки и уски да у њима и јутра касне, а ноћи долазе нагло и прераво. Прелажење преко њих је увијек стравично и опасно, па чак и на овим мјестима гдје постоје путеви и прелази. Баш на овом дијелу гдје је мост постављен нема ни путева ни стаза, осим трагова које су оставиле јединице, тешком нуждом натјераве да се ломе преко њега. Спуштати се и пењати тим трагом може се само и рукама и нотама.

Деветог јуна у зору, на прелазу код Горњег Крушева „стазом“ и ван ње, низ стрмине кањона сурвавале су се групе рањеника, коморе и збјегови. Уз велико напрезање рањеници су грабили да што прије пређу на лијеву страну Пиве и избјегну бомбардовање. Ријека је преливала мост и преко њега се прелазило полако, и то један по један. При преласку свако се морао придржавати рукама за затегнуту жицу. Коњи нијесу могли да прелазе преко балвана, већ су без товара препливали ријеку. Растварену комору и оружје превоили су борци на рукама и на другој страни их поново товарили. Стоваривање и товарење успоравали су прелазак и стварали још већу гужву у уском кориту Пиве. Ту нема ни с једне стране ријеке обалних прилаза.

Већ у рано јутро 9. јуна на мјесто прелас-ка су стигли командант дивизије Сава Ковачевић и члан Врховног штаба Иван Милутиновић. Они оу, с још неким руководиоцима, стално успостављали ред и убрзавали пребацивање преко моста. Авioni и артиљерија са Златног Бора тукли су то мјесто још од раног јутра. Бомбе су експлодирале у кориту ријеке и на странама кањона, и не само што су погађале колоне бораца и рањеника већ су -са стрмих страна кањона рушиле стијене које су као усов односиле све пред ообом до у корито ријеке. Од експлозија бомби и граната, од лом-лаве отијена и завијања „штука“, у кањону је читав дан тутњало и димило. Од грмљавине и притиска експлозија кањон <се надимао и из њега је избијала непрестана јака, а црни дим је куљао виооко у небо и хватао се Пивске планине и Вучева. Мост је бивао чеото оштећен, а неколико пута и потпуно рушен, али и поново подизан. Једна група инжењераца непрекидно је сјекла грађу, док оу остале поправљале мост или постављале нови када се претходни поруши. Дан је одмицао, на мосту се повећавала гужва, а нарочито онда када су „штуке“ надлијетале и понирале у провалију.

На странама кањона на деоној обали ријеке, без воде на јунском сунцу, неке је тифусаре и збјегове издавало стрпљење. Они су се сурвавали етрминама до ријеке и готово избежумљено наваљивали на мост. Појединци су то чинили с пољедњим наоорима и од силног напрезања су умирани баш када би стигли до ријеке. Други су, опет, од ужаса и исцрпености, већ губили свако осјећање страха и тешке стварности, те би укочена погледа оетајали непомични мимо свих наређења старјешина и молби својих другова да крену напријед. У тој страхоти било је случајева да се чак и рањеник без обје ноге екотрља до моета очајно запомажући да га пребаце на супротну обалу, све у нади да ће бити спасен свих мука само ако пређе ријеку. Али, на жалост, ни тамо викога није чекала боља судбина.

Стазом из корита Пиве до Вучева пентрале су се јединице, групе рањеника и комора, а у стопу су их пратили топовоки плотуни и авионске бомбе, тако да батаљони Пете бригаде, наоко су журили, нијеоу уопјели да за дана стигну на Вучево. Непријатељска артиљерија са Златног Бора држала је под сталном ватром клавце кроз које се једино могло успети на Вучево. Због тога су јединице морале застати у камењарима кањона, веке с једне, а неке с друге етраве Пиве, и тек у ноћи 9/10. јуна једва су успјеле избити на Вучево.

Штаб Треће дивизије отигао је ва Вучево 9. јуна у воћ. Чим је стигао, одмах је штабу Пете издао наређење да јединице бригаде омајеста крену нагаријед према Матлићу и Сутјесци. Бригада треба да обезбиди Вучево од Попова Моста, Ђурева, Пријевора и Маглића. Мада изнемогли и уморни, батаљони Пете бригаде су одмах, 10. јуна у зору, кренули на своје нове положаје. Умор, глад и несаницу није више нико помињао.

Пети батаљон се запутио ка Попову Мосту и Ђуреву, да обезбиди Вучево од продора Нијемаца из долине Сутјеске. Трећи је батаљон упућен на Мркаљкладе. Он је имао да брани стазу која од Вучева води ка Сутјесци, да је не би утрабиле њемачке снаге од Приједора и из шуме Перућнице. Другом и Четвртом батаљону је наређено да се увуку у шуму испод Маглића, окрену фронт према планини и спрјече спуштање Нијемаца са Маглића на Вучево. Први батаљон је упућен испод Драшш-седла према Сутјесци. Њему је наређено да контролише долину Оутјеске и извиђа линију његову обалу. Кроз шуме, прикривајући се од Нијемаца са Маглића, батаљони су у свитање пошли да изврше задатке.

Истог дана су из кањона Пиве пристизали заостали дијелови болнице, комора и на крају јединице Санчачке бригаде које су биле у заштитници. До ноћи 10. јуна последњи дијелови дивизије и тешки рањеници који су се некако још могли кретати прешли су мост на Пиви и почели се пењати на Вучево.

На Вучеву, од ивице кањона Пиве па до Локве Дреништа, рањеници и тифусари су се увлачили у влажне шуме и вртаче. Ту су се „одмарали“ и „враћали онагу“, хранећи се сировим коњским месом, травама, лишћем и кором дрвећа. Иза дивизије и болнице, која се на Вучево успела уз огромне напоре, кретао се и непријатељ. Он је већ 10. јуна избио на Вудине и кањон Пиве. Били су то предњи дијелови њемачке 1. брдске дивизије.

На пустој висоравни Вучева, чија предножја са три стране дубе планинске ријеке Пива, Сутјеска и Дрина, а са четврте се дижу, у висину преко двије хиљаде метара, голи и каменити врхови Маглића, Трећа дивизија се нашла укљештена непријатељским снагама на уском простору без икакве могућности за предах, без хране, па чак и без воде.

Још прије изласка Треће дивизије и болнице на Вучево, на голе су се и шилате врхове Маглића биле испеле њемачке СС-јединице. Помоћу ужади есесовци су извукли ми-

траљезе, бацаче, па чак и тоттове. Са голих висова су контролисали цијелу висораван, а особито стазу која иде испод Маглића према Сутјесци. С Маглића су имали одличан преглед и могућност да туку читаву околину. Одатле су осматрачи давали тачне податке за циљеве артиљерији која се била поставила на Златном Бору, Пивској планини, Поповом Мосту, Барама и Чемерну. Тако је Вучево за три дана, од 10. до 13. јуна, постало прави полигон за гађање — по њему оу падала зрна са свих праваца и из свих оруђа.

Када су батаљони Пете бригаде стигли 10. јуна изјутра на одређене положаје, осмотрили су испред себе ровове по пропланцима и дуж стаза, осматраче по висовима и камењарима и покрете колоне и група војника по шумама. Сви извјештаји који су тога дана стигли у штаб бригаде били су сличне садржине. У њима је стајало: од Дрине, долином Сутјеске до Сухе, и од Сухе, преко Пријевора и врхова Маглића, мратињоких коса и кањоном Пиве до утока у Дрину, Нијемци су потпуно затворили обруч око Вучева. Вучево и на њему Трећа дивизија с болницом били су потпуно опкољени. У извјештајима је стајало још и то да Нијемци са својих положаја упућују јаче патроле са псима. Пси се мучки и неопажено прикрадају положајима, па чим их открију, циком дају 3(нак патроли која се креће нешто позади њих, а одмах послје тога артиљерија почиње да туче „маркирано“ мјесто.

Јединице Пете бригаде остале су на поменутиим положајима све до 12. јуна у подне. За то вријеме батаљони су одбијали њемачке испаде са свих праваца, а нарочито с Маглића и из шуме Перунице. Нијемци су са висова Маглића наводили групе „штука“ које су се стално јатиле над Вучевом. Пилоти, као да су у томе налазили разоноду, спуштали су авионе на сто до двјеста метара и у [ниском лету, готово додирујући врхове шума, облијетали око дрвећа гонећи групе бораца или рањеника, па чак и појединце. Пошто би из авиона истресли бомбе и испразнили реденике, почињали би „бомбардовање“ лецима — разних боја и у толиким количинама да се по њима газило на сваком кораку. Лецима су Нијемци позивали партизана да се предају и да узалуд не гину. Требало је да листић послужи као пропусница до прве њихове команде. Но на те бесмислене позиве нико није обраћао пажњу, сем пушача, којима су листићи послужили за увијање дувана.

Ватре се нијесу смјеле ложити. Сваки педаљ Вучева је био на нишану њемачког оружја, увијек спремног да туче

и ноћу и дању. Готово сваку ноћ су надлијетали авиони, а понекад су чак и бомбе бацали. Опкољена дивизија с болницом није ништа имала од хране, сем по неку изнемоглу и израђављену рагу од које би и гладни вук главу занео; а и такве раге већ су биле ријетке, па је главна храна била лишће, трава и кора од дрвећа. И док су се по Вучеву рањеници, тифусари и борци на положајима превијали и умирали у грчу од опорих трава, на супротној обали Сутјеске сваки дан су транспортни авиони падобранима спуштали непријатељу храну, санитарски материјал и муницију.

Једанаестог јуна је штаб дивизије издао наређење да Прва далматинска и Први батаљон Пете бригаде пређу Сутјеску, тог дана у сумрак разбију Нијемце на лијевој обали и створе мостобран за гфелазак осталих јединица и болнице. Те вечери, 11. јуна, на Сутјесци је планула жестока борба. То је био снажан оудар Прве далматинске и Првог батаљона Пете бригаде с њемачким снагама које су се баш тада размјештале, а многе и већ биле улогориле на лијевој обали Сутјеске. Јединице су кидисале на њемачки логор и заузеле га. Нешто каоније Нијемци су се прибранили и извршили снажан против-напад, одбацујући Прву далматинску и батаљон Пете бригаде у шуме преко Усовичког потока. Ноћу 11/12. и сјутрадан јединице су се прикупљале у халугама Хрчавке и даље се пробијале преко Зеленгоре.

Једанаестог јуна штаб Треће дивизије стигао је на Драгош-седло, а на дан пред пробој ту су стигли и штабови Пете пригорске и Треће санџачке бригаде. С једног узвишења изнад корита Сутјеске осматрали су непријатеља и земљиште. Тражили су најбоље рјешење како да се Трећа дивизија с рањеницима пробије преко Сутјеоке и планинског вијенца који прати ријеку лијевом њеном обалом. На том планинском вијенцу истичу се висови: Сиљевица, Вилињак, Плеће, Озрен, Трескавац и Кошур. Они су међусобно природно повезани и својим распоредом и висинама потпуно затварају видик и сваки излаз из кањона ријеке. Са Драгош-седла штабови су осматрали покрете њемачких колона и кањоном Сутјеске и по планинским гудурама. Најупадљивија од свих била је колона која се 12. јуна читав дан пела од Сухе на Баре. На Барама се видио велики логор који се стално увећавао.

Баш тих дана су 7. СС-дивизија и 118. ловачка дивизија једна с другом уопоставиле чврсту везу. Обје дивизије су свом снагом притисле кањон Сутјеске, све од Сухе до

њеног утока у Дрину, и тако затвориле сваки излаз из кањона и све прелазе преко планина. На Вучево су се већ 12. јуна с Маглића и мратишких коса спустили дијелови 7. СС-дивизије. Штабови оу добро знали да се изнемогла дивизија (12. јуна већ и без Прве далматинске бригаде), са много већим бројем рањеника и болесника него што је имала бораца, налази у критичној ситуацији.

На Драгош-седлу се дуго раоправљало о томе како наћи излаз из тешке оитуације. На правцу преко Сутјеоке, куда су се пробиле наше дивизије, има неколико стаза, од којих најпроходнија води преко Попова Моста, али се изнад ње испријечио утврђени вис Кошур, који се никако не може заобићи. Другу стазу која се пење од Сухе преко Бара затворили су њемачки логори на Барама. Има још једна стаза, преко Крекова и Милинклада, али њу чврсто затвара вис Озрен. Другог пролаза на том правцу нема, осим да се крене кроз густу шуму између висова Озрена и Вилињака, али туда нема стазе, а земљиште је стрмо и шумовито. Пробити се тим правцем кроз шуму у ноћи, с колоном од око 3.000 рањеника и збјега, немогућно је а да Нијемци не исијеку дугу колону болнице. Све стазе и пролази били су тешки и ризични, а на сваком од њих појединачно непријатељ је био много јачи од укупних снага Треће дивизије. Али најризичније је било задржати се и часа више на простору од Вучева до Сутјеске.

У тим процјенама преовлађивала је обавеза према рањеницима. У приједлозима и одлукама који су се чули тога дана на Драгош-седлу оеновно је било: учинити све за рањене и болеоне другове и са њима заједно гинути! Тако су мислиле не само старјешине већ и сваки борац Треће дивизије. У тим критичним данима нико није питао хоће ли се пробити он и његова јединица, већ — „хоћемо ли спасти болницу“. Учинити све да се спасу рањени другови — била је основа одлуке донесене на Драгош-седлу.

Послије дугог ооматрања непријатеља и земљишта и расправа о избору правца пробоја, штаб дивизије је одлучио да се пробој преко Сутјеске изврши ноћу 12/13. јуна правцем Тјентиште-Крекови-Озрен-Милинклада. Пробој ће извршити Пета бригада. Њој је наређено: да 12. јуна до 14 часова извлачи батаљоне с положаја и да се до мрака прикупи дуж стазе која се од Мркаљклада опушта ка Сутјесци; да под заштитом мрака савлада Сутјеоку, а затим разбије Нијемце на правцу Крекови-Озрен. Пошто отвори пролаз од Сутјеске, преко Крекова и Озрена, мора га чврсто обез-

биједити с једне стране од Кошура и Попова Моста, а с друге од правца Казани и Вилињак. Прелаз обезбјеђивати све док болница не пређе тај простор. На крају одлуке је додато и то да се, у случају неуспјеха у пробоју, било дивизије у цјелини, било да нека од јединица буде одсјечена од главнине, треба пробијати по групама ка изворном дијелу Неретве, а зборно мјесто да буде село Игри.

И поред тога што су штабови батаљона учествовали у извиђању правца пробоја и што им је речено све о ситуацији и задацима, штаб Пете бригаде је издао и заповијест писану оловком на листићима из блока. У њој је кратко речено: да Пети батаљон савлада Сутјеску нешто узводно од Тјентишта и, пошто пређе ријеку, креће кроз шуму у правцу висова Плећа и Озрена и од тога правца обезбједи лијеви бок оних батаљона који ће нападати правцем Крекови—Озрен; Четвртм батаљону је наређено да савлада Сутјеску низводно од Тјентишта, разбије Нијемце на лијевој обали ријеке и заштити правац пробоја од непријатељских снага с Попова Моста и утврђеног виси Кошура; Други и Трећи батаљон Пете и Други батаљон Прве далматинске бригаде да у први мрак савладају Сутјеску у рејону Тјентишта, разбију непријатеља у рејону Крекова и Озрена и даље прокрче пут болници у правцу Милинкладе.

Док су штабови бригаде и батаљона извиђали своје правце са Драгош-седла, јединице Треће дивизије и болница (тога дана састав дивизије је био: Пета бригада без Првог батаљона, Трећа санџачка, један батаљон Прве далматинске и Мостарски батаљон) прикупљале су се дуж стазе која води од Локве Дрнечишта до шуме Равно борје. Стаза од Вучева до изнад корита Сутјеске била је у тим часовима ева „слободна територија“ окружених јединица и болнице. Ту стазу, од непуна два километра дужине, обезбјеђивали су батаљони Треће санџачке оа Погледала и Вучева и Мостароки батаљон из долине Сутјеске и шуме Перућице. Обје су противничке стране, упркос свим мјерама тајности, знале једна друшј и стање и намјере. Нијемци су јасно видјели како се уклијештена дивизија с рањеницима грчи од Вучева до Сутјеске.

Двије бригаде Треће дивизије спремале оу се за пробој. Баш тај тренутак Нијемци су изабрали да им поремете припреме и отму што више драгоцјеног времена. Јача колона Нијемаца упутила се од Попова Моста право на Драгош-седло у рејон прикупљања јединица Пете бригаде. Колона је осмотрена са Драгош-седла. На њу је прво отворила ва-

тру минобацачка чета Пете бригаде, а затим је упућена заштитна чета дивизије, али су и једна и друга биле немоћне да је зауставе. Нападач се безобзирно приближио и већ је готово угрозио Драгош-седло и стазу којом се силази на Тјентиште. То је био критичан тренутак. Требало је на сваки начин спријечити Нијемце да се дохвате Драгош-седла и затворе пут дивизији у кориту Сутјеске. У том часу није било другог излаза сем да се на ту њемачку колону упуте батаљони Пете бригаде, који су се баш тада ујурбаном припремали за ноћни пробој.

Командант дивизије Сава Ковачевић наредио је да Трећи и Четврти батаљон одмах крену у напад. У тоцилу испод Погледала два батаљона оу се сукобила с њемачком колоном. Развила се жестока борба на стрминама од Погледала до корита Сутјеске. Њемачка колона се упорно одупирала и тек је нешто касније почела попуштати и повлачити се, уз сштру борбу, према Поповом Мосту. Батаљони је нијесу смјели оставити на десној обали ријеке, јер се могла поново вратити и угрозити прелаз преко Сутјеске. Зато су је прогонили чак до Попова Моста.

Док су се водиле борбе у правцу Попова Моста, непријатељска артиљерија, с положаја негдје из рејона Крекова или Озрена, извршила је жесток препад на Једивице које су се прикупљале и болницу. Снажним и изненадним артиљеријским плотунима Нијемци оу више од пола часа тукли прикупљене дијелове. Губици су били велики. Нарочито су страдали комора и збјегови, оно што није могло брзо да се склони.

Из густих шума и дубоких јаруга ноћ се већ помаљала, а борба се ка Попову Мосту продужавала. Били су већ сви изгледи да се батаљони неће моћи тако брзо ни прикупити, а камоли припремити за пробој до заказаног часа. Њемачка диверзија код Попова Моста постигла је свој циљ. Везала је два батаљона за себе, и то баш у тренутку када су били најнужнији бригади. Штаб бригаде је у договору са штабом Треће дивизије одлучио да у пробој убаци Мостарски батаљон, који се налазио на обезбјеђењу у шуми Скакавици. Хитно, по куриру, батаљону је наређено да се што прије прикупи на Тјентишту, гдје ће добити наредни задатак.

Већ је било крајње вријеме да се јединице почну спуштати ка ријеци, али баш када је изгледало да је све спремно и када се све покретало ка Сутјесци, изненада се сручи провала облака. Закратко, али оу јединице због тога још више закасниле. Пљусак заустави покрет и до коже скваси ионако исцрпене и изнемогле борце и рањенике. Стрми пут

се тако натопи да се њотме није могло кретати. Ноћ нагло дође и од ниских облака замрачи се још јаче. Када су батаљони кренули са Драгош-седла, у њихове су колоне почели упадати тифусари и рањеници, и то не само „покретни“ већ и „коњаници“. Ти упади у колоне учинише ионако тешки терет још тежим.

Пут од Драгош-седла до Сутјеске водио је коритом којим се спуштају дрва. Низ ту стрму и уквашену вододерину јединице нијесу могле ићи, већ су падале, ломиле се и, у гужви и мјешавини е рањеницима и коморама, сурвавале се чак до ријеке. Доцкан у ноћ једва су некако избиле на Сутјеску. Ту су се поново еређивале. Мостарски батаљон није био стигао, јер није успио да прикупи разбацане патроле и засједе. Он се прикупио касно у ноћ и тек у зору прешао Сутјеску код Тјентишта.

Батаљони оу почели прелазити Сутјеоку у позну ноћ. Ишло је то врло тешко и споро. Ова мала планинска ријека, уклијештена е обје стране стрмим планинама и гудурама, врло је онажна и опасна, а нарочито када над планинама око ње учестају каппе, као што је било тих дана. Надошла Сутјеока, црња од мрачне ноћи, од обалних шума и планина, заносила је и давила изнемогле борце. Јауци и дозивања давленика унооили »оу пометњу. Они који су је већ прешли враћали су се, понова газили Сутјеоку и сававали другаве који су, давећи се, запомагали. Већ је било изгубљено много времена у спуштању до корита, а још више у савлађивању ријеке. Изгубило се превише ноћи, од кој е се мното више очекивало него што се добило.

Око поноћи неки су батаљони, и то само њихове стрелачке чете, савладали ријеку. Без пратећих дијелова и коморе батаљони су се упутили на своје задатке. Коморе и пратеће чете су остале да прелазе ријеку. Пети батаљон је прешао код Тјентишта и кренуо пгумом у правцу Озрена и Плећа. Кроз мрачне халуге он до зоре није могао прећи ни 500 метара. Тек је у зору кренуо напријед кроз шуму. Два батаљона која су пред вече гонила Нијемце у правцу Попова Моста прикупила су се на ријечи негдје око поноћи. Сутјеску су савладали у саму зору, и то Трећи батаљон код Тјентишта, а Четврти низводно од њега. Други батаљон Пете и Други Прве далматинске, пошто су оавладали ријеку, и т.о само отрелачким четама, кренули су стазом од Тјентишта према Крековима. На прелазу код Тјентишта штаб Пете бригаде је оставио курира с наређењем Мостарском батаљону да, чим пређе ријеку, крвне стазом ка Крековима.

Саму обалу на лијевој страни Сутјеоке од Кошура до Казана Нијемци су оставили непосједнуту. Положај на том дијелу су повукли нешто даље од ријеке, за око 300—400 метара, испод села Крекова и к. 900. Сада је имао облик потковице с отвором ка Сутјесци. Са коса југоисточно од Крекова ређали су се ровови и саобраћајнице у више линија, обухватајући зидине попаљеног села, и степенасто се пели до врха Озрена, а сјевероисточно су се протезали према Кошуру и ослањали на падине овог добро утврђеног виса. Други крак потковичастог положаја савијао се од Крекова преко Усовачког потока и шуме Ластва до на косу Казана. То је била јединствена одбрамбена цјелина наслоњена на висове Кошур, Озрен, Плеће, Ластву, Вилињак, Казане, и са њима чврсто повезана рововима, саобраћајницама и распоредом снага и оруђа. Све је било тако оодешено и предвиђено да један дио положаја подржава други, да се успјешно могу тући и међупростори, а сви заједно да туку простор између прве линије ровова и Сутјеске, и то једновремено свим снагама и свим оруђима.

Када су батаљони, на крају, уопјели да пређу Сутјеску, сваки је кренуо правцем који му је одредио штаб бригаде. Уквашеним стазама кроз шуме, преко потока и урвина, уморне и мокре колоне су ишле полако. Често су газиле лешеве, оружје, шлемове, мртве коње, и кроз невиђелицу се спотичале преко њих. Тим стазама су дан раније прокрчили себи пут Прва далматинка и Други батаљон Пете бригаде, а прије њих и друге наше јединице.

Ноћ је била потпуно мрачна, а што се дубље улазило у шуме и пело све више од ријеке и упадало у засјенке висова, мрак је бивао све гушћи, а покрет све тежи. Батаљони су испред себе, на кратком одстојању, истурили патроле које су опрезно иопитивале пут, тражећи непријатеља и његове положаје. Док су патроле претраживале опасна мјеста, колоне које су се кретале иза њих застајале су и, сломљене умором и сном, падале дуж пута, дизале се и кретале напријед. И тако наизмјенично до зоре. Посљедњим напорима колоне су савлађивале мучни пут, ноћ и умор. За много времена превалило се мало пута.

Пети батаљон је био на лијевом крилу борбеног поретка бригаде и кретао се шумом према коси Ластви, а Четврти, на деоном крилу бригаде, пошто је савладао Сутјеску, упутио се ка селу Поштарићу са задатком да обезбједи главнину с правца Кошура и Попова Моста. Други батаљон Пете и батаљон Прве далматинске бригаде, када су савладали Сутјеску, кренули су стазом од Тјентишта ка

Крековима. Њиховим се колонама прикључио већ на лијевој обали ријеке и Трећи баталјон, који је стигао нешто касније од Попова Моста. Са челним батаљоном кретао се штаб дивизије.

Мостарски батаљон је прешао Сутјеску тек у зору и хитно се упутио према Крековима.

Тринаестог јуна, у 3 сата изјутра, колоне су на својим правцима нагазиле на њемачку одбрану. Када су први знаци зоре наговјестили дан, тада су и прве експлозије испод спаљеног села Крекова означиле почетак јуриша Треће дивизије за пробој према Зеленшри. Борци су кидисали на њемачке ровове. Међу првима је искочио командант дивизије Сава Ковачевић. Његов позив на јуриш повукао је колоне батаљона од чела до зачеља.

Чете Петог батаљона су се сукобиле с непријатељем у шуми Ластви у само праскозорје. Нијемци су били прикривени иза дрвећа и по камењару. Чете су их примијетиле тек када су нагазиле на њих. У оштром окршају двије су чете биле преполовљене и набачене на Усовачки поток. Лијевокрилна чета Петог батаљона пробила се кроз шуму у правцу Плеће-Озрен. Четврти батаљон се у свитање нашао под ударом јаке ватре с падина Кошура и са коса које се вежу источно за њега. Уз велике губитке, батаљон се морао рокирати улијево ка Крековима и Усовичком потоку.

Нијемци оу отворили страховиту ватру. Из првих ровова су бацали бомбе, из слиједених су тукли „шарци“ и митраљези, а иза виоова и коса артиљерија и минобацачи. Цијела је просторија између Сутјеске, Крекова, Кошура и Казана била одједном притиснута ватром. Гинули су борци који су јуришали на њемачке ровове, а и они што су још били у покрету преко Сутјеске. Први њемачки ровови су прегажени и почело се ускакати у друге.

У првом налету пало је много бораца и руководилаца. Међу првима је пао, пошћен у чело, командант дивизије Сава Ковачевић. Он је био на челу јединица које су биле у средишту борбеног поретка. Већ у првим јуришима стигао је и Мостарски батаљон. Он је ускочио на десно крило Пете бригаде и нападао дуж стазе Крекови—Милинкладе.

С пристизањем дијелова јединица из долине Сутјеске, јуриши су се свом силином и даље продужавали. Борци одјељења топова, минобацачке и митраљеске чете, с оруђем на рукама, ускакали су у стрељачки строј и јуришали. На читавој линији од Кошура до Казана и испод села Крекова и к. 900, кроз шуме у правцу Плећа и Озрена, — свуда

се јуришало. Најснажнији од свих јуриша био је на к. 900, на ровове испод попаљеног села Крекова и уз Усовички поток, на Озрен. Од силне експлозије је бојиште и читав простор од Оутјеске до планинских врхова прекрио дрш. Тутањ се проламао кроз шуме и долине, одбијао се од планина и цијепао ваздух високо у небо.

Пристизали су, неки раније, а неки касније, и батаљони Треће санџачке бригаде. Они су изјутра прешли Сутјеску и из покрета јуришали, дијелом снага на ровове испод Крекова, а дијелом кроз Усовички поток ка Озрену. Али тим јуришима нити је савладан непријатељ, нити је заузет вис Озрен. У јуришима су се јединице измијешале. Неке су чете и батаљони били преполовљени и остали без командног кадра. Јединице које су уз Усовички поток и преко њега јуришале на Озрен још више су се измијешале у шуми. Успјеха није било ни тамо.

Негдје око 10 сати штаб дивизије се одлучио да се фронт на Крековима чврсто задржи и врши притисак на непријатеља како би се што више везао на том правцу. Пошто се штаб пребацио преко Усовичког потока, покушао је да у шуми прикупи и среди јединице и са њима отвори пролаз између висова Озрена и Плећа. На Крековима и к. 900 борба се и даље водила, али не више с оном жестином као у јутарњим часовима. Муниције је већ нестајало, па се и код Нијемаца у рововима испод Крекова то осјећало. И једни и други су гађали само када би уочили циљ. Нијемци се нијесу покретали из ровова, чак ни мртве нијесу износили. Борци Треће дивизије су такође били приковани за земљу и само су вребали када ће који њемачки војник помолити главу из рова.

У шуми преко Усовичког потока штаб дивизије је прикупио неке дијелове јединица. Али покушај да се прокрчи пут кроз шуме између Плећа и Озрена није ни тада успио. Док су прикупљени дијелови покушавали да се пробију кроз шуму између Озрена и Плећа, дијелови Пете бригаде и Мостарски батаљон вршили су јак притисак на Крекове и к. 900 и везали Нијемце на том дијелу за себе. Али ни то није било пресудно, јер је непријатељ ионако имао на свим правцима јаке снаге и резерве. Тога дана то су били посљедњи јуриши на положаје испод Крекова. Губици су били осјетни, а најтеже је прошао Мостарски батаљон. Већ је било 14 часова. Испод Крекова је лежао велики број мртвих и рањених. Бојиште је било све у рамена и лому, прекривено мртвим и рањеним борцима Треће дивизије и

њемачким војницима. По њему је била разбацана опрема, опустјело оружје и изломљено дрвеће.

Баш тада је од Попова Моста избила њемачка колона. Она је за трен застала и, као из разоноде, посматрала призор код Крекова. Затим је прешла Сутјеску и избила на Тјентиште. Деоно од ње избила је и друга, од Кошура. Обје су се разбиле у неколико мањих група и кренуле ка Крековима и к. 900. Појава тих колона иза леђа означила је крај даљег држања положаја према Крековима и к. 900. Дијелови јединица Треће бригаде и МЈостароки батаљон били су приморани да се извлаче са тих положаја. То су вршили по дијеловима преко Усовичког потока у шуме. Многи су борци већ били без муниције, па су у повлачењу грабили угажене метке којих је још понегдје било око заузетих њемачких ровова. У пролазу су покушавали да покрену рањенике који су тога дана били погођени у јуришима. Било их је много и већином тешко рањених и непокретних. С колоном су пошли они који су се још некако могли кретати. Најтежи су остали прикривени испод грања и међу лешевима.*

Колона се убацила у шуму и кренула према Озрену и Плећу, да би се тамо повезала с јединицама које су нападале на том правцу. Повезивање у шуми било је исувише тешко. Земљиште је ту стрмо, изломљено потоцима и јаругама и засвођено високом шумом из које се ни небо није видјело. По шумама су биле њемачке заејде и патроле, које су сачекивале јединице и групе бораца. Хватање везе с патролама и куририма било је безуспјешно. Тако су јединице и групе или нагазиле на њемачке засједе, или се губиле у шумама, у којима је оријентисање било врло тешко. Оне су се повезивале само ако би наишле једна на другу.

Дан је већ био на измаку, а резултати тога дана су били безначајни. То је био тридесети дан од почетка офанзиве. Тридесет дана борби са пуно жртава и огромних напора. Али оно што је од тада, послије тих поподневних часова 13. јуна очекивало борце Треће дивизије и рањенике, било је најтеже. Јединице су биле блокиране са свих страна у стрмини кањона Сутјеске, испод висова Вилињака, Плећа и Озрена, преполовљене и међу собом измијешане, малаксале од напора и глади, а многи од бораца већ су остали и без муниције. У тој су се шуми јединице и групе врло тешко повезивале и сређивале, а поштову када је пала ноћ.

* Када су их нашли, Нијемци су их постријељали, док су неки који су имали оружје учинили то сами.

Тада је дошло до тога да се морао спроводити у живот онај додатак борбене заповијести са Драгош-седла којим је дата оријентација и за такав случај, тј. да јединице и рањеници у случају да се више као цјелина не буду могли пробијати из обруча, чине то по групама или појединачно. Тај дио заповијести примиијенили су сви — и јединице, и групе, и појединци — само да ни по цијену живота не падну у руке непријатељу.

Било је не само рањеника већ и бораца који се више нијесу могли кретати. Ти су остали скривени по шумама и испод литица дан-два и више, ако их Нијемци нијесу открили, па су тек наредних дана, пошто су мало предахнули, настављали да се пробијају, а појединци су се пробили и после недјељу дана. Неке јединице и групе Пете бригаде пробиле су се пред ноћ 13/14. јуна. Пробој су извршиле између Озрена и Плећа. Са њима су се пробили и неки дијелови и групе из других јединица и рањеници. Колони која се повлачила испод Крекова и шумом преко Усовичког потока прикључиле су се уз пут групе бораца и рањеника. Она је у први сумрак покушала да се пробије између висова Вилињака и Бара, али јој то није пошло за руком. Нијемци су је набацили на Сутјеску, одакле је под борбом ускочила у халуге Перућнице и слиједећу ноћ наставила да се пробија. Када су Нијемци осјетили правац којим се пробијала, јачим би снагама затварали такве пукотине и одсијецали задње њене дијелове и групе. Одсјечени дијелови нијесу тада губили наду да ће се пробити, па су чинили покушаје на другој страни. Цијелу ноћ 13/14. јуна су и у долини Сутјеске и на планинама с обје стране ријеке пламтјеле ракете и водиле се борбе. Иако су имали неупоредиво бројније снаге и положаје кружно организоване, Нијемци се ипак нијесу најугодније осјећали у шумама и у тој ноћној мјешавини гдје се свуда кретало и одсвуда пуцало. Они су стално оовјетљавали ракетама терен око себе. Били су изненађени и једни и други, и то на сваком кораку и са сваке стране. Те ноћи су се све јединице, групе и појединци, изузев оних који се од немоћи више нијесу могли кретати, пробијали или ка Зеленгори, или у шуме с десне стране Сутјеске. Њима су се придруживале групе бораца и појединци који су у борбама били одсјечени од својих јединица или су се загубили у шуми, а и рањеници који су се могли кретати. Пробијање се настављало и наредних дана и из кањона Сутјеске и од кањона даље. Непријатељ се налазио на свим путевима и пролазима далеко испред Сутјеске и иза ње. Иза његових снага које су непосредно учествовале

у борбама 13. јуна кретале су се или оу логоровале резервне и помоћне јединице и коморе, тако да су се ове наше јединице, групе или појединци, и после пробоја из Сутјеске, данима још пробијали кроз непријатељске положаје и засједе.

Пета бригада се пробила у два правца. Дио снага је то учинио између Озрена и Плећа и спојио се с Првом далматинском бригадом и Првим батаљоном своје бригаде на Врбничким колибама. Ту и у даљем пробијању њима се придружило неколико стотина рањеника и тифусара. Од Врбничких колиба те су јединице наставиле да се преко Зеленгоре, Јахорине, пруге Вишеград—Сарајево пробијају у источну Воону. Други дио се пробио гтрема Црној Гори. Ти су борци већ у пробијању формирали јединице које су уз пут водиле борбе са Нијемцима, четницима и Талијанима. После три мјесеца, оба су се дијела опојила у Црној Гори, попунила новим борцима и — Пета бригада је наставила свој борбени пут.

Саво БУРИЋ

У БИЦИ НА СУТЈЕСЦИ

У НЕПРЕКИДНИМ тешким борбама у Босни Пета црногорска бригада стекла је велико војно-политичко искуство. Она је била састављена од цвијета омладине Црне Горе и бираних црногорских слободара, као и од приличног броја омладинаца и омладинки из Далмације и Босне. Од бораца с подручја Горњи Вакуф — Бугојно — Травник формиран је био комплетан Пети батаљон.

Куд год је пролазила, бригада је остављала одличан утисак. То доказује и прилив нових бораца из свих крајева који су се нашли на њеној марш-рути. Прилазиле су и групе и појединци. Ту популарност у народу бригада је стекла захваљујући изванредној борбености коју су и бригада у цјелини, и њени дијелови, и појединци испољили у многим окршајима. Тој популарности допринио је и жив политички рад у бригади и с народом.

У садејству и увијек најискренијем другарству с другим бригадама, Пета заједно с њима односи чувене побједе, а нарочито у четвртој офанзиви. Прозор, Коњиц, Неретвица, Неретва, Кљуни, Лакат, Невесињско поље, Невесиње и Вележ — историјске су заслуге наших бригада за наше народе. Улога Пете бригаде у тим тешким окршајима добила је своју оцјену и признање, а сама бригада и овоју легитимацију пред народом. Изванредна пожртвованост, борбеност, упорност, висока свијест и полет бораца Пете у тим великим судбононим окршајима признати су и истакнути, између осталог и прије свега, дивном похвалом коју је бригади упутно врховни командант друг Тито.

Иако је у тим борбама Пета црногорока имала знатне губитке, њен борбени полет био је на врхунцу. У наступању кроз Херцеговину бригада је имала више борби, које је увијек с успјехом развила. Највише губитака претрпјела је на Плани, између Билеће и Гацка.

У побј едоносном наступању у Црну Гору, наилазећи преко Пиве, Пета црногорска у садејству с Другом и Четвртом пролетерском односи сјајну побједу на Јаворку и Јасеновом Пољу, а потом незадрживо креће према Никшићу. То је била првомајска прослава ових бригада. У тој борби су уништене талијанско-четничке снаге јачине око 1.800 војника. Заплијењена је велика количина ратног материјала, између осталог, неколико топова и десетак тенкова.

Народ нас дочекује с великим одушевљењем. Али чим еломимо и заробисмо Талијане на Јаворку, препријечише нам се крупније четничке формације. Њихов борбени морал није висок, али је велико њихово бројно стање, јер су 1942. године у Црној Гори завели такву страховладу која је горама од које у историји напаћених Црногораца.

Наилазимо на кршевите и сиромашне крајеве Горњих Бјелопавлића и Пипера. За прибављање хране то је незгодно доба године, чак и да народ није толико осиромашен. Па ипак наш народ дијели с нама посљедњи залогај. Пролетери поштују то и настоје да од народа узму што мање. За то није потребно држати партијоке или четне састанке. Нешто хране заплијењено је и од Талијана. Све је то мало... Бригада се слабо храни.

Борба и задаци су на првом мјесту, а побједа главни циљ. Али морал и полет Пете бригаде огледају се не само у борби. Када су дијелови бригаде пролазили поред кућа и породица бораца и руководилаца, није било случајева да неко затражи одсуство макар на један једини дан, чак ни на неколико сати. Нико неће напустити своје борбено мјесто. А свако раопитивање о породици, о оцу, мајци, брату, сестри, жени и дјеци, као по дошвору, почиње једном мишљу и реченицом: како су се држали?

И поред изузетно тешких прилика које су владале у овим крајевима, на терену затичемо Зетски партизански одред под командом Воја Тодоровића. У петој офанзиви тај одред улази у оавав бригаде као њен Пети батаљон.

Два батаљона Пете и један батаљон Четврте пролетерске односе сјајну побједу на Биочу над јаким талијанским и четничким јединицама. Катастрофално их поразисмо. Готово двије хиљаде мртвих, рањених и заробљених Талијана и четника. Дугачка колона од више стотина заробљених Талијана тромо се кретала уз Пипере према Никшићу ка осталим дијеловима наше бригаде. Одмах почеше кукати због глади. Пустисмо кућама велики број сељака које су четници и Талијани присилно мобилисали.

И са тих и онолних терена, ције су непријатељи већ учинили овоје, нарочито сталним застрашивањем, послије уништења Талијана на Биочу долазило је на стохине људи да помогну да се прикупи и ореди плијен и да се припреме за ступање у бригаду. Ипак, није ступио велики број.

У тим борбама у Пиперима погинуло је и неколико партизана — познатих јунака: Вукосав Божовић, Марко Ђуровић, Миладин Павличић и Чедо Милутиновић.

Одмах послије велике наше побједи на Биочу њемачки извиђачки авиони почеше кружити изнад нас. Сваки борац зна на основу иокуства да „шпијуни“ („роде“) извиђају уочи припремања неког напада. Добивамо и извјеоа обавјештења у која не вјерујемо. Наиме, неки су мислили да се Нијемци оријентишу према Јадрану како би спријечили искрцавање савезника и отварање другог фронта. Видјели смо сви, до посљедњег борца, да је била посриједи већа непријатељока офанзива баш против нас. Дијелови наше бригаде око Никшића већ се гтрипремају да дочекају прве налете нападача.

Код Никшића нам се придружио :и приличан број наших добрих другова и родољуба из интернације, које смо замијенили за неке заробљене Талијане. Сусрет с њима био је дирљив. Они преорећни што су на слободи, а нама је поред среће и тешко што их не можемо боље дочекати, јер са њима одмах улазимо у најжешћи окршај нашег рата. Нијесу успјели ни да елободно удахну чисти лланински ваздух своје напаћене и искрвављене земље. Захтијевали су своје мјесто у борбеном распореду, које су у интернацији жељно очекивали и сањали.

Тешко је описати ведрину духа и морал Пете бригаде у почетку пете офанзиве. Свугдје и у овему превлађује оптимизам и увјереност у побједу. Да би сви дисали истим духом, одржавамо одмах у почетку офанзиве и партијске састанке по батаљонима и конференције по четама. Реалност и оптимизам. Бригада се до посљедњег борца упознаје с тешкоћама које предстоје . . . Централна болница — више хиљада рањеника .. . Лако ли је бити у офанзиви, па и у претходници! А сада је бригада заштитница свих наших онага. Међутим, особина Пете бригаде била је да стварности гледа у очи онаквој каква је. Она није заваравала ни себе ни друге, нити уљепшавала, а никада ни процјењивала тешкоће, без обзира на то какве су природе. То су јуначки прекаљени пролетери, који су показали своју оданост револуцији и борбеност у свим окршајима.

То је бригада Титова и Савина. Сви борци и руководиоци знају да је Тито велик и по томе што у најтежим ситуацијама нађе најправилније рјешење. А и Сава је већ онда био легендарни јунак и руководиоца. Цијела бригада је знала да Сава увијек настоји да овака побједа буде са што мање жртава, без обзира на борбеност и упорност и њепову и бригаде у ијелини.

Пета црногорска ударна бригада борила се у петој офанзиви у правом смислу ријечи натчовјечански. Претјерано приказана легендарна јунаштва из многих народних пјесама далеко су надмашена.¹

Бригада је још одраније имала велико искуство у заштитничким борбама. Карактеристично је да су не само чете него и водови и десетине, па чак и појединци, заустављали непријатеља и његове тенкове неупоредиво дуже вријеме од нормално предвиђеног. Не само када је било у питању повраћање положаја ноћним ЈЛгришима, што је била обична појава без обзира на умор и глад, него и непосредна борба с тенковима усред бијела дана, на цести, ручним бомбама и пушкомитраљезима. Онда бјеше обична, али врло пријатна вијест то како се Јово Ковачевић на челу својег Еода успјешно борио против њемачких тенкова и одбио их заједно са својом четом под командом храброг командира Николе Живковића, чиме су и сами Нијемци били изненађени, па су најприје успорили наступање, а затим и задуже били потиснути. Или када пушкомитраљезац Вуксан Мијатовић с лакоћом из стојећег става коси Нијемце и поред њихове велике војничке вјештине. У петој офанзиви на Сутјесци борци су га назвали „Тврђава батаљона“. А Јово и Вуксан су тих дана о томе шворили као о нечем обичном. Јово бљедуњав, али жив као ватра, а Вуксан с небескоплавим очима, увијек спреман на шалу — као да се извињавају што нису голим рукама сломили њемачки тенк. Они осјећају да их борци и руководиоци воле као браћу своју. Нико и не гов(ори да су то подвизи. То се сагледава у правој величини тек послје је офанзиве и рата.

И тако редом, у овим борбама пете офанзиве.

Почетком јуна били смо већ сјеверозападно од Шавника. Положаји се држе под необично тешким условима.

¹ Послије рата у заплијењеним њемачким архивама нађени су подаци да су на сектору Никшић—Шавник, борећи се против Пете бригаде, Нијемци процијенили да против себе имају ништа мање него четири партизанске бригаде. То кажу Нијемци, бројно знатно надмоћнији и наоружани најсавременијим наоружањем — од метка до тенка.

Нијемци их обасипају артиљеријском ватром из оруђа која су у непосредној близини на положају Мокро. Упорност у држању положаја запрепашћује Нијемце. Тешко им падају и ситне вјештине наших бораца. Голим оком, али немоћни да ма шта предузму, гледају како наши борци мијењају положај само утолико што упадају у рупе које изрију гранате. Борци не знају теорију о растурању погодака, али знају да тако имају мање губитака. А паљба је таква да се стиче утисак као да пламти велики пожар који ће потпуно уништити наше положаје.

Јуриши су већ обичан метод. На Комарници наша чета одбила је једног дана нипшта мање него 17 њемачких јуриша. Нијемци гину и у тим јуришима, али су сувише упорни. Журило им се, а и осилили се још више у овоме рату, који су, међугим, водили у другим условима, када су газили туђу земљу без отпора и уништавали неборачко становништво. Послије више таквих јуриша, који су се завршили неуспјехом, постају презнији, али им долазе стално нова појачања. Гину и пролетери, гину заиста херојски. Само један примјер од многобројних... У селу Годијељи код Шавника у дневним јуришима један положај прелази више пута из руке у руку. Омладинац Живко Ивановић, који је недавно ступио у бригаду, смртно рањен убија Нијемца чак и последњим метком, па у ватри њемачког јуриша не допушта да га живог ухвати, него се уз борбени поклик разноси бомбом ...

Наши борци знају ситуацију готово на цијелом фронту. Трећа санџачка је поред нас око Дурмитора и према Тари, знају и за Десету херцеговачку и Прву далматинску. Али главна мисао и брига и бораца и руководиоца јесте — да ли се пробио Врховни штаб и је ли почела Централна болница да се пробија.

Штаб бригаде често одржава састанке са штабовима батаљона и обилази све положаје. Говршина партизанског троугла између Таре и Пиве је све мања, а у њему више хиљада људи. Треба издржати. Борци се стално распитују за Врховни штаб и болницу. Нијемци лудо наваљују. Борци као искусни ратници припиткују да ли се тамо на Вучеву може брже ићи, јер им се чини да се прилично оклијева. Четвртог јуна долази наређење да је Сава постављен за команданта Треће дивизије, а на његово мјесто Сава Бурић, који ће стићи тек кроз неколико дана. Веселе што је Сава добио дивизију. Сви ми знамо какав је Сава. Ми га најбоље познајемо. Он није ни сиров ни суров, он је енергичан. И дисциплинован. Сава је и раније на партијском састанку

плакао за борцима које смо изгубили. Сава је велики командант; према његовој препоруци у командовању није учествовао само штаб, већ је често консултован и политодјел. Сава је био легендарни јунак и диван комунист. Сви смо били збијени и близу.

Пивска планина прекривена људима, а без хране. Интендантуре, и бригаде и батаљона, радиле су беспрекорно у свим ранијим борбама и маршевима, а у петој штово нису имале ниго ни да раде. Скроб и каша — мало и ријетко, нередовно због сталних борби. Тешко! И болница потпуно гладује. Не заборављамо да се и у томе огледају јунаци. Колико је тек примјера таквог самоодрицања, и то у свим нашим јединицама! Тежак умор! Али дух нимало не попушта. Храбрење није потребно. Сви су храбри. Истина, неки чине и чуда од храбрости. Била би срећа за историју и културу наших народа када би се све то до најмањих појединости описало.

Ни борци ни руководиоци нијесу заборавили да тих дана треба да изађе нови број бригадног листа Партизанска ријеч. Ту је Душан Коегић, а са њим и Горан Ковачић. Сваки се слаже да коња за бригадну технику и библиотеку треба чувати као и оне за оруђе. Марксистичко-лењинистичко васпитање била је стална брига свих јединица наше бригаде. И донста, тај број Партизанске ријечи умножен је, али није раздијељен. Дође до Сутјеске, но и остаде на њој. Заједно са бригадном марксистичком библиотеком. Да ли су проклети Нијемци и они домаћи стрвинари знали колико је то оружје било јаче од њихових топова на Маглићу!?

Борба, премор, глад, губици у борби — све је то страховито тешко. Али најтеже је било када наиђосмо на непокретне рањенике близу тјемепа оног угла непроходних кањона Таре и Пиве. Бригада је добила задатак да се хитно пребаци према Сутјесци како би омогућила пробијање читаве групе с болницом.

Болница од неколико хиљада рањеника постала је саставни дио организма бригаде. Ту је и Трећа санџачка за нама, која ће преузети улогу заштитнице. А већ смо се привремено одвојили од непријатеља. Болница је наша крв. Иако смо се тренутно одвојили од непријатеља с правца Дурмитора, стално нас обасипају њемачка оруђа с правца Шћепан-Поља и Маглића, као и њемачки авиони. Њемачка оруђа и даље рањавају и мрцваре нашу болницу и све у оном кањону и око њега. Хтјели бисмо да прикупимо и посљедњу кап те крви, да са собом носимо и најтежег рањеника али већ на Пиви рањеника је толико да се бригада не

може пребацивати у предвиђеном року. А на положаје се мора изаћи. Иначе би болница била потпуно уништена. Што брже пребацивати ове рањенике који оу се могли носити, водити и вући. Само један једини проклети путљака тамо пресијеца кањон Пиве. Потпуно је закрчен. То више није путљака, него стаза калдрмирана људским тјелесима, која су у већини осакаћена, измуцварена и изгладнела до н-ормалне границе природне смрти. Нијемци „штукама“ стално бомбардују наш провизорни мостић на Пиви.

Добивамо потанка обавјештења о томе да је Трећа дивизија с Централном болницом опкољена са свих страна. Лакнуло нам је када смо сазнали да су се пробали Врховни штаб и друг Тито. О томе да је и Тито рањен оазнали смо касније. Знали смо да су и претходне јединице имале страховите окршаје и да је непријатељ иза њих уопоставио врло јак обруч. Али смо знали и то да је оваки борац дубоко увјерен да ћемо побиједити без обзира на жртве.

Заробљени Талијани често рапортирају нашим друговима из санитета: „морто“ — умро партизан кога су носили. Можда су ноћу неког од њих и загушили да се бар закратко ослободе од ношења. То је тешко провјерити, а и не помаже.

Какви страшни призори! Партизан, рањеник без обје ноге, докотрљао се од врха кањона близу прелаза преко ријеке. Довољно му је да зна да је ту прелаз. И котрља се низ пошумљену стјеновиту врлет. И он хоће напријед. Понеки већ почели да траже пиштоље или ножеве за сваки случај. Из пете офанзиве и Сутјеске извлачили су се и пробијали чак и људи без ногу и без руку и са сломљеним ногама и рукама. Поред осталих наилазимо и на друга Јосифа Маловића из Четврте пролетерске, тешко рањеног, изломљеног и непокретног. Он, као и увјек, пун хумора и оптимизма. Држи се оног опробаног правила да за комунисте нема безизлазне ситуације. Случајно је остао у животу.

Централна болница је наша болница. Не познајемо све рањенике, али сви ми, до последњег борца бригаде, сматрамо их као да су нам најприонији другови из заједничких окршаја и патњи, као да су нам пријатељи из дјетињства. И не помишљамо да оставимо болницу, иако знамо да бисмо се здрави убрзаним покретом лако пробали.

Пролазећи кроз болницу наилазимо на страховите призоре. Полумртви и мртви борци, од рана и од глади. А на лицу као да им се огледа велика, превелика неиспуњена жеља. Положаји тијела мртвих пролетера показују да су и последњи дјелић онаге искористили да би се кретали напријед. Видјех и једног друга који је успио да се извуче уз

кашон на Вучево и — умро. Међу блиједим уснама лист сријемуша — увенуо од јунског сунца.

Један боси тифусар напао да скида ципеле с мртвог друга. „Жив сам друже“, тихо је проговорио изнемогли рањеник.

Просути мозгови и утробе, артиљеријом и авијацијом разнесена тијела, тијела пролетера, револуционара, налазе се на сваком кораку. А „штукe“?! Орли и гаврани са бојишта из народних пјесама ситница су према њима. Али као да их нема. Бригада креће напријед.

Утисци и преживљавање при проласку кроз болницу нимало ниј есу поколебали дух бригаде нити су смањили њен борбени полет. Напротив, повећали су мржњу према непријатељу. Још увмјек смо сигурни да ће се и болница пробити с нама. За здраве нијесмо ни мислили ни сумњали, наравно, уз одређене губитке који су у свим окршајима природни. Главна је брига била да ту огромну болницу изведемо из овога пакла.

Нијемци, као на неком школском полигону, туку са свих страна. Наша бригада, упркос томе, смјело извршава свој задатак.

Једанаести јун — Драгош-седло... Штабови. Почевши од Ивана Милутиновића, преко штаба групе, дивизије и бригаде и штабова неких батаљона. Присутни су и курири. Нико не крије ситуацију. Она је потпуно јасна. Али велико је повјерење међу људима и у људе. Вјерујемо нашем куриру као руководиоцу, коњовоцу као митраљесцу. Код свих непоколебљива увјереност у побједу.

Одлука је пала: пробијати се с Централном болницом. Иначе, у мањим групама могли би се здрави и покретни ноћу успјешно пробити без обзира на десетоструко већи број Нијемаца на сигурним положајима посједнутим по дубини. Бригада и батаљони добивају задатке да јуришају на њемачке положаје како би се пробили с болницом. При доношењу те одлуке надвладао је самопријегор ради спасавања рањених другова. Иначе, војнички је била и обичним борцима јасна величина те одлуке.

О преморености је сувишно шворити. У војним школама се учи да су основна мјерила за окршаје: наоружање, бројно стање, извјежбаност војника, заузети положаји, физичка кондиција и „срце у јунака“. А често се величина једне битке одређује према броју погинулих, броју јуриша итд. Сутјеока је изузетак. Нијемаца десет пута више. Одморени и свјежи, најсавременије наоружани, на положајима

таквим да се према војничким правилима из окружења не може извући ни један човјек. Па ипак...

Свијест и морал наших јединица и појединаца побиједили су Нијемце на Оутјесци. Нијемце — и тешкоће свакојаке. То је свијест и полет пролетера. Они су јачи од свих оружја. Ипак је најважнији човјек. То је Сутјеска у целини показала.

Пролетери се већ и не сјећају када су примили последњи редовни оброк хране. То показују и букве на Вучеву. Свака је ољуштена. Више од њемачких граната то су учинили гладни борци. Оок испод коре ипак нешто помаже. Сријемуша на Вучеву нема. Можда га је и било, али је већ поједен. А и он сам — донекле привидно утоли глад, но пресијече ноге.

Тифусари, од болести и глади, личе на оне с обдукционог стола, а ипак се крећу. Има и рањеника тифусара. Један јаше коња преко Вучева ка Сутјесци. Као да уопште не чује гранате и метке који падају око њега као киша. Коњ такође не реагује због глади и изнемоглости. Ускоро коњ пада, а тифусари навалили и — од њега остају само кости и утроба. Тифусара је много, а глад недољива.

Здрави борци немају времена да мисле о храни. Они су у сталној борби и својим тијелима чувају једини прелаз, премда Нијемци систематски туку са Маглића. Тшио су изнијели чак и брдски топ, а рекло би се да се на тај врх ни ловац не би мотао иопентрати. Та стазица од Вучева ка Сутјесци је аорта наше групе бригада и болнице. Нема силе која би нас живе помјерила оа тога положаја. Нијемци то добро знају и не омију извршити масовни јуриш. Али бију стално, и то у главу. Оријетка шумица на главном гребену и неко шипражје ипак нешто помажу, али Нијемци лако могу видјети и поједине борце.

Презиремо те бахате, сите, до зуба наоружане људе који су дошли овамо, у туђу земљу. И осјећамо се јачим од њих, иако ни с муницијом не стојимо добро. А смрт, погибија?! Давно смо донијели одлуку да нас ни она зауставити неће, па је и на Сутјесци тако. И раније смо смрти више пута гледали у очи. А умиремо само једанпут. Шу презире и онај борац који је тек неколико дана у бригади. Партија нас је давно научила оданости револуцији. То Партија чини и у најтежим тренуцима пете офанзиве. Њен систематски рад не престаје.

Поносни смо због одлуке да учинимо све за спасавање болнице.

Преко Сутјеоке, ту, одмах пред нашим очима, Нијемцима се падобранима дречећих боја додају храна и муниција, премда свега тога још имају у изобиљу. Ништа им не помаже. Јачи омо. То показује и наша одлука. Несаломљив је дух наших јединица и појединаца. Нас је васпитала Комунистичка партија. И заиста, борбе даноноћне, крајња физичка иоцрпљеност, а на партијоким састанцима примају се нови чланови у КПЈ. Нема веће ореће и части него постати члан Партије у таквим приликама. То су млади људи, скојевци, који чине чуда од јунаштва и оданости. У таквим тренуцима иди се човјек у цјеливи. Нимало не заостају за старим ^{ком.Лнистима.} Ворбени занос не оамо што не попушта нето се још и повећава. Храбреће није потребно, а и договор свакако. Свијест је најјаче оружје и у кратким окршајима, а камоли у дуготрајној борби.

Прелазак бригаде преко Сутјеоке . . . Први батаљон прелази ноћу 11/12. заједно с Првом далмативоком бригадом. Окршај с Нијемцима на Тјентишту. Нијемци се повукли уз осјетне губитке. Наши се пробили. Главнина наше бригаде прешла Сутјеску ноћу 12/13. јуна.

Тринаестог јуна 1943 — Сутјеска! Књижевници, умјетници, а надасве учеоници! .. . Термопиле, Сцила и Харибда ... Оригинили, преводии, приказии, парафразе . . . Имагинације!. . . Сутјеска је једна. И фрагменти оу страховито јаки, макар се и хладнокрвно и блиједо приказивали. Увијек је важна грађа за нешто јано и велико. Неко воли фотографије, макар и слабе и нејасне.

Присјетимо се сви ми, учесници и носиици величине Сутјеоке. Са вама су сви они који су и прије нас туда прошли уз крваву борбу. Са крвљу ваших обичних бораца помијешана је на Сутјесци и Титова крв и крв мво^гих бираних копшавдавата и комесара из свих јединица које су тамо биле. Али за 13. јун изгледа као да се многи не слажу. Учесници говоре, пишу, сјећају се. ЈБуди слушају и читају. Упорјеђују. И ио тамо није био, може му се у први мах чинити да учеоници претјерују. Јер сви кажу једно, и то од штабова до дјетета из збјега: „ . . . у зору 13. јуна били омо на главвом удару и јуришу, на нас је отворева прва ватра непријатеља и ми смо први јуришали.. .“ ... Сви су у праву. Сви говоре истину. И те како. Ови су били подвргнути ураганској ватри из ових оруђа. Како они на Крековима, према Озрену и Вилињаку, тако и они близу Сутјеоке. Мали је то гаростор. А људи више хиљада. Борба се за секунду претворила у кључање и таиву прмљавину да се нијесу разазнавала оруђа и оружја, јер су свуда сва дејствовала у

ИСТО вријеме. А ове је то било помијешано и с бојним покличима партизана у јуришима на све стране.

Побједа! Велика. Није то побједа регрута или самих младића. На Сутјесци сгину пролетери из три генерације, а често и из једне породице.

Сава — оличење Сутјеоке! Погибе у првим јутарњим јуришима и налетима. Сава није погинуо у борби прса у прса. Сава је погинуо у много тежој борби, у борби прса пролетера против стотина цијеви митраљеза, пушкомитраљеза, бомби, ^граната, добро укопаних и по дубини распоређених Нијемаца. Премда оу проа Нијемаца била заштићена бункерима, рововима, стијенама и непроходним гребенима, пролетери су их убијали и избацивали са мношх таквих положаја. . . Дан раније погибе Савин отац Благоје. На Сутјесци гине и Савин брат Јанко, Савин синовац Драган, — сви они из једне породице, из три генерације, остадоше на Сутјесци, у темељима наше револуције. Мујо, ЈБубица, Вјера продужише борбу с истим жаром и истам жестином. Никола — тамо негдје океанима одолиј ева фашистичким рафалима у борби револуционара у међународним размјерама. И остали чланови породице боре се према својим могућностима. Огроман је број таквих породица с велгаким бројем жртава!

То је легитимација наше борбе пред свијетом. Три генерације!

Херој Ђоко Павићевић старији је од Миша Мирковића и Милоша Кадовића више од шездесет година.

Сви јуришају на Нијемце. За Партију, за Тита, за домовину, за револуцију, за слободу, за комунизам, за слободу Југославије, радничке класе и човјечанства! — такви и слични су посљедњи поклици другова који су гинули — а увијек и: „Напријед, другови!“

Тринаестојуноким јутарњим јуришима показали смо да смо, иако од глади и сталних борби измрцварени, опет били у окршајима много издржљивији, много упорнији и много храбрији од Нијемаца. Али терен, положаји и наоружање учинили су своје.

Многобројни јуриши потискују Нијемце из првих редова према онима који у врло великом броју чврсто држе голожаје на планинским врховима и гребенима Озрена и Вилињака. Али ипак пробоја нема осим на крајњем лијевом крилу, на сектору једне јединице Петог батаљона. Јуриши не престају више часова. Но при том су се јединице измијешале на тако малом простору. Ту су и борци Треће санчачке бригаде, и Мостарског батаљона, и Другог батаљона

Прве далматинске, ту је и мноштво рањеника и реконвалесцената из разних јединица.

Савина погибија била је тежак губитак за дивизију. Али стегнута срца пролетера нису клонула. Борба се наставила с несмањеном жестином. Положаји, однос онага и ратне технике били су у неупоредивој сразмјери у корист непријатеља. Да је био обрнут случај, не би се ни један Нијемац жив извукао. И једног и другог били су свјесни сви наши борци, па зато нису клонули духом без обзира на изузетно тешку ситуацију. Наравно, природно је било што је толика маса људи, послије мноштва неуспјелих покушаја пробијања на главном правцу, почела да јуриша и повлачи се у свим правцима. Истина, било је потребно и у таквом ужасном паклу организованости, брзине и сталних покушаја пробијања без обзира на жртве. Ионако се стално гинуло, јер су сва оруђа свуда дејствовала, а Нијемци оу, поред подеоних и сигурних положаја, били и врло опрезни тога 13. јуна, јер су страховали од наше одлучности да се пробијемо на сваки начин. То су, уосталом, осјетили већ у првим јутарњим јачинама. Издалека обасипају ураганском ватром цијели терен и наносе тешке губитке, али не смију наступати према нама осим на неким мјестима, гдје су се планински гребени с непроходним вертикалним литицама увлачили низ планинске падине, испод којих и око којих су се налазиле наше снаге.

Јединствена мисао је била: разбити непријатељски обруч на сваки начин, пробити се и провући кроз гвожђе, ватру, камен и планину.

Руководиоци су заједно с борцима, јер је крупнијим јединицама више немогуће командовати. Они непрестано дају директиве члановима многих штабова и организује се мноштво ударних група за пробој.

Штабови без изузетака јуришају заједно с борцима и на челу бораца. Подвизи, јунаштва, јуришни удари и гушање са Нијемцима — ове су то само фрагменти оне опште величанствености Пете бригаде у петој офанзиви, величанствености Сутјеске у цјелини.

Процјењујемо да је на Сутјесци Пета бригада имала око хиљаду бораца, а да је од тога у петој офанзиви погинуло око четири стотине. Сви су погинули у великим окршајима, а већина је при том извршила прави јуначки подвиг. Било је велико и бројно стање збјега и раније рањених бораца бригаде који су тада били у болници.

Близу Саве још рано ујутро смртно је рањен Душан Бојовић. Наша оанитетока служба дејствује муњевито. Се-

стре Мартиновић — Љубица и Стана — превијају њега и остале другове и заједно с њима гину од граната које густо обасипају читав простор.

Јунаштво наше Сутјеске било је доиста масовно. Лично ми је познато да је из једне чете наше Пете бригаде проглашено ништа мање него осам народних хероја.

Руководиоци и борци као да су се натјецали у самопожртвовању при многобројним јуришима, Сваки је секунд био ипоуњен ужасним догађајима. У 9 часова ујутро људи су мислили да је већ касно послје подне.

Наводим само неке другове са Сутјеске.

Милан Панић, радник, партијски руководиоца Трећег батаљона, погине 12. јуна у окршају са Нијемцима на десној обали Сутје еке.

Погибоше омиљени комедари Друшг и Трећег батаљона Стево Бољевић и Никола Љешковић. О њима се могу и књиге написати.

На лијевом крилу при пробоју храбро гине пред својом четом Петог батаљона Радуре Божовић, опробани и признати јунак.

Сва су оруђа дејствовала до последњег метка. Командир чете пратећих оруђа Вељко Бацковић омогућавао је прелазак преко Сутјеске, испалио последњу гранату у Нијемце и ускоро храбро погинуо у пробоју.

Коле Роченовић, замјеник комесара батаљона, Ђоко Шарановић, замјеник команданта батаљона, Милутин Грозданић, Миливоје Божићевић, Љубо Ковачевић, Вељко Алексић, Драш Алексић — командири чета. Милан Гиздић, радник, Далматинац, партијски руководиоца чете, Момо Радовић, комесар чете, 18-годишњи младић — то су људи који остају као свијетла успомена на партизанско јунаштво и одважност руковођилаца на Сутјесци. Милутин Грозданић ни у једној борби није могао одољети да ма који борац буде попред њега. Једино то су му борци замјерили, а вољели су га као себе.

Храбро гине и Марко Балетић, шеф санитета Пете бригаде, који је много учинио за наше рањенике и за здравствено стање и хигијену бригаде. У окршајима и јуришима увијек је био међу првима.

Пушкомитраљесци и бомбаши у петој офанзиви неоспорно су носили главни терет борбе и успјеха. Њихова храброст и снажљивост достигле су врхунац.

Јуре Пашалић из Далмације са својим пушкомитраљезом косио је Нијемце и када му је глава била сва у крви. Главно му је било да обрише крв која му је сметала да

угледа фашистичке крволоке како би их што више поко-
сио. НЈастојања команде чете да му се ране превију остала
су безупјешна. Анте Перковић — примјер јунаштва и сна-
лажљивости — погинуо послје пробоја Сутјеске. Душан
Ђукановић, мада рањен у четвртој офанзиви на Кљунима
код Невесиња, још неопорављен, јуриша међу првима у пе-
тој офанзиви, убија Нијемце и када му је крв шикљала у
млазевима.

Јуначки гине Јагош ЈБумовић, нишанција на миноба-
цачу.

Опробани пушкомитраљезац Милун Кадовић Миза,
који је на Сутјесци био партијски руководилац чете, јуна-
чки гине пред својом четом.

На Сутјесци храбро гине и стари комунист Јагош Ка-
довић са својим оином Велизаром, а исто тако Марко Радо-
вић, бивши секретар среског комитета и познати комунист.
Перко Кадовић, Божидар Мандић, Мома „хармоникаш“ из
околине Тешња — то су људи ноји остају у трајној успо-
мени свих бораца са Сутјеске. Стари комунист Ђуро Попо-
вић, рањеник с ногом у гипсу, долази у батаљон да јуриша
на непријатеља и храбро гине на Сутјесци.

Омладински руководилац чете Дара Милутиновић и
омладинка Вера Ђватић храбро су погинуле у јуришима
својих јединица, а омладинка Јоша Малишић при преласку
пруге неколико дана касније.

На Сутјесци гине и велики број старијих слободара,
који су несебично учествовали у народноослободилачкој
борби доприносећи части и слави наших народа. Срдан Но-
ваковић, Ристо Перовић, Блашта Радовић и њима слични,
који су још од почетка били у бригади и погинули за сло-
боду, — то су свијетли ликови наше борбе.

Научници, књижевници, умјетници, истакнути напред-
ни политичари и јавни радници у великом броју пролазе
заједно с нашом бришдом и мнош гину на Сутјесци. Ту
пада познати револуционар Веселин Маслеша, професор
универзитета др Сима Милошевић, књижевник Горан Ко-
вачић, јавни радник Бора Продановић, доктор Јосан Була-
јић, доктор Станко Мартиновић и многи други људи познати
широм земље.

Дирљив је био тренутак када је члан Авноја Нурија
Поздерац, смртно рањен, предао у аманет свога сина Ивану
Милутиновићу, односно Партији, да га она ваопитава.

Стари борац радничке класе Лазар Ђуровић, премда
тешко оболио, не даје се Нијемцима жив у руке, него врши
самоубиство.

На Сутјесци је била тешко рањена и Хилда Вучинић. Њен муж Марко, који ју је неизмјерно волио, не допушта да је Нијемци ухвате, него је убија, а касније и сам гине.

Командант Четвртог батаљона Вујадин Поповић био је тешко рањен. Никад не показујући своје узбуђење, изванредно упоран и вазда оптимистички расположен, он је и борцима и руководиоцима уливао велико повјерење и био најчвршћи ослонац у најтежим ситуацијама. Тако и сада. Нијемци оу већ у његовој непосредној близини, вичу „халт“ и убијају тифусаре и тешке рањенике. Главнина наших јединица била се пробила. Један одличан друг и херој предлаже Вујадину да га убије, да не би жив пао Нијемцима у руке. Вујадин, мада потпуно исцрпен, баца бомбу на Нијемце заједно са својим другом, склањају се, а затим кроз смијех каже другу да идући пут убије себе а не њега, ако се већ мора. Био је сигуран у побједу. И пробио се заједно с истим другом, који је и ту показао велико јунаштво.

Комесар чете Лука Вучинић био је сав изрешетан и изломљен на Сутјесци. Био је непомичан. Лежао је међу погинулим друговима. Остао је неколико дана. Нијемци су при наласку сматрали да је мртав. Касније је наишла Ика Перовић, омладиноки руководиоцац из истог батаљона. Тражећи по бојишту погинулог оца Ристу, да се с њим опрости и запамти гдје је остао, наишла је на свога комесара. Лука је давао знаке живота. Уз неописиве напоре Ика га је извукла из Сутјеоке и својом кошуљом превила му ране. Негдје уз пут наишла је на неку залуталу кравицу, помузда је и залила га млијеком, без обзира на Нијемце који су као стрвинари у великом броју лутали поприштем и убијали тешке рањенике. Затим је заједно с Луком и једном другарицом дошла до села Изгора у кућу млинара Мاستиловића, који их је човјечно примио упркос паклу који су Нијемци изазвали. Тако је омладинка Ика Перовић спасла живот свога комесара-хероја, тог веселог и насмијаног борца познатог из свих окршаја бригаде.

Командир Миљан Белетић, мада изрешетан мецима, био је и у јуришима примјер јунака и борца.

Митраљесци и пушкомитраљесци Петар Јовановић, Никола Голеш, Анте Перковић, Руро Асановић, Милка Кадовић „бредиета“ и њима слични такмичили су се у читавој офанзиви, као и раније, ко ће боље олакшати пробијање својих јединица. Рањавање нимало није ослабило њихов борбени полет и ефикасност.

Познати бомбаша Илија Баковић, Лука Биљановић, Марко Вујошевић, Мићо Жмунић, Стојан Ковачевић и оста-

ли неустрашиво су обасипали бомбама непријатељске положаје, и знатно олакшали продирање овојих јединица.

У борбама се утркују родитељи и дјеца. Мато Цанкић са сином Владом стално је за митраљезом. Мато се борио као младић, иако је већ у поодмаклим годинама. Он је у цијелом рату служио као примјер старине која се не одваја од митраљеза ни у најжешћим окршајима. Велики број породица у цјелини учествује у борби. У ј уришима наше бригаде гине по неколико чланова једне породице, а неке и у цјелини — и родитељи и сва дјеца.

Курири оу часно и славно показали да су неустрашиви и самоницијативни борци, јер су, нарочито у офанзивама, њихове дужности биле по важности сличне дужностима р уков од и лаца.

Херој Ага-Веселин Ђуровић гине у јуришу с комавдантом Савом. Курир батаљона Бранко Огњеновић чак није хтио да буде курир јер је сматрао да неће имати довољно прилике да се у свим борбама покаже. Служио је као примјер друга и борца. Командир курир Саво Кадовић, коме су Нијемци на Сутјесци расцјепили вогу, дејствовао је пушкомитраљезом мада му је крв шикљала. Командант није уопио да му одузме оружје из руку. Онако непревијених рана, ипак је издржао и пробио се, а каоније је, као командир чете, погинуо у Црној Гори.

Другарице нису заостајале ни у храбрости ни у издржљивости. Чак су у офанзиви показивале и више пожртвовања него змноги друтови, нарочито када је требало помоћи рањеним друшвима. Поред побједи главво им је било да ни оне ни ма ко, макар ни тешко рањени, не падну у руке непријатељу.

Свијетли лик Љубице Рачић остаће у сјећању свих другова који су је позизавали. Била је позната као врло храбар борац, али и непомирљиви критичар оних који би показали ма и мало колебања у борби.

Давица Томашевић, делегат вода, премда тешко рањена, у јуришима је не само међу првима него и међу вој нички најсналажљивијима. Погибе на Зеленгори.

Десанка Гајовић, омладински руководицац, била је оличење храбрости, самопожртвовања и дисциплине. Сутјеска ју је при прелазу њевот Првог батаљова ва јуриш носила као годину дана раније Грачаница у Боони, али јој то није ометало да се одмах вађе међу првима у јуришу, када јој је један друг додао пушку да је брза Сутјеока не однесе. Међу првима је била у јуришу, а међу посљедњима у одступању.

Превелик је број и погинулим и живих другова и другарица који су овојим подвизима и држањем допринијели да наша бригада буде донста славна бригада наше револуције. Потресна и дирљива би била свака књига или прича о сваком појединцу, јер то нису били обични ратници, него ратници-револуционари. Мржња према непријатељу је ужасна. Сјећам се како ми је 13. јуна пришао стари борац Анте Шутић из Далмације, нога сам познавао и из ранијих борби. Био је готово сасвим изнемогао. Повјерио ми је да носи кеки новац, који је требало да преда Врховном штабу. Ако остане жив, предаће га, али за сваки случај ставља ми на знање да ће тај златни новац држати у кеси између ногу, јер га ни од њег мртвог неће Нијемци добити. Успио је да се пробије и успјешно изврши и тај овој задатак... И ситуација је карактеристична.

Црногорци, Босанци, Далматинци — сви као један човек, револуционарни цин, надахнути духом Цартије и слободе, мисле само на побједу.

На стотине припадника Пете бригаде налазило се још од четврте офанзиве и одраније у Централној болници и у разним другим јединицама на разним дужностима и задацима. Тако је у петој офанзиви Пета бригада била и њихова, мада тих јуноких дана нису били у њеним редовним јединицама. Многи од њих били су у њеним окршајима у мају мјесецу, па су рањени у даноноћним борбама на подручју од Никшића до Сутјеске.

Непријатељски обруч пробијен је углавном 13. јуна и ноћу 13/14. јуна. Први батаљон Пете бригаде с дијеловима Прве далматинске пробио се ноћу 11/12. јуна. Измјешаност јединица у току 13. јуна изазвала је код неких појединаца извјесну несигурност. Енергичнији руководиоци су на десетине пута акупљали веће или мање групе и покушавали да се пробију на разним мјестима.

Још на Дралошиседлу је од штаба Друге групе и Треће дивизије добивено наређење да је главни правац пробијања за Врховним штабом према Босни. Претходно је било наређење да се после пробијања сакупимо у подручју села Ишра. Док смо били на Сутјесци држали смо се искључиво правца према Врховном штабу. Међутим, ситуација је убрзо постала тако тешка да се излаз из обруча морао тражити и на другим фронтима. За то је ваљало потпуно искористити ноћ, која је омогућавала и пробијање и повлачење у мањим групама. Тако су се у овим правцима пробиле и повлачиле групе, па чак и групе од свега неколико људи.

Но главнина Треће дивизије и Пете бригаде пробила се баш према Врховном штабу, који је ишао ка Босни.

Упркос најбољој вољи, упорности и издржљивости, многи оу били толико изнурени да оу имали и извјесне халуцинације. Ојећам се јединог друга који је најозбиљније послје рата причао да се са Сутјеске пробио кроз њемачки обруч захваљујући томе што је дошао човјек с великим брковима на бијелом коњу и показао му руком правац куда треба ићи.

Нико нема потпун преглед како оу се поједине групе пробијале, осим оних који су били непосредни очевици. Сјећам се да смо послје многих покушаја да се пробијемо с великим бројем мањих група, успјели формирати и једну групу од преко 300 људи. На челу оу били руководиоци и остали истакнути борци. Намјеравали смо да извршимо одлучујући јуриш с више стотина људи, иако је стрмина била врло велика, а терен више него врлетан. Као везу са оно мноштво другова који су били испод нас остависмо неколико друшва из разних бригада с другом Милованом Пејановићем из Треће санџачке бригаде. Оставили смо за везу и друга Перишу Вујошевића. Ми се поново скупљамо, а чује се наређење њемачког старјешине на врховима изнад нас: „Марио, снајде дорт“. Ништа им то не помаже према стално бацају бомбе и обасипају нас ватром. Пред сам мрак сударили смо се с Нијемцима између Вилињака и Озрена. Борба је била релативно кратка, али врло оштра. Побисмо неколико Нијемаца, разбијемо их и заплијенисмо оружја и нешто бојне коморе. Ту нам у јуришу паде чувени митраљезац Бранко Милановић. Његов отац Новак погинуо је у четвртој офанзиви код Невесиња. У свјежој су ми успомени дивни јуначки подвизи још мнош другова, али њих овдје нећу помињати, јер су то данас махом познати руководиоци. То су заиста велики прегаоци.

У току ноћи пробиле су се и провукле многе групе и групице у разним правцима.

При пробоју и послје пробоја оријентација према Врховном штабу и Титу била је јасна сваком борцу. Она је била трострука: на небу, у ваздуху и по земљи. Сунце, авиони и мртви другови и Нијемци, као и ратни материјал. Призори ужасни. Нијемци су масовно убијали наше рањенике и болеснике, који су о(стајали иза претходних јединица. И не само то. Култура, цивилизација? Човјек? Нипошто! Звијер, хијена! — све је то мало. Хитлеровци, фашисти — то је нарочити појам. Да . . . својим очима сам видио како су нашем другу тифусару у његовој рођеној земљи та ¹⁷емачка фа-

пгистичка чудовишта побола два велика угарка у очи. И још нешто. Другом су разбили лобању и у њу вршили нужду . . . У то бих игаак тешко повјеровао да нисам видио својим очима. И тако ће историја Нијемцима забиљежити не само Гетеа, Хегела, Маркса и Планка неш и Хитлера . . . и такве људе као што су ови о којима говоримо сјећајући се Сутјеске и другог свјетског рата.

А глад? Видјех тифусара како, онако болестан и гладан, повраћа неколико зрна која је случајно нашао на разбојишту и појео, а поред њега другог тифусара како хтједе да једе она повраћана зрна.

Послије пробијања састали омо се 14. јуна на Врбничким колибама са Првим батаљоном и дијеловима Прве далматинске. Узгред су нам се придруживали борци и реконвалесценти из разних јединица и болнице. Било је и појединих јединица из осталих бригада које су се заједно с нама ггрикупљале. Наша је бригада настојала да прикупи што више таквих другова без обзира на то што многи од њих из болнице, а нарочито тифусари, нису имали оружја. На том терену се нађе и неколико кљусаци која су још давала знаке живота. По залогај таквог меса од коњеке мрцине бачен на жеравицу или у врућ пепео — то је било велико освјежење, јер вода и оријемуш више нијесу представљали никакво олакшање, нето, напротив, умртвљивали су ионако преко свих граница исцрпене организме.

Увече 14. јуна већ смо формирали више јединица. На партијским, а затим четним и батаљонским састанцима одмах се заузео чврст став да се обавезно настави продирање према Врховном штабу даље у Боону. Онда и неколико дана послјије тога сматрали смо да је неправилна свака оријентација у другом правцу осим према Врховном штабу и главнини наших јединица. Евентуално самовољно напуштање јединице и оријентација ма према којем другом правцу, 'онда су се сматрали дезертерством, које би требало и строго кажњавати.

У тој и таквој оцјени било је и претјеривања, као и оне примједбе на спорост у ранијем кретању Треће дивизије и ни на какву помоћ од Прве дивизије. Та оу питања постављали и многи борци и неки руководиоци још у току офанзиве и прије Сутјеске.

О даљој бестијалности непријатеља да не говоримо! Но ипак толико да се не забораве поступци освајача и његових помагача, да се умије цијенити окупо плаћена слобода. Сем наше главнине, према Боони су се пробијале чак и разне

групице, па и појединци. На њих су непријатељи вршили организовано нападе из разних села. Усташе и четници су тако изнемогле појединце и у јаме бацали. Примјер: Свето Поповић, болестан и изнемогао, бачен је жив у јаму близу Ербнице заједно с још неколико партизана са Сутјеске. Пуким случајем остао је жив задржавши се при паду на неком камену у средини јаме. Касније се прикључио својој јединици и, као политички комесар, јуначки погинуо.

Пета црногорска је после пробијаша преко пруге Сарајево—Вишеград имала формацијски три батаљона и дијелове још једног. Иначе, када се окупила на Врбничким колибама 14. јуна, у њеном је саставу било око 1.300 људи из разних јединица. Касније су упућени у своје јединице. При преласку пруге Нијемци су нас напали из блиндираних возова. Мада је био дан, успјели смо се пробити. Одатле се вратио Четврти батаљон с дијеловима болнице који су се пробали. Повратак је уследио због тога што је тај батаљон изгубио везу, а курир штаба бритаде га није нашао.

Настојали смо да буду што веће оне групе које ће се кретати правцем којим се пробијао Врховни штаб, док је на другим правцима било обрнуто. Разумљиво. Сматрали смо великом слабашћу тежње појединаца да иду у правцу мањих група. Неке смо и кажњавали, а било је случајева и да се презиру они самовољни и безвољни слабићи који су напуштали јединицу плашећи се нових тешкоћа. Ипак, таквих је било мало, али се ни од њих ниједан није предао непријатељу. Напротив, многи су касније опет били храбри борци када су се, пошто с-у се оиоравили, придружили новим или старим јединицама. При свему томе увијек треба имати на уму да су то биле изузетне тешкоће, каквих је мало забиљежила историја ратова, нарочито када је ријеч о физичкој исцрпености.

Не може се рећи да су сви учесници били свјесни потпуне величине и историјске улоге Сутјеске. Било је и цјепидлачења. Многи са тринаестојунске Сутјеске љутили су се на неке који су раније прошли не дејствујући у позадини Нијемаца, иако ови нису знали у којем правцу ми задњи идемо. ЈБутња је била управљена и према свима онима који су се оријентисали на Црну Гору и Санџак. Доста је тога показао и састанак руководиоца, штабова и политодјела у Кладњу. Том приликом друг Тито нас је правилно оцијенио и добро поучио. Тек онда оу се видјели права величина, огромна, историјска улога и значај Сутјеске. Тиме су и сличне започете диокусије престале.

Тако Сутјеска није само натчовјечанска патња него и највећа слава и побједа. И доиста, велика мисао и велика истина је оно што је онда друг Тито рекао. Према мојем сјећању, он је рекао на том састанку: Свака регуларна војска у историји ратова потпуно би капитулирала у условима Сутјеске, а ми смо извојевали величанствену побједу која ће овјеквјечити нашу борбу.

Пета црногорска, као и друге бригаде НОВ и ПОЈ, била је бригада братства и јединства. То показују и они бројни руководиоци Далматинци и Босанци који су се међу борцима и руководиоцима Црногорцима осј ећали као међу својом рођеном браћом. И сви смо се веселили успјесима и јунаштву сваког појединца. ЈБудској злоби није било мјеста у нашим редовима. Томе је много доприносио упорни и систематски партијско-политички рад. Познато је какво су дивно братство и другарство владали између Пете и Прве далматинске и Десете херцеговачке у Трећој дивизији, као и Санџачке и Друге далматинске, с којима је учествовала у заједничким борбама, као и уопште какав је њен однос био са другим јединицама и према њима. То добро знају сви борци и руководиоци Пете бригаде.

И случајно баш 13. септембра, тачно три мјесеца после Сутјеске, Пета црногорска наилази на Сутјеску на путу из Босне за Црну Гору према задатку добивеном од Врховног штаба. Бригада проријеђена, а Четврти батаљон и дијелови Другог и Петог батаљона већ дејствују у Црној Гори. Свечана и величанствена комеморација палим друговима на Сутјесци. Одајемо пошту и нашем Сави, нашој слави. Погледамо. Сељаци му нијесу хтјели узети ни лијени перорез ни муштиклу из џепа. Познавали су га још из 1942. године, када је Пета бригада била у томе крају.

Пету црногорску пролетерску бригаду, уза сву њену скромност, бахати Нијемци осјетише и писмено приказаше не као једну, него као четири бригаде. А каква је тек успомена и оцјена њених припадника и пријатеља!

Драгиша М. ИВАНОВИЋ

С ПЕТОМ КРОЗ ПЕТУ ОФАНЗИВУ

У РАСВИТ дана у Прозору, на комаду бетона одваљеном од бункера, седео је командант Пете бригаде Сава Ковачевић и на колону писао извештај штабу Треће дивизије. Недалеко се дизала стара кула из турског времена. Закрченом улицом, кроз отворене препреке од бодљикавих жица, Пета се бригада свијала из борбеног поретка у маршевску колону „по један“ и замицала без задржаваша доле, низ слободан пут према Неретви и Острошцу.

Ратни блок на колону партизанског команданта био је до пре једног сата, управо до онога часа када је наш бомбаш упао у штаб пука дивизије „Мурђе“, својина талијанског „колонела“.

Не пазили много ни на једну од рубрика уцртаних у блоку — пише Оава по партизанским правилима:

„Штабу Треће дивизије (за команданта Пера Ђетковића). Пета, Десета и Прва далматинска извршиле задатак. Врата на Прозору су отворена. Слободан је пут нашим рањеницима и нашим дивизијама. Крећемо без задржавања даље. Сава“.

Тај је извештај био одговор на наредбу Врховног штаба, примљену синоћ преко штаба дивизије, која се завршавала речима: „Пут наших рањеника и наших дивизија је преко Прозора. Прозор ноћас мора пасти. Тито“.

Отпослат извештај Савин био је, строго војнички посматрано, сасвим довољан да одговори како је добијено наређење извршено, али не и да макар и површно прикаже борбу за Прозор, не толико борбу с талијанском посадом у граду, већ с оним бункерима распоређеним на сваких 150 метара око града и отасаним бодљикавом жицом.

Гарнизон у Прозору, у тој љуштури саливеној од челика и бетона и опасаној са три реда бодљикавих жица, био се тврдоглаво испречио на нашем путу. Посебно се није мо-

гло видети из извештаја шта је одлучило битку за ослобођење јединог пута нашим рањеницима, Врховном штабу и осталим партизанским онагама које су одолевале надирању немачке дивизије „Принц Еуген“ и других непријатељских трупа.

Седећи поред Саве тог јутра и знај ући његову скромност, висам хтео утицати да се извештај ма и једном речју допуни. Пишући ше редове за едицију „Сутјеска“ и прилагођавајући их зборнику сећања о Петод пролетерској црношрској бригади, пишући о њој и о великом војнику наше револуције који је остао на вечној стражи над водама Сутјеске, допуњујем његов извештај.

У часу када су те ноћи наших 15 хаубица и топова са Шћита, пред наш напад на гарнизон у Прозору, засипали палбом непријатеља, штаб бригаде са Савом налазио се на 500 метара од талијанских бункера. Позади нас, на Коловрату, с удаљености од хиљаду и неколико стотина метара, дејствовала је батерија брдских топова из артиљеријског дивизиона Прве пролетерске, придата за ову акцију нашој бригади. Пред поноћ, у 23 часа, уговорена палба наше артиљерије је престала и почео је напад бомбаша и стрељачког строја.

Сваких неколико минута допузио би по неки курир из батаљона до Саве. После сваког извештаја Сава би под шињелом осветљавао електричном лампом карту на којој су били учртани талијански бункери. Курири из стрељачког строја извештавали су: „Покушај бомбаша да дођу до бодљикавих жица није успио; сваки који је и успио да дође остао је тамо“. Време је одмицало, а резултата напада није било. У једном тренутку када је почела да бледи ноћ, а са њом и наде да ћемо Прозор заузети, Сава је куриру поред себе наредио да одмах оде до батерије брдских топова и пренесе артиљерцима наређење да с једним топом на рукама дођу до штаба.

Петнаестак минута касније појавили су се артиљерци питајући куда их воде и ко је то наредио. Коментарисали су на сав глас: Како се то смије радити! Откако имају топове, први пут им, кажу, неко наређује да с њима иду у стрељачки строј.

Не слушајући њихове примедбе, Сава је с артиљерцима и куририма прихватио топ и довикнуо носиоцима муниције да без поговора пођу за њим — не у стрељачки строј, него испред њега. За командантом бригаде, под мртвим углом, топ се кретао кроз стрељачки строј све ближе бодљикавој

жици и бункерима из којих су италијански карабинијери тукли простар испред наших бораца прикованих за земљу. По наређењу Савином, и наш је стрељачки строј отворио брзу паљбу из свих оруђа да би се под њеном заштитом топ довукао што ближе бункерима.

На 150 метара испред бункера зауставио се топ у Савиним рукама; Сава је и сам био артиљерац. Нишанећи кроз цев топа на бункер испред себе, убацивши додатну гранату, опалио је. У исто време с експлозијом граната одлетела је и капа на бункеру и у њему су талијански митраљези заћутали. Са још пет-шест граната обрачунао се Сава с бункерима десно и лево. Затим је уследио јуриш. Преко повалених бодљикавих жица на овом простору од око 300 метара, између ућуканих бункера, извршен је продор у утврђени гарнизон.

Битку за „неоовојиви Прозор“ те ноћи добио је Сава.

После написаног и отпослатог извештаја преводимо неотпослат извештај талијанског „колонеља“ у ратном блоку. Командант гарнизона у Прозору попуњавао је рубрику по рубрику и хвалисао се како је Прозор неосвојив, како је тако утврђен да може одолети сваком нападу, а снабдевен је толиком резервом хране и муниције да може остати у опсади и шест месеци.

Упркос свему, против свих ратних оравила, уступио је град за једну ноћ обичном команданту без академија и виоких школа.

На тргу, док колона пролази поред нас, наше интендантске јединице и заробљени Талијани имају пуне руке посла. На преко 200 мазги доведених из провинције Мурђе и на ова превозна оредства којима су се могла наћи товари шестомесечну талијанску резерву муниције, топове и храну.

За Петом бригадом, док Десета и Прва далматинска улазе у град, одлази штаб Пете доље низ слободан пут према Неретви.

Чувши како је прошао гарнизон у Прозору, Талијани и четници у Острошцу нису нас дочекали — побегли су према Коњицу и Мостару.

У варошици Острошцу сместио се штаб бригаде на спрату куће у којој је некад била трговина. С даљине од неколико километара низ Неретву, од Јабланице и Брежнице, допире до нас потмуло крклање битке. Курири нам јављају да је батаљон Четврте бригаде на Коловрату, изнад Прозора, поново ослободио пут нашим рањеницима од немачких јединица које су надирале за нама од Бугојна.

Од Коњица, у ком су се правцу упутили батаљони наше бригаде, већ се чуло пушкарање.

Неколико корака од штаба — Неретва.

С друге стране, одмах од обале и усеченог пута, почињу да се дижу литице Прења. Његови врхови, тамо даље према хоризонту, парају сваки облак који наиђе.

С времена на време јављају нам ооматрачи да се с оне стране на брдима примећују четници.

У штабу бригаде спрема се ручак од намирница заплениених из талијанских магацина у прозору. За столом штаб и курири. Ручамо као једна породица. Мирнодопски. У тренутку када смо прешли на пун котао халве, на јединој улици Острошца, ту, испред куће у којој се сместио штаб, чула се хука мотора и митраљеска паљба. Скочивши према прозору да видимо шта се то дешава напољу, за делић секунде видели смо и разабрали шта је посреди. На све стране су становници Острошца бежали од талијанских тенкова, који су пролазили баш испод наших прозора. У прабини на улици је остајао траг од гусенице, а по зидовима кућа траг од митраљеских рафала.

Док су курири питали збуњену домаћицу куће да ли има пролаз на другу страну, Сава је окидао бомбе с каиша курира и већ силазио низ степенице.

Из ходника у приземљу видела се улица и канал од бетона, напред уз улицу талијански тенк који је у покрету митраљирао, док позади није више било тенкова.

Прескочивши тротоар, нашли смо се у каналу поред улице са Савом. И док смо се окренули осматрајући улицу, Сава је већ искочио и трчао за тенком који се успорено котрљао за ооталим, ка излазу из Острошца.

У неколико скокова нашао се командант Пете бригаде на тенку и одмах затим чула се потмула експлозија бомбе, која се јасно разликовала од митраљеске паљбе тенкова. Следећи пример свога команданта, појурили смо сви, па чак и другарица штапска куварица, и за мање од 15 минута су три талијанска тенка била савладана.

Свима око себе, као да се ништа нарочито није догодило, веселим гласом је довикивао Сава: „Изволите у штаб на халву“.

Од посаде преживелих Талијана сазнали смо да су били разбијени у борби на Јабланици и у брзини нису „потрефили“ пут с оне стране Неретве, већ су се упутили с тенковима с ове стране, жељезничком пругом према Коњицу, кроз Острожац. И ето, окончали су ратни овој поход на пола пута између Јабланице и Коњица.

Битка за рањенике на Неретви тек је почињала, а из часа у час ближиле су се крају четврта офанзива и битка на Неретви. Са свих страна се све више немачке, усташке, четничке и остале војске слива у долину Неретве. С оне стране Талијани и четници чекали су, ушанчени, да нас „докусури“. Од Сарајева, преко Иван-седла, ка Коњицу, који је потпадао под „надлежност“ талијанске окупационе зоне, надирале су нове немачке дивизије.

Одолевајући на Неретви навали немачких дивизија из правца Коњица, Пета је омогућила Првој пролетерској да преко порушеног, а затим исте ноћи саграђеног моста на реци, без газа, пређе у претходимцу, а за њом и наших преко 3.000 рањеника.

Битка за рањенике на Неретви била је добивена.

Прешавши и сама Неретву, помагала је Пета бригада да се преко дела једине козје стазе на литицама Прења, изложеним непријатељској артиљерији из Коњица, пренесу и последња носила рањених другова у предасима између експлозија топовских граната.

Са Прења, образујући десно крило главшше наших снага, у једном налету преко Невесиња и Гацка и преко талијанских и четничких гарнизона у њима, преко безводне Голије — појавила се Трећа дивизија на планини Војнику, а са њом и славни војник наше армије Сава Ковачевић, да ту, код Јаворка, на прилазима Никшићу, са својом Петом бригадом, батаљоном Друге пролетерске и батаљоном Четврте брикаде уништи још једно фашистичко гнездо, заплени 7 тенкова и надокнади топове које смо морали уништити и бацити с обале Неретве у запенушане њене вирове.

Прослављамо 1. мај 1943. на Јаворку с још једном победом више.

Гледамо артиљерце како екачу од радости, милују циви заплених топова и позивају све околу да виде како опет имају топове! То су исти они сурови ратници који су непуна два дана раније, бацајући топове у Неретву, плакали као деца и погнуте главе укључивали се у колону што је одмицала уз литице Прења.

На домаку Никшића

После непрекидних бојева и маршева у фебруарским, мартовским и априлским данима четврте офанзиве, не устављајући се ни 24 часа на једном месту, избила је Пета црногорска бригада надомак Никшића.

Овде је сваки кутак и сваки камен био познат људству бригаде и њеном команданту. Поносно су стајали борци Пете бригаде пред народом роднога краја. Обећање „вратићемо се“, дато пре годину и више дана, када се морало пред навалом неупоредиво јачег непријатеља узмакнути, испуњено је.

Изнад пута, у засеоку од три-четири куће села Лукова, које су неким чудом остале непопаљене, у кућама и под шаторима разапетим на зеленим ливадама логорује штаб Пете црногорске. Око Никшића на предаху су и батаљони Пете, који чекају наређење да ударе на Талијане и четнике доле у граду. Сиви шатори сливају се € каменим морем Гвозда и КЈрнова. Гледани са стране, остављају утисак као да још више притискују и омањују ове зелене заравнине између камења што бујају под топлим мајским сунцем.

Већ неколико дана се Талијани и четници не појављују из града. Топовима из утврђења на Уздомиру думбарају около по кршу црногорском. На то већ нико више од нас и не обраћа пажњу.

Уз шаторе разапете на ливадама већ пуже повијуша и ливадско цвеће. Оволико задржавање од близу десет дана било је неуобичајена појава за бригаду. Око штаба бришде борци су почели гласно да говоре како су се „довољно наодмарали“. Један другоме очима су показивали на шаторе који зарастају у траву.

Навикнути на сталне покрете, борци су све чешће почели да обилазе око шатора команданта Саве и курира не би ли начули када ће покрет.

Нестрпљење се осећало код свих. А бригада је ипак остајала на месту.

У три-четири куће, око којих су били начичкани шатори остала је само неколицина оних који су хтели да осете „кров над главом“ и којима је дозлогрдио „небески кров“ кроз Восну, Херцеговину и Црну Гору током читаве дуге зиме и четврте офанзиве.

Неограничена количина шаторских крила заплењених од Талијана код Јаворка, на Војнику, била је повод да се већина од нас усели под шаторе. Неки које је мрзело да се петљају око набавке кочића за шаторе једноставно су ставили пет под себе и два на себе и тако опавали с натенане изабраним облим каменом под главом.

Упркос изричитог наређења интенданта бригаде о правилној подели шаторских крила, свако је узимао шаторе онако како му се овидело. Чак су их и заробљени Талијани

мирно и без устручавања бирали за себе с велике гомиле искористивши одсуство интенданта Рака Перовог, који је био издао то „строго наређење“ па отишао, како је увек обавезно образлагао нама у штабу, „на политички рад“ у околна села и катуне. Резултат тог његовог „политичког рада“ био је — редовно неколико „бијелих брава“ више у нашим казанима и по нека делегација сељака више у штабу бригаде.

Када је једног јутра Рако приметио неке сељаке и чуо да се распитују за партијског руководиоца Андра Мугошу, брзо се изгубио међу борцима. Једном борцу који га је запитио да можда није залутао и заборавио да је горе штаб бригаде, а не доле куда се упутио, одбрусио је у пролазу: „Заједно смо јели овчетину, па, друже, сада заједно и да одговарамо“.

Недалеко од штаба бригаде уређивало је себи смештај око 1.000 Талијана, заробљених у борбама код Невесња и Јаворка. Жучно су се нешто међу собом расправљали.

Касно то поподне око штаба је било изузетно бучно. Тога дана је дошло двадесет наших другова које смо заменили за десет заробљених талијанских официра. Према је прошло неколико сати откако су међу нама, још су се с неверицом згледали, никако не схватајући да су на слободи.

Неколико дана раније наша се истурена мртва стража пред самим Никшићем изненадила када је угледала како талијански аутомобил с белом заставом долази према њој. Из аутомобила, пошто се зауставио пред нашем патролом, изашли су талијански официри и преко тумача, кога су водили са собом, представили се као парламентарци зарађене стране. Понудили су да нам у замену за једног свог заробљеног официра даду двојицу наших другова из логора у Црној Гори.

Штаб Пете црногорске је то, као друга зарађена страна, прихватио и одредио Душана Бојовића с неколико другова да преговара с Талијанима.

Наши парламентарци су приликом преговора и размене предложили талијанској команди да заменимо и талијанске војнике за остале наше другове који су чамели по талијанским и четничким затворима и логорима. Талијанска команда је преко својих парламентарца одлучно одбила ту понуду, отворено изјављујући да их интересују само официри, а не и војници.

Према списку који смо дали талијанској команди, Талијани су једноставно из затвора и логора покупили ове

другове и, не говорећи им ништа, потрпали их у камион и довели на место размене. Због тога се ти наши другови, иако су били међу нама, никако нису могли снаћи и схватити да су слободни, јер су били уверени да их воде на стрељање.

Када смо им саопштили да се њихова команда не интересује за њих, већ само за офицере, талијански војници и подофицири су одмах почели да се сврставају у чете и између себе бирају командире. Њихова је делегација код нас у штабу изјавила да желе да се с нама боре раме уз раме против талијанских и немачких фашиста и молила да им се врати оружје. То емо одмах и уинили, и тако је, уз потпуну нашу помоћ, почела да се формира једна од бригада талијанских антифашиста.

Проводимо дан с ослобођеним друговима. Они су нам причали о стрељаним друговима, о својим патњама и мукама у логорима, а ми њима о нашим борбама широм Југославије. У свој тој причи и весељу нисмо поклонили пажњу ни куриру који је дошао с извештајем од Другог и Четвртог батаљова, послатих према Биочу. Јављају да су заробили неколико стотина Талијана, запленили преко 15 топова и попунили редове с неколико десетина нових бораца из тога краја.

Ноћ је била увелико пала када нас је, усред разговора, друг са стражарског места упозорио да се нешто необично дешава на серпентинама с оне стране Никшића из правца Грахова.

Уз штектање митраљеза на серпентинама пред нама, тамо у брдима, блескао је и нестајао фар за фаром моторних возила, да се на новим серпентинама доле, ближе Никшићу, опет појаве. До дубоко у ноћ појављивали су се и ишчезавали снопови светлости на серпентинама и гасили се доле у Никшичком пољу.

Жагора је nestало. Сви смо гледали на ту страну и ћутке одгонетали шта то може бити.

Из наређења Врховног штаба које је стигло исте ноћи, а и од курира из батаљона који је био с оне стране Никшића сазнали смо шта је носреди. Курир је јављао: немачка моторизована колона пробила се у Никшић; Врховни штаб је преко штаба дивизије обавештавао да се против нас припрема нова непријатељска офанзива. Из свих правца концентришу се немачке, талијанске, усташке и четничке снаге према нама и Централној болници.

Друге наше дивизије већ воде борбе, оне већ разбијају непријатеља који је почео да надире оа ових страна тежећи да склопи обруч око нас.

Испуњавамо наређење штаба дивизије.

Постављамо се испред главне непријатељске колоне с намером да што пре, под борбом, одступимо према масиву Дурмитора, испод којег се налазе наши рањеници. Ту треба да останемо у заштитници болнице.

Глас да је пета офанзива почела преносили су курири од батаљона до батаљона кроз ноћ.

У пракозорје идућег дана пристизале су колоне наших батаљона и упућивале се према одређеним секторима. Штаб бригаде је био на окупу и са њим команданти батаљона. Поред слабе оветлости лојанице, која је догоревала, командант Сава је објашњавао командантима ситуацију у којој се налазимо и одређивао задатке. „Значи, другови, тако како смо се договорили, овога пута примијенићемо тактику — стовари, натовари“, рекао је Сава командантима батаљона завршавајући саветовање.

С указивањем ведрога мајског дана, до синоћ зелено Никшићко поље црнело се притиснуто немачком моторизацијом.

Испод Дурмитора на маршу ка Тари

Одступамо корак по корак с једне и друге стране пута преко кривоког стења и опусгелих пашњака према Шавнику. Већ неколико дана приморавамо Немце да се два-три пут дневно пењу на возила и скидају с њих, да се увијек у том пењању и окидању више њих скине неш попне и да сваки пут после борби заједно с немачким војницима остане у црногорским шкрипама и по неколико тенкова, камиона и топова. Скраћујемо моторизовану колону сваки пут за неколико десетина метара и неколико десетина Немаца.

Осмог дана увече, после најжешћих борби на прилазима Шавника, одступамо да бисмо сутрадан изнад Шавника поново применили Савину тактику „стовари, натовари, Швабо“.

На улазу у Шавник команданту Оави излази у сусрет командант места. По свим војничким прописима рапортира борац Пете црногорске Војо Церовић, кога је Сава особито волео због његове веселе нарави. Зна командант Шавника, као и сви борци Пете црногорске, да Сава од сваког, ма

како тешка ситуација била, захтева строш војничко држање.

„Друже команданте, стање ратео. У Шавнику ништа ново“, а затим одмах тихим гласом тужно додаје: „Шавник једном душом дише, у Шавнику, еем једне баке у оној преосталој кућици, нема више живе душе“.

„Старицу с интендантуром бригаде евакуисати под Дурмитор“, рекао је Сава команданту Шавника и упутио се погнуте главе према згаришту.

Тако потиштеног свог команданта никад раније нисмо видели.

У ранијим офанзивама прелазило је ово место из руке у руку неолико пута. Сваки пут Талијани и четници палили су га и разарали. Његови су се становници давно раселили по дурмиторским колибама и пећинама, по партизанским бригадама, или су изгинули.

Немачки, талијански и бугароки фашисти, четници, усташе и ко зна која још „фела“ разних војски били су нам се оривукли са свих страна, увртевши себи у главу да ће нас у овој офанзиви, у овом обручу, најпосле ипак уништити.

„Имају већи број моторних возила него ми бораца“, коментарисали су између себе наши борци.“ Ех Швабо, да ниомо само овако рањени, плунуо бих ја на твоју механизацију и твоје обруче“, јада се другу поред себе митраљецац док јечи потмула грмљавина топова и експлозија авионских бомби око нас и тамо према Маглићу око главнине наших снага.

Неколико немачких батерија с 'оне стране Комарнице и са Крнова туче већ трећи дан брзом палбом положаје Треће дивизије, која штити Централну болницу, сада већ нараслу за неколико десетина рањеника више.

Одвајају се од пута и моторизације и већ полазе пешке за нама немачке дивизије према дурмиторском масиву и нашој болници која лежи размештена између кањона Пиве и Таре. А ми још увек и упркос свему држимо положаје.

За наше бригаде које су на деоној обали Пиве формира се штаб групе. Команду над Трећом дивизијом преузима Сава Ковачевић. За команданта Пете бригаде одређен је Саво Бурић из Прве пролетерске.

Да би се извршила концентрација рањеничких ешелона, Трећа дивизија је још три дана одолевала налетима непријатеља и држи положаје око болнице, на Комарници, тамо према Жабљаку, Тари, испод Ћирове пећине на Дурмитору, према којој се већ пењу немачки алпинисти.

Негаријатељски обруч *се све* више с геже око нас. Ватре, оно мало преосталих жолиба које горе и оне што су их Немци наложили да би се огриј али у студеној ноћи под Дурмитором, оцртавају зажарену линију обруча. Старци и жене (који оу чудним случајем избегли испред немачког стрељања причају нам о покољима које врше хитлеровци.

У мрклој ноћи испод Дурмитора, за претходницом Треће дивизије, непрестано пролазе дуги ешелони рањеника и тифусара према обалама Таре. Осам стотина носила, више од хиљаду и пет стотина рањеника на коњима и преко двије хиљаде рањеника и болевних пешака иде кроз ноћ кривудавим каменитим стазама. Посебну бригу чинио нам је ешелон преболелих тифусара. Пегави тифус је пушкотраљесце и бомбаше претворио у окелете који нису схватили команду да уђу у колону нити су разумевали опасност у којој се налазимо.

На носила и коње имали су право само најтежи рањеници. Сви остали, „лакши“, морали су пешке. Неколико стотина носила на раменима стараца, жена и девојака, на раменима наших бораца и Талијана тако су испрљивали људе и жене да су и они почели падати од умора. Још неколико хиљада рана отворило се на раменима другова под нооцима у тој ноћи на маршу према Тари. Предлог штаба болничких ешелона да дно носила с тешким рањеницима сакријемо у пећине с одговарајућим бројем лекара и болничарки одлучно су одбили борци дивизије. Једногласан закључак је био: насићемо до краја, заједно ћемо се с њима пробијати или изгинути.

Креће у пробај колоне бораца и рањеника, да се тамо преко Таре опет размахне на све стране.

„Колона, стој“ — преноси се од борца до борца назад, према зачелју. На питање зашто, одговор стиже са чела колоне да прелазак преко Таре није уопео. Непријатељ чврсто држи другу обалу кањона, таласи реке однели су командира и половину чете која је покушала да се пребаци преко да би везала сплавове на другој страни и омогућила прелазак рањеника. Изгубили смо још једну драгоцену ноћ и дан да пођемо у пробој за главнином наших снага, како је Сава предлагао.

У штабу дивизије хитно је донета одлука: што пре избити на обалу друге реке — на Пиву, обезбедити прелазак непосредно изнад њеног оаставка с Таром и прабијати се преко Вучева и Сутјеоке с главнином наших снага.

„Болница, стој! . . Борачке јединице на чело колоне“ — преносило се од борца до борца кроз колону дивизије.

Киша лије као из кабла, а на врховима Дурмитора снег. На носилима снуштеним поред стазе, понисли до коже, лежали су без јаука, без иједне речи протеста, гладни и непревијеви наши рањеници. Последња кошуља у дивизији била је већ исечена за завоје.

Док претходница журно прелази поред нолоне рањеника, једва једина мисао заокупила је све нас: што пре, већ ове ноћи, док непријатељ не поседне обалу Пиве, осигурати прелазак преко реке.

Група рањених Далматинаца, наслоњених на стење поред стазе и зпрчених један уз другог, изнемотлим гласом певуши. Недалеко од њих, ва заравни, пасе босански коњић. Преко самара, повијен по врату коња, с опуштеним рукама, лежи митраљезац Милан Ракетић из мог некадашњег батаљона — Трећег (Крагујевачког) Прве пролетерске. Позивам га и опомињем да му је тако незгодно, да треба да се исправи и да на време уђе у колону . . . Нема одговора. Само је коњић за часак подигао главу, па опет наставио да пасе. Пипнем за руку друга. Хладна, укочена. Није мртав, уверавам себе . . . Разуверава ме болвичарка што стоји згрчена поред стене: „Његова рука, друже, неће више држати митраљез. Чекам болничко одељење да га скинемо и сахранимо“. Још и сада, после толико година, глас те другарице, чини ми се, препознао бих у хиљаду по тузи која се у њега слила, по тузи за иоливулим другом.

Преко Пиве

Без мивута одмора, држећи се један за другога, крећу напред борци и рањеници, чврсто решени да живе, да победе.

С даном који се помаља изнад Дурмитора приспели смо до обале Пиве. У раним јутарњим часовима, док се подижу јутарње магле, слушамо хук реке у дубини, који надмашује тутњаву битке што отпочиње. Гледамо реку у понору као траку платна како се преко камења сурвава према Дрини. Хиљаду и више метара ваља силазити до њеног корита, стазом усеченом у стеву папцима дивокоза, хиљаду и више метара ваља се пети уз стене да би се дошло на планинску површ, на чувене пашњаке Вучева. Како ћемо смети носила, како ће наши коњићи низ ту стазу смети хиљаду осам стотине рањеника? — питају се иогледима борци који стоје на обали реке.

Без обзира на авионе који тек што се ниоу појавили, морамо прећи реку. Навикли смо на њихово бесно завијање у ваздуху и на њихову тачност — појављују се, редовно, у таласима над нама у расвит дана. Па ипак, први пут у овој офанзиви одустали су и Немци од своје тачности и почели да се и ноћу шуњају са својим авионима над нашим главама. На ноћним застанцима, да нас не би открили авиони, не ложимо ватре. То ће правило пренршити тек по нека тифусарска група. Јединице Пете бригаде остају и даље у заштитници — да штите несметан прелазак читаве колоне преко реке. Чује се већ штектање митраљеза код заштитнице, ужурбано савлађује последње метре стазе претходница дивизије да би избила на Вучево и обезбиједила мостобран.

Седимо са Савом на камењу поред саме стазе, на месту где она пада у кањон. Поред нас пролази колона рањеника и нестаје доле у понору према мосту. У тим тренуцима битке која се почела раепламсавати Сава ми је изгледао, док је седео на том камену, као горски орао, миран и сталожен, свестан своје снаге. Куриру који је кренуо да пренесе наређење заштитници да на сваки начин држи положаје до сумрака није заборавио да добаца: „У сумрак после прелака заштитнице преко моста на Пиви минери да дижу моет у ваздух“. Гранате немачких топова већ почињу да шарају преко нас, око нашег јединог излаза и стазе с оне стране реке која води на Вучево.

Поред нас, неколико метара даље, седи друг без десне ноге (одсечена му је испод колена). У борбама око Војника непријатељски митраљез откинуо му је ногу, а коњ који га је носио, изнемогао од сталних маршева или убијен под њим, остао је негде у дурмиторским стењу. Слушамо га како slabим гласом довикује друговима који пролазе с носилима или воде коње с другим рањеницима: „Другови, и ја ћу с вама, чекајте, могу и ја“. У пролазу су му борци довикивали да ће, чим наиђе први коњ с митраљезом, скинути митраљез и њега понети, али је он и даље довикивао: „Другови, могу и ја с вама“. Тежња да иде напред била је јача од стрпљења да чека на коња с митраљезом. Уочивши празно место у прекинутој колони, узео је грану и, помажући се њоме, почео се спуштати низ окомите пивске стене. На опомену друга који га је сустигао да не може издржати и да треба чекати коња, одлучно је одговорио да никако неће бити избачен из строја.

Мост ... Доле на стази, у стенама према реци, застој, не може се даље: убијен је на стази коњ који носи казане. Из

дубине се чује продоран глас командира рањеничког ешелона, који наређује: „Коња с казанима збаците са стазе“. Његов глас прате тупи удари о стење коња и казана који лете доле према реци. За коњем и казаном лети и јадиковање једног друга, нероватно куvara: „Шта сте урадили, одговарају интенданту због казана, у чему ћу кувати друговима ручак?“ — иако и сам зна да није имао нити ће окоро имати прилике ишта да скува у тим истим казанима. Живимо већ неколико дана, и ми и наши рањеници, на парчету полупеченог коњског меса и трави. Чува и кувар сваки делић опреме по свим неписаним законима наше армије.

„Мјеста — пролаз за рањенике!“ — чује се са свих страна. „Пао је коњ под рањеником, митраљез на руке; коња рањенику!“

„Штуке“ долазе! Једна, две, пет, десет, двадесет, тридесет осам — бројимо их наглас. Круже над нама и одвајају се групе од по три челичне птице, обрушавајући се доле испод нас у кањон, лете низ кањон да би из њега излетеле олакшане за бомбу од 500 килограма. Све су очи упрте на мост. Шта ће бити ако нам га сруше? Цео ток Пиве је такав да се не може нигде прегазити; то је једини прелаз на брзу руку саграђен.

Прскају стене у кањону, стубови воде и дима од експлозија бомби дижу се увис и у свом том кошмару не видимо више мост. Овога пута он нам је важнији од самог живота, од овега. Хиљаде наших рањеника треба туда да прођу.

Одједанпут, када се доле мало разбистрило, угледали смо како се колона и даље креће преко моста. „Бно га, стоји, Издржао је БО)мбардовање боље неш ми“, вичемо из свег гласа и показујемо руком према мосту, не толико да покажемо друшме, већ да себе уверимо да он још стоји. „Е вала, другови, неће ми нико веровати када будем причао да су авиони летели испод нас. Доета су нам летели изнад глава, право је да нам мало лете испод ногу!“ — коментарише неко од бораца поред нас и прети песницом авионима који се Удаљују.

Колона се и даље креће без обзира на митраљирање „рода“. „Брже!“ — чује се са свих страна. Курири сваки час доносе извештај да Немци наваљују све бесомучније на нашу заштитницу. Гледамо двогледима: наша је претходница већ избила на Вучево. Мостобран на Пиви је обезбеђен.

Са заштитницом се и ми опуштамо низ литице. Стаза је 'Обележена крвљу и погинулим друговима. Са болницом, после читавог дана борбе, у сумрак долазимо на мост. Гледамо га прелазећи преко њега тако крхког, повезаног челичним ужетима за стене, и чудимо се како је издржао нападе десетина немачких бомби. Чини нам се, премда се под нашим ногама клати, да га ево неће моћи разрушити. Иза наших леђа минер ставља између балвана поред челичних ужади неколико патрона динамита.

Експлозија иза наших леђа и — док смо се за трен окренули — моста више није било. Раздвојио је минер обале реке и нас од Немаца који су надирали за нама.

На Сутјесци

Спушта се још једна ноћ над Пивом и Вучевом, као муње у облацима севају непријатељске гранате по пивским стенама. Приближавамо се Маглићу, Драгошседлу и Сутјесци и непријатељском обручу с којим се обрачунава главнина наших снага. Избг-ли смо на вучевске пашњаке, а битка у ноћи још не јењава. Слободна територија свела се нашој дивизији на простор од чела до зачеља. Испод рафала непријатељских митраљеза, кроз шуме -на Вучеву и испод Маглића преносимо рањенике. Знамо да нас чека нов обруч на Сутјесци. Знамо да нас одмах идућег дана и ноћи чека нов обруч на Зеленгори.

У непрозирној ноћи се тамо према Зеленгори и Миљевини чује исто тако непрестана потмула тугњава топова. По њој оцењујемо да је главнина наших снага, с Врховним штабом и другом Титом на челу, пробијајући обруч, изашла на ширину тамо према Јахорини и Романији. По борби коју води наша претходница на прилазима Маглићу и Драгошседлу, према Сутјесци, просуђујемо да је непријатељ брзим довлачењем нових снага затворио поново рањено место на обручу.

Стижу курири у току ноћи из Врховног штаба и Прве далматинске бригаде. Са њима и Мома Станојловић из Трећег батаљона Прве пролетерске, који је одређен за заменика команданта Треће оанцачке бригаде. Пре неколико дана, када је Сава Ковачевић преузео команду дивизије, исто тако се пробио с куририма и Саво Вурић, да преузме команду над Петом црногорском. Поред рањеника из Прве пролетерске, у Централној болници се са њима повећао број мени особито драгих другова из Прве бригаде.

Те исте ноћи враћају нам се последњи курири које смо послали према Првој далматинској са вешћу да се нису могли пробити до бригаде. Први пут у рату -стају пред Саву његови курири Радовић и мали Драган и рапортирају да нису могли прећи. Никада они нису дотад долазили пред свог команданта с таквом вешћу, а сада извештавају: „Немци су од нас и наше дивизије на Сутјесци одсекли Прву далматинску бригаду“. Пробијајући се даље преко Озрена и Хрчавке, Далматинци су на падинама Зеленгоре наишли на другу линију непријатеља. Ослобођени смо за једну бригаду, али она мора сада и сама да се обрачунава с другим оручем. Све наше снаге нападају Немци; морамо сами, овом снагом којом располажемо, извршити пробој.

Поред преко 4.000 рањеника размештених у шуми на ивици вучевских пашњака пролази Пета црногорска из заштитнице дивизије са Савом Бурићем у претходницу према Сутјесци, да попуни упражњено место Прве далматинске бригаде одсечене од нас.

Не разликују се по борби и напорима дани и ноћи пред Сутјеском. Дању Немци и остали нападају и спроводе своју операцију „Шварц“, а ноћ, наша партизанска ноћ, остаје нама за офанзиву против њих.

Читав дан проводимо и у борби под налетом авиона. У ноћи на Вучеву, у пролазу, борци гасе „тифусарске“ ватре. Тифусари их, упркос строгој забрани — да нас не би у ноћи открили авиони, и даље ложе. Угашене ватре изгледају нам као ране на давно већ некошеним пашњацима.

Најтежу вест те ноћи пред Сутјеском добили смо из Централне болнице: „Неколико другова који носе носила умрли су од преморености и напора“. Исто нам ое то десило на Прењу, у четвртој непријатељској офанзиви. Одвајамо неколицину из састава курира и пратећег вода дивизије да смене умрле другове. Преко радио-станице, коју ће таласи Сутјеске идуће ноћи однети заједно о радио-телеграфистом, шаљемо последњу депешу Врховном штабу: „Оотајемо упркос свему с рањеницима. Полазимо у пробој! Тешко кретање наше болнице још више отежавају пребољели тифусари Седме банијоке. Сутрашњи дан искористићемо да се пробијемо преко Драгош-седла до -обале Сутјеске како бисмо сјутра у ноћ сломили отпор непријатеља“.

Пред нама је дан и Сутјеска, између нас преко 4.000 рањеника, за нама дани гладовања, гро-бови драгих другова, над нама авиони који стално бацају бомбе и митраљирају. Једну групу авиона смењује друга.

Цео дан маршујемо „Зачеље још стоји на месту“ — јављају нам курири. Прешли смо тог дана једва три километра.

На раменима крваре ране наших другова који носе рањенике. Ране другова на нооцима такође крваре. Поред носила болничарке теше рањене другове и говоре им да ћемо идуће зоре стићи у село преко Сутјеске, те ће добити млека. Како се само омеше наши рањеници, дочаравајући бело млеко које већ данима нису видели. И они и ми привикли смо се већ да живимо на парчету коњског меса и триви.

Док се у јутарњим часовима, под бомбардовањем вучевских пашњака поред шуме, страховито споро креће колони носила према Сутјесци, добијамо још једног рањеника, још једна носила више. Седели омо наслоњени на јелику један поред другог када је на двадесетак метара од нас експлодирала авионска бомба и омртно ранила Нурију Поздераца, члана Авноја, који ми је који тренутак пре причао о Савиној племенитости према људима. Причао је како је Сава наредио да се један једини килограм јечменог брашна, који је интендант чувао као неприкосновену резерву, да глумцима Позоришта народног ослобођења да скувају кашу за малу девојчицу Ивке Рутић. Извлачећи се испод земље и камења од експлозије бомбе, док сам му превијао ране и заустављао крв на разнетим венама стопала, Поздерац је наставио да прича о великој партизанској честитости и поштењу, мирно гледајући како му из стопала липти крв. На маршу према Сутјесци умро је племенитом смрћу за велику ствар наше борбе. Сви напори лекара да зауставе излив крви на његовој рани остали су безуспешни.

После читавог дана борбе и покрета испод немачких бомби, које су сипале и по нама и по нашој болници, поново пада ноћ. Низ стрме литице Сутјеске, као љута бујица, падамо и ми на обалу реке, решени да се пробијемо и живимо. Чује се шкргут зуба наших другова на носилима и коњским самарима, али се нигде у читавој колони не чује јаук. У пробој се иде и Савино наређење се поштује. Од друга до друга, од рањеника до рањеника у колони се преноо: „Сава је наредио да се не јадикује. Малодушност је срамота за сваког од нас, па и за оне који умиру на носилима“. Како само споро креће наша рањеничка колони! Не одмичемо ни километар на сат. Приближава се поноћ, а још нисмо на обали реке.

Најпосле, око 3 часа после поноћи, стижемо на обалу реке.

Сутјеска, црна у ноћи и набујала од кише, ломи се о стене и хита, и она, напред у пробој. У мркој, кишној, судбоносној ноћи на Сутјесци чини нам се да је сваки живи, угњетени створ пошао у пробој. На сваки шушањ стежемо јаче пушке. Тишина, не чује се ни пуцањ на Сутјесци. Наше извиднице и бомбашка одељења, која су прегазила реку испитују где је непријатељ и зашто се тако умирио. Познајемо цео ток Сутјеске од раније. Овде на Тјентишту, где Сутјеска нешто мање бучно излази из кањона, њене су обале шире и питомије. „На другој обали нема никога“, јављају нам курири који су се вратили од наших извидница преко реке. Да ли је то могуће?! Још су у први сумрак, пре неколико сати, били ту; на истом месту чаркале су се наше извиднице с непријатељским. Крећемо даље, спремни сваког часа да запрашти. Газимо Сутјеску. Док први рањеници већ закорачују у хладне таласе брзе планинске реке, дотле су зачеле болнице- и наша заштитница на Вучеву, све тамо до Пиве, остављени да обезбеде болницу од Немаца с Маглића и оних које смо оставили с оне стране Пиве према Дурмитору. Кроз колону, преко реке, преноси се наређење батерији брдских топова, која се тек спушта негде с вучевских пашњака према реци: „Батерију брдских топова спремити за дејство. Испуцати сву муницију, топове уништити“.

У расвјаток зоре су пренета и прва носила преко реке. Непријатеља још нема. Крећу даље, напред, према обронцима Зеленгоре: Пета црногорока и Трећа санџачка. Газе и даље непрекидно реку ешелони наше болнице. Одједанпут, са првих обронака Кошура, утврђеног узвишења изнад Тјентишта, као гром загрмеше бомбе, стотине „шараца“ заштекташе с једне и друге стране. Лицем у лице нашли смо се, коначно, с немачким обручем на Сутјесци.

Ехо гласа команданта Треће дивизије одбијао се тога часа од литица кањона Сутјеске, чули су га сви борци и сви рањеници: „Друшви, за друга Тита, за слободу! Јуриш! Ура!“ Глас Савин летео је заједно са њим уз падине Зеленгоре. Његов је глас покретао не само борце него и рањенике са носила. Све што је могло да се креће тога јутра на Сутјесци пошло је за Савиним гласом на немачке ровове.

На самом рову, за тренутак, заклањајући својим грудима борце и рањенике од рафала, заћутао је, зањихао се и пао славни командант, али је истог часа заћутао и немачки митраљез који је смртононом ватром косио наше другове на јуришу.

Заустављамо се за трен нас неколино живих поред мртвог команданта, који, иако је мртав пао преко грудобрана на рову, испруженом руком као да је показивао: „Напријед“, као да је и даље командовао нама, својим друговима.

Умор, глад, жеђ, ништа више није постојало. Пробити се, згазити Немце у рововима на обронцима Зеленгоре, осветити пошнулог команданта. Без обзира на губитке, на све, ишли смо даље, према другој линији ровова. Други јуриш, и друга одбрамбена линија је пробијена. У младој буковој шуми, која је тек недавно озеленела, хватамо се за гушу с Немцима. Светимо славног команданта, оветимо другове који доље на обали Сутјеске, иза нас, гину на носилима од немачке артиљерије и бацача, светимо и оне који нису могли због тешких рана да пођу с нама на јуриш.

Сливају се са нама у јуришу и другови које смо оставили да рукама ископају гроб овоме команданту и сахране га.

Још један напор, један замах па да се напоследку обрачунамо с трећом непријатељском линијом, постављеном на самој ивици и излазу на зеленгорске површи. Пуцају кости од умора. Неколико пута поновљени трећи налет не успева. Непријатељ је већ концентрисао ову ватру из пушака, митраљеза, тонова и авиона на нас и болницу.

У предаху, припремајући се за нов јуриш, по борцима који леже приљубљени уз земљу ствара се покривач од гранчица и лишћа младе букове шуме, посечене митраљеским рафалима. Преко целог дана битке на Сутјесци, а сада ове чешће у касно поподне, пузе до нас с једне и друге стране борбеног строја курири из батаљона и јављају: „Погинуо командант батаљона, погинуо комесар батаљона“. Из Треће санџачке јављају да је цео штаб бригаде изгинуо. Јављају ми да је и Мома Станојловић погинуо. Команду над батаљоном преузимају преживјели командири и комесари чета. Целог дана слушамо битку тамо преко Говзе око Миљевине, битку коју воде наше дивизије.

Немци се пробијају од Фоче, уз саму Сутјеску, позади нас на Тјентиште. Стиже и страшна вест — Немци убијају наше рањенике на Тјентишту. Враћамо борце с јуриша на К^ошур и Крекове доље да спасавају носила с тешким рањеницима.

У сумрак 13. јуна на Сутјесци доносимо коначну одлуку. Као целина се не можемо пробити. Морамо се ноћу пробијати по батаљонима и групама. Сваки батаљон и свака група да понесе и поведе са собом део рањеника. Зборно место Борач и Изгори.

Наша група не успева да се пробије те ноћи. Око 150 бораца и 100 рањеника са Милутином (Иван Милутиновић) пробијају се према Сухој кроз ноћ и хиљадугодишњу јелову шуму уз корито дивље Сутјеске.

Пробијамо се кроз шуму у којој никад људска рука није одсекла виједну гранчицу. Стотинама година шума је расла и под ударцима времена и олуја падала и опет расла. У сумрак тог дана пробила се нова немачка дивизија обалом Дрине и Сутјеске од Фоче и опет затворила разбијени обруч на реци, на обронцима више нас, ближе Зеленгори. Немци су на брзу руку распоређивали групе у шаховском поретку и оне су нас чекале у заседи.

Крчимо себи пут преко стотине трулих стабала, поред хиљаду живих стабала борова и јела, које, чини нам се у ноћи, својим врховима додирују небо. У колони бораца и рањеника, изнемоглих од бојева који већ даима и ноћима трају и изнурених од глади и жеђи, дешава се необична појава. Кроз колону је почело да се проноси тихим шапатом: „Немци су свуда, нема излаза“. Примећујемо знаке узнемирења. Први пут у рату осетили смо код појединих бораца да их заокупља мисао о безизлазној ситуацији. Из тих злокобних мисли, духом посустале борце из колоне у покрету пренуо је Милутинов глас: „Колона, стој! Комунисти, чланови Партије, напријед!“ Испред колоне ступило је нае 55 комуниста које је одгајала и васпитала наша партија и учила да нема безизлазне ситуације. „Ово је чета партијаца“, продужавао је мирним гласом Иван Милутиновић. Затим је чету, пролазећи поред нас у ноћи и додирујући сваког руком по рамену, поделио на водове. „Први и други вод, на чело колоне. Трећи у заштитницу. Чета комуниста има задатак да изврши пробој и обезбеди извлачење из обруча читаве колоне!“ Слушали смо то наређење и ми и другови позади нас у колони. Одједанпут је настало комешање иза наших леђа и један за другим почели су да иступају партизани-ванпартијци испред нас, пред Ивана, тражећи да и њих уврсти у чету на челу колоне. Чета комуниста и колона опет су постале једно.

У ноћи, изнад Сутјеске, крећући се кроз шуму, наилазимо на неколико тифусара који су изостали иза колоне што су туда пре неки дан прошле. Они су остали тако у шуми, хранећи се травом и корењем, измучени од тифуса и глади. Били су изгубили сваку моћ расуђивања, чак више нису ни распознавали да ли смо партизани или непријатељ. Не разумевајући ништа, грчевито су се држали за стабла

дрвећа поред којих смо их налазили. С муком их увлачимо у колону. Идемо даље, опрезно, корак по корак, отприлике средином окомите обале Сутјеске, између реке и врхова тамо према Зеленгори.

Што више јутро осваја, све више почињу да греште немачки митраљеви. Немци доле поред реке већ почињу да организују логоре на погодним местима. Вероватно то чине и горе, на планинским врховима Зеленгоре. Смештају се тамо као да су одлучили да не иду за нама и не претражују шуму, него да нас тако блокирају, докусуре и уморе глађу на том простору.

На двадесетак метара пред нама извидница мога, Првог вода неприметно даје знак да се стане. Када смо боље погледали, видели смо како се цев немачког шмајсера приљубљеног уз дрво полако креће и намешта да нас боље подухвати. За трен ока нашли смо се поред немачког шатора. Резултат кратког окршаја: шесторица убијених и двојица заробљених Немаца. Број партијаца у нашој колони смањено се за два друга који су лежали ту, поред нас, покошени немачким куршумима. То је била једна од група које су Немци поставили у шаховоком поретку на нашем путу. Још један црни гнион на шаховској табли у Сутјесци био је збрисан. Сзуда око шатора биле су разбацане празне кутије од конзерви и хартије и коју су биле увијене чоколаде. Гледају нас тупим, безизразним погледима два заробљена Немца. Охоло нам одговарају и показују руком да су они свуда и да не можемо никуд проћи. Премда знају добро из ранијих бојева, а и из овог ће знати, да смо ипак прошли свуда где смо хтели.

Одатле, где из корита реке пролази стаза, усечена у стени на 1.600 метара висине, према Доњим Барама на Зеленгори (том стазом прошао сам у трећој офанзиви с Првом пролетероком), па даље у кањону Сутјеске нема пута. Напред стене стрмо падају у реку све горе до Врата Сутјеске. Чело колоне стоји. Задњи се редови ове више збијају на малом простору испод стена које се уздижу над нама око 200 метара високо. Седамо, ћутимо и немо гледамо доле на Сутјеску, како се кроз проређене бокове беласа на сунцу. Овде-онде догоревају ватре које су Немци ноћас ложили око зидина старе аустријске казарне, подигнуте још у време ранијих окупација наше земље. Кроз хук реке чујемо како се Немци дозивају доле у логору око Сухе. Седамо опрезно на тај простор, под стенама, где се ко нашао под густим крошњама јела и борова, збијени један до другог, са чвр-

стом одлуком и намером да ту проввдемо дан. Немци нас одозго не могу видети због густе шуме. Подижем поглед уз стрме стене и одједном видим ђонове на немачким цокулама и ноге Немца обешене низа стену над нашим главама. Слушамо га како звижди неки шлагер. Што више дан оваја, то све јаоније видимо Немце доле поред Сутјеоке како доводе по неког нашег рањеника или тифусара, убијају га и бацају у Сутјеску. Горе, изнад наших глава, чујемо „халт“, а затим одмах рафал из машинке, крик и кратко и тупо ударање тела о стене. То је крик неког од наших тифусара који је сам на своју руку, лутајући кроз шуму, покушао да се извуче из обруча. Сагињемо главе да не биомо то гледали. Шкргућемо зубима, док тело убијеног друга тупо удара о камење и пада доле у понор.

Целог рата није било дана који је опорије одмицао. Преселили смо га на једном месту, под стенама, и једини покрет који смо учинили био је када смо руком дохватили траву што се пробијала између камења. То је било све што смо јели тога дана. Поред неких другова није било довољно траве, а није се смео одронити ниједан камичак у неопрезном покрету, јер би и најмањи камен, котрљајући се низ литице, повукао за ообом бар неколико кола камења доле у Сутјеску и открио нас. Зато су другови поред којих је било траве додали онима који је ниоу могли убрати на свом „сектору“. Гледајући реку како тече неколико стотина метара испод нас, постајали смо још жеднији. Сваки од нас дао би тога дана сто живота за кап воде, али воде није било.

Пред вече правимо план куда да се пробијемо из обруча и како да избегнемо умирање од глади. Одлучујемо да се не приметно, већ у први сумрак, али док се још види, спустимо према Немцима и обали реке и грунемо поново преко Сутјеоке и Немаца. Друге одлуке и излаза није било — ако се тога дана ишта могло назвати излазом.

Спустили смо се опрезно низ литицу на стотину метара изнад Немаца, на стотину метара изнад реке. Свих двеста педесет бораца и рањеника наше групе збило се један уз другог, спремно да се баци преко Немаца на обали у таласе Сутјеске и пређе на другу страну. Команда није била потребна. На први покрет са чела сручили смо се у долину. Немци оу били на обали с наше стране. Обрачунавамо се муњевитом брзином са њима. За тренутак омо се нашли у таласима бесне Сутјеске. С друге стране Немци су се снашли и почели да туку у ноћи по таласима реке митраљеском ватром. Нико од нас није обраћао пажњу на то шљап-

каће зрна по води. Сваки је мислио како да се што више напије воде у Сутјесци. Упркос томе нитко се држимо за руке, сваки неопрезан покрет ногу у води по изглачаном камену значно је — један борац мање (хладни таласи би га занели и прогутали). На другој обали наишли смо, у заклонима на брзу руку направљеним, на немачку истурену стражу, с којом смо се такође брзо обрачунали.

У тој ноћи однели су нам таласи Сутјеске и покосили немачки митраљеви преко педесет другова. Међу њима је био и Веса Маслеша, који није дочекао да још једном с нама заједно види „мајку Србију“, како је често у шали говорио нама који смо „боловали“ за њом. Падине Волујака и Перућице спуштале су се с друге стране у Сутјеску. У пробоју натраг преко Сутјеске пењемо се уз литице хватајући се за ивице стена и жиле дрвећа. Тражећи везу с осталима, јер смо се у ноћи раздвојили, избили смо у зору на врхове изнад друге обале Сутјеске. На једном врху скупља се група од нас 70. Међу нама је и Мушша, који је изгубио једну руку у почетку устанка, а на другој му је у борби на Крековима, изнад Тјентишта, разнело зрно целу надлактицу. Како је изашао те ноћи уз литице Перућице, ни ми ни он нисмо схватили. Ништа не знамо за остале из наше групе, ни шта је било те ноћи са њима после преласка Сутјеске. Нас 70 дошли омо пред сам извор Перућичког потока, где вода са више од 150 метара пада низ стрму стену. Горе, на Волујаку, и падинама према Трновском језеру, и даље су шетали Немци. Овде-онде чула се кратка борба. То су другови из других група крчили пут према Црној Гори. Под водопадом смо остали два дана хранећи се сријемушом, али смо сада бар воде имали напретек. Договарамо се куда и како да се пробацимо кроз обруч. Извиђајући непријатеља, наишли смо на коња који је пасео на пропланку. Ов нам је спасао живот — ништа слађе у животу од његове цигерике нисмо окусили. Ујутро је патрсла која је отишла у извиђање далеко у шуму дозивала да се орило: „Отишли су“. То је значило да нема више обруча, да је опет слобода.

Пошли омо, окупљени коњетином, врховима Волујака и истог дана избили на планинско језеро испод Лебршника. У полусрушевим колибама, ваправљеним ко зна када око планинског језера, није било живе душе. Сели смо, наложили ватру и скували зеље и коприве у некој старој канти коју смо нашли поред колибе. Гледајући двогледом приметили смо да нам се на стазама с планине Лебршника приближавају три сељака. Када су дошли близу, зарадовали

смо се као деца. После 20 и више дана, од Дурмитора и Сутјеске, нисмо видели цивила, јер смо и носиоце рањеника рачунали у борце. Страшно је осећање било тих дана код свих нас када данима немаш додира с народом за који се бориш. Седајући међу нас, рекли су да иду на Сутјеску да траже преживеле рањенике. Носе им нешто јечменог хлеба. Када су помееули реч „хлеб“, још чудније смо их гледали. То је био тридесет трећи дан како нисмо видели хлеба, — тридесет три дана живота на трави, меду и чорби без соли. Дали су нам свој хлеб, а два су понели рањеницима. Када смо поделили, припао је оваком по залогај. Неколико нас је држало читав четврт сата залогај хлеба у устима — били смо решили да добро осетимо и запамтимо укус хлеба. Узгред их питамо да ли су негде видели партизана, мада смо уверени да не знају. Један од њих одговорио је за све: „Како да не, ено у нашем селу, јутрос смо оставили читаву дивизију. Има преко 5.000 партизана, и штаб дивизије је тамо. Иван је у мојој кући, не, но изнад попаљене куће“. У причу овог сељака нисмо много веровали, али пошто је зборно место по договору на Сутјесци било Изгори, ипак смо пошли тамо. У ноћи, шестог дана после борбе на Сутјесци, спуштали смо се низ падине Лебршника и по лавезу паса оријентисали се према селу. Стражар постављен изнад села ради обезбеђења, осетивши приближавање колоне, викнуо је кроз ноћ: „Стој! Ко иде?“ Кад смо му одговорили да смо партизани, пустио нас је близу, а затим, уверивши се, показао путању према кући у којој се био сместио штаб дивизије. Улазећи у колибу, видели смо поред ватре позната лица другова са Сутјеске. Поред ватре у колиби седели су Иван Милутиновић, Саво Бурић и остали другови.

У кратком разговору објаснили су нам да је ту, у селу Изгорима, окупљено преко 800 бораца и рањеника, да су организовали дивизију, истина, много смањену, бригаде и баталјоне, да су на место погинулих другова, команданата и комесара батаљона и бригада постављени нови другови, да су болницу такође организовали. Сутрадан, обилазећи поједине групе партизана, размештене у логору у селу Изгорима, нисмо могли препознати насмејана лица измучена борбама на Сутјесци.

На саветовању, сутрадан по нашем доласку, одлучено је да нас 35 другова пођемо негде тамо према источној и средњој Босни или према Крајини, да ухватимо везу с Врховним штабом и да их обавестимо о ситуацији код нас. Спремамо се на далеки пут, у неизвесност. Опраштамо се с друговима који

остају, али су и они истог јутра пошли поново преко Лебршника и Голије ка Грној Гори, да прикупе остале наше снаге и наставе борбу.

Кроз Сутјеск-у, преко Бојишта — до Власенице

Нас 35-орица поново крећемо из Изгора кроз Сутјеску преко разбојишта, где смо били пре шест дана. Улазећи на Врата Сутјеске, идемо путем широким један метар, поред саме обале, прокопаном у стени. Копала га је аусгроугарска царевина још пре првог светског рата. Долазимо до моста на којем смо вршили пробој натраг преко реке, према Црној Гори. Тражимо Весу Маслашу свуда окол. Узалуд трагамо за драгим другом. Таласи набујале реке однели су га према Дрини. Одатле, од Сухе, па даље, читавим кањоном реке не чује се нипгта сем шума воде. Необична нам је та тишина после битке коју смо преживјели пре неколико дана. На заравни Немци су сахранили своје мртве које нису могли да однесу. На крстовима шлемови пробијени нашим куршумима. Тражиће Немци на карти реку Сутјеску и на њој обележавати гробове својих синова које су послали у туђу земљу да пљачкају. А доле, низ Сутјеску, на обали с једне и друге стране реке, на стенама и шумарцима, и још даље тамо где се Сутјеска шири ка Ћуреву, на проплатцима, поред воде, на пеоку, леже непокопана тела наших другова. Пролазећи поздрављамо пале другове стиснутом песницом. По неког препознајемо по оделу. Идући наилазимо на друга који седи наслоњен уз камен. Прилазимо ближе и МИСЛРШО да је у том положају умро од рана, глади и тифуса. И када смо пришли сасвим близу, требало је добро загледати и видети да „леш“ одаје знаке живота. На њему су само очи биле живе. Пришли смо му, окупали се око њега. Неприметно је покренуо усне, вероватно да нам нешто каже. Гласа није било. Празним погледом је гледао некуд у даљину. На наше викање: „Хоћеш хлеба, друже?“, подсвести, ваљда, синула му је реч „хлеб“, те је тешком муком покренуо очи према нама, а затим их одмах окренуо, гледајући и даље у празнину. Згледамо се. Чинило нам се да никада није толико мржње према фашистима било нашмилано у нама као тада. Не можемо да га носимо са собом на овако далек пут на који смо се унудили. Остављамо га двојици сељака, које смо нашли у Сутјесци, да се брину о њему.

Газимо преко стотине немачких летака бачених из авиона; на њима крупним словима пише да смо до послед-

њег „уништени“ и „уморени глађу“. С посебним задовољством ногом цепамо летак, ми „уништени“ на Сутјесци, и маршујемо даље своје циљу преко обронака Кошура и Озрена.

Приближавамо се месту где је погинуо Сава. Спустамо букет убраног ливадског цвећа поред хумке. Остављамо свога команданта, са свим погинулим друговима, да вечно стоји и чува стражу над Сутјеском и слободом.

Прилазимо Врбници, селу партизанском — тамо имамо народни одбор и одборнике. Знамо их из ранијих бављења код њих у селу, скоро сваког поименично. Са стена изнад села довикивали су нам и питали ко смо. Одговарамо им: „Партизани“. Када смо пришли ближе и када су видели петокраке на нашим капама, трчали су и загледали нас, нису веровали да после Сутјеске још има партизана с пушкама. Док смо разговарали, жене су, чувши да су партизани ушли у село, враћале из шуме наше рањенике, који су некако дошли до села из Сутјеске и које су ту изнад села, у бајтама, оне лечиле. Када смо се приближавали селу, оне су их већ биле изнеле у шуму и сакриле их, мислећи да смо четници или Немци. Међу рањеницима налазимо Симу Милошевића, Горана Ковачића и малу болничарку Олику, чија је мајка, докторка Гутман, погинула на Сутјесци. За пола сата нас је одборник Тоде добро нахранио. Полазећи из села опростили смо се с рањеницима, са Симом Милошевићем и Гораном, а у колони се налазио један борац више — Олика, још дете. После два дана четници су нашли у шуми изнад села Симу и Горана и заклали их.

Пролазећи кроз Закмур узимамо водича, старог познатика Рајка Ковачевића, који нас преко Говза -изводи код Миљевине, на пут преко Јабуре ка Јахорини. У Миљевини, на друму према Калиновику, стајали су немачки камиони, а две чете су прикупљале лешеве Немаца који су изгинули при пробоју наших дивизија. Рајко нас проводи усред дана преко пута иопред немачких камиона и даље преко Јабуре кроз усташке заседе и четничке страже према Јахорини. Идемо по трагу коњоких копита, по трагу наших колона које су туда недавно прошле и још свежих хумки погинулих наших другова.

Данима већ путујемо и распитујемо се код сељака са Јахорине, Глаоинца и Романије за другове. Ни гласа не знају да нам кажу о партизанима. Приближујемо се на дан хода до наших. Причу сељака у оелу Соколовићу да су наши заузели Власеницу, Зворник, Кладањ, Хан-Пијесак, Олово, да су запленили хаубице и тенкове и да напредују

према Тузли, примамо потпуно као маштање сељака. Не можемо замислити да војска, онако измлевена у обручу, може прећи у офанзиву. Сељаци нас уверавају и тачно нам наводе места — да је Врховни штаб код Кладња, Прва пролетерска код Зворника, да су Крајишници јуче напали Тузлу и да је она, вероватно, пала. Саветују нам да изађемо на друм према Хан-Пијеску, да је у њему Шеста источнбосанска бригада и да ће се ту зацело наћи неки партизански камион који ће нас пребацити према Кладњу, Зворнику или Власеници, на коју страну будемо зажелели. Прича сељака била је тачна. Све наше покрете сељаци су знали, али се није десило да открију непријатељу распоред наших снага.

Приближујемо се путу, а још нисмо сигурни. Чујемо хуку мотора. Када смо боље погледали, на мотору смо приметили велику петокраку звезду. Истрчавамо на пут пред камион. Не можемо препознати борце из обруча на камиону. Причају нам о хиљадама нових бораца који су дошли у нашу војску, о хаубицама, о борби на Власеници. Мислимо сваки за себе како смо ипак непобедиви.

У штабу Шесте источнбосанске извињавају нам се како нас не могу почасти нечим нарочитим, а дају нам за ручак хлеб, пиринач, чак и бомбонс, заплењене од непријатеља у Зворнику.

Гледамо из штаба на пут.

Кроз Хан-Пијесак пролазе партизански батаљони певајући. Иду у бој негде тамо на положаје према Зворнику и Тузли. Војска још незалечених рана добивених у обручу спрема се за нове победе и освету за пале другове на Сутјесци. А ми који час полазимо у Врховни штаб да поднесемо извештај и добијемо распоред у новим бригаама.

Раја НЕДЕЉКОВИЋ

У ЗАШТИТНИЦИ ДИВИЗИЈЕ

ДОК је Ударна група батаљона Четврте и Пете црногорске бригаде водила барбе према Биочу, остали батаљони Пете бригаде дејствовали су врло активно у рејону Никшића ради везивања никшићког гарнизона. Тако је Први батаљон заузео, 17. маја, четничко упориште Каблена Глава (7 км југоисточно од Никшића), ослободио села Бршво, Лаз и Озриниће, овладао гребеном Жировица и тако проширио територију све до Кунка, а Трећи батаљон је проширио територију све до линије Глибавац—Драгова Лука—Рубежа.

Ситуација на терену је у то вријеме била повољна. Успјеси код Биоча подигли су дух и самопоздање бораца и становништва. Појачан је политички рад по четама и батаљонима, поклоњена је највећа пажња рањеним и изнемоглим друговима. Батаљони су били попуњени углавном искусним барцима — илеталцима са терена и друговима који су дошли из логора као замјена за Талијане заробљене на Јаворку и другим мјестима. Заплијењево оружје и опрема омогућили су да се батаљони добро опреме и наоружају, вачито пушкомитраљезима, митраљезима и бацачима, и снабдију муницијом. Формиране су и пратеће чете по батаљонима, наоружане минобацачима 81 мм, лаким минобацачима и митраљезима бреда, са мазгама заплиј ењеним на Јаворку и у другим акцијама.

Штаб бригаде је, негдје 18. маја, обавијестио штабове батаљона да непријатељ припрема офанзиву ширих размјера. То је донекле измијенило наше планове и наметнуло нове задатке. Борце и руководиоце бригаде, који су већином били са терена на којем се бригада затекла почетком офанзиве, морила је већ и сама помисао на то да ће се можда, упркос постигнутим успјесима, морати повлачити. Пустити непријатеља да још једанпут изврши одмазду над нашим породицама и незаштићеним становништвом, било је теже од свих напора који су нас очекивали.

Батаљони -су 18. маја били углавном овано распоређени: Трећи, на положају с. Глибавац—с. Драгола Лука—с. Рубежа, затварао је правац Никшић—Луково; Први, на положају Жировница—с. Лаз—с. Бршно—с. Озринићи, затварао ЈС правац од Никшића ка Никшићкој жупи; Други и Четврти за Зетским одредом припремали су евакуацију заробљеника и плијена од Биоча; штаб бригаде с пратећом четом био је у Лукову. У то вријеме правац Горње Поље—Јасеново Поље—Јаворак Брезна затварали су Први и Други батаљон Друге пролетерске бригаде, који су сјутрадан упућени ка Шћепан—Пољу, у састав Дринске оперативне групе. Очекивао се долазак Прве далматинске бригаде на просторију Драговољићи—Лаз—Загреб. Правац Гацно—Крстац—Никшић затварале су неке јединице Десете херцешвачке бригаде.

Ноћу (највјероватније 18/19. маја) неке су јединице талијанске дивизије „Ферара“, уз подршку артиљерије, нападе и потиснуле дијелове нашег Првог батаљона на Кабленој глави. Међутим, прије нешто је непријатељ успио да се организује на заузетом положају, батаљон је извршио противнапад и одбацио непријатеља према с. Бршном, нанјевши му осјетне губитке. На правцу од Горњег Поља непријатељ није вршио нападе. Обавијештени смо да су четници из Никшића побјегли у с. Стрешевину и да су се талијански дијелови од Дукла и Рубежа оријентисали према Кличеву и Озринићима.

Искористивши ведар пролетер дан, непријатељска авијација, нарочито извиђачка, била је 19. маја врло активна, што је знатно ограничавало наше покрете дању. Око 17 часова примијећена је велика непријатељска моторизована колона која се кретала друмом од Билеће према Никшићу; она се у први мрак прикупила на просторији Капиво Поље—Рудо Поље (ужи рејон Никшића). Пратили смо све до касно у ноћ пристизање моторизованих јединица у Никшић, а око поноћи је примијећена једна јача моторизована колона како продужује према Подгорици (вјероватно моторизовани одред „Шмитхубер“, који је злпућен ка Биочу).

Сјутрадан су непријатељски дијелови (десне и средње колоне 7. СС-дивизије „Принц Еуген“ (избили у шири рејон Никшића и овладали Горњим Пољем и комуникацијом Горње Поље—Јасеново Поље—Јаворак. Због тако озбиљне ситуације на том врло важном правцу (били су угрожени десни бок и позадина Пете бригаде), штаб бригаде је наредио да се Трећи, а затим и Први батаљон пребаце у рејон села Ве-

љег и Малог Ораха и да нагадну непријатеља на линији Мали Орах—Раствац.¹

Нијемци су на ове положаје довели јаке снаге (преко дана су ту поставили шаторе, а на комуникацији оу имали и моторизоване дијелове). Међутим, и наши батаљони (Први и Трећи) били су одморни, добро наоружани и ојачани четом пратећих оруђа. Послије извиђања у току дана, они су извршили ноћни напад на непријатеља на положају Мали Орах—Раствац. Једна чета, вјероватно Трећег батаљона, упала је међу саме непријатељске шаторе (изгледали су им по ноћи као неке бијеле стијене). У борби која је трајала све до зоре непријатељ нас је тукао јаком минобацачком и митраљеском ватром и нанео нам 'осјетне губитке. Изгинуло је, поред неколико четних и водних руководиоца, и много новодошлих другова. Напад је, упркос доброј припреми, само дјелимично успио — Нијемци су углавном задржали положаје.

На правцу Никшић—Луково—Шавник непријатељ тога дана није предузимао никакве акције.

Борбе, оштре и кржаве, на положајима око Јасенова Поља, Малог и Великог Ораха, Шавног брда, Лаћеника и Граница наставиле су се и сјутрадан и слиједеће ноћи. Због смјелих и жестоких напада наших јединица, као и због њиховог жилавог отпора, непријатељ је стекао утисак да се на овом сектору налазе много јаче партизанске снаге. Тих дана су почеле борбе и на правцу Никшић—Луково—Шавник. Наше су се јединице, послије дјелимичног повлачења истурених дијелова, задржале на линији Јасеново Поље—Мали и Велики Орах—Шавно брдо—Грабац—Драговољићи. На тим положајима бригада је, сем малих изузетака, успјела да се активном одбраном одржи све до 24. маја, с тим што су лијево крило (на линији Товић—Градац—Драговољићи) држали неки дијелови Прве далматинске бригаде.

Стална брига штаба бригаде, с легендарним Савом Ковачевићем на челу, штабова батаљона и команди чета о борцима, нарочито о рањеницима, и непосредно њихово руковођење борбом видно су допринијели таквој борбености Јвудства бригаде. Штаб бригаде је свакога дана био у непосредном додиру са штабовима батаљона, а преко њих са цијелим саставом.

¹ Други и Четврти батаљон Пете бригаде и јединице Зетског одреда стигли су (мислимо 21. или 22. маја у 16 часова) из Виоча у с. Луково.

Двадесет другог маја било је углавном затишје, ако се не рачунају неки мањи испади непријатељских извиђачких дијелова сјевероисточно од Никшића и покушаји мањих дијелова да се пробију преко Шипачног ка Јасеновом Пољу.

Сјутрадан су Други и Четврти батаљон стигли на просторију Јасеново Поље—Прага, а од Зетоког одреда је формиран Пети батаљон наше бригаде и упућен ка Гвозду. Тако се најзад, овога дана, цијела Пета бригада прикутала на просторији Јасеново Поље—Велики Орах—Гвозд—Прага, са штабом бригаде у Теранића гори. Мада су је честе кише ометале у дејству, непријатељска авијација је ипак успјевала да прати сваки покрет наших јединица. На правцу Никшић—Луково налазио се један батаљон Прве далматинске бригаде који је обезбеђивао лијеви бок наше бригаде.

Непријатељ је 24. маја, послје снажне артиљеријске припреме, предузео жестоке нападе на читавом фронту бригаде, а нарочито на положаје Првог и Трећег батаљона, на линији Велики и Мали Орах—Шипачно. У току дана Нијемци су уз артиљеријску подршку успјели да послје неколико јуриша и борбе прса у прса заузму Завршје, Брестовачки врх и Кнеж-Поље и да се на тој линији одрже и поред наша два ноћна противнапада (24/25. и 25/26. маја). Двадесет шестог маја су обновили нападе према Студеном и дуж комуникације Никшић—Луково—Гвозд и потиснули наше заштитне дијелове.

Рано у зору 27. маја Нијемци су предузели ошлти напад према Шавнику, и то једна колона дуж комуникација и источно преко Лаза и Драговољића, а друга са запада, општим правцем Мали Орах—Брестовачки врх—Градашка Пољана—Крновска глава. Наши су батаљони, премда су били преморени у даноноћним борбама, пружали живав отпор, нарочито на десном крилу бригаде. Тако је Четврти батаљон, повлачећи се под борбом према Градашкој Пољани, водио жестоке борбе око с. Праге. Непријатељ је вршио врло јаке нападе и на положаје Другог и Трећег батаљона, нарочито са правца од Малог Ораха, док се и Први батаљон успјешно одупирао снажним нападима на правцу Брестовачки врх—Теранића гора. Оцјењујући ситуацију на десном крилу бригаде као врло критичну, штаб бригаде је сузио фронт углавном на заштиту комуникације Никшић—Шавник, коју су тога дана до послје подне затварали и неки дијелови Прве далматинске бригаде. По подне су ди-

јелови Прве далматинске предузели иовлачење ка Шавнику под заштитом наше бригаде.

У поподневним часовима, када се наш фронт налазио у висини Ђеранића горе, Четврти и Пети батаљон су дијелом снага задржавали надирање непријатеља, док су њихове главнине већ претходне ноћи посјеле Мали Војник, Командирово брдо и Млечно брдо, као и Крновску главицу и Острвицу. Други батаљон је, ради обезбјеђења бока, упутио када је пао мрак дио снага према Мокром, а каскије се и главнина батаљона повукла ка Пошћењу. Исто је тако, ради обезбјеђења десеог бока бригаде и спречавања непријатељског надирања од Бајевог поља и Брезне према Шавнику, упућен, пошто је пао мрак, и Трећи батаљон у рејон с. Дужи, гдје је стигао ујутру. Пети батаљон, који је био десно од Првог, пружао је пред вече отпор у рејону Ђеранића горе, а затим је упућен ка Шавнику на положај Градац. Бригадна болница и интендантура већ су биле у покрету преко с. Милошевића ка Шавнику.

Захваљујући упорности наших батаљона, добром познавању земљишта и вјештом маневровању, надирање непријатеља је успорено упркос томе што је он бројно био знатно надмоћнији² и што је ангажовао и тенкове, и артиљерију, која је стално бомбардовала и митраљирала из ваздуха. Непријатељ, коме су при том нанијети осјетни губици, рачунао је, према нашем отпору, да се на правцу Никшић—Шавник налазе најмање три наше комплетне бригаде.

Главнина 7. СС-дивизије наставила је 28. маја још енергичније надирање ка Шавнику, убацујући главне снаге десно и лијево од комуникације. Оне су врло енергично, уз јаку артиљеријску и ваздушну подршку, нападале на положаје Четвртог и Првог батаљона на огранцима Малог Војника, на Командировом брду, Крновокој главици и Острвици. Развиле су се оштре борбе у којима су положаји прелазили неколико пута из руке у руку. Иако је непријатељ стално убацивао у борбу свјежа појачања, наше су снаге успјеле да га, повлачећи се са прихватом, и 28. и 29. маја задрже на положајима јужно од Шавника, нарочито на серпентинама у рејону Градац—Чуклин. У тим су борбама наши храбри бомбаши,

² На правцу Никшић—Шавник дејствовала је главнина 7. СС-дивизије „Принц Еуген“ (ојачани 14. СС-пук, неки дијелови 13. СС-пука, око два дивизиона артиљерије, више тенкова, а од 27. маја и моторизовани одред „Шмитхубер“ — батаљон пјешадије ојачан тенковима), једна моторизована пуковска група талијанске дивизије „Ферара“ и друге јединице.

митраљесци и пушкомитраљесци смјелим псевдвизима пружали осталим барцима сву подршку у најтежим ситуацијама.

У то вријеме ситуација се, због надирања дијелова њемачке 1. брдске дивизије, нагло погоршавала и на правцу од Сињајевине, одакле је (долином Тушине и Буновице) пријетила озбиљна опасност лијевом нашем боку и позадини. Због тага се Пета бригада пребацила 30. маја дијелом на десну обалу Комарнице, а дио је и даље остао на лијевој обали, водећи борбу с непријатељским јединицама које су послје уласка у Шавник (30. маја) наставиле надирање комуникацијом према Жабљаку.

Сјутрадан и у таку 1. јуна бригада се повукла на положаје на линији с. Дужи—Комарница—с. Гадијељи, везујући се десно с Првом далматинском, а лијево (дијеловима Првог батаљона) с Трећом сандрачком бригадом. Ту је заузела овакав распоред: Први батаљон је најприје био на коси изнад с. Тушна и Јејовца (к. 1427), а затим се ноћу 31. маја/1. јуна пребацио на десну обалу Грабовице у шири рејон Чеоца (изнад с. Комарнице); Трећи батаљон је био у с. Дужима и спречавао је прелазак Нијемаца преко Комарнице; са правца од Доње Брезне и Војника; Други батаљон је затварао пут с. Пошћење—с. Комарница и бранио прелаз преко с. Комарнице (везујући се десно са Трећим, а лијево са Петим батаљонима); Пети батаљон је био сјеверистоочно од с. Пашћења и затварао правце према с. Комарници, а Четврти батаљон између ријеке Камарнице и потока Грабовице, нешто сјеверозападније од с. Гарњих Годијеља. Штаб бригаде је био у источном дијелу с. Дубравског, у чијем су се ширем рејону налазили и остали дијелови бригаде. На тим положајима бригада је имала задатак да на сваки начин спријечи непријатељу прелаз од Комарнице и продор према Добром долу. С обзиром на проходност терена и мотућнаст уклињавања дијелова њемачке 1. брдске дивизије, којима су тих дана пристизали на ову прасторију ради садејства талијанској дивизији „Ферара“, ситуација на лијевом крилу бригаде била је прилично неизвјесна.

На тим положајима бригада је остала неколико дана, водећи углавном заштитничке борбе с непријатељским дијеловима који су покушавали да се пребаце преко Комарнице. Тих дана талијанска дивизија „Ферара“ омијенила је јединице њемачке 7. СС-дивизије „Принц Еуген“, које су упућене ка с. Мратињу и у долину Сутјеске код Изгора, док

су дијелови 1. брдске дивизије подилазили комуникацији Шавник—Жабљак. Непријатељ је свакога дана артиљеријом и авионима бомбардовао и митраљирао наше положаје и вршио притисак слабијим дијеловима ради извиђања и узнемиравања. Очекујући јаче нападе, морали -СМ^о непрестано, дању и ноћу, држати јаке снаге на овим често бомбардованим положајима, а то нас је замарало и исцрпљивало. Уз то је и вријеме било непотодно (чести пљускови). И са храном је било тешко — јело се углавном месо, и то у знатно мањим количинама него обично; брашно се добијало сасвим ријетко.

Ту је бригада остала све до 7. јуна ујутру, одбијајући углавном непријатељске мање испаде. Међутим, тога јутра је непријатељ уз артиљеријску и авијацијску подршку предузео напад јаким снагама на цијелом фронту Треће дивизије. Пошто се налазила на главном правцу надирања од Шавника Пивској планини, Пета бригада је примила најтежи удар. Борбе су вођене преко цијелог дана. Рањенике, којих је у току дана било све више, упућивали смо у Централну болницу. Ноћу 7/8. и сјутрадан 8. јуна бригада се повлачила општим правцем Добри до-Тадоров до, успоравајући непријатељево надирање заштитницама које су биле образоване по батаљонима. Слиједеће ноћи (8/9. јуна) главнина се потпуно одијепила од непријатеља и кренула усиљеним маршем преко Пивске планине ка прелазима на Циви код Горњег Крушева.

Тако је Петој црногорској бригади припала тешка улога заштитнице. Она је и прије годину дана (22. јуна 1942) била остављена с Херцеговачким одредом да на сјеверним падинама Зеленгоре (у рејону Брбнице) обезбиједи збјег народа из Црне Горе и Централну болницу с око 170 рањеника. А сада, у саставу Треће Дивизије, имала је да штити Ј₅ жни бок Главне оперативне групе и Централну болницу. Налазећи се на врло важном правцу Никшић—Шавник, она је даноноћним борбама (од 18. до 31. маја) успоравала надирање бројно надмоћније и технички добро опремљене главнине 7. СС-дивизије „Принц Еуген“ и омогућила снагама Главне оперативне групе да се прегрупишу ради продора на запад. А то је било утолико теже што су се њена дејства и маневри морали прилагођавати не само тактичким условима борбе него и потребама заштите великог броја избјеглица које су се, због терора непријатеља, повлачиле с јединицама. Осим тога, она је ангажовањем два своја батаљона (заједно с батаљоном Четврте пролетерске

и Зетским одредом) у диверзији према Биочу, која је довела до одвајања знатних непријатељских снага с главних праваца и шиховог груписања у рејону Подгорица—Метешево, посредно допринијела слабљењу притиска у долини Лима и Таре. То је омогућило да се Прва пролетерска дивизија лакше групише ка фочанском сектору, а такође да бригаде Друге пролетерске дивизије дуже истрају на колашинском и правовремено се прегрупишу ка мратињском правцу.

*Војо ТОДОРОВИЋ,
Вујадин ПОПОВИЋ*

БОЈНА КОМОРА

БОЈНА комора Пете бригаде формирана је 10. маја 1943. Тако се први пут у Петој бригади служба снабдијевања ратном опремом и наоружањем издвојила из бригадне интендантуре и формирала као самостална јединица. У свом саставу је имала два вода, сваки од по три десетине. Било је 60 бораца, а исто толико смо имали товарних грла (већином талијанске мазге). Први командир бојне коморе био је Милош Стаматовић, а његов замјеник Владо Кустудић; политички комесар Стеван Ковачевић, помоћник политичког комесара Ђорђе Глушчевић; командир Првог вода Радован Беговић, а Другог Јанко Ковачевић. У саставу бојне коморе био је, поред људства узетог из батаљона, и мањи број Талијана заробљених на Јаворку. Комора је била под непосредном командом штаба бригаде. Партијска организација је бројала око 20 чланова и толико скојеваца.

Ратна опрема и наоружање били су југословеноког и талијанског поријекла: пушчана, митраљеска, затим нешто артиљеријске и минобацачке муниције, један број пушака, три митраљеза бреда и један њемачки противтенковски топ 45 мм. Муниција је била упакована у посебне сандуке, према врсти и поријеклу, и распоређена на одговарајућа товарна грла. Највише се оскудијевало у муницији за југословенску пушку. Због тога, а и да би се, иначе, знао ред и у овој грани снабдијевања, издато је наређење да се муниције и наоружање не смију издавати батаљонима и четама без уредног требовања, које мора бити овјерено печатом и потписом старјешина одговарајућих јединица.

Када је на правцу Никшић—Шавник 20. маја непријатељ почео офанзивна дејства, бојна комора је била у селу Ивању. У тешким борбама које је водила Пета у садејству с Првом далматинском бригадом, бојна комора је њеним батаљонима уредно и брзо дотурала МУНИЦИЈУ, а нарочито

јединицама на правцима Градац—Велики и Мали Орах—
—Јасеново Поље.

Пред надмоћнијим непријатељским снагама Пета бригада се повлачила правцем Никшић—Шавник према Пивској планини. У одступним борбама које је водила против дијелова 14. пука 7. СС-дивизије „Принц Еуген“, на положајима на Крновској главици и Командиновом брду, њена је бојна комора одиграла важну улогу: под веома тешким условима и с оскудним средствима редовно је, све до 31. маја, када је бригада одступила на десну обалу Комарнице, снабдијевала батаљоне муницијом и другим борбеним потребама. Послије напуштања положаја на Крновској главици и Командиновом брду, бојна комора је заједно с приштапским јединицама бригаде одступала правцем Мокро—Придворица—Пошћење—горњи ток Комарнице и, око 2. јуна, омјестила се у Добром Дољу. У то вријеме бригада је држала положаје на линији Дубровско-Дужи-Пошћење—Гадјељи—Крњача—Боботова греда; на њима се задржала све до 7. јуна.

На катунима Доброг Дола, под Дурмитором, бојна комора је дјелимично реорганизована: муниција је раздата јединицама, све непотребно и оувишно заколано је у шуми код једне колибе, а неокоришћени коњи су уступљени бригадној болници за рањенике.

Ноћу 7/8. јуна бојна намара је из Доброг Дола кренула према Горњим Црквицама, а затим ка селу Узлупу на Тари ради пребацивања у Санцак. Непријатељ је, међутим, већ био чврсто запосио десну обалу Таре и Трећа дивизија није успјела да се пробије у Санцак. Тада се и бојна комора Пете бригаде с осталим приштапским јединицама понавло вратила у Горње Црквице. Ноћу 9/10. јуна издато је наређење за покрет правцем преко Пиве ка Вучеву и даље преко Сутјеске за Главном оперативном групом. Упркос авијацији, покрет је вршен и дању и ноћу. Непријатељски извиђачи „роде“ летјели су сасвим ниско, до изнад шума, и често упијевали да открију нашу јединицу. Захваљујући нашем растреситом распареду, тежих губитака нијесмо имали.

До 8. јуна је утрошен већи дио резервне муниције, а смањило се и број људства и таварних грла, што је омогућило лакше претање по овом тешко пролазном планинском терену.

Уз врло велике напоре прешли смо 11. јуна кањон Пиве и у току дана избили на плато Вучева. Прелазак преко Пиве извршили смо неометани од авијације, иако је прије подне она била изузетно активна.

Спуштање коморе до кањона и пењање на плато Вучева изискивали су изванредне напоре. Код самог моста на Пиви налазио се и Сава Ковачевић, који је неколико дана раније био постављен за команданта Треће дивизије. Стајао је на супротној обали и пожуривао прелазак. Уморни и жедни борци излазили су из колоне и покушавали да гасе жеђ на хладној Пиви, што т^{*1} изазивало гомилање и упо-равало прелазак. Сава је упозоравао команданте на опасност од авијације и наређивао да се без застоја прелази Пива и хита уз Вучево.

С тифусарима је било најтеже. Полусвјесни, нагнули су на ријеку и скоро затворили прилаз. Гладне и изнурене, покооила их је хладна вода. Неки су скакали у воду и давили се. Јединице су се измијешале, а уз то је било и много збјега и приличан број стоке коју је гонила бригадна интендантура.

При врху Вучева морао се прећи дио пута који је био под ватром непријатељске артиљерије. Одстојање од ватрених положаја артиљерије (на Пивској планини) до наше колоне било је незнатно. Свака граната је имала директан погодак, па је на том мјесту остало много наших другова.

Морало се ићи напријед. На Вучеву смо се одморили, средили и припремили за даљи покрет. У току ноћи и преко дана 11. јуна дотурена је муниција јединицама Пете и дијеловима Прве далматинске бригаде. Дању је авијација стално извиђала и бомбардовала наше путеве и мјеста преданка.

Тога дана нашао се код бојне коморе Војо Церовић из политодјела бригаде и том приликом је рањен у ногу. Дали смо му коња и он је продужио напријед, али је 13. јуна погинуо на Сутјесци.

Изјутра 12. јуна бојна комора се нашла на коњској стази која од Вучева води поред Драгош-седла према долини Сутјеске. Јединице Пете бригаде пролазиле су скоро цијелог дана према Сутјесци. Киша је падала повремено и ометала дејство авијације, али је непријатељ знао за правац покрета, па је прилазе Сутјесци тукао снажном и непрекидном минобацачком и артиљеријском ватром. На тој планинској стази нашао се велики број рањеника и болесника из Централне болнице и осталих јединица, као и многе бригадне интендантуре и коморе, што је ометало брз покрет четима и батаљонима Пете и осталих бригада. Артиљерија нам је наносила осјетне губитке. Сјећам се да су од једне гранате која је ударила у дрво под којим се смје-

стила бригадна интендантура погинули сви који су се ту нашли. Од јаке кише све је било влажно, а стаза ка Сутјесци била је разгажена и клизава.

Ситуација уочи 13. јуна била је тешка и пуна неизвјесности. Војна комора је тога дана имала знатно мање ратне опреме и наоружања, па је чим је пао мрак извршила покрет с бригадном интендантуром. Кретање је било врло споро, с великим застанцима. Коњи су, због оскудне паше, такође били јако исцрпљени. Непосредно изнад саме Сутјеске напустили смо коњску стазу и спуштали се низ неко точило. Пред саму зору емо прешли ријеку узводно од Тјентишта и избили на стазу која води лијевом обалом Сутјеске ка Озрену. На тој стази била је и колона рањеника на коњима. Наше даље кретање било је немогуће.

Непосредно пред нама водила се жестока борба и ми смо нестрљиво очекивали наређење за покрет. Сви смо тражили објашњење зашто се стоји, но нико није знао да то објасни. Покушавали смо да успоставимо везу, али се упућени другови нијесу враћали. Од неког смо дознали да је погинуо Сава Ковачевић и да се не може напријед. Док очекујемо даље наређење, по мјесту гдје је била комора осу јака минобацачка ватра. Комора је потпуно разбијена. Преостало људство поче неорганизовано да одступа по групама у супротном правцу, кроз непријатељски обруч, према Црној Гори и Херцеговини.

Тога дана је на Сутјесци погинуло десетак другова из бојне коморе, међу њима и замјеник командира Владо Кустудић, студент технике из Глибавца код Никшића, командир Другог вода Јанко Ковачевић, а тешко је рањен замјеник политичког комесара Ђорђе Глушчевић из Грахова.

Стеван КОВАЧЕВИЋ

720 ЧАСОВА У ОДБРАНИ И НАПАДУ

ТЕК се била утишала грмљавина топова, тутањ авионских бомби и хука борби у четвртој непријатељској офанзиви. Рањеници Централне болнице нијесу се честито ни одморили, нити бар залијечили своје ране, а на помолу су биле још веће борбе и окршаји. Непријатељ је припремао нове планове, нову офанзиву да би уништио Главну оперативну групу дивизија Врховног штаба НОВЈ. Знао је да се на платоу Жупе и Пивске планине налази Централна болница, као и то да дивизијама ове групације НОВЈ непосредно командује Врховни штаб и врховни командант друг Тито. Њемачка команда је жељела да зада коначни ударац нашој ослободилачкој борби.

До почетка општег напада, Први батаљон Пете бригаде је у другој половини маја 1943. шдине водио успјешне борбе око Никшића с талијанским и четничким снагама. Послије једне такве борбе, ноћу 18/19. маја на Кабленој глави, од заробљених талијанских војника смо дознали да у наредна два до три дана очекују долазак у Никшић јаким њемачких снага, које треба да почну нову офанзиву против наших снага у Црној Гори.

И заиста, ноћу 19, 20. и 21. маја, осматрајући с положаја Великог и Малог Ораха, видјели смо безбројне фарове возила која су -се, пуна њемачких и талијанских трупа, у колони кретала из правца Подгорице (дгш:ас Титоград) и Требиња. Одмах потом, већ 22. маја, Први и Трећи батаљон Пете бригаде водили су тешке борбе с Нијемцима који су од Никшића нападали према Великом Ораху, Јасеновом Пољу и Горњем Пољу. Први батаљон се налазио на положајима: село Велики Орах—Врестовачки врх (к. 1311) —

— кота сјеверно од Малог Ораха. Западно од њега, на положајима Завршје—Сурдуп, био је Трећи батаљон. Нијемци оу тога дана покушали да се преко села Шипачна пробију

до Јасеновог Поља, у чему су били онемогућени, али су ипак заузели Градац, Жировницу и брдо Товић.

Са поменутих положаја Први батаљон је 23. маја извиђао непријатеља у правцу с. Границе и Горњег Поља. Тога дана су на положаје сјеверно од Никшића пристигли и остали наши батаљони — Други, Четврти и Пети. Тако је комплетна Пета бригада била рапоредена на положајима Велики Орах—Сурдуп—Прага—Јасеново Поље. Први батаљон је био распореден на одсјеку Шавно брдо—Велики Орах—Брестовачки врх. Непријатељ није испољавао неку нарочиту активност, али смо запазили да поставља артиљерију на ватрене положаје у Горњем Пољу и врши друге припреме за напад — довлачи нове снаге и поопиједа полазне положаје према нашој бригади.

Напад је услиједио 24. маја ујутро. Послије артиљеријске припреме из великог броја оруђа разног калибра, непријатељ је, под заштитом артиљеријске ватре, напао бригаду на читавом фронту. Главне снаге је усмјерио на положаје Првог батаљона, на Велики и Мали Орах, наступајући врло дрсно и брзо. Одлучили смо да их пустимо што ближе. Када су се примакли на одстојање од 150 до 200 метара дочекали смо их онажном ватром из свих оруђа и вратили уз велике губитке. Ускоро су поновили напад. Дошло је и до борбе прса у прса, те је непријатељ поново одбачен уз тешке губитке.

Ноћу 24/25. и 25/26. маја наш је батаљон — на одсјеку Брестовачки врх—Цртово — учествовао у противнападу цијеле бригаде. Иако је наш противнапад био веома жесток и упоран, нарочито друге ноћи, нада смо по неколико пута узастопно јуришали, није нам пошло за руком да Нијемце збацимо са њихових положаја. У два наврата борци Првог батаљона избијали су на саме гребене непријатељских положаја, али су ватром и противнападима били враћени назад. Услјед губитака у људству и недостатка муниције, команда бригаде је одлучила да се од даљих напада одустаје.

У борбама од 22. до 26. маја, а нарочито у ове задње двије ноћи, Први батаљон је имао 7 мртвих и више рањених. Међу погинулим друговима био је и политички комесар Прве чете Душан Вујачић и Крсто Поповић, који су положили своје животе да би спасли од убијања жене и дјецу и спријечили Нијемце да попале села око Малог и Великог Ораха.

Ноћу 26/27. маја Први батаљон је заузео нове положаје за одбрану. Борбе које су вођене од 21. до 28. маја показале

су да је непријатељ, углавном Нјемци, отпочео операције прегр замах, с јасно одређеним циљем и задацима. Услиједила је једна од најонажнијих и најмасовнијих офанзива окупатора и домаћих издајника против наше НОВЈ. У офанзиви су учествовале бројне непријатељске пјешадијске и планинске јединице, подржане тенковима и масовном артиљеријском и минобацачком ватром, као и све чешћим и снажнијим нападима из ваздуха. Правци који су из Никшића изводили на Горанско и даље на Пиву, као и онај преко Шавника на Језера, били су уједно и најкраћи пут да се пресијече наша слободна територија и раздвоје наше снаге. То, као што ће се видјети, непријатељу није пошло за руком, јер смо били свјесни да би то читаву оперативну групацију и Централну болницу довело у веома тешку ситуацију. Отуда је и отпор наших јединица, а посебно на правцу Шавника, био толико снажан и одлучан. Вишеструко надмоћном и неупоредиво боље опремљеном и наоружаном непријатељу ни стопу земље нијесмо уступили а да за њу нијесмо водили крваве борбе.

У таквој ситуацији Први батаљон је са Другом четом посио положаје на Ђеранића гори, а с осталим снагама на Кривокој глави. Због значаја тих положаја и потребе да се што дуже бране, у саставу Првог батаљона остала је и чета пратећих оруђа бригаде. Четврти батаљон посио је положаје на Командировом брду, западно од комуникације Никшић—Шавник. Нјемци и Талијани су 26. маја успјели да избију на Гвозд и Лукавицу, преко Бојовића Бара. Наступали су с јаким снагама, али врло обазриво, јер су у претходним борбама морали више пута да јуришају и да сваки положај освајају уз велике губитке.

Двадесет седмог маја наше снаге (Први и Четврти батаљон) налазиле су се на истим положајима. Непријатељ је нападао с неколико колона, које су се, како су се примичале и подиразиле нашим положајима, развијале у стрелачке стројеве. Они су од Гвозда према Шавнику и према Ђеранића гори наступали преко читавог Крнова. Први и четврти батаљон пружали су им жилав отпор, тако да све до послје подне овог дана нијесу успјели да постигну никакав значајнији успјех. Тек каоно послје подне Нјемцима је након неколико узастопних јуриша, пошло за руком да потисну Другу чету с положаја Ђеранића гора ка Острици. Пред ноћ је овој чети наређено да се повуче у састав батаљона на Крновску главу.

Увиђајући значај положаја Командирово брдо—Крновска глава, Нјемци су на сваки начин хтјели да их за-

узму још прије нешто падне мрак. Очито им се журило да то остваре. Међутим, и ми (батаљони који су бранили ове положаје) добили смо лично од команданта Оаве Ковачевића наређење да се поменути положаји морају бранити и да се без његовог одобрења не смију препустити непријатељу. То је значило да смо морали те положаје бранити не до ноћи 27. маја, него и дуже ако буде потребно. Разлога за то је било, јер су се у Шавнину и околним селима још увијек налазили дијелови Централне болнице и неке позадинске јединице, које су се морале евакуисати.

Негдје око 17 часова на Крново је из правца Гвозда избила јака њемачка моторизована колона, праћена већим бројем тенкова типа „пантер“. Убрзо затим пјешадија и тенкови, оу се, уз подршку јаке артиљеријске ватре, упутили преко Крнова ка Крновској глави. Положаји Првог батаљона били су по дну Крновске главе на благим ивицама крновске равни, док се на коси налазила чета пратећих оруђа бригаде. У батаљону смо имали већином искусне и прекаљене борце, који су прошли кроз многе борбе и окршаје од Јајца, преко Прозора и Неретве, па све до ових око Никшића. Они су и досад имали више прилика да се у борбама сретну с њемачким моторизованим и оклопним колонама.

Тенкови праћени пјешадијом полако су се приближавали положајима Првог и Четвртог батаљона. Главни напад је био усмјерен на положаје Првог батаљона. Негдје између 18 и 19 часова непријатељска артиљерија засула је наше положаје из свих оруђа. Свуда око нас ударале су и експлодирале гранате разних калибара, испале из минобацача, брдских топова и хаубица 155 мм. Тенкови су нас гађали убрзаном топовском ватром, чији су се рески пуцњи и експлозије јасно разликовали од експлозија осталих оруђа. Нијемци су мислили да партизани неће моћи издржати овакву ураганску ватру. Заиста, дим и мирис барута прекрили су читаву крновску зараван, а гранате које су експлодирале у нашем разријеђеном стрељачном строју подиале су стубове земље и челика, засипајући борце. Нијемци су се примицали брзо и врло дрско. На око 150 метара испред наших положаја њемачка пјешадија је избила напријед, претичући тенкове. Тада су оживјела сва наша аутоматска оруђа (лаки и тешки митраљеви), уз сложну и брзу пушчану ватру. Та прецизна ватра с блиског одстојања нагнала је Нијемце да прилегну и потраже заклоне или се повуку под заштиту тенкова. Наш противколски топ, који

је дејствовао изнад цесте што је ту силазила за Шавник, није могао наудити тенковима иако је прецизно гађао, јер су се његове гранате одбијале од оклопа. Тенкови су пришли сасвим близу Крновској глави, али због нашта је њихова ватра била сасвим непрецизна. Посаде тенкова су покушавале да отворе куполе и да нас гађају аутоматима не би ли помогле својој пјешадији, али су их наши стријелци брзо натјерали да се увуку под оклоп.

Када је пао мрак, тенкови су се повукли заједно с пјешадијом. Тако је ова тешка борба против вишеструко надмоћнијег непријатеља добивена прије свега захваљујући упорности, вјештини и храбрости бораца, а надасве њиховој моралној снази, у чему су они били неупоредиво јачи од противника.

Освануо је 28. мај. Нијемци су сада наступали врло обазриво, јер су претходног дана увидјели да пред собом имају добро организоване и борбено врло способне снаге. Пошто су наше јединице у току ноћи напустиле положаје, непријатељ је овладао Командировим брдом, Крновском главом и Острвицом. Први батаљон је овог дана био постављен дуж комуникације Никшић—Шавник, бранећи прилазе Шавнику. На западној страни комуникације налазио се наш Четврти батаљон, с којим смо били у борбеној вези. Њемачке јединице су током дана покушале да се спусте с Војника у село Мокро, али су њихови напади одбијени упорном одбраном јединица Пете бригаде које су биле на тим положајима.

Сјутрадан, 29. маја, непријатељ је наставио да напада од Острвице према селу Вијелој, од Крновске главе према Шавнику и од Војника према селу Мокром. Циљ му је био да тога дана продре у Шавник. У Вијелој није било наших јединица, док су се на осталим положајима налазиле наше снаге које су те положаје браниле и претходног дана. Нијемци су нападали све дрскије, убацујући свјеже снаге, тако да су уз тешке борбе успјели да заузму Мокро. Међутим, Први и Четврти батаљон су успјели да одбију све нападе и тако спријечили да непријатељ избије на ријеку Буковицу и уђе у Шавник.

Ноћу 29/30. маја Први батаљон се пребацио преко Буковице на положаје Добро Село—Мљетичак. Рејон Шавник—Турја бранио је Четврти батаљон.

Сјутрадан, 30. маја, Нијемци су упорно настојали да заузму мост код Шавника и пређу Буковицу испод Мљетичка. Упркос снажном отпору наших батаљона, неприја-

тељ је, захваљујући јакој артиљеријској и минобацачкој ватри, која је формално засипала наше положаје, ипак тога дана заузео Шавник.

Нијемци су послје жестоке минобацачке и артиљеријске ватре, уз подршку тенкова од Шавника (терен је мање-више свуда био подесан за тенкове), успјели да 31. маја потисну наше снаге с ријеке Буковице, нанијевши им осјетне губитке. Највеће губитке смо тријели од артиљеријске и минобацачке ватре, којом је непријатељ стално засипао наше положаје. Само наша Друга чета имала је 3 мртва, 2 нестала и 1 рањеног. Пред мрак смо посјели положаје на линији село Пошћење—село Тушина—Јеловац (к. 1427). Нијемци су се ноћу између 31. маја и 1. јуна пребацили на десну обалу Грабовице и Комарнице. У току 1. јуна главнина Првог батаљона била је прикупљена у региону Чеоча изнад Комарнице, док су слабији дијелови били истурени према непријатељу на ријечи Грабовици. Нијемци су се овог дана углавном ограничили на артиљеријска дејства и нападе из ваздуха.

Већ је прошло пуних десет дана како је Први батаљон водио даноноћне борбе с много надмоћнијим противником. Стално су се смјењивали непријатељски напади и наши противнапади. Да би разбили нашу одбрану, Нијемци су покушавали да се убаце у међупросторе, или да нападну на наше откривене бокове. Како омо се све више успињали уз планински масив Дурмитора, ноћи су бивале све хладније и влажне, а ватре нијесмо смјели ложити да не бисмо непријатељској артиљерији откривали своје положаје. То је још више отежавало нашу ситуацију. Нарочито нас је погађала слаба и нередовна исхрана, тако да су се наша два-три малодушника (из попуне коју смо добили почетком маја код Никшића) који су покушали да напусте јединицу. Па ипак су борци без роптања подносили све недаће, јер је њихов морал био на завидној виоини. Старјешине, командири, партијски радници и политички комесари су и у најтежим приликама показали да су дорасли ситуацији. Они су, својим умјешним радом, вјешто руководили јединицама, уносили самопоуздање и вјеру међу борце, тако да је батаљон увијек дјеловао као компактна цјелина, коју ни тешке прилике, ни оскудица у муницији, а ни надмоћност и насртљивост крволочног и на све спремног непријатеља нијесу могле поколебати. Таква је, уосталом, била цијела Пета црногорска бригада. И наш батаљон је са свим својим квалитетима —оматрамо да нијесмо нимало нескром-

ни када то кажемо — представљао само дио једног још моћнијег и снажнијег колектива — бригаде, чије је оличење било изражено у чврстости, неустрашивости, непоколебљивости у свакој, па и најтежој, ситуацији њеног херојског команданта Саве.

Особито важну улогу и у овим као и у каснијим борбама имала је партијска и скојевска организација у батаљону. Комунисти су били свуда у ередишту борбе, у најтежим окршајима. Комунисти су свакога дана и свакога сата објашњавали ситуацију у којој се налази главнина наших снага, а посебно Централна болница. Они су уливали вјеру појединим друговима чије су физичке и психичке снаге биле на измаку. Без претјеривања се може рећи да су комунисти, тј. партијска организација, одиграли најзначајнију улогу у тим судбоносним данима. Тако је било и ових првих јунских дана 1943. године, када се Први батаљон у саставу своје бригаде организовано пребацивао на нове положаје, припремајући се за даљу одбрану и отпор непријатељу.

Другог јуна се Први батаљон пребацио на десну обалу Комарнице, док је његова Друга чета упућена на Добри До са задатком да затвори правац Пошћанско језеро—Добри до. Она је посјела положаје између Седла (к. 2226) и Увите греде, упутивши патроле према Сувој локви. Чета је имала задатак да се на Дурмитору повеже с Трећом санџачком бригадом, али јој то није пошло за руком због врло тешког терена и лошег времена. Тога дана ова чета није имала никаквог додира с непријатељем. У то вријеме су се остале снаге Првог батаљона распоредиле на десној обали Комарнице, на положајима Студена планина—Добри до.

Трећег јуна и слиједећа два дана Први батаљон је провео на истим положајима. Десно од Првог батаљона био је распоређен наш Четврти батаљон. За ова два до три дана непријатељ није испољавао неку нарочиту активност. До овог привременог затишја вјероватно је дошло зато што је непријатељ испред фронта наше Пете црногорске бригаде (а могуће и на ширем фронту) врхлио смјену својих јединица. Дијелови њемачке 7. СС-дивизије „Принц Еуген“ смјенили су јединице талијанске дивизије „Ферара“. Првих дана јуна облаци и киша спречавали су дејства авијације и онемогућавали прецизнију артиљеријску ватру.

Међутим, затишје није дуго потрајало. Већ ноћу 6. јуна наша је патрола која је извиђала према Пишћанском језеру наишла на непријатељске извиђачке дијелове, због

чега смо поштрили мјере приправности. Сјутрадан су се на овом правцу појавиле мање њемачке јединице, с којима смо водили борбе. Батаљон је остао на истим положајима. Међутим, ноћу су Нијемци почели јаче нападати на положаје Првог батаљона, па су се развиле огорчене борбе. Нијемци су успјели да овладају Седлом и Увитом гредом, док су се наше снаге повукле на Вјетрено брдо и положаје сјеверније од њега.

Осмог јуна су јакe њемачке снаге с Дурмитора и из правца Пишћеноког језера, а талијанске од Комарнице жестоко нападале на положаје Пете бригаде. Нијемци су у свом стрељачком строју имали и мале топове, којима су непосредвом ватром гађали наша пушкомитраљеска и митраљеска гнијезда и групе бораца. Тога дана је Први батаљон успио да на линији Штит—Прутош задржи непријатеља.

Истог дана омо добили наређење да се Први батаљон ноћу одвоји од непријатеља и упути преко ријеке Пиве на Вучево. Пошто смо око поноћи мањим снагама извршили препад на непријатељске положаје, главнина батаљона се неопажено одлијепила од непријатеља и усиљевим маршем упутила на нови задатак. Како се која јединица повлачила с положаја, одмах је по четама продужавала правцем Тодоров до—Кнежевићи—Никовићи—Рудине—Горње Крушево, гдје је био подигнут мост на Пиви. Био је то тежак и напоран — уошљен марш, дуг око 60 километара. Трајао је непрекидно пуна 24 часа, од тога 16 часова по дану, уз сталне нападе непријатељске авијације, која нас је из ниоког лета засипала бомбама и митраљеском ватром. Због тога је батаљон у неколико наврата био приморан да прекида марш како би се борци склонили у заклоне. Како смо се кретали претежно по голом терену, заклона скоро и није било, па су борци лијегали окупљени у мање групице да би изгледали као гомиле околног камења, те тако обманули авијатичаре. Напади авиона су толико учестали да је постојала опасност да због задржавања (што је непријатељ и желио) буде доведен у питање наш прелазак преко Пиве. Непријатељ је могао да нам угрози прелаз нападима својих снага са Маглића, или да нас толико задржава док његове снаге с Дурмитора не би пристигле и поново нас „везале“ у фронталним борбама. Због тога је наређено да се при даљим нападима авијације јединице не заустављају и не растурају, већ да наставе марш заузимањем већег одстојања између бораца.

У овом покрету батаљон је имао неколико рањених и несталих другова. Умор до исцрпености и глад били су нам тежи од авијације. Прије него што је батаљон почео овај марш јединице су већ биле потпуно исцрпене претходним вишедневним борбама, особито у задња 24 часа. Посљедњи мршави оброк имали смо прошлот дана око подне. И поред свих недаћа, наш је батаљон око 16 часова избио изнад кањона Пиве. Када смо се почели опуштати низ кањон, непријатељска авијација и артиљерија су у више наврата бомбардовале мост ва Пиви. Гладним и измореним борцима је много теже падало силажење низ кањон Пиве него покрет од Дурмитора доде по брдовитом терену. Приликом овог покрета, варочито виз кањон Пиве и касвије уз Вучево, наилазили смо, тако рећи на сваком кораку, ва погинуле другове или мртве тифусаре, рањене и изнемогле борце. Неизмјерна је била наша туга и огорчење, а то нам је било теже од свега, што им више нијесмо могли пружити ви-какву помоћ. Могли -смо их тјешити. Но свака ријеч утјехе била би бесмислена, јер ови борци, на измаку снага, борци из Хрватке, Далмације, Босне, Србије, Крајине, Црве Горе, били су свјесви оитуације у којој су се налазили. Штавише, они су нас 'соколили и подстицали да идемо напријед, а да ће нас и даље слиједити . . .

Батаљон се спустио низ кањон Пиве и вајзад преба-цио преко моста. С оне страве стајао је командавт Сава, који се интересовао о приликама код нас.

Марш од Дурмитора, мада стално ометан авијацијом, био је, бар што се тиче терена, доста повољан. Међутим, спуштање низ кањон Пиве, а нарочито пењање уз Вучево захтијевали су крајње напоре од сваког борца.

Дуготрајне борбе, замор, несаница и гладовање оста-вили су видне трагове на лицима људи. Па ипак смо наста-вили покрет ка платоу Вучева еве до дубоко у ноћ.

Десетог јуна Први батаљон је био размјештен ва Дра-гошседлу. У току дана послата је патрола на Сутјеску, код Тјентишта. Пошто се патрола вратила, поднијела је из-вјештај да у близини Сутјеске, на лијевој њеној обали, нијесу могли запазити непријатеља, сем што је један пуш-комитраљез дејствовао од правца Кошура. Патрола је при спуштању ка Сутјесци, код саме ријеке, наишла на неко-лико изнемоглих, болесних и рањених другова из болнице и јединица које су овуда прошле.

На Драгош-седлу је Друга чета нашег батаљона добила
11. јуна од комавдавта Треће дивизије Саве Ковачевића

(неколико дана раније постављен је за команданта те дивизије) овај задатак: да се упути у извиђање преко Сутјеске и ухвати везу са нашим јединицама које су већ прешле ријеку. Дат јој је правац Врбница—Миљевина и саопштено да засад нема везе ни с овим јединицама ни са Врховним штабом и да се главне наше снаге налазе вјероватно око пута Калиновик—Фоча.

Друга чета је избила на Сутјеску негдје око 16 часова. Када је стигла на ријеку према Тјентишту, појавило се 5 „штука“ које су више од 20 минута бомбардовале лијеву и десну обалу, баш на прастору гдје се у то вријеме чета налазила. У тренутку када се спремао да се пребаци преко ријеке, појавили су се Нијемци путем 'од Сухе. Прво их је наишло око двадесетак, као обезбеђење, а за њима читава колона од 300 до 400 људи с око 200 натоварених коња које су водили цивили.

Њемачка колона се зауставила на пољу код Тјентишта на 200—300 метара од положаја Друге чете. Уто је приспио и читав Први батаљон и неки батаљони Прве далматинске бригаде. Нијемци ^су дошли и почели се прикупљати код Тјентишта у исто вријеме када су придружиле и наше снаге. Нијемци су почели дизати лагор, раскомотили су се, бријали се и растоварали комару, док је један дио и оружје сложио у купе. У то вријеме су се мање њихове групе почеле апуштати с околних положаја Казани и Ластва. При том су аутоматима и пиштољима убијали наше болесне и рањене другове који су изастали иза јединица наше главнине. Видјели смо како су довели ако 20 наших другова са тог простора, постројили их југоисточно ад Тјентишта и ту их 'стријељали.

У том тренутку је један пае вучјак препливао ријеку и налетео на наше борце. Одмах затим група од око двадесетак Нијемаца загазила је у Сутјеску у нашем правцу. Да би припремили прелаз за наредне групе, поставили су вишеструко упредену телефонску жицу с једне обале на другу, јер је Сутјеска у све дане била надошла од кише. Наше су се јединице сручиле на ове Нијемце и отвориле ватру и на њих и на оне код Тјентишта.

Наши су се борци уз ватрену подршку, по четама, држећи се за руке, брзо нашли на другој страни ријеке. Непријатељ за то вријеме није отворио ватру, јер је био очито изненађен појавом наших јединица у овом часу на овом мјесту.

Не задржавајући се око непријатељске каморе, Први батаљон је одлучно наступао косом западно од Тјентишта

и избио изнад села Крекова. Десио од њега дејствовао је један батаљон Прве далматинске бригаде преко поља и ка Кошуру, док су остале онаге Прве далматинске и дијелови Првог батаљона Пете црногорске дејствовали јужније, између Озрена и Вилињака, гдје, како изгледа, није било јачих непријатељских снага. Уто је и ноћ пала, те нијесмо наставили да гонимо непријатеља. Један дио наших снага задржао се око заплијењене њемачке коморе, што је Нијемцима омогућило да се ореде и изврше противнапад. Тежиште противнапада су усмјерили од Кошура ка пољу испред Тјентишта, гдје им се налазила комора. Наше јединице које су се задржале око коморе биле су изненађене врло оштрим непријатељским противнападом, тако да су претрпјеле озбиљне губитке и биле приморане да се по дијеловима пробијају ка Хрчавки и даље кроз Зеленгору. Дијелови Првог батаљона који су избили сјеверозападно од Тјентишта дочекали су организованом ватром противнапад Нијемаца и готово до зоре остали изнад Тјентишта.

Шта су борци и руководиоци преживљавали за вријеме док се њемачка колона скупљала испред нас на 200—300 метара, док су Нијемци стријљали и клали наше изнемогле, рањене и болеоне другове, тешко би било и онда, а и сада описати. Многима су сузе навирале на очи, многи су главе држали оборене уз шкрруг зуба, многи су захтијевали да се одмах пође у напад. Код свих је, међутим, била одлучна воља и ријешеност да се непријатељ што прије нападне и уништи. Зашто то наше јединице нијесу учиниле, без обзира на коначни исход, тешко је оцијенити и онда, а и данас. Зашто напад који смо потом извршили није дао резултате које је могао дати? Несумњиво да за то има више разноврсних узрока. Можда је један од узрока и тај што смо и ми на неки начин били изненађени новонасталом ситуацијом — доласком нових њемачких јединица на Тјентиште, што нијесмо имали времена да извидимо околне непријатељске положаје ...

У овим борбама је погинуло више друтова из Првог батаљона, међу њима и комесар Друге чете Момо Радовић, затим из других чета Душан Ђукановић, Радомир Милошевић, Брацановић, Кљакић, Бацковић и други. Многи су нестали, а међу њима и замјеник комеара Друге чете, један водник и једна другарица (сви из Друге чете).

Штаб батаљона се с Другом четом и неколицином другова из осталих чета који су се борили западно од Тјентишта повукао у зору 12. јуна према Ластви. Око 10 часова су изнад Ластве, у рејону к. 1349, сустигли остале своје двије

чете, те се батаљон окупио и мало одморио, а затим јужним падинама к. 1349, јужно од Вилињака и западним падинама Тисовог брда избио на поток Хрчавку.

Пробијајући се беспућем, Први се батаљон оубољавао с мањим групама Нијемаца испред Вилињака. Било их је и на сјеверним падинама Плећа и источним падинама Озрена. Уз пут омо »наилазили на побијене рањенике и тифусаре који су се скривали по пећинама и шкриповима на Вилињаку, Ластви и Медвеђем брду. Нијемци су их открили и ту поклатили или стријељали. На појединим мјестима било их је и по тридесет. Многи су умрли са сријемушем у устима или у рукама.

У току пробијања тешко је било одржати потпуну дисциплину међу борцима. Гладни људи изостајали су, копали разне коријене или скретали лијево-десно не би ли нашли који стручак сријемуша. Поток Хрчавка, који је био надошао од великих киша, борци су стално опсиједали. После сваких 30—40 корака људи су се заустављали и пили воду. Нико није пазио на то да ли ту лежи мртав друг или оглодане кости коња. Вода овог планинског потока, иако мутна и крвава, помогла је да батаљон дође до Лучких колиба.

На Лучким колибама прикупили су се наш Први батаљон и дијелови Прве далматинске бригаде. Заклати смо два посљедња коња, такође изнемогла и доста мршава (претходно омо их убили пиштољем). Неко је јео живо коњско месо, а неко подгријано на ватри. Одатле смо послали у село Врбницу око 30 бораца да покушају наћи нешто стоке. Иако су Нијемци били у селу, наши су борци успјели да уграбе неколико оваца и дотјерају их 13. јуна ујутру на Лучке колибе. Одмах је организовано клање и печење. Баш када је јело било приготовљено, почеле су пристизати групе бораца из Пете црногорске, Треће санџачке бригаде и других јединица које су вршиле пробој на Сутјесци ноћу 12/13. јуна и сјутрадан. Тако је месо које смо били припремили подијељено свим друговима.

И сјутрадан је настављено прикупљање бораца Треће дивизије који су појединачно или у мањим групама долазили из правца Сутјеске. Одржан је састанак свих комуниста и на њему одлучено да се јединице што су се прикупиле на Лучким колибама упуте за главнином наших снага, које су се под командом Врховног штаба и друга Тита пробијале кроз источну Боону, ослобађајући нове градове и нове крајеве.

*Божо ЈОВАНОВИЋ
Свето РАДОЈЕВИЋ*

ИЗ РАТНОГ ДНЕВНИКА

(15. мај — 15. јун 1943)

15. МАЈ. — Пошто је лијеп дан, Радивоје Раичевић и ја ишли емо јутрос с овдашњим сељаком Милосавом Бошњаком до његове „стаје“ на част. И он нам је причао о четницима и њиховом бављењу овуда. Показује нам пећине и мјеста гдје су се крили наши позадинци Гашвићи. Страшне изгледају стијене и кањони око ријеке Комарнице.

16. мај. — Јутрос јако хладан сјеверац. Ни зимус није било тако студено. Преко дана ево већ и снијега, пада по врховима. Овуда провије или падне по неколико капи кише — па престане. Ја сам и јутрос био код Милосава. Сад идем до Управе болнице. Селим се из чете и настањујем с Радивојем, да уредимо новине. Сређујемо чланке. Муке су то да се од слабих направе бољи. Пишу једва писмени (у правом смислу неписмени). Има их и занимљивих. Рад иде доста споро, а ни прилике нијесу баш добре. Како се мијења вријеме, тако често и наше расположење. Вијести нема екаких, да би нас мало помогле и освјежиле. Времена за читање нема.

17. мај. — Данас је топло. Чујемо да оу дошли из затвора Гојко Гарчевић и Велимир Кнежевић — размијењени за Талијане. Наслућује се офанзива.

18. мај. — Дан је свјеж и ведар. Ми смо поранили. Јутрос сам написао нешто за наш лист. Почели емо да их (новине) увелико „штапамо“. Радивоје куца, ја диктирам и исправљам, а често преправљам. Нарочито сам „препјевао“ — прерадио пјесму Црној Гори од непознатог друга. . . дуга је. Имаћемо лијепих чланака. Трудимо ее да лист буде на висини.

Чујемо да су Нијемци дошли у Колашин и разоружали васојевићке четнике, неке потјерали на рад, у Њемачку; ухапсили Ђуришића. Највише се радујемо што је приличан број другова који су били у хапсу побјегао са стрелишта;

колико — не зна се још. Данас се води борба око Гацка. И воћу пуцају топави, све до заре.

19. мај. — Јутрас има вјетра и прохладно је. Ми настављамо свој посао. И по четама се ради. Данас чујемо о поразу четника у Пиперима, а и Талијана на Биочу. Слично Јаворку дошло се до огромног плијена. Дошли, кажу, Нијемци камиавима у Гацко, одакле се разбј ежао варод, а и четници. Кане неки прећи на страну партизана. Поп Перишић пребјегао Крсту Поповићу у Цуце. И данас су пуцале хаубице од Гацка, али по падне панеки пут ваљда однекле из дубина.

Биће значајних прамјена и догађаја.

20. мај. — Освануло дивно прољетње јутро, али убрзо његову свјежину разбише њемачке „штуке“. Загрме. „Штуке“ пикирају, дим избија и омрчи плаветнило дана.

Немила је појава њемачких авиова оад у овом крају. Бомбардовали су око Смријечна и Забрђа. По подне се опет појавише изнад Равнога, и тамо су бамбардовали. Неки су наилазили изнад Безуја (гдје је наша болница) и Брезана, и то ниско. Чујемо да су бомбардовали и Шавгаик. Вијести које смо јуче чули углавгаам су тачне. Такође чујемо да је једна хиљада четника пошла против партизана у Бјелопавлићима. О покрету (нашем) немамо још ништа. Тешке рањенике упутили су у Централну болницу, а ми смо још овдје.

21. мај. — Јутрас је облачно. Настављамо овој рад. Већ смо „издали“ гаовине. Једав примјерак је у саобраћају и свиђа се читаоцима. Заву се „Наше новине“; то је лист болнице Треће дивизије.

Данас је прокрстарио само један авион, можда два. Киша не пада, али се накопило небо. „Штука“ нема над Пивом. Чујемо да су усташе и Нијемци у Никшићу и да су се већ сударили с нашим, више Горњег Поља. Ноћас је овуда прошла једна крајишка бригада, на положаје према сјеверу и сјеверозападу (Гацку). С њам је био Милисав Раичевић.

„Наше новгане“, други број, у ствари су продужетак „Цепвих вовина“, чији смо само први број уопјешно издали код Фојнице. Ова је свеска (број листа) испуњена радовима друтова, почевши од оних из Управе болнице до борца који не може да пише, но казује некаме писменама поред себе сваја сјећања, запажања и подвиге из борбе. Пред нама је читава хрпа материјала, (Од каје смо их саотавили. Вукашин Вујачић је написао уводни чланак, Васо Стајкић о

слави и величини Црвене армије. Ружа Ољача „Записе бораца“, цртице о јунаштву наших другова. Ирина Кнежевић је написала репортажу о Мирку Лучићу, легендарном јунаку — мученику, о путу који је прешао од битке на Пљевљима 1941. до средње Босне и натраг. Доктор Мито Савићевић је саставио чланак из области медицине; такође и др Латифић. Гојко Радовић је описао борбу с издајницима у којој је и једно око изгубио. Милан Бјелогрић је написао о звјерствима у Херцеговини. Ту има још чланака, репортажа, прича, пјесама, шала, карикатура итд. „Наше новине“ имају преко тридесет куцаних страна. По обиму и материјалу више су налик на мали часопис. Много нас је труда стало док смо све то средили и откуцали. Имамо машину и хартије. Послали смо новине свим бригадним болницама, Централној болници, а и Трећој дивизији. Послије наших новина појављују се и други болнички листови у оближњим јединицама. Ми смо их подстакли.

22. мај. — И јутрос је облачно. Прије подне је пала киша. Нема авиона, ооим што по неки прође. У нашу болницу долази за политичког комесара Перо Абрамовић. По подне је лијепо вријеме. Умножавамо „Наше новине“. С разних страна вијеоти оу добре. Сви су изгледи да ће се други фронт ускоро отворити. Нијемци са пестокупљавином јуришају на наше, али ће бити купусања од њих. И наши, црногорски батаљони се попуњују и оснивају нови. Како ми рече Перо, мој брат је већ дошао у некл батаљон Пете црногорске бригаде. Он је с још четрдесет другова недавно побјегао из никшићког затвора.

23. мај. — Дан је доста лијеп. Новог нема много. Вијести су добре и значајне. У нашој болници болесника сваког дана више. Придолазе из Централне болнице на опоравак. Има и оних који су на пролазу. Тешко је изићи економски крај. Овдје је с нама и др Мито Савићевић, коме се много свиђају „Наше новине“. Слаћемо их свима бригадама наше дивизије, па и врховном санитету. Ноћас је грмјело много у Јаворку, ка Никшићу. Сигурно је био напад наших на усташе и Нијемце.

24. мај. — Јутрос се по неки митраљески рафал чује по Јаворку. Чују се и пушке. Али нема неке јаке борбе. Чујемо да су наши сјурили непријатеља ка Горњем Пољу. Једна се група пробила овамо, према Јаворку, иако су јој биле постављене засјезде. Надамо се покрету.

25. мај. — Јутро тихо. Облачно је, али је киша престала. Наш покрет још није услиједио. Зависи од ситуације. Читамо

вијести о спољним и унутрашњим догађајима. „Слободна Југославија“ назива славном Пету бригаду, а Саву Ковачевића прослављеним народним јунаком; и ређа њене побједи над непријатељем. Те вијести говоре о њемачкој офанзиви и кажу да је она досад најјача. Има и карикатура из америчких новина: Черчил, Рузвелт, Стаљин, уз ријечи: „Чорба је готова!“ — значи да ће убрзо бити отворен други фронт, који треба да растерети источни и помогне уништавању фашизма. Кажу да је поднесен ултиматум Италији за условну капитулацију. Читамо и проглас Главног штаба за Црну Гору и Боку, проглас црногорском народу. У њему се оштро нападају четничке издајнице и позива народ да устане листом да би се спасао од варварске навале и да не би спречавао искрцавање савезничких трупа на Балкан. Чујемо да је Коминтерна распуштена.

26. мај. — Ми смо на послу. Долазе другови да се мало поразговарају, интересују се за догађаје. Овдје су дошли и неки који су били остали у позадини, а с којима сам био лани заједно у ударном батаљону: Лабуд Марковић и још неки. Причају нам о животу позадине. Кривокапић је био у затвору с мојим братом. Они су побјегли из затвора. Причају о свом држању и односу четничких власти према њима. Тешки су били дани наших позадинаца. Многи су заглавили. Гоњени су као дивље звијери и невиђено до данас; крволочно су их тражили да би их продали Талијанима или се сами на њима светили. Ту је и Ђоко Банићевић, бивши командир станице југословенске жандармерије. Он је размијењен. Изишао испред стријељања. Био је у подгоричком затвору. Живо и језгровито прича о поступцима, о животу у затвору, о судовима, о болници и четницима, о херојском држању наших другова, од којих су многи, као и он, рањени и искасапљени ухваћени и стрпани у казамате.

По подне се чује борба негдје ггут Равнога.

27. мај. — Јутрос је опет киша и вјетар. Хладно је као с јесени. (Звуда прође Станко Мрђеновић из Централне болнице. Он је као командир чете два пута рањен. Прича нове вијести и о животу болнице. Иде у бригаду. Јутрос пролазе батаљони Десете херцеговачке бригаде; хитају напријед, Манастиру. Бидјех Влада Томановића, замјеника команданта бригаде. Смршао је од ггута и акције. Каже да је војска прилично гладна. У нашој су војсци уведени чиновни, све од десетара до генерала. Чује се борба ка Манастиру и од Леденица. До вечери Нијемци су већ изнад Миљковца. Ракете, бацач, митраљез — све то наизмјенично. Спремамо се за по-

крет. Од непријатеља нас одваја само Комарница. У ноћи је већ затишје. Нема ни кише, само сјеверац дера. Велики дио болнице креће око пола ноћи. Радивоје и ја остајемо до ујутру да бисмо помогли интендантима. Скупљаће се храна да буде резерве за неколико дана. Други број новина смо потпуно завршили и послали дивизији, бригадама и другима.

28. мај. — Рано смо устали. Милош Пелевић и ја са шест другова идемо у реквизицију ка селу Борковићима. Радивоје пошао ка Дубровском. Јутро није кишовито, али дува вјетар и хладно је као зими. Правац је исти куд иде и болница. Јашемо уз голе брегове и заравни безујске и излазимо на пољице близу Дубљевића, гдје опажамо авион. Борба се чује даље с ону страну Комарнице, ка Манастиру. Чује се митраљез. Пролазимо Дубљевиће, а лијево нешто испод њих је село Борковићи. Ми идемо на њихове катуне, који су иза голих шиљатих планинских гребена ка плећима Дурмитора. Видимо голи врх Трескавац, који је налик на Острошке греде. Стигосмо уз пут Талијане који носе наше рањенике. Пењу се узбрдо е тешким и мучним напором. По неколико наших иду око њих, као стража.

Ево нас у удолини, гдје почињу катун и простиру се на неколико мјеста између Трескавца и Козјег врха и њихових гребена. Ту смо у колибама Борковића. Починули смо код одборника Недића. Колибе и стаје су близу. Насред удола има један бунар који пресушује. Сељаци се за воду више служе снијегом, који је покривен у снијезници. Доста нас љубазно предусрећу, али се види њихова бојазан од сурових освајача. Ради би да ми некако одбранимо ове крајеве. Све је склоно да избјегне негдје од непријатеља. Нијемци и усташе пале, али не све изреда... И овдје се потмуло чује бацач.

Наши су рањеници већ прошли за Пишће, гдје је одређено мјесто боравка, колико се може. Пошли смо на конак у дно Сељковца, код Риста Делића, и лијепо нас је дочекао.

29. мај. — Јутрос смо рано на послу. Њемачки авион-извиђач већ поранио и кружи. Срећемо штаб Десете херцеговачке бригаде. Видјех школског друга (с универзитета) Бора Ковачевића, који је у Политодјелу. Овдје је и интендант Прве далматинске и Десете херцеговачке бригаде. Заједнички се купи реквизиција и онда издијели. Сељаци бјеже к планини, боје се њемачко-усташке банде. Пролази и Четврта црногорска бригада. Видјех Ђура Чагоровића и команданта бригаде Вака Ђуровића. Рекоше ми о енглеској

војној делегацији која се спустила код Жабљака. Данас круже бомбардери, бацају бомбе на нашу војку на путевима и митраљирају. Заиста се спустила војна делегација од шест чланова. С њима санитетски материјал и радио-станица. То ми прича друг из Друге дивизије.

30. мај. — Остао сам овдје с неколико другова из Прве далматинске да и даље купимо реквизицију и коње. Милош и Вукашин оу пошли за Дубљевиће и безујске катуне да купе коње. Тек по подне су почели авиони и близу су бацали бомбе. Пале су у крш, високо изнад катуна. Народ је већином избјегао у највише планине и потјерао стоку. Патроле *сту*једва успјеле да сатјерају нешто стоке.

31. мај. — Јутроје у зору, прије три сата, кружили су ависхни. Ноћас је била борба. Ми смо кренули из Николин-дола за Пишће и Војиновиће. Дошли смо у нодне код наше болнице. Јутрос је стигла болница Пете бригаде у Николин до. Данас кружи много авиона изнад положаја. Бомбардовали су ка Мратињу. Бацали су много бомби изнад Смријечна и брда Паноса. Наши су прошли иза леђа, више с бока, и потисли непријатеља. Данас ми даде један Радовић цигарету од енглеских официра. Ево нас по кућама. Лијена су села Пишће и Војиновићи. Около је пространа висораван, валовита и травна. Има изванредно финих кућа, покривених клисом.

Непријатељски авиони с бомбама бацају и летке у којима биједно пањају нашу борбу.

Пред вече је почела наша артиљерија. Хуче топовска ђулад кроз ваздушне провалије између брда и планина као оно из народних прича: што захучи змај са својом силном топузином у нечије дворе. Увече је почела борба и без прекида се наставља.

1. јун. — Јутрос топло. Јун је почео. Сада стижу наши, гоне непријатеља с положаја. Јутро је освануло с непрекидном пуцњавом. Авиони су подоцкан почели, али по један. Фронт се измакао улијево од нас, крајем Пиве ка Плужинама. Наши их потискују, како изгледа. Немамо извјештаја, а чујемо да су заробљени неки њемачки официри и војници. Авиони су у већем броју почели да туку по јучерашњем терену. Данас су бомбардовали и нашу болницу. Биле су ситне бомбе и запалиле једну кућу. Жртава није било. Бомбардовали су и село у којем је смјештена дивизијска батерија. Није било никакве штете. Круже цео дан, митраљирају, а подаље између Мратиња и Тћепан-Поља

чују се велике детонације; тамо бацају бомбе. Вјероватно да се наше јединице пребацују даље.

У ноћи се опет развила велика борба. Изгледа да су наши потисли непријатеља. Читава ноћ прошла је у борби.

Данас сам с доктором Митом читао „Моје савременике“ од Горког.

2. јун. — Наши су даље потјерали Нијемце и усташе уз лијеву обалу Пиве. Око седам сати почео је да кружи авион, али је пала велика киша. Пуцњава се чује данас много више него синоћ.

Борба на сектору пред нама малаксава. Наши држе чврсто фронт, пошто су сузбили непријатеља. Увече је опет пала ситна киша с громовима; „небеске бомбе и митраљези“, како то наши шаливо назваше.

3. јун. — Зором је један авион почео да кружи, али је послје стално, цео дан, падала киша са страшном грмљавином, те није било више авиона. На фронту пред нама не чује се ништа. Фронт је наше Треће дивизије од Шавника до Стабана. Чујемо да је на Ћуреву, с ону страну Вучева и Мратиња, избачено из строја око шест стотина Нијемаца.

Код нас у болници је данас живље. У кућама се одмара и понешто чита, или неки раде свој посао. Има ведрине код људи. Ишчезава опет потиштеност, која прати људе у болници када је мало „тјешње“ и када се одступа с извјесног терена. Опет организација, прибављање хране. Налази се жито и друге ствари које оу закопане.

4. јун. — И јутрос помало пада киша и хладно је. Радивоје и ја смо данас почели „Зидне новине“. Урадили смо доста. По подне дође код нас Божо Вучинић. У великој жељи изљубио се. Он храмље. Долази из позадине. Прича нам о својим доживљајима: „комитовању“, тамновању у подгоричком затвору и о свом витешком бјекству с Радо-савом Љешковићем (из болнице) . . . Пред ноћ се развила борба, десно, испод Волујака.

5. јун. — И данас је кишовито. Устајемо рано и припремамо новине. Изгледа, остајемо још овдје, све док не буде општих услова за покрет. Чујемо да је мост на Мратињу срушен. Сигурно су то наши, да не би Нијемци покушали отуд к нама (болници). Командант наше дивизије постао је Сава. Наша и Седма дивизија налазе се у заштитници болница. Друге су продрле даље, да би нападале с леђа.

Авиони оу се и данас помолили и бомбардовали у близини. Данас нема многе борбе. По подне је артиљерија, испод Волујака, тукла обалу с ове стране. Ми смо од ње још

мириш. Увече је дошао и Радомир Бабић, али није остао. Доћи ће сјутра.

6. *Јун.* — Јутрос помало киша ромиња. Прије подне нема авиона. Чујемо да ћемо брзо добити помоћ савезника у материјалу и храни. Од првог доласка савезничких авиона добили смо за болницу инструменте, а биће и материјала. Увече смо сазнали о покрету. У дивизијској болници остаје Управа и они који могу дуже издржати пјешачење. Ја сам одређен за Централну болницу. Кренуо сам с интернистима (Шпиром Орландићем, учитељем Брајовићем и Калезићем) и осталима у три сата. Ево нас преко села Унча за Бјелогору. Свануло је скоро при саомом покрету.

7. *Јун.* — Ево нас на путу од Унча за Бјелогору.

Рано се појавио авион иза врхова Дурмитора, чији зупчасти гребен као да дира небо. Пожурили смо док се нијеомо дохватили шуме. Наилази батерија Треће дивизије са два топа и муницијом. Они остају више села Бјелогоре у шуми. Бјелогора, село, налази се испод гуете јелове и букове шуме, под брдом. Одатле се пружа валовита зараван којом се спунгамо, послије идемо пољаном преко села Кнежевића за село Никовиће. Овдје застаје један дио санитета Централне болнице, иначе је све одмакло даље. Наставили смо пут. Интернисти су такође нешто ручали и прегледали се при пролазу (у амбуланти). Наиђоше неки рањеници из Другог батаљона Пете бригаде и један ми рече да је мој брат сад командир Прве чете, мјесто Благоја Перуновића, а Благоје је замјеник команданта неког батаљона. Тој се вијести радујем.

Ево нас готово више моста, на Пиви. Ударише авиони. Има их око девет. Оборили су мост. Зауоставили смо се у шуми. Чујемо јек тешких рањеника. Ту сам видио другарицу Ненезић, која је одавно у болници, као тифусар. Видио сам још познатих. Убрзо наиђе један од руководиоца из болнице и каже да је ситуација засад безизлазна. Ми смо се партијци, саетали и затражили да идемо у јединицу. Лица су била каменосива, а ријеч се следила; не говори нико осим Шпира, који је сазвао састанак. Слажемо се с одлуком Партије и више нико ништа не говори.

Око пола ноћи евакуишу тешке рањенике. Они ће остати по пећинама.

У таквом озбиљном и тешком тренутку, у таквом безизлазном стању, како је тренутно јављено, кружећи по Пивској планини, ријешисмо да се боримо. Послије састанка се растурисмо. Ту, у близини, понешто још прокоментари-

шемо један с другим, али је већина ледено ћутала. Ноћ је била немирнија, падале су капи с лишћа и стварале шумове. Понеко још пролази, водећи коња за узду, да уз пут још мало попасе.

Неко је бануо међу рањенике и донио глас: враћамо се опет ка селима Дурмитора (село Црна Гора). Прећи ћемо Тару. Има излаза. Радост.

8. Јун. — Добили смо правац и у зору кренули натраг. Јутрос прокапа. Велики облак и магла. Ево нас у Никовићима, гдје смо се заложили с мало меса, а онда продужили за катуне Недајна. Наилази авион, митраљира пред нама. Сви се болесници враћају. Дођосмо у шуму близу катуна. Овдје нас пресрете Милутин (Иван Милутиновић), из Врховног штаба, и рече нам добру вијест, да се овдје оставимо. Санџачка бригада је пробила непријатељску линију на три мјеста.

Чула се велика паљба и борба, негдје иза Волујака. С ону страну Таре, од санџачке стране. Код нас је завладало опет друго расположење. Мада сам био равнодушан, ооим према остављању рањених другова, мислио сам за јединицу, па што се могне с пушком. Добро је народни пјесник рекао: „Пушко моја, мој уздани друже!“

Овдје у близини је командант Сава. Ту је Штаб дивизије. Сава, на бријегу пред кућом, издаје нека наређења.

Преда мном је црномањаст, висок и мршав човјек. Чини ми се, познајем га, као да сам га видио раније. Он пита:

— Како је? Јесте ли гладни?

Рекао сам да смо већ добили нешто за данас и припиткујем:

— Молим те, друже, који си ти, јер си ми познат, као да сам те негдје видио?

— Милутин, друг Милутин.

Ја се сјетих да је то Иван Милутиновић, који је срео болницу и помагао при њеном размјештају.

— Има ли наде на прелаз, ма гдје?

— Како не! Прећи ћемо Тару или Пиву — одговорио је потврдно и самоувјерено.

Лице му је благо, већ доста измучено.

Заноћисмо овдје, и сјутрадан по роси, истим трагом, опет на обронке Пиве.

9. Јун. — Враћамо се опет на ријеку Пиву, ондје гдје смо хтјели прећи јуче. Слободно је преко ријеке, мост је направљен. Ево и коморе Пете бригаде, и она ће с нама. Већ је мрак. Киша је данас пала, па је страшан глиб. Хе-

ројски напори болесника и рањеника, иде се без роптања. У два и по послје поноћи дошао сам на брдо више обале. Заноћио сам на брду, гдје су наложили ватре тешки рањеници. Код њих су Талијани који их носе. У расвјет емо кренули низ клиуре, ка обали. Уз пут је пуно другова умрло.

Видјех крај моста неколико познатих: Митру, Ђиласа, Сава Бурића и још многе другове. Ево нас на обали. Мост — двије греде. Около у близини изваљене букве, оборени коњи, погинули партизани. . . Побео их авион. Има много жртава, још несахрањених. Биле су „штукџе“ и учиниле злочин. Међу покошенима има још живих, муче се.

Пролазе неки батаљони далматинске бригаде. Ево ме с доктором Вулетићем, који је прешао партизанима када смо дошли у Црну Гору. Ево и Пете црногорске. Пролазе див-јунаци. О како сам се жељно изљубио с братом. Наилазе познати другови из бригаде и батаљона. Има их из позадине. Брат и ја смо мало остали заједно, али они иду горе — на положај. Сви се пењу уз шру, уз стрмине, као уз Голготу. Ипак је успјех. Мост направљен, пребаци се скоро све. Ни авијације нема. Силно је успјело маневрирање. Они су мислили да ћемо на други крај. По подне се навлаче облаци. Артиљерија туче пут куд се силази с висоравни Пиве.

У сумрак ево нас на врху стране с које се полази на висораван Вучево. Данас ништа не једемо. Чак ни воде не пијемо. Захватио сам из једне локве да пијем. Прокувао и пио. Ноћили емо под јелама.

Ноћ над обронцима Пиве била је веселија него прекиноћ. Ми ћемо сјутра у кањон, низа стране, у ту мрчину пред нама. Огњеве ложимо у рупама испод жбуња, да бисмо се мало камуфлирали. Неко спава, а неко с понеким онако бунуван прича. Туда врви читаве ноћи. Неко пролази, неко мирује, неко се намјешта да би се одморио и тако освиће.

У расвјет кренемо низ клиуре, ка обали. Спуштамо се низ пивске стране. Уз пут су неки другови помрли. И на неког Талијана мртвог наиђемо. Изгинули су од топова. Рањени партизан крај поломљене букве, изнад (саме ријеке, недалеко од моста, постарији, жутих густих бркова, сломљене вилице, али ипак запомаже: „Дај воде! ... Дај воде!...“ Нико се не окреће. Војска пролази, као да се никога ништа не тиче. Мора се напријед, у тишини, што брже. У таквом тренутку ко ће се на ког окренути? Батаљони пролазе у брзом маршу. Нијемци већ дејствују топовима.

Куд год уз другу страну кањона кренемо, свуда је поломљено борје, свуда је авијација оставила пустош и од

људи и од дрвећа. При пролазу страном, мало изнад ријеке, пао је мртав партизан. а на њега се сручила земља и камење, по којима се начинила стаза којом корачамо. Тешко је изразити како то човјек све тобож хладнокрвно посматра, мада хладнокрвности нема нигдје у дубини душе, јер свако у таквом другу види самог себе.

Наилазе познати другови. Ево и Веселина Маслеше с једним гологлавим другом који се поштапа. Упознао ме је с њим. Каже: Иван Горан Ковачић. Чуо сам за његово име и раније. У том наиђе и Радисав Маројевић, мој стари друг из Никшићке жупе. Он долази из позадине. Упознао сам га с друговима. Маслеша је с нашим јединицама од почетка. Горан је с Назором зимус прешао на слободну територију. Одмах смо заподјенули разговор о литератури. Маслеша је поставио питање да ли се што пише и може ли се у оваквим приликама. И остали смо дуже и разговарали о свему, али врло мало о моментаном стању, као да нијесмо у једној заиста тешкој ситуацији.

Данас смо прећутали прикривени. Нијесмо се смјели кретати да нас не опази авијација. Иначе туку путеве. Тек смо кренули пред ноћ. Све се пење уза страну, уза стрмине, у брзом маршу ка Вучеву. Стижемо под јеле висоравни Вучева. Пече од жеђи. Захватам из једне локве прљаву воду, коју није стока, стављам шољицу уз мало ватре. Њу су пропирали другови испод јеле. Воду сам прокувао и мало је посолито из завежљаја који носим. Ооставио сам је да се мало проциједи — и сркнем слатко, — чини ми се супа. На нашем „коначишту“ испред зоре већ је захладнило, а ја једнако жедним и сјетим се воде у порцији. Погледам: она се пробистрила, оледила, и тако, послје окоро два дана, први пут пијем као с извора.

Данас се ка Вучеву пела Трећа дивизија, остављајући један дио тешких, непокретних рањеника у пећинама кашона Пиве, откуд смо јутрос рано у магли зоре наступили. Са Шћепан-Поља топови и бацачи гађали су читав дан. Са Маглића митраљези и бацачи непрестано су сипали ватру. Наши се борци супротстављају нашироко, наступају десно и лијево, и обезбјеђују колону болнице и оне који иду ка Сутјесци. Борци су јуришали на бокове, откуда непријатељ надире и угрожава наш пролаз. Ишли смо дуго, толико дуго док нијесмо пали под ове јеле као под кућне кровове, а колона се још отезала испод брегова и загазила негдје кроз планинске долине, гдје је и она зановила.

10 јун. — Оованули смо под јелом. Централна болница није организована. Морамо, изгледа, у бригадне. Нас пето-

рица приђосмо опет дивизијској болници. Цео дан је тукла авијација и артиљерија. Нема жртава много. Један, крај нас, погибе од авионске бомбе, други је рањен. Чујем погинуо Радуле Вукичевић (мој племеник). Он је био у санитету болнице Треће дивизије.

Заноћи болница Треће дивизије у шуми Вучева. Нешто смо примили за јело и крећемо у три сата у зору.

Јутрос наилазе јединице поред нас, а наши рањеници већ пранашли снијег и циједе га у уета. Нијесам више могао издржати жеђ, нигдје воде. Нас двојица рањеника узели по грумен. Авион кружи, ја сам већ иза јеле, наилази изнад нас и баца бомбу. Тренутак је био страшан. Знао сам да ће пасти близу.

— Склони се! — вичем другу који стојећи топи снег у устима.

Он ћути, етоји. У један мах бомба је ударила у јелу према нама. Комад гвожђа сиву и преполови му лобању. Био је Далматинац. За трен се сниза, паде. Нико му не може прићи. Остао је ту, безимен, поред свијежнице.

11. јун. — Ево нас на путу ка Сухој. Рано и хладно јутро. Скренули смо у шуму и ту чекамо. Киша је ударила свом силином. Сагињем се у ходу и пијем воду из локвица које су направиле коњске копите. Затворен нам је пролаз. Морамо се опет пробијати. Туку топови са двије стране: с Маглића и од стране Ђурева. И авијација навраћа. У близини се чују пушке и митраљеви.

Сад смо опет у критичној ситуацији.

Крећемо преко Сухе, псхд заштитом наших јединица. Осипају ватру са Маглића. Идемо виз етрмину ка Сухој. Заноћисмо у шуми. Уз пут наши нису имали губитака. Друге јединице имале су рањених, а и мртвих, од артиљерије највише. Овдје је и Трећи батаљон Пете бригаде. Они су јуче растјеривали непријатеља, а данас га туку. Непријатељ концентрише артиљеријску ватру. Мислим да ће се успјешно проћи, али жртава сваки дан више.

12. јун. — Синоћ је пала киша, али је јутрос ведро. Овдје остајемо до 12 сати, припрема се храна. Стигоше и неки нови рањеници. Рањен је тешко и Нурија Поздерац и послије умро. Погинуо је Крсто Костић, из Никшићке жупе. Он је био неспособан од ноге и увијек у позадини. Наносе нам тешке болове — ми ћемо њима поразе. Нема другог избора. Ту је и син Поздерца — плаче. Сви су се разњежили око њега и говоре му утешне ријечи. Доктор Мито каже:

— Партизани не плачу, бато! Сви смо изгубили очеве. Моме оцу су почупали браду и тако га измрцварена стријељали. Твој је погинуо међу партизанима као човјек.

Нурију Поздерца, потпредседника Антифашистичког вијећа, сахранисмо овдје, изнад Тјентишта, поред свјежега гроба непознатог борца. Поздерац је био још млад човјек. Комад га бацача ударио у ногу, излила се крв и наступила је смрт. Над њим говори Душан Бојовић. Сузе су и нама потекле за овим великим човјеком наше борбе. . .

Кренули смо. Настало је мучно и херојско пробијање. Са сваке стране смо угрожени. Пада велика киша. Грмљава озш с неба и оздо са земље. Испред ноћи поворка је кренула. Идемо под страшном грмљавином топова. Мрак је. Слуштамо се ка Тјентишту скоро цијелу ноћ. Све се згрушало: и војска, и стока, и болница, и збјег. Наилазим на мртвог Бујака, интенданта Зијаметског батаљона, и поред њега још четворо убијених. Силазимо на Сутјеску и газимо. Читава трагедија, велика, невиђена поворка страдања и херојских напора. Маса прелази, али неке и вода заноси. Чујемо врисак. Свану нам на другој обали. Батаљони и главна колона већ су некуд прошли. Маса људи не зна куда ће.

Сава виче из халуге одоздо. Наша колона још силази низ Драгош-седло. Наш је топ на једном обронку. Сава командује гдје да се пуца. Нијемци знају куда се главнина креће. Убрзо је Сава дошао у свој штаб који се креће испред нас. И ја сам се прикључио њима. Бацачи право у ривину испред нас. Скрећемо мало удесно, па опет низ продор страном, по којој су растурене многе ствари. По неко сједи, као да се ништа не дешава. Иза црног вала пет-шест мртвих. Били су се ту склонили. Бацач или топ их је искомадао. Познао сам Бујака међу њима; он је имао једну обрву црну, другу бијелу. Био је југословенски наредник, а у нашој војсци храбар борац и руководиоцац. Пришао је нама када смо пролазили кроз његово родно мјесто Зијамет (изнад Бугојна). Познајем га још од лане са Шћита. Доста је учинио да се његов крај дигне на устанак против непријатеља.

Сједнем уморан на маховинасти камен, огрнут мокрим ћебетом. Около неко пролази, неко застаје. Сељак из нашег збјега (Бјелопавлић) прилази гомили мртвих у којој је и његова жена: доводи свештеника Калезића, вјерског референта. Приградише је гњиладинама, мокрим сувадима — симболично је сахранише, јер се нема времена за копање гроба. Свештеник учини прстом помен и наста ћутање. Заиста необичан приказ у оваквој ситуацији.

Ко није видио сву силу наших рањеника, родољуба, војске, како се сваљује низ вјечито дуге и безмјерне горо-вите стране ка Сутјесеци, ко није видио онај пламен топова и бацача, запљускивање митраљеских зриа с једне и друге стране и разлијегање грмљавине у кањоне; ко није слушао и видио повике и јурише прса у прса; ко није чуо громовити глас Савин и његову заповијест; ко није видио погинуле борце и издахнуле болеснике на путевима куда се пролазило; ко није сретао онај зелени пламен непријатељских аутомата, — тај ће замишљати овај марш за продор као један од тежих напора и хитања ка главном попришту, а неће знати: да никад тако један народ у двоструким или троструким редовима, уз војску, и на бескрајном путу страдања, није ишао да се хвата укоштац на живот и смрт с љутим чељустима непријатеља, који је оад стезао нас — Трећу дивизију (и групу око ње) и рањенике. Ми смо у обручу, у трећем њемачком кругу, који је затворен на самој Сутјесци око једне изморене, израњављене војске — прозебле, сквашене непрестаном кишом, засипане студеним планинским градом, измигјешаним с оловним зрнима и комадима распрелих граната.

У овом силаску настао је час каменог ћутања који леди груди, јер Нијемци пристижу, а ми се увијамо у глибавим стазама. Иако су многи били увјерени, када смо прешли Пиву која се није могла газити, да нам нема више тако смртоносне опасности а да је не сломимо (познајући Сутјеску из прошле шдине, када се могла прегазити), — ипак нас је зебло, јер Нијемци пристижу. Ова ноћ, уочи 13. јуна, била је критична. Скривено негдје дубље у души, горио је у нама пламен наде откад ое пронијела вест да су савезници отпочели друш фронт. С тим увјерењем умирали су рањени борци и прије Сутјеске. У великој густој поворци, у невиђелици, низ клизаву вододерину, држећи се стабла, немоћна и изнурена, котрља се етрмином бескрајна гомила, поворка рањеника и нејаких. Само ометамо брзо кретање борбених јединица, чији коњи падају под теретом ратне опреме. А и они гладни и изморени; често су клонули у глибави пут који су умијесиле њихове и људске ноге.

Марко Балетић, санитарски референт бригадне болнице, учрлио у лицу, а иначе је мрка изгледа. И по њему самоме, који добро познаје ситуацију, нешто ме косну да неће добро бити.

— Друже Марко, помози у еређивању колоне, видиш, војска треба да прође.

Ја сам истрено и, по могућности, све учинио да се направи неки ред при силажењу. Није многа помогло. Стихија је ишла својим током. Испред саме зоре тек омо на ледини обале изнад ријеке. Разумије се, само један дио, док други још стално прелази преко ријеке, а колона позади непрестано прилази. Само мукло стоји тутањ земље и пљасак воде. Скинуо сам ципеле, евезао једну за другу, ставио око врата, заврнуо ногавице изнад кољена што се више могло, и, најзад, загазио. Вода је била хладна, а не види се ни педаљ пред собом. Коњима за реиове држи се нејач, а на коњима — тим живим прелазима, многи излазе на другу обалу. У вирове брзе, ледене ријеке, падају изнемогли, посрћу ђеца или болесни, гасећи се у талаонима. Неко се удаљио од жице која је стављена преко ријеке куда је најплиће и гдје треба прелазити. Чујући немиле и продорне гласове: „Друже, не дај, утопих се!“ — негдје десно и дубље низ ријеку, спонтано сам се ухватио једном коњу за реп, да не бих пао, јер ми се на сваком кораку клизаво, узгачано и обло камење измицало испод ногу, и кад бих посрнуо, за час би ме маса могла прегазити ако бих се и могао одупрати таласима. Партизан који је на коњу окреће се и виче: „Не, друже, пусти коња!“ и маше руком као да хоће да ме одгурне. Ја се грчевито прихватам и одговарам да не пуштам лако.

И доцкан је војска пребродила. Рањеници прелазе до у зору, а од борбених јединица има још оних које по задатку нијесу успјеле да пређу. Неки су батаљони већ притијешњени иза нас и бране се од мучке навале дивљих непријатељских редова.

13. *Јун.* — Погиуо нам је славни народни херој командант дивизије Сава. Погодило га у главу. Остао је као многе еготине. Ја идем с неколицином друшва одређеним правцем. Нађох се с друтвима из Другог батаљона. О мом брату не знају ништа. Ево нас испод митраљеског гнијезда, и ватре која осипа. Остало их је много на стазама планине. Нае ооморица пређосмо преко једне ријеке у планини Зеленгери (Хрчавке). Пењемо се кроз највише стране и уз њих. Скоро пола дана смо као у вагану. Ево, нађосмо готово цио батаљон, састављен од Петог и Четвртог (неколико бораца). Неке групе су пошле на другу страну, мада смо им савјетовали да иду с нама. Изиђосмо на висину 1710 метара, на Бошчијој глави емо. Отворила се велика борба с неком групом. Чујемо арлаукање наших и врућу борбу. Али се ватра непрестано помиче и још се чује једино она. Ја знам — по-

страдаће. Трапично. О како ми је данас срце искидано, изровано! Ворба на све стране, нарочито према Калиновику. Авион кружи. Непријатељ је запосио многе коте и пролазе, исто као и партизани. Било је и њих данас укочених. Прошли смо планином поред језера и рјечице. Ноћили смо у шуми у коју су дошле јединице двају баталона. Нијесмо ништа јели.

Овдје, на Бошчијој глави, узимам дневник и уписујем. У глави ми је пут који од јутрос пређосмо, као и данашња борба, најжешћа у Петој офанзиви. Ми смо на друму који води поред Сутјеске, низ Тјентиште, а од њега се одваја крчаник, уза страну, горе. Заглибан је друм уз планину, али и онај низ Тјентиште. Размишљам куда ћу. Питам неке, ни они не знају. Веза је прекинута и то ме за срце уједе. То ми се први пут дешава у овом рату, а то је рђав знак. Баталони и главна колона некуд су већ прошли. Вјероватно уз планину. Маса људи не зна правац, да ли горе или низ Тјентиште. Ту виђех учитеља Кадовића и питам га за везу, али ни он не зна. Гледамо куда ћемо. Рањеници и позадина губе везу са борбеним јединицама. Мислим: ако окренем низ Тјентиште — тамо су Нијемци, тамо је равница, голо. Ипак је боље путем уза страну. Тано се још неки оријентишу, мада многи иду оним другим путем. Укрштамо се као да смо двије војске. Збрка! Видјех Боца Лазовића изнад стазе, при једном грмену, како слеђен сједи. Питам га — ништа не зна да каже ни о правцу ни о развоју ситуације. А већ се увелико борба зачиње. На једном пропланку штапски коњи и само један курир. Познајем га, иако му не знам имена. Питам и њега — ни он не зна. Питамо гдје су другови из Штаба. „Сви су на фронт појурили!“ И овај курир некуда пође. Борба се све јаче развија. Око десет сати достиже врхунац. Наши вичу: „Ура!“ и јуришају. Ово подуже траје. Пламен на пламен. Убрзо се повици стишавају, ватра се не развија ка врху планине, она се спушта десно од нас низа страну. И то није добар знак. Мора да је непријатељ надмоћнији, заузео је пролазе и крши наш продор.

Опомињем неке другове да идемо напријед, јер, ено, Нијемци надјачавају. А једна другарица докторка, каже: „Немој паничити!“ Доста сам јој љутито одговорио да она нема појма, а да заиста јутрос разазнајем нека друга оруђа, друге митраље, неуобичајене досад. Моја се тврдња обистинила. То су били „шарци“. А Нијемци су наше већ разбили. Јер у том тренутку, док сам позивао да продиремо, појављује се Живко Жижич, комесар једног санџачког

батаљона, са једно десет-петнаест бораца, и то неко с пушком, а неко и без оружја. Пошто смо се познавали добро као другови из Београда, као да сам у њему видио свој спас, као брата да сам видио. Пришли омо један другом и у таквом тешком тренутку изљубили се. Питам га гдје му је батаљон. „Неко напријед, неко позади!“ Ми смо сад на ливади испод једног врха лијево од главног попришта. Одлучили смо — напријед. Вјеровали смо да се не може изићи. До тада нико од болесних, рањених, од позадине, није ни мрдноу. Све као да се окамешгло. Очекује рјешење битке и позив од наше главнине. Сад кад смо нас двојица и група око нас кренули, за нама се отисну читава колона. Настало је гигање и пробијање између жбунова и пењање уз врх. Наредили смо, ко год има пушку, да иде напријед за нама и да се не смије ниједан каменчић испод ноге скотрљати.

Ево нас право испред митраљеске ватре, а пуца и с лијева и здесна с околних ћувика. Крећемо са врха кроз шуму право ка једној ливади која се зелени. Испод нас десно уза стрмину куда смо изишли један коњаник се преврнуо, други тера кроз грање. И погледам, а оно доктор Ђорђије Вулетић гони и не обазире се ни на што. Ја га опомињем:

— Докторе, видиш ли, пред нама су Нијемци, ти ћеш нас открити, сјаши, преврнућеш се, обориће те!

Он ништа не хаје, као у пламену пролази, а ми од њега лијево напријед, док одоздо с другог врха, који је пред нама никао, високо изнад ливаде, штекће митраљез.

— Побие нас, Живко!

— То су наши — вели он. — Једна од мојих чета које су прошле.

Кажем му опет да је то непријатељ, јер ми се чини да није наш митраљез, некако много бубњи и као да му се не хита. Ипак омо пошли напријед, и таман да избијемо на ливаду, одједном ватра засу у букова стабла изнад нас. Срећом, Нијемци нијесу дали да се помолимо на пропланку, на ливади. Можда су мислили да је то неки њихов строј. Иначе би нас покосили. Враћамо се назад и скрећемо кроз шуму деоно, па опет мртвим углом. А мало даље митраљез са другог ћувика не престаје. Истина, он не бије нас. То је један од главних бункера који је дочекивао чело наших јединица. Ми се увијамо горовитој продоли и таман да избијемо на један пропланак ситногорице, а у том тренутку здоона, оздо, испред нас, искрсну замјеник комесара Другог батаљона Пете црногорске бригаде Лазо Миловић. Сам сам-

цит и као опаљен. Питамо га шта је с батаљоном и бригадом, јер он долази право од главног мјеста борбе. Он каже:

— Ове је разбијено!

Руке су ми клонуле, а дах је застао. Тог дана наду сам изгубио. Питамо га за брата, да ли га је гдје видио. Не зна о њему ништа. Онако уплахирен прилази челу колоне и заједно идемо напријед. Одједанпут изнад нас авион и ми прилегнемо. Он кружи, извиђа, али је убрзо минуо. Ми се брже дижемо, наилазимо на троструку телефонску жицу провучену кроз траву и једва видљиву. Један борац и ја вадимо ножеве из џепа и кидамо жицу, као да самог непријатеља уништавамо. Мало напријед, недалеко од жице, између самих посједнутих врхова, гаа заравни, сједи тифусар, а пред њим ватра која се полако гасила. Питамо га шта ради ту. Он онако хладнокрвно и безвољно каже: „Ето, гријем се!“ Изгледа, био је неки Далматинац. Зовемо га да крене с нама. Не знам да ли је пошао, пошто није показивао неку хитрост и намјеру. Било му је свеједно, иакс смо му напоменули да ту може погинути. Колона је била дуга, могао се гдјегод прикључити. А ја више вјерујем да је остао ту — завазда.

Здесна неко ломи кроз грање. Опет др Вулетић пројури напријед. Више га нијесам видио тих дана. Чудо како је и доведе доспио на коњу. А јуче је био тифусар на Драгош-седлу.

Опет напријед. Видимо кроз шуму, на једном брежуљку, групу бораца, прионулих као отргнут грумен пчела. У први мах учини нам се да је засједа, и питамо ко је. Упознали смо се. То је десетак бораца од неке разбијене чете стркло кроз њемачке засједе, оvdје су се прикупили и сад се придружују нама. Силазимо на ријеку Хрчавку, не изувамо обућу, газимо на вајплићем мјесту. И одемо даље уз бескрајну страву, кроз чију је шуму оглодаво дрвеће и прогризено грање, па изгледа као широки дуги тунел, — туда су наше главне јединице прошле. Свуда се познаје траг. Идемо уз поток да бисмо уморни захватили гутљај воде. Наилазимо ва просута цријева клане стоке. Узимамо, перемо и онако полуусмрдјело једемо. Некако смо опет наставили кроз шру. Чини ми се читав дан хода. Готово до подне остали смо као у котлу, а нијесмо још ни до половине изишли, нигдје још врха не можемо назријети. Авиони нам не дају да се помолимо на пропланку.

Наилазимо опет на готово читав један батаљон. Прошли су куда и ми. Живко се одвој но са својом групом, према сам га убјеђивао да иду с нама. Изгледа да се свако

оријентише према родном крају, или у правду наше главнине. Срећемо по неког залуталог борца. И невјероватно колико је човјек стекао неповјерења према сваком живом човјеку који се нађе у шуми. Не вјерујемо, му, иако има партизанске знаке, иако је у одијелу сличном нашем. Тек када ти се прикључи и питаш из које је јединице, како се зове, онда повјерујеш да је наш.

Први пут једем сријемушу, гледајући како то чине и други. А гладни смо као вуци. Нијесам познавао ту траву, иако сам о њој слушао за вријеме Аустрије да је многим који су се нашли у планини живот спасила. Чуо сам од својих старих како им је много ваљала за вријеме гладних година. Питам једну другарицу која се савила и бере:

— Какво је то биље, другарице? Шта то једеш?

— Сријемушу, друже!

Мени први пут није пријала. Љута је као најљући лук. Изгледа да је много блажа с подводнијег и дебљег земљишта. Ако је таква, она је једра и укуона, може се доста појести. Онако са малим нарамцима сријемуше излазимо на врх, одакле видимо бескрајни простор који прелазимо неколико дана и чини ми се као да нам је у њему дах издахнут, живот остављен. А остављено је главно бојиште, остали су другови, остали су своји и не знаш како, и не знаш гдје. Не знаш ко је жив, или ко је мртав. Борба се још чује и помислио сам да ће можда она група која је пошла са Живком негдје наићи на засједу, па ми жао, пострадаће. А можда се то пробијају и друге групе од правца којим смо дошли.

До у саму ноћ вија нас авион, он тражи, митраљира гдје год опазе кога. У сам сутон биљежим дневник данашњег дана на Бошчијој глави. Продужили смо даље и ноћили поред планинског потока. Неко је наложио ватру. И онако смо, без страже око ње, полијегали. Поред притуљеног огња јутро нас је затекло. Толико смо изнемогли, уморни, ненахрањени да више нико није мислио како нас непријатељ може ту наћи. Чинило нам се, вјероватно, да нас ноћ штити.

14. јун. — Ведро је. Нас неколико силазимо низ шуму ка Врбници. Ту налазимо Први батаљон, и с њиме се по-мјерисмо уз ријеку горе, гдје смо клали нешто брава. Данас сам први пут јео коњског меса и изгледало ми је као говеђе. Кренули смо пред ноћ напријед, гдје има још баталона и гдје је командно особље Пете бригаде. Овдје смо ноћили испод букава. Другови су клали коње и вечерали. Чуо сам

за брата да је рањен у руку и ногу, али је могао да иде и вратио се у правцу Црне Горе. Стигло је доста из болница. Има (бораца) из Далматинске бригаде, а и других дијелова.

Када омо кренули јутрос са ноћишта, изнад ове висо-равни била је измаглица коју је сунце убрзо разбило. У даљини су се видјеле и друге групе које су се кретале у разним правцима. То су, зацијело, наши. Силазећи низ шуму избијамо на обронак одакле се види ријека Врбница. Са нама је жена једног нашег борца, који сад није овдје. Она води дјавојчицу. Мала је и гладна и неспавана — плаче. Настојимо да је умиримо, а ради бисмо били да се нијесу са нама упутиле — бојимо се да ће нас плач дјетета откри-ти ако бисмо негдје пролазили поред прикривеног непри-јатеља. И њену је мајку ухватила нека паника, не може да схвати ситуацију. Она је скоро из Пиве кренула од куће, први пут у збјегу, те се није прекалила. Није још навикла на нашу партизанску дисциплину.

У даљини, на другој обали Врбнице, крећу се наору-жани људи. Сви који идемо заједно имамо пушке, осим поменуте жене, која је изгубила сваки смисао за заједнич-ко оналажење. Чак смо једанпут помислили да мисију из-виђања може вршити и ова жена, и то још погодније јер је без оружја и нема ништа војничко на себи. Али о томе ни говора није било. Она је мислила како ми гледамо да је некако одстранимо. Најпослије, ја сам пошао напријед. Групица је остала да чека. Спуштао сам се полако и опре-зно док нијесам могао потпуно видјети униформу. Можда су партизани, помислио сам, и викнуо сам из гласа:

— Ко је тамо!

Један се одазвао:

— Партизани! Но ко је тамо!

— И овдје партизани, друже!

И питао сам који је по имену и из које бригаде. И ства-рно је био Раде Раичевић из Првог батаљона наше бригаде. Он ми се казао по имену, а и ја њему, те смо се тако упоз-нали. Призвао сам групу да дође и кренули омо преко мо-ста. Раде нае је дочекао и ми смо били први гласници јуче-рашње тешке битке. Овај батаљон је у цјелини био прошао напријед прије него што се главна борба одиграла. Пита јесам ли гладан и вади комад коњоког меса. Никад слађе ништа нисам појео. Такву моћ глад има. Убрзо су борци овог батаљона пронашли неки сир по кућама из којих су становници избјегли. Сир су раздијелили, те смо и ми до-били мало. То је прво освјежење послје неколико дана. У густој шуми крај ријеке данас кољу стоку, па и нама

дају. Чисто човјек не вјерује да је од наше дивизије ма каква јединица у цјелини остала. А, ето, срећом, то се овој десило. У саму ноћ ми смо на ливадама испод букава негдје високо горе у планини изнад Врбнице. Од покланих коња додијелили оу и мени меса. Тако сам вечерао. А за сваки случај дохватио сам букову спицу, направио ражањ и испекао неколико комадића, увио их у лист лопуха и ставио у цеп. Ваљаће ...

15. ЈУН. — Кренули смо ка сјеверу. На једној пољаници планине (Папигаа пољана) формирали су се батаљони. Ја сам са тројицом (Драгутин, Душан и Милева — Перуновићи) пошао назад. Кренуло их је још седамдесет (али не с нама). Ишао сам право преко Зеленгоре, покрај језера, и хтио прећи преко ливаде у гору, нојом би се ишло ка Волујаку. Суерела нас је њемачка патрола и двапут пуцала на нас; једанпут и ја на њих. Вратили смо се језеру и право уза стијене изашли на врх Зеленгоре, гдје нема ништа осим смреке и снијега. И овуда су падале велике бомбе.

По голом терену Зеленгоре, куда смо хтјели прићи шуми, свуда су бункери. Ту су Далматинци водили борбу с Нијемцима. Три мртва друга смо видјели код старе карауле. Још овуда пролази наша војска. Колона се још види да прелази тамо далеко.

Ми смо на врху Зеленгоре — Стог (1812). Овдје смо преданили, да биемо кренули ноћу. Ту је доктор Мито, Јанко, Беко, Лазо Миловић и други. Нама је тешко путовати и продријети. Никад теже. Ноћу у једанаест сати стижемо у Борач. У брду изнад Борча смо преноћили. Спавамо три сата. Устали смо рано и кренули даље — за Црну Гору.

Мирко БАЊЕВИЋ

ИЗ ОДБРАНЕ У ЈУРИШ

ПЕТНАЕСТОГ маја 1943. било је облачно, али је непријатељска авијација ипак извиђала долином Зете и у рејону Никшића. И талијанска артиљерија је била активна. Сјутрадан су јача талијанска одјељења из рејона Уздомир-Дратова Лука извиђали ка Товићу (6 км сјеверозападно од Никшића), али су их наши предњи дијелови напали јаком митраљеском ватром и одбацили у Драгову Луку и на Уздомир.

Седамнаестог маја штаб Пете бригаде је из Сеоца прешао на Буковик. Вријеме је кишовито. Авијација није активна, али зато артиљерија непрекидно туче наше положаје и околна села. Овог дана непријатељ је извршио испад из Никшића према селу Озринићима, с циљем да заузме Каблену главу, коју су партизански одреди из Жупе отели четницима. Тако су се наше снаге код Никшића повезале с онима у долини Зете. Сада су Талијани покушали да прекину ту везу, али су их наша минобацачка и митраљеока ватра приморале да се уз знатне губитке повуку у Никшић.

Сава Ковачевић нас је обавијестио да је њемачка СС-дивизија у покрету према Гацку и Билећи.

Осамнаестог маја, због кише, авијација није била нарочито активна. Наш Први и Трећи батаљон, а, колико се сјећам, и батаљон Прве далматинске бригаде налазе се на линији Горње Поље—Градац. Непријатељска артиљерија и минобацачи повремено дејствују по нашим положајима, нарочито на Градац и Росточе. Наше снаге су после подне напале четничке положаје у рејону Пријевора (6 км југоисточно од Никшића), али је напад одбијен жестоком интервенцијом талијанске артиљерије. Наша батерија је са Лепирице дејствовала на истакнуте тачке одбране Никшића.

Према добијеним извјештајима, СС-дивизија је наставила покрет ка Билећи. Свима је јасно да је поериједи већи њемачки потхват. Мјештани из општине Луково стално долазе у штаб бригаде и распитују у се шта да раде. Сава и политичко одјељење им савјетују да не чекају Нијемце и Талијане, неш да бјеже у планине и да са собом носе храну и најпрече потребе.

Деветнаестог маја вријеме је било умјерено облачно, те талијанска авијација живо извиђа правце ка Гацку, Билећи и Вилусима и бомбардују Никшићку жупу, гдје је погинуло неколико људи и запаљено неколико кућа. Према Никшићу је опрезно наступао један ојачани пук СС-дивизије (четири батаљона, од којих један моторизован) с осигуравајућим дијеловима по висовима десно и лијево од комуникација. У Никшић су стигли само моторизовани дијелови.

Још 18. маја увече дијелови дивизије „Ферара“ су овладали Кабленом главом. Ми смо их окружили, али су се Талијани, уз подршку артиљерије из Никшића и интервенцијом једног батаљона са Приједора, пробали и одступили у Никшић. Цео дан је на никшићком фронту непријатељ био активан, а ми смо повремено вршили испаде у правцу његових истакнутих тачака.

Двадесетог маја наш Први батаљон се рокира улијево, ка комуникацији, ради успјешније интервенције у случају непријатељског надирања. Десно крило батаљона је негдје на Брезовој глави, а лијево крило на к. 956, западно од Сеоца. Трећи батаљон је на комуникацији од Градца до Буковика и дијеловима на Вардару, а батерија топова још на Лепирици. Батаљон Прве далматинске на положају Растовац — Товић опречава надирање непријатеља комуникацијом Никшић — Горње Поље — Јаворник.

Послије подне је и главнина десне колоне СС-дивизије стигла у Никшић. Средња колона, која је наступала преко Дуге (никшићке), напала је батаљон Прве далматинске бригаде у подручју Горњег Поља и Први, Пети и Шести батаљон Десете херцеговачке бригаде на положајима лијево од комуникације Никшић — Јаворник и уопјела да се пред вече пробије до Горњег Поља. Увече су стигли у Никшић штаб СС-дивизије и један моторизовани батаљон, с тенковима и артиљеријом.

Пета црногорска бригада је и даље чврсто држала своје положаје. Друш и Четврти батаљон су овог дана ухрили

у састав своје бригаде. Непријатељев притиоак на овом правцу није био јак, али је артиљерија непрекидно тукла наше положаје око Лукова.

У одбрани на правцу Никшић — Шавник

Двадесет првог маја штаб бригаде се премјестио из Буковика у Гвозд. Артиљерија је по веома лијепом времену цио дан бомбардовала и митраљирала комуникације, села и наше положаје.

У рану зору непријатељ је почео напад с циљем да продре у Никшићку Жшшу, Шавник и на Јаворак. Под заштитом јаке артиљеријске ватре, прва је пошла у напад десна колона (Талијани и четници). Када је ова овладала Кабленом главом и Лазом, прешла је у напад и средња, главна колона СС-дивизије. Дејствујући топовима с тенкова, она је брзо заузела Градац и на њега извукла артиљерију, одакле је тукла Луково и наше положаје на Вујовцу и Вардари. Нијемци су брзо успјели да поправе порушену комуникацију и да до 9 часова с тенковима и моторизацијом избију у Луково, негдје у висини к. 869.

Када је почео напад, на осматрачници на Вујевцу (гдје је била и батеријска осматрачница) налазили су се Сава Ковачевић, начелник штаба бригаде Нико Мартиновић и један од чланова политичког одјељења који је замјењивао политичког комесара Драгишу Ивановића (чини ми се Јефто Шћепановић Чајо). Сава Ковачевић је наредио Јанку Мићуновићу, командиру батерије, да се с батеријом од положаја до положаја пребацује ка Лукову, с тим да противколац пребаци на положај изнад цистерне у Лукову, одакле може сигурно гађати њемачке „пантере“. Негдје око 10 часова девет њемачких тенкова било је постројено као за смотру, те Сава рече:

— Никад љепше мете у животу нећу видјети, нити ће се овом нашем противколцу оваква мета икад показати.

— Пошто је врло добро израчунавао елементе за гађање, Јанко погоди једног, па другог „пантера“, али им не нашкоти ништа, само се мало размакоше. Поче Сава да гађа. Први пут промаши, други пут граната склизну, али тенк оста неоштећен.

— Бацај ово, Јанко, — викну Сава — није ово ништа, мораћемо прибавити боље и сигурније топове.

— Друже Сава, нећу их бацити док сам жив, ваљаће они за друге циљеве као што су и до сада ваљали — одговори Јанко.

Сава се насмија и додаде:

— Добро, Јанко, добро.

Уто стиже моторизована пјешадија. Разви се тешка борба. Неколико тенкова оде према Границама, а остали остадоше на положајима. Око 14 часова непријатељ је успио да одбаци наше онаге из Сеоца и са Вујовца у Ивање и на Тачевине. Батаљон Прве далматинске бригаде је 21. маја задржао непријатеља на Шавном брду и Брезовој глави, али се дијелом снага, због угрожености лијевог бока, морао оријентисати према Сеоцима. Моторизовани дио колоне који је надирео ка Јаворку избио је до Живе, сјеверно од Јаворка.

Сјутрадан су на Тачевинама у Селачкој страни вођене жестоке борбе са средњом њемачком колоном. У борбама је учествовао и батаљон II-рве далматинске бригаде.

Двадесет трећег маја авијација није била активна, вјероватно због рђавог времена (дан је био кишовит и вјетровит). Исто тако била је неактивна и непријатељска главна колона. Овога дана је у штаб бригаде у Гвозду дошао и политички комесар Драгиша Ивановић. Наше снаге су држале углавном положаје од претходног дана, само што су се прошириле мало удесно. А када су стигли Други и Четврти батаљон, упутили смо их ка Јасеновом Пољу.

Двадесет четвртог маја, око 11 часова, дијелови Прве далматинске бригаде, која је напустила Никшићку жупу, прешли су Доње Вучје, тако да су Талијани и четници тога дана несметано ушли у Никшићку жупу и село Драговољиће, палећи и пљачкајући.

У исто вријеме непријатељ је, уз подршку јаке артиљеријске ватре, по цијену великих губитака успио да потисне Пету бригаду и дијелове Прве далматинске бригаде на положај Турково брдо — Ивањска страна — Студена Брестачки врх — Прага. Ноћу 24/25. маја напали смо Нијемце у рејону Јасеновог Поља и нанијели им тешке губитке.

Двадесет петог маја (дан је био облачан и кишовит) штаб бригаде је имао намјеру да се пребаци ка Мокром и Пошћењу, а јединице које су се налазиле на положајима од претходног дана (у састав бригаде ушао је и нови, Пети батаљон, формиран од батаљона Зетоког одреда) водиле су борбе на Јасеновом Пољу и код Шипачна. Непријатељ је

настојао да се дохвати Војника и изравна фронт према средњој колони, која је достигла линију Буковик — Ивање — Кнешпоље, док је лијева колона СС-дивизије потишквала Десету херцеговачку и Седму крајишку бригаду према Горавоком.

Овога дана примијетили смо да непријатељ прегрупише снаге, вјероватно с намјером да продужи продирање ка Шавнику. Сјутрадан, 26. маја, непријатељ продужава да извиђа наше положаје. И ми извиђамо, а на десном крилу вршимо чак и противнапад, али су нас Нијемци одбили.

Двадесет седмог маја (дан је био хладан и кишовит с вјетром, а на планинама је пао и снијег) штаб бригаде је стигао у Мокро. Водимо огорчене борбе за одбраву Брестачког врха. Талијанска дивизија „Ферара“ и четници су предњим дијеловима избили на Кутско брдо, Розим врх и Голо брдо. Изгледа да су Нијемци претпостављали да су наше снаге јаче и утврђене, па чак и да је Шавник утврђен. Због тога су се брижљиво припремали да прво овладају положајима који доминирају Шавником. Они су ујутру подршку јаке артиљеријске и минобацачке ватре, предузели напад на цијелом никпхићком одсјеку и приморали наше снаге, којима је понестало муниције, да се — супротно наређењу штаба дивизије, који је захтијевао да не одступимо ни стопе — повуку на положај Крновска глава — Јаблан брдо — Голо брдо — Војник — Брезна. У жестоким борбама на Брестачком врху, Студеној и Ђурковом брду и ми и Нијемци имали смо тешке губитке.

Двадесет осмог маја штаб бригаде се пребацио у Пошћење. Вријеме је још облачно и кишовито. Пошто се талијанска дивизија „Ферара“ прошлог дана преко Закраја приближила Ђеранића шри и изравнала фронт са средњом колоном, ујутру је почео општи напад на Ђеранића гору, Крновску главу, Јаблан-брдо и Војник. Упркос нашем снажном отпору, непријатељ је, уз велике губитке, успио да овлада поменутим положајима, тако да су наше снаге ноћу 28/29. маја почеле да се повлаче на деону обалу Комарнице, остављајући Пети батаљон испред Шавника.

Двадесет деветог маја, мада је вријеме било кишовито, авијација је бомбардовала Градац, Жабљак и Шавник. Наше јединице су посједале десну обалу Комарнице, ухвативши десно везу с Првом далматинском бригадом, а лијево с мјесним партизанима. Пети батаљон је посјео истакнуте тачке пред Шавником: Градац, Турију и Цуклин, спречавајући непријатељу продор у Шавник. Средња колона СС-

дивизије је тога дана напала ове наше положаје, успјела да одбаци наше заштитничке дијелове са Градца и око 11 часова се приближила Шавнику. Дијелови који су надирали преко Брезне и Војника до мрака су избили на Придворицу и Комарницу, наспрам села Дужи.

Сјутрадан је њемачка авијација бомбардовала и митраљирала рејон Жабљака, Доброт дола (10 км југозападно од Жабљака), Шавника и нека друга мјеста, док су дијелови СС-дивизије, уз подршку јаке артиљеријске ватре, минобацача и аутоматских оруђа, успјели да одбаце Пети батаљон и око 13 часова, пошто су поправили друм код Градца и мост на ријеци Бијелој, ушли у Шавник. Продуживши с моторизованим снагама покрет ка Жабљаку, они су хтјели да се опоје с талијанском дивизијом која је надирала из Пљеваља и настојала да форсира Тару.

Тридесет првог маја цијела Пета црногорска бригада је била на десној обали Комарнице. Лијево, код Доброг дола, уопоставили смо додир с десним крилом Треће санџачке бригаде, која је у оперативном погледу потчињена Трећој дивизији. Непријатељ пали села Мокро, Крушевице, Милошевиће и друга, а народ бјежи у планине Војник и Дурмитор.

Трећа дивизија, која се тога дана затекла на линији Лукавица — Острвица — Бијела — Шавник — Комарница — с. Пива, нашла се у врло тешкој ситуацији. Рањеника и болесника је било много, као и народа у збјеговима, а хране врло мало. Уз то је недостајало и муниције.

Ноћу између 31. маја и 1. јуна извршили смо неколико испада с циљем да вежемо непријатеља за његове положаје.

На Вучеву

Првог јуна сам се састао с Гораном Ковачићем. Разговарамо о ситуацији. Горан је оптимиста. „Ситуација је заиста тешка“, каже, „али ћемо из ње изаћи побједоносно као увијек.“ То је рекао тако сугестивно да нам свима би лакше. А тако је и било. Ишли смо из тешке ситуације, али без мнош другова и без Горана.

Још крајем маја говорило се како Сава треба да прими команду над Трећом дивизијом. А када је 4. јуна стигло наређење Врховног штаба, честитао смо Сави вово постављење. Горан му је честитао у стиху, а Сава, очевидно дирнут, захваљује, диже стиснуту песницу и каже: „Тешка је си-

туација, другови. Али ухватићемо се укоштац с непријатељима и тући их као што смо их свуда тукли“. Истога дана отишао је на нову дужност, према Пиви. При поласку ми рече да дођем у штаб дивизије, с тим да кренем већ слиједног дана. Када смо 7. јуна другарица Милева Лајовић (која је пошла на дужност у штаб дивизије), ја и још неколико другова, у покрету ка Пиви, ујутро око 8 часова стигли у шуму Драгишњица, доживјесмо тешко бомбардовање и митраљирање. Неколико другова је пошнуло и рањено. Цео дан смо на путу. Стално нас бомбардују и митраљирају, јер овог дана прелазе преко Пиве многе наше колоне. Осмот јуна исто. Увече стигомо у Никовиће и одмах продужисмо пут за Доње Крушево.

Деветог јуна, рано у зору, избиомо на импровизовани мост на Пиви, код Доњег Крушева. Вријеме је лијепо и око 8 часова „штуке“ се појавише изнад самих врхова дрвећа. Бацаше бомбе. Гађају и појединце. Негдје из рејона Шћепан-Поља дејствује и њемачка артиљерија. Код моста на Пиви помијешали се рањеници и народ. Прелазом руководи Иван Милутиновић. Узалуд објашњава да борбени дијелови морају прелазити први. Јанко Мићуновић с друговима преноси топове по дијеловима. Око 10 часова опет седам до девет њемачких „штука“ бомбардује и митраљира прелаз. Било је доста жртава. Упркос свему прелазимо Пиву и пењемо се на Вучево. Истим путем је прије нас прошла Седма банијска дивизија. Ооставила је на путу много мртвих бораца. На Вучево стигосмо тек око подне. Пошто смо се мало одморили, Сава нам даде задатке.

Наше снаге још нису прикупљене. Овог дана пристижу на Вучево: Прва далматинска (без једног батаљона), Пета црногорска (без једног батаљона) и Трећа санџачка бригада. Око 14 часова надлијеће нас једна „рода“. Окомила се на плато на којем се налазио штаб дивизије подијељен у двије групе. Политичко одјељење с друговима из Авноја: Веселином Маслешом, Нуријом Поздерцом, Владом Зечевићем и другима, налази се у једној вртаци обраслој буквама и боровима. Усред вртаче наложена ватра. Шума је олистала, али се дим пробија кроз дрвеће. Опомињем их. Они се само насмијаше. Убрзо долетјеше бомбардери и бацаше бомбе. Нурију Поздерца погоди једно парче у пету. Умро је послје два дана. У непосредној близини лежи стари и изнемогли Благота Рамовић, потпуковник у пензији. Кажем му да се склони са тог мјеста, а он одговара: „Не брине се, начелниче, неће гром у коприву; на крају, за мене није ни

штета“. Само што се удаљих, Благоту закачи један рафал из авиона. Послије краћег времена умро је на рукама своје кћерке — партизанке.

На Сутјесци у пробоју

Десетог јуна било је облачно, али је авијација ипак била врло активна. Цео дан извиђа Вучево, Сутјеску, Зеленгору, а повремено бомбардује и митраљира.

На Вучеву се још прикупљају бригаде Треће дивизије. Ту су и рањеници, и болесници, и народ који одступа с војском. Све се измијешало. Ситуација је врло тешка. Јединице малаисале од умора и глади. У штабу Друге оперативне групе и Треће дивизије стално састанци и савјетовања. Закључци и одлуке се сваки час мијењају и допуњају. Нема тачних података о непријатељу, о његовим положајима и јачини. Немају се ни подаци о нашој Првој групи и Врховном штабу. Наше јединице ноћу 9/10. јуна прешле ријеку Пиву. Заштитнички дијелови прешли су на лијеву обалу и задржали се на линији Облик — Дужи — Катун — Стрмац — Главнице. Међутим, непријатељ на десној обали Пиве још од 8. јуна није толико активан, сем авијације и артиљерије. Вјероватно се прикупљао и припремао за форсирање Пиве. Поред тога, беспутан терен приморава га да наступа врло опрезно. Обезбјеђујемо се и од правца Мратиња, гдје је непријатељ нарочито активан.

Заштитница је остала на поменутиим положајима све до ноћи 11/12. јуна, када јој је наређено да одступи за Драгош-седло, ка Сутјесци-

Једанаестог јуна пред мрак претходница Треће дивизије (Прва далматинска бригада без једног батаљона и Први батаљон Пете црногорске бригаде) успјела је да изненади Нијемце и пређе Сутјеску. Отуда смо с овом бригадом изгубили сваку везу.

Дванаестог јуна штаб дивизије је био на Драгош-седлу, а Пета црногорска бригада, један батаљон Прве далматинске бригаде с батеријом топова и Трећа санџачка бригада на просторији Драгош-седло — Вучево. Рањеници су још на Вучеву. О претходници ништа не знамо. Командант Друге групе и делегат Врховног штаба доносе одлуку да се ноћу 12/13. јуна пређе Сутјеска код Тјентишта и да се наступа ка Озрену, за Првом далматанском бригадом и Првом групом. Око 14 часова Сава Ковачевић је позвао на Драгош-седло команданта Пете црногорске Сава Бурића, политич-

ког комесара Драгишу Ивановића, начелника штаба Ника Мартиновића, команданта Треће санџачке Велимира Јакића, политичког комесара Божа Милетића, замјеника политичког комесара Воју Лековића и начелника штаба ове бригаде Жарка Видовића. У присуству команданта Групе и делегата Врховног штаба при Другој групи, Сава је издао штабовима усмену заповијест за прелазак Сутјеске.

Баш у тренутку када су се бригаде прикупљале и образовао поредак за форсирање ријеке, Нијемци су отворили снажну артиљеријску ватру на Драгош-седло и Вис, нанијевши нам осјетне губитке. Било нам је јасно да Прва далматинска бригада није протјерала непријатеља, али нешто ближе о њему нијесмо знали. Око 17 часова Сава је позвао на Вис командира батерије Јанка Мићуновића и наредио му да отвори ватру на негаријатељску артиљерију и да, пошто утроши муницију, закопаа топове. Сава је лично двогледом осматрао плотуне, посљедње плотуне ове батерије.

Нешто послје 17 часова борба је престала. Пошто је поремећен прелазак Сутјеске онако како га је Сава замислио, промијењен је ред у колони, а затим смо се у први сумрак почели приближавати мјестима за прелаз. По Савином наређењу сишао сам на ријеку и помагао у пребацивању јединица. Прелажење је трајало скоро цијелу ноћ, све до око 2 часа 13. јуна. Пред саму зору батаљон Прве далматинске бригаде наишао је на Озрену на предње њемачке ровове, из којих је на њега отворена ватра.

Тринаестог јуна вријеме је било облачно и магловито. Шума је била пуна росе и влажна од кише која је падала претходног дана и у току ноћи. Нијемци су били у рововима на положају Кошур — Озрен у добро маскираним рововима.

Када је батаљон Прве далматинске у зору око 3 часа и 30 минута дочекан блиском пјешадијском ватром с пади на Озрену, развио се за борбу и уз велике губитке успио да протјера непријатеља из предњих ровова, а затим и из ровова друге линије. При заузимању друге линије ровова већ се разданило. Удесно од њега развио се за борбу и Трећи (Мостарски) батаљон Десете херцеговачке бригаде, а лијево батаљон Пете црногорске. Пошто су заузели предњу линију ровова, батаљони су наставили борбу за главни непријатељски положај, који се протезао готово самим врхом Озрена. Дочекани ураганском ватром из аутоматских и других оруђа, наши су се батаљони, претријевши велике

губитке, морали повући на полазне »положаје. Око 8 часова Сава се е Пратећом четом и дијелом штаба упути ка првим рововима непријатељског положаја. Дочекани снажном ватром, заустависмо се у ријеткој шумици, сасвим близу непријатеља. Одједном Сава из свег гласа викну: „Напријед, другови, напријед пролетери!“ Сви батаљони (Трећи и Четврти су већ били стигли) пођоше поново у напад. Сава узе пушку од курира (пошто је код себе имао само велики пиштољ и бомбе) и пође напријед. Послије три до четири корака погоди га непријатељско зрно. Паде на мјесту мртав. Истог тренутка, неколико корака десно од Саве, гађајући непријатеља, погибе и Ђуро Рогановић. Чини ми се да су поред мене, неколико корака од Саве, били Миливоје Максимовић и Милева Лајовић. А када неко од другова рече Савином синовцу Драгану да је Сава погинуо, дечко поче да плаче, али и он, погођен, паде.

Савино тело прекрисмо и продужисмо борбу.

Нешто прије 9 часова стигоше и батаљони Треће санџачке бригаде и одмах уђоше у борбу. Измијешаше се наши и санџачки батаљонаи, јуришају, прорјеђују се, али се непријатељ не миче с мјеста. Неко из болнице, која је била недалеко од положаја, у долигаи Сутјеске, јавља да су Нјемци избили на саму Сутјеоку и да убијају рањенике. Иван Милутиновић и, чини ми се, Радован Вукановић наредише команданту Треће санџачке Велимиру Јакићу да хитно врати батаљон Милована Пековића и запмти рањенике.

Око 10 часова и 30 минута наше снаге су давале последњи отпор. Борба се води на све стране. Покушавамо да се пробијемо из овог ватреног котла. На лијевом дивизијском крилу, кроз шуму Озрена, пробише се неки дијелови Пете црногорске и дијелови батаљона Прве далматинске бригаде *л* ноћу продужише покрет за првим ешелоним, ка Лучким и Врбничким колибама. Четрнаестог јуна спојили су се у рејону Лучких колиба с јединицама Прве далматинске бригаде и Првим батаљонаом Пете црногорске (претходница Треће дивизије) и наставили покрет за Главном оперативном групом. Остаци Треће санџачке бригаде су се по групама или појединачно пребацивали поново преко Оутјеске и пробијали ка Оанџаку, док су се остаци Пете црногорске бригаде, Моетароког батаљона и Другог батаљона Прве далматинске пребацивали преко Матлића и Војника у Херцеговину.

Око 11 часова 13. јуна прикупило се неколико стотина другова, међу којима: Иван Милутиновић, затим делегат

Врховнаг штаба при Другој групи, командант групе, као и Раја Недељковић и Веселин Маслеша. Нионо се могли пробити према Озрену, а на мјесту гдје смо се налазили нионо смјели остати. Сваки минут је био одлучујући. Тада Иван Милутиновић показа руком куда да кренемо. У колони по један пођосмо за њим, прво напоредно с линијом њемачких положаја, а онда на југ, преко изворног дијела Усовичког потока. Преданили смо под Малом Сиљевицом.

Прије неш што омо дошли под к. 1720 формирана је чета од комуниста. За политичког комеара је одређен Радомир Бабић, дотад политички комесар Треће дивизије. Чета је око 12 часова пошла према непријатељском положају, у намјери да изврши пробој. Међутим, дочекана је јаком ватром и одбијена уз губитке од неколико другова. Послије тога кренусмо према врху Мале Сиљевице (к. 1720). Група је око 15 часова стигла под саму коту 1720. На савјетовању је рјешавано куда и како да се пробијемо. Нијемци оу на платоу изнад саме стијене (к. 1720), с митраљеским цијевима упереним према нама и Сутјесци. Не знају да се нас неколико стотина налази под самом стијеном. Саовим смо изнурени од глади и умора. Ипак, нешто морамо предузети. Донијета је одлука да се што прије евакуишемо, најдаље до 17 чаоова истог дана. Одмакли смо се од стијене за једно 150—200 метара, гдје омо, изнад Сутјеске, преноћили 13/14. јуна.

^ЈУТРУ 14. јуна, послије савјетовања, подијелисмо се на групе за пробој преко Сутјеске. Прво поналисмо документе и закопаоно личне драгоцености — да не падну у руке непријатељу. Одредионо вод бомбаша под командом Новака Кнежевића, дотадањег команданта Другог батаљона Прве далматинске бригаде, са задатком да уш<гшти непријатељску поаду на мосту на Сутјесци, око 150 метара сјеверно од Прибоја, гдје је требало да пређемо ријеку. У сумрак, када је вод пошао ка мосту, цијела група је пошла за њим и сјурила се низ стр'мину ка Сутјесци, не придржавајући се упутстава за прелазак. Само што смо загазили у воду, непријатељ нас је из непооредне близине обасуо митраљеском ватром. Ипак је већина прешла Сутјеску и склонила се уз њену стрму и клизаву страну. Требало нам је неколико часова да се попнемо до врха стране. За то вријеме, нако је била ноћ, Нијемци нам побише много другова.

Петнаестог јуна, у рану зору, Радомир Бабић, Рашо Радовић, Ико Мирковић, Вера Ковачевић, Рашо Алексић, ја и неколико другова чијих се имена не сјећам нађосмо се

на гребену између Сутјеске и потока Перућнице. Гребен је го, а пред нама непријатељски положај. Рашо Алексић и ја јависмо се добровољно у патролу да извиђамо и осигуравамо покрет осталих. Нијесмо прешли ни неколико стотина метара када Нијемци отворише ватру. Ранише Раша Алексића, а ја, заклоњен за једну букву, отворих ватру на бункер испред мене. Дозивам Алексића, али се овај не одазива. Онеовијестио се. Звао сам и групу, али је она већ отишла на другу страну, према ушћу Перућнице у Сутјеоку, а затим према Скакавцима. Повукао сам се до Перућнице и преноћио у непооредној близини непријатељског положаја. Гладан и уморан, >нијесам ни спавао. Скоро цијелу ноћ слушам разговор Нијемаца и пуцњаву. Нијемци повремено ракетама освјетљавају просторију.

Негдје око 2 часа 16. јуна повукох се у поток Перућницу, гдје сам у једној пећини нашао два изнемогла и малксала друга — грију се поред ватре. Имена им се не сјећам. Тога дана у рану зору Нијемци напустише положлј и одоше према Зеленгори. Шеснаестог јуна састао сам се с Иваном Милутиновићем, Радоеаном Вукановићем, Митром Митровић, Радомиром Бабићем, Новаком Кнежевићем, Рашом Радовићем и осталима.

По доласку на Трновачко језеро, а можда и нешто прије донијета је одлука куда ће ко да иде. Дати су задаци да се разбијена војска прикупља и нови борци регрутују. Ја сам с групом Ивана Милутиновића пошао у Црну Гору.

Многи знани и незнани другови и другарице, из свих крајева наше земље, остадоше на Сутјесци, дајући живот за слободу свог народа и домовине.

Раде КНЕЖЕВИЋ

ОДЛОМАК ИЗ ДНЕВНИКА

7. ЈУН 1943. ГОДИНЕ. — Данас је петнаести дан како сам рањен. Осјећам се доста добро. По савјету лекара, група рањених у ноге, међу којима сам и ја, последњих дана вјежба пјешачење, по неколико сати дневно. То ће нам добро доћи пошто сваког часа очекујемо покрет.

Чујемо борбу која се води с оне стране Пиве, иако болница већ неколико дана нема никаквих вијести о ситуацији.

Оноћ касно саопштише нам да ћемо данас и ми кренути. Већ су направљени спискови рањеника према тежини повреда: најтежи треба да пођу у Централну болницу, средњи да остану у дивизијској, а они лакши ће у бригадне болнице. Јутрос је саопштен и распоред. Одређен сам за Централну болницу. Нисам задовољан распоредом — тражио оам да идем у бригаду. Лекар није хтио да чује. Био сам упоран. Љут сам на њега. Ипак сам одлучио да идем у бригаду на сваки начин... Сматрао сам да ми треба још само неколико дана па да будем потпуно спообан за јединицу. Први пут откако сам у партизанима одбио сам наређење, али — лекару.

Јутрос рано дошли су нови рањеници. Има их из мог батаљона. Рекоше ми да наша бригада води свакодневне борбе с Нијемцима, којих има више него икад досад ...

Око 8 часова покрет. Вријеме одређујемо према положају сунца, јер сата нема нико. Наш правац кретања је Војиновићи—Јеремићи—Зајићи—Рудине. Неколико другова ми у повјерењу рекоше да и они неће у Централну болницу, већ у јединицу. Лакше ми је што гајјесам сам. Пјешачили смо цео дан. Имали омо само неколико фаћних одмора. Ноге нас добро држе и, ево, практично доказују да смо способни за долазак у бригаду.

Селјаци живе по збјеговима. Селе се некуд напријед са стадима оваца. Изгледа ни сами не знају куда.

Негдје послије подне сусретох се с Рајком Гаговићем, мојим школоким другом из никшићке гимназије. Нијесмо се видјели од почетка рата. Мојој радости није било краја. Нијесмо више само школоки већ и ратни другови, саборци. Задржао се у краћем разговору, јер нијесам смио остајати дуго ван колоне. Рајко ми на брзину рече да је ситуација врло озбиљна, нарочито због све већег броја рањеника које је тешко транспортовати.

У први мрак стигли смо у село Рудине. Колона је на путу добро прошла. Није било већих застајања, иако смо имали само неколико коња, којима су се, на смјену, користили тежи рањеници.

Изгледа да ћемо овдје и преноћити. Ту оу смјештене неке далматинске јединице¹. Пошто омо се мало одморили, ушао сам у штаб Прве далматинске бригаде да се распитам за моју Пету црногороку. Комесар бригаде ми објасни како да се са њом повежем. Предложио је да, ако хоћемо, можемо остати с њима до изласка из ове ситуације. Захвалио сам му изјавивши да је ипак најбоље да идемо у своју бригаду.

Вечерали смо јечменог окроба који су нам дали Далматинци. То нам је данас био једини оброк. Набавили смо нешто мало сламе и легли напољу да се одморимо.

8. ЈУН. — Слабо смо спавали, јер је било хладно, нарочито пред зору. Далматинци остају у селу. Има изгледа да ће послије подне кренути ка Пиви и даље на Вучево. Опет сам био у штабу да чујем има ли каквих промјена у вези са Петом бригадом. Комесар ми предложи да с њиховим јединицама пређемо Пиву, пошто ће Пета црногорска тек сјутра то учинити и вјероватно уопћеним маршем избити на Вучево. Ми из Пете бригаде одлучисмо да до Вучева пођемо с Далматинцима и да тамо сачекамо нашу бригаду.

Покрет око 2 сата послије подне. Мало теже ходам него јуче, али то траје само док се ноге не загрију. Даље у дубини указа се Пива. Провлачила се као конац кроз кањон обрастао у зеленило. Да није оуовог рата, друкчије би човјек доживљавао љепоту природе. Овако гледамо Пиву очима уморних и гладних људи и мислимо шта нас чека при њеном прелазу. Кажу да се доље нормално стиже за неколико сати. А колико ли ће нама требати? А колико

¹ Далматинце сам нарочито заволио од јесени 1942. године, када их је већи број дошао у нашу Пету бригаду. Били су добри другови и добри борци. Брзо смо се спријатељили, а у данима гладовања ми смо причали о качамаку, а они о риби и вину. Особито ми се свиђала она њихова капа са „три рога“, која се рјеђе виђа.

ли ће тек требати да се псшиемо на другу страну? Колона се полако 'спушта стрмим кривудавим путељком. Блато је, па се стално клизамо. Натоварени кон>и у колони кваре ионако слабу стазу. Одмора нема, ни онога кратког застанка, бар пет минута. Ах, да ми је да се бар мало ослоним о какву букву!

Спуштамо се врло споро. Испред нас је нека болница. Било их је на коњима и на носилима; а и они што су носили носила изгледали су горе од ношених. Они што иду пјешнице придржавају се рукама за жбуње, камење, помажу се штаповима и некаквим штакама направљеним од грана. За ову стрмину потребан је двоструки напор. Треба корачати и одржавати се да се не стропошташ у провалију. Ту су и тифусари. Набили ћебад на главу и једва се крећу. Тешко је с њима ићи, а још теже их је гледати. За њих не важи дисциплина. Када застану, тешко их је поново покренути. Зачас наложе ватру, брже неш што оу то чинили кад су здрави. Гледам их. Треба им најмање два мјесеца лијечења и опоравка под најбољм услоаима А овако...

— Види тамо, испод оног дрвета, нешто — рече ми неко.

— Поглед ми паде на три друга. Изгледа да спавају. Приђох да их пробудим да не би остали. Гурнем једног, он се не миче. Ухватим га за руку, — а он хладан, други исто, а трећи као да гледа. Има лијепе зелене очи. Учини рукама неколико слабих трзаја, па и он заврши свој животни пут. Покрисмо их с неколико грана. То су били први које смо данас видјели, а таквих је до ријеке било још много и много.

На носилима поред стазе тешки рањеници. Један, на око три метра даље од стазе, моли неког из колоне да дође до њега. Жали се да су га оставили Талијани заробљеници и да су побјегли у шуму. Он је тешко рањен; сломљене су му рука и нога још прије неколико дана. Поред ноге локвица крви. Неко доведе два Талијана и нареди им да га носе. Тешко да ће он ово издржати. Његова су носила, као и сва друга, посебан проблем. То су два мало дебља дрвена коца с неколико попречних дасака и слабо затегнутим, готово прозирним ћебетом, на којем лежи рањеник. То је заиста страшно.

Наилазимо на четири Талијана која су наложила ватру, пеку кости и једу. Виде да их мрко гледамо, јер је ватру забрањено ложити. Један од њих подиже коску и виче: „Бона манђарија, комеоарио“. Растурисмо им ватру.

Било је још много тешких и тужних призора.

Већ је почео да пада мрак када смо стигли до ријеке. Ех, да има макар мало одмора — бар пола сата или још мање! А Пива? Зар је тако брза и дубока? Зашто тако јечиш? Зар си и ти против нас? И ти си се иопријечила као велика сметња на нашем путу . .

Мало даље види се мостић. Наши -су га направили. То је подвиг раван борбеном. Мост је врло узак, једва нешто око 80 сантиметара. Дисциплиновано, на одређеном одстојању, пролази друг за другом. Под мало већим теретом средина моста се утапа у воду. То је врло опасно, јер ионако га таласи заплъскују.

На другој страни доста је хладно. А уз то се и не види готово ништа. Ту је нека мала ограђена зараван, обрасла травом. Наложене су велике натре. Рачунамо да смо сигурни од авијације по оваквој помрчини. Први пут послје десетак дана сједимо поред ватре.

Одох до моста да видим како пролази зачеље колоне и да се напијем воде. За јело и тако неће бити ништа. С доње стране моста је приступачније. Ослоних се руком на нешто црно и меко. Зар и овдје? Изгледа да се неки од болесних другова нанио воде и више није могао устати. Мало ниже још један. Откуд су ту? Вјероватно из ове наше колоне, из ове болнице која Пиву прелази са нама. На горњој страни моста иста слика. Позвао сам неколико другова, извукли смо из воде умрле другове, оклонили мало даље и „сахранили“ их — покрили травом и зеленим буковим гранама.

Прикупило се доста другова. Готово сви сједе око ватре. Нико не спава. Неки другови ми рекоше да је Сава Ковачевић ту. Ја га нијесам видио.

Овдје омо остали до зоре. Мало омо опавали стојећи.

9. ЈУН. — Доручковали смо младог буковог лишћа с по неким зрном овса.

Покрет око 8 часова. Правац Вучево. Колона се полако образује. Пењемо се кривудавом блатњавом стазом. Споро, врло опорно одмичемо. Чело колоне је иренуло има већ пола сата, а још није одмакло ни стотињак метара. Не знам шта је теже: пети се или спуштати. Па ипак, што смо ближе врху све смо сигурнији. Врућина је. Јавише се и први авиони, проклете „штукe“. Нашу колону не узнемиравају, нијесу нас опазили. Чујемо да спуштају свој терет тамо негдје иза Вучева. Није далеко. Колона иде без застоја и одмора. све је стрмије, па више пужемо него што идемо. Колона је

раздијељена на три дијела. Неки другови још нијесу кренули, виде се доље у подножју. Неколико другова иде &рже, пресијецају нашу колону. Један је комесар чете; не познајем их. Кратак одмор.

Поред стазе понавља се јучерашња слика. Болесни другови полако заостају.

На Вучево смо стигли око подне. Све је пусто. Тамо, у даљини, виде се неке колибе.

Наједном тишину проломи јака експлозија. Облак прашине и ситних парчића челика и камења засу средину колоне. То је био почетак. Значи, чекали су да се колона протегне својом дужином. Легосмо у заклоне. Чекамо десетак минута и поново колона крену, али са много већим растојањем. Још се нијесмо ни средили, кад отпоче страшно бомбардовање цијелог платоа. Развили смо се у стрелачки строј с намјером да се тако пребацимо да шуме, како бар не бијемо били на оку непријатеља. Туку нас бацачима. Сада схватих да је ситуација врло тешка и да је наш „слободни простор“ врло мали.

Један авион кружи изнад Вучева. Бомбардер је, али га се не бојимо. У посљедње вријеме не напада нас по један, па ваљда неће ни овај. Пребацили смо се појединачно до оближње шуме. Нијемци -се нешто ућуташе, ваљда мисле да је засад довољно.

Тек што смо посједали уз јелова дебела стабла, прво нејасан, а затим чистији и рескији звук наговијести долазак „штука“. Има их више од пет. У лету се распоредише. Једна пикира у кањон Пиве, вјероватно на мостић, двије према Волујаку и Матлићу, а друге двије су „додијељене“ нама. Лете врло ниско. Сјетих се четврте офанзиве на Неретви. Били смо на положају код Коњица и у даљини смо гледали како два авиона бомбардују нашу болницу. Али тукла их је наша противавионска артиљерија. А сад је непријатељу лакше. Спусте се ниско, само пазе да не закаче крилима ове наше јеле и борове. „Штуке“ пикирају уз оно језиво завијање сирена.

Сручише велики товар бомби, али тамо гдје смо били прије један сат. Послије поче митраљирање. Заклањамо се иза дебелих стабала и окрећемо око њих супротно од кружења авиона. Ипак смо ово бомбардовање лакше поднијели, јер смо били у шуми. Пуни смо прашине и ситних иглица од четинара. Послије извјесног времена све се утишало. Добро смо се сачували. Није било жртава, бар овдје код нас.

Вечерас остајемо ту. Сјутра долази мој батаљон. Колико се радујем! Сјутра ћу ПОВОЕО видјети своје другове. Неке

вјероватно и нећу, јер је било доста губитака. Сјутра идемо напријед. И то је доста.

За вечеру смо добили мало сирове коњетине.

10. јун. — Спавали смо неколико сати. Около смо имали доста стражарских мјеста и већи број патрола. Послије поноћи је било хладно, те на спавање нико није ни мислио. Запламсала би само по нека ватра, али би је одмах угасили они који су за то били задужени.

Око 10 часова стигао је мој Трећи батаљон. Нашао сам политичког комесара Николу Љешковића, који ми је испричао, укратко, о стању у батаљону и његовим акцијама за последњих десетак дана. Имали су губитака и доста рањених. Одлазим у своју чету. Другови прилично расположени. Шале се на рачун мог дневника и карте Југославије на којој сам редовно уцртавао слободну територију. Кажу да ми је сада лако уцртати слободну територију, а ја им одговарам да сам то већ учинио тиме што сам на мјесто гдје се налази Вучево ставио једну тачку и повезао је најтањом линијом са Зеленгором.

Прије подне авиони су у два наврата митраљирали цијело ово подручје, као и јуче. Послије подне покрет правцем Пријевор—Суха. Колона је поново тучена топовским гранатама.

Добио сам наређење да с једном десетином сачекам бригадну болницу, која је негдје иза нас. Чекали смо цијелу ноћ и за то вријеме се два пута враћали по неколико километара, али нијесмо пронашли никога. Можда су прошли другим путем, или су много заостали.

11. јун. — У батаљон смо стигли око 11 часова. Без прекида смо путовали од 8 часова. Двије чете нашег батаљона биле су на положају. Остали другови су сједели у густој буковој шуми поред стазе којом треба даље ићи.

Неки причају да су се остале јединице пробиле из обруча. О томе немамо тачнијих података. Сви знамо да је ситуација врло тешка, али нас вјера у побједу онажно гони напријед. Нијемци нас преко летака позивају на предају. Када би они знали колико се наши пушачи радују лецима, поготову ако је „бољи“ папир, — никада их више не би бацали. На рачун ових летака било је шале да је то пушачима „помоћ из ваздуха“. Разговарамо о свему.

Неки другови долазе с положаја, који је ту близу, на коси изнад нас. Кажу да Нијемци нису предузимали јаче нападе. Било је неколико сукоба патрола. Изгледа да испитују терен.

Никола Љешковић, политички комесар нашег батаљона, рече да вечерас, а најкасније до ојутра увече, прелазимо Сутјеску. Поред осталог, напоменуо је да има изгледа да оу Прва и Друга пролетерска дивизија већ иза Зеленгаре, да оу на неколико мјеста разбиле врло јака немачка упоришта. Узгред ме упозори да ову вијест не уписујем у дневник и да о њој никоме не говорим.

Ближи се ноћ, а ноћи су, обично, мирније. У густој шуми мрак је као тијесто. Покрети су веома отежани и ограничени, зато се Нијемци нерадо крећу. Ми то ипак можемо. У сваком случају боље се сналазимо од њих.

Коначно, засад остајемо ту. Ноћ као и свака друга у посљедње вријеме. Тишина. С времена на вријеме Нијемци се огласе са овојим „шарцима“, а нешто око пола ноћи примијетисмо два пута по двије бијеле и гто једну црвену ракету из правца Тјентишта.

И овај је дан прошао без хране.

12. Јун. — Око 10 часова покрет ка Сутјесци. Послије два сата стали смо и почели припреме за прелазак ријеке. Требало је сачекати док се наше двије чете врате с положаја и док се прикупе још неке јединице Пете бригаде.

Данас већ није мирно као јуче. С једне и друге стране нашег пролаза штекћу „шарци“, а и одједи експлозије бомби су све чешћи. Одстојање између нас и непријатеља није велико. Наш је задатак да сачувамо пролаз бар до ноћи, када је предвиђено да сви пређемо Сутјеску.

Око 3 часа послјије подне повово покрет. Колона се брзо формира и креће. Њом се преноси неко обавјештење. Пренијех ш и ја без размишљања: „Отвореа други фронт на Сицилији“. Тек сада!? . . . Оноовах, и то гласно. Друг испред мене припита ме шта кажем. Понових псовку још гласније и замолих га да то не преноои даље. Љути смо на савезнике што нас ве помажу, што не прихвате бар најтеже рањенике.

Колоном се преноен нова порука: „Прва и Друга пролетерска дивизија пробиле су све обруче на Зеленгори“. Ова је најмилија до сада. Чини ми се да нијесмо тада осјећали ни глад, ни умор, ни несаницу. То је била радост у тренутку када нас шибају рафали, заглушују учестале експлозије и док сваки час гине неко од наших другова из колоне.

Чело колоне је стало. Пристижу они еа зачеља. Можда ћемо овдје остати до мрака. Стигли су и неки с положаја. Има и лакше рањених. Једна мања колова тифусара се

приближава. Опет стара ствар: ватра задими прије него што су сви посједали. Један окреће празан штап поред ватре и каже да ће убити онога ко га дише прије него што испече месо. Другом, опет, вири испод ћебета подужа коњска кост, без трунке меса. Ко зна откад је носи. Јадни наши тифусари...

Другарица Даница Ђукаиовић види да на ногама имам само вунене чарапе, па каже да би ми врло брзо направила опанке само ако ту останемо бар пола сата. Имао сам срећу и добио сам их, направљене од сирове танке говеђе коже.

Спушта се ноћ. Тишина. Ту смо поред обале ријеке. Чекамо почетак преласка. Сутјеска је врло брза. Преко ње је затегнута жица. Сви ћутимо или шапатом разговарамо. С друге стране ријеке изгледа да нема никога.

Загазили смо у плаховиту Сутјеску. Испод ногу је клизаво да се једва одржавамо уз помоћ танке жице, која се урезује у дланове. Оклизнути се, значило је смрт. Из нашег батаљона је овог часа прешло мало другова. Остали ће тек стићи. На другој страни кратак застанак, посљедњи пред покрет. Нешто шира стаза вијуга поред обале. Још се не чује ништа. Тишина која слуги најгоре. Нијемци су ту негдје, вјероватно нас чекају тамо гдје мисле да је најповољније. Никола Љешковић прича да су овдје Прва далматинска и наш Први батаљон водили тешке борбе. Упали су у њемачки логор, па се борба водила за сваки шатор. Било је много жртава с обје стране. Нијемци су се касније средили и нашим нанијели тешке губитке.

Крећемо. Успон није тако велики, али је страшно бла-то, да једва вадимо ноге из њега.

Моји нови опанци нису могли издржати. Опет сам у чарапама. И тако идемо до зоре, без заотоја. Обавјештења се преносе тихо.

Пред зору нам отежали капци, па се очи саме затварају. Није ни чудно, толике смо ноћи спавали само мало или нимало. Идем и сањам неке лепе снове...

Један друг у колони се мучи с натовареним коњем. Откуд сад тај коњ? Давно смо их оставили или појели. Другу је стварно тешко. Ако на коњу није нешто важно, онда би га требало оставити. Па ми ни онако нећемо проћи с коњем.

13. *ЈУН* — Свиће. Већ неколико дана говоримо: још само данас. Али сада је то оно право — још само данас, још само овај пробој.

Пала је густа магла, па се једва оцртавају обриси околних врхова.

Чело колоне уморних бораца је застало. Још је све мирно. И Сава је ту. Не знам да ли је цијелу ноћ ишао на челу колоне. Изненадио сам се када сам га видио. Сада нам је лакше, јер је командант са нама.

Онда је почело ... Одједном са свих страна, из непосредне близине, заштекташе митраљеви и пушке, групуше бомбе ... Не знам шта се прије догодило — да ли је Сава прије викнуо: „Јуриш, другови, јуриш“, или је прије запуцало... Сава је као вихор, уз оно своје „јуриш“, појурио напријед...

Поред мене, од првог рафала, пао је млади Савин курир Драган Ковачевић. Сава то није могао ни видјети иако је био неких десетак метара далеко, с наше лијеве стране. Драгана сам познавао одраније. Био оам школски друг његове сестре Вјере. На моје питање шта је са Вјером, јер сам претпостављао да је и она негдје ту, не стиже да ми одговори...

Ту, у близини, нашло се тог тренутка више курира штаба дивизије. Ништа се не чује од јаких експлозија бомби и граната. Букве цијепају као громом погођене, а лишће и грање пада као покошено. Ја и курир (мислим да се звао Перо) нашли омо се иза једне букве и готово четврт сата нијесмо могли да кренемо ни корака. Чинило нам се да ће, ако овако наставе, рафали ову букву претестерисати. У том тренутку на неких двадесет метара испред нас одјекну страховита експлозија. „Шарац“ који је дотад сипао ватру према нама најједном ућута. Појурисмо напријед и упадосмо у ров, гдје је поред оштећеног „шарца“ лежао унакажени Нијемац.

Рачунали смо да се пребацимо бар стотињак метара напријед. „Тај „план“ убрза митраљески рафал с наше лијеве стране и ми зађосмо у готово непроходно жбуње. Осврћемо се плашећи се да не наиђемо на Нијемце. На око педесет метара избисмо на ивицу шуме. Пред нама је мали пропланак, а изнад глава бришу рафали. И не помишљамо да претрчимо преко пропланка. Перо предложи да набије шљем на главу и да тако претрчи, али му рекох да би тако опремљен могао погинути и од наших и од Нијемаца. Најзад се договорисмо да се појединачно пребацимо на другу страну и да се оастанемо на уговореном мјесту. Пола пузећи, пола на ногама, стигао оам доста брзо на одређено мјесто. Чекао сам, али Пера није било. Никад више о њему нијесам ништа сазнао.

Остао сам потпуно сам. Митраљески рафали су нешто рјеђи. Спазих јужном страном пропланка колону од десетак Нијемаца коју одједном засу рафал наших с оног мјеста на којем смо се Перо и ја растали. Пошао сам назад, кроз шуму, да бих се прикључио нашим. Када сам тамо стигао, није било више никога. Погријешно сам. Да сам отишао преко пропланка, вјероватно бих се са њима састао. Доље ка Сутјесци чују се краћи рафали и појединачни пуцњи. Куда ћу сад? У близини никога, као да је све у земљу пропало. Дошао сам близу мјеста гдје је јутрос почело. Било је много, много наших мртвих. Од рата смо се назикли на мртве, али оволико на једном мјесту, било је заиста страшно видјети. Изгледа да је највише рањеника које су Нијемци стријељали.

Док сам пролазио овим разбојиштем неко ме из близине зовну. Спазих једног друга. Био је лакше рањен у пету, али непокретан. Молио ме је да га убијем. Склонно сам га у један жбун и оставио му пушку, нека му се нађе. Растали смо се тужна погледа.

Нешто даље наиђох на десетак другова. Међу њима је био и Петар Перутовић, од кога сазнадох да је Сава погинуо.

Близу је 11 часова. Рекао сам друговима да познајем овај терен и предложио да се одавде што прије извучемо, преко тешко пролазних стијена које нијесу биле далеко. Претпостављао сам да се Нијемци нијесу могли попети тамо. Међутим, послје готово два сата повлачења уз литице, видјесмо да су Нијемци и овдје стигли. Другови се љуте на мене, а мени је много криво. Морали смо се крити иза стијена, јер су нас Нијемци осјетили, и свако даље кретање било би врло ризично. Остали смо овдје до мрака. У први мрак спустили смо се поново на Сутјеску. По мраку је прегазисмо, и то на истом мјесту гдје и синоћ. Сада без оне жице, за коју смо се прије тако грчевито држали.

Удаљисмо се од обале у гуету шуму. Ту сам преврио рану на нози, рану која је посљедњи пут превијена прије седам дана. А затим кренусмо даље.

Радивоје МАКСИМОВИЋ

МАЈЧИНА НАДА

ПОСЛШЈЕ погибије двојице синова и мужа, Анђа Бољевић више није могла остати на овом огњишту у Пиперима, са двије мале кћери. Молила је зато посљедњу своју наду, јединог живог сина:

— Води нас са собом, једини мој. Надо моја. Од пуне куће мушких глава ти једини остаде, поносу мој, звијездо моја неугашена . . . Већ дуго те нијесам видјела. Био си у Босни . . . Не могу више овдје издржати. Смију ми се изроди — четници. Радују се мојој невољи . . . Муче ме . . .

Држи мајка у загрљају сина док теку ријечи, кроз сузе и јецај. Сузе су пошле и Стеву, борцу и комесару. Тежак је био тај сусрет с мајком и његиним преосталим надама. И срце борца мора омекшати пред мртвом браћом, пред мртвим оцем и тешким мајчиним сузама. Знаци политичког комесара батаљона, на лијевом рукаву доламице, нијесу ни могли да га обавезују на друкчије држање у сусрету с мајком и сестрама у црини.

— Хоћу, мајко, поћи ћете са мном, с мојим батаљоном.

Њих четворо пошло је ка батаљону. На окуци сеоског путевља Анђа се још једанпут окрену да види дом, затворен и пуст. Обећа сину да више неће плакати . . .

Дошли су на Биоче 19. маја 1943. године. Батаљон се обрадовао тој малој, необичној партизанској групи коју је довео комесар.

Тек што су стигли, командант приђе Стеву и одведе га у страну, да му каже новости. Послије тог разговора наређен је збор батаљона. Стево је говорио о ситуацији. По његовом снажном, војничком гласу није се могло наслутити да су вијести неповољне.

Мајка га је тада први пут видјела какав изгледа док говори великом скупу војника, читавом батаљону. Била је узбуђена. Више је гледала у њега него слушала ријечи.

у мислима га је упоређивала с јунацима из првих ратова, које је, још млада, гледала на Скадру и Бардашолту, с онима које је гуслар опјевао. Ћутала је и вјероватно је у себи мислила да се није узалуд око њега мучила и на школу га чак у далеки Загреб слала. Као да је знала да ће овим горама и овом човјеку на камену затребати...

У том размишљању изненади је звонки глас синовљев:

— Другови, почела је пета офанзива. Непријатељ је поново кренуо ...

Анђа је схватила све, разумјела. Јер је о офанзивама и раније слушала, причали су јој о шима илегалци.

Преостало је још само пола сата да се батаљон спреми за покрет који ће услиједити у 11 часова. За то вријеме Стево је сазвао чланове Партије, на договор. То је био један од оних кратких састанака, на којем је Стево прецизирао задатке комунистима. Објаснио је задатак батаљона и указао на тешкоће и напоре који их очекују. Није заборавио да друговима скрене пажњу и на то како треба да раде с борцима који су тек стигли у батаљон, као попуна.

Пратећи сваки покрет сина, Анђа се питала што оно сада раде, ко су они што су се издвојили. Када не би међу њима видјела и неке борце, рекла би да су се старјешине скупиле на вијећаше, а овако, збиља не зна о чему је ријеч. Размишљајући о томе, наједанпут повеза тај окуп са састанцима на које је Стево ишао прије рата. Сјети се како је једанпут тада казала Стеви: „Оине, ти све нешто кријеш од мене...“

Утонулој у те мисли, не би јој право кад чу командантове ријечи: „Батаљон, покрет!“ Али се диже и са двије кћери крену.

За командантом и комесаром, узаним сеоским путевцима, маршевао је батаљон свијен у колону. Путем су командант и комесар наизмјенично обилазили колону, прозборили ријеч двије с борцима, одговарали на шихова питања, и поново одлазили на чело колоне. С комором батаљона ишла је и Анђа. По природи јака и хитра средовјечна жена, није осјећала велики умор. Дали би јој понекад и коња да појаше. Често је припиткивала интенданта хоће ли бити борбе, мада је и сама знала да до ње, прије или после, мора доћи. Смишљала је како ће рећи Стеву да се сувише не истиче, и да не заборавља да је посљедњи мушки издак њеног порода.

Батаљон је стигао на Јасеново Поље 23. маја. Ту је заноћно. Обилазећи борце који су се спремали на починак,

Стево дође и до мајке. Упита је да ли се уморила и охрабри ријечима да ће и ове м[^]уке једном проћи. Мајка му окиде титовку, па, мијешајући прстима његову бујну косу, поче га молити:

— Стево, сине, немој много да се иотрчаваш у борби. Видиш, лети зрно на нас као да оно проклето. Чувај се. Пази на себе. Ова наша борба ће побједити и ако ти не будеш увијек први. Пази се, преклињем те млијеком којим сам те задојила ...

Стево је мајку љубио и грлио. Знао је да ће је тако најбоље утјешити, најбоље одговорити на њене молбе. Одлазећи од ње, посвршава још неке послове, погледа како се борци одмарају и провјери јесу ли стражари на својим мјестима. Политички комесари су, по неном написаном правилу, увијек последњи ишли на одмор, тек онда када би се личном контролом увјерили да је све у реду. И Стево је био такав, као и онај комесар у Словенији, Хрватској, Македонији, — сви они били су такви. Зато су их и називали „душом јединице“. Када је ове обишао, негдје дубоко у ноћ поново је дошао у штаб. Затече команданта гдје, уз свјетлост шкиљаве лампе, размишља над отвореном картом.

Замислио се и Стево над картом, и послје неког времена запита:

— Да ли је све ово у складу с идејом одбране коју је поставио штаб бригаде? Наша је улога заштитничка, а она је, као што знаш, увијек тешка ...

Командант му је показао заповијест, коју је потписао Сава, те је заједно прочитао. Све је било у реду.

Уморни и поспани, лежећи с опремом на сељачкој сламарици, још душ су, поред ватре, разговарали и провјеравали своје анализе. На то се Стеву надовезаше мисли на мајку. „Шта би тек сада она казала када би знала да још нијесам заспао ...“

Учинио им се да су тек заспали, кад их стражар пробуди:

— Устајте, другови, као да се нека колона упутила од Горњег Поља цестом ка Јаворну. Мислим да су Нијемци. Негдје даље као да тутње тенкови.

Командант и комесар скочише. Ослушкујући с високих степеница сеоске куће, оцијенише да се стражар није преварио.

Курири се разиђоше и батаљон је, за трен ока, био на окупу. Брзо изађе на положаје. Командант и комесар направише распоред. Борцима је наређено да пуцају само на

уговорени знак, кад непријатељ приђе на мало одстојање. То наређење није било потребно поновити. Сваки је борац знао и волио то опробано правило партизанског ратовања.

Анђа је с комором отишла према Шавнику. Осјетила је да се нешто опрема. И жељела свом својом душом да наши успију, да потуку душманина. Жељела је освету. Хиљадоструку освету.

Одјекнуше ускоро плотуни бораца Другог батаљона. Међу изненађеним Нијемцима, затеченим на равном терену, без добрих заклона, настаде комешање. Били су тучени и с бокова. Узалуд су њемачки официри покушавали да среде изломљене редове. У ватреном цаку који им је припремио Други батаљон Пете црногорске бригаде било им је врло тешко. Ни тенкови им нису помогли. Партизански топ с југозападних падина Војника ометао је њихове покушаје. Нијемци почеше да одступају, остављајући приличан број лешева у сивозеленим униформама. Тенкови су им крчили пут, али овот пута у обрнутом маршевском поретку. И борци и руководиоци наших јединица били су радосни. Ратна срећа у овим почетним борбама пете непријатељске офанзиве била им је наклоњена. Ратни плијен је био велик. Било је и нешто да се попије и погједе.

И Стево се веселио као и други. Претходна непроспавана ноћ је уродила плодом. И ову је борбу записао у свом марљиво вођеном дневнику. Одмах су послали извјештај штабу бригаде. „Поиграваће брк друга Саве када га буде читао. Имаће се чему радовати... Само ако буде овако ишло и на другим секторима, непријатељска офанзива ће брзо пропасти“, говорили су Стево и командант.

И Анђа је чула за ту побједу. Курири су наишли поред коморе и саопштили вијест. Радовала се. Рачунала је: „Када би у овој бици на моје три мушке погинуле главе било по двадесет непријатељских, била бих задовољна“. Њој је ово, послје фебруарских дана 1942, била прва борба коју је из непосредне близине слушала. И као да ее препородила. Стева није више опомињала. Не, шворила је: „Напријед, сонолићи моји. Напријед и ти, соколе мој. Крила су ти поломљена, погибијом оца и браће, али не дај се. Нијеси сам..

У буковом гвозду бирала је сува дрва да би ватра јаче горјела. У част побједи требало је војсци добар ручак спремити. И она је војник батаљона који је добио битку. Кува храну за свој батаљон, за војоку свога сина.

Двадесет осмог маја по подне дошло је наређење да се јединице Пете бригаде, из рејона Јаворка и Крновске главе, пребаце преко Шавника и посједну јужне падине Дурмитора.

Батаљони су се плански пребацивали и запосјели нове положаја. За вријеме затишја чланови Партије су одржали састанке. И ској евци своје. Требало је издржати. Комунисти знају да су они најчвршћи стуб, стуб који мора издржати. Њихов је примјер морао бити поључан и за друге. Била је то позната ствар. Командант и комесар су држали и четне конференције, по смјенама. Борцима је требало објаснити све. Од њих се ништа није крило. Они су свјесно постали борци ослободилачке партизанске војске, војници револуције.

Од 29. маја до 8. јуна увече јединице Пете бригаде водиле су борбе. Психички и физички било је тешко издржати. Често одлагање рокова повлачења изазивало је, сваки пут, нове напоре старјешина. Борце је требало држати у сталном курсу збивања.

Напори бораца били су дошли до крајње границе. Али сазнање о томе да воде тешке заштитничке борбе за спасавањених и болесних другова уливало им је снаге. Можда је то случајно, али је такав био непосредни задатак бригаде у свакој офанзиви. У трећој, дјелимично у четвртој, а ево и сада, у петој.

Анђа као да није схватала ситуацију. Њој се свиђало што се тако споро одмиче од родног краја. Тих дана мало је када видјела сина; он на положајима — а она с комором у позадини. Прижељкивала је да га види, а вољела би и да јој нешто рече о ситуацији. Интендант им је говорио нешто о томе, али ...

Осмот јуна, око подне, дође наређење за покрет. Сви су одахнули. Доста је било у том паклу. Доста је било и верања по гудурама Дурмитора. Командант и комесар су тихо разговарали маршујући на челу колоне. Интересовало их је гдје је обруч пробијен, које су то јединице биле, шта је с Врховним штабом и шта је са другом Титом. Једва су чекали да виде друга Саву или неог из штаба да им то каже.

Негдје у аколики Недајна Стево наиђе на групу партијских радника која је имала задатак да се пробије у Црну Гору. Међу њима нађе свог старог друга Тома. Када су га другови упознали са ситуацијом, он позва Тома у страну да му — када је већ у друштву другова који су били добро

обавијештени о свему — интимно, као некада раније, исприча све што зна. Томо му је рекао оно што је знао. И разочарао га помало, јер је он, очито, очекивао нешто више. Испред самог растанка, за успомену, измијењаше двогледе и торбице. На крају се, по обичају старих и добрих другова, бораца који се раотају, изљубише.

Преморене и тладне јединице Пете бригаде 9. јуна су се кретале према селу Горњем Крушеву. Близу њега је био мост преко којег су јединице прелазиле Пиву. И Анђа је била у једној од колона. Погледом је пратила дио војске која се пењала уз стрмину према Вучеву. Није је дрпала та окомита вијугава стаза којом ће се пети и она. Јер је прешла у животу много таквих. Пела се она уз Лебршник, Штитово и Лукавицу, раније, у мирно доба, када је излазила у планине породицом да свјежим зраком напаја своје синове и кћери, да би јој били љепши и снажнији. Навикла је већ и да гледа мртве и рањене. Постала је јача и борбенија. Увиђала је да тако мора бити, да није било друге. Иван, Радован и Сава (њега је сад први пут видјела) улили су јој још више снаге. Када их је срела и поздравила се са њима на мосту, рекла је кћерима:

— Видите, држе се као стари ратници, биће добро.

И на Стевов батаљон дође ред да се пење уз Вучево. Таман када је Стево био на мосту, препозна га Јован Иванчевић, који је као тешки рањеник лежао у пећини поред моста. Јован је узвикнуо:

— Стево, брате, друже мој, дођи, убиј ме. Не остављај ме Нијемцима да ме кољу. Стево, друже, дођи!

Стево му је пришао, однио му чутурицу воде, рекао неколико утјешних ријечи и тешка срца пошао даље.

Уз Вучево се наилазило само на тешке призоре, на мртве другове, на рањене, болесне и изнемогле, који се већ неколико дана пењу уз брдо, корак по корак, и никако да га пређу. Било је и таквих који су се попели на брдо, сјели да се одморе и — ту умрли. Један рањени партизан еједио је наслоњен уз камен на врх брда, са струком траве у усима. Снаге је само до тог камена дотрајало. И ту је издахнуо.

Јединице су се журиле у еусрет новим задацима. Морале су што прије избити на Вучево. Дужност према рањеницима нијесу ни овога пута могле да забораве. Гладни и изнемогли борци и руководиоци, без разлике, подметали су леђа још гладнијим, изнемоглијим, рањеним друговима да би их изнијели на Вучево.

Девог јуна пред вече јединице су изишле на Вучево. Борци нијесу имали времена ни да обришу зној с измучених и омршављених лица. Добили су наве и тешке задатке.

Стевов батаљон је отишао према Волујаку да са те стране обезбиједи оно мало парче слободне теритарије око Вучева. Ни тај задатак није био лак, јер је непријатељ с Волујака тукао право у главу. Шума, стари наш пријатељ, спасла је батаљан да сав не изгине. Стево је и овдје достојно чувао име човјека, борца и комесара. Храбрио је и оаколио борце, гав'орио им о снарам пробоју, послје кога ће их поново прихватити Басна, нахранити, загрлити. Само да се издржи.

Послје изласка на Вучево, због брзих покрета батаљана, Анђа више није знала гдје је Стево. То није знао ни интендант. Није било времена за павезивање с коморама; о шима се пабринула бригада, омјестила их у шуме, да их авиони и артиљерија не би пронашли.

Тек овдје је Анђа видјела све страхоте рата. Свијајући кћерке око себе, да би их заштитила од зиме и ока непријатељевог, паново је пачела да тугује. Зажељела се Стева, који јој је био далеко од очију. Причишавало јој се да у пакленој ватри распознаје машинку снага сина. Чинило јој се да је некако замукла. Хтјела је да буде уз сина, да му помогне, да се свети, да баца бомбе. И пошла би за шим да кћери не вриснуше и у плач не ударише. Натјераше је да одустане од те намјере. Ипак рече кћерима:

— Сачекајте, одмах ћу се вратити.

Пође, на крај шуме, до једног пошнулог борца, скиде са шега пушку. „Узећу је, нека, требаће ми“, рече у себи кад се врати натраг. И паново западе у тешке мисли.

Дванаестог јуна Друш батаљон доби ново, кратко наређење да најхитније крене према Сутјесци ... Да иде само кроз шуму.

Командант и комеоар на челу нолоне. Овога пута нијесу ништа разговарали. Сваки је за себе размишљао. Ни борцима није било потребно упутити уобичајено „тишина“. Сви су очевали нешто велико: борбе, пасљедши окршај, пробој, Босна, Тито.

Око 11 чаоова, на једном малом прапланку на десној обали Сутјеске, наиђоше на штаб Треће дивизије. Батаљон одведоше замјеници. Смјестише га у шуму кају им је Сава показао руком. Командант и комеоар остадоше. Када се и остали прикупише, Сава поче извиђаше. С једне чуке је вршио процјену непријатељских онага и положаја. Када је

то завршио, дао је задатке батаљонима. Није заборавио да им рече и ово:

— У случају да се обруч организованим јуришем не моте пробити, пробијајте се по групама. Зборно мјесто село Изгори ..

Штабови батаљона пошли су ка јединицама. Пошао је и Стево, са командантом. Још уз пут су утаничили шта идх треба радити. До часа одређеног за прелазак Сутјеске (сјутрадан, 13. јуна у 2 часа) имали су времена да сврше неке најважније послове, да доведу бататБон на положај, да објасне задатке командама чета и водова, да изврше политичку припрему с борцима.

Када је дошао ред на политичку припрему, Стево је у једној ували окулио батаљон. Настојао је да сваку појединост објасни, образложи. Давао је савјете, упутства. Ту је, пред батаљоном, предложио партијској организацији да неколико бораца прими у своје редове. То оу били они који су се у посљедњим искушењима јуначки понијели. Читав батаљон, сви чланови Партије и Скоја, гласали су — за. Гласали су сви заједно. Сви су ое осјећали комунистима.

Стево је нашао времена и да пронађе интендантуру. Давао је и њој задатке. Нијесу га послушали. Оставили су коње и кухиње и са њим пошли у састав батал>она. Није се на њих љутио. Разумио их је. У батаљону, међу борцима, осјећали су се сигурнијим. Састао се и с мајком. Шалио се на рачун њеног оружја — дугачке талијаноке пушке. Задиркивао је и сестре. Настојао је да не разговарају о тешким стварима. Био је њежан и пажљив. И мајка се била разњежила. Враћала му је пуном мјером. Још топлије. Она је то знала. Била је мајка.

Када су све посвршавали, рекоше друговима да одспавају, да се одморе. Да искористе прилику, јер ко зна хоће ли сјутра навече имати времена за то.

Све је утихло. Само по неки рафал њемачких „шараца“ с оне стране Сутјеске опомињао је да шума није гхуста, да живот, какав-такав, у њој траје.

Командант, комесар и још неке старјешине и људство одређено за обезбјеђење нијесу спавали. Комбиновали су и рачунали, шапућући измјењивали мисли.

Познајући борбеност својих другова, били су сигурни да ће се пробити. „Ако се случајно не пробијемо, онда знајте да то не би могла учинити ни једна друга војска. Ни Буђонијева коњица, ни Чапајевљеви козаци, ни ма која војска од француске до кинеске револуције“, говорили су коман-

дант и комесар, гледајући стрме падине Зеленгоре и правац којим су прије неки дан прошли пролетери с Врховним штабом на челу.

Ноћ тамна, маглопита. Док су се други одмарали или размишљали, командант и комесар оу непрекидно гледали у фосфорни бројчаник комесарева сата. Можда никада као ове ноћи нијесу осјећали такву одшворност. Како и не би! Знали су да бију једну од највећих битака.

Што се више приближавао одређени час, били су све више узбуђени. То је било управо оно узбуђење кој е се преживљава увијек кад се очекује одсудна борба. Само је сада оно било још веће и снажније, јер је и циљ био већи, ситуација тежа, непријатељ јачи. Не због страха, већ због одговорности, јер ти триуци били су тешки, узбудљиви. Чули оу један другоме било у ноћној тишини. Ти неравномјерни откуцаји орца снажно су тукли. Та крв њихова као да се хтјела претворити у снагу која би попут лаве прелетјела њемачке обруче и ровове, бункере и утврђења и стигла на врхове Зеленгоре.

— Крећемо нешто раније — шапутао је командант Стеву. — Војску да пробудимо најмање пола сата раније. Треба да се расани, припреми. Ноћ је, све то иде спорије . .

— Још десет минута — рече комесар.

— Још десет — потврди командант.

Минути су им и брзо и споро пролазили.

Када казальке показаше одређени час, устадоше и пођоше да газе валовиту воду Сутјеске. Прегазили >су је на два-три мјеста. На свом правцу прво су је прешли командант и комесар. И други су је прешли релативно лако. Само је вода занијела двоје, али оу и њих опасли.

На лијевој обали Сутјеоке били су сви тачно у одређено вријеме. И Анђа оа дјевојчицама. Када су прешли ријеку, Нијемци су стали сваки час оовјетљавати терен ракетама. Сви -су тада полијегали. Анђа није знала да то треба. Стојала је. Легла је тек на командирову општу примједбу.

Одједном реска командантова команда пробуди наоко уопаване шуме Зеленгоре.

— Јуриш, друшви! — одјекнуло је као експлозија.

Батаљон је пошао на јуриш. Командант и комесар и даље су на челу. Бацају бомбе, гађају, командују. Први ровови су освојени.

— Без застајкивања, напријед — соколио је Стево.

Гладни и изнемогли борци радо би се задржали у освојеним рововима да мало прочепркају по ранчевима погину-

лих Нијемаца. Али нијесу имали времена. Чули су глас комесаров. И слушали га.

Батаљон је кренуо и у други јуриш. Али није успио и да га доврши до тренутка када је његовог комесара Стева Бољевића погодио њемачки снајпериста.

Погођен у чело, комесар Стево је пао. Пао је на бојишту гдје и његов вољени командант Сава. Његова се крв измијешала с крвљу хиљаде другова који су ту пали. Са зелених гора Зеленгоре као да оу точиле сузе. Сутјеска је, крвава, текла.

Анђа је погнуте главе пошла држећи дјевојчице за руке. И четврту, последњу МЈШхку главу из куће — изгуби. Није плакала.

Ни данас не плаче. Неће Милића, Милорада, Пека и Стева хероја да жалости.

Скаменила се. Чека. како она каже, да се једног дана нађе са њима.

Чека унедочек.

Вукалица МИЈУТКОВИЋ БЕДО

РАЗМИЈЕЊЕНИ

ПРОЉЕЋЕ 1943. године донијело је и посебну радост затвореницима окупаторске казнионе у Подгорици. Партизанска војска, продирући из Босне, кроз Херцеговину, Санџак и Црну Гору, разбијала је и уништавала окупаторске и квислиншке снаге на Неретви, Прењу, Јаворку, Колашину, Биочу. Раоположење затвореника-симпатизера КОП-а, до којих су стално стизале вијести о тим окупаторским и квислиншким поразима, било је у знаку скоре слободе.

Бригадир затвора донесе 18. маја у 7 часова списак и прозва: „Раичевић Михајло, Новаковић Милован...“ — укупно 40 имена. У камион! Смјестише нас заједно с карабинијерима и повезаше по двоје. Ја сам био пар рањеном партизану Банићевићу, којем рана у лакту већ девет мјесеци не зараста. Из ње цури гној и испада по нека копчица. Сваки покрет моје руке и тресење камиона повреди његову рану и изазива бол.

Стигосмо око подне у Никшић. Спроведоше нас у затвор, на преноћиште, док се не заврше преговори између наших и Италијана. У овом затвору сада је другачији поступак. Карабинијери су до тада били љути као пси и стално су псовали затворенике („Ећеп!!“, „Рогко <310“ и сл.) а сада нас послужују бомбонама и чоколадом. Кажу нам како ћемо сутра бити код својих кућа — у шуми.

Последња ноћ у непријатељском затвору била је дуга.

Деветнаести мај. Поново прозив, укрцавање у камион и — покрет. Овај пут одвезаних руку. Испред нас, у отвореним штапским колима, са жутом и италијанском државном заставом, сједи група виших италијанских официра — парламентарца. Нашој радости нигдје краја, нарочито кад угледамо партизанске заставе, нашу војску и наше парламентарце...

Дођосмо до мјеста размјене. Карабинијер приликом прозива покуша последњи пут да нама наређује, али мало ко од нас слуша прозив. Похрлимо у сусрет својим друштвама, које нијесмо видјели пуну годину дана. Не знамо шта прије да их питамо.

Послије завршене размјене затвореника и заробљеника, нас распоредише у Пету црногорску ударну бригаду. Њени батаљони су водили борбу ту близу, према Никшићу. Иако су логораши били мање-више исцрпљени и физички и психички, одмах су отишли на положај, у први борбени ред. Жељели су да се што брже „рехабилитују“. У првој борби и у првом јуришу изгинуло је или рањено више од половине. Своје неискуство, а многи и своју не баш превише разбориту храброст, скупо су платили. Нијесу се користили никаквим заклонима. Стево Нилевић, радник из Подгорице, истрчао је испред свих на јуриш, позивајући другове логораше:

— Напријед, другови, нека се зна да ми нијесмо кукавице.

Трчећи исправљен неколико десетина корака, пао је изрешетан митраљеским рафалом. Ту је пало још осам другова логораша. Жељели су, ако не да иду у борбу испред искусних и прекаљених пролетера из ранијих офанзива, а оно бар да не изостану. Тако оу њихов понос и осјетљивост на „пријекоре“ у затвору допринијели да не преживе ни прво поновно ватрено крштење.

Волница Треће ударне дивизије стално је у покрету. Рањеника много. Непрекидно пристижу нови, а стари, ако само могу ходати, желе да се врате у своје јединице. Инструмената мало, а као завојни материјал служе чаршави. Зачудо, нема много инфекција. Приликом превијања не чује се јаук. Један необичан приказ остаће ми вјечито у сјећању. У једном ноћном противнападу парче топовске гранате ПоГорДИЛ^о је једног борца Пете бригаде и развијело му читаву доњу вилицу. Пао је у несвијест и остао ту, јер га другови ноћу нијесу могли пронаћи. И Нијемци су се повукли; а повукли су се и наши. Рањени борац је остао. Цијеле ноћи је лила киша. Негдје у зору се освијестио и прикупио толико снаге да дође до превиј ампута. Доња вилица са брадом била је разнесена, а језик се отегао, јер су мишићи и живци у његовом коријену били искидани, тако да га не може увући или акупити и приближити горњој вилицы, која је била читава. Није могао да говори. Знао је помало да пише, те нам је тако, помоћу оловке и папира,

испричао свој случај. Доктор Кликов-ац му је завојем и фластером причврстио језик и прегано рану. Покушали смо да му дамо млијеко помоћу гуменог цијева право кроз ждријело у једшак, али нам то није пошло за руком, јер је и једшак био повријеђен. Убрзо је подлегао ранама, али ни покретом ни ријечју тај храбри борац није одао своје болове.

Мислим да је то било 12. јуна, када нам је, ујутру око 7 часова, Ђуро Рогановић оаопштио да се болница Треће дивизије расформира и да рашеници и болесници треба да иду у своје јединице. С неколико другова упутио сам се према Сутјесци.

Ноћ нас је затекла при спуштању низ кашон Сутјеске. Ту нас стигоше борци Пете црногорске бришде. Журе и један другоме преко везе преносе: „Пожури, пожури!“

Послије преласка Сутјеске, 13. јуна, нашли смо се на једној чуки нае двадесетак другова и другарица, већином из збјешва, болесни и рашени. Између осталих била је ту и једна другарица из Бооанске крајине. Носила је дијете на рукама. Муж јој је погинуо прије неки дан. Дјетету је могло бити 7—8 мјесеци, а изгледало је као да нема на три. Плаче, гладно је, узнемирено од сталне пучшаве. Мајка покушава да га умири. Када не упијев-а, поче да нас преклише и говори:

— Другови, ово ће вас дијете одати. Навући ће Нијемце, задавите га! Ја сам му мајка и то не могу учинити.

Један од другова проговори:

— Другарице, шта можеш! И ове горе и шуме стешу. Обавиј му око главе овлаш мараму да се маше чује, али пази да га не угушиш.

Ту чуку смо морали одмах напустити, јер оу нас примијетили Нијемци. Подијелили смо се у тројке и четворке да се лакше пробијемо. У свакој су групи по један до два ваоружана друга. Наша се тројка пробила. Касније смо се прикључили дијеловима Пете црногорске у Врбвици.

Послије два мјесеца борби у источној Босви, ваша се бригада вратила у Црну Гору. Повово је прешла преко Сутјеске. Том приликом је одржана комеморација потинулим друговима, међу којима и команданту наше бригаде и дивизије Сави Ковачевићу.

Иван АСАНОВИЋ

БИОЧЕ И СУТЈЕСКА

ПОСЛИЈЕ разбијања четника на Радовчу 13. маја 1943, Група батаљона добила је задатак да крене према Биочу, пресијече пут који води од Подгорице ка Матешеву, а затим да пређе у Куче.

У то вријеме штаб Групе батаљона¹ био је код моје куће на Живи (Дубравица), а батаљони у рејону Копиле и с. Сеоца. Сјутрадан, 14. маја, требало је поћи на извршење задатка. Међутим Талијани, обанијештени о поразу четника, упутили су одмах (ноћу 13/14) појачање камионима ка Биочу и Бежешнику. Када су у зору стигли на Биоче, развили су се у више колона и упутили преко села Доњих и Горњих Мрка ка селима Близни и Петровићима². Ишли су врло опрезно, мада пред њима није било никога. Драшша Ивановић и ја пратили смо са Живе веома лијепо њихов покрет.

Предњи дијелови палили су куће наших симпатизера и оних чији су синови били у партизанима, а о томе су их обавјештавали домаћи четници. Палећи тако приближавали су се селу Близни³ и сеоској школи. Вило ми је јасно да ће село и зграду у којој сам завршио ооовну школу до темеља спалити (сељаци су побјегли) ако се нешто не предузме. Зато сам се обратио Драгиши Ивановићу: „Узећу чету Зијамећана и нећу допустити да пале школу“⁴, а онда му изложио свој план: четом, са којом сам се налазио код штаба Групе, посјешћу јужну ивицу села Близне и тако

¹ Командант Нико Стругар, комесар Драгиша Ивановић, начелник штаба Нико Мартиновић.

² Вежешник су, 14. маја, такође посјели и тако обезбиједили лијеви бок.

³ Близна је село са свега 6—7 кућа, а већ тада је дала 12 бораца.

⁴ Зијаметски батаљон је био у саставу Пете пригорске бригаде, као њен Пети батаљон, све до четврте офанзиве, када се преформирао у чету, која је, као Трећа чета, ушла у састав Четвртог батаљона.

зауставити даљи покрет Талмјана, а затим еачекати долазак мог батаљона⁵ и с остала два батаљона Групе извршити напад на Талијане.

Одмах сам упутио курира у штаб батаљона с обавјештењем о задатку⁶, а потом кренуо са четом веома стрмом стазом која води од моје куће до Близне. С времена на вријеме морали смо се кретати и ван стазе да нас Талијани не би осмотрили. Послије пола сата стигли смо у село.

У међувремену су Талијани већ били стигли непосредно испод села и ту се зауставили. Одмах смо се сукобили. У првом налету, мислим баш у оаом дворишту школе, погинуо је помоћник комесара чете Миладин Павличих. Ускоро је пао и мрак. Талијани су се зауставили. Одлучих да овдје оставимо само једну пушкомитраљеоку групу, која ће непријатеља с фронта везивати, и да се с остатком чете, обилазећи десно крило Талијана, забацимо у њихову позадину, да у зору, при нападу наших батаљона с фронта, створимо забуну код непријатеља и тиме олакшамо коначан успјех.

Скупио сам чету⁷ и саопштио задатак. Одмах смо пошли. Спутили смо се у заселак Дубравице, а одатле у Виноградиште, крећући се непосредно поред десног бока талијанских истурених дијелова. Ноћ је била ведрa и зато смо ишли врло опрезно, али без задржавања. У истуреној патроли је био Јагош Иванчевић из Близне.⁸

Очекивали смо сваког тренутка да наиђемо на талијанске положаје, па смо се зато пели у стрељачком строју на косу југоисточно од Виноградишта и затим десном оба-

⁵ У то вријеме био сам командант Четвртог батаљона Пете црногорске бригаде. Комесар батаљона био је Вукалица Милутиновић Бедо, помоћник комесара Вецо Радичевић, замјеник команданта Марко Ђуровић.

⁶ Батаљон се тада са штабом налазио у селу Црнцима (манастир Пипер-Ћелије). Задатак му је био да се спушта што ниже према Доњим Пиперима (комуникацији Даниловград—Подгорица) да би дошао у непосредни додир са селима, нарочито оним која је контролисао окупатор. На тај би се начин први пут од почетка устанка пружила прилика народу овога краја да види организоване, снажне и наоружане наше јединице. То је било од огромне политичке важности, поготову што је непријатељска пропаганда упорно проносила гласове, послје нашег повлачења из Црне Горе, да су наше јединице у Босни потпуно разбијене, а да су борци из овог села углавном сви изгинули, заробљени или стријељани у Подгорици.

⁷ Командир Треће чете био је Јово Вукадиновић, из Зијамета, комесар Драго Секулић, а помоћник комесара Миладин Павличих.

⁸ Припадао је теренском батаљону, али се претходног дана прикључио нама.

лом ријеке Мораче каја изводи на Биоче. Када смо се готово попели, Талијани су нас дочекали блиском пушчаном и пушкомитраљеском ватром, а затим засули минама из лаких минобацача. Међутим, ватра нас је, углавном, пребацивала. Оцјењујући по ватри да није подједнако поједнута читава коса, рокирали смо се мало удеоно, а затим извршили снажан јуриш. Чим смо заузели прве ровове, наишли смо на повећу хрпу мина и лаки минобацач, који смо одмах употребили. Када смо најпослије заузели положај, утврдили смо да су то били ватрени положаји минобацача, јер смо ту заплијенили три или четири средња минобацача (81 мм) и неколико лаких, а и нешто пушака. Талијани оу били потпуно изненађени и у паници су бježали према селу Доњим Мркама.

У јуришу је погинуо друг Јагош Иванчевић. Он је стално и неустрашиво међу првима ишао напријед.

Продужили смо напредовање дуж косе — сјевероисточном ивицом села Доњих Мрка — и, мислим, око 23 или 24 часа избили код Биоча, на друм Подгорица—Матешево. Пошто су борци пјевали на сав глас, то су неки сељаци одмах дошли код нас. Са њима је био и друг Раде Новаковић. Он нас је обавијестио да је талијански артиљеријски положај у непосредној нашој близини (у рејону сјеверно од Поцића). Тада ми је било сасвим јаено да смо у позадини читавог њиховог борбеног распореда.

Нешто прије зоре 15. маја почео је напад батаљона с фронта.⁹

— Трећи батаљон Четврте црногорске бригаде на десном крилу нападао је од села Малих и Великих Радића, преко села Завале на Вежешник, са задатком да заузме Вежешник, пресијече друм Подгорица—Матешево и обезбиједи наш десни бок;

— Други батаљон Пете црногорске бригаде нападао је правцем: Петровићи—Веља главица—Поцић, а Четврти батаљон правцем: Близна к. 364—Горње Мрке—Доње Мрке—Биоче;

— Дијелови Зетског одреда (мислим свега двије чете) нападале су између Другог и Четвртог батаљона, и на лијевом крилу Четвртог батаљона.

Општи задатак свих батаљона био је да енергичним нападом разбију и униште Талијане у рејону Вежешник—

⁹ Поред наша три батаљона, учествовали су и дијелови Зетског партизанског одреда, који се налазио на овом терену. С њима смо се повезали још прије 13. маја.

—Биоче—Мрке—Близна и овладају комуникацијом Подгорица—Биоче.

Нашим упадом у њихову позадину, ликвидацијом минобацачких положаја и непооредним нападом на артиљерију Талијани оу се нашли у врло тешком положају. Осим тога оу били веома збуњени. Захваљујући наглom продору дијелова Другог батаљона, заузети оу артиљеријски положаји, а топови одмах употребљени за подршку наших батаљона.

Никада нисам имао прилике да видим такву панику код непријатеља као овога пута.

Под ударцем наших батаљона Талијани >оу почели одступати без икаквог реда. Читаве колоне омо заробљавали. Међутим, у подручју Вежешника, један дио њихових снага са штабом пука, давао је отпор до каоно послије подне. Да бисмо што прије и с овом групом изашли накрај, прикупили смо све минобацаче (заплијењене и наше) и отворили ватру по њиховим положајима. Ускоро смо и њих ликвидирали.

У овој борби Талијани су имали 370 погинулих, а око 600 их је заробљено. Ту им је погинуо и командант пука. Поред батаљонске, заплијенили омо и цј елокупну пуковску артиљерију (8 топова).

Штаб Групе је одмах послао писмо талијанској команди у Подгорици обавјештавајући је о броју заробљеника и захтијевајући да пошаље храну за неколико дана и санитарски материјал. Наш предлог је талијанска команда без икаквих услова прихватила.

Заробљени Талијани били су нам добродошли за ношење рањеника.

У дане 16, 17. и 18. маја батаљони оу се оређивали и извлачили заплијењени материјал.

Тих дана је пошла из Куча повећа група илегалца, коју смо добро наоружали и вратили на терен.

Ускоро смо добили наређење за покрет.¹⁰ Покрет је извршен правцем Сеоца—Радовче¹¹ — Никшићка жупа и даље према Јасенову Пољу. Наша три батаљона (Други, Четврти и Пети) стигла су у Јасеново Поље 23. маја и ту

¹⁰ Мислим да је батаљон Четврте црногорске бригаде отишао нешто раније.

¹¹ Пети батаљон је формиран од Зетског одреда.

се повезала са штабом и осталим батаљонима Пете бригаде¹² (Први и Трећи батаљон).

Главнина 7. СС-дивизије „Принц Еуген“ стигла је у Никшић 20. маја и одмах је слиједећег дана упутила своје моторизоване колоне према Лукову и Горњем Пољу. Од 21. до 24. маја Нијемци нису показивали неку посебну активност. Међутим, 24. маја предузели су жесток напад, уз претходну снажну артиљеријску припрему, на положаје Првог и Трећег батаљона, који су се налазили на линији: Велики и Мали Орах—Шипачно. У току дана Нијемци су заузели Кнешпоље, Брестовачки врх, Завршје, а на правцу Никшић—Крново избили су до Ивања. Тај је правац затварао један батаљон Прве далматинске бригаде. На овој линији Нијемци су успјели да се задрже и поред два узастопна покушаја (ноћу 24/25) наше бригаде да их одбаци. По свој прилици, намјера им је била да заузму што повољније полазне положаје за напад према нашим снагама које су затварале правац ка Шавнику, као и да причекају да пристигну Тлијани и да се рашчисти ситуација у рејону Колашина.

Четврти батаљон је 24, 25. и 26. маја имао сталан додир с непријатељем, а ноћу 24/25. и 25/26. маја учествовао је, с осталим батаљонима, у противнападу од с. Праге на Брестовачки врх.

На правцу Никшић—Крново Нијемци су концентрисали главне снаге. Због тога, а и због приличне развучености наших јединица, штаб бригаде је одлучио да у ужем захвату комуникације Никшић—Шавник постави два батаљона. Зато је наредио Првом и Четвртом батаљону да се ноћу 26/27. маја одлијепе од непријатеља и запосједну положаје Ђеранића Гора—Градачка Пољана—Сиљевац, са задатком да не допусте продор Нијемаца према Шавнику, а положаје Командирово брдо и Крновску главу да бране на сваки начин. Десно од Четвртог батаљона, затварајући правац према Мокром, налазио се, мислим, Пети батаљон.

Нијемци и Талијани су 26-ог почели општи напад. Међутим ишли су врло обазриво, иако су се пред њима налазили врло слаби наши заштитни дијелови, тако да су тога дана заузели једино Студену (тг 1574), а моторизованим јединицама избили до испред Гвозда.

¹² Када је Четврти батаљон стигао у Ђеранића гору, Ђедо Милутиновић је повучен на терен, а за новог комесара батаљона постављен је Душан Вуковић, који се после неколико дана тешко разболио и отишао у болницу. За замјеника команданта батаљона постављен је Благоје Перуновић.

У зору 27. маја Нјемци су продужили надирање и негдје послије подне извршили жесток напад, уз снажну подршку артиљерије и минобацача, на положаје Првог и Четвртог батаљона. Први батаљон се под борбом повлачио преко Крновског поља ка Крновокој глави, док је Четврти батаљон водио тешке борбе на положајима у подручју Командировог брда.

За неколико оати борбе успјели су да нас потисну само неколико стотина метара, али омо их зато, чим је пао мрак, снажним противнападом одбацили на полазне положаје. Затишје је трајало до у зору 28-ог, када су Нјемци поново прешли у општи напад на Командирово брдо и Крновску главу. За ове положаје вођене су тешке и крваве борбе. Поједине тачке на Командировом брду прелазиле су у току дана по неколико пута из руку у руке. Положаји -су се морали бранити на сваки начин, јер су затварали прилаз Шавнику. Неколико пута тога дана добијали омо наређења у том смислу од друга Саве.

Нјемци оу наше положаје тукли онажвом артиљеријском и минобацачком ватром. Напад је читавог дана подржавала једна група тенкова, с тим што је већина била ангажована источно од друма (Крновским пољем) према положају Првог батаљона, а мањи дио према Командировом брду, пошто је земљиште овдје непогодно за тенкове. На самој Крновокој глави био је друг Сава.

Упркос жестоких њемачких напада, положаје омо одржали до мрака, а онда смо се, ноћу 28/29. маја, повукли преко села Милошевића ка Шавнику.

Колико се сјећам, 29. маја Четврти батаљон је бранио Цуклин, па се тек ноћу 29/30. пребацио сјеверно од Шавника на линију село Добра Села—Турија (тт 1184). Први батаљон се те исте ноћи пребацио на десну обалу ријеке Буковице и запосјео положаје лијево од нас у рејону села Мљетичака. Нјемци оу 30. маја око подне с једном моторизованом колоном ушли у Шавник и одмах продужили према Добрим Селима и Превишу. Напад тенкова је био потпомогнут онажном артиљеријском ватром, нарочито према Турији. И поред жестоког отпора, Нјемци су успјели да прођу кроз борбени поредак Четвртог батаљона, тако да је Прва чета била одсјечена, али је касније успјела да се пребаци преко комуникације и уђе у састав батаљона. То је био други узастопни дан борби наших батаљона против тенкова.

Наши батаљони нијесу имали никаквих ефикасних средстава за борбу против тенкова.

Четврти батаљон је тога дана имао неколико рањених другова, међу којима је био и Владо Божовић из Зете, док је Драго Рогановић из Даниловграда, одбијајући напад немачких тенкова, јуначки погинуо.

На положајима Добра Села, Превиш, Тушина Четврти батаљон је водио борбе и 31. маја. Мислим да се на положајима у рејону села Пошћења налазио Пети батаљон. Остали батаљони били су већ пребачени на десну обалу Комарнице, изузев Првот, који је упућен преко Тушине у рејон Чеоца на лијеву обалу Комарнице, углавном ради одмора, извиђања и обезбеђења нашег лијевог бока и позадине.

Ноћу између 31. маја и 1. јуна Четврти батаљон је заузео положаје између Комарнице и потока Грабовца, нешто сјеверозападније од села Горњих Годијела, док се Пети батаљон пребацио на десну обалу Комарнице.

На тим положајима су Четврти батаљон и остали батаљони Пете бригаде остали неколико дана. За то вријеме непријатељ је вршио омјену, концентрисао се и припремао за напад. Тих дана су јединице талијанске дивизије „Ферара“ смјениле јединице 7. СС-дивизије „Принц Еуген“, а дијелови 1. брдске дивизије стигли су у долину Грабовице на наш лијеви бок.

Непрекидна артиљеријска ватра, повремени налети авијације, чести покушаји, макар и оитних дијелова, да подиђу нашим положајима, привлачење и гомилање све већих снага из дубине и ишчекивање да сваког тренутка непријатељ пређе у општи напад замарали су и изнуривали наше борце. Но и поред свега на овим положајима смо се и задржали, мислим, све до 6. јуна увече, што је било знатно дуже него што се у почетку предвиђало. За тих неколико дана добили смо више наређења од штаба бригаде. Најприје: „Идржите на сваки начин до вечерас“, а када је пала ноћ, дошло је друго наређење: „Идржите до 10 часова“. А када би и овај рок прошао, дошло би ново наређење да се издржи још неколико часова итд.

Слично смо наређење и ми издавали командама чета, и то не само зато што смо и ми добијали рокове већ и зато што нам се чинило да ће тако лакше издржати. Осјећало се да нешто не иде како треба, да нешто кочи и да се споро одмиче. Били смо склони и да критикујемо оне који руководе болницом да довољно не журе, да не воде бригу о томе како је нама, како ми тешко издржавамо итд. Но, разумљиво, сва та неизвјесност и продужавање рокова, све је то

било резултат оне изванредно тешке ситуације и услова у којима су се наше јединице, а особито болница, налазиле тих дана.

С ових положаја кренули смо усиљеним маршем, без икаквог задржавања, правцем Козарица—Робатова греда—Студена (к. 1635).

Дијелови Првог батаљона оу равине били упућени на положаје у рејон Добри до—Вјетрено брдо, ради хватања везе са Санџачком бригадом и спречавања продора преко Дурмитора.

У току ноћи добили смо у Робатовој греди наређење од штаба бригаде да хитно упутимо једну ојачану чету на Седло на Дурмитору (тг 2226) да би се дијеловима Првог батаљона ојачала одбрана на том правцу. Одмах смо упутили командира Прве чете Николу Живковића са четом и пратећим водом батаљона.¹³ Чета је успјела да заузме положаје на Седлу прије Нијемаца и јуначки је одолијевала бројно неупоредиво јачем непријатељу, одбијајући у току дана неколико напада. Нијемци су претрпјели велике губитке, али када је дошло готово до гушања, команда чете је издала наређење за повлачење према Добром долу. У међувремену сам по Благоју Перуновићу послао наређење да чета и даље брани Седло, но било је каоно, јер је оно већ било у њемачким рукама.

С обзиром на ситуацију, одлука командира чете била је потпуно правилна, јер би чета у противном претрпјела тешке губитке. На овим положајима погинула је другарица ЈБубица Рачић и један друг из Босне, а рањени су: Милка Јововић, Војин Бешић, Бранко Ковачевић и један друг из Далмације.

Ујутру 7. јуна главнина батаљона избила је преко Студене у Добри До и ту је, захваљујући упорној борби дијелова Првог батаљона и Прве чете Четвртог батаљона, спријечено даље продирање Нијемаца (у току овог дана) према Пиви. Заноћили смо на положајима у рејону Доброг дола. Рано у зору Нијемци су продужили напад, па су и поред жестоког отпора успјели да одбаце дијелове Првог батаљона, заузму Вјетрено брдо и изађу на Пруташ.

У међувремену, ради појачања одбране у рејону Доброг Дола, упутио сам из Друге чете једну десетину, с Вуксаном Мијатовићем, да што прије изађе и запосједне Пруташ

¹³ Командир Прве чете био је Милан Грубишић, а помоћник комесара Велизар Шкерковић.

(сјеверно један кшгометар од Тодорова Дола).¹⁴ Међутим, угрхкос упорности и пожртвовању, ова десетина није успјела да се попне на Пруташ, јер се неколико пута сурвавала улијед стрмине и онијега, док најзад Нијемци нису успјели први да изађу и посједну те положаје. Како је Добри До већ био заузет, ова се група није могла повући тим правцем, него се морала спустити према Шкрчком језеру, па се тек негдје увече повезала с батаљоном.

Батаљон се 8. јуна пребацио у рејон Тодоров До—Ружица, држећи положаје према Нијемцима, који су били углавном заузели све доминантне коте на Дурмитору, затварајући и правац од Студене.

У току овог дана читава бригада налазила се на положајима Тодоров До—Комарница у непосредном додиру с непријатељем, но без неких већих борби, изузев на правцу Дурмитора, гдје су Нијемци вршили снажан притисак на Први батаљон, који је држао положаје, по свој прилици, недје сјеверно од Тодорова Дола (рејон: Крецмани—Раке (к. 2116)—Скакала).

Борци су били гладни, уморни и неиспавани. Повлачење с Комарнице и Грабовице није донијело одмор, иако смо га сви жељно очекивали. Ноћни марш до Доброг дола, борба и пентрање по Дурмитору и око Доброг Дола, глад и хладноћа чинили су своје. Али и поред тога, ми нијесмо могли рачунати макар и с краћим одмором, јер нас је слиједиће ноћи очекивао веома напоран и тежак марш дуг око 60 километара. Наиме, ноћу 8/9. јуна бригада је добила наређење да се одлијепи од непријатеља и крене усиљеним маршем дуж Пивске планине да би се код Горњег Крушева пребацила преко реке Пиве.

Рано 9. јуна стигли смо у рејон села Горњег Поља и Рудина, гдје смо у неколико наврата издржавали тешке ударе непријатељских бомбардера. Касно послије подне прешао је наш батаљон Пиву код Горњег Крушева.

Ту смо имали прилику да видимо болницу и да сагледамо колико је тешкоћа требало савладати да би се овако велики број рањеника, болесника и до крајњих граница исцрпених другова извукао из чељусти непријатеља. Можда је борцима, који су од почетка водили тешке заштитничке

¹⁴ Командир Друге чете био је Вељко Јанковић, комесар Лука Вучинић, а помоћник комесара другарица Дара Милачић. Треба истаћи да је Вуксан Мијатовић био познат по својој изванредној храбрости у читавом батаљону. Он је са својим „шарцем“ у чети увијек био тамо гдје је требало издржати до краја.

борбе, тек сада било јасно зашто се, понекад, тако споро одмицало и због чега је било потребно тако упорно и тако дуго држати извјесне положаје.

Силазак низ кашон Пиве и пењање на Вучево је незаборавно тужна и потреона слика, која ће, зацијело, остати у сјећању свих бораца који су прошли тим путем. Такорећи на оваком кораку сједили су изнемогли другови и тужним погледом пратили нашу колону. То су били махом тифусари. Наилазимо и на лешеве другова умрлих од изнемоглости.

Приближавало се вече. Прелазимо преко импровизованог моста на Пиви, који је четвртог дана био гаод ударом непријатељске авијације и артиљерије. Крај моста је друг Сава. Он је, као и обично, тамо гдје је најтеже и најкритичније, тамо гдје треба бодрити. Његово присуство улива нову снагу борцима, а његове ријечи храбре. Свако се труди да, пролазећи поред њега, изгледа што здравији, свјежији и веселији. Прешли смо Пиву и сада је требало што прије савладати и другу страну кањона и изаћи на Вучево. Језиви призори ређали су се као и приликом силаска на Пиву, само овога пута чешће. Погинулих од авијације и артиљерије, као и умрлих од изнемоглости било је још више, а да се не говори о изнемоглима који кису били кадри да савладају успон.

До зоре смо били на Вучеву. Одмах смо добили задатак да се заједно с Друлим батаљоном поставимо према Маглићу, спријечимо спуштање Нијемаца на Вучево и тако обезбиједимо пролаз ка Драгош-седлу. Батаљон је затворио правац од села Мратиња и планине Маглића посјевши положај у рејону Камењача—Јаворје. Десно од њега, према Маглићу, био је Други батаљон. Ноћу 10/11. јуна Четврти батаљон се рокирао удесно према Плани и Црвеним Прљагама, гдје је остао 11. јуна и ноћу 11/12. јуна. Током ова два дана оба су батаљона водила врло тешке борбе против већих њемачких група које су се спуштале са Маглића. Те су групе врло дроко наваљивале. Батаљон је имао губитака. Имали смо и неколико лакше рањених.

Простор Вучева и даље према Мркаљкладама (као и читава стаза до Сутјеске), а особито Вучево били су од јутра до мрака под сталним ударом непријатељске авијације и артиљерије. Све наше јединице, а нарочито болнице, у току два дана имале су велике губитке. То је увелико отежавало и успоравало кретање, нарочито болнице, према Суттеспи.

Сјуградан су команданти батаљона позвани у штаб бригаде на Драгош-седлу. Стигли смо у штаб, колико се сјећам, нешто око подне; налазио се на једном камешару испод Драгош-седла. Поред команданта бригаде Сава Бурића и комесара Драгише Ивановића, ту су били Иван Милутиновић, Сава Ковачевић, Радован Вукановић, Радомир Бабић и други. Сава Ковачевић и Сава Бурић су нам претходно скренули пажњу на сву тежину ситуације у којој се наше онаге и болница налазе, као и на потребу непоштедног залагања свих старјешина и комуниста ако се желимо уопјешно пробити из обруча који се ове више стеже око нас. Затим нам је саопштено да ће се Сутјеска прећи ноћу, а онда су дати конкретни задаци сваком батаљону посебно — куда ће ићи на ријеку, гдје ће је прећи, задатак послје преласка итд. Посебно је наглашено да у току дана извидимо стазе којима ћемо се спустити на Сутјеску.

Наш је батаљон добио задатак да пређе ријеку низводно од Тјентишта, разбије непријатеља на лијевој обали и продужи напад између Кошура и Крекова, обезбјеђујући у исто вријеме десно крило бригаде од Поповог Моста и Кошура. Том приликом смо обавијештени да је прошле ноћи прешла Сутјеску Прва далматинска бригада, у чијем је саставу био и наш Први батаљон, са задатком да обезбиједи прелаз осталим онагама наше дивизије и болници.

— На оним положајима прихватиће нас Глиго — рекао је том приликом друг Сава показујући руком преко Сутјеске.

Но како од Глига Мандића није стигао никакав извјештај, а с обзиром на тежину ситуације у којој смо се налазили, требало је мислити и на најгоре. Наиме, претпостављало се да може доћи до ситуације да јединицама не пође за руком организовано пребацивање, па нам је зато наређено да се у том случају треба пробијати по групама у правцу села Доњих и Горњих Игри (изворни дио Неретве).

За овако тешки задатак требало је припремити људе. Но то је већ био лакши дио посла. Ваљало им је само рећи све, тј. казати им истину, ма колико она тешка била, и то је било довољно. Јер то су били већ прекаљени борци; њихов морал и политичка свијест увијек су били на висини.

Послије примљеног задатка вратили смо се у своје батаљоне, који су се у међувремену прикупили на Драгош-седлу. Требало је предахнути до ноћи, нешто појести и припремити се за прелаз. Око 14 часова неке јединице су почеле примати храну, али се одједанпут зачула жестоха

пальба од правца Поповог Моста. Неко пронесе глас: „Нијемци кољу рањенике“. У ствари, једна се њемачка колона упутила од Поповог Моста, углавном кроз шуму, преко Мркаља, Боровна и к. 1579 ка Драгош-седлу, вјероватно с намјером да нас изненади и прекине једину етапу која изводи на Сутјеску. Нијемци су том приликом наишли на неке наше патроле и извиђачке дијелове, који су на њих отворили ватру.

Ситуација је била у сваком случају врло критична, јер смо се управо припремали и организовали за прелаз, били смо на окупу и неразвијени, с болницом у непосредној близини, а, што је најважније, ситуација и позади нас и испред нас била је таква да се прелаз није могао одгађати. Међутим, појава Нијемаца од Поповог Моста могла је прелаз не само одложити него и спријечити. Зато је требало ту колону на сваки начин што прије разбити и одбацити натраг. Тај је задатак повјерен Трећем и Четвртом батаљону. Ни овог пута није било времена да се предахне и нешто поједе. Али борци су већ и сами видјели о чему је ријеч. Једноставно оу поскакали, зграбили пушке и пошли Нијемцима у сусрет. „Комунисти, издржите“ — била је, у ствари, сва борбена заповијест. Сваки је борац напрегао све своје снаге, јер је знао да од тога зависи судбина рањеника и нашега плана уопште. Убрзо смо се сукобили с Нијемцима. Јуриш је био снажан. Освајала се, тако рећи, буква по буква. Губитака је било доста и с једне и с друге стране. Борба се водила све до ноћи, док Нијемци нису били потпуно разбијени.

У међувремену је штаб бригаде послао допуноку заповијест у којој је наређено да се што прије прикупимо и поступимо према првобитном плану, наглашавајући, с обзиром на покушај Нијемаца од Поповог Моста, да тај правац што боље обезбиједимо. У духу овог наређења Нијемце смо гонили, мислим, до близу Поповог Моста, а онда смо се журно упутили мјесту прелаза, гдје смо стигли нешто послије поноћи.

На Тјентишту

Батаљон се прикупио на десвој обали, мало сјеверније од Тјентишта, вјероватно у рејону к. 554 — заселак Поље. Штаб бригаде ми је одмах издао наређење за прелаз Сутјеске, а ја сам затим укратко упознао борце са ситуацијом и позвао их да напредују све снаге како би савладали и ту

препреку. Командама чета је издата заловијест за прелаз, а затим им је саопштена и одлука штаба бригаде: у случају да се батаљон не може пробити као организована јединица, пробити се по групама у правцу села Игри.

У кратком договору с комунистима, а посебно с партијским руководиоцима чета, указано је колика огромна одговорност у оваквој ситуацији лежи на њима, и да и овог пута они морају понијети главни терет борбе. „Комунисти, издржите“, стално се нотицало.

А то није било нимало лано захтијевати од бораца који су готово мјесец дана били непрестано у борби или на маршу, гладни, преморени, неодјевени. Физички су били већ потпуно на измаку снага, али су ипак за извршење овог тешког задатка били спремни.

Прво је прешла једна чета, а за њом друга и одмах су продужиле покрет. Пошао сам на чело батаљона, док је Вецо Радичевић остао да сачека прелазак цијелог батаљона.

Мрак је био потпун — ништа се није видјело. Гдје се налази њемачки положај, није нам било познато. Знали смо само да је туда прошла Прва далматинска бригада и да јој је дат задатак да нас на овим косама прихвати. Но како у току дана нијесмо добили никакво обавјештење о бригади, претпостављало се као највјероватвије да њених бораца на овим положајима нема. Убрзо смо се у то увјерили, јер смо наишли на њемачке ровове.¹⁵

Нијемци су жосе на лијевој обали Сутјеске посјели у виду потковице. На правцу напада батаљона (између Кошурара и Крекова) били су ближе Сутјесци, док су лијево од нас били дубље увучени.

Била је тек зора када је батаљон наишао на њемачке ровове. Нијемци су нас пустили на сасвим блиско одстојање, у „цак“, а онда су отворили ватру из пушака и аутоматског оруђа.

Челни дио батаљона је одмах, из покрета, пошао на јуриш и успио да заузме прве ровове. Међутим, тиме још ни-

¹⁵ Када су прве двије чете прешле Сутјеску и одмакле неколико стотина метара, запито сам са чела преко везе да ли је прешао цио батаљон. Добио сам одговор да нема везе са четом која је последња прешла. Одмах сам кренуо назад и срео Веца и Другу чету, која је, углавном, већ била прешла. Вецо и ја смо се затим упутили челу колоне, али пошто се није ништа видјело, скренули смо сувише десно и наишли на Нијемце. Прво су бацили ракете, онда су испалили неколико рафала. Закључили смо да су Нијемци не само испред нас него и на нашем десном боку.

јеоу били пробијени њемачки положаји. Зато се — кад се батаљон прикупио — поново пошло на јуриш, али услијед претрпљених губитака у првом налету, као и жестоког отпора Нијемаца, батаљон се ни овога пута није успио пробити. Нијемци су нас бочно, са правца Кошура, онажно притискивали, отварајући непрекидну ватру, па се батаљон не свјесно рокирао улијево, куд је простор био слободнији, што је привидно изгледало као да се пробијамо.

Батаљони који су јуришали лијево од нас такође нијесу успјели да пробију њемачку одбрану, те оу били приморани да застану.

У том часу неко ми рече (мислим да је био један од Савиних курира и да га је послао Бабић) да је погинуо Сава, али да то не треба саопштавати ником. Но и поред тога упозорења, вијест о Савиној погибији пронијела се муњевитом брзином.

Покушавајући пробој батаљон се све више рокирао улијево, а у међувремену су рањеници и болесници који су се могли кретати ушли у његов борбени поредак. Највећи број њих, иако су се једва кретали, када оу чули како колоном струји позив: „Комунисти, напријед“, пошли су заједно са својим друговима да пробију оловну кишу што их је са свих страна засипала.

Мјеотимично се поново покушавало с јуришем, али то више није била организована акција. Батаљони су се већ били измијешали,¹⁶ а тешки болевници и рањеници још су више отежавали ионако тешку оитуацију и уносили још већу збрку у редове бораца.

Губици у батаљону, у мртвима и рањенима, били су велики.¹⁷

Рањеници су омјештени у једној вододерини, гдје им је указивана прва љекарска помоћ. Међу њима је био и тешко рањени Лука Вучивић, комесар Друге чете.

¹⁶ На истом мјесту наилазио сам на борце из разних батаљона наше бригаде, затим из Санџачке бригаде, Мостарског батаљона и других јединица.

¹⁷ После подне 12. и 13. јуна знам да су погинули ови другови и другарице: Милун Кадовић Миза, помоћник комесара Треће чете; Јагош Кадовић и његов син Велизар; Перко Кадовић; Дара Милутиновић, омладински руководицац Друге чете; Бранко Милутиновић, чувени нишанџија на бреди; Лука Биљановић, пушкомитраљезац; Јагош Љумовић, нишанџија на минобацачу; Вера Гујатић, из околине Травника; „Мома хармоникаш“, мислим из околине Тешња; Милорад Домазетовић, курир; Божидар Мандић. Осталих се другова не сјећам, нити сам успио да о њима прикупим податке.

Њемачке снаге које су нам јуче биле за петама толико су нам се приближиле да су се њихови рафали мијешали с рафалима снага које оу биле према нашем челу. У таквој ситуацији повезати јединице и покренути их организовано на јуриш било је заиста немогуће. Но и поред свега, покушали смо. На жалост, нијесмо успјели. Кренула је само једна група, која ни по броју ни по силини удара није ни могла много постићи. Том приликом рањен сам у ногу.

Све до овог јуриша Нијемци су били у рововима. Међутим, када су видјели да је сваки организовани напад престао, извршили су противнапад. Настао је прави кркљанац. Измијешали смо се.

Чује се свуда окол: „Халт“.

У једком тренутку поново се нађох с Вецом Радичевићем и он ме запита: „Куда, Вујадине?“ Одговорио сам: „Трк низ јаругу“. Потрчао је неколико корака, међутим, поново се зачуло: „Халт“. Да ли је то било упућено нама или некоме другоме, није ми познато, али Вецо застаде и рече: „Готово је“. Ја га поново позвах и заједно се сјурисмо низ јаругу. Рана ми није много сметала. Вила је још свежа, а коот није била повређена. Уосталом, ситуација је била таква да се и на много веће незтоде није обраћала пажња.

Групе бораца сналазиле су се како су најбоље знале и могле. Пробијали су се тамо гдје је било могуће.

Ворци Четвртог батаљона су се такође пробијали по групама, дијелом преко села Изгора ка Црној Гори, а дијелом преко Зеленгоре.

Вецо и ја пробијали омо се у правцу Изгора преко изворног дијела Усовичког потока и Товарнице.

У долини Сутјеоке, у рејону пробоја, било је пуно мањих и већих група из разних јединица и болнице. Извјестан број рањеника и болесника био је без оружја. У таквој ситуацији, када се треба пробијати из окружења, провлачити кроз засједе или их разбијати јуришем, многи од ових другова, с обзиром на њихово физичко и поихичко отање, представљали су озбиљну кочницу. Али и овог пута дошли су до изражаја солидарност и другарство, један од ооновних чинилаца чврстине наших јединица. Ти су другови скупљани, при чему се настојало да не остане ни један који се поле могао кретати, а затим су укључивани у групе да би се организовано кретали и пробијали уз нашу помоћ. Вило је случајева да су поједини другови, махом тифуеари, већ изгубили, услијед физичке и психичке исцрпености, сваки осјећај страха, па су одбијали да се крећу по неком орга-

низованом плану. Сјећам се једне групе коју смо нашли да спава. Сви наши напори да пођу са нама остали су без успјеха. Продужили су и даље да спавају.

Нијемци су били по косама, врховима, седлима, пропланцима, стазама, а шихове патроле са псима крстарице су шумом, чувајући телефонске линије и правећи засједне на појединим пролазима.

Дању смо се, обично, одмарали и осматрали, а ноћу кретали, али с таквим прорачуном да се у саму зору провучемо кроз њемачке редове (једном готово кроз сами логор). Како су седла и врхови били запосједнути, ми смо се провлачили између њих.

Нога ми је услјед ране била толико натекла да сам се једва и помоћу штапа кретао. Нарочито је било тешко кретати се ноћу, јер се врло лако губила веза.¹⁸

Не сјећам се колико је дана прошло док нијесмо дошли до села Изгора. Били смо невјероватно изгладњели. Једина храна биле су нам киселица и сријемус.

Последњи смо дан, готово читав, провели на падинама Товарнице — мислим сјеверно од Горњих Бара — испред самог њемачког логора, планирајући како да се пробијемо неопажено. Све вријеме је по један од нас осматрао с једног дрвета. Негдје око 16 часова примијетили смо како Нијемци дижу шаторе, образују колону и одлазе. Тада смо први пут наложили ватру. Неки су другови нашли неколико пужева и испекли их, а потом смо успјели да скувамо нешто меса од једног ушнулог коња кога смо нашли на путу. Окријепили смо се и кренули даље.

Јужно од Товарнице нашли смо на неке курире који су нас обавијестили да се треба прикупљати у селу Изгорима. Ту се већ прикупио велики број бораца из разних јединица и крајева: Црне Горе, Херцеговине, Босне, Санџака, Далмације . . . Ту смо затекли и Ивана Милутиновића, Радована Вукановића и друге.

Од прикупљених бораца формирана је једна група од око 50—60 бораца и руководиоца, која је ускоро пошла за Боону. Иван Милутиновић је повео једну мању групу за Црну Гору са задатком, колико се сјећам, да прикупи борце који су се тих дана вратили са Сутјеске како би од њих,

¹⁸ Једне ноћи, на примјер, на челу групе ишао је Вецо Радичевић, за њим, на корак-два, замјеник команданта једног батаљона из Седме банијске дивизије, или Санџачке бригаде, а затим ја. Одједном смо нашли на неку провалију. Друг који је ишао испред Веца сурвао се доле, а Вецо се случајно ухватио за једну грану.

теренских радника и нових бораца, што прије формирао јединицу у Црној Гори.

И ја сам пошао, али ми је нога била толико натекла и загнојена да се готово нијесам могао кретати. Откако сам рањен, уопште нијесам био превијен. Тек негдје уз пут превила ме је докторка Ирена Кнежевић, која је с нама кренула за Црну Гору. Зато је, с обзиром на задатке групе и ситуацију на терену (морали смо се пробијати кроз заседе четника и Талијана), одлучено да останем у Пиви код другова на терену све док се не опоравим.

Захваљујући доктору Миљанићу, који ме је неколико пута превео, ускоро сам се могао кретати, па сам се пребацио на терен Никшића и јавио Цокрајинском комитету. Некако одмах по мом повратку је од бораца Четвртог и Петог батаљона Пете бригаде који су се вратили са Сутјеске и од теренских радника поново формиран Четврти батаљон, а ја сам постављен за његовог команданта.

На терену Никшића формиран је и Други батаљон Пете бригаде.

Поновна појава тих батаљона, с обзиром на ситуацију која је овдје завладала послје нашег повлачења почетком пете непријатељске офанзиве, а поготову послје Сутјеске, политички је снажно одјекнула у овом дијелу Црне Горе.

Одмах након формирања батаљон је на Лукавици (Нишин Киљан) до ногу потукао једну већу групу Нијемаца, која је имала задатак да на Капетановом језеру припреми логор за један њемачки батаљон и реквизира стоку с околних катуна.

Поред убијених, којих је било доста, заробили смо 12—15 Нијемаца и заплијенили радио-станицу. Сјутрадан је интервенисао читав њемачки батаљон преко Коњског и Бара Бојовића, палећи уз пут колибе и сијена. С ових катуна народ је благовремено одступио са стоком под заштитом Четвртог батаљона.

До повратка наших јединица из Босне Четврти батаљон је изводио мање акције на терену даниловградског и никшићког среза, а онда је поново ушао у састав своје славне Пете црногорске бригаде.

Вујадин ПОПОВИЋ

ТЕХНИКА БРИГАДЕ
(из забиљежака за мат 1943)

1. ПРАЗНИК рада. Покушавамо да ухватимо Москву и Стаљинову дневну заповијест. Сметње су врло велике. Наш штаб је синоћ отишао на положај. Вечерас ће бити борби.

Синоћ је Ћиро Одрљин ухватио дневну заповијест.

Умножавамо проглас. Вечерас ће, вјероватно, покрет.

1/2. У ноћи 1/2. маја на Јаворку се одиграла једна од најжешћих борби у последње вријеме. Друга пролетерска, Пета црногорска ударна и Четврта црногорока пролетерска бригада нападе су око 1.500 фашиста који су били на Јаворку. Наше јединице су их потпуно разбиле и уништиле. Заплијењено је много ратног материјала — између осталог и: 4 брдска топа, 30 пушкомитраљеза, 10 тешких митраљеза, 7 тенкова, 15 камиона, 3 мотоцикла. Заробљено је преко 500 фашиста, а више од 400 их је побијено. С њима је било и око 200 до 300 четника . . .

3. Ујутро у 8 часова покрет агитпропа Пете бригаде из Миљаковца — преко Брезана, Живе, Јаворка и Липове Равни — за Јасеново Поље. Када смо стигли на Јаворак, имали смо шта видјети. Толико окупаторских лешева одједном! Заробљени Италијани их закопавају. На све стране је разбацан плијен. Писама и фотографија — сијасет. Авион извиђач кружи и митраљира унаоколо.

Послије подне настрадала је од авиона другарица Олга Ђуричковић. Бомба из авиона погодила је у кољено. Бомбардер савоја стално кружи. Пред вече сам био код наше Треће чете. Сви су добро, само, бројно стање смањено за 30 бораца. Јанко као и увијек. Никола Звицер у болници. Приликом проласка кроз с. Јасеново Поље сусрео сам друга Вељка Мићуновића и друга Чилета Ковачевића — позадинце. Причају о приликама у Грахову и Боки. Настрадали су другови Никола Ђурковић, Саво Илић, Даша Павичић

и Стијепо Шаренац. Фашисти су их побили у Подима, свега неколико стотина метара далеко од тврђаве Шпашоле која доминира Херцеговином.

... Дара Чокорило из Никшића и Иван Горан Ковачић дошли су код нас, у технику Пете црношрске ударне бригаде. Талијани су евакуисали Горње Поље и повукли се у Никшић, у жицу. Мора да им је вруће.

4. После подне сам био у болници, код Николе Звизера. Причали смо о свему. Највише смо се зачудили издајству Крста Црногорчевића. Никола ће још неко вријеме остати у болници.

5. Умрла је Олга Ђуричковић, од рана. Ранама је подлегао још један друг, такође рањен од авионске бомбе. После подне смо донијели буре. Позајмили смо га од Другог батаљона, да се „паримо“. Из пратеће чете смо добили батерије и сухе елементе, из плијена на Јаворку. Пронађена су још два напуштена тенка.

6. Ђурђевдан. Некад, прије годину-двје, на овај дан смо, поранивши, ишли у шуму на скојевски састанак. Данас, 6. маја 1943. у Јасеновом Пољу још славимо првомајску побједу на Јаворку. После подне је стигло педесетак партизана из Пипера — позадинаца. Пратећа чета проба брдски топ 75 тт; командант Сава тјера мотоцикл по ливадама Јасеновог Поља. После подне су дошли код нас Душан Гракалић и Иво Матијанић. Ори се пјесма. Пред вече састављаам списак 169 Талијана, заробљених на Јаворку, које нудимо као замјену за наше другове.

7. Рано ујутро смо Тончи и ја ишли у интендантуру бригаде. Тражили смо шаторе и кисело млијеко за друга Горана (Ковачића). Болестан је и лежи код нас, у техници.

8. Синоћ је Радио-Њујорк, у вечерњој емисији за Југославију, јавио да су савезници један и по километар далеко од Бизерте, а јутрос је Радио-Лондон објавио пад Туниса и Бизерте и да је енглеска Прва армија ушла у Тунис а амерички Други корпус у Бизерту; затим: да је непријатељ разбијен; да је шеф Гестапоа Химлер допутовао у Загреб да појача терор у Хрватској; да су га мотоциклисти и полицајци пратили до Тушканца . .

9. Преписао сам пјеому „Кукавице“ коју је Иван Горан Ковачић написао после борбе на Јаворку ...

10. Ујутро, по великој киши — покрет из Јасеновог Поља за Луково. Трећи батаљон је у Горњем Пољу. У Луково стигли око 12 часова. У Доњем Лукову је кућа тројице бораца Пете бригаде, браће Вујовића. Налазимо се у

кући Госпаве Марковић. Народ се интересује за наше борбе и рањенике.

Друг Бошко Мартиновић био у Никшићу ради замјене заробљених Талијана за наше другове који су у концентрационим логорима у Подгорици и Бару. Талијани га, каже, с респектом дочекали. Опет ће да иде 14. маја, када ће стићи наши из логора.

12. Синоћ је код нас био друг Андро Мугоша. Састанак. Јутрос ми је Тиро Одрљин саопштио да су у штабу бригаде одлучили да пређем из наше (бригадне) технике у технику ПК. Ићи ћу с другом Вељком Мићуновићем, сутра или преко сутра ујутро.

14. Размјена заробљеника са Јаворка. Тромоторац је јутрос бомбардовао положаје око нас. Данас смо послали материјал за технику ПК.

15. Одлазак из Лукова у 6 ујутро. У Боан стигли око 17 часова и 30 минута ...

Раде БЛЕЧИЋ

НЕ ПЛАЧИ, МАЈКО

БИО је април 1943. године када су у Црну Гору дошле партизанске јединице из Бооне. Повратак партизана свима нам је донио много радости, јер је непооредно присуство партизанских јединица, поред веће сигурности, давало и снаге да се подносе многе непријатности под окупатором.

Била сам дијете од непуних тринаест година и прије одласка партизанских бригада преносила сам вијести и други материјал из града до једне групе партизана који су илегално живјели у планини Товићу, одмах изнад мога села.

С надом да се партизани неће поново повући, пошла сам једног дана у мало село Сеоца, гдје је био штаб Пете црногорске бригаде. У штабу је био и мој ујак Милинко Ђуровић, па сам код њега остала. Ујак је убрзо из штаба некуд отишао. Прије одласка замолио је једну старију жену да ме пази, јер остајем сама. У том сеоцету смо били свега неколико дана. У почетку је било све мирно. Неколико дана касније почели су да круже авиони, а и у самом штабу се осјећала нека ужурбаност и забринутост. Наслућивала сам да се спрема нешто непријатно. То се брзо потврдило. Убрзо смо морали напустити Сеоца и одступити према Шавнику. Бећ друге ноћи нашег одступања видјела сам изблиза рањене и болесне борце. Видјела сам их при пролазу поред врата сусједне колибе. Отуда је допирало неко тешко јечање. Причало се да ће те вечери морати једном младом човјеку ампутирати ногу. Било ми је то страшно.

Приликом одступања сваки, и најмањи, застој колоне искористила сам да мало придријемам. Док смо тако једном чекали да пођемо, заспала сам. То се догодило у Шавнику. Када сам се тргла, више никога није било, само је мало даље пред једном зградом стајао стражар. Почела сам да плачем. Стражар ми је рекао да идем преко моста и да су

на ту страну пошли наши. Тек што сам прешла мост, срела сам другове који су пошли да ме траже. Обрадовала сам се што нећу сама лутати кроз ноћ.

Сваки дан сам била све даље од куће. Пролазили смо кроз разна мјеста, остајали дан, два, три, и опет кретали даље. Чим бисмо стигли у ново мјесто, тражили смо гдје да се најбоље омјестимо, а онда смо опремали нешто за јело.

У штабу Пете бригаде била су још три дјечака. Један од ших је био скојевац. И ми остали смо жељели да то будемо, али смо били још млади. Другови и другарице оу нас, дјецу, нарочито назили. Бринули су ое да нам није хладно, да први добијемо храну и да приликом покрета негдје не изостанемо. Одступање су нам омогућавали борци који су даноноћно били на положају. У штаб су огално долазили курири који су донооили вијести о њиховим тешким и напорним борбама с непријатељем. Вијест о неуспјеху или вијест о смрти друга или другарице свима је тешко падала.

Авиони су били стални наши пратиоци. Најтеже нам је било када би се изненада појавили и „затекли“ нас на некој пољани или отвореном простору. У таквим смо приликама лијегали на земљу и чекали док се све сврши.

Најтеже бомбардовање смо претрпјели на Вучеву. После напорног пјешачења, док омо се одмарали испод бучкових стабала, појавиле су се „штуке“. Јечала су брда од њихових завијања и пиштања. У исто вријеме су нас бомбардовали и тукли бачачи. „Штуке“ су се тако ниско спуштале да се чинило да додирују врхове дрвећа. Заклонити се било је немогуће. С неким сам стајала уз једну букву. Окретали смо се око ње да бисмо се макар мало заштитили од митраљеске ватре. Заопала нас је земља и парчад камења. Плакала сам и мислила да томе никада неће доћи крај. Таман би ми се учинило да су већ отишли, а они су одједном поново почели да нас бомбардују. Сваки, и најмањи, прекид бомбардовања добро би дошао да се рањеницима и повријеђенима пружи помоћ.

Увече смо кренули даље. Колона се морала кретати што тише. Осјећала се опаоност. У колони је било доста тешких рањеника. Другови су их врло пажљиво носили. Чуло се покадшто тихо јечање. Само мали застој, па опет напријед. Цијеле ноћи смо ишли па наставили и цијели дан.

Преко Вучева нас је пратила киша, стазе оу биле узане, једва проходне, а уз то још и клизаве. Спотници смо се и падали.

Пред вече омо дошли у подножје. Ту емо застали да сачекамо ноћ. Много нас се сакупило. Једна другарица ми је крпила чарапе и ја сам била крај ње. Поред нас су пролазили борци из батаљона моје сестре. Неко је упитао једну другарицу како су прошли и ко им је поинуо. Рекла је да је пошнула Зора Лабудовић — и ја више нисам чула за друге. Много сам плакала. Другарице су ме умиривале и, да би ме утешиле, рекле су ми да то можда кије моја сестра, јер има и друшх Лабудовића у партизанима. Али ја сам осјећала да је то моја сестра. Дошла је ноћ. Кренули смо према ријеци. Суорела сам се с братом од стрица Божом. Рекла сам му за сестру. Већ је знао. Говорио је:

— Немој плакати, погинули су нам стричеви, Димитрије и Милинко, мој брат Зеко, а и сви ми када смо пошли у бригаде знали смо да се мора гинути —рат је!

Опасност је била велика. То смо осјећали сви. Сваки удар коњског копита о камен могао је кроз ноћ допријети до непријатеља. А и мјесец, који је сијао као у инат, могао нас је открити. Стрепјели емо.

Дошли смо и до ријеке. Тада сам од неког чула да је то Сутјеска.

Мали застој. Нас дјецу су ставили на коње, а сви остали, исцрпени, уморни, гладни, загазили су у ледену, набујалу ријеку. Ослонац је био друг другу, неко јаче дрво или пушка. Прешли емо на другу страну. Пошли смо прво преко једног равнијег дијела, а онда се почели пети уз брдо. Било је све хладније. Жељела сам да се бар за тренутак одморим. Негдје послије пола ноћи пренијето је наређење од једног до другог да сви борци прођу напријед, а комора и остали стану. Борци су брзо поред нас пролазили. Страх ме је било нечега, али ни наслутити нијесам могла да ће нешто страшно тако брзо доћи. Кренули смо још мало даље и дошли испод једне греде.

Не знам да ли смо стали или смо хтјели да станемо, када је одједном загрмјело ту, из близине и са свих страна. Зар је могуће еве ово, помислила сам, када је прије једног тренутка било све тако тихо, како може само ноћу бити? Тај изненадни напад све нас је тако преплашио да смо почели бјежати на све стране. С већином сам побјегла и ја низ једну страну. Бјежећи тако без икаквог циља, јер је пуцало са свих страна и није ее имало куд побјећи, некако сам се одвојила и остала сасвим сама. Окретала сам се не бих ли неког видјела и придружила му се. Али нигје никога није било. Окруживала ме је само дубока, мрачна и

тајанствена шума. Бар толико колико од те страшне пуцњаве, било ме је страх од саме помисли да сам без иког познатог и свог у непознатој дивљини. Можда сам у тим тренуцима пуним страха и језе викала и дозивала некога од наших, не сјећам се, али знам да би било све узалуд јер ни себе нисам могла чути од те чудовишне пуцњаве.

Одједном сам се пренула и помислила у ком су правцу пошли наши. Мислила сам да пођем лијево, али погледала сам десно и чинило ми се да ћу идући тамо прије изаћи из ове пуне и непознате шуме. Идући тако наишла сам на мостић. Прешла сам преко њега и једном стазом упутила се према неким зидинама. Пуцало је непрекидно. Трава је била висока и заклањала сам се за њу. Дошла сам некако до зидина изнад којих се уздизала шума. Наишла сам на неке стазе и пошла једном од њих. Касније сам наишла на групу жена, дјецe, тифусара, рањеника. Придружила сам им се и била сам срећна што више нијесам била сама, иако од ове групе нијесам никога познавала. Сви смо заједно прегазили ријеку на једном плићем мјесту.

Дан се већ увелико био ухватио. Сунце је већ гријало тако јако да смо том његовом топлином били сви опијени. Идући тако поред једног пута видјела сам многе лешеве. Рекли су да су то раније помрли тифусари.

Почели смо да се пењемо уз брдо. Било нас је доста, а још су придолазили са свих страна. Пуцало је још увијек. Журили смо се уз брдо. Ја сам прикупљала снагу и ишла међу првима, јер сам се надала да тамо више неће пуцати и да ће доћи крај свим мукама. Понекад бих се окренула и видјела како и други журе ка врху. Неки рањеници, гладни и исцрпени, сједили су и остајали, јер нико им од нас тада није могао помоћи.

Одвојила сам се од групе и пошла једним путељком, мислећи да ћу тако брже стићи на вух. Из непосредне близине с једне чуке запуцало је према мени. Побјегла сам натраг и више се нијесам ничем надала. Још мало смо ишли и застајали, јер се више није имало куд напријед. Прибили смо се уз дрвеће, а авиони су изнад нас кружили и бомбардовали нас. Тако скупљени чекали смо ноћ, а онда је ријешено да се подијелимо по групама.

Требало је да се наша група врати у Црну Гору. Прво је послата извидница да испита терен куда је могућан повратак. По њиховом повратку, један за другим омо кренули назад. Био је сумрак. Идући тако, суорела сам се касније с једном женом коју сам одраније познавала. То је била

Милица Јованић. Била сам веома срећна, бар сам некога познавала. Рекла ми је да стално будем уз њу и да ће ме она пазити. С великом муком смо стигли до ријеке. Били смо исцрпени, гладни, неиспавани, а морало се журити, јер се ноћ већ ухватила, а по ноћи нам је било лакше повлачење. Још у току дана изгубила сам један опанак, други бацила и остала само у чарапама. Ноге су ми крвариле, али морало се ићи напријед. Морала сам заборавити све те муке и журити да -се не бих одвојила од групе и Милице.

Прећи Сутјеску било је сада много теже. Мјесто гдје је требало да је прегазимо било је врло незгодно. Ријека је на том мјесту била доста дубока, а уз то и брза. По неколико другова и другарица хватало се једно за друш и тако прелазило на другу обалу. Милица је замолила неке борце да ми на неки начин помогну. Један друг ми је рекао:

— Држи се за наше ранце.

То сам и учинила и загазили смо. Вода нас је заносила. Ипак смо прешли. Отели смо се валовима хучне ријеке.

Само што смо учинили неколико корака, морали смо застати. Опет нешто што нам не да напријед. Да, сада је то огромна литица која се иопријечила испред нас. Успети се уз њу било је немогуће. Одахнули смо када смо чули да се на нижем њеном дијелу попео један друг. Сви смо потрчали према том мјесту. Помоћу његове пушке и руку, једно по једно смо пузили горе. Пошто смо прешли литицу, пожурили смо уз брдо, јер прије него што сване требало се ослободити ове голети. Није ми остало још много до врха, али, ето, до њега не могу стићи. Земљиште се осипало гдје год бих стала. За шта год бих се ухватила, чупало би се из земље. Мјесто корака напријед, ја сам почела да клизим назад. Рукама сам се хватала око себе. Мислила сам: можда ће нешто да ме задржи. Сви ти моји покушаји били су узалудни. Дошло је оно вајтеже. Почела сам да се котрљам низбрдо, а тамо је била страшна провалија. Све ниже сам била. Почела сам јаукати. Милица ми је довикнула да ћутим, јер је то моје јаукање могло открити цијелу групу. Додала је: „Зауставићеш се“. Ућутала сам се да бих бар спасла остале, а у себи сам понављала: „Мајко моја. . .“ Била сам све ниже. Наде више вијесам имала да ћу се зауставити. Мислила сам само још мало — доћи ће и то најстрашније. Изненада сам се зауставила. Брзо сам устала и погледала. Испред мене је било једно мало дрво и гомила камења и шушња. Прикупила сам и последњу свагу и брзо се почела пети. Тамо далеко видјела оам Милицу и остале

из наше групе. Милица се етално окретала и заетајкивала. Потрчала сам и стигла их, па смо наставили пут.

Послије напорног и непрекидног путовања од седам до осам дана ближила сам се кући. Тешко ми је било кући доћи. Плашила сам се да се њима за то вријеме нешто није догодило, а опет сам морала евајима да кажем за емрт моје сестре Зорке и мамине сестричине Милеве. Већ сам била у непосредној близини моје куће. Била сам тако исцрпена, гладна, уморна и замишљена да нијесам чула разговор моје мајке и стрине док им се нијесам саовим приближила. Чим сам их угледала, заплакала сам. Оне су се зплашиле од мене, јер сам послије толиких мука изгледала као авет. Било ми је непријатно што носим тужне вијести кући и хтјела сам да их што прије кажем. Рекла сам:

— Мама, немој да плачеш, ујак Милинко и мој брат Милорад су живи, а Зорка и Милева су погинуле.

Аиђа ЛАВУДОВИЋ

ИЗМЕЂУ ИИВЕ И СУТЈЕСКЕ

НИЗ стрму страну кањона Пиве силазимо повезани и испреплетани безбројем нити. На падинама неко остане мртав, а неко још силази према ријечи — жив или полумртав. Дубоко доље требало би да хучи Пива, али је ми не чујемо. Зоглушили су је топови и авиони, бацачи и митраљеци. „Штуке“ се, као адвратне и сулуде немани, оуновраћују између литица, уз заглушну хуку мотора и завијање сирена, да нам сруше моштић, једину везу с другом обалом. Дуга колона борбених јединица, комора, болница — Централне, дивизијске, бригадне — жури да пређе ријеку и дохвати се Вучева. Долијећу артиљеријске гранате, кидају колону и повећавају број жртава. По нека пошди носиоце рањеника с носилима, експлодира и — послје нема више у колони ни носилаца ни рањеника.

Инвалиди 'С рукама у гипсу или на штакама умичу испред топовских граната, истискујући из свога већ исцрпеног живота и посљедње трунке онаге. Пролазим поред тифусара, попадалих као снопље крај путљаге, поспалих између лешева. Не разликујем живе од мртвих, јер су муке, патње, болови, глад и ране дали исти израз њиховим испијеним лицима. Неки дају посљедње знаке живота, неки равнодушно и безизразно посматрају како пролазимо као да нас се они ништа не тичу. Обарам главу као на пољедњу почаст мртвима, а и онима који су више мртви него живи, и жури да их што мање видим и препознам. У грлу и у срцу нешто стеже и краде дах. Зар је могуће да пролазимо поред њих, а они су до малоприје са нама корачали, лили крв, освајали градове и највеће бункере и тврђаве непријатељске?! Могуће је. Мало је нас живих да бисмо дигли све рањене, сахранили све мртве и пробали обруч који се стеже око нас . . . Ех, другови и другарице! Ех, Пета бригада — и брата, и сестро, и мајко! — И ови мртви ће јури-

шати с тобом, с нама, и бићеш ти још снажниЈа, снажнија и славнија!

Скоро ћемо на ријеку. Прати нас авијација, митраљеци и топовске гранате. Валови Пиве ломе се и њене пјене тужно нешто жагоре, као за себе. Јека рањеника спојила једну и другу обалу, и страховито одзвања на све стране.

Идемо ужурбано, примичемо се риј еци и нашем партизавском мосту што су га храбри пионири направили, на најужем дијелу карита, под кишом непријатељске ватре.

Ријека ограђена лешевима. Написмо се „крваве“ воде и пређосмо мост; на њему, с десне стране, стајаше комесар бригаде. На отој страни се зауставио, наложио ватру и заспасмо поред ње као заклани. Пробудила нас је галама. Зора је. Покрет према Вучеву. Оштра узбрдица. Пут блатњав, на њему застала дуга колона. Са Милом и Драгом пођох споредним путем с намјером да стигнемо наш Четврти батаљон, али се задржао у саставу колоне, јер ју је тешко било мимоћи. Није требало много па да изађемо на врх брда и да се одморимо, али непријатељ појача артиљеријску ватру, а и авиони учесташе. Искористисмо један њихов предак и попесмо се на врх Вучева. Похитасмо према нашој јединици која бијаше тек умукла, али топовске гранате су биле хитрије. Обасуше пут и испрекидаше колону. Поред пута леже рањеници, они не могу даље. Један од њих ме препозна и затражи да му помогнем.

— Ја те познајем, другарице, били омо заједно у болници. Молим те јави некоме од командног особља, или ми ти нађи коња, могао бих још мало јахати, а овако — не могу даље.

Молба, узалудна! Помоћи му нијеоам могла, а јавити коме од командног особља било је немогуће. Прођох га, љута на себе, и продужих десном страном пута ка некој стијени да бих се у једном малом запећку склонила од хаубица које са Шћепан-поља, без прекида, засипаху простор око нас.

Сједооо нас седморо. Гранате пребацују. Поново долазе авиони. Једним голим гребеном, испред нас, стално по неко пролази. Непријатељ их лако осматра. Појави се и једна другарица; кретала се споро, помоћу штала. Застаде у једном удубљењу испод нас. Питаоо је из које је јединице. Рече да је из болнице.

Једна граната тресну о стијену близу нас, обасу нас камење. У једном трену четири друга постадоше рањеници. А зар их и досада није било доста!? Коњ свезан поред стијене паде изрешетан. Другарица која малочас стиже, смртно

рањена, зове да дођемо и да је убијемо. Толико овијести још има да види да је не можемо спасти. Све се то одигра у секунди. Дођосмо до ње. Обраћа нам се једва чујним гласом:

— Ако икада дођете у Дрвар, кажите мојим родитељима да сам остала на обали ријеке Пиве.

Није рекла на врху Вучева!

Пиво, проклета била, колико младости прогута!

Тешила сам је да не плаче, питала је за име. Све ми рече, превијајући се од болова, стежући рукама своје смртне ране. Приближих њене ријечи. Али после два дана ситуација поста још озбиљнија, поцијепасмо своје забиљешке и материјал да не би пали у руке непријатељу заједно с нама — мртвима. Тако изгубих њено име. Али никада не изгубих њу и њен лик, који се тако оштро уреза у сјећање, и постаде дио мене, дио мога живота. Остаде и туга што никад нећу моћи да испуним посљедњу њену жељу.

У зло доба паљба престаде и одлучисмо да кренемо гранатама разореним путељком. Своју јединицу не етигосмо, те се прикључисмо неком другом батаљону наше бригаде. Мрак се ухватио.

Не прође ни пола сата кад се зачу глас у близини неких колибица; препознах друга Рају Недељковића. Он је спроводио колону лакших рањеника и другове заостале од јединица. Са њим је био и Горан Ковачић. Пођох према њима и замолах да им се прикључим. С групом својих другова уђох у састав колоне. Ноћ је, и у тами, дуж читаве колоне, оцртавало се у бијелим омотима мноштво рањеника, који, и поред задобивених рана, упорно одмицаху напријед. У путу проведосмо ноћ. У покрету је читава Трећа дивизија; умиче колона за колоном. Примакосмо се мјесту предвиђеном за застанак. Тек се одјутрило, а од Волујака се већ појавише авиони; круже тражећи наше јединице, којима су у току ноћи изгубили траг. Похитасмо у оближњу шуму и ту остасмо да се одморимо, али нас авиони почеше засипати гранатама. Од предвиђеног ручка, по обичају, не би ништа, јер убрзо услиједи покрет. Поче падати киша и навуче се магла. Од глади и умора ноге ми клечају, а понекад падам у дубоко и хладно блато.

*

Посљедњим напором — и увијек ми се чинило да је посљедњи, и чудила сам се откуда снаге за још један „посљедњи“¹ — стигли бисмо јединицу, па поново заостајали.

Прохлети тифус, као да нам спутава ноге. Тако смо се вукли на зачељу, ако се тако може назвати одстојање које је било и по километар дуго. Блатњави пут којим су прошле наше јединице био нам је једина веза и — путовођа. Стигосмо два рањеника на коњима. Позваше у помоћ — хтјели су да се одморе. Онако мокре и кржаве почесмо их полако скидати, трудећи се да не повриједимо њихове поломљене ноге. Примакосмо им неке јелове гране и остависмо их. Коње чврсто држаху за узде, јер ако их испусте из руку, знали су, био би то крај њихова пута и — живота. Остали су да чекају нове намјернике да их поново, кад се већ буду одморили, поставе на коње.

Мало напријед наиђосмо на три курира. Починули на кладама сломљених букава. Упиташе нас зашто смо изостали. Рекосмо им. Један од њих извади из торбе и даде нам по шаку прженог јечма. Захвалисмо им и једући — стичући тиме нови извор снаге — одмицасмо напријед.

Најзад стигосмо дијелове наше бригаде. Застали су. Непријатељ је близу. Батаљони су пошли према њему — да осигурају пролаз. У неп'осредној близини водала се огорчена борба. И на нас иза борбене линије сваки час су падале артиљеријске гранате. Дозивамо се иза сваког пуцња, провјеравамо ко је остао жив. Престаде киша, ноћ се спусти, а ми уморни и гладни заспасмо. Пробуди нас хладноћа, те пођосмо ка неким ватрама испред нас. Тамо омо нашли комору Другог батаљона.

СТИЖЕ НАРЕЂЕЊЕ: покрет морамо извршити у 6 сати, био пролаз осигуран или не. Болнице пристижу. Наета гужва.

Састасмо се нас четворо: два брата и двије сестре. Донијели смо кратку одлуку: да идемо двоје и двоје, док се не изврши пробој. Растанак је био тежак, и нооно је у себи, можда, посљедње виђење.

На путу застаемо код штаба дивизије. Сава разшвараше с другом Иваном Милутиновићем. Нареди да останемо у пратећој чети дивизије, бар док прођемо Зеленгору. Нешто је другу Милутину говорио о нама. Волио нас је, а и ми њега, више него што се да ријечима рећи. Као и сви борци бригаде.

У покрету смо.

Колона се креће тихо; чује се само топот коња који се под теретом често сваљују с овог стрмог пута. Путовали смо, боље рећи, ваљали се, до подножја планине. Журили смо ка Сутјесци да бисмо је прешли ноћу. Са мном је Михаило; читаву ноћ држали смо се за руке, падали и дизали

једно друш. Загазисмо у хладну воду. Ми и многи други. Вода заноси ЉЈ^де те, и поред строгих опомена, наста вика. Прегазисмо је некако и настависмо пут ослањајући се на пушке. Непријатељ поче да нас обасипа гранатама. Болнице и интендантура почеше пристизати. Смјело су ишле као да су хитале у сусрет гранатама.

Већ се примијећује нехи наред у јединицама. Приђе нам неколико другова и предложи да идемо у правцу Петог батаљона. Није далеко, рекоше, свега педесетак метара! Више нам се ишло с нашим батаљоном, али гдје је он сад? Прихватисмо предлог. Ишли смо више од два сата, па опет, умјесто на Пети батаљон, наиђосмо на њемачку засједу.

Скренусмо десно, козјом стазом, по којој бијаху разбациана ћебад, шаторска крила и мотаху се оседлани, напуштени коњи.

Наиђосмо на једног друга и он нам рече да се један батаљон пробио ту, на једну високу чуку испред нас. Али се обруч за батаљоном поново затворио.

Сад треба да се сами сналазимо. Створисмо чету од људства што већ бијаше пристигло. Изабрасмо командира. Једна патрола добровољаца пође да извиди гдје је непријатељ. Она је наишла на њемачке положаје и брзо се вратила. Предвиђени план је морао бити промијењен.

Људство стално придолази. Сакупи се скоро читав батаљон. Најзад дознасмо да је штаб дивизије у близини. Од њега ускоро добисмо наређење да чекамо до мрака ту гдје смо, а у први мрак да се пребацимо к њему.

Колона је нарасла на 300—400 бораца. При поласку ми Мира Ивановић шапатам рече да је командант наше дивизије друг Сава погинуо. Не повјерових и замолих је да ни коме о томе не говори. Али сумња се увлачи у душу и једном утиснута више се не да истјерати. Упитах је да ли је видјела!

— Јесам, како не, покушала сам да окинем са њега торбицу, али нијесам имала ножа, а смаћи је нијесам могла. На руци му је остао — не знам како рече — прстен или бурма. Покрили смо му старјешинске ознаке, да га не би усташе исјекле у комаде.

Сумње више није могло бити. Али је опет остао зрачак наде: можда то није био Он.

Не могу да мислз^м. Али ноге навикле на колону иду саме. Прођосмо поред једног потока. Војо Церовић ми затражи порцију да пије и рече:

— Имам намјеру да останем овдје, не могу даље.

Био је тешко рањен у кољена. Одвраћали смо га, савјетовали да иде ако икако може. Рекох му:

— Ако не буде борбе, можда ћеш проћи.

— А ја мислим баш обрнуто: ишао бих кад би било борбе, да не кажу да сам кукавица.

Остаде и више никад не чух вијести о њему.

Колона продужи. У путу нам оста и ЈБубица Мартиновић, наша вриједна болничарка. Сломљене јој бијаху обадвије руке; ишла је, док је могла. На шој блуза исцијепана висаше сва у тракама. Тамо гдје је она рањена погинула је и њена сестра Стана.

Стигосмо код штаба дивизије.

Путовали смо. Поново се примицала ноћ. Наиђосмо испод неких високих стијена. Пола колоне је прошло. Одједанпут, у разноразним бојама, треснуше ручне бомбе, једна за другом, лијево и десно. Ко се нађе напријед — пројури, а ко се нађе с унутрашње стране обруча — остаде.

Изгуби се и посљедњи зрачак наде у то да ћемо се пробити ка главнини.

Ипак, многи су се пробили, а неки су остали ту, на мртвој стражи.

*

У једној групи од тридесет бораца пробијала сам се према Болујаку. Ту нам је друг Иван Милутиновић наредио да идемо у Цр-ну Гору до поновног доласка бригаде.

Јелка РАДОЊИЋ-САВЕЉИЋ

БРИГАДНИ САНИТЕТ У НАЈТЕЖОЈ БИЦИ

ПОЧЕТКОМ пете непријатељске офанзиве бригадни санитет Пете бригаде био је у селу Ивању, око 15 километара сјеверно од Никшића. Тада су у санитету радили: Марко Балетић из Никшића, студент медицине, референт санитета; Зарије Михајловић из Вражегрмаца, Даниловград, политички комесар; др Комадина из Мостара, лекар; болничарка Стана и Јбулица Мартиновић из Никшића, Милена Перовић из Вражегрмаца, Сјајна Грозданић са Хвара, Мара „Босанка“ из околине Травника, Видна Мијановић из Горњег Поља, Даринка Костић из Никшићке жупе, која је била и руководилац Скоја у санитету, и Никола Секулић, интендант санитета. Сви су били чланови КПЈ осим дра Комадине и Маре „Босанке“, која је била члан Скоја.

Оперативне јединице бригаде налазиле су се у селу Лукову на положајима према Никшићу. У кратком предању између четврте и пете непријатељске офанзиве срели смо се с нашим друговима који су радили на терену Никшића и успоставили везу с друговима у самом граду. Преко њих смо добили нешто санитетског материјала, у којем смо оскудијевали и који нам је добродошао у каснијим борбама. Чим су почеле борбе, почели су да пристижу и рањеници. Бригадни санитет их је прихватио и превијао, а теже рањенике и тифусаре упућивао у дивизијску болницу. У току борбе је референт санитета с болничаркама често одлазио на положаје, те су на лицу мјеста указивали прву помоћ рањеницима.

Под веома јаним притиоком непријатељских снага бригада се повлачила према Гвозду, Крнову и Шавнику, дајући снажан отпор на свим тим положајима, а пунктови где је санитет прихватио и превијао рањенике били су Гвозд, Милошевићи, Пошћење и Дужи. Из Дужи је извршен покрет преко Борковића и пивских катуна, у којима смо се

задржавали по дан-два или по неколико сати, док нијесмо стигли у Николин до на планини Пиви. Ту смо се крајем маја и почетком јуна задржали око недјељу дана.

У Николин-долу одржана су два партијска састанка. Један радни, на којем се расправљало о дотадашњим искуствима, пропустима и недасгацима, о тешкоћама и проблемима у вези с транспортом и бригом за рањенике, и други информативни, на којем нас је Михајловић упознао са ситуацијом. Рекао нам је да је ситуација врло озбиљна. До тада нам је, онако уз пут, објашњавао да се крећемо према Санцаку, а сада — да је непријатељ нагомилао снаге од Колашина и Пљеваља и да је затворио све прелазе преко Таре. Објаснио је још да је наша Трећа дивизија у заштитници главних онага и Централне болнице, да теже рањенике одмах упутимо у Централну болницу, а лакше у њихове основне оперативне јединице како би се бригадни санитет што више оспособио за пружање непосредне помоћи у преврћању нових рањеника.

Из Николиндола кренули смо у Недајно, у којем смо остали неколико дана. Бригадни санитет је махом био у непосредној близини штаба бригаде и покрете је вршио по његовом наређењу. У Недајно смо наишли на трагове болнице неке од наших јединица које су туда пролазиле и логоровале. Ту смо наишли на заостале тифусаре, на које смо и касније, све до Сутјеске, наилазили поред пута; били су сасвим изнемогли или мртви. Од Недајна смо били у сталном покрету, осим можда по неколико сати дању, када су нас пратили извиђачки и ловачки авиони, који су нас често бомбардовали и митраљирали. Кретали смо се преко Николића ка Црквицама, с намјером да код Шћепан-Поља пређемо преко моста ријеку Пиву. Међутим, мост је био под непосредном ватром непријатељске артиљерије. Морали смо се вратити натраг дању, пузећи шумарцима и брежуљцима, уморни и гладни, тучени из ваздуха авионским бомбама и митраљезима. Увече смо стигли на мјесто одакле је требало да се спуштамо у кањон Пиве иод Горњег Крушева, гдје је још постојао висећи жичани мост. Прије тога је наређено да се растеретимо гломазних и теже покретљивих ствари. Ту је рањеницима и особљу подијељена посљедња резерва хране.

То је било 7/8. јуна. Ноћ је била мрачна, падала је киша. Козја стаза којом смо се спуштали била је врло стрма и клизава. Коњи су се спотicali и падали с рањеним и болесним друговима, а неки су се сурвавали у провалију

и тамо заувјек остали. Успијевали смо да по неког извучемо, подигнемо на коња и опет кренемо. У колони смо се држали једно за друго и коњима за репове. Мјесто гдје је требало да пређемо Пиву и стазу којом смо се кретали су готово читаву ноћ обаопале артиљеријске гранате, вјероватно с положаја од Златног Бора или Шћепан-Поља. Нарочито је једно мјесто близу моста било страшно изровано, јер је, с кратким прекидима, било непрекидно обасипано ватром, што нам је успоравало прелаз преко моста. Ту је остало доста погинулих другова, поред чијих смо лешева пролазили.

Приликом спуштања у кањон Пиве пристигли смо неке јединице Треће дивизије, рањеганке и болеснике. Нагомилао се велики број људства и коња око прелаза преко моста. Стално оу преко везе стизала наређења да се пожуре с преласком, а то је, опет, споро ишло. Наш санитет с рањеницима тек је у свитање стигао до моста. Успјели смо да пређемо мост без губитака. Одмах смо наставили пут уз неке „бескрајне“ серпентине. Кретали смо се према Вучеву и његовим катунима. У вучевске катуне смо стигли 9. јуна по подне, иако нас је у току читавог дана пратила авијација. Авиони су стално у тала[s]има долазили, бомбардовали и митраљирали вучевске катуне уз стравично завијање сирена. Тота дана су погинули Крсто Костић из Никшићке жупе и Благота Рамовић из Загарча, а неколико другова је рањено. Ту смо видјели тешко рањеног друга Поздерца, кога су ношили лакше рањени и болесни другови.

Продужили смо пут према Драгош-седлу, гдје смо стигли 11. јуна ујутро и мало се одморили. Ту је умро и сахрањен Нурија Поздерац, члан Авиоја. Морали смо одмах продужити даље, јер је непријатељ вршио притисак с леђа. Пред ноћ смо стигли до кањона Сутјеске, а цијеле ноћи 11/12. јуна спуштали смо се до ријеке. Још у току ноћи је наређено да се растеретимо свих ствари осим санитетског материјала и лаког оружја. Задржали смо три коња са санитетским материјалом.

Преко Сутјеске смо прешли ноћу 12/13. јуна. Никаквог моста ни помоћне жице за придржавање није било. Особљу санитета и рањеницима и болесницима свесрдно оу помагали другови Симо Мугоша, Војо Церовић, Муго Ковачевић и Раде Кривокапић и другарице Вука Балетић, Хилда Вучинић, Љубица Батровић и Вишња Радоњић, која је ишла заједно с дванаестогодишњим сином Велизаром. У тој групи је било око 50 другова и другарица. И сви су, држећи

се једно за друго, прешли ријеку. Марко Балетић је неколико пута газио ријеку и прихватио заостале другове. Чим смо прешли Сутјеску, наставили смо пењање уз Тјентиште.

За вријеме преласка преко ријеке и пењања уз Тјентиште није се чула пушчана ватра, само детонација артиљеријских граната око нас. Често је колоном преношено да се пожури, кретало се без предах.

У само свитане 13. јуна почела је жестока борба. Наше челне јединице нашле су се у непосредној близини непријатеља, кој и је из унапријед припремљених ровова отворио ураганску ватру. Пошто су се за трен наше јединице прибрале, чули су се повици: „Ура, напријед, јуриш, пролетери“, а колоном се пронијело наређење да бригадна батерија одмах пође напријед, да борци, свако ко има оружје, крену на јуриш. Марко Балетић с особљем санитета и свим способним борцима, који су се могли кретати а имали су оружје, пошли су тамо гдје је био најжешћи окршај. У неколико узастопних јуриша погинуло је и рањено много другова. Болничко особље је ишло од друга до друга и пружало помоћ. Коњи са санитарским материјалом су израњавани, па је санитарско особље узело у своје торбе најнужнији санитарски материјал.

У првим јуришима погинуо је командант Треће дивизије Сава Ковачевић. Душан Бојовић је тешко рањен у стомак. Марко Балетић и болничарке отрчале су до Душана и осталих рањеника да им укажу помоћ. Указујући помоћ рањеном Душану, погинула је болничарка Стана Мартиновић, а њена сестра Љубица је рањена у обје ноге. Другарице Милена Перовић, Сјајна Грозданић и Видна Мијановић лакше су рањене у ноге, а другарица Мара „Босанка“ у руку, док је указивала помоћ рањенима. Крај Душана Бојовића је погинуо мали Драган Ковачевић. И Марко Балетић је лакше рањен у обје ноге, али и он и остале лакше рањене болничарке су и даље указивали помоћ рањенима. Рањеници су се храбро држали. Душан Бојовић није више долуштао да га превијемо и будемо крај њега. Стално је тражио оружје да се убије како не би жив пао непријатељу у руке. Другарице Јеку Ненезић, Ику Перовић и Дару Костић тјерао је да се склоне, да га оставе, поготову када је поново око њега почела да сипа ватра. Говорио је: „Бјежите, бјежите, Нијемци и усташе ће вас унаказити“. Такође, један наш непознати јунак лежао је близу Душана, тешко рањен у једну ногу, на којој је била поцијепана нотавица и видјело се стегно модро и јако натечено. У нашем присуству рањен је и у другу ногу.

Рекао је мирно: „Ето, баш данас немамо јуначке партизанске среће“. Њему и Душану дали смо последње двије ињекције против тетануса. Али није помогло. Умрли су.

Цитав дан трајала је борба. Марко Балетић и болничарке, иако сви рањени, кретали су се или пузили по разбојишту и превијали рањене борце, којих је било много.

Рањенима смо правили штапове, да се лакше крећу. Негдје око 4 часа после подне ситуација је била још тежа. Видјело се да смо били опкољени и притиснути на уском простору готово са свих страна. Бригадни санитет је престао да дјелује као организована цјелина још прије подне. Марко Балетић нам је дао правац кретања: Зеленгора—Борач—извор Неретве (Увац). Наредено је да поцијепимо своје дневнике и забиљешке како непријатељ, ако би му неко од нас пао у руке или страдао, не би могао ништа сазнати о правцу нашег пробијања. Марко Балетић је дао многим по једну ампулу морфијума за случај крајње потребе. Неколико нас је сачувало те ампуле до после пете офанзиве. Пробијали смо се појединачно или по мањим групама. Нијемци су били свуда око нас — по свим висовима и чукама. Стално смо слушали повике „форверц“ и лавез њихових паса.

Остало је на разбојиштима Сутјеске много другова и другарица. Њихов тачан број никад се неће сазнати. Остало је и тешких рањеника. Другарица Даница Мартиновић није хтјела да иде са нама, заправо, вије приотала да је носимо, јер је била тешко рањена у обе ноге. Није хтјела да нам отежава кретање. Остала је заједно с исто тако тешким рањеником Војом Церовићем, који такође није хтио да иде са нама упркос нашем упорном наваљивању. Сигурно су их Нијемци убили, као и многе друге рањенике.

Послије офанзиве сазнали смо да је Марко Балетић, референт бригадног санитета, наишао на њемачку засједу и погинуо; проглашен је за народног хероја. Зарија Михајловић, политички комесар санитета, који је имао тешко оболелу кичму, успио је да се пробије и врати у Црну Гору, али је исте године умро. Другарицу Сјајну Грозданић били су заробили четници у Врбници, али су је доцније наше јединице ослободиле. Видну Мијановић су одмах по повратку са Сутјеске ухватили Нијемци близу Никшића и стријелићали негдје 1944. године. За дра Комадину се ништа не зна гдје је страдао. Милена Перовић, Мара „Босанка“ и Дара Костић су се раздвојене и с разним групама бораца вратиле у Црну Гору.

Даринка МАРОЈЕВИЋ-КОСТИЋ

ПОКОЉЕЊА

ПРОХЛАДНА плашска киша засипа кроз маглу батаљон, притајен уз бок замућене ријеке. Ситним капљицама плаче врбиш над његовим запетим живцима. Из уморних очију шибалу згуснути рафали погледа и туку ооилу колону која за собом води вучјаке. А десно, на Тјентишту, расте затегнуто шаторје у правилним редовима. Вечерњи сумрак удара у супротну страну Вилињака. Нешто ће доћи. Ход му се наслућује ваздухом. А шатори мирни. И бригада мирује негдје према Вучеву. Нестрпљив батаљон чека.

— Ма, шта чекамо? — протестује неко. — Сада се не надају.

— Наређење чекамо.

У том тренутку вучјаци склизнуше с друге обале и запливаше. За њима мокре кациге на погнутим главама, испод којих пријете машинке. Клижу се потковане чизме, газећи облутке по дну ријеке. Њуше вучјаци. Њуше кациге. Ватаљон се подиже на кољена и причвршћује капе. Нешто долази, наступа, и већ је толико близу да му се ход не чује ваздухом, него му водом нгљапају исплажени псећи језици и кациге које посрћу и на своме језику псују правила о (нотурању обезбјеђења на преноћишту).

Псеће њушке намирисаше батаљон и његов дах притајен у припремљеном скоку. Тада закевташе вучјаци и машинке. И киша запљушта јаче. И вечерњи сумрак прели се преко Вилињака. И јуриш нареди Перо батаљону у врбишу. Ватаљон се сручи у све већу Сутјеску и нестале вучјака и кацига. Нестале дана под елапом оумрака набујалог низ Вилињак и испод њега. И ко зна шта грми, небо или земља. И ко зна шта штекће. И ко зна ...

Перо напријед, а батаљон за њим. Загазили су у поамну ријеку као у мирну ливаду. Али она се брани. Бије грудима, удара ребрима, подмеће се под пазухе, захвата снаж-

ним нрилима, заноои, краде пијесак и облутке испод ногу и подмеће талас који диже навише. Батаљон је ипак вара, сијече и оставља за собом. А она му се кези иза леђа, задовољна што му је однијела двадесеторицу. Шрапнелима туку топови или громови. И тутње громови или топови. Батаљон прозеблим рукама извлачи језичке бомби и шапуће:

— Јесмо ли сви?

— Јеомо, сви који смо овдје!

— А ко фали? — пита Перо.

— Онај ко не фали Сутјесци; сјутра ћемо се бројати.

— Држи везу. Напријед.

Стрма обала испружила коријење поткопаних стабала. Руке батаљона их прихватају и уз њих, потрбушке и кољенице, извукоше устремљене чете на изгажену незрелу планинску траву. Из њих полетјеше гвоздене крупже на дар лијепо затегнутим шаторима, зачуђеним.

— Удри ... иии!

ЈБеса батаљона ломи све пред собом и лијепо постројени шатори падају изрешетани. Преко мртвих и полуживих ноге ударају у празне кациге, а оне тупо одјекују. Остају преврнуте.

Над батаљоном се укрстише ракете са свих страна. Залегну десно крило поред саме Сутјеске. Између њега и воде проби се оштар рафал.

— Укопај се! — паде команда.

— Сјутра, друже команданте, сјутра, ако неко буде хтио да нас закона. А сада стружи назад! Хвагај се чуке, мајчице миле!..

Брућ талас рафала удари у бок батаљона. На Пера се иза живице, поред саме ливаде, баци неколико тјелеса. Под њиховим теретом и ударцима он паде.

Послије је чуо још већи тутањ, али више као у глави. У њој се иопразнило, умјесто батаљона је остало ништа које почиње да га гуши као и та смрдљива крпа коју су му набили у уста. Збогом, батаљоне, руко десна. Збогом, другови, браћо рођена. Преузимајте команду. Притајите се при чуки, на сјутра зором, како оно знате, изненада, да виде ко је наш батаљон.

И док га воде, носе, вуку или шта он зна шта с њим раде (као да се много, тобоже, за то интересовао), примијети стварно да је борба јењала. Само још по нека хаубица туче однекуд, као да не зна како треба већ да престане; Перов је батаљон одбијен.

Чим га убацише у шатор, извадише му глибаву крпу из уста. Он широко повуче ваздух и тргну руке везане на леђима. Оне му се опријеше, издадоше га. Тада се исправи, висок, па се погну у раменима као да би хтио да личи на дједа Филипа. Достојанствено и мирно прогута прва два зуба што му одломише одмах.

— Знаш, ваљда, своје рођено име?

Гутнувши још један гутљај топле крви, да неби испљунуо под ноге туђина, Перо се нрисј ећа да је сјутра тринаести јун. Још мјесец дана па равно двије године од оног устаничког јутра.

Од удара цокулом у бубреге само се мало занесе. У том тренутку осјети јак ујед испод потиљка. Задрхташе му фењери објешеган о кров шатора и заиграше, сваки у своме посебном кругу, нејасне свјетлости и боје. Низ леђа осјети танак топао траг течности.

— Име? — настоји храпав глас из безличне гомиле око њега.

Слабо освијетљени шатор надима вјетар и потмуло спремање скока. Ништа. И остале зубе ће Перо прогутати када на њих дође ред. А доћи ће брзо, јер се види гурање са свих страна ка њему. Крвеле се срдите образине. Вичу на неразумљивом језику: ауф, аух, зајн . . .

Рана на врату почиње да пече. Нови ударац по лицу је снажнији од првог. Од њега сами зуби упадају у грло, а оно их прихвата и пропушта у узбуркану утробу.

Нијемац, вјероватно старјешина, лупну чизмом о земљу и нервозно тртну кочоцерном шапком према вратима од шатора. У какво' велико ништа пролази вријеме. А батаљон је имао задатак да заграби мостобран ради лакшег сјутрашњег напредовања бригаде . . .

— Ауф . . . Ауф! — откефта официр који је трзао главом и лупао чизмама о зеоугљу.

Пера зграбише. Однијеше га, изнијеше у ноћ и кишу и положише потрбушке у блато под орахом, старим ниским орахом, који се тужно надноси над срушено кућиште у дну Тјентишта и покорно спушта покисле гране да Нијемци могу лакше преко њих пребацити конопац.

— Држи тамо . . . Оп!

— Вежи.

Команданту везаше већ ионако везане руке на леђима.

— Вуци.

— Полако, полако, да му не буде тешко! — ликоваво је неко. — То сам и ја мислио . . .

Конопац се затегну и повуче Пера по земљи док не дође право под грану. Онда му се руке почеше дизати неприродно навише, везане, покорно. И глава за њима заједно с трупом. На крају и земље нестале испод ногу. Зашкрипаше кости у лактовима и глава се објеси као да погледом биште земљу. У раменима и плећкама стадоше се сукобљавати кости, размињивати као невјешто углобљене и крцкати, тарући једна о другу и разједајући месо око себе. У грудима наста тјескоба и пој ури крв у главу. Испред очију се сјатише разнобојни свици. Збогом, свијести. На крају крајева, најбоље је бити дрво које не може да осјећа и које се не умије стидјети што му низ бутине и гњатове својевољно цури мокраћа као несвјесном дјетету.

— Доста . . . причврсти тако. Та-ако! . . .

Остаде Пера висећи о ораховој грани исто онако како је прије годину дана о њој висио! изнад њега, рањеног, некакав паук. По стражаревом шљему, под њим, добовале су крупне капи стресене с миришљава орахова лишћа. Кроз ноћ су блистали и тонули у поплавама свјетови које никада нико није видио, па оиет израњали с повијеним или усправним тополама. Перовим свијетом јурила је бригада преко брда и потока, без застоја и без њега. Њега није било нигдје.

„Ма гдје сам ја? Шта је било са мном? . . . Можда сам погинуо? .. Можда сањам? Али како и у сну да ме нема с бригадом? . . .

Све то лијено пролази мозгом изнад којег двије неприродно велике песнице, модре од нестанка крви, штрче навише. Као да нијесу везане конопцем за грану, већ као да Перово тијело у чудном грчу лебди у ноћи, у прекинутом скоку.

Не зна он је ли то ноћ или мрак на дну јаме. Зна, ако уопште нешто зна, само толико да му у глави, као у далекој кдисури, тупо бију чекићи и мукло одјекују у ушима разбијени непознати звуци. Наједном му постаје свеједно да ли спава или сања, или виси над неком провалијом с избуљеним очима на објешеној глави. Чини му се . . . врага се њему чини кад не може да осјећа . . . чини му се да га је ухватила потпуна равнодушност и да му је занимљиво слушати све то пгго чује, јер га омамљује као љетња препрека испод засмоланих гроздова. Та омама звони. Кроз њу види магличасто свјетло. И чује:

— Напријед ... напријееед!

Стражар, прозебао, трже се и зачуђено погледа у непонична паука изнад себе. Око његових помодрелих уста, за-

рошених и наполо отворених, мучи се нешто као задовољан смијех. Шљем на стражару се кратко стресао, а очи испод њега шибнуше осојну страну Вучева, запрашену посљедњим остацима зоре и повезаним језовитим: „Напријед, Пета! Напријед, Пета, гROME небески!“

Низ стражарев шљем клизе посљедње капи ноћне кише. Он се збуњено трза и окреће око своје осовине, несигурне и наједном још више поблесавиле.

— Нагариини! .. — слива се низ Вучево.

— Наприинијееед!.. — испљувава смрзнути паук изнад стражара згрушану крв.

Узмутише се шатори. Престрављени војници под кацигама сумануто ускочише у мокре ровове.

Изнад њих, као звоно „на мртвачку“, гуиња заробљени командант: — Напријед, другови, напријееед!

— Ево ти твоје напријед... гррр! — осу га стражар из машинке да га не остави жива.

Командантово тијело лупи на земљу као прегорјели пањ. А иза њега се само мало заљуља комад конопца, престрижен ројем танади. Загњурена лица у блато, Перо се поче трзати помало већ свјесно и уз помоћ нечега као сопствене воље, иначе тогинуле негдје и некада незапамћено како.

Око уста му се састављају блато и вода. Он отпухује густим нечистим гласом:

— Бјеже, бјежееее!

Послије су га нашли заривеног потрбушке у блату, без снаге. Извалише га на леђа, враћајући му ишчашене руке у природни положај. Затим га поставише на ноге, брзо и без много приче. Перо се осјети несигурним, више у повјерењу другова него у снагу ногу. Неко му убаци у џеп пиштољ и рече:

— Ти иди са њим.

Тријезнећи се, Перо осјети да му неко помаже да нађе себе.

— Можеш ли да кренемо, нема се времена?

— Могу... не знам, нијесам баш сигуран. Да се мало приборем.

Покушава да покрене руке, да уздигне рамена, да крене вратом. Све је то туђе и ледено, скамењено. Јбуља се на ногама као на штаповима. У глави мили нешто као мравињак. И поче да корача и разазнаје ствари око себе. Препозна и друга кога су дали да му се нађе.

— Можемо ли мало брже? — пита га он.

— Не може.

Ипак се однекуд Перо враћа сам у себе. Види како по-дилази Вилињаку и како је овај страшно виоок спрам неба с којег је нестало облака и које се весели сунцу.

— Изгледа ми да још не видим добро! — обраћа се Перо пратиоцу. — Је ли ово колијевка?

— Да, колијевка.

— И дијете у њој?

— Да дијете.

— Значи, не варају ме очи?

— Не варају.

— А боље би било да ме варају.

— Гурај, гурај ... Подне је прошло, а од Вилињака ни четвртина. Све нам бјежи испод ногу навише.

Прошло је и два часа послје подне.

— Чини ли ти се да је борба јењала? — пита Перо друга.

— Јењала. Ова је готова.

— А гдје су наши?

— Ево их, доста, свуда поред нас. Леже. Завршили су борбу.

Леже мртви и знани и незнани, измијешани са сломљеним точковима лаких карета или топова, оа шлемовима, мазгама и просутом крвљу. Из тога расте чудна шума погледа мртвих и полумртвих.

— Брже, Перо!

— Видиш ли ти ко све лежи овдје?

— Бригаде.

Кроз танка предсмртна магновења одзивају лежећи. Умијешана пртина живих вијуга између њих као друг без срца и оставља их беспомоћне.

*

Блато се лијепи за распалу обућу. Цвокоће стонога колона. Збјег гамиже мукло као погребна поворка загладена у гробље испред себе. Кроз њу струји вијест да је синоћ нестало Перо, командант батаљона.

— Ћутите да не чује Филип! — допире одмах иза ње.

— И уопште ћутите да нас не открију.

Само дјеца на дојкама не поштују наређење да се ћути. Она су гладна. Тутањ борбе за њих је нешто неодређено.

Можда га и не чују. Јогуне се и ноктићима гребу мајке по лицу и дојкама — љуте се што за њих нема млијека. Мајчине главе наднијеле се над њих као црне птичурине које их плаше и носе на хладним крилима шумама и преко ријека. Стари Филип све то гледа, мршти се и заборавља још живу рану на кичми из првога рата. У овоме му читав рафал из бреде прошао кроз лијеву руку и уситнио кости. О десном рамену висе му машивка и торба. Од некада снажног тијела ратови и недаће оставили само споп костију омотаних старом, дотрајалом кожом. Глође га збјег као пас кост.

— Како -си, ђедо Филипе? — питају га другови у пролазу на челу колоне.

— Добро, — одговара он кроз смијешак — добро потпуно кад видим да ће их мало одавде понијети гаће у Немачку.

— А рука?

— Рука? . . . Пусти је тамо, вода је понијела! Смрди и боли. Осакати ме и избаци између вас. Али, ботме, ништа не знам докад ћу слушати ове што ми наређују да се крећем са збјегом. Ово ти је погибија тежа но од пушке ... Изгледа да смо се помијешали, а? Наступило оно: пустио бих ја тебе да хоћеш ти мене. И не пуштајте, снага вам напредовала!

Тако непрестано натрчавају однеку отпозади задихани борци, јаве се Филипу и јуре напријед за кркљанцем који се гуши у непролазној шуми испод Вилињака, непознатом долином. У њу се стрмоглављују „пгукке“, једна за другом као магарад ричући низ продо. Хтио би човјек да се прибере, да сагледа збивање које одудара од ранијих, да повеже разбијену слику и узме један правац. Хтио би да не чује ништа од тога што му пара уши и чело. Хтио би да обневиди за предуго вријеме, које га успорава и збуњује, како не би видио ништа од тога што види. Хтио би .. . много би хтио. Хтио би да зна гдје му је до синоћ најближи друг; гдје су ти што командују; гдје су курири који увијек преносе вијести и унапријед обавјештавају шта ће бити — гдје су ти свезнајући момци Које нико није могао спријечити да не стигну и не утекну... Како се наједном распаде све, а опет је језива цјелина која као побачке носи себе корњачином брзином у све стране на којима се не виде врата.

— Ово више није збјег, него разбјег! — примјећује стари Филип, покрећући несавитљив лук утегнуте, рањене руке у завојима. — А ко ће тебе превити сада, јадо моја? — познаде Филип болничарку Стану, крваву и с прикупљеним

рукама испред себе, оборене крај мртве мазге. — Срећне ти ране, друго моја! Јесу ли тешке, да видим.

— Ништа ме не дирај. Обје су ми сломљене негдје око лаката, ево погледај! — покуша Стана да подигне руке, али јој се преломише и објесише као два скршена крила, као двије помоћи одузете себи и другоме ...

Уплашеној, испрпеној, збуњеној пред погледом неизвјесности шта ће са њом бити, Стани са чела, са јагодица, капље молећивост и стаче се у уста, па се ту мучи да ...

Шта ће јој, напосљетку, и Филип једном руком помоћи!?

— Највише се бојим од овога што крв тако лије стално!

— излеће јој ненамјерно.

— Да видим — сагну се Филип — како то изгледа ... Слабо изгледа. Немам ти их ће ни стегнути.

Љут је на себе што је застао.

Збјег се узмути. Из граје допријеше пуцњи и неразумљиви повици. Филип погледа око себе и брзо створену самоћу, широку и наједном заћуталу. На њеној граници негдје, гдје он не може досећи оком својим, некоме зрно врати поклич у уста и грло.

— Хоћеш ли ме оставити, стрико Филипе? — проциједи Стана, стидећи се страха од немоћи и своје и његове.

— Ех, ђевојко, што ме ти овако полако зарабаш! А откуд ми знаш име?

— Тако, знам.

— Мене знају сваки јади овога свијета. Нећу те оставити. И ја имам једну болничарку негдје у овоме чуду, унуку, Јелену.. . Ајде, полако, дигни се да идемо ... да идемо некуд, а богме не знам куда ћемо. Да идемо куд сви одоше, па ћемо видјети ће ћемо стићи. Али овакви не стижу далеко, ја ти кажем.

Здравом руком обгрли Стану око струка и пажљиво је подиже. Хтио би да је некако придржава, али не може да је дохвати за руку. Не знајући шта раде, поћоше.

— Тако, синко, тако. И ако видиш да не можеш — мораш да можеш. Тако .. . као момак. Рекао бих да ми се наслониш на раме, али како ћеш? . . . Ја увијек кажем: лако је онима који могу. Они наједре овим брдима с оружјем у рукама и све им је равно одавде до мора. А нама оваквима ками у дом, и то ти је. Али ни ми овакви се не дамо. Чујеш ли ову пуцњаву? Онамо су ти они који могу и ја се не бринем за њих, јер се боре рукама, а ја и ти их немамо ... Можеш ли?

— Идем, ево. На силу. Али нећу дуго издржати.

— Па онда, — наставља — оно што ти рекох, кад се опет састанемо с њима, превише нас и рећи да је нама било теже, јер је увијек теже онима што не могу.

— Свеједно ... ја нећу моћи да издржим. Мучиш се тако, рањен, око мене, а ти би ипак могао да се спасеш. Да ми је да се напијем воде, па макар одмах умрла.

— Е-хе! Не умире се тако лако. То је најтежа ствар овога свијета. Да није тако, ја бих сто пута досад умро. И то треба умјети. За смрт се хоће доста вјештине, није то тек онако: преврнеш очима, истегнеш двапут ноге као метиљава овца и — збогом. Такву смрт не волим и зато сам дочекао ове дане. Зато и теби кажем да идеш и ако не можеш. Ево, да погледам на ово лишће, сигурно има нека кап ноћашње кише ... Има, ево, зини . . . Тако. Нијеси се напила, али си овлажила језик . . . па ћемо брзо стићи бригаду.

Стани је досадно већ и само сунце. Убија јој и оно мало снаге коју прикупља негдје из себе. Већ јој се саплићу ноге од несвјестице. Кругови разних боја висе о гранама и титрају поређани спирално испред очију, тако да јој искачу из зеница, прво мали, па иду напријед и расту док се не окаче о грање. Обузима је хладно шаренило и почиње да тоне у чудан евијет гдје се ништа не види, а чује само тајанствени шапат. Посрну напријед и паде на кољена, па, немајући на шта да се дочека, порину прсима и лицем у расквашену земљу измијешану стопалима. Затим се изврну на леђа, прије но што се Филип саже да јој помогне. Једна сломљена рука подави се под тијело. Филип је извуче и опружи низ стегно.

— Слабо се држим, а, стрико Филипе? Брукам се. Шта могу? ... Зар и сам не видиш да ми је тешко?

— Држиш се јуначки.

— Видим ја моје јунаштво.

Филип је прекиде. Подиже ее на кољена и погурен устаде. Поможе Стани да се придигне и поведе је. Мало даље Филип опази у жбуњу четири кациге.

Здравом руком подиже машинку и примијети да двије кациге падају. Осврте се. Стана блиједа и непомична. Последња суза, још нестресена с трепавица, блиста, а плаве уене састављене као да ће нешто рећи.

— Кћери моја! Не издржа? Слава ти, недужно дијете! И свима међу које си отишла.

Слеђа га осуше рафали и он, тако погнут, само мало посрну и паде преко Стане.

*

На Перовом врату засушио урез од ножа и пече под корицом крви, ој еден знојем. Кости и рамена споро долазе у своја мјеста. Руке висе низ тијело, тешке и хладне. Кажу иза шака прегризли конопци и ту насјела црна усирена крв. Шаке натекле, надуле се и помодреле, непријатно као двије корњаче. Прсти деформисани, несавитљиви. Такве руке Перо покушава одморити на врату, али му оне спадају као посјечене гране. Иде. Мора да иде, јер га већ и батаљон мучи... ако је жив ... ко зна. Никога да питаш. А све иде споро. И дан се укипио као мазга у тјеснацу. Стоји и дави својом муком и својом тајном, дуг као свако зло. Само се један глас пробио до њега . . . кроз грање или испод земље. Перо затетура као да ће пасти.

— Само напријед! — подстиче га друг.

— Оде и он.

— Шта му га знаш ко све није отишао? А Сава се доста нагазио тенкова као мрави.

— Оде, значи. Није ми мило што се нигдје ништа не чује. Не знаш гдје се ко бије. Одмах бих شناо тамо.

— Покажи се ти овуда, уз Вилињак.

— Не могу овако. Идем као на носилима. Не волим да идем мртав . . . Ма, што ти мени стално нешто повлађујеш? Као да сам неурачунљив, или као да умирем па да ми не буде жао ако ми противурјечиш. Је ли тако?

— Није тако, него ми овуда дангубимо и натежемо се, а сваког тренутка може нам се десити да нас појуре као зечеве.

— Добро. Идемо.

Понегдје одјекне пушка или кратак рафал. И некаквих повика има кроз шуму, али пригушених и као да не желе да се чују. Онда се отегне понеки као нарочито висок и јак непосредно пре пуцња. А букве и борови изваљени свуда околу зјане чељустима коријена навише и смрде на изгорјели прах.

— Шта мислиш ти о овоме данашњем дану? — пита Перо објешених руку као да су то само рукави, празни и непомични.

— Ово наше санитарско особље глупо, брате, ради. Неће да оставља рањенике . . . Пустимо то. Дај да изађемо из овога дана па ћемо сјутра о њему размишљати. Зар не чујеш ово иза нас?

Перо застаде, ослушну.
— Не чујем добро, још ми бубњи бију у ушима.
— Надај ногама. Бво их за нама. Форфецају.
Испод једне букве доприје немоћан женоки глас. Перо протрну. У томе јеку процвиље нешто познато.
— Да видимо која је оно.
— Пусту је само. Она неће дуго. Шта да је гледамо сем да нам буде још теже. Кота прије да видиш овуда! Сви они јече, а ником не можеш помоћи.
— Ма, да видимо. И онда можемо навише.
Послије неколико тренутака Перо паде поред ње.
— Јелена?
Усне јој се кренуше у недоумици:
— Перо, брате, јеси ли ти то? Колико си порастао за ове двије године. . . Да те пољубим.
— Рањена? . . . Ништа се не плаши.
— Не бојим се. Ништа то није. Само нешто нагло малаксавам. Од жеђи, ваљда.
— У шта си рањена?
Она показа на лијево раме покривено шаторским крилом:
— Читав дан чекам да неко жив наиђе. Причај пгго за маму и за ђеда Филипа.
— Са нама су негдје овуда . . . Не можеш да устанеш?
— Какве су ти то руке? — примијети Јелена мрштећи се.
— Извлачили смо јутрос топове, па ми се натегле жиле.
— Знаш, чула сам да си командант, — хтјела би да сакрије немоћ која је све више подилази — али никако да се сретнемо пуне двије године . . . као да не ратујемо у једној те истој војсци.
Перов пратилац је све нестрпљивији. Командант му даје руком знак да сачека мало.
— Носи ли те ко? — пита Перо Јелену.
— Ко ће кога носити, брате мој, у овој пустињи!
— Ајде, ја ћу ... подигни се да те могу прихватити.
— Спасавај се ти. Око мене се не треба мучити. Тешка је рана.
— Форвееерц! — доприје и Перу у уши.
Јелена не успије да се одбрани. Перо је подиже уз помоћ друга. Усправише је на ноге, пазећи да јој не повриједе рану. Спаде шаторско крило с великог закрвављеног ока ране тамо гдје је доскора било обло дјевојачко раме. Објеси се,

мртва, рука. Јелена преблиједе и грцну. Глава јој паде на груди.

Перо чучну, а друг му је навали на леђа. Пођоше. Под драгим теретом, несигуран на ногама и с рукама враћеним у страшни положај из прошле ноћи, Перо је посртао. Јелена би на то само јекнула као у сну и хладна глава помјерила би јој ее на братовом врату.

Оздо, до Сутјеске, чуло се надирање гонилаца.

— Кога ли то гоне кад им никога нема на путу? — чини се пратиоцу да чује из Перових уста.

— Чешљају, чешљају.

„А ако питам сам себе хоћу ли јој што помоћи и хоћу ли је спасти“, размишља Перо, „јасно је да нећу. А да је оставим? Како да је оставим? . . . Најљепше би било кад би ми умрла овако на леђима . . . Погрешно је ово што чиним. Колико смо прошли оних којима је требало помоћи па ниједног не подигосмо. Да је носим зато што ми је сестра? Не ваља ми ово. Утекао сам са вјешала и дали ми друга да ми помогне, а ја упртио сестру. Батаљон треба што прије да стишем..“

— Друзе, помогни ми да је спустим.

Положише је леђимице. Перо сједе поред ње. У томе часу узвреше одоздо рањеници, бауљајући као авети на остацима ногу и руку. Пролазе без ријечи увучени сваки у себе. Чини им се да иду брзо и да се одљепљују од онога многогласног „форверца“ што хајка за њима.

Перо као да се нешто присјети, замоли друга да му помогне пренијети Јелену мало даље у шуму.

— Само да је с пута помјеримо.

— Не можемо. Широко је свај пут колико Вилињак.

Унијеше је међу два дебела букова стабла даље од путљаге.

— А сада изађи ти напријед, да нас не изненаде, — замоли Перо — па ћемо одмах продужити.

Затим се спусти поред Јелене и помилова је по коси.

— Одмори се мало. Источило ти је много крви.

Јелена ништа није чула.

Перо се неколико пута подизао и шетао околу као да нешто тражи. Застао би поред Јелене и загледао јој се у лице. Боле га руке и подиже их за врат, а оне му као одсјечене поново падају. Стиска зубе од бола и од тога му у обрзима скачу затегнути мишићи као поткожни прсти. Наједном му забубња у ушима и глави. Спусти се на кољена поред Јелене и вајхитније што је могао забаци руку иза

деонога кука. Отуда поднесе под нос хладан туђи пиштољ. Прст му је бш> исувише натекло и одебљао и не могаде га увући на обарачу. Погледа још пажљивије сестру. Лака као срна скаче несташно с ливадице на ливадицу, између постројених вањага и чика брата да је стигне. За њом се вије коса као сватовски барјак и шири необузdana слобода и снага, дивљина дјевојачка... Перо је погледа пажљивије. Непомична и затворених очију, Јелена ништа не види. Влажна земља испија јој и посљедње остатке онаге и све је више успављује.

— Форверц! — чује се све ближе.

Перо притрча пратиоцу и пружи му пиштољ.

— Скинн, молим те, овај браник, јер не могу да увучем прст. Јесу ли близу?

— Друже команданте, ја не знам шта радимо овдје. Хоћемо ли да нас живе хватају?

— Ево, идемо одмах.

С отеклим прстом на обарачи, неосјетљивим као дрво, тетурајући и бјежећи од самога себе, Перо се врати Јелени. Сагну се. Плима и осека одлуке надлазе и сплашњавају. Расте човјек јачи од себе, па се одмах ломи и претвара у пепео. И трећи пут се спусти поред Јелене. Подиже јој прамен косе са сљепоочнице и задјену иза ува. Учини му се да је сада топлија. Вена на сљепоочници удара живље. Живјеће још душ, закључи. Гледа је у лијепу, бијелу сљепоочницу, у бритку као коса и мало опуштену обрву, у влажни угао великога затворенога ока што тужно гледа кроз изблиједјели капак; у састав врата и грла, гдје куцавица игра као од умора.

— Друже команданте, ту су! — озбиљно и посљедњи пут опомиње Перов друг.

— Крећемо, ево, — рече Перо тихо — само још тренутак.

Онда се замисли гледајући своју унајкажену руку на сестрином тијелу:

— Жао ми је овдје. А горе ћу јој унаказити лице... Можда овдје нећу успјети само једним, срце је теже погодити ... А овдје?

Тада паде мрак на све.

— Шта то пуца тамо? — изненади се пратилац.

— Дођи да је склонимо мало у страну! — позва га Перо, пола усправљен, оборене главе, као да је некога побиједио.

Савлађујући чуђење, нестрпљиви друг погледа Јелену још једном. На њеној лијевој сљепоочници маља као младеж.

— Друже команданте?

На Јелену набацаше неколико прегршти трулога и влажнога лишћа. Толико да је бар не примијете одмах чим наиђу.

Послије пођоше. Перо напријед и с неком новом снагом наврелом из тешкога сна, а пратилац за њим, утучен и пренеражен.

Нико ЈОВИЋЕВИЋ

С ТЕШКИМ РАЊЕНИЦИМА

СРЕДИНОМ маја, када је у Никшићком пољу почела концентрација јачих њемачких онага, Пета црногорска бригада се налазила углавном у подручју села Ивања, сјевероисточно од Никшића.

Ноћу 23/24. маја два батаљона Пете бригаде нанала су њемачке положаје код села Великог и Малог Ораха, сјеверно од Горњег Поља. У тој огарченој вишечасовној борби погинудо је 14 наших бораца, већином оних који су уочи пете офанзиве, прије нашег повратка из Босне, живјели илегално. Рањених је било више. И ја сам био теже рањен, те су ме сјутрадан пренијели у болницу у селу Милошевићима. Одатле се, 28. маја, ешелон рањеника пребацио преко ријеке Комарнице и села Дужи за село Безује, гдје је остао четири дана. За то вријеме вођене су борбе с њемачким онагама око Горње и Доње Брезне. Посматрали смо облаке дима како се дижу са згаршнта попаљених села.

У Безују нас је открила *д* бомбардовала авијација, од чијих је запаљивих бомби изгорјело неколико кућа и колиба у којима су били рањеници и тифусари. Том приликом су у једној залањеној колиби изгорјела три тешка тифусара која -нијесу била способна и кадра да се извуку из пламена. Када су другови покушали да им притекну у помоћ, било је касно — пожар је већ био захватио читаву колибу.

Негдје око 3. јуна (датума се тачно не сјећам) болница је из Безуја кренула према доњем току Пиве. У Црквицама (између Таре и Пиве, близу састава) задржали смо се непуна два дана. И ту омо доживјели бомбардовање. А 6. јуна изјутра болница је кренула према Вучеву. Онако гладни, уморни и исцрпени, једва смо савладали стрми нагиб. Тешке рањенике су носили заробљени талијански војници, којих је било скоро читав батаљон. Неки су рање-

ници јахали на коњима, а лакши су пјешачили, падали од умора и с муком се дизали. Послије неколико сати напорног марша изшли смо на гребен одакле се лијепо видјела вијугава Пива. Да бисмо је прешли, требало се најприје спустити у њен кањон, а то је било теже од упона. Коњи су се спотicali и падали, камење се обрушавало, а нарочито је тешко било снијети носила с тешким рањеницима. Јединице које су гфатиле болницу морале су оставити све теже наоружање — топове и бацаче — јер би га теишо онијеле у кањон Пиве. То путовање од Црквичког поља до корита Циве трајало је готово читав дан.

На обалу Пиве стигли омо око 3 часа по подне. Дијелови болнице су у то вријеме већ прелазили ријеку. Био је то необичан мост — три дугачка јелова стабла пребачена на брзину преко надопгле Пиве, која је ту била широка двадесетак метара. Преко тих стабала биле су положене даске, а преко ових — прострти цакови. Стабла су се стално њихала и повгајала, тако да се тешко прелазило у стојећем ставу. Многи су ишли на рукама и ногама, а неки нијесу успјели да се пребаце, већ су падали у ријеку.

Надошла вода однијела је доста ситне стоке, док је крупна — говеда и коњи — била претходно повезана, па су је борци и болничко особље с друге обале извлачили из брзих валова набујале ријеке.

Тек пред вече, пузећи по гредама, прешао сам Пиву. Био сам један од посљедњих који су је тога дана прешли. У непосредној близини, на даљини око 5 километара, већ су се водиле огорчене борбе с њемачким јединицама.

Сјутрадан, 7. јуна, изишли омо на Вучево. Дан касније открила нас је авијација и читавог дана бомбардовала у узастопним налетима. Био је прави пакао. Рањеници су се размиљели по шуми, на доста широкој просторији, али у близини није било добрих заклона. Скоро свака бомба је погађала циљ. Била је то права касапница: на све стране крв, раскомадани људски лешеве, разривена земља.

И 9. и 10. јуна пребацивали смо се ка Сутјесци. Изнад њене деоне обале остали смо скоро два дана. Ту смо 12. јуна доживјели тешко артиљеријско бомбардовање — тукли су нас са Маглића, од Боровна и с лијеве обале Сутјеске. Јединице Треће дивизије су се много жртвовале за нас рањенике.

Послије подне 12. јуна болница је силазила у кањон Сутјеоке, али без једног дијела тешких рањеника и тифусара. Сутјеску смо прелазили ноћу. Она је на том мјесту

била доста плитка, али брза — заносила је и обарала људе. Борци оу се придржавали један за другог, а ~~тези~~ рањеници су прелазили на коњима, којих је било мало. Ја сам је прешао негдје око 22 часа. Ту сам посљедњи пут видео Саву Ковачевића. Он се једно вријеме бринуо о Преласку преко ријеке, а онда је то повјерио комесару Пете црногорске бригаде Драпиши Ивановићу, наредивши му да се ^{се} обрине сви пређу. Мени су с друге обале послали ^коња, јер ^Р, због исцрпљености, ријеку нијесам могао прегазити.

Негдје послје пола ноћи 12/13. јуна ^{пре}лажење Сутјеске је углавном било завршено. Даље према Тјентишту кретали омо се у борбеном распореду. Ови рањеници који ^{су} се могли кретати, међу њима и ја, били су у стрељачком строју. Била је тишина, али смо знали да ^{су} Нијемци у близини, на положајима. На многим мјестима налазили смо на мртве и тешко рањене партизане из претходни^а борби.

У близини Тјентишта рано изјутра 13. Јуна Нијемци су нас дочекали блиском митраљеском ватром. Требало је освајати бункер по бункер. У првим борбеним редовима налазио се штаб дивизије. Сава је наредио општи јуриш. Кроз паклену плотунску ватру чула се посљедња ^{његова} команда: „Напријед, пролетери, јуриш!“ Био је лијево од мене, на неких стотину метара. Ускоро се пронио глас ^{Д'а} Је погнуо. У том општем јуришу имали смо много мртви^х и рањених, а обруч њемачких једигаца **нијесмо** могли пробити.

Разбили смо се у мање групе и кренули у разним правцима, већином према Босни и Црној Гори. требало се ^{пр}о^т бијати између њемачких бункера и засједа.

У једној групи било нас је 25; ја сам био рањен. Кренули смо јужним падинама Зеленгоре према Гацку. Идући преко камењара и кроз непроходне шуме, ~~стигли~~ ^{смо} У ране поподневне сате испред једне ^{ви}соке стијене, чијим су ^{гре}беном често пролазиле групе Нијемаца. ИСКОРИСТИЛИ ^{смо} мали застој и пребацили се преко ње. Том приликом је Велизар Перуновић прекинуо телефонску линију коју су Нијемци били поставили. Убрзо смо, у близини једног усјеченог пресушеног потока, наишли на нову ^{гру}пу Нијемаца. Окренули смо поново ка Сутјесци и ко зна по који пут упадали у непријатељску ватру. Захваљујући ^{густо}Ј шуми, некако ^{смо} остајали неповријеђени.

Био сам нешто изостао од осталих — била ми се скотрљала пушка, па сам сишао у поток да је подигнем. Када сам

се попео на гребен, примјетио сам нашу групу како већ прелази Сутјеску.

Одједном је њемачка засједа с друге стране ријеке отворила ватру и покосила седморицу. Остали су се пробали јуришем. Ону седморицу Нијемци су дотукли пиштољем у чело.

Пристигла је ускоро и она група Нијемаца која нас је рагаије примјетила и пратила, те сам се нашао у клопци. Пролазили су на неколико метара од мене и право је чудо како ме у том шипрагу нијесу спазили. Када се смрачило, изабрао сам боље оклониште, у којем сам остао цио сјутрашњи дан. Глад ме је мучила много више него болови од загађених рана.

Ноћу 15/16. јуна прегазио оам поново Сутјеску и тек се у зору 16. јуна скоро дохватио врха њене друге обале. Пузао сам уз брдо, потпуно изнемогао од рана, глади и умора. Склонио сам се у једну малу пећину. У њој сам нашао три пужа шлаћа и појео их. Нијесам био кадар да наставим путовање. Ту ме је трећег дана, сасвим случајно, пронашла једна партизанска тројка — два брата Раичевића и један друг из Бјелопавлића. Имали су нешто уквареног коњског меса, које ме је окријепило, па сам уз њихову помоћ кренуо даље. Тек након неколико дана стигао сам на терен кочанеке општине, гдје сам готово цијело љето остао у илегалности.

Лабуд МАРКОВИЋ

СУСПРЕТ И РАСТАНАК

МЈЕСТО није било лако препознати. Од битке на Сут-јесци прошло је седамнаест година. Али је жеља била јача од заборава. Нашао сам га . . . Из шушња је вирила кост. Послије седамнаест година. Шушње је полетјело увис, а из трулог лишћа нагло избила порција. Учинило ми се као да се покренула, као да се наједном помакла, замаглила, порасла. Као да видим његову главу. Не! То је само костур. . . без лобање. Њу омо пронашли касније — петнаестак метара ниже.

Био сам сигуран да еу то остаци мог друга Божја.

Рукама омо разгрнули гомилу влажног буковог лишћа, дрхтећи од хладноће, од ојећања и тренутка садашњости који се мијешао с успоменом на један друш суспрет, у једном другом времену од прије седамнаест годрша.

Окренух се. Божов отац, жилави и поносни Радован, изгледао је као да је у овом часу нагло остарио. Он се није могао успети горе. И нас петорица једва омо се испентрала, скинувши претходно ципеле да биомо ее лакше успузали и до ове јеле, која је стално, од онда, живјела у мојој свијести и коју сам сада препознао.

Заједно с Божом Бучинићем и групохм другова нео сам се овим истим беспућем потпуно бос и мокар до голе коже 13. јуна 1943. године. Била је ноћ. Божо се једва опирао на рањену ногу. Ране од куршума, од комадића бомбе и четничких кундака нијесу му биле зарасле. Оног незаборавног јуноког јутра многи су рањеници добили и нове ране. Божо је био само један од њих . . .

Застао сам над костуром у лишћу, над порцијом, округлом зеленкастом порцијом, коју као данас да гледам на његовом опасачу; она је оад, ево, урасла у ово лишће, у ова расута ребра што се седамнаест година нијесу помакла испод ове јеле, гдје је оне ноћи био наш посљедњи састанак, гдје -омо се заувјек растали.

Најстрашније и најтеже је овог тренутка гледати оузе у очима старог ратника, самохраног Радована. Троје дјеце је изгубио у овој револуцији. Све што је имао. Али . . . Божо је био његов миљеник.

Сјећам се, казао ми је једном:

— Да сам имао десет синова, сви да су погинули само да је Божо преживио, ја бих опет био орећан отац.

Тада се уздржао од суза. Данас не може.

Заћутали омо, мислећи на дане Божове прошлости. У болници на Крушевцу лијечен је од тешких рана задобијених од четника 1942. године. Лијечили су га тада они. Нијесу дочекали да се залијечи, чим се мало опоравио, Божо је, заједно с тешко рањеним Радосавом Љешковићем, побјегао из болнице са Крушевца. Боси, у болесничком одијелу, с ранама по тијелу, храмљући. Таквима су их дочекале планине. Такви су се поново нашли с друговима на Сутјесци. Како оам се обрадовао када сам тада, после повратка наше бригаде из Босне, чуо да су они побјегли из затвора. Како сам се обрадовао на Сутјесци онога јутра када сам се с Божом срео. Та није ли ми био као брат, друг из дјетињства, пријатељ из предратних дана! Он је тада био један од скојевских руководиљаца у нашем крају. Били смо чврсто везани тренуцима заједничке прошлости, али тога дана исувише заокупљени огаим ужасним кркљанцем

— фијуком „штука“, праштањем шрапнела, кишом куршума, потмулим јауцима умирућих тифусара, вриском многих мајки и престрављене дјеце — да бисмо имали времена за излив осјећања.

. . . Небо се замаглоило. Бука ријеке помијешала се с јекном планине — са штектањем митраљеза и праштањем ручних бомби . . . Куршуми засипају, али их више готово и не осјећамо. Оуглали смо. Свијест се помало мути од глади и неспавања, али никоме не пада на памет ни да трепне капцима. Живи с мртвима се измијешали. Многе су пушке наслоњене на леђа рањеног друга или мртва непријатеља... Јуриш! Један, други, трећи.

... Ни ја више не могу да држим пушку. Руке су отказале послушност. Држао сам пиштољ. Репетирао га и откочио. Увијек ћу, кажем себи, имати толико времена да га принесем сљепоочници. Да ли сам Божа срео баш тада, мало прије или мало касније — ко ће данас разлучити један тренутак од другга, један прасак од другог, једну вриску од друге, од једног, од многих, од безбројгаих праштања свих могућних оружја. Једно сасвим јаоно памтим: његове увијек, па и тада, ведре, ужагрене очи . . .

— Пази, Велизаре, пази да нас не ухвате живе — рекао ми је.

Умјесто да му што одговорим, показао сам му пиштољ с чијег ороза нијесам скидао прст.

Он је знао оно што ја нијесам. Можда баш због тога и нијесам обраћао пажњу на оно што је он понављао:

— Не знаш ти то. И ја сам хтио да се убијем, онда 1942. у Драговољићима. Али када је изненада, уред ноћи, запуцало, када је Мухарем пао, а ја, тешко рањен, тргао руком ка киншу, тамо више није било бомбе. Да, нијесам ни осјетио да оу меци пресјекли кинш — било је касно.

Одвојени од јединица, обојица рањени, кренули смо даље. Нашли смо се с групом другова: Вељком Бацковићем, Мијатом Булатовићем, Раком Лакчевићем, Марком Глушицом, Лабудом Марковићем, Мишуром Вујичићем, Госпавом Љешковић, Даром Вулановић, Мијушком Вукићевићем, Јелом и Савом Андријашевић, Даницом Вукотић и другима. Та се група поступно образовала, случајним сусретима кроз кањоне Сутјеске. На окупу омо, у омару који нас једва штити од погледа њемачких и усташких колона што крстаре око нас. Одлучили смо да се вратимо ка црногорским планинама, јер је терен непријед свима непознат, а већина је и порађавана. Полако се повлачимо низ огранке Зелене горе према ријеци. У једном жбуњу наилазимо на групу бораца, претежно ђевојака. Препознајем неке — биле су у Зијаметском батаљону. Одокора су у борби; сада су остале саме, одвојене од овоје јединице. Оне захтијевају да пођу оа нама. Ми се слажемо и објашњавамо да идемо ка Црној Гори. Група је све већа, а то значи и уочљивија. Неко предлаже да се развојимо по два, по три. Одлучили смо да пођемо ови скупа. Крећемо. Секунди оу овдје дуги, а дан као година. Само да се веза не прекине ...

Силазимо виз врло оштру стијену, пружајући руке једни другима. Наилазимо на планиноки поточић. Једва смо га дочекали. Водом гасимо и жеђ и глад. Тог истог тренутка појавио се изнад нас њемачки официр. Стао је и почео да пуца. И ми смо гађали њега. Пао је. А онда нас осу нова ватра. Пуцњи су покренули њемачки логор. Нијемци су нам за петама. Бјежимо низ поток. Рањеном Лабуду иопала је пушка из руку и, низа стрмину, одлетјела пут потока.

— Не иди, Лабуде, за њом!

Куршуми сипају, а пушака има на оваком кораку.

Није послушао. Ту смо се растали.

Ријека је већ на неколико корака. Без реда сјурили смо се у њене таласе. Из воде омо скакали на ватру — на ни-

шане неколико „шараца“, постављених уза саму обалу. Једна другарица, чини ми се Булајић, врисну у средини ријеке. Киша куршума засипа. Све пламти. Пуцамо и ми. Трчимо. Нема више заклона. Уз чуку. Неко пада корак даље, неко корак ближе. С брзацима се борим посљедњом снагом. Рукама сам зграбио шињел непознатог друга који се испред мене борио с талаоима.

... Када смо се послје неколико минута искупили на стрмој чуки изнад ријеке, група је била проријеђена. Нема ни Вељка, ни Мијата, ни Марка, ни многих других. Изгнули 'Су прелазећи Сутјеоку.

Шумовити кањон окружен врховима планина тонуо је у мрак. Кренули омо напријед. Опрезно, један за другим. Божо и ја ишли смо на челу групе. Ноћ се све више згушњава. Трудимо се да нам лишће под ногама што мање шушти, да гранчице што слабије пуцкетају. Сати пролазе, а колико смо одмакли?! Већ се не види прст пред оком. Колона је прекинута. Божо, ја и један младић из околине Жабљака сами смо испод високе јеле.

— Чекајте ме, вратићу се да пронађем остале — рекао сам тихо и кренуо назад.

Пет метара, десет, сто можда. Успоставио сам везу с осталима. Нијеомо стигли до јеле. Тргао ме оштар бат корака. Кроз невидјелицу сам назрео нечију оилуету. Замало па да се оударимо. Пружио сам руку.

— Лакве, друже — казао сам шапатом.

Умјесто одговора — бљеок. Рафал машинке. Да ли сам скочио назад или напријед? Нашао сам се на земљи. Пао сам. Не знам да ли зато што сам босим ногама запео за шипражје или због судара са швапоким војником. Госпава Љешковић, која је била иза мене, врионула је. Њемачки војник ју је био ухватио за капут. Његова су кољена на мојим. Дјелићи секунде одлучују. Тргао сам пиштољ и опалио. Нијемац се скљокао крај мене. Руком сам тражио његову машинку, али тада се на нас оручила нова киша рафала. Откотрљао сам се назад. Био сам поново међу својима.

А онда наједном тишина, стравична, попуњена заустављеним дахом у сваком омару, крај полеглих стабала, уз камење.

Пробијало се праскозорје. Одлучили смо да сачекамо да бисмо се по видјелици лакше нашли с Божом. Нијесмо се нашли. У зору су запраштале пушке на другој страни

мале удолине око које су се и ми и он вртјели цијеле ноћи, тражећи једни друге.

Пушке су огласиле крај његовом тражењу.

... Данас сам опет ту. Данас удолина не изгледа тако дубока ни тако бесконачна као онда. Данас је само срце задрхтало када сам први пут угледао сузе у очима старог Радована.

Овдје са-м се растао са многима. Овдје сам први пут послје седамнаест година.

Нашао сам га. Из шушша вири кост.

Велизар ПЕРУНОВИЋ

КА СУТЈЕСЦИ

ШТАБ Првог батаљона Пете црногорске био је омјештен на Вукотићком Долу у кући Радоње Маројевића, земљорадника. У зору нам дође наређење за покрет. Брзо се спремисмо и пођосмо за Мораково. Уз пут смо разговарали о свему, а највише о овом наглom покрету. Неки су мислили да оу нас Нијемци напали од Албаније и Васојевића, те да се морамо враћати пут Босне; неки — да су нас Енглези преварили, јер је требало да се покрцају у Албанији, а неки опет, да су Нијемци навалили од Босне, Албаније и Орбије.

У таквом разговору и раоположењу дошли смо под Дурмитор, гдје сам видео Душана Бојовића, који ми у повјерењу рече:

— Идемо на тежак пут, опкољени смо са ових страна, али вјерујем да ћемо се пробити ...

Овдје је дошао Лазар Ђуровић (са братом и женом), који бијаше душевно оболио. Ту је извршен и распоред другова који су имали да иду на терен или у претходнице. Пошли омо и избили негдје око Пишча.

На овом терену смо се задржали два-три дана, а онда пошли преко Борковића на Поље црквичко и, преко дрвеног моста на Пиви, избили на Вучево. Уз пут су нас тукли авиони и артиљерија са ових околних брда. На Вучево омо стигли око подне и ту остали до мрака. И ту нас је тукла авијација. Погинуо је Благота Рамовић. Поред њега је била и кћи, која није осјетила да је гелер од бомбе ударио Благоту у грло и просто га заклао. Ту смо га сахранили.

Ноћу смо пошли испод Матлића пут Сухе. Пут је био блатњав и отрм. Са нама су, поред бораца, збјег и болница. Негдје око два сата по поноћи престала је артиљеријска ватра. Спустили смо се сат каоније на Сутјеску. Борци направисше мали дрвени мостић преко ријеке и свезаше неку жицу с обје стране да се онај ко може газити придржава за жицу. Ријека је била брза и плаховита, те су многи нашли смрт на њеним таласима.

Ђорђе КАЈЕЗИЋ

ДУШАН БОЈОВИЋ

У ЛИЧНОСТИ Душана Бојовића потпуно су дошле до изражаја оне изразито лијепе карактерне особине његових родитеља — мајке Крстиње и оца Драшше, као и све оне најљепше посебности људи његовог ужег завичаја Жупе, тихи људи које је, с њему својственом искреношћу и топлином, толико волио и цијенио. Отпорност и онај спонтани бунт против сваке врсте неправде као да су се заједно с њим родили и расли упоредо с њим и у њему. Борбу противу неправде сматрао је као питање части и људског достојанства, и кад год би то било у питању, с Душаном ни у каквим околностима није могло бити компромиса.

Још као плавокоси дјечак у основној школи увијек би се нашао на страни оних којима би се, према његовој оцјени, чинила неправда, било то у игри, било у учионици, при оцјењивању или изрицању казни од стране учитеља за несташлуке или неке друге преступе. Те његове особине запазили су не само његови вршњаци већ и старији ученици, због чега су се често грабили да буду с њим у друштву када би се дијелили на групе за неку игру. Душан се у игру страсно уносио, а будући да је био врло окретан и као муња хитар, обично се истицао и овима импоновао.

Старији, када би посматрали неку од тих дјечијих игара у којима је и Душан учествовао, ако су га познавали или би им неко рекао чији је, говорили би: погледај га само како јури као вихор, „чи ти је отац“.

Још као дијете, а и касније од многих сам Жупљана и других више пута слушао да је Душанов отац био међу најхрабријим официрима у батаљону, да је био необично друштвен и љубазан човјек, а оообито су испицали његову срчаност и хитрину. Сви они који су га познавали тврдили су да је из мјеста могао прескочити јахаћег коња, а из трка три поређана један до другог. Познато је да је на Обилића

пољани у опартском такмичењу младих црногорских официра као најбржи у трци добио на дар пиштољ од краља Николе. Послије првог свјетског рата определио се за „зеленаше“ (покрет који је био против онаквог уједињења са Србијом), и као припадник црногорских комитета погинуо у борби с контракомитима у овом селу, док су му два брата

— Антоније, правник, и Блажо, наредник црногорске војске

— погинула у Бјелопавлићима приликом напада на кућу познатог црногорског јунака, сердара Јагоша Радовића, оца Андрије Радовића, једног од вођа „бјелаша“ (покрета за уједињење Црне Горе са Србијом). И Жупљани су се тих дана, као и остала црногорска племена, били подијелили на „зеленаше“ и „бјелаше“, па је и један мањи број њих учествовао и у нападу на групу комитета у Кутима. Када је Душанов отац „на прагу своје куће погинуо“, како се о том догађају причало, иако је погинуо мало даље од куће, покушавајући да се пробије кроз густе редове контракомита, Жупа га је листом, без обзира на политичку припадност, искрено жалила. И оно мало Жупљана који су се тога дана нашли у редовима контракомита и у јединицама србијанске војске жалили су га и тешко им је падало што су се тог момента нашли на страни оних од којих је погинуо један од њихових најугледнијих племеника тога времена.

Подјела Жупљана на „зеленаше“ и „бјелаше“, која је настала у процесу борбе за уједињење Црне Горе са Србијом, и погибија Душановог оца, као једна од многих последица те борбе на оеом подручју, оставиле су дубоког трага у друштвено-политичком животу и односима међу људима тога краја за све вријеме постојања Краљевине Југославије. Политички шпекуланти су се и тим догађајем користили врло вјешто, а доста често и успјешно, у своје политичке сврхе, а нарочито у борби против комуниста, који су се залагали за јединство и слогу у племену као једном од полазних основа за борбу противу разних реакционара и политичких шпекуланата што су се појављивали на том терену, углавном од избора до избора, да би преко својих малобројних експоната прикупили гласове за посланичке мандате. Напредни омладинци, ђаци и студенти су се упорно и стрпљиво супротстављали њиховој политици и све више освајали симпатије и подршку народа. Душан се, чим је поодрастао, прикључио тим напредним снагама и убрзо избио у прве редове оних који су се залагали за јединство народа горње и доње Жупе, као један од значајних услова масовног учешћа и доприноса тога краја у дру-

штвено-политичкој борби, која је под руководством Комунистичке партије од 1935. године примала све масовнији карактер на подручју Никшића, као и у читавој Црној Гори.

Иако је Душан рано остао без оца, са двије старије и једном млађом сестром и млађим братом, његова мајка Крстиња, родом из Његуша, из познате породице Радоњића, Јлагала је удвостручене напоре (по упорности и брижљивости пословична је брига Црногорки о овој дјечи када остану без мужа) како би њено петоро дјеце што мање осјећало да су без оца. Душану је неосјетно и све више како је растао поклањала посебну пажњу, не само зато што је био њен старији син, будући стуб породице, већ вјероватно и зато што је из дана у дан и по изгледу и нарави све више личио на оца. Од ње је он добио прве представе о томе шта ваља а шта не ваља, о традицији овоје уже и шире породице, о људима свога ужег завичаја. Биле су то темељите и чврсте моралне основе, на којима је Душан изграђивао, допуњавао и уобличавао овој поглед на живот и људе.

Послије завршетка основне школе Душан одлази у гимназију у Никшић. Највећи број његових вршњака с којима се био пријатељски остао је у својим селима, јер их њихови родитељи није могли даље школовати. По природи друштвен, Душан у гимназији стиче ове шири круг нових блиских другова из саме вароши и из села никшићког и шавничког ореза, одакле је потицао претежан број ђака никшићке гимназије. Али одласком у гимназију он не кида везе са својим вршњацима с којима се пријатељски у основној школи. За вријеме божићних и уокрпљених празника, о крсној слави и другим празницима, а често и недјељом, он радо одлази у своје село и наставља друговање са својим друшвима из основне школе. Са њима је у игри и на сеооким сијелима. Прича им о гимназији, о животу у граду, о новим друговима и распитује ое о новостима у селу и о сваком појединцу кога не би сусрео. За вријеме распуста ради ове пољопривредне послове као и остали сеоски омладинци његовог узраста. Већ у љето послје завршеног шестог разреда гимназије, када није могао имати више од седамнаест година, сматрају га једним од најбољих косаца свога краја. Косидба је овдје искључиво мушки посао и убраја се у најтеже пољопривредне радове. За тај посао потребна је не само снага и издржљивост већ још више вјештина, а особито умјешност у откривању и оштрењу кооце. За кошење што није случај с осталим пољопривредним пословима, потребан је и извјестан смисао, тако да се деша-

ва да ни поједини сељаци, упркос упорности, пракси и искуству у косидби никад не успију да постану добри косци. Душану је и тај најтежи пољопривредни посао ишао као од игре. Нарочито је волио да учествује у мобама. И сам покреће и организује сеоске младиће на мобе да се покосе ливаде сиромашниј их инокооних породица. У току рада подстицао је такмичење, а за вријеме одмора увијек је био готов да заматне пјеому или разговор, шале и доскочице и на свој рачун и на рачун осталих. Било је право задовољство бити са њим у друштву и у раду, као и у игри и забави.

Још одмалена је волио да се такмичи у трчању, скакању увис и удаљ с мјеста и из залета. Посебно се истицао у екоку и у бацању камена с рамена. Колико се ојећам, нико од жупских момака (а било их је доста који оу добро окакали и бацали камен) није могао од Божа више да екочи и даље баци камена с рамена — сем Милоње Шундића. И у гимназији су били ријетки они који су могли да скоче или баци колико и он, а још ређи они који су га могли надмашити.

Када је поодрастао, приступа напредном покрету, и на спортска такмичења и са ђацима из гимназије и с омладином из села гледа не само као на разонаду већ, прије свега, као на један од облика окупљања (Омладине и политичког дјеловања међу њима. Његов однос према људима, у игри и забави, као и у политичком раду, био је непосредан, ненаметљив, Душан је врло приступачан свима, млађима и старијима. Према омладини еа села је још пажљивији него према варошкој, увијек искрен и отворен. Те и друге његове особине толико су импоновале омладини да је постао један од најпопуларнијих омладинаца своје генерације и међу варошком омладином, а особито међу омладином свог ужег завичаја, Жупе. Омладина га је нарочито цијенила и вољела и зато што ее никад није хвалисао ни својим поријеклом, ни успјесима у разним импровизованим спортским надметањима, већ је редовно бодрио оне који су постизали слабије резултате и наетојао да то објасни помањкањем вјештине и потребне спортске кондиције, иетичући као да, тобоже, ни њему у почетку није ишло од руке, само да би их охрабрио и оправдао пред онима с бољим резултатима.

Али Душан није био омиљен само међу омладином. Својом непосредношћу он је освајао и старије. И са старијим људима знао је да сједи сатима у разговору. Пажљиво би слушао њихове приче о догађајима и људима из даље и

ближе прошлости свога краја, разне анегдоте, о тешкоћа-ма немаштине, неродице, болевости, о неоравдама и наметима који им се чине. Пошто је и сам доста знао о прошлости свога краја, без тешкоћа се укључивао у разговор, понеке би чак и исправљао на zgodан начин, наводећи да је о том и том догађају или личности чуо, или прочитао, другачије него што је неки од присутних то испричао. При томе би увијек наводио литературу или личности од којих је чуо, или и једно и друго, као доказ за оно што би исправљао или допуњавао. Умно је и да одабере моменат и ненаметљиво се укључи у разговор и текуће политичке и друге актуелне догађаје, које је знао да на једноставан, разумљив и близак начин присутнима разјасни. У току разговора његова кутија с дуваном и картицама кружила би од руке до руке. Када би неко од присутних напоменуо да му попустише сав дуван, он на то или није одговарао, или би лако одмахнуо руком и додао: „Па дуван и јесте за то да се пуши, ни ви га од мене не бисте крили“. Сустрете и разговоре с Душаном људи су памтили, међусобно препричавали и жељели нове. Чим би чули да је дошао из Никшића, а особито из Београда, гдје је студирао право, његову би кућу пунили старији и млађи, мушкарци и жене. У сусрету и разговору, за сваког од њих умно је да нађе праву ријеч. Он је био истински народни човјек. Као ријетко ко уносио се у тешкоће и недаће и гаодединаца и народа свога завичаја, увијек спреман да прискочи и пружи руку помоћи у невољи сваком поштеном човјеку, свакој честитој породици. То су биле изражене особине његовог карактера и његовог схватања.

У црногорском селу, па и у варошима, у оно вријеме углед и афирмација људи умногоне су зависили не само од њихових личних квалитета већ и од њиховог поријекла, имовног стања, формалних квалификација и друштвеног положаја. Вишеструко је било теже да се пробију и афирмишу они из неугледнијих и мањих братстава, а поготову ако су још били и сиромашни, него они из познатијих и богатијих.

Као и стинаки и досљедни комуниста, Душан Бојовић је људе цијенио једино по њиховим личним квалитетима и био, може се без претјеривања рећи, имун на утицај њиховог поријекла, имовног стања или друштвеног положаја. Иако је потицао из јаког и угледног братства Бојовића, које је дуже вријеме држало све важније главарске положаје у жупоком племену, он се врло оштро оупротстављао онима

који су то било у којој прилици покушавали да злоупотребе, а обично су такве покушаје чинили само појединци који нијесу били кадри да се истакну личним квалитетима.

Тако се једнога дана непосредно пред тринаестојулски устанак била окупила већа група људи у Душановој кући. Разговарало се о разним стварима, али понајвише о потреби и могућностима успјешне борбе противу окупатора. Душан се у одређено вријеме, извињавајући се осталима, обратио једном од присутних младића ријечима: „Вријеме је да пођемо“. Таман када су хтјели да крену, изненада му се један момак, блиски Душанов рођак, обрати: „Дуле, зар немаш с ким да се дружиш?!“ Душан на те ријечи плану, докопа га за руку, просто га одиже с мјеста, мада је тај младић био потежак, називајући га најпогрднијим именима, и измаршира га из куће. Док се та сцена одигравала, колико се био ражестио, није ни примијетио како мајка обиграва око шеге и, држећи се за груди, преклише га: „Не учини јутрос зло у својој кући, не осрамоти се Дуле, сине мој, тако те мајчино млијеко не губало“. Пошто се мало смирио, извињено се мајци и присутнима и пошао на задатак с оним младићем. Према је том приликом реаговао на груб начин, што није била шегова особина, држаше тих шегових рођака у току рата потврдило је колико је Душаново реаговаше било на свом мјесту.

Много прије него што је примљен за члана КПЈ на Београдском универзитету Душан активно учествује у акцијама које су на подручју среза никшићког и у Београду водили напредни студенти. Он већ 1932. године као ђак гимназије активно учествује у масовним демонстрацијама противу глади, која је у то вријеме притискала широке слојеве народа села и града. Демонстрације је организовала и водила организација КПЈ среза никшићког. У шима активно учествује сељачка и градска сиротиша. Мада је био свјестан да учешћем у тим демонстрацијама ризикује да буде искључен из гимназије, није се ни тренутка колебао. Учешће студената и једног броја гимназијалаца старијих разреда из села знатно је допринијело да се сељаци, нарочито сеоака омладина, која је масовно дошла у варош јер је био пазарни дан, активно и борбено укључе у демонстрације. Колико ми је познато, то је била прва масовна значајнија акција у Црној Гори послје увођења шестојануарске диктатуре, 1929. године, те је утолико била од већег политичког значаја.

Већ тада, као ђак шестог разреда гимназије, Душан је чврсто политички оријентисан као комуниста. Он активно ради међу ђацима и осталом омладином. Његова активност није могла остати непримијећена од школских власти и полиције. Реакционарни професори све више га узимају на зуб, сматрајући га једним од носилаца и организатора комунистичке пропаганде у никшићкој гимназији. Чим би се у гимназији појавили неки леци или избио неки протест ђака противу неправилних поступака појединих професора, и Душан је био сумњичен за то. Све више је био у опасности да буде искључен из никшићке гимназије. Да би то избјегао, уписује се у осми разред пећке гимназије. Али се убрзо догодило да са још неколико другова буде искључен из те гимназије због учешћа у штрајку. Читав мјесец дана њих неколико обилазило је гимназије у Беранама, Пљевљима и чекало по десетак дана, да би им на крају одговорили како, тобоже, нема мјеста. Једва успијева да се уз помоћ директора Шкеровића упише у подгоричку гимназију, гдје завршава матуру школске 1934/35. године.

Иако је био пред матуром, Душан је нашао начина да активно учествује у парламентарним изборима 1935. године на подручју ереза никшићког у агитацији за Удружену опозицију. Активност једне групе комуниста интелектуалаца из Жупе, групе у којој се налазио и Душан и која је дошла из Београда, знатно је допринијела што је у изборима 1938. године претежан број бирача Жупе гласао за посланичке кандидате Удружене опозиције. Посланички кандидати владајуће странке ЈРЗ (Југословенска радикална заједница, тзв. Јереза) нијесу у току тих парламентарних избора успјели да у Жупи одрже ниједан скуп с бирачима на којем није иступио и неко од комуниста, који су с аргументима успијевали да пред народом разобличе политику ненародних режима. Те иступе комуниста је све активније и борбеније подржавала напредна омладина, а постепено је опозиционо предизборно раоположење захватало и знатан број старијих, што је определијелило исход гласања на дан избора.

И по завршетку гимназије Душан би се готово редовно нашао у Жупи кад год су вођене неке значајније политичке акције на подручју Никшића и својим присуством и учешћем утицао да се у њих све активније, борбеније и бројније укључују и Жупљани, нарочито омладина, која га је искрено вољела и цијенила како због његових смјелих и одлучних иступа противу реакционарних снага, тако још и

више због његових прионих, другарских односа које је према шима испољавао у свакодневним додирима.

Душан је био учесник и један од организатора познатих демонстрација у Никшићу 11. септембра 1938. године поводом доласка председника владе Милана Стојадиновића на прославу пуштања у саобраћај жељезничке пруге Билећа—Никшић. Масовност тих демонстрација, борбеност учесника, борбене паролe које су истицане снажно су политички одјекнуле не само у Црној Гори већ и у читавој земљи и биле један од узрока пада владе Милана Стојадиновића, и то непосредно после побједе на парламентарним изборима одржаним 11. децембра 1938. године.

И по изгледу и манирима Душан је био веома наочита и привлачна личност. Био је средњег раста, али изразито снажно и складно грађен, што је било толико уочљиво и по његовом држању и, особито, по његовим неусиљеним, онгурним и у исто вријеме лаким покретима. Имао је више округло, румено лице, на којем је титрао неки благ, дискретан осмијех, који као да се настављао и огледао и у његовим испод густих вјећа ведрим и крупним очима плавим као небо. Тај осмијех нагло би ишчезао и уступао мјесто грчу и карактеристичном бледицу само у тренуцима када би се расрдио због нечега или на некога. Бујна, таласаста плава коса изнад широког чела употпуњавала је и истицала оне мушке црте његовог лица и његовог момачког изгледа. Чим је почео да се замомчује, волио је и да се лијепо обуче. Особито је волио лијеп џемпер, а њему је некако све пристајало. Пазарним даном уобичавао је да се с друговима прошега никшићком пијацом, сваки се час задржавајући да се поздрави са својим познаницима из села који су сишли у град — старији да сврше неки посао, а момци и дјевојке, најчешће, да би се видјели и прошетали. Својим момачким изгледом он се тако истицао да су се и најстидљивије дјевојке тешко могле суздржати а да га бар крадомнице не погледају, а оне старије жене које су га познавале, када би га угледале или среле, обично би прошапутале: „Дика ли је, бог га мајци сачувао“.

Када је завршио гимназију, Душан одлази у Београд, гдје се уписује на Правни факултет. Он у Београд долази већ с доста богатим политичким искуством јасно идејно и политички оприједeљен, тако да се од првих дана укључује у организацију напредног студентског покрета и активно учествује у његовим акцијама, које се воде на самом Универзитету и ван њега. У новој, политички развијенијој сре-

дини, он проширује своје идејне и политичке видике и обогаћује новим искуствима овој иначе развијени смисао за масовни политички рад. Његова омјелост и упорност нарочито долазе до изражаја у демонстрацијама које је студентски покрет водио на Универзитету или, заједно с осталим напредним онагама, на београдским улицама.

Дисциплиновано и одговорно учествује у свим акцијама које је водио студентски покрет, али он се секташки и једнострано не односи ни према покрету ни према себи и свом боравку у Београду. Када није био ангажован на извршавању неког задатка, он би се радо нашао с друговима у шетњи, на излету, пошао у биоскоп с дјевојком или да посједи у некој посластичарници или окомној кафани. Својим шармом и приступачношћу и у тој новој средини стиче широк круг нових пријатеља и познаника. Њему је био стран сумњичав и секташки прилаз људима, какав су понекад имали и поједини иначе добри и одани комунисти. Отуда је као ријетко ко стицао личне симпатије младих студената — бруцоша и оних још политички неопређених, што је нагиб и приступачан начин знао да искористи да би их упознао с актуелним политичким догађајима на Универзитету и ван шета и тако утицао и на широк политичку оријентацију.

Своје политичко искуство и нова сазнања која је стицао на Београдском универзитету Душан је смишљено, редовно и упорно преносио комунистима и напредним омладинцима Жупе и примјешивао у масовном друштвено-политичком раду у народу, раду којем су црногорски студенти, организовани по срезovima, сваког љета приступали на овом подручју и тако пружали залажену помоћ партијским организацијама на терену. Душан и остали студенти и ђаци с подручја Жупе повезују се сваког љета на планини Лукавици са студентима и напредним интелектуалцима с подручја Шавника, Колашина, Подгорице и Даниловграда, чије су породице на ту и сусједне планине излазиле са стоком на љетњу испашу. Тако су заједнички политички иступали на традиционалним масовним скуповима народа који су се сваког љета одржавали на више мјеста на тим планинским подручјима. Они су својом активношћу и повезаност доприносили да се на миран начин рјешавају опорони међу катунима око испаша, водопоја, пролаза и др., који су се до тада понекад претварали у масовне, жестоке и крваве обрачунае. Као добар познавалац народних обичаја, особености и традиције појединих племена и братстава, Ду-

шан је умно да правилно прилази рјешавању насталих међусобних спорова, али и да својим учешћем и присним односом с људима и шиховим традиционалним скуповима значајно допринесе стварању повољног расположења за пјесму и игру, а такође за политичке разговоре и иступе комуниста о разним политичким, економским и другим друштвеним питањима и проблемима (скупоћи индустријске робе и богателним цијенама сељачких производа, презадужености сеоских имања, беспослици, шиканирањима од стране полиције, финансијских и пореских органа и др.).

Полиција је покушавала да онемогући политичко дјеловање комуниста на тим скуповима, али су њени покушаји били немоћни пред јединством, одлучношћу и борбеношћу народа, нарочито омладине. Те оу интервенције постизале често супротан ефекат и биле и саме потврда онога о чему су комунисти говорили. Када би се наоружани жандари појавили на тим скуповима, унапријед припремљена група сеоских младића гласно и јавно би их позвала да се прикључе народном весељу или да се удаље и не плаше народ који се окупио да се провесели. Ти су позиви на такав начин упућивани да их је жандарока памет могла схватити само као озбиљну опомену да се што прије удаље и не ометају народно весеље. Они би се, најчешће, изговарали да су, тобоже, као и обично, само наишли, јер им је то рејон, и гегајући се удаљили би се подаље и посједали на некој узвишици на безбједном одстојању, немоћно зурећи у правцу скупа, одакле су се појачано и пркооно ориле борбене народне и револуционарне пјесме разиграних момака и дјевојака. Комунисти су и те моменте искористили да укажу на значај и снагу народа само ако је добро организован, јединствен и одлучан. Тако је у предратном периоду активним и непрекидним учешћем у разним облицима борбе коју је — и у његовом крају и на Београдском универзитету — покретала, организовала и водила наша партија израстао и оформио се лик прекаљеног борца и врсног руководиоца Душана Бојовића.

Послије априлског слома бивше Југославије и њене војске Душан хита у овоје родно мјесто Жупу, гдје се одмах укључује у рад мјесне партијоке ћелије. С осталим комунистима неуморно објашњава народу узроке слома Краљевине Југославије, разобличава оне ријетке појединце из редова сепаратиста који су покушавали да талијанске фашистичке окупаторе представе као ослободиоце црногорског народа, тако да су за најкраће вријеме ућуткани. Не-

што је теже ишло да се онемогуће они појединци који су на ријечима били противу окупатора, али су заступали гледиште да против окупатора не треба покретати борбу како народ не би настрадао, већ се само припремати и чекати подесан тренутак. Једивство и активност напредних интелектуалаца који су из разних крајева послје окупације дошли у своје родно мјесто, међу којима је било и неколико искусних комуниста, били су одлучујући ослонац партијске организације на терену да се онемогуће и ти елементи, који су покушали да придобију један број заплашених, колебаљивих и необавијештених, иначе поштених људи. Исто тако, партијска организација је већ од самог почетка схватила значај који могу имати за предстојећу оружану борбу разне зајевнице и нетрпељивост из ближе и даље прошлости између појединих породица и појединаца, а особито оне између Доње и Горње жупе, те је плански и организовано приступила њиховом рјешавању. И у том погледу су жупски напредни интелектуалци били снажан и ефикасан ослонац партијске организације.

Душан је личним примјером показао како треба приступати рјешавању тих проблема. Он се, наиме, једног дана са још два друга упутио кући Мартина Јовановића, угледног и утицајног домаћина из села Ливеровића, кога је породица Бојовић сумњичила за учешће у акцији оног дана када је погинуо Душанов отац, премда је Мартин, причало се, одмах послје тога изјавио: „Прва пушка која пукла моје срце изгорјела ако је тога дана моја и метка испалила¹. То је Мартин изјављивао у више наврата, када би се о томе повела ријеч. Када је Мартин примијетио да се Душан упутио његовој кући, повикао је: „Не овамо, Душане, кумим те богом и светијем Јованом“, мислећи да је Душан дошао да свети оца. Душан му је мирно одговорио: „Не долазим ја, Мартине, због тога што ти мислиш, већ да се договоримо како да заједнички водимо борбу противу окупатора“. На то је Мартин радосно узвикнуо: „Е, кад је за то, срећно виђење и срећан твој долазак са дружином у моју кућу, јуначки сине, а што се тиче борбе противу окупатора, лако ћемо се договорити. Ти и Лука (Мartiнов син, студент медицине, који је јуначки погинуо у Загарачу априла 1942. у борби противу четника) са дружином већ сте се, сигурно, договорили, а ни ми стари нећемо вас изневјерити, помоћи ћемо колико будемо кадри“. Тај Душанов гест врло је снажно одјекнуо у читавој Жупи и позитивно утицао да на сличан начин приђу и остали рјешавању међусобних зајевница и спорова, тако да су за кратко вријеме уклоњени сви про-

блеми те врсте који су могли бити сметња јединству народа тога краја у оружаном борби противу окупатора и његових сарадника.

Увијек разборито и без двоумљења, Душан је своја лична и породична питања подређивао оним од општег друштвеног интереса, сем ако би се радило о части и достојанству, о чему са њим ни у којој ситуацији и ни с ким није могло бити никаквог компромиса. Сви они који су га познавали респектовали су ту његову особину, а у Жупи су га због тога и посебно вољели и поштовали.

Сви напредни и поштени интелектуалци који су се последије капитулације нашли у већем броју у свом родном мјесту Жупи на скупу у Миољу Пољу потпуно су се слагали да активно и организовано подрже све акције партијске организације. Организовани по групама, с јединственим ставовима о свим питањима које су постигли на том свом састанку, обишли су свих тринаест села Жупе и одлучујуће утицали да се постигне слога у народу. Тим путем је већ у предустаничком периоду остварен пресудан политички утицај, тако да су власти окупатора и квислинга биле готово немоћне. Народ се за савјет о свим текућим питањима обраћао једино комунистима. Њихово мишљење и ставови прихватани су као одлуке, на које су се једино и позивали у регулисању међусобних односа, било да се радило о имовинским или другим питањима. Ради заштите безбједности грађана и њихове имовине организоване су групе које су крстариле ноћу по селима, јер су непосредно последије окупације биле почеле пљачке и крађе.

Остала су ми у животу сјећања мишљења народа на скуповима на којима смо објашњавали политичку ситуацију и образлагали потребу и могућност успјешне оружане борбе. Сажето изражена, она су се састојала у овоме: ви сте школовани и паметни људи, више сте видјели и боље знате шта и како треба радити у овом мутном и злом времену; орећни смо што сте међу нама, али пазите се и чувајте своје младе животе, јер је непријатељ и лукав и јак, а ми немамо куд друто него са вама и за вама па што бог да, а јеемо сви, као и увијек, за слободу и за Русију ...

Упоредо с радом на политичкој припреми народа за предстојећу оружану борбу противу окупатора партијска организација спроводи и све потребне организационе мјере како би могла почети акције чим за то добије директиву. Створене су од чланова Партије и Скоја и напредних омладинаца припремне оружане групе, спровођена је са њима

обука руковаша оружјем и упознавања с основним тактичким поступцима партизанског ратовања. За потребе припремних група прикупљено је оружје, муниција и друга опрема и склоњени на сигурна мјеста. У исто вријеме је извршена евиденција оружја и муниције у посједу појединаца на које омо могли рачунати за случај потребе.

Било је, разумије се, и покушаја отпора, јавних и прикривених, таквом раду партијске организације и напредних интелектуалаца од стране малог броја издајника и реакционара, и то са два различита прилаза. Свега неколико њих, иначе познатих вароду као полицијски доушници, који су се од самог почетка ставили у службу окупатора, покушали су да фашистичке талијанске окупаторе представе као пријатеље и ослободиоце, који су, наводно, дошли да помогну да се рестаурира црногорска држава. Они су без тешкоћа, лако и брзо онемогућени и ућуткани, тако да се нијесу смјели ни појављивати на скуповима по селима. Остало им је само оно што су из прикрајка могли видјети и кришом достављати окупаторским властима у Никшићу, а мало су шта одређено могли докучити, јер их је свако познавао као шпијуне. Други, иако не много бројнији, били су вјештији и много опаснији. Они су се и сами изјашњавали да су за борбу, али су доказивали да за то још није вријеме, да треба чекати и видјети шта ће учинити велике силе, указујући при томе емишљено и лукаво, као узгред, на жртве које је Жупа имала за вријеме аустријске окупације од 1916. до 1918. године, док су нека друга племена, наглашавали су, много боље прошла, само да би и на тај начин заплашили народ и отргли га испод нашег утицаја. Дуже вријеме они су имали извјесног утицаја код једног мањег броја оних најколебљивијих. Са њима смо посебно имали муке и у данима непосредно после тринаестојулског устанка, када је настала краткотрајна криза оружаног устанка у читавој Црној Гори због противофанзиве јаким окупаторских снага и оувих репресалија које су на правцима наступања спроводили противу недужног становништва и његове имовине. Тада су ти елементи покушали да наговоре народ да преда оружје окупатору, нудећи му за то окупаторски ред и мир, а у супротном су предочавали најстрашније казне — стријељање, затворе, лошре, паљевину кућа и конфискацију имовине. Упорним, добро организованим и смишљеним радом комуниста сужаван је све више простор њиховог дејства и разоткриване су њихове издајничке намјере, тако да су крајем јесени били толико притијешњени и разобличени да су били приморани да бјекством потраже

заштиту код окупаторских трупа у Никшићу и отворено се ставе у њихову службу.

Тако се Жупа листом, већ у току припрема за оружану борбу противу окупатора, одређује дефинитивно и трајно за народноослободилачку борбу под руковођством Партије. То њено одређење издржаће прву пробу масовним учешћем у тринаестојулоком устанку и освједочаваће се у току читавог рата све до побједи, па и у оним најтежим данима неизвјесности, криза и осека које је повремено имала народноослободилачка борба у Црној Гори.

Душан Бојовић је био један од иницијатора у изналажењу најподесијих облика организовања за политичко дјеловање у народу ради његове припреме да јединствено, свјесно и активно узме учешћа у предстојећој оружаној борби. Свима, и млађима и отаријима, знао је да непосредно и присно приђе и да оа њима заподијева разговоре о најобичнијим домаћим питањима и тешкоћама и да на згодан начин пређе на разговор о текућим догађајима и пословима у вези с припремама за предстојећу борбу противу окупатора. Будући да је био један од најомиљенијих и најавторитативнијих комуниста у томе крају, партијска организација обично њега шаље на окупове по селима гдје се претпостављало да се појединци могу уопротивити ставовима Партије. Колико год су долазиле до изражаја Душанова позната топлина и непосредност у разговорима с већином присутних на тим скуповима, још изразитије се испољавала његова одлучност и непомирљивост према појединцима који би свјесно покушали да изразе сумњу, невјерицу или непријатељски однос према ставовима Партије. Такве је он, пошто их је одраније познавао, знао да подсети и на њихову прошлост, на смисао њиховог иступања, да их одлучно упозори, понеком и да припријети, да припазе шта говоре, шта раде и чијим интересима служе. У исто вријеме је стигао да обиђе припремне оружане групе, да им помогне у извођењу обуке, да с њима поразговара, да се пошали, да покрене надметање у скакању, бацању камена с рамена, рвању и сл. Сличан полет у раду испољавали су тих предустаничких дана сви чланови Партије и Скоја и напредни интелектуалци Жупе како би што спремније дочекали почетак оружане борбе, за коју оу се по директиви Партије приремали.

Када је партијска организација (14. јула 1941. године) од Окружног комитета добила задатак да разоружа или уништи, за случај отпора, жандармеријску станицу и за-

плијени општиноку архиву у Миољем Пољу, тадашњи секретар Данило Бојовић одмах је сазвао састанак партијске ћелије. На састанку је Душан једногласно изабран да руководи предвиђеном групом устаника за извршење тога задатка. Тиме му је партијска ћелија изразила признање за дотадашњи рад и у исто вријеме указала повјерење и част да руководи првом оружаном акцијом на томе подручју. Друга група с једним пушкомитраљезом упућена је на Крстоваче са задатком да одбије евентуални покушај напада Талијана из правца Никшића. Мала група смјелих и одлучних жупских устаника 14. јула приморава на предају осам жандарма станице у Миољем Пољу, заплетује њихово оружје, муницију и осталу војну опрему. Истог дана та група је заплијенила и општинску архиву.

Глас да је почео оружани устанак и да су разоружани жандари у Миољем Пољу брзо се проширио по селима Жупе. Настаје масовни прилив нових бораца у редове герилских група. Тако неочекивани масовни прилив нових бораца у редове жупских устаника, као, уосталом, и у многим другим крајевима Црне Горе, нужно је захтијевао нове војне организационе мјере. На иницијативу партијских руководства на терену почиње формирање територијалних устаничких чета и батаљона на принципу организације старе пригорске народне војске. Штаб Врховне команде за Црну Гору, Боку и Санџак прихвата и одобрава ту иницијативу. Тако је већ 19. или 20. јула по одлуци ОК Никшић формиран Жуполуковски устанички батаљон, који је био предвиђен да учествује у планираном нападу за ослобођење Никшића, до којег није дошло због наглог продора јаких талијанских снага у Никшић из правца Даниловграда 26. јула.

По задатку партијске организације Душан, са Петром Јовановићем и Милованом Пековићем, младим официрима бивше југословенске војске, активно учествује у организовању чета и жупског батаљона од устаника из Жупе, а, колико се сјећам, Душан и Петар су били одређени и за чланове штаба тога батаљона, а Милован за командира једне жупске устаничке чете истог батаљона.

Душан ће од тада па све до своје јуначке погибије на Сутјесци јуна 1943. добијати све одговорније дужности и бити упућиван на такве борбе-не задатке чије се извршење могло повјерити само оним најсмјелијим, у борбама провјереним и одлучним борцима и искусним руководиоцима какав је он био. Када је на подручју источне Херцеговине за-

пријетила озбиљна опасност скретања ослободилачке борбе на колосијек братоубилачке борбе између Срба и Муслимана, ОК Никшић упућује крајем августа у помоћ херцеговачким партизанима већу групу бораца и руководиоца, којом је руководио секретар ОК Крсто Попивода. С групом одлази и Душан. И на том задатку истиче се својом политичком активношћу у разобличавању четника и усташа као издајника народа и сарадника окупатора и као борац у борбама које је група водила заједно с херцеговачким партизанима око Гацка и у нападу на гарнизон у Гацку. Њега у фебруару 1942. упућује штаб Никшићког партизанског одреда с једном групом бораца Жупског партизанског батаљона на сектор Пјешиваца на дужност политичког комесара сектора, чији је командант био Митар Вучинић. Тамо су у то вријеме вођене тешке борбе противу вишеструко надмоћнијих окупаторских снага што су надирале из правца Даниловграда да би деблокирале свој гарнизон у Никшићу, који је преко два мјесеца био у потпуној блокади јединица Никшићког партизанског одреда. Иако су, захваљујући сарадњи четника Баја Станишића, талијанске снаге послје дужих борби успјеле да продру у Никшић 19. фебруара, у тим су борбама наше снаге испољиле висок борбени морал, упорност и издржљивост и успјеле да вишеструко надмоћније непријатељске снаге дуже вријеме задрже на том правцу и да непријатељу нанесу осјетне губитке у живој сили и ратној опреми.

Тек што се вратио из борби у Пјешивцима, Душан добија нову дужност и још тежи и одговорнији задатак. У фебруару нагло се и неочекивано погоршао положај партизанских снага на подручју Комског одреда. Четници су ове више узимали маха. Штаб Никшићког одреда добија наређење од Главног штаба да хитно формира један комбиновани батаљон од 450 до 500 искусних бораца и руководиоца из састава свих својих територијалних партизанских батаљона и упуту га правцем Жупа никшићка—Ровца у помоћ нашим снагама на том сектору. Душан је постављен за политичког комесара једне чете тога батаљона. У састав његове чете улази и већи број у дотадашњим борбама провјерених бораца Жупског батаљона. Батаљон, испраћен од мноштва становника, с пјесмом креће на задатак из села Кута, из непосредне близине Душанове куће. Пред сам покрет краћим говором захвалили смо се присутнима на испраћају. Као и обично, откад је рат почео, војнички опремљен, с пиштољем и бомбама о појасу и карабином у лијевој руци, Душан се и лично поздравља с многима. На крају се,

ведар и расположен, као да креће у сватове, руковао с мајком, коју њежно потапша по рамену и упути се хитрим, лаким и снажним корацима ка челу колоне. Мајка, поносна на свога сина, некако збуњена брзином његовог поздрава, оста дуго непомична пратећи га и милујући својим њежним брижним погледом све док је дуга, вијугава колона батаљона грабила уза стрме серпентине Куцког брда. Остала је тако док и последњи борци нијесу измакли из њеног вида, стално јој се причињавај ући као да још увијек повремено уочава Душана у колони.

Душанова чета се кретала на челу батаљона, а он, као познавалац терена, на њеном челу. Знао је с каквим нестрпљењем другови из Комског одреда очекују наш долазак, па је од самог почетка дао маршу форсиран темпо. Према је његова чета имала најтежи задатак, јер је на више мјеста морала правити пртину кроз дубоки снијег, с напором су је остале чете слиједиле. Правац нашег покрета водио је преко високопланинског терена Куцког брда, падина Планика, Бара Бојовић, Ровачких планина. На том заиста дугом и изузетно напорном покрету од Жупе до Роваца имали смо свега два-три краћа застанка. Али зато смо успјели да у рекордном времену, за свега један мартовски дан, избијемо око 9 часова увече у Мртво Дубоко, да изненадимо четнике, да их разјуримо и већи број похватамо. Те исте вечери је главнина батаљона избила на Лијешње, гдје је коначила, а рано сјутрадан уз пут, чистећи села од четника, избија у Међуречје. Изненадна појава нашег батаљона и енергично и брзо његово наступање кроз Ровце изазвали су пометњу и панику међу ровачким четницима. За свега два-три дана Ровци оу потпуно били очишћени од издајника. Неке смо похватили, друш су се послѣ краћег времена сами предавали, а они озлоглашени, које нијесмо стигли да похватамо и уништимо, панично су бјежали иопред наступања нашег батаљона.

Душан се и на овом задатку, као и до тада, показао као неустрашив борац и искусан руководилац. Он је био комуниста и руководилац који никад није ставио било какву примједбу на дужности које је добијао, нити изразио сумњу у могућност извршења задатака који су му повјеравани. Био је, међутим, врло осјетљив на неоправдане примједбе, особито оне моралног карактера, на које је знао и да врло оштро реагује, без обзира на то од кога би долазиле. Највише је, ипак, обичавао да дјелом демантује сваки, и најмањи, неоправдани приговор који би му био учињен. Тако

је поступао и када је унапријед био свјестан и тежих последица по себе.

Реаговао је тако и на једну примједбу коју је командант батаљона ставио команди његове чете док је држала положаје на Штавњу. Једног дана командант батаљона Глиго Мандић обилазио је положаје јединица батаљона, па је обишао и Душанову чету. Положај чете је био врло неповољан, јер су четници држали све доминантне положаје, на којима су од камена сазидали бункере, а Талијани су их добро снабјели оружјем, муницијом, храном и другом опремом. Нашу чету и четничку раздвајао је брисани простор, покривен дебелим снијегом. Непажен прилаз четничким положајима био је искључен, а чета није имала никакво теже наоружање. Неколико покушаја чете да заузме те четничке положаје остали су без успјеха. Глиго је том приликом упознао команду чете с предстојећим нападом батаљона у правцу Лијеве Ријеке и Матешева и нагласио од коликог би значаја било ако би се претходно заузели ти четнички положаји на Штавњу. На крају, поздрављајући се, добацио је командиру и комесару: „Докле ћете вас двојица трпјети те четничке гадове да вам висе над главом!“ И један и други схватили су то као извјестан приговор команданта на рачун њихове предузимљивости и одлучности. Примили оу његове ријечи као увреду, иако је Глиго том напоменом хтио само да их мало наоштри и подстакне да би заузели те положаје. Истог дана увече Душан и командир чете Новак Кнежевић повели оу чету у јуриш на четничке бункере. Упркос упорности, одлучности и изванредној храбрости, борци чете, предвођени комесаром и командиром, нијесу успјели. Само је мањи број најхрабријих и највјештијих бораца успио да стигне до неких четничких бункера и да убаци бомбе. Чета је морала да узмакне уз тешке губитке. И Душан је био тешко рањен у ногу.

Испред зоре стиже нам глас да је Душанова чета претрпјела теже губитке. Ускоро пристижу у батаљонски санитет у Међуречје и рањеници. Душана су донијели на носилима. Похитао сам тамо да се обавијестим како се то догодило. Пошто свим рањеницима, по црногорском обичају, честитах ране, обратих се Душану: „Шта то би, Дуле?“ „Питај Глига“, одговори он смирено, с једва примјетним пријекором, који се осјети у интонацији његовог гласа и на изразу његовог ублиједјелог лица.

Глиго до тада није познавао ни Душана ни Новака, јер је за команданта тек формираног батаљона дошао са

дужности команданта Орјенског батаљона, па није могао ни слутити да би његове примједбе учињене команди чете приликом обиласка могле наићи на такво реаговање. Касније су у Петој црногорској пролетерској бригади они постали најбољи другови.

Приликом нашег одступања из Црне Горе крајем маја и почетком јуна 1942. године Душан је још увијек тежак рањеник, па је одступао с болницом као њен политички комесар. Теже и од рана падало му је што није у тим тешким данима могао бити у борбеном строју. Али ни у таквим условима он није само рањеник. Био је један од оних наших рањеника који су личним примјером утицали да и сви остали стоички поднесу све оне недаће које су их пратиле у даноноћним покретима, када им нијесмо могли обезбиједити ни, у партизанском смислу те ријечи, оне најминималније услове смјештаја, исхране и стручне његе. Па ипак, заједно с осталим рањеницима и санитетским особљем, он ствара у болници такво борбено расположење да се за случај нужде покажу и као борбена јединица. Риједак је био случај да неки рањеник нема нешто од оружја. Ако нијесмо кадри „стићи и утећи“, говорили су међусобно рањеници тих дана, спремни смо да непријатеља дочекамо, ако устреба, како то доликује борцима за слободу. Тако је болница, посматрано са становишта борбеног морала њених рањеника и санитетског кадра, била борбена јединица Пете црногорске пролетерске бригаде.

Нашли су се на окупу у тој болници тешки рањеници, сви у дотадашњим борбама прекаљени борци партизанских одреда Србије, Босне, Херцеговине и Санцака и првих наших пет пролетерских бригада: Прве пролетерске, Друге (српске) пролетерске, Треће (санџачке) пролетерске, Четврте и Пете (црногорске) пролетерске, те Херцеговачког одреда. Партијска ћелија болнице, састављена претежно од искусних чланова Партије, рањених бораца и санитетског кадра, имала је 31 члана, а и сви остали осјећали су се, истински, комунистима. Заједно с Душаном налазили су се као рањеници у болници прослављени борци и руководиоци какви су били: Петар Јовановић, Милисав Раичевић, Вулета Ђурановић, Мирко Лучић, Иван Ускоковић, Радован Павићевић, Марко Радовић, Васо Златичанин, Станко Мрђеновић, Живан Кнежевић, Драга Змајевић, Нада Вујовић, Вукашин Вујачић Шујо и многи други, а међу санитетским кадром тако дивни, пожртвовани и прекаљени руководиоци какви су били: др Јосан Булајић, др Сафет Мујић, Станко Марти-

новић, Марко Балетић и други, и болничарке Стана и Љубица Мартиновић и друге.

Иако је болница спутавала маневарску способност батаљона Пете пролетерске бригаде и Херцеговачког одреда, она је у исто вријеме била стално присутна покретачка снага њихових политичких, моралних и борбених надахнућа. Борци Пете бригаде и Херцеговачког одреда под Савином командом кренули су у продор из Врбнице чврсто ријешени да се заједно с рањеницима пробију на слободну територију у западну Босну или да сви изгину. Редови чета и батаљона, крчећи пут својим рањеницима, прорјеђивали су се, а у болницу су стално пристизали нови рањеници. Али упркос свему, бригада и одред, заједно с болницом, кидали су на свом путу обруче, разбијали непријатељске засједе и непоколебљиво продирали даље. Одлучни борци бригаде и одреда, иако прегладњели, слабо одјевени, а већи број полубоси или сасвим боси, уз сталну оскудицу муниције, успјели су да разбију обруче вишеструко бројнијих четничких јединица на Зеленгори, Требицини и Трескавици и њемачке и усташке засједе на Игману, у Забрђу и на падинама Битовње и да 2. августа избију код Прозора на ослобођену територију. Тај славни борбени пут бригаде и одреда од Врбнице до Прозора обиљежиле су својом крвљу десетине најбољих њихових бораца у даноћним јуришима на непријатеља да би прокрчили пут себи и својим рањеницима. Њима у првом реду припада част за ту велику и славну побједу. То је била прва наша велика борба коју смо водили за рањенике.

И у тим изузетно тешким, дуготрајним и напорним даноћним борбама и покретима, праћени сталним изненађењима и неизвјесношћу, рањеници су стрпљиво подносили и глад, и несаницу, и тешке болове често павређиваних рана, окупирани првенствено бригом да болница буде не само увијек спремна за покрет већ и да за случај нужде буде спремна и као борбена јединица бригаде. И рањеници, и санитарски кадар, и руководство болнице за све вријеме продора улагали су натчовјечанске напоре како би олакшали борбеним јединицама да изврше задатке. У тешком окршају који смо имали с Нијемцима у селу Забрђу болница се, макар и за кратко вријеме, док нијесу ступили у акцију наше чете и батаљони, показала и као борбена јединица. Иако је дуга колона болнице изненада била засута рафалима њемачких „шараца“, рањеници и санитарско особље нијесу подлегли паници, већ оу прибрано заузимали положаје за одбрану. И у тој борби, као и у току читавог

продора, својом хладнокрвношћу, присебношћу и храброшћу нарочито су се истакли: Душан Бојовић, Петар Јовановић, Петар Драпшин, Станко Мартиновић, др Сафет Мујић и други, и омиљене и неустрашиве болничарке сестре Стана и Јбулица Мартиновић и друш.

Душан Бојовић је и на овом борбеном путу, као политички комесар болнице, мада још увијек тешки рањеник, са њему својственом упорношћу и пожртвовањем извршавао с успјехом све постављене задатке, заједно с командантом болнице Милисавом Раичевићем, такође рањеником — реконвалесцентом. Својом непосредношћу и оптимизмом који је испољавао и у најтежим (ситуацијама, Душан задобија симпатије и рањеника и санитетског особља. Нарочито је истицана његова заслуга што у болници ни док се налазила у Врбници гаи за вријеме продора није гаи у једном часу дошло нити до појаве нетрпелјивости и апатије, нити до деморализације, иако то не би било ништа необично ако се имају на уму услови у којима су се налазили рањеници, а да и не говоримо о оним њиховим мукама и страдањима у току десетодневног пробоја од Врбнице до Прозора.

Чим је прездравио, премда је још осјетно храмао, Душан је у јесен 1942. године постављен за политичког комесара Зијаметског батаљона (Пети батаљон бригаде), а нешто касније за обавјештајног официра у штабу Пете бригаде. Значај и улога обавјештајне службе расли су упоредо са ове већом сложеностју и обимом борби које у то вријеме воде јединице Народноослободилачке војске. Иако без стручног познавања те службе и без икаквог искуства, упорним радом убрзо улази кроз саму праксу у њену суштину и значај за успјешну борбу сваке наше, и најмање, јединице. Од ступања на ту дужност он је етално у покрету. Обилази јединице, учествује са њима у борбама, прикупља податке о непријатељу, провјерава их и доставља своме штабу. У исто вријеме неуморно ради да своје искуство и нова сазнања пренесе на (ове јединице, настојећи да свака јединица и сваки борац схвате значај и прихвате као своју обавезу и пређе им у навик у стално и неуморно прикупљају и достављају податке о непријатељу. У том смислу користи се карактеристичним примјерима небудности неких јединица бригаде, као и оним позитивним, када су наше јединице уопијевале да изненаде непријатеља и да му, баш захваљујући томе, нанесу теже губитке. Све то он обавља, без крутости, учешћем на редов-

ним четним и батаљонским састанцима, у свакодневним сусретима и разговорима, за вријеме покрета и у току саме борбе на положају. Као искусан политички радник учествује на скуповима народа које, ради рјешавања разних питања, организују народноослободилачки одбори, партијске организације на терену или саме јединице и тим путем успоставља познанства и додире и користи се њима за прикупљање података о непријатељским јединицама.

За кратко вријеме Душан упознаје све команде чета и штабове батаљона, а готово и све борце. И на том задатку је био неуморан у раду. Желио је да свуд стигне, да што боље упозна јединице и борце, да се наразговара, да ништа не пропусти, као да је хтио надокнадити оно што је пропустио док је био у болници. Или је можда предоејећао да није далеко онај трагични херојски 13. јун 1943, па је проето грабио и отимао од времена да што више учини за нашу борбу, за побједу, у коју је од самог почетка непоколебљиво вјеровао. Био је и врло задовољан, јер му се најзад испунила жеља да се нађе у борбеном строју своје бригаде, за чим је жарко жудио и просто чезнуо док је био у болници.

Када је формирана Трећа ударна дивизија постављен је за обавјештајног официра у њеном штабу. Од тих раних јесењих дана његова ратна стаза поклапа се с борбеним путем Треће ударне дивизије. Као члан штаба учествује у првим борбеним редовима њених јединица, у борбама које оне воде у западној Босни. Учествује у нападу за ослобођење Прозора, у бици на Неретви и око Коњица да би се ослободио и обезбиједио пут за евакуацију рањеника. Како је и сам дуже вријеме био тежак рањеник, дубоко преживљава њихове невоље и страдања, стално се бринући да се од заплијењене хране и одјеће што више одваја за рањенике.

Послије преласка Неретве сав је обузет жељом, као и читава дивизија, а посебно Четврта и Пета пролетерска, да што прије стише у Црну Гору. Највише је волио да се нађе у Петој бригади. У борбама кроз Херцеговину Савина бригада се тако разиграла да није знала за умор, рушећи својим незадрживим јуришима све препреке које су јој стајале на путу, хитајући да што прије ступи на тло Црне Горе, знајући с каквим је нестрпљењем и жељом очекује црногороки народ. Душан је и у тим борбама, као и у до-тадашњим, у првим њеним борбеним редовима.

Обузета таквим борбеним полетом, Пета пролетерска бригада заједно с батаљонима Друге и Четврте пролетерске

бригаде, под непооредном Савином командом, извојевала је још једну велику побједу — на Јаворку 1. и 2. маја 1943. године. Читав један талијански пук био је сатрвен. Том побједом био је отворен даљи пут продора нашим снагама кроз сјеверне дијелове Црне Горе. Неописива је била радост побједе и сусрета народа тога краја с пролетерима Пете и Четврте и осталих наших бритада на првомајским празницима оне ратне 1943. године. Стотине нових бораца само с подручја Никшића ступа тих дана у редове Пете и Четврте бригаде, на мјеста оних који јуначки падоше на поприштима славних борби што су их водиле црногорске бригаде широм Бооне, Херцеговине и Црне Горе.

Једва је Душан тог маја 1943. стигао да посјети Жупу. На пут је кренуо у исто вријеме и радостан и тужан. Радостан — што ће се видјети са евојом мајком, братом и сестрама и својим вољеним Жупљанима, који су и у оним најтежим данима четничке владавине остали вјерни народнослободилачкој борби, што ће их моћи лично макар и укратко обавијестити о подвизима и побједама већ до тада прослављене Пете бригаде, поносан што се, заједно са 34 првоборца из Жупе, борио у њеним првим редовима. Тужан — што се неће срести са овојим блиским рођаком и вјерним другом Данилом, познатим комунистом с Београдског универзитета, чланом Окружног комитета Никшић, једним од истакнутих организатора устанка у никшићком крају, који јуначки погину у марту 1943. од издајничке четничке пушке на снијегом завијаној жупској планини Коњеви.

Крећући на пут, Душан је знао колико ће му бити тешко и болно да и лично саопшти породицама и Жупљанима да су на поприштима борби Пете бригаде херојски погинули:

Паун Мирковић, командир чете, истакнути јунак из многих борби Никшићког одреда и из борби око Гацка, познат по својој скромности и тихој нарави, који као да није знао за ријечи „не могу“ и „нећу“ у прихватању и извршавању задатака што их је добијао. Диван је то био човјек и комуниста;

Рајко Николић, сељак из Ливеровића, јединац у мајке, члан Партије, ватрени и прекаљени борац Жупског батальона;

Милић Мијош Филиповић, Милосав Батрићев Ђоровић и Радуша Пунишина Бојовић, плавокоса дјевојка од непуних седамнаест година из Царина, све троје истакнути

борци Жупског и ударних батаљона Никшићког одреда, који су ступили омјело и без колебања још првих дана устанка под заставу ослободилачке борбе. Њих петоро погинуше од авионске бомбе са још четрнаест другова и другарица Првог батаљона, непосредно послје формирања бригаде, када су се били окупили тог влажног и прохладног дана на разговор послје ручка у селу Грандићима;

Петар Јовановић, млади официр бивше југословенске војске, кога ни заклетва краљу и отаџбини, ни поруке и пријетње краљевске владе из Лондона нијесу могле спутати да од првог дана ступи смјело под заставу ослободилачке борбе. У оружаног борби у Црној Гори истиче се од првог дана у свим борбама као неустрашив борац и одважан и талентован командант, што је испољило и као први командант Жупског територијалног батаљона и као први командант Трећег ударног батаљона Никшићког одреда. Позната је и његова одисеја као тешког рањеника у току пробоја Пете бригаде од Врбнице до Прозора, особито његова хладнокрвност и неустрашиво држање у Забрђу, када је болница изненада била заета рафалима њемачких митраљеза. Том приликом под њим гину, један за другим, три коња, али он сваки пут успијева да зграби другог и да, уз помоћ неког лакшег рањеника или болничарке, поново узјаше и продужи даље. Препричавало се дуже вријеме о том његовом држању и подвигу. Болно је одјекнула вијест међу борцима црногорских бригада да је подлегао ранама и болести тифуса у бици на Неретви;

Петар Костић, сељак из Дучица, прослављени борац Жупског батаљона Никшићког одреда, а нарочито из борби око Гацка. У тим борбама успијева да са свега неколико партизана разоружа већу групу четника и живог ухвати озлоглашеног војводу мајора Тодоровића. У борбама које је водила Пета бригада убрзо се истиче као један од најхрабријих и најискуснијих њених бораца. Као искусан борац постављен је убрзо за командира чете Првог батаљона. Погинуо је јуначки, као што се и борио све до своје погибије, као замјеник команданта батаљона;

Војислав Мушкић и Милан Шундић, иако нијесу имали ни по пуних седамнаест година, ступили су смјело и одлучно с пушком у руци већ првог дана у оружану борбу противу окупатора, храбро се борећи у редовима јединица Никшићког одреда и, касније, Пете бригаде све до своје јуначке погибије у Босни;

Мирко Лакетић и Милинко Лончар из Кута и Обрад Маројевић из Моракова, сва тројица сиромашни сељаци, нашли су се од првог дана у редовима бораца за слободу. Ни незбринуте породице, ни исцрпљујући напори даноноћних борби и покрета, ни мора глади и несанице нијесу их ни у једном тренутку могли поколебати, јер су били чврсто увјерени у исправност пута који су одабрали ступајући у народноослободилачку борбу. Борили су се упорно, истрајно и непоколебљиво и јуначки погинули као пролетери у окршајима које је водила њихова херојска Пета бригада.

Последњи Душанов сусрет и поздрав са Жупљанима, с мајком, сестром и братом, с породицама погинулих, завршио се с много мање узбуђења и брже него што је могао и сам претпоставити. Толико је невоља и страдања од задњег њиховог виђења протутњало преко њихових глава да су били приправни да отрпе и поднесу и све наредне, ма колико биле тешке. Тако су и примили вијест о својим синовима, браћи и сестрама који су изгинули у редовима Пете бригаде у дотадашњим борбама и окршајима које је она водила. Већ до тада ријетке су биле породице из којих није неко погинуо или стријељан, или није био у затвору, а многим су у прољеће 1942. године четници куће попалили, имовину разорили и опљачкали, па је народ просто огулао и окалио се, а тугу све више потискивао надањима и борбом као јединим лијеком да се таквом стању учини крај. Уосталом, у нашем су се рату догађаји развијали да је мало било времена за радовања побједама и постигнутим успјесима и за туговања над људским и материјалним жртвама. Редовно је било тако — чим би једна борба била окончана, приметали бисмо нове, ми или непријатељ, а најчешће у исто вријеме, тако да је предаха мало било да се потпуније извуку нокуства из претходних борби. То смо чинили у току саме борбе, што се показало као могуће и исправно.

Тако је било и овога пута. Тек што су наше снаге окончале побједоносну битку за рањенике на Неретви и избиле широким фронтом у Санцак и Црну Гору, гдје су успјеле да до ногу потуку и униште два талијанска пука, један на Јаворку, а други на Биочу, започела је битка на Сутјесци, која, по својој жестини и суровости, обостраним губицима, а посебно посматрано с гледишта непријатељских намјера, заузима изузетно мјесто у нашем ослободилачком рату. Побједа Кољу смо извојевали у тој бици, иако уз веома тешке губитке, означава прекретницу у народноослободилачком рату.

Тако су вртлози почетка нове битке поједноставили и скратили Душаново последње виђење и последњи његов поздрав оа овојим родним мјестом Жупом. Растао се са Жупљанима поносан на њихово дотадашње држање и увјерен да ће тако и наставити до коначне побједе. Премда ће ускоро у кровове жупских домова сијевнути угарци талијанских фашистичких јединица пуковника Рошолена, као и претходне године они четнички, и настати још тежа страдања и нове, још бројније жртве сурових злочина њемачких и талијанских трупа над невиним становништвом, Жупа ће остати и даље непоколебљиво уз ослободилачку борбу. Она ни том приликом није изневјерила себе и своју традицију, своје синове и кћери који су пали у дотадашњим борбама, и оне који су се борили у тој крвавој и славној бици.

Поново Пета бригада, овај пут заједно с осталим бригадама Треће ударне дивизије, добија најтежи задатак — да обезбједи болницу и штити одступање и пробој наших снага у тој бици. Били су то натчовјечански напори једномјесечних даноноћних борби, покрета, глади и несанице од Никшића до Сутјеске. Као оперативни и обавјештајни официр Треће дивизије, Душан је био стално на положајима, међу борцима, а највише са Савом и Петом бригадом, која је штитила најосјетљивије и најтеже правце нашег одступања.

Оног 4. јуна када је Врховни штаб, због изузетно тешке ситуације, оперативну групу подијелио на два дијела, Сава је постављен за команданта Треће ударне дивизије с основним, али и најтежим задатком — да заштити болницу и рањенике. Поново је Душан са својим вољеним командантом Савом у истом штабу на истом задатку. Од тога дана настаје и најтежа ситуација за све наше јединице, а нарочито за рањенике и Трећу дивизију. Од 10. јуна Трећа дивизија је сама с рањеницима. Премда је ситуација из сата у сат постајала све тежа, сви су вјеровали да ће Сава наћи рјешење за побједу. И Душан је до краја у то вјеровао. Сава је, као и увијек, чинио и учинио све што је било у тој ситуацији у људској моћи једног неустрашивог борца, умног и талентованог команданта. Успио је да и у таквим приликама очува борбени морал бораца и наде рањеника у пробој и спас, да их изведе из кањона Пиве, да се пробије преко Вучева и да ноћу 12/13. јуна, са већ преполовљеном дивизијом и рањеницима, пређе ријеку Сутјеску.

У раним јутарњим часовима 13. јуна Сава води проријешене редове своје дивизије уз стрмине Зеленгоре у јуриш

на њемачке положаје да би прокрчио пут својим рањеним друговима. Покошен њемачким рафалима, херојски гине славни командант у том посљедњем свом јуришу на челу своје дивизије. У том завршном, најкрвавијем и најславнијем, чину битке на Сутјеоци пало је више стотина неустрашивих бораца заједно са својим вољеним командантом за спас својих рањених другова. Нијесу могли учинити немогуће, али су зато несобично учинили све што је било у њиховој моћи да би их заштитили, јуначки дајући и своје животе.

У том крвавом јуришу раме уз раме са овојим прослављеним командантом, Душан је смртно рањен. Притрчали су му љекари Мито Савићевић и Исидор Папо да му помогну. Превили су му ране, али спаса није могло бити. Остао је миран и хтрибран као и увијек. Када су му болничарке сестре Стана и Јбуница Мартиновић и Дара Костић пришле да буду уз њега и да му помогну, тихо и мирно им је одговорио: „Не треба ништа, помогните ви осталим рањеницима“. Мало каоније примијетио је да му нема пиштоља у футроли. Одмах се досјетио шта је посриједи, па се тихо обратио присутним друговима с једва примјетним пријекором: „Узесте ли ми пиштољ, друшви, узесте, па нека сте, предајте га Обраду кад га видите“. То су му биле посљедње ријечи. Убрзо је издахнуо.

Тако је прекинут борбени пут неустрашивог борца за слободу Душана Бојовића, оног истог јутра у истом боју и истом јуришу када и борбени пут његовог славног команданта Саве Ковачевића.

За заслуге и подвиге у борби за слободу својих народа одликован је Орденом народног хероја.

Миличко ЂУРОВИЋ

НИКОЛА ЉЕШКОВИЋ

НИКОЛА Љешковић је рођен 1916. у селу Церову код Никшића. Био је десето дијете и шести син Машана и Спасеније Љешковић. Неколико долина земље омеђене сувим кршом, а рјеђе шумом, било је недовољно да исхрани бројну породицу. Обраду земље и чување стоке, док дјеца још нијесу била порасла, Машан је морао препустити Спасенији, а он се прихватио блање и тезте, допунског извора средстава за живот породице.

Сви синови Машанови завршити су основну школу, а тројица и разне занате. Средио је Машан породичне животне прилике и није имао већих проблема. Створила се мала кућна задрута занатлија, који су сви на свој начин побољшали материјално стање породице. Али када је самоуки столар Машан Љешковић сматрао да је ријешно све проблеме и када је синула перспектива бољег породичног живота, наишла је серија ратова. Најприје два балканска, а затим први свјетски.

Машан у сва та три рата војник и, од 1942. до 1918, риједак је гост овоје породице. Крај ратовања породица Машанова дочека смањена за три мушке главе. Његова три сина, иако још малољетна, убише као јатаке комиточе. Машан остаде лишен признања која су му као ратнику све док се рат није завршио нуђена, и објееи о клин сва одликовања, своја и свога оца Шћепана, међу њима и Обилића медаљу. Нека их, нека висе — као спомен на претрпљене муке и неостварене наде, а он ће се поново прихватити столарског заната. С приспјелим синовима и кћерима одлучи да млађу дјецу школују.

Николи, десетом дјетету и шестом по реду сину, учење добро пође. Као од шале је прелазео из разреда у разред, ни по чему нарочито заиажен сем по добром учењу. Тако је то трајало све док негдје у четвртом гимназије, учећи исто-

рију о развиту друштва, није сазнао због чега су штрајковали лионски текстилци у Француској, због чега је вођен рат бијеле и црвене руже у Енглеокој и још много тога. Већ тада Никола читањем и посматрањем живота око себе спознаје како људи свијета, па и они што га окружују, живе под веома различним условима. Запажа он да и ђаци у његовом разреду потичу и из богатих и из сиромашних породица.

И то би повод да се у младом полуматуранту јави револт. Најприје тих, а касније све гласнији. Зато он већ у четвртом разреду бива опоменут и добије слабу оцјену из владања. Слиједиће године немир који се код њега јавио избија још више на површину. Он се дружи с радничком и напредном омладином Никшића и већ уочи 1. маја 1935. пише и растура летке с првомајским паролама.

Исто су то он и његови другови радили кришом, полиција их је брзо открила. У полицији овима очиташе лекцију. Први пут Никола осјети полицијоки пендрек. Поред те казне, гимназијске власти га избацише из школе и одузеше му право уписа било у коју средњу школу на територији Краљевине Југославије.

Те 1935. године, с рјешењем о избацивању из гимназије, врати се Никола оцу. Зачудо, ни отац, а ни браћа не прекорише га због тога. Такав дочек од оца и старије браће био је инепирација за Николино даље учење, само у другом облику. Сада Никола изучава књиге пролетерских писаца и из њих сазнаје како је настала Париска комуна, како је побједила октобарска револуција . . .

Али читајући књиге и упоређујући с њима живот, Никола је долазио до опознаје да се социјална правда међу људима не може створити само голим учењем. Видио је да буржоазија не чини уступке обесправљенима, већ да се сама радничка класа мора непосредно изборити за своја права. Напад на младу Шпанску републику и позив прогредивним онагама свијета да помогну одбрану интереса шпанског народа Никола је схватио и као позив њему лично да крене у одбрану народа Шпаније. С четири своја друга из Церовца он 1936. креће за Шпанију. Али то је био неуспјешан покушај — осуђени су због провале. У Чању код Бара ухаћена је велика група Црногораца. Сви су похапшени и послије суђени. С њима је био и Никола ЈБешковић.

Када му је полицијски агент поставио питање зашто је кренуо чак у Шпагаију, да се бори за некакве идеје, и када је од Николе добио одговор да му је свеједно у којој земљи

ће се борити за интересе радничке класе и обесправљених, полиција је схватила кога има пред собом. Том приликом Никола је био осуђен. Из затвора је пуштен с рјешењем о ограниченом кретању и пријетњом да се убудуће не бави таквим пословима.

По изласку из затвора долази у Пјешевце и наставља револуционарни рад. Његову дотадашњу активност запажају чланови Партије из Пјешиваца, па одлучују да и Никола приме у Партију. То је било 1937. године. Тако му се испунио идеал још од гимназијских дана.

Никола је својим држањем и радом имао изванредан утицај на младе људе из свог краја. Тада је, као члан КПЈ, задужен да ради с омладином и руководи Скојем у Пјешивцима. Огромну заслугу за то што је до јулских устаничких дана 1941. скојевска организација у Пјешивцима била израсла у снагу од 50 скојеваца имао је Никола Љешковић.

Капитулација Југославије га је затекла као морнара на одслужењу кадровског рока у Тивту. Његова читава јединица је заробљена и депортована у концентрационе логоре, а он је успио да избјегне заробљавање и да се пребаци у Пјешивце. Дошао је чак у морнарокој униформи, па су га касније другови звали Морнар. Тако га је вазвао и Душан Костић у свом књижевном напису „Глува пећина“.

Стечена војна знања, јасна политичка опредељеност и недвосмислена ријешеност да ради за добро народа и Партије и да иде до коначне побједи дошли су до изражаја и у припреми пјешивачког народа за устанак. Никола је продужио да ради с омладином и Скојем, са задатком да се Ској што више омасови и да се политичка знања скојеваца подигну. Сем тога, Партија му ставља у задатак да војнички обучи младе људе који нијесу служили војску.

А кад је почео оружани устанак црногорског народа, Никола с пушком у руци спроводи у дјело директиве Партије. То потврђује прва устаничка акција ва Павдурци

14. јула 1941. године, а то ће потврдити и све наредне борбе у којима Никола учествује све до своје погибије. Својом храброшћу и умјешношћу изученог војника, он служи за примјер другим борцима. Крајем 1941. Николи се испуњава давнашња жеља да ратује за права радног народа и ван Црне Горе. Добровољно се пријављује и одлази у Херцеговину, те тамо узима активног учешћа у борбама за Гацко и Борач.

По повратку из Херцеговине постаје политички комесар чете Омладинског батаљона Никшићког одреда. Обо-

гађује Никола младе борце своје чете политичким и војним знањима, а својим примјером у низу окршаја показује им како се треба борити.

Јуна 1942, када је формирана Пета црногорска пролетерска бригада, Никола се сврстава у њене редове и приликом формирања постаје комесар Друге чете Другог баталона. Далја судбина Николина везана је за славни пут ове прослављене бригаде. Из борбе у борбу растао је лик Николе ЈБешковића, па је он већ крајем 1942. године постао комесар Трећег баталона Пете црногорске бригаде. Он је налазио времена да у најтежим тренуцима, идући из чете у чету, јуришајући сад са једном сад са другом, охрабри борце и примјером укаже на храбро и достојанствено држање. Био је крајње њежан при указивању помоћи рањеном или обољелом другу, а у извлачењу рањеног, уиоран до те мјере да ни сам није презао потинути само да се рањени друг спасе.

На једном застанку негдје на путу према Гацком у четвртој непријатељској офанзиви први пут после виђења у Гламочу срио се Никола с својим рођаком Милорадом.

Милорад није знао ништа о својима, али је из Николиног држања осјетио да се догодило нешто непријатно. Да би прекинуо Николину недоумицу, Милорад га упита шта има ново.

— Знаш, — поче Никола — погинуло је много бораца из нашег баталона, потинули су многи наши Церовљани, а чуо си да је прије неки дан погинуо и командант наше дивизије Перо Ђетковић.

— Знаш то, али читам ти из очију да је погинуо неко од твојих или мојих, па се не усуђујеш да ми кажеш.

— Јесте, — потресно настави Никола — неки наши другови, који су нам дошли у сусрет из Црне Горе, рекли су ми да су погинули Илија и Мујо, а да је Радосав рањен и заробљен.

За тренутак му је нестало ваздуха, сјећа се Милорад, нешто му се тешко прикупило у грлу. У истом часу је Милорад схватио колико је тешко Николи сазнање да је у једном дану изгубио три брата. Да би се отргли од овог болног сазнања, Никола исприча да су били опкољени у некој пећини у Будошу. Утјеха нам је била да су се храбро борили. Нијесу они били сами, било је њих петнаестак позадинаца. Шест је изгинуло, а остали су заробљени. Нико није умакао.

Када се Милорад прибрао, ослободио од првог шока, због изненадне вијести, синнула су му сјећања на те дивне и драге људе, на браћу Николину ...

Илија, најстарији син Машанов, био је кројачки радник и фотограф аматер. Колико је он доброте учинио људима! Нема скоро ниједног Пјешивца коме Илија није бар по једну ризу сашио бесплатно. Колико је он младих невјеста и момака сликао, а и других кад им слика затреба, а да зато ником ништа није наплатио. Народ Пјешиваца за њега каже да ником није ништа нажао учинио.

А Радосав, столарски радник, члан Партије? Ватра жива, како је често коментарисан његов темперамент и брзо сналажење у тешким ситуацијама. Он је 14. јула 1941. сам ликвидирао посаду талијанске брете на Пандурици. Мора да је у тој пећини било ђаволски тешко кад је та видра од човјека укроћена. Мало је за Радосава рећи да је он могао „стићи и утећи и на страшном мјесту постојати“. Био је он више од тога, па како тај може бити заробљен. Какве ли ће све муке подмјети док га не убију.

Блажо, или, како су га од милоште звали, Мујо, био је млађи син Машанов. Какво је то младе било! Ах, та проклета пећина, па зар Мујо одатле да не умакне, када му је бастало из огња пљеваљске битке изаћи и још извући четири рањеника . . .

Из тих сјећања Милорада прекиде Никола. Код Јабланице, при преласку преко Неретве, погинуо је и Голуб Љешковић.

„Послије ове вијести“, сјећа се Милорад, „на час ми дође да нешто викнем, али у грлу заостаде оно што хтједох рећи. Шта то бјеше? Израз бола, некакав револт, или нешто треће. То бјеше нека унутрашња агонија, која ме скупи у један једини грч, па не да никаквог одушка, једино олакшање које је стишавало тугу је присуство Николино, његов сопствени превелики губитак и његово држање достојанствено у свом болу. Виђе то Никола, прихвати ме за руку и посавјетова да морамо све ово стоички да поднесемо. Таква је ова наша борба. Она тражи жртве, без тога нема побједе. Видиш, гину сваки дан дивни другови. Сада немамо времена да жалимо никога, ни ја браћу, ни ти оца, ни другове. На растанку ми рече да о овоме ништа не причам мојој сестри Госпави и његовим родитељима ако их негдје случајно сретнем. Они су негдје позади при штабу дивизије, ако су прешли живи Неретву. Неколико дана био сам под утиском сазнања, које ми је пренио Никола. Била су то тешка осјећања, али су се морала, бар у овом тренутку, брзо преболети“.

. . . Пета непријатељска офанзива за Трећи батаљон почиње негдје послје подне 17. маја 1943. Тада се батаљон сукобио са дијеловима 7. СС-дивизије „Принц Еуген“ на прилазу Никшићу. Од тада је, заједно с осталим батаљонима Пете бригаде, водио заштитничке борбе све до Сутјеске. Тек 8. јуна долази наређење да се прелази Пива и креће ка Вучеву.

Трећи батаљон је у ноћи 10/11. јуна избио на Вучево. Одмора није било. Одмах се отишло на нови задатак, а 12. јуна, нешто прије 10 часова, стиже наређење за покрет ка Сутјесци. Иако је дан, смрачило се кроз густу јелову и букову шуму од силне кише и облака. Једва се одржава веза, али журним кораком се иде напријед према Сутјесци.

Батаљон се одмах, онако из колоне, сударио с Нијемцима. То су биле њемачке снаге које су кренуле из правца Поповог Моста с намјером да затворе пролаз преко Драгош-седла и даље према Сутјесци. Био је то страشان судар. Чула се само хука и непрестана јека. Наши борци већином употребљавају бомбе. Све се претвори у једно „ура“, а кањон Сутјеске у један јединствен ехо у који се уливала детонација наших бомби и експлозије свега онога што је непријатељ упутио на нас. Тај наш муњевити налет, непријатељ, иако је био бројно јачи, није издржао. Одбачен је и гоњен према Попову Мосту. Пред сам мрак батаљон је био изнад Попова Моста с деоне стране Сутјеске.

Одмах у сумрак паде наређење да се крене лијево, тамо пут Тјентишта, и да се изврше припреме за прелазак преко Сутјеске. Киша је лила као из кабла, а ноћ мрачна, тако да се тешко одржавала веза. Ипак се ишло напријед, а хук ријеке говори да Сутјеска није далеко. Тако, негдје пред поноћ, батаљон се нашао на самој десној обали Сутјеске.

Наређено је да се Сутјеска пређе што прије. Снажнији први загазише у ријеку. Образова се колона. Држећи се за руке, пређосмо на другу страну. Одмах смо продужили према Тјентишту и Крековима.

У првом налету, бомбама смо разлијели њемачке положаје и Нијемце у шима. Пођоомо даље из јуриша у јуриш све до под сам гребен Крекова. У саму зору ударисмо на утврђене положаје Крекова. У овом налету изгину много бораца и старјешина. Од убитачне непријатељске ватре падају борци и дрвеће око њих. Рекао би човек да се на прилазу Крековима вулкан отворио. У јуришу, са нама и пред нама, учествује командант дивизије легендарни Сава. Неко у том проријеђеном строју пренесе вијест да је Сава погинуо.

Нешто после тога сазнали смо да је погинуо Никола ЈБешковић. Штаб батаљона, с њим и комесар Никола, јуришао је на чело свог батаљона. На утврђеним њемачким положајима покосио га је „шарац“. Другови који су били у непосредној близини рекоше нам да му је снап „шарца“ однио читаву лијеву страну. Био је изрешетан у тек освојеном рову. Глава је једино била цијела и као да је хтјела још једном рећи: „Напријед, пролетери!“ Неколико другова успјело је да набаци на њега мало грана, покошених „шарцима“ и бомбама. И Никола ту оста са још много другова и легендарним Савом, на вјечној стражи.

Василије КРАЉЕВИЋ

РАДУЛЕ ВУКИЋЕВИЋ

РАДУЛЕ је рођен 10. маја 1918. године у селу Церову, Пјешивци, општина Никшић. Још док је био сасвим мали ишчашао је ногу у куку, те му је од друге била много краћа. Због тог недостатка, од дјетињства се при ходању морао служити штапом, па се од њега није одвајао ни у тешким данима рата. Понекад су му на маршу, када је за то било могућности, додјеливали коња, но то је био рјеђи случај. Он се од свог штапа никад није 'смио одвојити. Знао је да му је У³ пушку или пиштољ, и штап био пријеко потребан.

Такво његово физичко стање захтијевало је изузетан физички и психички напор да би ишао у корак са својим ратним друговима. И, зачудо, није заостајао за њима ни у најтежим ситуацијама. Онагом челичне воље савладавао је све тешкоће, чему омо му се сви дивили и питали се како он то може да све издржи кад и нама, физички здравим, каткад понестане снаге или даха.

У најтежим данима борби и маршева за вријеме пете непријатељске офанзиве, Трећа ударна дивизија је с Централном болницом прешла преко ријеке Пиве и пробила се уз стрме падине Вучева. Најтеже рањенике носили су борци на носилима, неки су јахали на коњима, но највише је било оних који су падине Вучева морали савладати пјешке. Док су претходница и заштитница дивизије водиле борбу с непријатељем који је нападао и с чела и са зачеља, колону дивизије је обасипала јака артиљеријска ватра са Шћепан-Поља и авијација.

Дан је сунчан, па смо лако уочљив циљ за непријатеља. Падају борци и рањеници у колони и коњи под рањеницима. Колона се стално прорјеђује, но ипак иде напријед.

Пратећа чета штаба Треће дивизије пролази поред колоне дивизијске болнице. Замјеник политичког комесара болнице Радуре Вукићевић. Јаше на коњу, на зачељу колоне.

С ратним другом и старим знанцем поздравих се на брзину, у пролазу, у нади да ће нам се брзо указати прилика да мало више поразшварамо.

С Радулом сам се упознао још кад је био ђак никшићке гимназије. Увијек је био веселе природе, динамичан, уз то чврстог карактера, отворен и иокрен. Такав је остао и у данима рата. Другови су га вољели и као борца, и као друга, и као прегаоца ...

У гимназију у Никшићу Радуле се уписао после завршене основне школе у Богетићима. Да би њега и другог сина, Душана, могли школовати, Радулови родитељи су се убрзо после тога преселили у Никшић, јер им тешки услови живота у Церову нијесу омогућавали да школују дјецу. Свуда пусти, сиви и суви камен, с мало вртача и увала, безводних и окованих огољелим брдима Купићем, Будошем и Острогом, сагнао је Радулове родитеље у Никшић. У пустом Церову остао је само дјед Миња. Стари ратник, носилац златне Обилића медаље, тешка се срца растајао од својих унука, али — друге није било: као и толиким другим старим Црногорцима било му је јасно да се до хљеба с мање кора може доћи једино уз помоћ науке.

Дјеца су пошла, а он је остао у Церову. Ту су га већ 1941. пронашли Талијани и одвели у логор. Када су га талијански фашисти у логору питали гдје су му син и унуци, он им је одговорио:

— Ја сам остарио и немоћан да их тражим, а ви, ако вам баста, идите па их пронађите.. .

Михаило и Марица Вукићевић у Никшићу су крај с крајем састављали и дјецу школовали од једне мале радничке наднице, од кирије за стан и храну коју су им плаћали ђаци са села и од новца који би Марица зарадила шијући на машини.

Њихов стан у Никшићу, а касније и у Београду, био је свратиште и стјечиште напредних ђака и студената. Новаку и Витомиру Мијушковићу, Перу Раичевићу, Воју Ћетковићу, Николи Марковићу и другим сиромашним студентима био је то не само кутак гдје би се огријали, нахранили и одморили већ и мјесто гдје су се договарали о политичким акцијама. Сталан додир с таквом напредном средином пресудно је утицао на политичко опредјељење цијеле породице Вукићевић. Она се у судбоносној 1941. години цијела укључује у НОР и остаје досљедња до краја идејама револуције ...

У никшићкој гимназији, као ђак виших разреда, Радуле учествује у многим акцијама које је покретала и организовала напредна ђачка и студентска омладина у Никшићу. С још већим жаром он ту активност наставља на београдском Филозофском факултету, на који се уписао 1940. године.

Послије окупације наше земље, Радуле се с читавом породицом враћа у родно мјесто Церово, и ту се укључује у акције Партије на припреми народа за оружану борбу против окупатора. Као члан Скоја највише је с омладином — ради на њеном окупљању и организовању за борбу. Касније, на почетку оружане борбе, постаје члан Партије. Његов чврст карактер, јак дух и стечено револуционарно искуство омогућили су му да и у данима рата надвлада и најтежа искушења. Особито се истицао бригом за рањене и болесне другове. Са њима је саосјећао више од осталих и могао је боље да их схвати. Такав је остао Радуле у ојећању својих ратних другова и посебно евоје породице.

Дирљиво је сјећање Радуловог брата Душана на последњи сурет њих двојице, баш на дан Радулове погибје.

— Спуштајући се беспућем преко неког камењара, окорито низ кањон Пиве — присјећа се тога Душан — нијесам испуштао из вида стазицу којом је ишла колона Треће дивизије и у њеном саставу дивизијска болница, у којој је био и мој брат Радуле. Гледам не бих ли га угледао или наишао на њега. Стало ми је било до тога да се видим с њим, јер смо одлазили у два различита правца: он за Босну, а ја, по задатку, у Црну Гору. И доиста, на једном завијутку стазице опазих га како разговара с неким борцима и рањеницима. Пожурих, те му приђох и поздравнемо се. Рекох му да по одлуци политичког руководства одлазим на политички рад у Црну Гору. Додадох да је и наш отац Михаило одређен да иде с мојом групом. Радуле је, баш као и ја, настојао да и овом приликом буде смирен и расположен. Но то нам није полазило за руком. Нарочито нам је тешко падало што о нашој мајци Марици нијесмо тада знали ништа. Она је била негдје у колони Другог батаљона Пете црногорске бригаде. Нагласио је да ће потражити мајку и рећи јој о нашем одласку за Црну Гору. За тренутак је застао и погледао ме својим благим, крупним црним очима као да би хтио да ме тата да ли ћемо се икада више видјети. Или сам сам тако мислио. Имали смо много тога да кажемо један другоме као браћа и ратни другови, али оно били свјесни да то ситуација не допушта. Стигли смо само да још раз-

мијенимо капе и пољубимо се, у нади да ћемо се још који пут срести до краја рата. Али то је било наше посљедње виђење. На расанку узјао је коња и довикнуо ми: „Дуле, напријед до побједи!“ Мало касније сазнао сам да је погинуо чим смо се растали, недалеко од мјеста гдје смо се посљедњи пут видјели. Пао је покошен парчадима артиљеријске гранате.

Божидар БАЦКОВИЋ

ДЕВЕТ ОРИЦА

ПОСЛИЈЕ пробоја наших јединица из непријатељског обруча у долини Сутјеоке било је доста бораца који су, из ових или оних разлога, изгубили везу са својим јединицама и остали одсјечени. Такав је био случај и с нашом групом од девет бораца Пете црногорске бригаде.

Из тог времена у сјећању ми је остала једна топла јунска ноћ, тиха и ведро, пуна мјесечине. Уморни и гладни, јер више дана ништа нијесмо јели, ишли смо ка једном брду изнад Сутјеске. Знали смо: непријатељ је на њему — треба га ликвидирати. И још нешто. Чули смо, неки и видјели, да је погинуо друг Сава. Прожимао нас је бол за изгубљеним другом и храбрим командантом, али и мржња и жеља за осветом. Зато можда нијесмо ни оклијевали. Одлучили смо да утврђење нападнемо бомбама — сви.

Подјелили смо се у три групе: Стево Бољевић, политички комесар Другог батаљона наше бригаде, са још два друга — једна; Петруша Раичевић, Даница Томашевић, делегат вода и један друг — друга; Велизар Шкерковић, Милош Лалевић и још један друг — трећа група.

Приближавали смо се врху Ћутке, кроз ноћ, окићени „крагујевкама“ и куршумима „бреда“. Није лако ићи узбрдо. Онако уморним и изгладњелим, ноге су нам клецале.

— Лакше, примијетиће нас! — зачу се глас једног друга.

Ишли смо још пажљивије. Ипак, испод Даничине ноге камен полете низбрдо. Она се трже и читавим тијелом баци на њега. Знала је шта ће бити ако нас, прије времена, осјети непријатељска стража.

— Повриједи ли руку? — упитах је, јер је била рањена У лијеву.

— Не. Ништа ми није. Здрава је десна. Моћи ћу бацити бомбе ...

Рука јој је крварила, али она то није хтјела рећи. Зна да је овдје сваки минут драгоцјен.

Још смо далеко од утврђења.

— Петруша — шалну Даница.

Окренух се, мислећи да јој треба превити руку. Али она упита:

— Које ћемо прво бацити?

— Шта? .. Бомбе? .. Је ли?

— Да!

— Прво треба „крагујевку“, она има веће разорно дејство.

Што емо се више приближавали утврђењу, ишли смо спорије да нас Нијемци не би осјетили.

— Тишина, станите мало — преносимо једно другом ријечи комесара Бољевића.

Договорили смо се да Стево са својом групом заобиђе утврђење. Када чујемо њихове бомбе, и ми остали извршићемо јуриш.

Наставили смо, пузећи, да се примичемо утврђењу. С времена на вријеме примјећивали смо стражара. Шета. Час се појави, час нестане, па се поново врати. Мислила сам: „Шетај, шетај зликовче, нећеш дуго!“

Већ емо се приближили. Бомбе су развидане. Нестрпљиво очекујемо када ће Стевова група убацити бомбе у бункере.

Најзад, у дубокој тишини, одјекнуше експлозије ручних бомби, праћене снажним мушким „ура“, измијешаним с гласовима Велизара Шкерковића и Милоша Лаловића:

— Напријед, Пета пролетерска!

Јуришали смо ови. Бомбе су екоплодирале. Земља и камење обасуше нас са свих страна. Из бункера, а било их је више, разлијегоше се крици рањених војника.

Мада смо их изненадили, дочекали су нас жестоком ватром. Рафали из њихових митраљеза непрекидно шипају. Али закратко. Ускоро почеше да одступају. Без реда. Не знају колико нас има. Напуштају бункере, остављајући мртве и рањене, митраљезе, бацаче и муницију.

Негдје далеко, сасвим далеко, чује се грмљавина топова.

И ми смо имали жртава. Погинула су два неустрашива борца, политички комесар Стево Бољевић и другарица Томашевић.

Касније су слиједиле нове борбе. Требало је још много чему одољети и истрајати док смо изашли из обруча и повезали се с нашим јединицама.

Петруша РАИЧЕВИЋ

ЊИХ СЕДАМ

НИКАДА нећу заборавити оне јунске дане и ноћи 1943. године. Марш без одмора. Снага је већ исцрпљена и чинило ми се да је то крај, да су узалудни сви даљи напори. Али не. Човјек је кадар да издржи и оно у што ни сам не може повјеровати.

Топови и бацачи непрестано туку, изровали су брда и долине. И планина Бучево је прекопана, а ми једне ноћи журно оилазимо окомитим њеним странама ка дугој обали Сутјеске. Каоно у ноћ борба се нешто стишала. На једну ливаду сливају се колоне бораца. Сви журе на зборно мјесто да чују ријечи команданта Саве. Све се претворило у ухо да чује убједљив глас команданта, који улива вјеру у побједу.

Све је ишло по команди. Свако на своме задатку. Прећи што прије хладну и брзу Сутјеску и дочепати се друге обале — био је први задатак. Када смо прешли ријеку, наше су се претходнице развиле у стријелце. Продужили смо напријед према селу Крековима и брду Озрену. Наједанпут се долина Сутјеске проломи од ураганске непријатељске ватре из унапријед припремљених и посједнутих ровова испод Крекова. Зелено лишће пада откинуто оловом из лаког и тешког оружја. Падају борци, гину, а борба се наставља, све жешћа. Одјекује глас команданта Саве: „Ура, напријед, јунаци моји, напријед, пролетери“. А потом...

Страшна вијест пролетјела је до посљедњег борца. У јуришу на њемачки бункер погинуо је командант Сава. На пропланку, чију падину заплуекују таласи Сутјеске, лежало је тијело вољеног команданта. У очи су наврле сузе. Тајац. Срца су брже куцала. Жеља за осветом била је још јача. Мржња према непријатељу устостручила се.

То је било 13. јуна 1943. године. Неки су се дијелови Треће дивизије пробили у источну Босну, док су се поје-

дине групе пробијале у другим правцима, према Црној Гори и другдје.

Праћена непријатељским рафалима, група у којој сам и ја била стигла је до једног потока, изнурена и измучена, али још спремна и способна за даљи покрет. Шуме су нам у тој ситуацији гхостале још већи заштитници. Питамо се: куда ћемо, гдје је зборно мјесто?! Неко се присјети да је у заповијести друга Саве било речено: ако будемо разбијени, зборно мјесто је на језерима Волујака. Нас осамдесет, у колони по један, корак по корак, понесмо се на једну висораван, али изгубисмо везу с претходницом.

Иза нас још се чује пушкарање, још нечија младост оста у долини Сутјеске. Готово свака стаза посједнута је непријатељима. Продужили смо беспућем којим ваљда још нико није прошао.

Касно послје подне, прелазећи преко једног пропланка, примијетили смо да на његовој супротној страни има наших. Стигли смо до њих. Прозор је био тежак и болан: живи људи, без ногу и руку, једне или обје. Питамо их има ли кога с њима. Умјесто да нам одговарају, они се сагињу и настављају да пасу траву, јер руку немају. Тупо гледају у нас, ништа не питају, ништа не говоре.

Мало по страни угледамо болничарке. Чупају траву и буково лишће, доносе то рањеницима да им одрже живот. Рекоше нам да остају овдје, са својим рањеницима. Хоће да изврше задатак до краја.

Њих седам. Болничарки.

Љубима ПЕРОВИЋ

БАЋА

СПАСОЈЕ Стејић Баћа рођен је 1904. године у Банату. Иако још дјечак, приступа као добровољац српској војсци и учествује у борбама у Добруци, гдје је био тешко рањен.

Послије првог свјетског рата укључује се у напредни покрет и постаје члан КПЈ од њеног оснивања. Као радник и комуниста био је оторчен због грубог насртаја буржоаске владе на радничку класу и њену партију доношењем Обзанае 1920. године. По природи ватрен, а као младић још политички неискусан, сматрао је да ће допринијети борби радних маса за побољшање политичких и економских услова живота ако убије Александра Карађорђевића, приписујући му сва недјела и неправде којима су биле изложене радне масе.

У највећој тајности припремао је атентат на Александра више мјесеци. Указала му се та прилика 28. јуна 1921. године. С једне грађевине, на којој се налазио као радник, бацио је бомбу на кочије краља Александра и ранио га. Истог дана је био ухваћен с Лајошем Чакијем и одмах изложен страшном мучењу да би признао да је дјело извршио по налогу Комунистичке партије, чији је био члан. Полиција је настојала да атентат прикаже као дјело КПЈ, али у томе није успјела захваљујући јуначком држању младог Стејића.

На судском процесу, одржаном у фебруару 1922. године, пропао је покушај владе да се КПЈ представи у јавности као терористичка организација. Суд је Стејића осудио на смрт, а Чакија на 20 година робије. Помиловањем, Стејићу је смртна казна замијењена доживотном робијом, на којој је провео више од половине евога живота. У митровачкој казниони био је седам пуних година у тешким оковима, у самици. Животни услови у самици били су изузетно тешки, нељудски: бетонски под, влага, вјечита тама, хладноћа зими (никада није ложено), оскудна храна (само толико да се одржи жи-

вот), лежај без простирке и покривача, потпуна изолација од осталих затвореника. Право је чудо како је Спасоје Стејић све то издржао. Можда само захваљујући својој снажној физичкој конструкцији. Али такви су услови тешко нарушили његово здравље — оболео је од шкрофула, а од хладноће и некретања обољеле су му ноге. Посљедњих година почео је и психички да попушта. У хладним зимским данима почео би да фантазира како ће конструисати пећ која би се ложила снијегом и ледом умјесто дрвима и угљем.

Када је Баћа дошао у додир с друшм осуђеницима, доста брзо се ослободио фантазија и халуцинација које су га мучиле у самици.

Стејић је окупацију земље 1941. дочекао у затвору у Сремској Митровици. Августа исте године ослобођен је робије послје 20 година, у познатој акцији комуниста коју је организовала Комунистичка партија Југославије. Након краћег опоравка активно се укључио у народноослободилачку борбу. Учествоје у борбама око Ужица. Њему је припала једна ријетка част: приликом напуштања Ужица 1941. године скинуо је са Титовог штаба ратну пролетерску заставу и понио је даље.

Када је формирана Пета црногорска пролетерска бригада, Баћа улази у њен састав. Брзо се упознао с новом средином, која је о њему и његовом животном путу доста чула.

Ужице, слободна територија, команда мјеста, народноослободилачки одбори, фабрика оружја, радници и борци из Србије — све је то оставило на Баћу упечатљив утисак. Сваког се дана пријеђао нових момената и налазио повода за нове приче, одушевљења и жеље.

Баћа је био врло тих, миран, доброћудан и дружељубив човјек. Жарко је желио да што више допринесе борби, иако те жеље његове нијесу биле у складу с његовим физичким могућностима.

Тешки услови живота и слаба исхрана омели су и успорили Баћино физичко окупљење и опоравак послје дугих маршева и борби од Ужица до Врбнице.

У саставу Пете бригаде Баћа је био све до њеног пробоја у подручје Прозора августа 1942. године. У Врбници је бригада остала нешто више од мјесец дана. Боравак у том крају остао је у сјећању свих бораца, поред осталог, због врло слабе исхране. Цјелокупни састав Пете бригаде, од курира до команданта, хранио се једино овчјим месом слабог квалитета, без еоли. У почетку боравка у Врбници таква се

исхрана некако и подносила, а што се боравак продужавао, то је постајало све тежа. Сваки покушај да се осигура бар минимална количина хљеба остао је без резултата.

Због тешких услова живота и лоше исхране, Баћа је све више слабио. Ноге су му такође све више отицале и без завоја се није могао кретати. Морао је ноге омотавати и грејати и по ноћи. Мада је било љето, јутра су била хладна и влажна, а интендантура Пете бригаде била је смјештена поред једног потока. Ватра се ноћу, сем изузетка, није смјела ложити — то је забрањивано. С вечери се већ кувало месо за наредни дан.

Баћа је то тешко издржавао. Сваки дан је морао по неколико пута скидати завоје с ногу, мало их осушити, преврнути и поново замотати од стопала до кољена. То је чинио полажно, пажљиво и педантно. Мало удаљен од осталог људства интендантуре, да не би сметао, како је говорио, он се и за вријеме тога посла бринуо за понеког друга. Било му је жао старог Јова Грбовића, који је био без зуба, па је тешко узимао жилаво говеђе месо; младог курира Драгана Ковачевића, који је често навраћао у интендантуру, веома је волио. Водио је бригу о онима који се нијесу нашли ту за вријеме подјеле хране, интересовао се када ће се вратити, да ли им је остављено сљедовање итд.

Без штапа се није могао ни дићи ни сјести. Без коња није могао пратити покрете бригаде. Иако у таквом стању, увијек је био расположен да помогне сваком другу, а заузврат су и њега сви много вољели и цијенили.

Сваки саборац и друг, без обзира на то ко је, из које је бригаде или јединице, Ваћи је, већ и само зато што је носио петокраку звијезду, био близак и драг. Увијек је био спреман да учини другоме све што је било у његовој моћи. Ако је требало, он је с првим другом дијелио своје сљедовање и уступао му свој лежај.

Спасоје Стејић Баћа је највише времена проводио с Јовом Грбовићем. Били су заједно током читавог дана. А и спавали су један поред другог. Јово је био радник, комуниста, из Никшића. Сви оу се из интендантуре према њима односили с пажњом. Својим иокуством, а нарочито присношћу, ведрином и оптимизмом, освајали су симпатије бораца.

Јово Грбовић се у Врбници, а и касније, за све вријеме рата, много намучио, јер је приликом првог преласка Сутјеске изгубио вјештачке зубе. Пали су му у ријеку, а није било времена да се траже. Био је тако без иједног зуба.

Тешко се хранио, јер је месо било једина исхрана. Али без обзира на све то, био је велики оптимиста, вјеровао је да ће све тешкоће пребродити. Преживио је рат.

Баћа и Јово бринули су се о настрешници подигнутој као скровиште од кише и ноћне росе, које су отежавале ионако тешки живот у Врбници. Како није било другог материјала, настрешница је покривена овчјим кожама, које су се стално замјешивале, јер су емрјеле чим би почеле да се суше. Тога посла они су се прилежно прихватили. Тако су се сваког дана бринули о смјештају људства интендантуре.

И један и други предњачили су у одржавању реда у интендантури. Своје личне ствари држали су врло уредно, а, колико су то услови допуштали, поклањали су дужну пажњу и личној хигијени. Увијек су се некако снашли да се обрију, да дају оперу и осуше своје рубље.

Баћа је напустио Пету бригаду после њеног доласка у Прозор августа 1942. године. Упућен је као изнемогао на слободну територију у Босански Петровац. Радио је на разним пословима у командама мјеста и органима Врховног штаба.

Крајем 1942, када сам примио дужност начелника економског одсека Врховног штаба НОВ и ПОЈ, био сам пријатно изненађен када сам срио старог познаника и друга Баћу. Другови с којима је Баћа до тада радио у Босанском Петровцу и на слободној територији износили су своје врло пријатне утиске о њему: да се освјежио, физички опоравио и да непрекидно ради. Стално је био у покрету. Свако вече је био на разговору код бораца и радника у установама око Врховног штаба. Пратио је све новости, информације и редовно читао лист Борбу. Још се бринуо за свакога. Устајао је први, а лијегао посљедњи.

Често је навраћао до зграде у којој је радио врховни командант и после би причао како су радне просторије друга Тита биле освијетљене до дуго у ноћ, како су се чули Титови кораци и писаћа машина која је откуцавала наредбе.

Уочи четврте непријатељске офанзиве распоређен је у економски одсек Врховног штаба и изабран за секретара партијске ћелије.

Из многих сусрета, заједничког рада, тешких момената, веселих дана и пријатних догађаја, ипак се неколико издвајају као најупечатљивија ејећања на Баћу.

Непосредно прије напуштања Босанског Петровца, нешто прије почетка четврте непријатељске офанзиве, затекли

смо се у непосредној близини града Моша Пијаде, Баћа, Павле Пекић и ја. Налетјели су авиони и почели да бомбардују. Том приликом су таванице бараке у којој смо ми били смјештени и основне школе у којој су били рањеници биле порушене. Није било могућности да се нађе друго склониште, али се Баћа и у оваквој ситуацији лобрино да се све доведе у ред. Колико је само бриге и пажње томе поклањао. Уз то, сјећам се, није се могао смирити све док му није речено да је друг Тито у Оштрељу, а не у Босанском Петровцу, на који су њемачки бомбардери сручивали читаве товари бомби ...

На ријечи Пиви, у петој непријатељској офанзиви, био је рањен у главу. Изгубио је доста крви, али је и тада упорно помагао рањеницима и болесницима и заосталим борцима који су прелазили Пиву и кретали се за јединицама уз Вучево. Помагао им је и звао друге да им помагау. Био је и онда оптимиста; чврсто је вјеровао да ће издржати све напоре и дочекати слободу. Прикључио се радницима централне радионице економског одјека Врховног штаба, који су га добро познавали још од Ужица. То је било наше посљедње виђење.

Спасоје Стејић Баћа био је ријетко племенит друг. И, као што већ рекох, врло скроман. Никада ништа није тражио за себе. Увијек је био задовољан оним што је имао или што му се да. Бринуо се увијек о другима, о млађима, борцима, рањеницима, радницима. Нарочито су му били драги борци из борбених јединица. Увијек је говорио да су они најпречи и да њима треба све дати. Тешки услови живота и дуге године робовања у самици по затворима старе Југославије нијесу сломили Баћов чврсти карактер, велико и племенито срце његово. Овај изванредно добри и поуздани друг, одани члан КПЈ, до посљедњег је даха вјеровао у побједу револуције. Дао је од себе све што је могао, на крају и свој живот.

Спасоје Стејић Баћа је погинуо на Сутјесци 1943. године. Тако се, у најтежој и најславнијој бици нашега рата, угасио живот овог постојаног, храброг и племенитог борца за слободу свога народа.

Митар ВУЈОВИЋ

ДВА ДАНА КРОЗ КАЋОН СУТЈЕСКЕ

ДВАНАЕСТОГ јуна четрдесет треће у налету смо про-тјерали Нијемце преко Сутјеске, а пред омирај -сунца одбачени су још даље. Неки дијелови наше Треће дивизије су већ запоојели положаје тамо преко ријеке и главнина се припрема да пође за њима. Пушкарање, митраљеска и топовска паљба не престају, „штукe“ јаучу и у бришућем лету надлијећу и митраљирају. Борба је трајала све док се није потпуно омрачило. А онда се све утиша ...

Ноћу прелазимо Сутјеоку, с десне обале на лијеву. Ноћ је мрачна, а мрак је наш пријатељ, а и издајник. Једна за другом, колоне бораца Пете црногорске бригаде, рањеници и тифусари газе набујалу ријеку. Сваки час очекујемо борбу. Нијемци су пред нама, за нама и до нас с обје стране. Ово је као предах?! Злобни подсмјех оудбине: предах без предаха. Тек смо изашли из једне борбе, а у зору — или одмах сад — чека нас друга, још тежа. Корачамо тихо, тихо, ћутати треба, а злослутно је то ћутање. Наређено је да буде тишина, и наглашено: „Сава је наредио: тишина“. Спреман је и он да загази. Неће да јаше коња. И — загази. „Тишина“ — преноси се колоном. Ни шум ни најмањи звекет не смије да се чује, а одједанпут Савин глас — са сред Сутјеске — проломи ноћ ...

Чему тај рески глас, макар и од Саве, у овој стравичној ноћи? Знали смо — то нас Сава бодри. Колона живихну, журили смо, газили ријеку и од ње се тијела ледила. Придржавамо се за жицу коју су поставили они који су прешли прије нас. Жица се наједном прекиде, валови односе немоћне, али ипак се прелази. Насумице су сада газили они за нама, али без застоја се ишло даље.

Био сам у Трећој чети Трећег батаљона Пете црногорске бригаде. А моја је чета била преполовљена, претладњела, изнурена у даноноћним борбама и маршевима. Умор, глад и

неопавање учинили су своје. Таква је била моја чета, а такве су биле и све друге чете и батаљони, али ишло се напријед.

Сусретосмо се у евитање, на једном пропланку: били омо на кратком застанку и на нас су изненада запраштале бомбе и ошинули нас митраљески рафали. Развили смо се и нападали узбрдо, тукли смо се са Нијемцима из непосредне близине и мијешали се са њима. Свиће и разданило се. Заузели смо предстражне ровове, јуришамо и освајамо слиједеће. Кроз јутарњу маглу пробијамо се корак по корак навише. Када се магла мало разишла, на нас се оручи ураган. Кроз паклени урнебес митраљеоке, минобацачке и артиљеријске ватре, кроз поамно завијање „штука“, чуо се Савин глас: „Бацач овамо!“ Војо Поповић Ћук преокакао је жбуње да би се Савино наређење што прије извршило. И, више се гласа није могло чути, све заглушише рафали и експлозије, каткад се ништа није могло ни видјети — на махове све би дим прекрио...

Био сам у Трећој чети, осврнуо сам се и — моје чете више није било.¹ Све је лежало (мртво и искасаљено. Један борац размрскане главе удари два-три пута стионом шаком о земљу, па се и он испружи и оста непомичан. Зарио сам главу у земљу, прибио се уз прлину и зажалио што нијесам много мањи. Мало доцније чух иза леђа као да ме неко зовну именом, окренух се и видјех како се из трка крај мене баци Нико Мартиновић, начелник штаба Пете црногорске бригаде.

— Сава је погинуо — рече.

У срце ме убоде страшна вијест, која ми је у исто вријеме изгледала и невјероватна, а и сасвим могућна у овој и оваквој ситуацији.

— И Сава је мртав — уздахнух болно, а кроз главу ми сину онај његов до малоприје живахни и оштри поглед испод намрштенога чела и као да опет чух онај добро познати строги и драги глас.

У души, у свијести, у читавам бићу пуче нешта претешко и ужасно, скрха се, сруши и пропаде некуд у амбис. Пред сузним очима изби слика потпуног слома и свеобухватне прапасти, без трунке удања ма у што, без икакве наде... А онда, у мени однекуд затрепери пријекор. Какво је то држање камувисте?! Па ово је борба, тешка и ужасна,

¹ На прослави 4. јула 1958. на Сутјесци окупило се преживјелих 26 бораца Треће чете Трећег батаљона Пете црногорске бригаде — од 57 колико нас је било 26. маја 1943.

а ти си још жив и здрав! Чини што је у твојој моћи! 'Ајде, даље, даље! Жив си, мрдај, гмижи!..

— Напријед! — трже ме из узбуђења и малодушности начелников глас. — Пребаци се до оне групе бораца, остани тамо и сачекај ме. Свима пренеси да иду лијево.

Видјех групу бораца која се испод нас пребацивала потоком узбрдо. Нагло се подигох и просто се стропоштах до потока, по којем је артиљерија такође сијала смрт. Ту затекох и Рада Кнежевића, официра штаба дивизије. Погледасмо се и, не говорећи ништа, оклонио се трчећи испод једног дебелог обореног буковог стабла. Наиђе брат Радов Новак, командант батаљона, и Раде му се придружи. Наилазе појединци, колонице бораца, иа и лакши рањеници и тифусари, и пребацују се лијево, гдје је био мртви угао за артиљерију и гушћа шума. Сачеках Ника, који убрзо дође, и потрчасмо заједно.

Било је око 14 часова 13. јуна када се на једном пропланку искупило око стотину бораца, од којих су готово сви сјели, уморни и изнемогли, а доста их је било и без пушке. Ту су били и Иван Милутиновић, Веселин Маслеша, Милован Ђилас, Митра Митровић, Радован Вукановић и још неки виши војни и политички руководиоци. Одабрали су 48 бораца, за које се претпостављало да се могу борити, назвали су нас четом и поставили командно особље. Одредише ме у претходницу. Дат је и задатак чети: пробијати се према Голији, преко Волујака, оирезно и без упуштања у дуже борбе с непријатељем, поготову оволико бројно јачим. Мање непријатељске групе и засједе које се не могу избјећи, или ако оне саме нападну ликвидирати брзо, дрско и енергично, по могућности без пуцња — ножем. За водиче су одређени Обрад Цицил и неки Недић, бивши позадинци са тога терена. Знаци распознавања: Милутин — Веса.

Пошли смо одмах, обезбјеђујући се са три патроле. На зачељу чете ишли су Иван, Веса и остали руководиоци, а за њима изнемогли, рањеници и болевници. Још у току дана чета је наишла на засједу од четири Нијемца. Два су одмах убијена ножем, а два ухваћена жива. Погинула су и два наша борца. Нијемци су били веома млади. Ти румени, напудрани њемачки младићи били су по свему сушта супротност нама — мршавима, изнемоглима, гладнима. Посматрали смо свјежину коже, чистоћу рубља, складност униформе, а ми смо били у ритамима, измученог и блиједог лица, прљави и тако вашљиви да смо једним захватом могли с тијела скидати гомилу ушију, а ни то нијесмо имали кад. Нијесмо били

равноправни ни по чему; они су имали — рекло би се — много предности. Нама је остало да се тјешимо и поносимо: водили смо праведну борбу — они не, него освајачку. Та утјеха била је велика, толико велика и моћна да нам је давала снаге, маха и прегнућа, а иготову права да без милости убијамо те злочинце ... и ножем ... и кундаком ... и чиме прије стигнемо, у нашој шуми, у нашем кршу, у нашој земљи . . . У току ноћи чета је наишла на још једну засједу и од тада Рајка Матијашевића више никада нијесам видео, а Нијемци су се изгубили у шуми и помрчини.

Осванули смо испод огромне стијене у долиници обраслој ситном густом шумом. Борци чете су се поставили по ивици те долинице укруг и тамо остали преко читавога дана поред жбуња, у лежећем ставу, очекујући свакога часа наилазак колоне Нијемаца или њихових патрола. Рањеници, болесници и оно неколико руководилаца су се размјестили по шибљу у оредини долине. И тога дана је била мучна и тешка ситуација. Јуче на Тјентишту је пуцало, а овдје се то очекивало свакога тренутка — и тада излаза не би било, сем клања до посљедњег даха. Осим тога, воде ниоткуда, хране никакве, а муниције сасвим мало. Језиво и мучно ћутање и очекивање најгорега што се замислити може. Једино Обрад није мировао. Ишао је или, боље рећи, шуњао се на све стране, осматрао, извиђао и тражио најпогоднији излаз и правац за покрет идуће ноћи. Онамо, у близини, непрекидно се чуо жагор, топот и кретање Нијемаца и њихове коморе. Чак се на стијени више нас појави један Нијемац, прекрсти ноге и сједе. Поглед му блуди преко нас на кањон Сутјеске. Ваљда, ужива и диви се велелепности природе и свом поријеклу, а стотине очију гледају само њега, мисле само о њему крволоку. Колико само оупротности у погледу, у мислима и осјећањима . . . Неко, при пролазу поред нас, упита Обрада гдје су Нијемци, а овај се осмјехну бесмисленом питању:

— Ту су, зар их не видиш и не чујеш?! Само ваљда нијесу луди да сврате и до нас — одговори Обрад, колико да и у оваквој ситуацији каже нешто „перспективно“.

Чим се спусти мрак, наређен је покрет ка Сутјесци, која није била далеко. Тада је настала страховита гужва. Свако од болесника и рањеника гледао је у борцима чете једини могући спасе и сада су се побојали да они здрави не умакну, а њих оставе. По неколико њих хватали су се нама здравима за ноге, руке, одијела. Грчевито хватање за једно: живјети — претећи. А како то постићи, какви су

били изгледи? Болесни, рањени, изнемогли надаху се у здраве, а здрави? У себе? Ни у шта! Сви смо ми и тако и тако били жртвовани. Остати још овдје значило је самоубиство, пробијати се — на првом кораку засједа и можда смрт. Носити рањенике и болесне, штитити их и ишчекивати, пробијати се са њима — значило је потпуну пропаст и за једне и за друге. Па шта? Морало се нешто одлучити и покушати, а тешко је и претешко било. Морало се, па макар и по цијену окрутности и тренутног одрицања од неких традиционалних — дивних особина, које смо увијек његовали, на њима се васпитавали, у пјесмама их пјевали. Морало се покушати да претекне бар неко, и себе ради и ради ствари због које смо пошли да се жртвујемо. Чврсто држан од двојица-тројице немоћних, био сам приморан да сједнем до њих и да их увјеравам како ћу остати с њима и уз њих. Видјеше ме Весо и Ріко Мирковић и позваше строго да се вратим у колону бораца, што ја уз напор учиних. Само ауторитет и строгост друга Ивана Милутиновића могли су успоставити на крају неки ред. Захваљујући његовој одлучној интервенцији, образовала се колона и кренула чета у којој је било лакших рањеника. На челу су опет ишли Цицмил и Недић.

Убрзо смо се сјурили до Сутјеске. Опет је морамо газити, овај пут с лијеве обале на десну. Загазили смо до појаса у хучну и хладну воду. Није било прешло ни двадесетак бораца, а одједном се на колону сасу страховита ватра из неколико „шараца“. Прштали су меци, пуцало је на све стране и — чинило се — са свију страна. Ми који први пређосмо и дочепасмо се обале легли смо гдје се ко нашао, јер се одмах није могло одредити откуда пуца. Обала је била стјеновита и веома стрма. За тренутак, па видјесмо да се Нијемци налазе узводно, с наше десне стране. Свијетлећи меци удараху више нас у стијену и одбијаху се у висину, наниже и у страну. Ватрене путање варница параху мрак и ноћ, те се оцртаваху контуре стијена и дрвећа на обали. Рафали су непрекидно „шили“ по нашој колони — по оним који су прешли, по онима који су били у води и по онима који се тек спремаху да загазе. Ријека је односила оне који су у њој били убијени или рањени и оне који је нијесу могли савладати. Чу се очајнички крик неког друга, који, вјероватно смртно погођен метком, паде у воду. Разлеже се и језив вапај неке другарице коју је вода носила. „Другови . . . другови . . . запомагала је непрекидно, а ријека је носила и њу и њен вапај. Глас јој се дуго, али све слабије чуо, по-

стеиено се гасио низводно и у даљини, док сасвим није престало.

Недалеко од нашег прелаза, узбрдо, био је заклон — мртви угао, те смо у трку бјежали на ту страну. Колико је ко имао снаге, грабио је с тешком муком што више и брже узбрдо. Централи смо се насумце, сваки препуштен сам себи. У том хаосу одвојих се од оних који су у почетку били близу мене, једни су ме претекли, а други заостали; по шуму сам запажао да се разилазимо деоно и лијево; сваки је за себе бирао правац кретања и био остављен сам себи. Чепом сам се рукама, ногама, придржавао се за шибље, камен, бусику. Застати на несигурном, иоправити се на тој стрмини, спотаћи се и откотрљати опет до обале, значи пропаст. Негдје усред стране снага ми бијаше на измаку. Допузах до једног дрвета, које ту, као уклето, усамљено, криво и чворновато, чучаше усред стране. Окорачих га да ме задржи како се не бих стрмоглавио наниже, а леђима се ослоних на земљу. Никога више нијесам назирао ни чуо сем непрекидних митраљеских рафала. Умор и физичка исцрпљеност проузроковали су и душевни умор и одузетост воље. Више нијесам обраћао пажњу ни на шта и дахтао сам. Тог тренутка, чини ми се, било ми је свеједно шта ће ми се даље десити; само овако да лежим, то ми је једина жеља била. Нешто касније, када ми се снага мало повратила, сјетих се да треба да обратим пажњу на шум који сам мало раније чуо оздо испод себе. С напором се мало придигох и ниже себе угледах црну прилику која се побавучке и, рекло би се милиметарски, приближавала „моме“ дрвету. Знао сам да је неко од партизана, али му нијесам мотао помоћи. Тек када ми је допузао надхват, јавих се и пружих руку. Да ли сам то учинио снагом која је била при крају, или је то био његов очајнички трзај, а можда емо то учинили и здруженим напорима, и — он се створи иза мојих леђа. Напрегох се, а и за то је требало напора, да се мало боље загледам у придошлицу и препознах — друга Ивана Милутиновића Милутина.

Претходног дана сам га посматрао болесног, мршаваг, испијеног. Сада сам мотао претпостављати — бар унеколико — како му је било поелије оваквог напора и колико је тек он био исцрпљен. Упоредих њега и себе, и знао сам: он је у много, много горем положају. Ја сам себе сматрао здравим и јаким, а стигао сам дотле да више вишта не могу покушати ни учинити. Шта је и откуда то неизмјерљиво што болесном Ивану даје снаге да издржи и оно што до сада једва

издржавах ја, „јак и здрав“? Лежали смо тако, ја дахтао, а Иван издисао. Ни прстом нијесам мрдноу да му помогнем. А зашто то? Зар сам и ја могао ма шта преузети? Остало ми је једино да се згрозим, схвативши како исцрпљеност у човјеку убија и умртви и осјећање према другима, а и према себи. Једино, ослушкивао сам — што сам и претпостављао: када ће другу Ивану престати дах.

Лежали смо тако ко зна колико дуго, јер у томе часу се појам „дуго“ некако чудно мијеша и брка с појмом „кратко“. На крају осјетих да ми се снага мало повратила, а Иван је лакше дисао, али још ријечи нијесмо проговорили. Иван се мало подиже и поче да свлачи свој кожни капут, а ја — ваљда да му „помогнем“ — опоменух га да је мокар, знојав и уморан, па не би требало скидати капут.

— Не, више га не могу носити, — једва изговори — неш узми га ти ако је бољи од твога.

Ја му понудих да ћу и његов изнијети на брдо, али ми он строш нареди:

— Облачи то!

Мој сукнени капут оде низа страну, а обукох његов кожни.

Опет смо дуго лежали, ћутали и прикупљали мало снаге, а јадна и ништавна је била та новопридошла снага, и питао сам се да ли ћу уопште моћи да продужим напријед — узбрдо, а како ће моћи он. Па ипак, он се први придиже, нешто ми рече и коракну. Пошли смо узбрдо, лагано, несигурно, држећи се понекад за руке. Дуго смо се пели, сваки час застајкивали, па опет корак по корак навише.

У саму зору избисмо на врх некога брда и тамо на једној заравни затекосмо Ника Мартиновића, Божа Станојевића, Благоја Перуновића и још неке другове. Одмарамо се и ишчекујемо још оне који нијесу пристигли. Пребројавамо се и помињемо оне којих нема и који никада више неће стићи. Нема ни Веоа, а за водича Недића знамо да је погинуо. Обрад је рањен и негдје је остао . . . Погинули, рањени, изгубљени, остављени, утопљени . . . А ми што се искупи смо спремамо се на далеки, мучни и неопитани пут. У групама по два-три крећемо за Голију и никшићки крај. И знаке раопознавања морамо мијењати, јер Веса нема. Шта ли нас чека тамо и до тамо? . .

Миливоје МАКСИМОВИЋ

НА СУТЈЕСЦИ

ПОЧЕТКОМ маја 1943. године саопштено ми је да треба да идем у Јасеново Поље да се јавим у штаб Пете бригаде. Отишао сам заједно с групом бораца, који су као и ја били радосни што се укључујемо у славну бригаду.

Распоређен сам у Други батаљон, који је добио задатак да с Трећим батаљоном Четврте бригаде и Зетоким одредом разбије четнике и Талијане на Виочу. Напад наше војске био је тако силовит да су за само једну ноћ четници били разјурени, а Талијани побијени или заробљени. Плијен је био толики да никад до тада нијесам видио на једном мјесту толико пушака, бацача, митраљеза и другог ратног материјала.

Налет наше војске био је такав да је изгледало да ће и Подгорица пасти за неколико дана. Али пета непријатељска офанзива, што ми нијесмо знали, била је већ у току. Наредено је хитно повлачење. Усиљеним маршем дошли смо до падина Дурмитора и заузели положаје на Комарници. Под веома тешким условима батаљон је успио да неколико дана задржи посједнуте положаје, али су нас једног дана непријатељска пјешадија и силина артиљеријске ватре приморале да се повучемо ка врховима Дурмитора. А затим смо усиљеним маршем, с оскудним залихама хране, стигли пред кањон Пиве. У свитање је наишао Сава и наредио да војска пожури како бисмо под заштитом мрака стигли у кањон. Када је свануло, стаза којом смо се спуштали била је засута артиљеријским гранатама и авионским бомбама. „Штуке“ и савоје смјењивале су се сваки час. Прешли смо преко импровизованог моста и цио дан, гладни и жедни, провели у кањону, пенетрајући се полако уз његове стрме стране на другој обали Пиве. Дан сам провео у друштву књижевника Ивана Горана Ковачића и Мирка Бањевића. Пред вече, уз велике напоре, носећи на смјену цијев бреде, попели смо се на другу страну кањона.

Највећа невоља, иако ништа нијесмо окусили тога дана, била је жеђ, јер воде нигдје није било. Чинило ми се да ми груменак сенијега што га је нашао у литицама кањона и дао ми Иван Милутиновић опасавати живот.

На Вучеву смо провели неколико дана у жестоким борбама с Нијемцима. Насртали су као сулуди. Тукли смо се понегдје прса у прса. Они нахрањени и одморни, а ми уморни и гладни.

Добијено је наређење да се спустимо ка Сутјесци. До краткотрајне али оштре борбе дошло је негдје у шуми на деоној обали ријеке. Непријатељ је разбијен, ватра се стихала. Очекујемо ноћ у нади да ће нам она бити добар савезник при преласку преко ријеке ка врховима на њеној лијевој обали.

Ноћ је тамна, киша пада, терен је клизав, коњи, натоварени оружјем и опремом, падају. Крећемо се споро, често застајкујемо.

Најзад Сутјеска. Прелазимо је држећи се за руке. Пошто смо је прешли, пењемо се уз стрмине ка врховима брда. Наилази Саво Бурић, командант бригаде. Стари смо познаници с факултета. Кроз шалу ми рече: „Побјегле су Швабе, још мало па ће све бити у реду“.

Није много прошло, проломи се долина Сутјеске. Наш Други батаљон је добио задатак да запосједне положај у неким ливадама и шикарама. Заузели смо положај и отворили ватру. Није дуго потрајало, једним снопом митраљеских зрна рањен сам у ногу. Неко ме је допратио до превијалишта у једном сувом потоку. Ту је било пуно тешких рањеника, које је превијао др Миро Савичевић. Превијалиште је било мало заклоњено, али је и до рањеника допирала ватра, па су многи изгинули. Борба се води посвуда. Рањеници су се надали да ће наша војска отворити пролаз и да ћемо наставити продор у Босну.

Вријеме је пролазило, а наше надање није престајало. Вјеровали смо да Петој нема препрека. Међутим, Сава је погинуо, што рањеници нијесу знали. Сазнали смо када је каишла једна група рањеника.

Сви су рањеници, уз помоћ санитетског особља и болничарки, кренули некуда да се спасавају. Ишли смо кроз шуму која се спушта ка Тјентишту. Лакши рањеници су брзо грабили, а ја сам се тешко кретао, па сам изостао и остао сам. Пред мрак сам стигао до близу Сутјеске. Ту сам заспао уз један камен. Пред зору је наишла једна група ггартизана и с њима сам прешао ријеку. Договорили смо се

да се склонимо иојединачно у шибље док се Нијемци не повуку. Склонио сам се у једном шумарку пет до шест стотина метара од Сутјеске, близу садашњег споменика Далматинцима. Јео сам буков лист, а тежа ми је била жеђ. Пала је киша. Из трулог буковог дрвета циј едио сам воду и гасио жеђ.

Послије три дана оцијенио сам, видећи себе у огледалу, да ми ваља или кренути, или извршити самоубиство. Превладала је жеља за животом. Пошао сам. Испод једне мишке ставио сам пушку, иопод друге једно дрво и тако, на „штаке“, кренуо бос за Црну Гору. Послије једвог дана хода наишао сам на групу болесника из Централне болнице. Међу њима је био и мој стари друг Михо Вуковић, књижевник.

Стигли смо на врх Волујака у један катун, у којем је била још само једна колиба с кровом ад неколико дасака, јер су остале даске скинуте да би се њима ложила ватра. За вечеру смо скували коприве, штира и пужева. У току ноћи пао је снијег. Ујутро сам заједно с групом наставио пут бос до села Изгора. Ту смо наишли на још једну групу партизана; она се спремаола да настави пробој ка Врховном штабу. Од њих смо добили једно јагње, па смо преко Стабана и других пивских села наставили пут за Латично. Пива је била сва попаљена. Сретали смо неке сељаке којима је имање било уништено, а породица до посљедњег члана побијена. Под утицајем четничке пропаганде, да су партизани за све криви, долазило је у сусрету с тим мјештанима до немилых сцена. Хране није било, па смо чупали лук, који је био тек никао, или смо скупљали из трапова оитне кромпире што су их сељаци као неупотребљиве одбацили. Уз пут смо се осипали. Ја сам преко Вишњића Дола, Дуге и Јасенова Поља дошао у свој крај, Жууу.

Када сам стигао у завичај, готово све је било уништено, спаљено, оиљачкано и разорено. Људи су са стоком побјегли у забите, шумовите крајеве. Без обзира на све те тешкоће, нашло се хране и лијекова. Било је и завоја, и газе, и ракије за прање рана. За два мјесеца, без љекарске његе, био сам опоообљен за нове акције.

Није душ потрајало, дочекали смо попуњену и ојачану Пету бригаду, која је у силовитом налету унршгтила црногорско четничко руководство у Острогу.

Радисав МАРОЈЕВИЋ

ПОД БУКОВИМ СТАБЛОМ

ПОСЛЈИЈЕ изласка на Вучево батаљон је заузео положај негдје према Маглићу.

Дванаестог јуна увече стигло је наређење за покрет ка Сутјесци. Ноћ је била прохладна и кишовита. Колона, праћена сталним бомбардовањем артиљерије, споро се кретала. Што ближе Сутјесци, све већа тишина. Никакве борбе ни испред ни око нас. Сутјеску смо прешли нешто прије сванућа. Колона је за тренутак застала. Батаљон је у борбеном поретку кренуо још коју стотину метара, а тада смо нагазили на њемачке ровове из којих осу ураганска ватра. При сваком јуришу другови су падали кошени митраљеском ватром. Негдје око 11 часова батаљон је разбијен, те смо се почели повлачити лијево испод брда и њемачких ровова ка Сухој. При оовлачењу смо опет наишли на Нијемце, али смо уопјели да се пробијемо. Нешто даље од тог мјеста искупила се повећа група из разних наших јединица.

Одлучено је да се разбијемо на мање групе и у свануће 15. јуна пребацујемо преко Сутјеске и даље пробијамо ка Голији. У току преласка ријеке дочекала нас је жестока ватра са супротне обале. Неколико рањених и погинулих однијела је Сутјеска.

Када се разданило, нашли смо се у некој врло ријеткој шуми у којој се није могло данити. Требало се што прије дочепати пошумљених падина Маглића, а при томе и избјећи непријатељске засједе, за које смо претпостављали да се свуда налазе. Када се Радомир Бабић обратио присутнима тражећи добровољце за патроле, јавио сам се и ја. Испред мене је ишао један друг, али сувише опрезно и споро. Прошао сам га и наставио десном страном јаруге, на неких стотину метара. Са мном је, нешто улијево, ишао Раде Кнежевић. Уз пут смо, на почетку јаруге, наишли на њемачку засједу која је отворила ватру с обје стране јаруге.

Том прилком сам теже рањен. Ипак сам успио да се провучем иза бункера, али због излива крви даље нисам могао — пао сам онесвијешћен. Од тог тренутка нијесам знао шта се око мене дешава нити шта је било с осталима из групе. Када сам се негдје пред саму ноћ освијестио, угледао сам у близини Нијемце у рову, а нешто ниже на једном пропланку њихов логор. Пузећи, довукао сам се до Једног великог обореног буковог стабла и подвукао се испод њега, покривајући се опалим лишћем. Ту сам остао лежећи три дана и три ноћи, све док Нијемци нису отишли. Гоњен глађу и жеђу, полако сам допузио до напуштеног њемачког логора, гдје сам нашао неке остатке хране, а затим се поново повукао у шуму. Сјутрадан, негдје пред ноћ, наишли су сељаци из околине да траже напуштену опрему и одводе коње који су лутали по бојишту. Имао сам среће што је међу њима био и један познаник Обрада Цицмила. Када је чуо да се познајем с Обрадом, пристао је да ме натовари на коња и пренесе на Волујак. Он и Цицмилови рођаци омогућили су ми да се повежем с неколико другова и пребацам у околину Никшића.

У подножју Г.олије сачекали су нас четници, који су многе рањенике са Сутјеске побили или бацили у јаме. Са мном је било још неколико рањеника. Из засједе четници су тражили да положимо оружје. Ми смо то одбили и прихватили се оружја, али су они одмах осули ватру на нас. Ту оам поново рањен, и то теже, а члан политодјела Треће дивизије Милева Лајовић је погинула. Четници су скинули еве са нас и отишли, мислећи да смо сви мртви.

Радомир АЛЕКСИЋ РАША

А ЧЕТЕ ВИШЕ НИЈЕ БИЛО

ПОСЛИЈЕ жестоке борбе на Драгош-седлу Четврти батаљон је 12/13. јуна зајео у шуми на десној обали Сутјеске. Јака киша је немилосрдно засипала уморне борце. Покисли емо до коже. Средина је јуна, али сви дрхтимо од хладноће. Прије поноћи се разведрило. Пред нама хучи набујала Сутјеска, удара у камените обале као да је и њој тјео. Нијесам је никад раније видио, ни познавао њене ђуди, али ни до данас нико није рекао да је икада у једном јуну била тако немирна и плаховита као тада. Када сам је послје 15 година видио, изгледала је тако мала и безазлена да бих је као од шале могао прескочити.

Сат или два послје поноћи батаљон је челом загазио у Сутјеску. Први је командант батаљона Вујадин Поповић. Висок и онажан, сигурно се одупирао њеним таласима. Гледали смо га, дивили му се, а многи помало и завидјели с каквом ју је лакоћом савладао.

Да бисмо одољели ријечи, прелазили емо је у групама држећи се за руке или опасаче. Најјачи су били са „горње“ стране, да на себе први приме ударе њених таласа. Ноге су тешко налазиле ослоња на стјеновитом дну. Кома их вода одвоји од дна, сам себи више не може помоћи . . .

Чини ми се да ипак није дуго потрајало, а батаљон се у цјелини нашао на лијевој обали. Чете пођоше. И моја чета, у којој сам пушкомитраљезац, „шарџија“. Остаде за нама набујала Сутјеска. Тишину ремети хук воде, шарене ракете са брда испред нас и лавез њемачких паса. Можда је и Нијемцима долина Сутјеске постала тијесна, па се и они извукли на висове.

Блатњавом стазом чета се креће тихо. Десетар Јакша Брајовић, по годинама најстарији међу нама, често застајкује да провјери јесу ли сви борци на броју. Шапатам упозорава да неко не изостане. Сви се трудимо да одржимо

везу, да не орекинемо колону, јер знамо да би то могло бити опасно, врло опаоно за чету и за сваког борца.

Пут је блатњав, гладни смо и уморни. Тешко нам је, а мора ое напријед.

— Ништа нам ноћас не идг у прилог — рече неко.

— Иде, иде, морал и вјера у побједу — одговори му Дара Милачић, замјеник комеоара чете.

Чета повремено застаје, да се провјери веза. Крећемо се доста слободно, јер непријатељ је, вјероватно, још далеко, на врху брда. На једном завијутку чета је стала код групе људи. Ту је Саво Бурић, наш нови командант бригаде. Још га нијесмо видјели, али га познаје сваки борац. Довољно је само то што је дошао на Савино мјесто па да о њему све буде јасно. Ту је, ведар и наомијан, Драгиша Ивановић, комесар бригаде. Као и увијек нас је соколио: „Још мало“, рече показујући руком на Озрен, „па ће бити лакше“. По пруженој руци комесара бригаде и ми борци закључујемо да је задатак наше чете да избије на врх Озрена. Тако је и било. И другови из штаба бригаде су мислили да се Нијемци налазе на врху. И њих су ракете и лавез паса трагача преварили. Нијесу ни слутили да су Нијемци ту, врло близу. Да могу чути сваку нашу изшворену ријеч. Чета креће, гледамо у врх Озрена. Шта ли се крије на њему и иза њега? Нико и не слути да чета тамо и неће никада стићи . . .

Зора наговјештава дан. Нијесмо одмакли далеко кад нас изненада, из непосредне близине, дочека паклена ватра. У тренутку чусмо командира Вељка:

— У стријелце, надесно!

Зачас се измијешасмо с Нијемцима. Настаде општа гужва. Пуцњи пушака, аутомата и „шараца“, прасак бомби, све се то смијеша и сједини да је тешко разазнати ко, куда и из чега пуца.

Прођосмо -крз засједу. Тада Нијемци коди остадоше за нама покушаше да се оробују. Многима то није пошло за руком. Не знам колико је Нијемаца овдје било, али судећи по ватри, броју мртвих и количини остављеног оружја, хране и опреме, дало се закључити да је ту била јака засједа.

Ко ће се снаћи у овом ватреном котлу! У тој невиђеној тучи чујем глас комесара Луке:

— Удри га, Вуксане!

Нијесам успио ни да се окренем, а комесар ме ухвати за руку и повуче ка земљи:

— Бомба, лези!

Пао сам, а бомба је експлодирала. Није ми ништа, али се Лука не чује, видим котрља се доље, према путу. Прискочих му. Није давао знаке живота. Приђе и Дара Милачић. Скинусмо Луки комвсарске знаке и покрисмо га шаторским крилом. Био је то ужасан растанак.

Рањен је командир Вељко. Покушава да и даље командује. Нема командира и комесара, али чета се и даље бије. Бомбе падају, тешко се оријентисати откуда долазе. Борци покушавају да их врате, али куда? Покуша то и Дара, но једна бомба експлодирала прије и рани је у руку.

Свануло је. Долину Сутјеске притискује јутарња магла, а чета се и даље бори у ове рјеђем и рјеђем броју. Покаткад ватра се закратко утиша, а опет као по команди загрми са сваке стране. Нигдје није онгурно. Пуца из сваког грма, са сваког дрвета, из ваздуха...

„Штуке“ су већ давно пристигле. Направе круг, а онда се једна по једна стрмоглављује к земљи, завијајући продорно језивом сиреном. Када се прва извије к небу, наста вља слиједећа. И тако стално.

Топови са Драгош-седла сипају гранате без одмора, као да се утркују који ће их више испалити. Вријеме брзо тече, сунце увелико одокочило и пригријало. Ваздух је од барутног дима тежак и загушљив. Уморне ноге тешко савлађују узбрдицу. На мени су шумадијски опанци, с великим кљуновима, али као да имају стакло умјесто ђона, за лишће и траву не припајају. Много пута сам се оклизнуо и пао притиснут „шарцем“, који ми је постајао све тежи. Бацио сам их и продужио у чарапама.

„Шарац“ је тежак и незајажљив, тражио је више него што му се могло дати. Али је био и поуздан. Све је мање другова из моје чете. Срећемо све чешће борце других јединица. Највише је било оних који траже да се прикључе ма којој јединици, само нек је јединица. Више и не знам како се састављамо и растављамо. Али да је дан пун горчине, најјаче сам осјетио у оном тренутку када сам постао свјестан да поред мене нема више ни једног друга из моје чете. Било нас је шесторица. Нијесам познавао ни једнога, а чини ми се да се и они међусобно нијесу познавали, да су били из разних јединица. Једном од њих запамтио сам име — Милан; рече да је имао само мајку и дјевојку, али није доспио да каже одакле је, изненадио нас је „шарац“ — ни данас ми није јасно из којег грма и са које стране, али да је био близу, то је сигурно. Покосио је сву петорицу у тренутку када смо почели да се упознајемо, да се договарамо шта да чинимо. Остадох опет сам.

Продужих. Из шуме однекуд стиже Саво Кадовић, Савин курир. Рањен је у лијеву ногу, али као му ништа није, носи пушкомитраљез на рукама. Мало затим наиђе и Миза Кадовић, новопостављени замјеник комесара Треће чете нашег батаљона. Глава му завијена. Рањен је у зору и док се превијао изгубио је везу са четом, коју више никад није видио. Не знам колико смо били заједно, али се више никада нијесмо састали. Миза је остао негдје на Сутјесци.

Саво и ја крећемо даље. Било је и других, али сви иду својим правцем, или се бар тако чини. Пред нама се у правцу Озрена, одакле је ватра све јача, попрјечило једно узвишење. Свуда око њега брисани простор. На њему Нијемци у рововима, а подигли су и некакав зид, па из заклона сипају паклену ватру. Вјеровали смо да ако бисмо успјели пробити ту препреку, за трен ока бисмо избили на врх Озрена. Неко је наредио да бреда крене ка том узвишењу. Шесторица другова с бредом кренуше да изврше команду старјешине. „Шарац“ је прекинуо живот старјешини који је издавао наређење и њима шесторици када су кренули да га изврше. Шесторица бредиста, шест младих момака, остадоше мртви, један уз другога, с бредом и муницијом на леђима.

Већ је око 10 часова. Опет се прикупљамо, има нас у групи тридесетак. Са мном је и другарица Анка Вучинић, а мало затим стиже и Радула Вујадиновић. Била је то, зацијело, нечија иницијатива, можда и команда — не знам; одлучисмо да извршимо јуриш на узвишење. Ишао сам к њему са „шарцем“. Са мном су Анка и Радуле. Шума нам је помогла да лако приђемо на неких стотинак метара. Даље је била чистина, равна ливада, а затим опет успон, до оног каменог зида иза којег су Нијемци неуморно пуцали.

Наслонио сам „шарац“ на ивицу бријега и нишанио на мјесто гдје сам очекивао да ће се појавити циљ. Слично су учинили Анка и Радуле с пушкама. Нијемци су нас брзо уочили. Завитлаше бомбе, али се оне, бачене из рова, нису могле преко равне ливаде и траве докотрљати до нас. Видећи то, Нијемци почеше изненада искакати на зид, и по неколико њих у исто вријеме. Бачене бомбе са зида почеше падати близу нас. Док смо могли котролисати лет бомби, избјегавали смо их склањајући се лијево и десно, али је то било све теже. А морали смо истрајати ради очекиваног јуриша. Можда је то трајало више од једног сата, али јуриш никако да почне, па нам то постаде сумњиво. Десно и лијево се чула нека гужва. Није било јасно ко је тамо.

Анка пође да ухвати везу и да види шта је с јуришем. Уто стиже Вељко Чобелић, мој командир вода, нареди да се вратимо, јер се јуриш неће вршити.

Брзо смо пошли улијево и нешто низбрдо. На сваком кораку мртви и рањени. Један виче: „Помози ми“, други: „Не остави ме, друже“. Никада нијесам могао замислити да ћемо пролазити поред рањених другова и гледати их како беспомоћно траже помоћ а да им је нећемо моћи пружити. Много је, врло много рањених. И Јелена Грозданић беспомоћна лежи, затрпана боровим грањем што га изломеше гранате и рафали њемачких „шараца“. Видјела нас је. Учини ми се да је у њеним очима нешто засјало. Не тражи помоћ. Жели само једно: да је живу не би ухватили Нијемци, моли Радула Вујадиновића да јој прекине живот. То су претешка искушења и за најјачег човјека и за најтврђе срце. Убити или оставити, другог излаза нема. Одлучили смо се за ово друш. Можда, ко зна? Хтјели бисмо да вјерујемо. Ипак, Јелена је остала жива и завршила рат у истој бригади.

Мало даље наиђем на лафет брдског топа, лежи у строј вододерини. Сјетих се да сам га прије три дана видио на вранцу, који га је, уз помоћ пет бораца, тешко носио уз стрме стране Пиве до Вучева.

Продужисмо даље. Код једне групе другова два заробљена Нијемца оједе. Нису везана. Оба плави, угојени, са лица им тече зној. Пркосно гледају. Понашају се као да нијесу заробљеници. Како би тек изгледали да су улоге обрнуте!

Сунце је на залаеку. Борци се прикупљају, група постаје све већа. Нема више ни оне ратне вреве, само по неки рафал повремено запара ваздух. Чује се лавез њемачких паса, дресираних да трагају за људима. Кажу да они чим осјете партизана лају и бјеже, а тада тај рејон туче артиљерија.

Кренули смо кроз густу букову шуму, стрмином, узводно уз Сутјеску, испод самог Озрена. Колона се нечујно креће и стално расте. Сигурно нас је око стотину. Наједанпут је колона застала. „Пст, пст“ — брзо се пронијело колоном, и она је прилегла. Радознао, подигао сам главу и видио њемачког вучјака како узнемирено претражује шуму испред нас. Само што нас није опазио, још мало па ће почети да лаје, а онда, као обично, — топови. Требало га је у томе спријечити, али како? Пуцати на њега, открићемо се; оставити га да нас открије — исто нам се хвата. Кажем

то Мирку Грозданићу, који сједи покрај мене. Тада иза једног срушеног буковог стабла скочи као стријела човјек у одијелу од бијелог сукна — право на вучјака. Пас није доспио ни да крикне. Име тог борца пронијеше кроз колону, али га нијесам запамтио.

Колона је кренула даље.

С Мирком Грозданићем и још двојицом другова одређен сам у челну патролу. Пришли смо неком шумском путу и тамо угледасмо повећу групу Нијемаца, тридесетак њих. Ишли су према Тјентишту, без икаквог обезбјеђења. Залегли смо и дали знак колони да и она залегне. Уперо сам „шарац“ у чело колоне, али ме неко повукао за ногу и рекао: „Не пуцај“. Прошли су тик испред нас и замакли према Тјентишту. Вјероватно је то била шемачка патрола за везу.

Ишли смо око један сат. Тада је колона застала и сви смо заопали. Спавали смо можда два-три сата, а онда продужили према Изгорима.

Вуксан МИЈАТОВИЋ

БИЈИ СУ НАШИ

НЕГДЈЕ на Пивској планини наређено је да се непокретни рањеници склањају у пећине. Ту сам се и ја налазила, с болесним лимфним жлијездама. Наређење да идем у пећину примила сам сасвим мирно, јер нијесам била свјесна никакве опасности, а колико се сјећам, ни остали који су пренијети у пећину. Сматрали смо да је то моментано потребно и да неће дуго трајати, вјероватно док прође налет Нијемаца, а послје ће нас оиет другови повратити. Наишла је Софија Пекић и рекла да ја треба да идем с рањеницима који су отишли напријед. „То је наређење“, додала је. Касније сам сазнала како су прошли рањеници који су остали у пећинама пивског кањона.

Једне ноћи прешли смо Сутјеску и осванули у некој ували у којој је било рањеника и болесника. Цио дан се у близини водила борба. Причало се да смо са свих страна опкољени. Али међу рањеницима није било панике. Говорило се да су наши пробали обруч и да ћемо се извући. Пред вече (12. или 13. јуна) формирана је од нас болесника и рањеника колона. У том формирању учествовао је Станко Мартиновић (медицинар, касније погинуо и проглашен за народног хероја), кога сам те вечери видјела посљедњи пут. Говорило се да је пред нама Саво Бурић и преносила се команда за покрет. У току ноћи често смо морали да застајемо због пуцњаве Нијемаца. Пуцали су насумце, „чистећи терен“. Тако се догодило да се до зоре наша колона растурила. У зору сам се нашла са два друга. У близини су била још два друга, чини ми се Пивљана. Желела сам да пођем с њима да бих се вратила у Црну Гору, али су они брзо отишли и нијесам их могла стићи. Нас троје смо кренули опрезно уз брдо, јер су у близини били Нијемци. Полако смо се примицали врху и пред вече се склонили у једну пећину. Ту смо преноћили, исцрпени, гладни и жедни.

Рано ујутро другови су ме пробудили и кренули смо даље, да пређемо на другу страну брда. Ја сам се једва кретала и наједном сам се нашла сама. Нијесам могла ни пожури, а ни звати, јер би ме Нијемци чули. У тој ситуацији прва ми је мисао била да ме не ухвате живу; откочила сам пиштољ и пошла даље. Таман сам прешла брдо, кад чујем кораке. Брзо се заклоним за један камен . . . Кораци оу све ближи. Претрнула сам од страха ... На срећу

— били су наши. Међу њима је била Дара Чокорило из Никшића. Пошла сам с њом. Нијеомо прешли ни педесет корака, а неко рече да је група велика (било нас је око десет), па нас непријатељ може открити; стога ће боље бити да потражимо заклоне и ту сачекамо мрак, а онда да се прикупимо и кренемо даље. Тако смо и учинили. Подвукла сам се под једну оборену букву. Бојећи се да опет не останем сама, послије кратког времена изађем из заклона. Вјероватно из истих разлога и други почеше излазити. Тако се опет прикуписмо и кренусмо, спуштајући се полако низ брдо, у супротном правцу од онога откуда су они дошли. Били смо сви гладни и жедни. Ја већ неколико дана нијесам ништа јела, а три дана нијесам ни капи воде окусила. Нашли смо на једног коша, који је мирно пасео по ливадици, па нако смо помишљали да бисмо га могли убити и спремити за јело, одустали смо од тога и пошли даље. Спуштајући се још ниже угледасмо поток. Ту смо се напили воде. Мало даље, у неком шибљу, наиђосмо на четири до пет наших другова. Међу њима је био поп Мирчета Головић из Никшића. Смјестили смо се у неко жбуње и ту остали два дана, без хране и ичега другог сем воде с потока. Недалеко од нас Нијемци, усташе и четници водили су коње на појило и враћали се натраг. Плашили смо се да нас не открију, поготову што је поп Головић много кашљао, мада је пригушивао кашаљ капутом и ћебетом.

Трећег дана је владала мртва тишина, нико није пролазио. Помислили смо да ћеу Нијемци отишли, па се осмјелисмо и изађосмо из шибља. Међу нама је био један Пивљанин, те, рачунајући да он познаје терен, кренемо с њим према Пиви (поп Головић није хтио с нама, већ је пошао сам). Ишли смо низ неке литице, неким непроходним тереном, куда ни коза не би могла проћи. У једном часу оклизнула сам се и откотрљала низбрдо. Зауоставила сам се код једног дрвета. Другови су притрчали и подигли ме. Пошли смо даље.

Послије два-три дана нашли смо се према селу Врбници. Тако умјесто да се приближавамо Црној Гори, како смо

мислили, ми смо се од ње удаљавали. Било је пред вече, сунце још није зашло. У селу се чула галама. Било је јасно да тамо има војске, али нијеомо знали чија је. Склонили смо се у шуму. Наједвом чујемо да неко у селу зове неку другарицу. Сиђосмо. Тамо затекосмо дијелове неке далматинске јединице која се опремала за покрет. Видећи нас исцрпене, дали су нам комад коњског меса и отишли. Ми смо набрали неког зеља, нашли у селу мало брашна и с оним месом скували густу кашу; кашу смо појели, а месо оставили за пут. Био је осми дан како нијесам ништа јела.

Сјутрадан ујутру кренули смо према Црној Гори. Пропшли смо кроз село Изгоре пред вече. У селу Стабној прилично сам заостала иза наше колоне. Паједном видим иде ми у сусрет висок, црн, на изглед страشان човјек и пред њим коњ. Помислила сам да је неки заостали четник или усташа и да ће ме убити. Наједном чујем: „Здраво, другарице“. Био је то поздрав сељака чије су село непријатељи попалили и побили велики број становништва — старца, жена, дјецe. Тај поздрав, у таквој ситуацији, дубоко ме је дирнуо и никад га нећу заборавити.

Мало даље наишли омо на једну групу наших. Међу њима је била Милева Лајовић. Хтјели смо да им се прикључимо. Међутим, Милева је предложила, а с њом се већина сложила, да се подијелимо на мање групе и да тако идемо даље, јер ћемо лакше доћи до хране. Била сам најслабија, па сам замолила Дару Чокорило да ме не оставља. И збиља, није ме оставила. Даље смо пошле заједно, а са нама и један друг.

Касније сам чула да су у Пиви убијени и опљачкани Милева Лајовић и студент медицине Вукмировић, који се са Сутјеске враћао у нашој групи.

Од пивских сељака сазнали смо да је туда прошао један наш батаљон с Иваном Милутиновићем, Блажом Јовановићем, Вељком Зековићем и другима. То сазнање нас је обрадовало, а мени помогло да се и даље крећем. Дошли смо у Голију и тамо нашли поменути батаљон. Била сам потпуно исцрпена, те су ме другови смјестили код Ђурђа Вујичића, нашег симпатизера, у село Сриједе код Никшића, а послерије десет дана дошла је Вјера Ковачевић с једним другом и одвела ме у Никшићки батаљон.

Милица ЗЕКОВИЋ

СЈЕЋАЊЕ НА 14. ЈУН

ПО подне 14. јуна 1943. на бојном пољу на Сутјесци владала је тишина. Око 14 часова чуо се по који митраљеских рафал, упућен «а борце који су се, изгубивши везу са својим јединицама, сами или у мањим групама повлачили с бојишта. У том повлачењу нашла сам се потпуно сама.

Много је рањеника. Последња њихова жеља била је: „Убиј нас, другарице! Не допусти да нас живе похватају!“ Ту жељу су изражавали болним погледима.

Да идем даље? Нијесам знала куда ћу. Сама сам. Застала сам, јер се чуо један „шарац“. Упутила сам се према Тјентишту. И испред једног дебелот храста, чије су се гране спуштале до земље, нашла сам доктора Симу Милошевића како замишљен еједи. Познавали смо се од раније. Одбио је да крене путем којим нас је позвао Раде Кривокапић из Никшића. Доктор Симо је остао, а ја сам пошла за Радом пут потока у чијем су се кориту окупљали преживјели борци, углавном из Мостарског батаљона.

Био је ту и Саво Бурић. Кад нас се прикупило нешто више од 60 бораца кренули смо према Сутјесци. Иако омо ишли опрезно на одстојању од пет метара између бораца, један њемачки пушкомитраљез је пресјекао нашу колону и ја се поново нађох сама.

Сутон се спуштао на кањон Сутјеске, а мене је савладао умор. У подножју једног брежуљка угледах Паулину Буришић, Даницу, звану Бабица, и Даницу Ковачевић, познате ми другарице, како стоје непомичне као мумије. Звала сам их и молила да пођу са мном напријед, али оне нијесу одговарале ништа. Погледи су им били тупи, изгубљени. Остале су ту као да су нешто чекале. Опет сам продужила сама и дошла до Једног врха. Ту сам се спотакла о мртвог борца. Корак, два, па опет мртви. Застала сам и

Од ужасног призора занијемила. У жбуну угледах болничарку крај једног тешког рањеника, коме су то били последњи тренуци.

Пошла сам даље. Наједном — њемачки војници!... Скочила сам у неку јаругу, превртала се низ њу, зауставила се на једној стени и ту, смишљајући шта даље да чиним, помислила како ће најбоље бити — да се убијем.

Умјесто да то учиним, ја некако пођох даље. Угледах Рају Недељковића. Његово присуство ме охрабри. Опрезно сам се спустила низ стијену и тако доспјела до мјеста гдје се налазио Раја. Био је на стражи. Тихо ми је рекао:

— Ево ти пушка и уђи у ову пећину, ту се налазе другови из Треће дивизије и Врховног штаба.

Ушла сам у пећину и била тридесети борац по реду. Ту су били другови: Иван Милутиновић, Веселин Маслеша, Милева Лајовић, Митра Митровић и други. Нико није говорио. Сви су били обузети болом због великих губитака на Сутјесци.

Нијемци су и даље упорно претраживали положаје. Врхови и подножја били су испреплетани телефонским жицама. Нама је једино остало да се пробијемо преко беспућа. Морали смо ићи средином брда. Ишли смо дисциплиновано. Изули смо се да не бисмо ципелама одроњавали камење и тиме навукли Нијемце. Те ноћи нијесмо могли прећи Сутјеску, јер је била чврсто посједнута, а ми сувише исцрпљени. Док смо босоноги напуштали околину Тјентишта, чули су се пиштољски пуцњи који су прекраћивали муке наших рањеника.

Маршујући у колони на два метра одстојања, у 4 часа ујутру 15. јуна нашли смо се на стрмијој страни Сутјееке. Ту је требало преданути и чекати другу ноћ. Раја Недељковић је примјетио да се изнад нас налазе Нијемци. Пузећи од борца до борца, свима је на уво шапутао: „Пази, изнад нас су Нијемци. Нико са својих мјеста не смије мрднути“.

Љетњи дан учинио нам се дужи него што би то у нормалним приликама био. Умор, глад, жеђ, страх учинили су да се нико није ни помакао. Нијемци, и не слутећи да се испод њих налазе партизани, играли су се и пиштољем гађали разне мете. Изнад наших глава фијукали су меци који би промашили какво стабло, грану или птицу. Остали смо незапажени.

Чим је пао мрак кренули смо даље. У првој групи били су другови Веселин Маслеша и Иван Милутиновић. Друга и

трећа група ишла је по команди у одређеним размацима. Ноћ је била мрачна. Требало је да прва група Сутјеску пређе преко неког мостића. У једном тренутку засијале су бомбе. У том је пала команда:

— Друга и трећа група — десно!

У том сукобу с непријатељем нестао је наш омиљени Веселин Маслеша. Штектали су митраљеви и косили борце који су прелазили Сутјеску 15. јуна око 2 часа по поноћи. Журнула сам напријед не бих ли нашла излаза. Видјела сам другове, мислим да су били Далматинци, како се ухваћени рукама један за другога боре с таласима ријеке. У замаху да скочим у воду, чула сам брзе кораке. Помислих — Нијемац.

— Другарице, чекај! Хајде са нама! Дај руке! Нас троје ћемо, ваљда, заједнички прећи — чула сам нечији глас.

Ухватила сам их за опасаче и загазили смо у ријеку. Један камен у мрачној ноћи евојом бјелином скренуо нам је пажњу. Хтјели смо да се ногом дотакнемо њега, али ме заплусну јак талас, а затим још један. Дављеничке руке нијесу пуштале опасаче. Другови ме с доста напора извучоше на другу обалу.

Наслоњена на стијену, полако сам долазила к себи. Од мојих другова више није било ни трага. Куда су пошли, нијесам знала. Остала сам ту тупо гледајући. Испред мене је стајала велика стије-на. Иза мене је и даље хучала Сутјеска. Јауци и крици су престали, ове је било тихо.

Послије неког времена се одлучих и кренух даље.

Љубима ПЕРОВИЋ

СИМО ЕРАКОВИЋ

СИМО је био сељак из Бањана. Оставио је жену и шесторо дјеце, од петнаест дана до десет година, и отишао у партизане од првог дана устанка. Када су партизани пошли за Босну, његова жена доживје нервни слом.

Приликом формирања бригаде Оимо је постао борац Пете црногорске пролетерске бригаде. У свим борбама које је бригада водила до битке на Прозору истакао се као изузетно храбар борац и омиљен друг.

И на Прозору је био на челу бомбаша који су нападали велики бункер изнад гробља. Те ноћи му је талијанска ручна бомба спржила кожу на грлу, избила неколико предњих зуба, унаказила лице и избила једно око, а друго јако оштетила. Када му је окинут завој, само је у сунчане дане могао назрети силуете људи и предмета. На Сутјесци му топовска граната сломи обје руке иза шака и поново повриједи остатак вида у преосталом оку. Остао је сам и слијеп на разбојишту међу мртвима на Сутјесци. Истог дана борци његове чете избрисаше га из списка живих.

Четвртог дана пронађоше га четворорица бораца, изведоше из мртвих и поведоше са собом за Боону. Послије доласка у околину Калиновика Симо се вратио према Црној Гори, јер се онако полуслијеп није одлучио да иде за Боону.

Од тог дана до доласка кући протекло је четрдесет осам дана. Сав избличен, скоро сасвим слијеп, сломљених руку, готово бос, у ритама. Овај тешки рањеник с петокраком на капи пркосио је боловима, глади, мукама и смртној опасности која га је вребала на сваком кораку.

На том дугом и тешком путу непрестано је доживљавао неописиве муке, које је натчовјечанском снагом подносио и савладавао. Због тога је изазивао неподјијељено дивљење бораца и народа, па чак и непријатеља кроз све крајеве куда је пролазио, и постао жива легенда наше револуције за све саборце и људе који га знају.

*

Послије неколико дана путовања Симо натетура на један мањи збјег. Селџаци које затече били су огорчени. Свак им бјеше крив. Нијемце, Талијане, усташе, домобране, четнике и партизанае подједнако су окривљивали.

— Знам да сте грдно пострадали. Али, ипак, чудим се како можете окривљавати партизанае за ово што вас је снашло. Партизанае су били и остали једина сила у нашој земљи од које фашисти страхују. Једино се партизанае боре за слободу. Зато није поштено да тако говорите о њима! — рече им Симо.

— Шта вам је, бестрага вам глава?! Шта сте коптисали на рањеника?! Ето, једва дише. Од његова јада процвиљело би дрво и камен, а не човјек! — опомену их једна од жена.

— Умукни, жено! Сви су они криви. Ни овог рањеника што се обре међу нама не могу очима гледати.

— Престани, не збори, уста ти се за врат окренула! Зашто га не можеш гледати?! Шта ти је он учинио?! Он се и за нас борио. Да имаш срца, не би га ни попримеко погледао, а камоли му нешто приговорио!

— Не уједај! Доста нам је јада!

— Не престајем, нити могу престати кад га гледам овако израњављеног. Не познајем га, нити сам га икад прије виђела. Сигурно га никад више нећу ни виђети. Чак не знам ко је ни окле је, нити ћу га за то питати. Али он је у мојој души заузео мјесто које ни један рањеник прије није заузео, нити ће заузети!

— А што ти тако пријену за срце?! — упита је муж.

— Не гријешу душу! Чујеш ли, не брљај се без потребе, језик ти отпао! Зар не видиш какав је, очи ти испале! Кад њега гледам, чини ми се да видим сву биједу и ужас рата. Оваквог га више жалим но да сам га виђела мртвог. Више је мука поднио но сви ми, иако их ни нама није фалило. Можда је неће и онај наш што је у партизанима таман овакав. Кад на то помислим, дође ми да полудим! — болно одговори жена, оде до мљекарника и донесе суд с киселим млијеком, у које бјеше удробила јечмен хљеб и ставила млад кајмак. Чучну поред Сима и поче га питати.

— Њена добра душа једва је чекала да учини неко добро дјело. Погледајте је како изгледа! На лицу јој сија радост док га пита тамаи као да храни оног њеног што је у партизанима — рече један од сељака гледајући како храни Сима.

— Не чуди јој се. Такве су еве партизанске мајке!

Још док је жена питала Сима, однекуд дође један старији Пивљанин, који је читав живот провео ратујући с природом и животом.

Чим еједе, извади лулу и запали. Док је потезао димове, непрестано је, без ријечи, гледао у Сима и жену која га је хранила. Обузимао га је понос и дивљење што има таквих људи. Преко Сима сагледавао је своје доба и себе у њему.

— Куд идеш, пријатељу? — прекиде тајац старац кад жена нахрани Сима.

— Кући. Немам куд друш чим сам на ове гране спао.

— Ђе ти је кућа?

— У Бањанима.

— У ком селу?

— На Тупану.

— Знам ти ја Бањане као моју Пиву. Безброј сам пута ишао у Конавље и догонио пиће за крсну славу и друге потребе. Можда сам некад и код твог оца преноћио.

— Моју је кућу лако запамтити. Види се са свих страна. То је бивша турска караула. Турци су је 1820. направили на два спрата од клесаног камена, с пуно пушкарница и осматрачницом на врху, да из ње оематрају путеве и покрете народа.

— Онда знам ђе ти је кућа. Откако је саграђена, издвајала се од осталих. То је доскора била најтврђа кућа у Бањанима. Прилијепљена је за Заљуту као ластино гнијездо.

— Добро си је уочио.

— Нијесам само ја, но свак ко је онуда наилазио. Но реци ми како су твоји стари дошли до оне куће.

— Око ње се налазила обрадива земља мојих предака. Нешто због тога, а нешто због истицања у ратовима, добише и караулу по одлаеку Турака.

— Како се зовеш?

— Симо Ераковић.

— Да си поштен! Пошто си такав, подалеко си од циља, али ћеш ипак стићи. Но кажи ми ђе пострада тако.

— На Прозору и Сутјесци.

— Како видиш на то око што ти је остало? Ето ти је и сад крваво.

— Врло слабо, скоро сам елијеп.

— Имаш ли фамиљу?

— Имао сам жену и шесторо ђеце, ако су живи.

— И оставио си толику породицу и погнао у партизанае?!

— Јесам.

— Е, вала, јуначки! И по томе се види колики си човек. Од те ти ђеце остао широки траг, наредио бог и свети Василије острошки! — рече старац подигавши капу с главе.

— Трудио сам се да будем човек.

— И постао си, на моју душу, много већи но што су људи кадри да ти признају. Ти си, болан, тврђи од оне турске карауле у којој си рођен чим те муке тако подносиш!

— Подносе их и други — одговори Симо.

— Знам, знам, доста сам их видио послје Сутјеске. Сви су храбро подносили своје муке. То су сматрали као обавезу своју. Али ни једног не виђех тако унакаженог и да тако подноси толике муке као ти.

— Подносе их, и то још како! Сви партизани, и то са заносом, напрежу се из петних жила да изврше своје задатке — допуни их други сељак.

— Имају право, јер знају зашто се боре. Због тога им већ припада слава нашег времена и будућности. Чим се рат заврши, о њима ће се писати нова историја. Њихова је будућност.

— Јесте ако победије. Ако не победије, писаће историју они други — с подмијехом добаци један други сељак.

— Који други?! — плаховито упита старац.

— Ама, побједници, а да који! Они вазда пишу историју.

— Знам да је они пишу, али овог пута овакви морају бити побједници. Нову историју они ће писати. Њихова је будућност и ничија друго. Свакоме од њих као да пише побједа на челу. А овом нашем Симу што је међу нама, јасније него и једном кога смо виђели послје Сутјеске. Успио је да победи смрт и тиме се уздигао изнад осталих. Ничим се он лично не може наградити за ово што је поднио, што сад подноси и што ће поднијети док се мало омоћа.

— И ја мислим да је тако. Али рано си почео говорити о писању историје. Далеко је до краја рата. Још се не зна ко ће побједити — примијети један други сељак и удари се дланом по кољену.

— Зна, душе ми, ови и нико други! Чим су кадри да и овакве муке подносе, њихова је будућност.

— Можда је, али се ипак чини да прегониш. Много уздижеш Сима и партизанае.

— По мом рачуну — премало. Ти ме добро знаш као и остали који ме слушају. Вазда сам о свакој ријечи водио рачуна, а данас више него обично. Али овај рањени ратник међу нама наћера ме да проговорим више но што бих то учинио у некој другој прилици.

— Није само он, но су ти мили и драги партизани, па те није требало нагонити да их хвалиш.

— Не кријем ја да су ми мили. Али, чини ми се, нијесам ни близу прићерао да кажем о њима оно што су заслужили. Видите ли, људи, овог Сима какав је?! Свак би га могао задавити са два прста, а он се никог не боји.

— Ајде, јадан био, не причај, не гријеш се! Шта ће се бојат? Видиш ли да му је душа у носу? Мени не иде у главу да и до сјутра може издржати.

— Теби много штошта у главу не улази. Од рођења ти је била тврда, метиљава. Све што си старији, све ти је тврђа — одбруси му старац.

— Изгледа као да се ти наљути. Немаш разлога за то. Прије ти рекох да ће издржати до сјутра, а сад ми се чини да неће ни толико. Неће ће пијенути као пиле прије мрака.

— Истина је да је дошао на најтање гране. Његове муке обориле би цина. Али ће, увјерен сам, и овакав дотурати до куће.

— Ама, по чему то тврдиш, ја те бошм кумим?! — љутито упита један од сељака и нагло уетаде с мјеста на којем је сједио.

— Чим сам га угледао, иако овако изгледа, много ме више одушевио но ужаснуо. Сем тога, с лица сам му прочитао пркошење опаоностима, које му помаже да и у оваквим мукама не заборавља на свој понос и циљ е којим је пошао у борбу. То не може сваки човјек. То могу само они који се осјећају посебно јаки. Баш због тога сам му у почетку поставио многа питања да би нам свима било јасно с ким разговарамо. На свако ми је тако ведро, јаоно и поштено одговорио као да му се ништа није десило. Не прослови ни једну пуну која би га понизила, иако своје муке ничим не може прикрити. Ето, због тога сматрам да ће издржати и оно што је немогуће ...

— Језик га још није издао. Али сваки час га може издати. Зар не чујеш да му и у прсима нешто кркља као у котлу?!

— Кркљају му муке. Али снага га неће издати.

— Ја не бих био кадар ни мање муке да издржим.

— Сад си поштено рекао! Заиста, мало је људи који би на овакав начин подносили своје муке. Зато више не проговарај ни једну једину. Само реци једној од жена да му спреми комадић љеба за пут.

— Не треба ми. Мало прије сам се слатко најео. Сем тога, залуду ћу храну носити кад је, овако сакат, не могу примијети устима.

— Нека ти се нађе у цепоу. Срешћеш неког, па ће те на путу нахранити — рече му жена док му је стављала храну у торбу.

— Овим партизанима не знаш ни када су сити ни када су гладни.

— Како то?!

— Никад ништа појединац не тражи сем чашу воде.

— Не, вала. И овај Симо што је међу нама изгледа да би прије липсао од глади но што би затражио што за јело.

— То је божја истина, људи! Откако се почело ратовати, ја мним скромније и честитије војске никад није било!

— Како ти је име оцу, Симо? — упита га старац.

— Ђокаш.

— Је ли жив?

— Није.

— Срећа његова што није жив. Много би препатио да те види таквог. Нешто ћу ти још рећи: никад ни твој Ђокаш није могао помислити да ће твоје име људи изговарати с толико узбуђења, љубави и поштовања као што га изговарају сад и као што ће га касније изговарати. Сад иди и нека те срећа прати на путу да што прије дођеш твојој ђечици. И такав ћеш им ваљати! Враћаш им се с вијенцем прекаљеног борца и мученика. С тобом ће се поносити ако остану жива! — рече му старац и нареди једном момчету да га изведе на пут.

Андрија КОПРИВИЦА

КРСТО КОСТИЋ

ЖИВОТНИ гут Крста Костића, једног од истакнутих комуниста Жупе и никшићког краја, био је пут истинског борца за права радничке класе.

Рођен је 1914. године у сиромашној породици жупског сељака Радоње Костића, који је исте године када му се Крсто родио погинуо у борби против аустроугарске војске на Глаоинцу. Крсто је проживио горке године сирочета. Рано је напустио родитељски дом и, сиротујући и у свему оскудијевајући, завршио је пољопривредну школу. Те животне недаће, које су га од самог рођења пратиле, као да су убрзале његово сазријевање и опредјељење за напредни покрет.

Крсто је по природи био немирног духа и врло рано се укључио у револуционарну борбу напредне омладине у свом крају. Признање за то му је било и пријем у Партију 1938. године, што је схватио и као велику част и као још већу обавезу. Он тако постаје један од тројице чланова предратне партијске организације у Жупи. Ту, у крилу Партије, потпуно долазе до изражаја његова борбеност и несаломљива вјера у нашу побједу.

Предајући се сав револуционарној борби, Крсто личног живота готово није ни имао. А својим дјеловањем у предратним годинама нарочито се истакао у политичком животу Жупе, значајно доприносећи да и овај крај, заједно с осталим у Црној Гори, спремно дочека устаничке дане 1941. године. Неуморно је радио с омладином и његова је велика заслуга што је у Жупи већ 1939. година створена бројна скојевска организација. С разлотом се поносио што је из те организације израстао велики број храбрих бораца наше револуције. Сеоска омладина Жупе је вољела тог емјелог човјека, јер јој је импоновао својом неустрашивошћу, оптимизмом, мржњом према класном непријатељу и изразитим осјећањем за правичност.

У сваку политичку акцију је улазио са заносом истинског револуционара и у свим приликама је био подједнако храбар и одлучан. Пред тешкоћама није узмицао, пред неуспјесима никад није уздрхтао. Крстове саборце понекад је могао преварити утисак о пренагљености његова карактера, понајприје због његових бескомпромисних погледа. У суштини, Крсто је дубоко доживљавао револуцију, истински се радовао свакој нашој побједи и патио због и најмањег неуспјеха. Нико од њега није био срећнији после прве устаничке акције и првог успјеха партијске организације у Жупи, када је разоружана жандармеријска станица у Миољу Пољу. Истински се радовао кад је кроз Жупу прошао бројни и добро наоружани црногорски одред одлазећи за Пљевља. У тај је одред и Крсто отпремао наше другове. После, када је чуо за неуспјех партизана у борби за Пљевља, био је неизмјерно тужан, поготову због погибије наших другова Ивана Костића, Љубише Бојовића и Михаила Јушковића. Искрено је жалио и за погинулим омладинцем Радивојем Јовановићем, као и за осталим погинулим борцима.

И у свим другим тешким приликама, каквих је Крсто на свом животном путу имао много, показивао је колико је везан за своју родну Жупу. У априлу 1943. године, приликом повратка наших јединица из Босне, он је, заједно с Душаном Бојовићем, хтио да прије свих стигне у Жупу, да се сретне са старим својим саборцима, да упозна прилике настале за вријеме четничке страховладе, да посјети породице бораца погинулих у борбама Пете бригаде. С тугом је слушао појединости о судбини многих другова који су у том раздобљу погинули од окупаторске и четничке руке. Занимало га да чује приче о судбини другова који су допали у затворе или били интернирани у логоре, као и о држању бројних симпатизера НОП-а у затворима. Интересовао се и за оне издајнике који су предњачили у злодјелима. Слушајући приче о њиховим злочинима, он је изражавао неодрживу жељу за осветом.

Није ни помишљао да треба да се одмори од напорних борби и маршева, од непреспаваних ноћи. Напротив, свом снагом се ангажовао у политичком раду на окупљању нових бораца, организовању дочека бригаде и успостављању органа народне власти по селима Жупе. Стално је, упорно и неуморно радио, тако да су се саборци и очевици чудили откуд му толико снаге, како стиже да сврши све те задатке, поготову што је било познато да му је једна нога, као по-

сљедица тешког прелома у дјетиштву, била краћа. А он је свуда стизао, напорно радио. Такав је био Крсто Костић као секретар партијске организације и секретар општинског НОО у Жупи, такав је остао и у данима напорних маршева, борби, пробоја и јуриша Пете црногорске бригаде.

Крсто је, заједно с осталим борцима, родну Жупу оставио у прољеће 1942. године и пошао путевима слободе, са борцима Пете црногорске пролетерске бригаде, чији је борац постао на дан њеног формирања. Поновни и посљедњи његов растанак са Жупом био је оних мучних, тешких и неизвјесних ратних дана пете непријатељске офанзиве, када смо, уз даноноћне борбе, морали измицати пред несразмјерно бројнијим и суровим непријатељем, који је био упрегао све своје силе да нас уништи.

Сјећам се и данас једног заједничког доживљаја из тих тешких дана. Пели смо се уском стазом изнад Жупе, уморни и поспани, тихо разговарајући о тадашњој ситуацији, о тешкоћама које нам предстоје и неизвјесностима сјутрашњег дана. Крсто се у једном тренутку окренуо и поглед управио некуд преко Жупе, према обрисима Прекорнице. Као да се желио опростити од свог родног краја. Да ја то не бих протумачио као тренутак сентименталности, он се брзо окренуо и понуди ми свога коња, премда је било очевидно да је њему потребнији. И у том часу он је био велик, досљедан себи и евом револуционарном увјерењу.

Растали смо се на планини Пиви, једног предвечерја оних стравичних јунских дана 1943. године. Као и увијек, сав је био у покрету, обузет бригом како да изгладњелим и премореним борцима свога батаљона пружи онај злехуди оброк мршаваг, неславог говеђег меса.

Два дана касније Крсто је погинуо на Вучеву, приликом непријатељског бомбардовања. Погинуо је заједно с многим знаним и незнатим борцима. Тиме је Пета пролетерска бригада узидала у темеље наше побједе живот још једног свог прекаљеног борца и револуционара. Погинуо је у тренутку када нам је, на путу до слободе и у борби за слободу, остало још дуго да ратујемо.

Раде КНЕЖЕВИЋ

ДАНИЦА ТОМАШЕВИЋ

ПРИЈЕ устанка и у данима устанка 1941. у Црној Гори КПЈ организује омладину да се обучава у руковању оружјем. Тако се у разним крајевима организују омладинске јединице, групе, водови, чете ... Почетком 1942. формирана је омладинска чета и у Горњем Пољу, селу недалеко од Никшића. У почетку нас је било мало, али се број стално повећавао. Једнога дана стиже у нашу јединицу група омладинаца и омладинки из Боке которске. У тој су групи биле и три другарице — три Данице: Томашевић, Костић и Ђуровић. Ја сам се с њима брзо спријатељила, али ми је највише остало у сјећању другарство, из тих дана и касније, с Даницом Томашевић.

Послије извјесног времена проведеног на обучавању у руковању оружјем постављено је питање попуне Никшићке чете, која је добила задатак да се пребаци у Ровца и Мртво Дубоко и тамо води борбу против четника. Неколико омладинки које су раније почеле обуку у руковању оружјем добровољно се јавило, а међу њима и ја. Тако сам се одвојила од Данице Томашевић. Није прошло мнош времена, па се Никшићка чета пребацила у рејон Јаворка и прикључила Трећем дурмиторском батаљону. Тамо сам се поново нашла са све три Данице, и од тога дана па све до јуна 1943. била сам заједно с Даницом Томашевић. Најприје смо биле у истој чети Дурмиторског батаљона, а када је формирана Пета црногорска бригада, распоређене омо у Другу чету њеног Другог батаљона.

Храброст, самопријегор и другарство које је Даница Томашевић испољавала у овакој, и најтежој, ситуацији заслужују дивљење и истицање за примјер. Даница је увијек била прва. Када други нијесу могли од умора, она се добровољно јављала у патролу или засједу. Неко вријеме смо логоровали у подручју села Попе и осигуравали се патро-

лама према Фочи и Мратињу. Када смо једном приликом ишле заједно у патролу од Врбнице ка Фочи, наишли смо на непријатеља и морали омо се повући. Даница је остала да штити наше повлачење, и тек када смо се сви пребацили и заузели заклоне, она је напустила положај и под кишом куршума пребацила се к нама. Једне ноћи смо биле заједно у патроли и мени је нагло позлило. Добила сам високу температуру и нијесам могла стајати на ногама. Даница ме је сама узела на леђа и однијела до чете. Када ме је оставила, вратила се у састав патроле.

Приликом повлачења за Босну, у борбама на Трескавици и Забрђу, Даница је увијек била у првим редовима. Није било задатка за који се није добровољно прва јавила. Од свакодневних борби, слабе исхране и дугог пјешачења, били смо тада доста исцрпљени и тешко смо се кретали по брдовитим босанским теренима. Тешка је тада била и пушка на рамену. Међутим, Даница је врло често носила и пушкмитралез. У Забрђу смо били опкољени и нападнути са свих страна, па је требало што хитније пребацити рањене и болесне другове у току пробијања кроз непријатељски обруч. Обично су четворица, или бар двојица, носили једног рањеника. Даница, иако уморна и гладна, сама узела једног рањеника на леђа. Нијесам се могла начудити откуда јој толика снага. Када је други дан упитах како је могла сама да понесе рањеника, одговорила ми је: „Ни сама не знам како сам успјела да га уз оно брдо извучем“.

Остала ми је добро у сјећању и борба код села Винца, на путу између Доњег Вакуфа и Јајца. Близу Винца пролазила је жељезничка пруга и на тој страни смо ми били. Од непријатеља нас је дијелила ријека Врбас. Тамо је пролазио и аутомобилски пут. Једна наша десетина је добила задатак да пође према Доњем Вакуфу и на погодном мјесту поруши пругу. Очекивали смо наилазак блиндираног воза, па смо прво поставили барикаду на прузи. У тој десетини је била и Даница. При постављању барикада и рушењу пруге чудили смо се откуда јој толико снаге и умјешности у том послу. Тек што смо порушили пругу, чуо се из даљине долазак воза. Наша десетина се распоредила и узели смо заклоне. Пушкмитралез је био у Даничиним рукама. Воз је стао, а усташе су почеле обазриво да излазе из њега. Међутим, ни један усташа који је покушао да изађе из воза није се више вратио у њега. Био је покошен рафалима из Даничиног пушкмитралеза. Од тада је нарочито вољела да пушкмитралез буде што више у њеним рукама.

У четвртој и, оообито, петој непријатељској офанзиви пушкомитраљезац Даница Томашевић је често остављана у заштитницу своје јединице. Када смо били код Шавника на положајима изнад Комарнице и када је стигло наређење да се одатле повучемо, Даница се са својим пушкомитраљезом последња повукла, штитећи нам одступницу. У борбама које је наша чета водила на Маглићу и мало касније на Сутјесци, увијек је ведро и пуна шале ишла у јурише.

Никада нећу заборавити наш прелазак преко ријеке Сутјеске, гдје је био у исто вријеме и наш расанак заувјек. Захуктају Сутјеску смо прегазиле држећи се једна за другу и нарочито пазећи на пушкомитраљез. Недалеко се чуло пушкарање, експлозије бомби и топовских граната. Пуна мржње према непријатељу, рече: „Е, вала вас неће ни Хитлер спасти када вас сада пролетери нагаре“. Последњи пут је видјех тога јутра како се с пушкомитраљезом пребацује према непријатељском бункеру. Видјех је и када бомбу баци у бункер. Али то је било наше последње виђење. Паде Даница херојском смрћу е пригрљеним и поломљеним пушкомитраљезом. Остала је на вјечној стражи код Сутјеске, с хиљадама других другова и другарица и са својим „омиљеним другом“ — пушкомитраљезом, којег је она толико чувала и вољела.

Радуша ЛАКЧЕВИЋ-КЛИКОВАЦ

МОЈ ПОВРАТАК СА СУТЈЕСКЕ

ЦИЈЕЛУ ноћ 13/14. јуна 1943. године лутао сам сам по шуми. Нијесам могао да се оријентишем. Ујутро сам прешао преко неког потока и на једном пропланку нашао седам-осам младића, који су с бригадом пошли приликом њеног повлачења. Познао сам Драга Јовановића и неког Радовића из Косовог Луга. Једна њемачка колона раздвојила нас је и ја сам се скланио и притајио у жбуну поред пута, тако да ме нијесу примијетили.

Цио дан су њемачке колоне ишле цестом Калиновик—Фоча и тек сам у ноћ могао да наставим путовање. Нијесам знао да се оријентишем на овом непознатом терену, па сам се попео на једно дебело крошњато дрво и с њега осматрао њемачке положаје по наложеној ватри. Скинуо сам се с дрвета и пошао ка некој ријеци. На путу сам наишао на збјег, а околна непријатељске страже. Нијесу ме примијетили када сам поред њих кришом прошао.

Ујутро 15. јуна заспао сам у једном шумарку. Пробудио ме њемачки пас, који ме њушио и пошао даље, вјероватно да „јави“ гдје сам. Одмах сам кренуо преко неких стрмина и након неколико минута Нијемци су осули ватру. На врх неког брда нашао оам једног борца из босанских бригада и заједно смо се вратили у село Закмур. Пошто смо се информисали 'О њемачким покретима и нашим јединицама, раздвојили смо се. Он је пошао пут Фоче, а ја за Црну Гору.

Свратио сам у кућу Филипа Малиша, у селу Врбници, нашег оданог симпатизера и мог познаника када је Пета бригада овдје боравила прошле године. Ту су ме добро примили, направили опанке за пут и пошао сам даље. У неком другом селу свратио сам код неког Ковачевића, чија је жена родом из Мратиња, од Ђаласана, која ме лијепо примила и дала храну за пут. Послије подне пошао сам к мосту

у село Ћурево и ту примијетио њемачку колону. Спустио сам се до ријеке Сутјеске и сачекао ноћ. Када се смркло, прошао сам преко Вучева и стигао на Препеличје, гдје ме нико није хтио примити, јер су их Нијемци били попалили, па су били љути на партизане.

Продужио сам напријед и дошао у Мратиње. Ту ме добро дочекао Лука Ћаласан. Свратио сам и код Гила Ћаласана, за кога ми рекоше да је командир четничке чете и да је врло опасан. Он је био „задовољан“ како смо прошли на Сутјесци.

Ујутро сам продужио испод Маглића и стигао у катун код неких Дмитрића, који су ме држали пет-шест дана. Послије су ме пребацили преко Пиве и у Барном Долу сам нашао Груја Јовановића, омладинца из Пете бригаде. Од глади и изнемоглости свратили смо у кућу Илије Радовића, да питамо за прота Јова. Не само што нас није лијепо дочекао већ је почео да псује и грди.

Продужили смо ноћу и избили на жупопивске катуне и тамо нашли Обрада Цицмила и још неке другове. Добро су нас нахранили и опремили за пут. Обрад нам је дао директиве и пошли смо преко Комарнице и Брезана за Јасеново Поље. Уз пут омо оретали повратнике из Никшића, који су за вријеме пете офанзиве бјежали у збјег. Видјели смо попаљена и уништена села, згаришта и пустош коју је непријатељ на сваком кораку оставио иза себе, поготову у Пејовићима, гдје су Нијемци запалили у једној кући 20 људи.

Продужили смо ка Гвозду и у селу Ораху свратили у кућу нашега друга из Пете бригаде Рајка Матијашевића. Његова мајка нас је веома лијепо и срдечно дочекала и нахранила. Када смо се добро одморили, продужили смо преко цесте, за жупске катуне. У катуну Закраји добро нас је дочекао Мартин Јовановић, сељак из Жупе и стриц Петра Јовановића, команданта омладинског никшићког батаљона. На барама Бојовића раздвојио сам се с Грујом Јовановићем и састао с Милошем Ђуровићем из Грлића, који је био избјегао из блока и придружио се нашим јединицама. Милија Бојовић, сељак из Жупе, премда епромашан и с великом породицом, није жалио све да нас нахрани.

Послије пет дана борављења код Бојовића пошли смо за Штитово, на бјелопавлички катун. Најбогатији у овом катуну био је Јагош Поповић, сељак из Копита, који није

хтио ни да чује о нама, а камоли да нас прими. Негдје у зору дао нам је вечеру један Богићевић из села Богићевића.

Ујутро смо продужили за Студено и увече се повезали с Радомиром Бабићем и осталим борцима са Сутјеске: Јоксимом Радовићем, Митром, Мићом и Спасојем Ковачевић и другима. Почели смо се окупљати и организовати за даљу борбу.

Борђије КАЈЕЗИЋ

БОШКО, ЂОРЂИЈЕ И МИЛИЦА ВУЧИНИЋ

НЕГДЈЕ уочи другог свјетског рата доселила се из Церова из Пјешиваца у Никшић, а затим у Драговољиће породица Радована Вучинића. Радован је купио воденицу на ријеци Грачаници и кућу за становање близу воденице, одмах поред пута Никшић—Жупа. Ту је с породицом почео живот млинара и брзо се прочуо у том крају по поштену раду. Млио је по жељи муштерија и на вријеме, а што је најважније, није закидао на ујму. Живео је са женом Љубицом, рођена Бацковић, два оина и кћерком од прве жене Божане. Мајка Радованова Ружа била је кћи истакнутог граховског јунака, капетана старе црногорске војске Јована Ковачевића. Радован је учествовао у оба балканска и у првом свјетоком рату. За испољено јунаштво у тим ратовима и војничке врлине које су га краоиле добио је чин поручника, иако је у рат ступио као обичан војник. За заслуге у ратовима одликован је златном медаљом за храброст и орденом југословевске круне.

Бошко — Божо, старији син Радованов, био је очев љубимац. У више прилика Радован је говорио — да је имао десет синова па да су му сви погинули, не би их жалио колико Бошка. Бошко је рођен 1919. године у Церову, гдје је завршио основну школу с одличним успјехом и малу матуру у Никшићу. Још у ооовној школи, а нарочито у гимназији, истицао се радозналошћу и амбицијом да што више научи, са знањем је одскакао од својих класних другова, особито у писменим саставима. Био је веома дружељубив, весео и полетан, одликовао се духовитошћу, био је природно надарен. Увијек се интересовао за животне проблеме, био је иницијативан и пун идеја.

Послије завршене мале матуре Радован је Бошка уписао у Цетиньску богословију 1933. године, јер није могао даље да га школује о свом трошку. Бошко је нерадо пошао

да учи за попа, али се није имало куд. Стегло сиромаштво. Захваљујући свом проицљивом уму и дружећи се с напредним омладинцима цетињских школа и напредног Цетиња, Бошко се веома млад идејно определио за идеологију радничке класе. Богословске предмете је пратио тек толико да би остао у интернату о трошку богословије. Али није остао до краја школовања. Богословске оу власти откриле његов рад на идејном и револуционарном буђењу омладине. И искључен је без права на упис ма у коју средњу школу у Југославији. Није зажалио што му је онемогућено да проучава богословску науку, али му је било несхватљиво зашто му је онемогућено да учи неку другу школу. После доласка кући приватно је положио пети и шести разред гимназије у Никшићу. Ту је стао са школовањем, али није стао с радом и учењем на другом плану. Бошкова надареност за писање и његово познавање ствари пали су у очи Стојану Церовићу, власнику и главном уреднику листа Слободна мисао, познатом по демократским и хуманим назорима, и он га прима за сарадника и дописника. Бошко је писао чланке не само у Слободној мисли него и у другам листовима и часописима, међу којима и у листу наших исељеника и радника у Америци. Написао је брошуру „Економски положај сељаштва у Црној Гори“, коју је штампао у Никшићу 1940. године. У њој је, на четрдесетак страница, језгровито, али езоповским језиком, да би могао да је објави, због полицијске цензуре, приказао ондашњи тешки социјални положај нашег сељака и његове животне проблеме. Бошков живи, смишљени и предани револуционарни рад запажен је од никшићке партијске организације и Скоја. Бива примљен прво у Ској, а затим, уочи устанка, у КПЈ. Приближно у исто вријеме примљен је у Партију и његов брат Ђорђе — Ђона. Милица, њихова сестра, примљена је у устанку, негдје у августу 1941. Упознали смо их све троје још у вријеме припрема за устанак.

Милица, тек прispјела дјевојка, рођена 1922, радила је у кући, помагала својој маћехи Љубици. Није се тако рећи одвајала од куће. Отац Радован, строг према свима, а нарочито према Милици, своју је дјецу брижљиво пазио и волио. Успио је да код њих однегује примјерно поштење, скромност, понос и достојанство и друге људске врлине. Радован се није упуштао у то да сазна да баш комунисти негују и развијају код себе такве особине које и сам одгаја код своје дјеце, и да првенствено те особине мора да поеједује сваки појединац да би био примљен за члана Комунистичке партије Југославије.

Једном приликом се на партијском састанку дискутовало о Милици; све је било у реду, те је одлучено да се на слиједџем састанку прими у Партију. Но при том је исто тако речено да би требало да неко од другова у међувремену разговара с Радованом, да му на лијеп начин објасни ствар како не би испољио неку подозривост према Милици када се она понекад удаљи од куће и не каже викоме гдје је била, јер су партијски састанци у то вријеме још били конспиративни. Укратко, требало је спријечити да овај строги родитељ ма и мало посумња у понашање своје кћерке. Договорено је да с њим о томе разговара Милисав Раичевић. Милисав је с Радованом отворено и лијепо разговарао, објаснио му је наше схватање и погледе о моралу и другароком, поштеном односу према женама и значају њиховог учешћа у борби. Радовану су се допали наши назори и сложио се са њима. Од тада су Радован и Милисав постали још блискији лични пријатељи.

Када је касније, негдје крајем октобра, именован штаб Луковског НОП-батаљона, омјештен је, уз претходни Радованов пристанак, у његовој кући. ЈБубица, Радованова жена, добровољно је пристала да опрема храну за чланове штаба када су били присутни.

У разговору с члановима штаба Радован би, као искусни ратник, често истицао: „Много шта је војсци потребно, али, поред оружја, исхрана је важнија од свега. Глад је тешка мора, она је кадра да разори дисциплину, да потисне поуздање, другарство, морал. Бојим вам се због глади“.

Много пута омо имали прилике да се подсетимо тих ријечи. Савладали смо — и ту мору, која нам је много пута угрозила сам опстанак.

Све троје Радованове дјеце од почетка устанка испољавају изванредну енергију, храброст и одлучност и као борци и као комунисти. Бошко је нарочито испољавао смисао у раду с омладином. У партијској ћелији је био задужен за тај сектор. У луковокој општини је био секретар Општинског комитета Скоја, а потом члан Среског и Окружног. Он је готово стално био на терену, држао састанке и окупљао омладину — у Озринићима, Лазу, Драговољићима, Лукову, Ивању, Шипачну, Јасеновом Пољу, Ораху, Гвозду и Другим селима луковске општине. Стизао је да учествује **И** у војним акцијама. Имао је врло развијен смисао за хватање и сређивање радио-вијести, које је умножавао и преко омладинаца растурао на терену. Знао је да јасно и сажето објашњава догађаје. Волио је да се послужи лијепим

примјерима из наше богате ратне прошлости, из октобарске револуције у Русији 1917. године и из дотадашњих борби и подвига наше омладине у Народноослободилачкој војсци. Преко радио-вијести је слушао о херојској борби комсомолаца на Волоколамјоком друму. Као да му је стално у ријечима и мислима лебдио свијетли херојски лик Зоје Космодемјанске, о којој је толико пута говорио омладини са жаром и одушевљењем.

Ђорђе — Ђона је био ватра жива. Физички развијен и снажан, веома живахан, очи му се сјаје и чини ти се, када расправља, да из њих ватра сијева. Импонирао је својом одлучношћу и храброшћу. Његов ниво знања био је знатно скромнији од Бошковог, али зато храброст, одлучност, чак пренагљеност и плаховитост биле су код њега нарочито изражене. За њега се без претјеривања може рећи да је био неустрашиви борац, прави пушконоша.

Када су се формирале прве чете у Луковском НОП-батаљону, Ђона је био постављен за политичког комесара Драговољске чете, чији је командир био Новак Кнежевић, а када је именован штаб Луковоког НОП-батаљона, Ђона је постављен за замјеника политичког комесара батаљона. Политички комесар је био Пуниша Лалатовић, истакнути активиста и борац с Београдског универзитета, који је поштом у Жировици у борби против Талијана 6. јануара 1942. Њих двојица су се изванредно слагали и допуњавали.

Када је у фебруару 1942. године од пробраних бораца из свих територијалних батаљона Никшићког одреда формиран батаљон од око 450 бораца и послат у помоћ нашим партизанским онагама које су водиле тешке борбе с четницима у Васојевићима, за тај батаљон је био одабран и Ђорђе. Чим је за то сазнала, Милица је упорно тражила да и она иде са Ђоном. И отишла је. Као и до тада, и у борбама овог батаљона Ђона је испољио велику храброст и неустрашивост. Учествовао је у свим борбама које је батаљон водио и у једној је херојски погинуо. У тренутку његове погибије крај њега се затекла сестра Милица, која је успјела да зграби пушку свог погинулог брата и довикнула је: „Продужићемо борбу и осветићемо те!“ Милица је некако удвостручила енергију, још неустрашивије и страсније је јуришала у борбама, као да је хтјела да надокнади губитак свога вољеног брата. Учествовала је у свим борбама које је овај батаљон водио, а затим у Првој чети Првог батаљона Пете црногорске пролетерске бригаде, чији је храбри борац она била. Нарочито се истакла у окрша-

јима на Требичини, Трескавици, Забрђу, Прозору и другим борбама кроз Херцеговину. Погинула је у Шипачну код Невесиња у четвртој непријатељској офанзиви. Милица је била скромна, стидљива, а од Ђонине погибије ријетко би заиграо дјевојачки осмијех на њеном лицу. Притискала је туга за братом. Разиграла би се само у јуришима и окршајима. За подвиге у борбама проглашена је народним херојем. Све троје су били неустрашиви борци и прегаоци наше ослободилачке борбе.

Бошко је био врстан агитатор и масовик у редовима омладине, а и старији људи су га веома поштовали. Стога је партијско руководство за никшићки орез одлучило да га остави за рад на терену после одступања наших снага у Босну јуна 1942. године. Добро су познати изузетно тешки услови рада у то вријеме на окупираној територији у Црној Гори, нарочито зими 1942—1943. године, када је готово половина наших другова илегалаца у срезу никшићком страдала. Прогонени наше друшве, четничке банде су ушле ко зна по који пут у траг и групи у којој је био и Бошко. И 7. јануара 1943. опколили су их у Рисјем Долу док су се, окупљени, гријали око тек наложене ватре. Четничке бомбе и пушке су запраштале. Били су одмах тешко рањени Муарем Асовић и Бошко Вучинић. Група, у којој их је била четворица: Муарем Аовић, Бошко Вучинић, Мошо Рачевић и мали Маџан, покушава да се пробије. Муарем је два стиже да изврши самоубиство како не би пао жив у руке изродима. Проглашен је за народног хероја. Остали тројица израњављени падају у руке издајника народа. Спровели су их у Никшић. Бошка пребацују ускоро у Подгорицу, у болницу на Крушевац. А Мошо и Маџан бјеже из никшићког затвора с већом групом (39) другова у лето 1943. године.

Неодољива Бошкова жеља да с пушком у руци и с друговима настави борбу за слободу учинила је готово немогуће — отиснуо се у бјекство 16. марта 1943. године, и то у болничком рубљу и бос, с још отвореном раном. Треба покушати на шта буде, размишљао је тада и одлучио. И успио је. Вратио се својим друговима и борби. „Осјећам се као да сам поново рођен“, причао је када се повезао с друговима. Лијечили су га и излијечили партизански љекари и оспособили за нове задатке. Био је неизмјерно радостан.

Наше оперативне снаге наступајући кроз Херцеговину априла 1943. избиле су у Црну Гору на широком фронту, од Никшића до Пљеваља, и створиле услове за рад с на-

родом, за укључивање нових бораца у проријеђене редове наших бригада. Пета бригада, у којој је било највише Бошку добро познатих и блиских другова, избила је ако 1. маја 1943. године у подручје Никшића. Колико је било весеља и радости народа, а нарочито при сусрету никшићких илегалаца с Петом бригадом, тешко је, готово немогуће описати. Ни бол ни туга за изгинулима није могла потиснути радост тог сусрета и виђења.

Четници оу за вријеме одсуства наших онага многа зла нанијели овом народу. Хајке, прогањања, хапшења и одвођења у логоре и извођење на стратишта и губилишта најбољих и најоданијих народних бораца били су свакодневна појава. Та четничка дивљања и злочине за вријеме одсуства наших јачих снага памтиће вјечно црногорски народ; он никада неће заборавити ту срамну издају и злочине четника и крилаша.

Није трајало дуго то радовање. Отпочиње још једна битка — најкрвавија али најславнија — битка на Сутјесци. Опет је прекинут рад наших партијско-политичких радника, међу којима се истицао и полетни Бошко Вучинић Распоп. Он се прикључио Петој бригади и њеном пробоју преко Сутјеске. Није се вратио. Погинуо је 16. јуна 1943. Прекинут је борбени и револуционарни пут истакнутог борца нашег ослободилачког рата и револуције, који је свим срцем и умом живио и борио се за слободу и добро свог народа. У књизи „Они су понос домовине“, коју је издао Главни одбор УСАО Црне Горе, писано је, под насловом „Јунаку ране не сметају“, о погибији овог врсног борца наше револуције.

Радован и Љубица су били изложени патњама и мукама све вријеме рата. Радован је био интерниран негдје у Италији, а затим у Њемачкој, а Љубица негдје у Албанији. Вратили су се у Никшић обоје, после ослобођења. Радован је једно вријеме, док су га здравље и снага служили, радио у књижари у Никшићу и снабдијевао младе генерације ђака потребном литературом, као да је на тај начин хтио да учини за друштво колико може мјесто своје троје дјеце — три јунака, који херојеки дадоше своје младе животе за слободу народа.

Милико БУРОВИЋ
Милосав РАИЧЕВИЋ

МАРКО ЂУРОВИЋ

И МАРКО Ђуровић¹ је припадао онима који као да се бијашу претплатили на јурише, на бомбашке групе које су освајале бункере. Али се он од многих јунака разликовао реализмом, разложношћу, критичношћу и врло строгим критеријумом за пријем у чланство КПЈ или Скоја. По тим особинама смо га још у устанку запазили и запамтили. И од млађих и од старијих по годинама тражио је да у сваком послу утврде право стање, услове и однос снага, да оцијене шта се може добити а шта изгубити, да „изведу“ цијену сваке акције.

Припадао је језгру устанка у својој општини. И био је ослонац Партије у припремама за устанак и у устанку. Брзо је схватао и овајао суштину тполитике и мјера Партије, непоколебљиво их спроведећи у живот. Стога су га цијенили и уважавали и млађи и старији.

Маркова упорност и живахност, стална и војничка и политичка активност, полетност, непосредност и сасвим одређен приступ стварима изврено су се допуњавали са зрелом разборитошћу, убједљивом политичком активношћу и моралним утицајем и ауторитетом стаменог Радована Павићевића, који је од првих дана устанка био, баш као и Марко, цијењен и уважаван од свих, а прије свега од комуниста и скојеваца. Њих двојица су одиграли врло значајну улогу у организовању народа за устанак, у борби против утицаја колебљиваца и присталица Баја Станигића, у одвајању омладине од четничке издаје, као и у организовању рада органа НОФ-а, односно органа народне власти, у чему је Радован имао особитих заслуга.

Храброшћу и постојаношћу Марко се, као и многи други, ненаметљиво истицао у свакој борби, а овдје да споме-

¹ Рођен 1920. у селу Кривачима. Члан Скоја од 1939, а члан КПЈ од маја 1941. Погинуо маја 1943. изнад Биоча.

немо само покоју од њих: Јелин Дуб, Жупа, Криваче, Каблена глава, Трескавица, Силајевине, Дрозор, Идбар, Јаворак и Биоче.

Марка су красиле и многе друге људске и борачке особине. Али прије свега — предузимљивост. Имао је развијен осјећај за организованост и дисциплину. Никад није мировао. Вазда је нешто предузимао, предлагао, критиковао и друге тјерао да раде или уче.

Волио је да задиркује другове, да се шали и шалом подстиче борце на активност, на такмичење. Био је духовит и симпатичан чак и кад се љутио или кад је критиковао, а шкрт на ријечи, и то на неки само њему својствен начин. Никад због тога није изазивао одбојност или нетрпељивост код другова.

У нападу на четнике у Жупи викшићкој, 15. априла 1942. године, био је, по обичају, на челу бомбаша. Том приликом је убацио бомбе у једно митраљеско гнијездо, гдје су погинула четири четника, а потом повео бомбаше на јуриш. Њима се у јуришу придружила и чета. Гонећи разбијене четнике, сустигао сам га, те смо заједно трчали за тим изродима који су бјежали колико су их ноге носиле. Очевидно је било да се и Марко заморио, ломатајући се ноћу по оном камењару и каринама. У том гоњењу четника мене окрзну метак по лијевој руци, па Марко узе да ми то завије. Правећи се љут што, ето, и због тога треба да се држава, рече ми:

— Остани ту кад не знаш да се чуваш, да те други јаче не дрмне и да ја око тебе не губим вријеме.

Нешто каоније, када избиомо на једну чуку, с које смо посматрали како обезглављени четници бјеже, Марко угледа како се два четника, нешто десно и иопред нас, пребацију од грма до грма, од камена до камена. Показујући их, рече ми, тобоже озбиљно:

— Ајде, комеоару, кад нијеси хтио да останеш — да опробамо какав си стријелац. Гађај првог, а пошто он рањен — допуштам ти да гађаш са наслона. Одстојање је око 500 метара.

Ја опалих и погодих, а онај други успије да се закљони и умакне.

— Опет ми сметаш — рече Марко. — Идемо да видимо који је оно баксуз.

Погођени четник бјеше позната паликућа из Куча; он је палио и пљачкао и моју родну кућу у Пљицу. Код њега нађосмо моју матурску свједоцбу, легитимацију и разне фотографије. Када то Марко видје, рече:

— Катт је био бакеуз. А и ти си ми неки, знаш. Он ти донио ствари, а ти тако с њим...

Марка су нарочито привлачиле војна карта и бусола. Стално ме тјерао да некако „отмем“ од Милована Шарановића или Радомира Бабића неку секцију да би на њој учио. Одговор је, наравно, увијек био да се зна гдје се секције могу набавити — код непријатељских комананата.

Патио је и због тога што се није могао школовати. И на неки је начин завидио онима који су то били у могућности. Настојао је да што више прочита и научи. ЈБубоморно је чувао један уџбеник из географије до којег је негдје дошао. Одушевљавао се када је командант Милован учио командире и комесаре крокирању, скицирању, познавању и извиђању земљишта и ријека.

Приликом изненађења које су нам приредили Нијемци и усташе у Забрђу, после преласка жељезничке пруге код Хаџића 28. јула 1942. године, Марко је остао одсјечен и опкољен. Касније се, као неко звијере, извукао из обруча и, вођен неким инстинктом, пронашао партизане Игманско-височког одреда и прикључио им се. Међу новим друговима се врло брзо снашао и политички и војнички веома активно дјеловао. Повезао се и с партијском организацијом у Сарајеву, у које је два пута улазио илегално. Некако крајем септембра је дошао у нашу бригаду, донијевши драгоцену обавјештења о непријатељу и пуну торбу секција. Шеретски је добацио свима:

— Ево, ја набавих секције. Биће их довољно и за вас!

Тежак је био живот Марка Ђуровића у Кривачама, уз оца инвалида, на мало земље. Тежак и мукотрпан је био и његов ратни пут. Али у рат је пошао одлучно и лако је издржавао ове напоре неравне борбе за слободу, о којој је, као и многи други, непрекидно маштао. Кроз двије године рата блистао је и зрачио ведрином и издржљивошћу. Он је с Милутином Грозданићем, Заријом Бујошевићем и другим јунацима чинио ону унутрашњу, ударну снагу, моралну чврстину и постојаност Четвртог батаљона.

Мучна му је и јуначка била смрт маја 1943. године. Погинуо је изнад Биоча, када је на челу батаљона, у судару прса у прса с талијанским фашистима, убио једног официра и неколико војника. Ту је и сам рањен у главу, а нешто каоније је издахнуо, не дошавши овијести.

Није знао за узмак и умор. Увијек је смјело ишао напријед, право на непријатеља. По издржљивости и постојаности био је и остао појам и примјер ратника и друга.

Зарије ШКЕРОВИЋ

ОДИСЕЈА РАЂЕНОГ КОМЕСАРА ВУЛЕНЕ ЂУРАНОВИЋА

МЕЂУ оним истакнутим комунистима који су допри- нијели да се у Црној Гори спремно дочекају судбоносни до- гађаји 1941. и да се потом организује и поведе ослободи- лачки рат био је и кошчати, високи младић, студент права из Подглавице код Даниловграда — Вулета Ђурановић. Ву- летиног дјела, дјела човјека који је сагорио у огњу рата и револуције, трајно ће се сјећати његови школски друго- ви и пријатељи, племеници, сапатници из затвора и лого- ра, старији и млађи људи, прије свега у 'срезу даниловград- ском и у друшм крајевима Црне Горе, а нарочито његови саборци из строја Пете пролетерске на дан формирања бригаде и из почетног раздобља узбудљиве њене ратне ис- торије.

Као предратни члан КП напајао се на богатим извориш- тима напредне литературе, слободарских и револуционар- них традиција Црне Горе и Југославије и јуначки се држао пред класним непријатељем. Био је прави изданак своје сре- дине, родитељског дома, ужег и ширег завичајног краја, гдје су чојство и јупаштво увијек имали досљедне овоје сљедбенике и гдје је омладина листом била уз револуцио- нарни покрет и уз свој народ. На таквим је основама Ву- лета градио свој комунистички „вјерују“ и у том духу дје- ловао до задњег даха.

Потврђивао се као упоран и пожртвован борац и прегал- лац на свим пословима који су му додјеливани, као добар организатор — и у вријеме припрема за устанак, и у првим мјесецима оружане борбе. Као политички комесар једне од устаничких чета, био је заокупљен бригом око учврпћи- вања јединица и нове власти на слободној територији, на- стојећи при том да своје визије новог живота с барикада на Велведеру 1936, из окршаја с полицијом у Црној Гори и, посебно, с Београдског универзитета 1939. и 1940. оживо-

твори у револуционарној пракси наоружаног народа. Као способном и провјереном, Партија му је у јесен 1941. додјелила дужност политичког комесара у Команоко-загарачком батаљону, а касније — када је 11. фебруара 1942. извршен четнички ПЛГЧ у Бјелопавлићима — дужност комесара тек створеног ударног батаљона партизанског одреда „Бијели Павле“.

Захукталу активност овог неуморног прегаоца зауставио је куршум у Виноћима, средином марта 1942. Отада се његова десна рука беспомоћно клатила низ тијело, већ озбиљно подривено туберкулозом плућа, која је у њему уватила коријену још прије рата. Баш у данима када је оружана борба улазила у нову фазу и када је сваки борац, нарочито Вулетиних квалитета, био драгоцјен за ствар народноослободилачког покрета — он је практично био ван строја. Ове се више заостравала борба против удружених талијанских и четничких формација, а слободна територија, нагризана издајом четника, постојала је мања и нестабилнија. Вулета је тада покушавао да заборави на себе, на болове и физичку малаксалост. Срце је хтјело много више од онога што су му допуштале стварне могућности. Под притиоком удружених и надмоћнијих окупаторских и четничких трупа, али и несташнице муниције и глади, партизанске су снаге биле приморане да узмичу, најприје ка Икшићкој жупи, а потом према Жабљаку и Зеленгори, гдје ће се формирати Пета пролетерска бригада.

На том тегобеом путу, који је и за најздравије људе био изузетно тежак, Вулета је био у колони, али — сада на носилима. Много пута је преклињао своје другове да га оставе, да ће се он некако снаћи, да се они прикључе својој јединици и не злопате око њега. Такве молбе му нијесу увелишене. Напротив, саборци његови су били према њему још њежнији и брижнији, нудећи му повремено млијеко, чешће ПОКОЈИ кромпир или порцију куване коприве, покадшто шаку тек приспјелих планинских јагода. Он је узвраћао суздржаним осмијеоима и пагледима захвалности.

Бити рањен у партизанском рату, значило је, ето, бити избачен из строја, остати посматрач окршаја са блиске даљине, малтене беспомоћан учесник на позорници бојишта и — терет својим друговима. Оно што га је у тим часовима највише мучило било је неразмрсиво питање: да ли ће и када зацјелити рана и престати рука да се суши, да ли ће опет десница повратити крепкост. Рески болови су прекидали нит размишљања, али никако нијесу могли одагнати

дубоку тугу што је крио за братом Бранком, који је погинуо у Горњој Морачи. Повлачење се настављало. Прољетни дани, ионако већ дуги, чинили су му се још дужим. Ослушкивао је потмуле детонације артиљерије, повремене митраљеске рафале и, покаткад, надахњујућу партизанску пјесму „Сузама се бој не бије, већ се врела крвца лије“.

Некаква унутрашња анага навирала је послије тога, нарочито првих дана јуна, када се шапутало да ће се формирати двије црногорске пролетерске бригаде. Сачињавати дио колоне такве војске, макар и без читаве руке, прожигало га је таквом топлином да је заборавио на све физичке муке, на несавладиве слабости сопственог организма.

Уосталом, ко зна који пут, Булета је покушавао да ипак, и као тешки болесник, буде користан у пролетерској средини. За политички рад обје руке и нијесу потребне. ЈБудима ваља говорити, износити истину, објашњавати циљеве којима тежимо, помоћи им да сами назру суштину друштва ко-је ћемо изградити у слободи. На таквим задацима, у јединици или у позадини, бригадној болници, агитпропу, у Црној Гори или другдје — свеједно, свуда ће настојати да и као тешки инвалид допринесе својој партији и народу.

Пробијање Пете бришде са Зеленгаре кроз четничке засједе на Трескавици било је драматично. Сваки је километар савлађиван борбом. Партизанска колона, с болницом од стотињак рањеника и збјегом народа, с муком се пенетрала узаним стазама. Час чело, час зачеле, час главнина бригаде развијали су се у борбени штит да би задржали или одагнали непријатеља с фронта или на боковима, или заштитили бригаду од напада из позадине. Насртљиви непријатељ је кидисао на Пету бригаду, настојећи да пронађе слабу тачку у пролетерском ланцу, особито онај дио колоне који су сачињавали тешки рањеници. Али његова је процјена била слаба, јер је упоредо с нападима на бригаду расла ријешеност бораца да спасу своје рањене и болесне другове.

Када се бригада извукла из непријатељских клијешта, штаб је — процјењујући да предстоји жестока борба за прелаз пруге Сарајево—Мостар — одлучио да се Вулета, већ прилично исцрпљен, остави партизанском одреду на Игману, гдје је требало да се опорави у условима релативног мировања, а потом проелиједи за бригадом.

Док се колона бригаде удаљавала иза гребена обраслих шумом, Вулета је са својим, такође остављеним, рањеним

другом Радованом Павићевићем за часак придигао главу са носила и погледом туге отпратио своју јединицу. Задуго није могао заборавити тај растанак. Ипак је настојао да се сроди са новом средином, у којој је рањеницима указивано онолико пажње и његе колико се у андашњим приликама могло. За ближе међусобно упознавање није било времена. Љубазни домаћини чак нијесу били добро запамтили ни имена рањеника који су им били повјерени на чување. Четници су, међутим, открили присуство рањених пролетера и оцијенили да су у питању партизански руководиоци, па су једнога дана на препад уопјели да их заробе. Желећи да од заробљеника исцрпе какве податке корисне за четничко руководство, њих двојицу тада нијесу убили.

Спроведени су у болничко одјељење затвора у Калиновику, гдје се налазила доста јака талијанска посада. Међутим, непријатељ још није знао кога има у рукама. Стога није ни журио да испитује двојицу партизана, зараслих у Густу браду и косу и толико исцрпљених да не би — чак и када би их пустили на слободу — могли без помоћи преваљити ни неколико стотина метара.

Тако је пет мјесеци проведених у мировању, иако с мршавим оброцима хране, ипак било драгоцјено ојачање. Љекарска њега је повратила снагу њиховом организму. У међувремену су сковали план за бјекство. Предосјећајући да се припрема чишћење затвора за прихват нових затвореника, њих су двојица одлучили да се пошто-пото ослободе тамнице. Чезнутљиво су осматрали падине Трескавице и таласасту висораван која се протеже према далекој и познатој Зеленгори. И утврдили пунктове на којима ће се сачекивати у случају да се раздвоје. То је било почетком децембра 1942. године.

Прво се Вулета, са другог сирата, спустио низ телефонску жицу. Користећи се густим мраком, кренуо је на југ, што даље од стражарских мјеста. Грабио је више снагом воље него мишића. На договореним мјестима ишчекивао је Радована, све док нијесу одјекнули плотуни. Било му је јасно да је Радованов покушај бјекства осујећен и да мора сам наставити да се провлачи кроз непозната мјеста, засједе, мрежу патрола и осматрачница, све док се не како не повеже с партизанима, а потом и са бригадом. Те-

шка срца одлучно је да иде према Црној Гори, а онда до Бјелопавлића. Није имао ореће.

На домаку Шавника, децембра 1942, пао је у четничку клопку и допао затвора из којег није било много изгледа за опас. Неко је међу четницима препознао Вулету и његова је судбина била запечаћена. Пребацили су га у колашински затвор, познато мучилиште стотина партизанских бораца и припадника НОП-а. Неко вријеме био је смјештен у затвореничком блоку колашинске болнице. И одатле је Вулета покушао да бјежи, али је у посљедњем тренутку његова намјера осујећена. Враћен је у злогласни затвор, гдје је подвргнут мучењу. Пошто четници нијесу успјели да скрше понос и пркос физички оронолог али морално несаломљивог Вулета, пребачен је у ново мучилиште — Забјело код Подгорице.

На судском процесу, тој лакрдији четничкој (четници су свој паклени план уништења комуниста покушавали да заодјену некаквим политичко-правним формалностима), Вулета је искористио пружену шансу и — вјеран својим идеалима, свом припадништву пролетерској бригади — изложио такву одбрану која је, у ствари, тешко оптуживала четнички покрет. Није сачуван ни приближен текст његове пркооне ријечи, али се о њој дуго причало међу изненађеним и заплашеним четницима, а поготову међу присталицама ослободилачког покрета. Враћен је у затвор Забјело. Поново је покушао бјекство, али ни овај пут није имао среће. Десетак затвореника је ипак побјегло, а он је, с групом „опаоних комуниста“, пребачен у чувени логор у Бару, одакле су четници са овојим талијанским господарима повремено одводили групе затвореника на губилиште. Средином маја 1943. је група од 29 затвореника из Бара одведена у подгорички затвор, гдје је Вулета посљедњи пут видио оца Јована, који је такође био међу затвореницима.

Завршио је свој богати револуционарни пут — покошен рафалима — на десетак километара од свог завичаја, и то у часу када су дијелови његове бригаде последије избијања у Бјелопавлиће и Пипере, средином маја, уништили у Биочу 383. талијански пук. Том приликом је било заробљено око 400 Талијана — добра залиха за евентуалну размјену за интерниране и затворене црногорске партизане. Пета офанзива је била у пуном замаху. Четници и Талијани су се, међутим, исувише журили. Сматрали су да ће масовним

стријљањем зауставити полет народноослободилачког покрета у Црној Гори. Могућност размјене није искоришћена.

Тако је уништен живот Вулете Ђурановића, једног од угледних бораца Црне Горе. Испод опјеваног Љубовића, гдје је као ђак провео најљепше своје године, заувјек су се склопиле паметне, благе очи човјека који се није мирио с неправдом, чији је живот био посвећен револуцији до последњег даха.

*Рагко РАДОВИЋ
Јован ВУЈОШЕВИЋ ЛОЛА*

МИЛАДИН ИЕРОВ ПАВЛИЧИЋ

РОБЕН је 1921. године у селу Горици крај Даниловграда. Као најстарији у родитеља, био је ослонац у својој породици. Поштење, скромност, искреност и непосредност красили су његов лик. Оцу, иначе тешком инвалиду, и мајци, који су 'све вријеме окупације провели у логорима, Миладин је био сва нада.

Био је примјеран ђак. те је и другима давао часове само да би олакшао својим родитељима и ублажио тешке материјалне прилике у породици. Бринуо се о својој браћи и сестри и помагао им у учењу.

Већ као дјечак је био запажен по својим револуционарним иступањима. Плијенио је своју средину другарством, чиме је стекао углед и као човјек и као напредни омладинац. Све што би сазнао о револуционарним идејама је предано и неуморно преносио на средину. Користио се сваким слободним тренутком да се упозна с дјелима класика марксизма-лењинизма. Такве су његове особине биле запажене, па је 1939. примљен у Савез комунистичке омладине Југославије. Годину дана касније постаје кандидат за члана КПЈ, а 1941. и њен члан.

Миладинов револуционарни рад почиње одласком у Учитељску школу на Цетињу. У историји те школе, његово ће име остати заувјек записано. јер је он знатно допринио револуционарној традицији школе. Активно учествује у организовању свих акција уперених против тадашњег режима. Учествује и у организовању штрајкова у Учитељској школи. Неколико пута је хапшен од полиције и истјеран из школе. Из акције у акцију, из задатка у задатак, непрестано је потврђивао своју непоколебљивост, оданост и приврженост Комунистичкој партији Југославије. Нарочиту је активност испољио у данима који су претходили априлским догађајима.

Капитулација бивше југословенске војске затиче га код куће потпуно спремног за задатке који су стајали пред члановима КПЈ. Био је члан руководства које је неуморно радило на припремању устанка у даниловградском крају. Када је почео устанак, учествовао је с јединицама у нападу на талијански гарнизон Спуж. Након ове акције и других које су услиједиле око тадашње Подшрице и Даниловграда, у којима је показао изузетну храброст, неуморно је радио на организовању јединица и њиховом припремању за наредне борбе. Био је бескомпромисан борац против шпијуна и издајника, врло стрпљив и упоран у раду на повезивању народа с народноослободилачким покретом. Био је једнако цијењен и од младих и од старих. Већ 1941. године именован за комесара Јастребачке чете, а ускоро се нашао на другом задатку, ван овога краја. Тако га 1942. година затиче у Дурмиторском одреду, на Ошњајевини, гдје, по партијском задатку, ради на идејном и политичком уздизању бораца и народа. Личном храброшћу, идејно-политичком спремношћу и покреним другарством, успијевао је да и у најтежим тренуцима мобилише борце на још веће напоре. Борцима Дурмиторског одреда остаће незаборвно његово држање као пушкомитраљесца у борбама око Колашина и на Ошњајевини.

Формирањем Пете бригаде постаје њен борац, пушкомитраљезац. Ништа му то не омета што је прије тога био политички и партијски руководиоцац. Једноставно, он извршава задатке које пред њега поставља Партија. Изнемогле и слабије борце добровољно замјењује на дужности, а у слободним часовима ради на свом идејном уздизању како би што успјешније преносио стечено знање на друге. У томе је био систематичан и методичан. Показивао је пуно стрпљења.

Љета 1942. године бригада се затекла у подручју Врбнице. За њега искрсава нов задатак. С групом бораца одлази у Црну Гору ради повезивања с партијским руководством на терену. Задатак је успјешно извршен и успијевају да се након напорних даноноћних маршева врате у бригаду и донесу извјештај о стању на терену.

Када се бригада пребацила на подручје Прозора и Горњег Вакуфа, Миладин је одређен за политичког радника на терену. Становништво ширег подручја Горњег Вакуфа, Бугојна, Доњег Вакуфа и других мјеста није било довољно обавијештено о циљевима народноослободилачке борбе. Миладин је на том задатку радио врло упорно и с пуно успјеха и такта. И задобио је потпуно повјерење народа, на-

рочито у зијаметском крају. Када су борци овога краја ушли у састав бригаде као њен Пети (зијаметски) батаљон, захтијевали су од штаба бригаде да им за партијског руководиоца упуте Миладива. Познат као стрпљив и тактичан, знао је да продре у душу човјека и да разумије његове тежње и недаће, па су га борци те јединице баш зато и завољели. И давао његов лик живи у зијаметоком крају.

Услиједила је четврта, а затим пета непријатељска офанзива. Батаљони трпе осјетне губитке у борбама на Прозору, Неретви, Невесињу, Јаворку и другим поприштима. Долази до обједињавања Четвртог и Петог батаљона. Од Петог батаљона формира се чета чији је партијски руководилац Миладин. На бјелопавлићким и пиперским планинама бригада разбија четничке јединице које покушавају да се бјекством спасу пред муњевитим налетом бораца Четвртог батаљона. Предстоји напад на утврђене положаје у селу Биочу. На челу чете Зијамећана јуриша и Миладин. Непријатељски гарнизон је уништен, али ту славу побједице није доживио Миладин. Пао је смрћу хероја заједно с Марком Ђуровићем и још неколико веома храбрих омладинаца. Шеснаести мај 1943. године, и поред побједице и радости, био је и дан туге и жалости. Њиховом погибијом Партија је изгубила неустрашиве, поуздане и предане чланове, а бригада борце чија су имева везана за најжешће борбе које је водила.

Послије рата Миладинови су посмртни остаци пренесени и сахрањени у породичној гробници у селу Горици, гдје му је подигнут и споменик.

Проглашен је за народног хероја.

Миливоје ПАВЛИЧИЋ

НЕЗАБОРАВНИ

ЧИНИМ гријех према многаш друшвима. О свима нијесам могао за ову књигу да пишем. Издвојио оам њих неколико. Али по којем сам критврију то учинио, ни сам не знам. Стихија или нешто налик на њу као да ме подстакла и наметнуло ми ових неколико ликова. А ја сам размишљао јовако: када већ не могу, «е стижем, да о сваком борцу који је пао смрћу хероја и према коме осјећам дуг напишем понешто, нека бар у овом зборнику остану споменути и незаборављени: Милутин Грозданић, Петар Секулић, Саво Шушовић, Саво Поповић, Ђоко Маркуш, Чедо Милутиновић и ЈБубо Вујадиновић.

*

На Милутину Грозданићу рођеном 1915. у Подвраћу код Даниловграда, члану КПЈ од 1942. није било тако рећи ни грама мяса више него што је потребно човјеку који је себе подвргао разним курама вјежби да би постао крајње покретљив. Личио је на тркаче дугих стаза. Повисок и танак по стасу, а хитар и срчан по темпераменту. Гласно је говорио, а својим дугим рукама тако гестикулирао као да се свађа. Глас је имао тако продоран као да је природа хтјела да и тај говорни орган Милутинов доведе у склад са свим његовим особинама.

Сваки прави кадровик одмах би запазио да Милутин није човјек куће, канцеларије или каквог друшг лежерног посла, већ — човјек акције. Када је почео рат, као да је тек тада наступило његово, динамично вријеме. Зато је свуда стизао и био први: у патроли; на стражи; међу бомбашима; на маршу; у засједи. И свугдје био исти — хитар, жустар, срчан.

Милутина сам упознао оних тешких дана 1942. године када смо морали напустити наш рођени камен. Од тада па све до пошбије увијек се и чуо и уважавао његов глас, а штаб Четвртог батаљона је готово редовно најприје Милутинову јединицу (вод, па убрзо чету) слао тамо гдје се чинило да ће непријатељ бити најупорнији. На то као неписано правило, као обичај, већ је био навикао и Четврти батаљон и Милутин, који је и те и оне „ситније“ задатке тако савјесно и стоички извршавао да се томе морало дивити.

Неправедно би било, наравно, 'све ово Милутину приписати. Такви, као њихов командир, били су и Милутинови борци. Храбрости и издржљивости омладинаца, сељака и ђака из Вражегрмаца нијеомо се једном дивили. Много сам пута размишљајући о њима затицао себе пред питањем: шта је то што тако носи те момке? Готово редовно бих долазио до једног те истог одговора: мржња према непријатељу којом су били задојени. Нешто је томе допринијела породица, али више васпитање које је Комунистичка партија а улила тим људима. Партијока је ћелија у Вражегрмцима основана још негдје око 1920. Уз све плиме и осеке она је од тада непрекидно радила. Осим тога, врлетни терен вражегрмеки је од малих ногу те Милутинове омладинце навикао на беспућа, узбрдице, камен, па су сад као од шале пролазили теренима које су други теже савлађивали. Осим тога, међу овим друговима је владало изванредно другарство. Не сјећам се да сам за аеколико мјесеци које сам у одреду и, касније, у бригади провео с њима долазио у ситуацију да рјешавам какав иоле озбиљнији проблем, иако је, истина бог, било повода да проблема буде.

Таквом је саставу одговарао старјешина особина какве је имао Милутин. Каквог лежернијег или флегматичнијег непосредно претпостављеног старјешину не вјерујем да би Вражегрмчави могли да схвате. Напротив, ако би и имали таквог старјешину, он би се, неким спонтаним притиском масе, морао мијењати. Постајао би постепено онакав какав би том саставу одговарао, али би се, дакако, развијао и обрнути процес — и старјешина би увелико дјеловао на лични састав јединице, који никад није био одбојан на позитивни утицај старијег, напротив.

Милутин је знао да буде и човјек тренутка. Неког дана, и то веома често, знао би да све вријеме носи пушкмитраљез или муницију. С времена на вријеме, опет, знао би да читаву ноћ не буди старјешине, него да се њихове

дужности сам прихвати, исто као што би се повремено сам и без знања старјешине изгубио некуда — да по свом нахођењу извиђа, рецимо. Није он то чинио из неког револта, као што би то знали неки други. У почетку мени то, као њетвом политичком комесару, није било јасно, па смо имали и дуге разшворе. Критиковали смо га. Сматрали смо да он таквим својим поступцима омета да свака појединачно, обавља овоју дужност. Јер, говорили смо му, војска смо ми, човјече. И најооновија њена правила не смије нико да ремети. Али упркос овему, Милутин то није никада могао сасвим да усвоји. Не зато што није хтио, него зато што је у њему кштјела таква крв, што је био тако скован, а можда, премда то није никада признао, и зато што је тако схватио свој у војничку или командирску дужност.

Такве Милутинове личне карактеристике понекад су једрици којом је он руководио у борби сметале. Када запуца, знао је да јури напријед не обазујући се ни лијево ни десно. Што би гушћа ватра била, то би га више опијала. Ишао би сапријед не марећи за препреке. Док се не закува, командовао би јединицом хладнокрвно. Али нашао би се у вртлогу ватре и јуриша, подухватао би се, неријетко, послова читаве јединице. То што је на своја леђа примио бреме других, не штедећи и не чувајући себе, Милутину као борцу није сметало, али Милутину као старјешини — несумњиво јесте.

Милутин је стизао чак и тамо гдје друш није могао стићи. И када би се могао сачинити и такав биланс борби Четвртог батаљона из којег би се некако могло видјети ко је у тим окршајима највише учествовао, учинио подвиге, убио непријатељских војника, препјешачио километара, ко је највише ноћи прабдио — сигурно је да би Милутин Грозданић у овему томе био један од челних у батаљону.

Сјећам га се из многих борби, а највише из оних са Грачанице, око Бугојна и Доњег Вакуфа, када је бројно стање бораца наше Треће чете у три маха било и више него преполовљено. А то је било далеко од родне црногорске груде, ту су живјели људи других вјера. Падали су Вражегрмчани, остављајући преживјеле у великој тузи. И требало је имати камено срце па не заилакати за погинулим друговима, не побјећи, бар очима, од варварског призора који су иза себе оставиле усташе када су разбојничким камама расјекле дојке наше другарице Радуже Косовић. Онако испуњени згражањем, сви смо једва сачекали

да тијело наше другарице Радуше покријемо мокром грачаничком земљом, сакривајући га од сопственог погледа. Сви смо плакали, а Милутин ообито.

Свих пет непријатељских офанзива и оне хиљаде наших међуофанзива Милутин је издржао с истим темпом, не тражећи од другог и не дајући себи ни једног јединог дана поштеде, иако је за њом било потребе. Њега чак ни рањавања нијесу могла одвојити од јединице. Он је био вук и у офанзиви и у дефанзиви. Сјећам се призора када ису Милутин, командир, и Дара Милачић, политички комесар Треће чете, с групом бораца усред бијела дана јуришали на брдо Реповац изнад Коњица. Они нијесу могли даље да издрже вишечасовно препуцавање, па су, ваљда, помислили да ће се заузећем Реповца ријешити те незахвалне ситуације. Али када су дошли горе — дочекала их је ураганска ватра. Испало је да то није била само нека њемачко-ушаста посадица, како су цијенили по претходној ватри, већ овећа јединица распоређена у цијелом систему откривених и покривених ровова. Оцијенили су да им нема друге већ да се врате. Милутиново насилно извићање је показало да се туда напријед не може. Вратили су се, али не сви. На врху Реповца је на вјечној стражи остала Даница Милановић, сељанка из Вражегрмаца, поред врсног минобацачлије Божа Вујадиновића, такође Вражегрмчанина, који је неколико часака раније, на пропланку у подножју Реповца, у јуришу пао и тиме обиљежио себи мјесто вјечног починка.

Проклетата четврта офанзива је незајажљиво узимала жртве. Ми преживјели смо се пребројавали: Даница и Божо су остали оvdје, политички комесар Петар Секулић у Вишњевици, командир Зарија Вујошевић и политички комесар Саво Поповић у подножју Златара. Са њима су заувјек остајали и други наши саборци. Затим су дошли: Острожац, Љута, Идбар, Главатичево . . Сви су узимали своје. И наш Четврти батаљон је остао без четрдесет и три своја борца. Право је чудо како број жртава није био и већи, како смо преживјели та клања.

Баш када нас је било најмање на броју, пристиже нам, с Милутином који се враћао из једног извићања, пет свјезих сеоских момака, пет брата Манигода из околине Острошца. Били су налик на пет витих јела са Прења или Битовње, по којима су стада вапасали. Они су међу нас унијели свјежину и весеље, а како и не би када смо и ми то у оним приликама радо прихватили. Наши борци су се

с браћом Магогода брзо спријатељили, па су и они брзо сраели с јединицом. Били оу то неустрашиви борци, што су показивали у јуришима, гинући један за другим. Последњи од њих је с Милутином прегазио Сутјеску и погинуо негдје поред Саве, као његов вјерни курир.

Од Острога до Бање Луке и од Бање Луке до Острога и Пелевога Бријега, гдје је погинуо као командир Треће чете Четвртог батаљона, Милутин Грозданић је остао један те исти: јунак међу јунацима, бомбаш без премца, пјешак без двојника, старјешина са овом пообношћу. Мислио је да га метак неће. Али, ето, надмудри га неки ухрањени пруски војник. Ухвативши се кост у кост с Милутином — савлада га. Уби нашег Милутина. Хероја са прве линије.

Сваку цртицу о лику политичког комесара Петра Секулића треба почети лирским стихом неког од пјесника великана да би се, бар дјелимично, дочарала сва тананост нити из којих је била саткана његова душа и читаво биће. Он је био лироки саткан, а лирином се могао сав расточити. Дobar стих, још добро изречен, увијек му је могао натјерати оузу у око. Чак је и та суза блистала онако какво би осјећање доживио слушајући тај стих. Суза би прокапала ако би изражавала осјећање туге или жалости. И израз његова лица би се према томе спонтано подешавао. Било је очито да иза свега тога стоји велико Петрово срце и дубоко осјећајна душа будућег педагога — учитеља. Требало је само да се Петар појави па да занијем еваки скептик који би тврдио да су комунисти људи без душе и срца.

Петар је у комунистичке идеје понирао дубоко. Њему ни његове особине нијесу допуштале да се задржи на почетку. И већ као матурант Учитељске школе у Ужицу, камо је стигао послје истјеривања из цетињске Учитељске школе, био је формиран интелектуалац. Особито се бавио изучавањем марксистичке литературе, понајвише се занимајући ооцијалном њеном страном. Социјалну литературу је, како су говорили његови другови учитељци, читао с таквим жаром да су се други на његовом примјеру учили. И због тога је било природно што се Петар већ у школској клупи определио за комунистичке идеје.

У револуцију је Петар ушао као увјерени и формиран комунист и у њој се храбро борио, без обзира на сву своју изузетну осјећајност. Он се против окупатора није

борио само зато што је то био туђин и што је окупирао нашу земљу, већ понајприје зато што је, као и остали комунисти и, нарочито, политички комесари, мотао сагледати и свјесно видјети и класни вид нашег народноослободилачког рата. О том читавом комплексу питања Петар је радо говорио другима, водећи с њима дуге расправе. Предњачио је и у томе што је са жаром правот политичког комесара објашњавао стратегију и тактику наше борбе, увијек и посебно наглашавајући социјалне њене компоненте.

Петар је често и радо говорио о Совјетском Савезу и Лењину. О првој земљи социјализма је желио да сазна све што се о њој у оно вријеме могло сазнати. И данас вјерујем да је Петар више него сви ми други заједно разговарао са старим револуционаром Марком Гргуровићем, који је такође био у нашем батаљону. Марко је добро познавао Совјетски Савез, а у Москви је био завршио и Лењинов Универзитет политичких наука. Он нам је с времена на вријеме причао своје утиске о тој земљи, али нико од нас није знао као Петар да Марка разњежи и из њега испиједи толико појединости о СССР-у. И сам Петар је за оне прилике о СССР-у знао много, понајприје читајући најбољу литературу руских писаца. Он је из руске лијепе књижевности знао напамет читаве дијелове романа и пјесама. Из ње је спознао руску земљу и душу руског човјека и зато их је и могао онако вољети. А када бисмо разговарали о Лењину, Петар је нарочито истицао његову хуманост, што је њему лежало и природно се уклапало у његову бит.

Петар је добро знао и осјећао да су рат и револуција сами по себи најгрубља средства да се дође до циља. Али он се за њих определио зато што је видио да се једино примјеном тих средстава могу осигурати и остварити социјална правда, једнакост људи, комунизам.

Када смо формирали пролетерске бригаде и кренули за Босну, Петар је остао да као политички радник дјелује на терену даниловградског среза. Међутим, једног дана међу нас бануше Петар Секулић, Никола Секулић, Миладин Павличић и Лука Вучинић. Ститли су код нас, у Пету бригаду, негдје у подручју Горњег Вакуфа. Сви смо се радовали том сусрету. Њих четворица — зато што су, упућени по налогу НК КПЈ за Црну Гору, стигли у Босну и успјешно извршили задатак, а ми у бригади зато што смо се срели с нашим драгим друговима који су нам испричали новости из завичаја. А чинило ми се да се Петар томе сусрету највише радовао. Љубио се и грлио са нама свима, и познатима и непознатима,

и то рекао бих, до изнемоглости. И гао томе смо осјетили да га је разњежило и то што је схватио да је тек сада дошао на своје право мјесто, у Пету пролетерску. Осјећајући то, и другарице су му одмах на петокраки извезле такав орп и чекић који је био љепши него у многих других. Томе амблему се толико дивно и толико га цијенио и волио, нарочито на почетку боравка у бригади, да је своју капу више држао у руци, загледајући амблем, него на глави.

У живот бригаде Петар се брзо и без тешкоћа укључио. Борба, пјесма, игра, шале, колективни живот и, надам се, једнакост људи били су, по његовом схватању, смисао живота, основно гесло пролетера.

Његов осмијех је био широк, особен. У томе осмијеху није било ничега сувог, извјештаченог, формалног. Напротив, од његових бијелих зуба који би се појавили испод брчића што их је подешавао тако да су личили на Лењинове, па преко наивно чистих рупица које би се у тим приликама појавиле на његовим јагодицама и све до његовог погледа, до његових очију што су увијек зрачиле неким готово чедним сјајем и оптимизмом — могла се прочитати само велика црта хуманизма. Та карактеристика би, можда, код другог неприродно одударала од његове ратничке улоге, али у Петровом случају она је била веома складно повезана са свим другим особинама његовим.

Баш због таквих људских квалитета Петар је код бораца уживао углед врног комунисте, примјерног политичког комесара, због чега су га вољели више него оне бучне. Уосталом, старјешине у нашем рату, а поготову наши политички комесари, морали су и у свом поступку и у својој педагошко-васпитној активности имати неке црте и манире сличне родитељским. Ако комесар и то није посједовао — био је половичан, неподесан. Политички комесар је увијек морао бити уз борце, не одвајајући се од њих, што није био случај и с командиром или командантом, којима је и доликовало да се каткад поставе и нешто позади стрељачког строја и одатле командују јединицом. Комесару то никако није доликовало; он је морао бити тамо гдје је маса, гдје су борци, тамо гдје је најтеже и најопасније. Петар је, баш због таквих својих особина, био прави, црвени комесар наше револуције, у евему и вазда с борцима — и када се бацају бомбе, и када се пјева, и када се гладује. У борбама за Прозор, Себешине, Пазарић и друга мјеста, свеједно ко се налазио с друге стране, као непријатељ — Петар је био у првој борбеној линији, међу бомбашима и стријелцима.

Када се оно у четвртој офанзиви водила битка за Коњиц, наш Четврти батаљон је крварио у тешкој борби с Нијемцима у селу Вишњевици. Наши су борци јуришали као лавови, па се непријатељ морао повлачити према Коњицу. У том метежу и ураганској ватри са земље, стигле су и „штукe“, које су, немилородно звиждући, истоварале своје смртоносне товари на наше положаје. У том кошмару ватре, дима и урлања мотора, једно парче гранате је погодило Петра у глазу, не усмртивши га. Одмах потом непријатељ је био приморан да се повуче. Петра смо ставили на носила и кренули напријед. Али је комесар Петар, ваљда процјењујући да ће од тада па даље бити на великом терету овојим друговима, непримјетно од нас који смо га носили и окруживали — докрајчио себи живот.

Закопали смо га у Вишњевици, уз сузе и јецај. Ту је остао један комесар да би вишње у Вишњевици још црвеније цвјетале; да би крв једнога комунисте, који је Партији давао снаге да се авангардом зове, црвено обојила воде Неретве и свих вода с којима се Неретва мијеша; да би сјутрашња зора црвеним рујем пролетера црвено зарудјела на ових пет континената ове планете, о чему је он често говорио друговима. Да је некако било мотуће завирити у Петрову душу када се од нас растајао, сигуран сам да би се и ту сусрели с питањем које је себи неријетко постављао: да ли сам извршио своју пролетерску дужност?

Четврти батаљон и његова Трећа чета одмах су потом прегазили мутне воде Неретве и упутили се према Идбару, без свога омиљенога комесара Петра Секулића.

*

У забитом горњопипероком селу Копиљу, негдје одмах послије уједињења, у породици Вида Шушовића родио се син Саво. Како су тек завршени ратови били добро прориједили мушке главе и тога села, то је Савово рођење било веома значајан догађај и за породицу Шушовића и за циљима из пушака, баш као да су предсјећали да ће његова глава послужити за неке нове бојеве и неко ново вријеме.

Отац Видо је, увидјевши да му посна коттиљска земља не може дати ни најосновнија оредства за живот породице, напустио Копиље и отпловио у далеку Америку, још док је Саво био у колијевци. Само је потражио парче хљеба, али није дуго остао. С неким друговима се вратио у родни

крај, да би дијелио судбину са својим народом. Дјецу је пребацио у Подгорицу, што је био смион карак, јер су она била нејака, а подгоричка пијаца сурова. Пемаштина је шибала подгоричку сиротињу свом суровошћу својом. Нова држава, наговјештена уједињењем, већ у првини се показала као да је стварана за некога другог а не за народ, за благостање људи. То су и Подгоричани брзо схватили, па је сваки од њих, руководећи се девизом „Уздај се у ее и у сваје кљуе“, прионуо да стиче оредства за живот како зна и умије. Ни Видо се није либио никаквога људскога посла само да одгаји дјецу. Он је излаз из таквих мука и дилема, као и већина Црногараца, видио у томе да, по цијену највећих напора, ишколује дјецу и обезбиједи им сигурније парче хљеба од оног до којег се, уз мукотрпни рад, могло доћи на посној и саеушеној копиљекај земљи.

Више го неш одјевен, више гладан него сит, Саво је, као и мваги вршњаци његови, отишао у школу. Послије завршене матуре, гимназије, уписао се, о еиоме круху, на Шумарски факултет у Земуну, камо је стигао као скојевац. Његово социјално поријекло и положај и његова сазнања о праведнијем друштву просто су га упућивали у загрљај Партије, у редаве комуниста. Сама га је социјална ередина, као и већину сиромашних и обесправљених, упућивала да излаз из невоље друштва тражи у ооцијализму, у комунистичком друштву, а такве оу идеје као изванредно пошдну средину за ее валазиле у ондашњај омладини.

Саво и његови другови, прихваћени и одгајани од Партије још од малих ногу, на студије су ишли као формиранни људи. Њихова зрелост, ширина сазнања и дубока увјереност у онагу комунистичких идеја биле су потпуне. У ствари, сва нова Савова сазнања била су само допуна и проширење једне солидне основе која је код највећег броја Црногараца у то доба још од првих дана формирања човјека била темељво постављена.

Саво је ва студијама у Београду, 1940. године, примљен у КПЈ. Борбе београдских студената с полицијом су га челичиле. Неколико „суорета“ са злогласним агентима Бујкавићем и Коомајцем и са још злогласнијом таашицом Главњачом очеличили су Сававу вољу. Они су му омагућили да у право вријеме, у најранијој младости, прође фазу првога ватревога крштења. Саво и другови из његове генерације то су „крштење“ доживљавали у правом тренутку и у правим бојевима. Тада је Саво знао да каже да је право чудо како ти глупави полицајци дугим искуством нијесу

дошли до сазнања да ће им се сваки замах и сваки ударац батином троструко вратити, како нијесу могли увидјети да су једном изудараног комунисту каоније редовно сретали у свим окршајима, и то као најљућег свог противника.

Полазећи кроз такве окршаје, Саво је још зарана завршио школу црвених комесара, знајући да ће они револуцији и те како требати. Непоколебљивост у ономе у што је вјеровао, неизмјерна жеља за новим сазнањима, чврста ријешеност да се, макар уз најтеже жртве, истраје до побједе — биле су карактеристике којима се могла почети да пише свака биографија сваког од ондашњих комуниста и свака хроника ма које од јединица у којима су се ти комунисти борили.

Таквог Сава Шушовића се сјећам из окршаја Пете црногорске пролетерске бригаде. Био је с почетка борац, па политички делегат вода, политички комесар Друге чете Четвртог батаљона. Сјећам га се из око седамдесет борби које је Пета бригада водила од свог формирања до Савовог одласка из ње, послје свршетка пете офанзиве. Тада је прекомандован у Прву мајевичку бригаду, на дужност политичког комесара батаљона. Убрзо потом погинуо је код Врчког, борећи се за револуцију, за братство и јединство југословенских народа.

*

Саво Поповић је рођен у пиперском селу Стијени. Рано је остао без оца, па га је мајка Гола ишколовала до матуре гимназијске, тјерајући свакодневно товар дрва да прода у Подгорици. А школовао се са села, прелазећи свакога дана пјешке око шеснаест километара, често по киши и мећави. Послије завршене гимназије и он је, наразно, о своме руху и круху, отишао на Правни факултет у Београд. Биједну корицу хљеба је избијао келнеришући у студентској мензи, а спремајући богаташке ђаке, носећи млијеко и растоварујући вагоне на жељезничкој станици, напавирчио би коју цркавицу да плати кревет у подруму неке од богаташких кућа и купи парче одјеће и обуће, што би му више служило да покрије тијело него што би могло одољети београдској кошави и сусјежици. Такви услови Савовог живота и живота већег броја изгладњелих црногорских младића били су нека врста коморе из које су просто врцали Кохови бацили и лијепили се за плућа тих младића, које би прије или касније туберкулоза немилосрдно косила.

Послије великих демонстрација које су 27. марта 1941. године извели београдски студенти заједно с пролетаријатом, Сава се, као и многи његови другови, вратио у родни крај. Послије доласка у Пипере одмах је примљен у Партију, јер је већ као скојевац у подричкој гимназији и студент прве године Правног факултета у Београду био заслужио да га КПЈ прими у своје редове. Тај је чин извршила његова матична партијска организација, повећавајући именом још једног борца подужи општински списак пиперских комуниста, који су одавно отворили доктор Вукашин Марковић, Брацан Брацановић, Радосав Љумовић, Милан Божовић, Иван Милутиновић и многи други.

На списку од око 400 (имена бораца исписаних на споменику погинулих другова из Пипера, подигнутом на Тријепчу, уклесано је и Савово име. А погинуо је у четвртој непријатељској офанзиви, при преласку моста на Неретви, у Коњицу. У томе крвавој боји његова Прва чета Четвртог батаљона је остала без свога политичког комесара Сава, без командира Зарије Вујошевића и без још неколико прекаљених бораца. Непријатељски ров у подножју Златара, код саме школе на лијевој обали Неретве у Коњицу, претворен је у заједничку њихову раку.

Саво Поповић је, у ствари, био четврта постава четних комесара Четвртог батаљона од његовог формирања, а погинуо је часно и храбро, као прави црвени комесар.

*

Онога часа када је Партија демонстрацијама 27. марта 1941. јасгао наговестила да ће се бескомпромисно борити против фашизације земље, Ђоко Маркуш, син староварошког пекара, напустио је клупу седмог разреда подгоричке гимназије и придружио се, с већином овојих другова, радницима са Драча и Тећије и Омладини из околних села.

Ђоко се и тиме определио за борбу, не гледајући само на себе и своју судбину. Судбина других, његових вршњака и другова из школских клупа, с фудбалских игралишта, с морачких и рибничких купалишта, с околних поља и планина — била је и његова судбина. Раднички сига је схватио да је он као јединка дио једнога великог покрета којем је историја наложила да се жртвује за нешто ново, велико, свијетло, што је он, истина, као скојевац могао само да дочара, али што је заволио и суштински се везао за те идеале. Када је 13. јула плануо устанак, за Ђока више није било

никакве препреке што би му се испријечила да се не растане с родитељима, који су остали да се варакају како знају и умију с талијанским војницима по подгоричким сокацима. Тога се тренутка није ни сјетио оног пријатног мириса печенога хљеба који је свакодневно удисао помажући оцу у пекари. И добар оброк, и удобан кревет, и младалачку јуршаву за лоптом, и све друге угодности замијенио је нечим много јачим и евјетлијим. Мислио је на слободу, на народ, на своје другове, на неправде и положај подгоричке сиротиње. И тиме је доказао да су његова евијест и сазнање били јачи од његовог, за подгоричке прилике, доброг материјалног положаја. Он, истина, у својим годинама није имао нека шира општа знања, али је, као и готово сви омладинци онога доба, брже сазријевао, на шта су их приморавале најразличније околности, а тешкоће понајприје.

Још прије формирања Пете бригаде, док смо у саставу одреда ратовали по црногорским гудурама, Ђоко се ослободио оних краткотрајних, пролазних почетних криза с којима се сваки омладинац из града неминовно морао срести, и то онога тренутка када би се спотакао о шиљати и као сабља оштри камен беспућа, када би се сусрео са стварношћу мрклих ноћи у којима се ишло више по осјећају него што су очи поматале, када би га сурсква стварност најјерала да се покрива шушњем и тако издржава мразеве тешке зиме. .. То је Ђоко прошло и прије него друге, па се с почетка истакао храброшћу као борац. Био је, иначе, тако повучен и тих да се скоро није примјећивао. Говорио је тако мало да су се његови другови чудили и питали да он, можда, за нечим не пати тако дубоко, или је такав по карактеру. Међутим, баш с таквим својим особинама Ђоко је био један од оних омладинаца који су дјелима показивали ко су и какви су. Истина, такви су људи и у борби неминовно морали улагати напор да дјелима докажу оно што нијесу могли или хтјели доказивати ријечима. Као такав, Ђоко је без говора, без гунђања извршавао све задатке. Говорио је само када би захтијевао да му се неки задатак потање објасни и када би рапортирао о извршењу задатка. С друге стране, колико је био на језику изузетно рационалан, толико је у акцијама био тако издашан да је то било право чудо. Отуда нам није требало много времена па да га ови ми његови тадашњи друшви заволимо.

Високо цијенећи те Ђокове особине, ми га ниједног тренутка нијесмо беспошtedно ангажовали, како се то понекад чинило с другима, нарочито у оним случајевима када је код појединаца требало исправити неке карактерне или друге

слабости. Са Ђоком није требало тако радити. Он је одмах био „прочитан“ иако је врло мало говорио. Он се испољило кроз храброст «а борбеној линији, кроз смисао за другарство и жељу да помогне другу, кроз озбиљност да схвати и изврши сваки задатак, једном ријечју — кроз све оно што је красило ондашње најбоље скојевце.

У вријеме формирања наше бригаде Ђоко је био помоћник пушкомитраљесца, а одмах потом постао је пушкомитраљезац. При том нам је било веома жао да његов крхки млади организам оптерећујемо ношењем „и пушкомитраљеза и муниције, али се нијесмо могли одупријети сталном његовом инсистирању да буде пушкомитраљезац. Учинили смо му по вољи.

Чудна је то била спрега и снага када се сједине двије ватре: храбар и вјешт пушкомитраљезац скојевац и исправан пушкомитраљез. То више нијесу била два тијела — једно живо и друго мртво. То је постајао јединствен организам, догле и толико еједињен да им куца једно срце, води их један пар очију, грије их исти животни огањ. То сједињавање чини да имају и један исти циљ: убити што више непријатељских војника и тако прокрчити својим огњем и вољом пут друговима, саборцима, својој јединици. Ђоко је од првога дана само тако и другоао са својим пушкомитраљезом. Пушкомитраљез је, опет, враћао Ђоку истом мјером — својом пјесмом коју је Ђоко подешавао према ситуацији, према расположењу. За све вријеме наших заједничких похода нијесмо доживјели да Ђоко и његов пушкомитраљез затаје, да се на само њима разумљив начин један другоме не радују и не осмјехују, да у тузи заједно не тугују. Само ту, за нишаном, Ђоко је знао бити разговорљивији од многих других. То више не би били обични разговори, него пјесме раздраганих момака када им дјевојке лете у сусрет. Његов је глас тада био јак, он је одзвањао као канонада, циктао као сврдло кад се у челик зарије. Тада је Ђоко зрачно комесарским оптимизмом.

И Ђоко и његов пушкомитраљез су погинули ненадно, заједно и с ускликом који су једино они један другоме могли упутити. Последње њихове ријечи биле су улућене Партији, Титу, Скоју, Црвеној армији. Њих двојица — Ђоко и његов пушкомитраљез — остали су на литицама стрмога Вележа, на вјечитој стражи. Тај њихов завршетак је био трагичан. Танком поледицом обложене стрме литице Вележа нијесу им пружиле руку спаса. Р у суноврату погибоше. Неретва, Кљуни и двапут Невесиње били су пос-

љедње њихове битке. Иван Ускоковић, радник и замјеник политичког комесара Четвртог батаљона, Бранка Дедовић, студент и члан КПЈ, Радован Ђ. Марковић, предратни комуниста и отац петоро дјеце, и Ђоко Маркуш, пушкомитраљезац и члан КПЈ, — остадоше, као по догозору, у неколико дана да вјечно чувају Вележ и Невесиње, јуришајући с истим онаквим жаром с којим би јуришали за ослобођење родне своје Подгорице.

Тих дана је штаб бригаде добио од Врховног штаба депешу којом се наређује да се бригада клони даљих борби до попуне по доласку у Црну Гору. ЈБуте битке које је водила од Јајца до Невесиња уграбиле су цвијет њених бораца, тако да их је до надомак Црне Горе стигло једва три стотине. Сада је бригаду требало поштедјети већих опасности и сачувати преостали дио њених ратника, а то је значило да наше амбиције морамо свести на реалнију мјеру. И заиста, све до борби на Плани и Јаворку бригада је имала само неколико мањих окршаја. Као да је хтјела да у неком нијемом интервалу ухвати дах и ублажи тугу за својим изгубљеним борбеним језгром, за Ђоком Маркушом и друговима, и да, у исто вријеме, прибере снаге како би, попуњена новим борцима, била спремна за нове окршаје.

*

Чедо Милутиновић је рано сазрио. Браћа и сестра који су били комунисти, а и околина — она у школи и она у селу Вељем Брду, одакле је овакога дана пјешачио до школе у Подгорици, — утицали су на Чеду и у том смислу да је прерано сазнао многе путеве живота, много раније и шире него што су о томе говорили учбеници седмог разреда гимназије. У седамнаестој години живота оставио је књигу, отишао у револуцију и поред свога имена је отада уписивао право занимање — борац револуције, скојевац.

Младићи какав је био Чедо нијесу имали ни времена ни стрпљења да се баве некаквим етапним развојем револуције, иако су револуцију добро разумјели. Врела крв која је текла кроз њихове комунистичке жиле давала им је за право да буду такви. Комунистима и скојевцима, међу којима је био и Чедо, било је јаоно, нарочито пошто је друг Тито формирао Прву пролетерску бригаду, да ће сјутрашњица бити онаква какву народна омладина на својим плетивима изнесе. И због тога су за то „сјутра“ Чедо и његови другови ратовали страсно, као очврсли војници револуције.

За тај сјутрашњи живот нијесу жалили свој живот, макар да су тек били загазили у њега.

Чедо је био и пушкомитраљезац, и бомбаш, и стражар на мртој стражи, и извиђач у претходници. И увијек — добровољац. Стизао је свуда тамо гдје је стизао Четврти батаљон Пете пролетерске. И свугдје је био с друговима. На Трескавици у борби с четницима; на Игману и Забрђу у борби с Нијемцима; на Грачаници и Бугојну у борби с усташама и Нијемцима; у четвртој офанзиви — у борби са свим и свакаквим непријатељима. Првога маја 1943. године Чедо и њешви другови су на Јаворку код Никшића одржали лекцију из вјештине ратовања чувеном талијанском команданту Ђопу.

Тек што је ступио на тло својих родних Пипера, у окршају с истуреним одредима талијавског пука стационираног на Биочу, Чедо је био тешко рањен. Погодио га је непријатељски пушкомитраљезац. Није имао среће да са нама осталима подијели радост побједи тога дана. Одатле па до Сутјеске за Чедо и све рањенике ваступа права голгота. Тај пут и та офанзива били су тежи од свих осталих заједно. Тај је пут био пут страве и ужаса. На том лугу, у најсудбоновијој бици нашег вароднослободилачког рата, када се радило о биги или не бити, погинуо је и Чедо Милутиновић. Погинуо је с друговима, с јунацима, и то часно за извјесније „сјутра“. Сутјеска, гдје је Чедо остао на вјечном починку с хиљадама других, и његов је споменик. И у том најкритичнијем тренутку нашег ослободилачког рата и револуције Чедо је до посљедњег даха остао вјеран Партији и своме команданту Сави.

*

Љубо Вујадивовић је био наочит момак тридесетих година, висока раста, плећат, крупних костију. Просто га је милина била погледати онако наочита. Његову главу као да је стварао неки вајар који је за узор узео тип правцатог Динарца. Истурене јабучне кости, дубоке очне дупље, високо чело. Газио је тако темељно и круто да се човјеку чинило да би се на њега могло ослонити читаво брдо. Изнад свега је имао тако дуге бркове као да је хтио дочарати јунаке из народних пјесама, које је тако страствено читао за дугих зимских ноћи, лежећи поред ватре.

Био је то човјек који је привлачио пажњу свих нас, нарочито по свом изузетном складу. Истина, тешки сељачки

живот у његовим Вражегрмцима оставио је дубоке трагове на Љубовом лицу, али је он, ипак, међу првима запажен, и то и у јединици и свуда куда смо пролазили. Но Љубо није био запажен само по спољашњости. Напротив, и карактерне су особине његове биле у потпуном складу с његовом спољашњошћу. За све вријеме нашег кратког друговања Љубо није промијенио начин говора, није убрзао покрет, није се залетио да нешто каже па да се касније покаје. Све је код њега било у једном темпу, у истом ритму. По томе није био налик на Динарца и због тога га, можда, жустрији и динамичнији другови понекад нијесу могли да схвате. Чак су се и љутили на њега. Међутим, за то нијесу имали разлога, јер је Љубо стигао свугдје гдје је требало, увијек у прави час и на право мјесто.

Са сељацима се Љубо знао изврсно опходити. Он их је најбоље разумијевао, јер су били истога поријекла и занимања. Гдје год бисмо стигли, он би се са свима спријатељио и свуда иза себе оставио пријатеља, што је и нама осталима кадшто користило. Сјећам се да сам баш захваљујући Љубу бар два пута појео добар качамак, и то у оним гладним данима када смо биваковали у Полочу. Јер он је оваку част несебично дијелио.

Од коњичкога карабина, старог гасера и двије бомбе Љубо се никада није раздвајао. У борби би, обично, ухватио неку бусију, одакле га није било лако покренути. Најчешће му није требало ништа ни говорити. Он сам је најбоље знао како у којој прилици треба поступити, ма било посриједи наступање или одступање.

Када смо добили наређење за покрет од Врбнице према Прозору, веселио се као дијете. Није могао без нових окршаја, без борбе. Као да је предосјећао да ће и окршаја и борби на том пробоју бити и напретек, и то још каквих и с каквим непријатељем.

Стигли смо у шуме Трескавице. Трећа чета је била на зачељу. Заштитница се кретала лепезасто. Тако је наредио наш командант Милован Шарановић. Наједанпут је настао застој. Колона се јако згуснула. Руководиоци се ускомешали. На то се група најстаријих руководиоца шћућурила међу неким буквама и почела нешто вијећати. Не потраја дуго, а Милован као разјарени рис повика: „Јуриш, за мнош!“ Били смо опкољени од јаких четничких снага. Јуришом смо се пробали.

Ето, ту, у том пробоју, погођен је сељак из Вражегрмаца Љубо Вујадиновић. Остао је загрљен са студентом из

Подгорице Пером Раичковићем. Ту је остало још седам другова из Треће чете. Да смо некако могли ЈБуба питати пред саму његову смрт шта му је најжалије, сигуран сам да би одговорио: „Најжалије ми је што не погубих од правих војника, Нијемаца, него од четничких изрода, од овога друштвенога талоба“. Тако је он често говорио и о једнима и о друшма.

Но свеједно — када је тако морало бити. А међу нама, Љубовим друговима, говорило -се: „Што је Трескавица међу планинама, то је био Љубо међу друговима, међу људима“. Па нека у Трескавици с миром и почива.

Букалица МИЈУТИНОВИЋ БЕДО

РЕВОЛУЦИОНАРНИ ПЈЕСНИК И БОРАЦ ВУКИЋ ГОШОВИЋ

У СИРОМАШНОЈ сељачкој породици на Кржањи у Кучима, постојбини Марка Миљанова, Вукић Гошовић је од раног дјетињства осјетио ове тегобе и немаштину мукотрпног сељачког живота. Мада је основну школу завршио с одличним успјехом, показујући надареност и особиту склоност за учење, био је приморан да остане у селу и да као надничар зарађује средства за живот. Жељан знања, он већи дио зараде одваја за набавку књига из многих друштвених области, поглавито марксистичке литературе. Присни друг и неуморни читалац не само књига из 'своје библиотеке, Гошовић доста рано спознаје узроке друштвене биједи и људских патњи. То га опредјељује за борбу коју води радничка класа за своја права.

Такво Вукићево опредјељење још више подстичу његови блиски рођаци: брат од стрица Стеван Гошовић, члан КПЈ од њеног осниваша и блиски сарадник Јована Томашевића, оснивача КПЈ за Црну Гору, те Велжо и Гојко Гошовић и остала браћа од стричева ноја су готово сва била организована у КПЈ или Сноју.

Вукић Гошовић није био само младић који је неуморним читањем ширио круг својих сазнања и учвршћивао се у марксистичкој идеологији, већ је стално настојао и да књиге из његове библиотеке прочита што више људи и да сазнања до којих је он читајући долазио пренеси на читаву околину. Активношћу која се није заустављала на просветарству, већ се огледала у конкретним друштвено-политичким акцијама (дискусијама на сеооким сијелима, извођењу скечева које је сам припремао, паљењем ватара по околним брдима уочи радничког празника Првог маја, дана октобарске револуције итд.), он рано за себе скреће пажњу полиције. Но Вукића то не плаши и не спречава да се у свакој демонстрацији нађе у Подгорици, у првим радничким редо-

вима и у свих погребним поворкама комунистичким трибу-
нима (Спасој у Рапоповићу, Илији Милачићу, Станку Дра-
гојевићу и другима). Као окојевски активист, Вукић, преу-
зима од Васа Златичанина пропагандни материјал и расту-
ра га по Кучима.

Захваљујући таквој својој активности и привржености
радничком покрету, Вукић Гошовић почетком 1935. постаје
члан КПЈ. Непосредно после тога он учествује у крва-
вим демонстрацијама у Подгорици, у којима је режимског
провокатора што је покушао да оружаном акцијом онемо-
гући говорника Раја Бешића убио у самоодбрани радник
Љубо Радуловић. За вријеме тих демонстрација и Вукић
је био ухађен.

Чим је изашао из затвора наставио је своју револуцио-
нарну активност: у кампањи пред петомјесечне изборе Вукић
је неуморни агитатор за Удружену опозицију и за канди-
дата Партије; за вријеме демонстрација поводом доласка
председника владе Милана Стојадиновића Вукић је нај-
грлатији у узивању антирежимских ларола, те је у су-
нобима с полицијом, војском и жандармеријом био поври-
еђен и ухађен; уочи крвавих белведерских догађаја сре-
дином 1936. Вукић растура прогласе Покрајинског комитета
КПЈ за Црну Гору, а затим с трупом другова из Куча хита
за Белведер, гдје налази на ужасне призоре полицијског
крвопролића над голоруким народом; из затвора у који је,
лакше повријеђен, Вукић хита за Комове, да заједно са са-
борцем Анашијем Магајловићем организује демонстрације;
послије тога се склања у Метохију, али га полиција и тамо
налази, хапси у Пећи и протјерује у родно мјесто.

Почетком 1937. Вукић с групом комуниста из Куча као
доброволац за Шпанију стиже до приморског мјеста Чања.
Али ту полиција открива читаву групу. Црногорске добро-
вољце опкољава јака жандармерија и од двјеста доброво-
љаца хапси толовину, у којој је био и Вукић Гошовић. По-
слије близу мјесец дана затвора, саслушавања и мучења
спроведен је у Подгорицу, а затим протјеран у завичајну
Кржању. Ту он, заједно с Ананијем Магајловићем, који ће
у рату бити дунак Прве пролетерске бригаде, неуморно ради
на подизању свог краја и организовању „Селачког брат-
ства“. Вукић у Кржањи оснива читаоницу, покреће разне
течајеве, организује спортска друштва, позоришну групу.
С представља социјалне садржине (Цанкаревим „Слугом
Јернејем“ и Кокићевим „Јазавцем пред судом“), с познатим

социјалистичким пјесмама и радничким корачницама, које изводи рецитативни хор, и с „Врапцем“, у којем Вукић Гошовић или Ананије Манојловић, оба даровита млада пјесника, изврћу подсмјеху и руглу све негативне стране система, кржањска позоришна група је наступала по читавим Кучима снажно утичући на масе.

Вукић се неуморно ангажује и на стварању сељачке задружне организације „Сељачка самопомоћ“, формиране по инструкцијама Покрајинског комитета са задатком да се што више помогне осиромашеном сељаштву. Он и Ананије Манојловић, који су били револуционарно језгро Кржање, организују омладинске излете, вечерња сијела, читалачке и васпитне групе, на којима са скојевским активистима Кржање проучавају партијски и конгресни материјал, партијске директиве и одлуке Коминтерне, Историју СКП(б), Сешла, Комунистички манифест, процес Димитрову.

Године 1940, приликом формирања војних радних логора, Вукића позивају на војну вјежбу, а одатле ш упућују у логор у Смедеревској Паланци, у којем остаје све до марта 1941. Из неколико сачуваних рукописа његових пјесама из временаведеног у концентрационом логору лако се да закључити да је заточеништво још више подстакло његов револуционарни бунт, а из сваке реченице његових „врабаца“, које је читао на окуповима логораша, избија осуда система монархофашистичке диктатуре која је водила ка фашизирању земље.

У априлском рату је добровољцу Вукићу Гошовићу, компромитованом комунисти, ускраћено право да брани земљу. Али када је она окупирана, Вукић организује комунисте, скојевце, омладину и читав народ да прикупљају и скривају оружје, захтијева и обезбјеђује да се сви одрасли мушкарци с територије Кржање снабдију пушкама, а после Мајског савјетовања КПЈ у Загребу укључује се у војне припреме Партије за оружани устанак.

Око револуционарног језгра Кржање, које чине Вукић Гошовић, Ананије Манојловић, Мојсије Митровић, Милош Радосављевић и други активисти, окупља се све што је антифашистички и револуционарно раположено. У Кржањи се, прије него игдје у Црној Гори, већ средином маја од чланова Партије и Скоја стварају ударне групе.

У устанку 1941. Кржања има своју чету. Један од њених стваралаца је и њен први политички комесар Вукић Гошовић. Кућа Гошовићева постаје стјечиште и средиште

партијских руководства која се селе из Подгорице и других окупираних мјеста. У Партији члан Мјесног, а затим и Среског комитета, у устаничкој војсци час као вођа ударне групе, а час као политички комесар ударне чете, Вукић стиже с једног краја Куча на други, те од Куча и Пипера, на чијој је територији било сједиште Главне команде устаничких снага, до Братоножића и Лијеве Ријеке. У оставу партизанског батаљона „Марко Миљанов“ Вукић учествује и у познатој акцији на Јелином дубу 18. октобра, када је, у знак одмазде за паљевину револуционарног Лутова од фашистичког окупатора, уништена талијанска моторизована колона.

У саставу тог батаљона Вукић Гошовић учествује 19, 20. и 21. октобра и у тешким борбама против Талијана, који су у два маха, ради одмазде за свој пораз на Јелином дубу, наоружани с великим снагама од Биоча према територији Куча, Загреде и Убалца. У оба ова напада ратнички Кучи су листови шлели с партизанским батаљоном „Марко Миљанов“, којим је командовао комунистички првак Рашко Павићевић, а комесар му био Драгиша Ивановић. Чети Кривољана, која је оба пута нанијела агресору тешке губитке, политички комесар је био Вукић Гошовић.

Крајем 1941. дио бораца из Кржање ушао је у састав Црногорског националног одреда ради борби у Санџаку. После пораза у пљеваљској бици, они улазе у састав Прве пролетерске бригаде. Други дио бораца из Кржање ушао је у састав одреда „Радомир Митровић“ и под командом Баја Секулића, члана Главног штаба, водио борбу у Васојевцима. И Вукић Гошовић је био борац тог одреда и с њим учествовао у тешким борбама против четника око Матешева, Бара Краљских и Колашина.

Када су пред налетом окупаторских дивизија и квислиншких формација црногорски партизани напустили Црну Гору, Гошовић се по задатку Партије и Главног штаба враћа на окупирану територију Куча. Он наставља тешку борбу у непријатељевој позадини. Почетком марта 1942. с групом од 20 партизана у завичајној Кржањи дочекује преко 300 наоружаних четника и борбом их спречава да уђу у Кржању. Мјесец дана касније јака четничка група опкољава Вукићеву кућу, у којој су поред њега били и позадински партијски радници Јагош Усноковић, Раде Прелевић и Милош Радосавић. Вукић је са друговима натјерао четнике да одступе. Убрзо после тога, када је ишао по партијском задатку за Пипере, упао је у четничку засједу код Биоча.

Под јаком стражом спроведен је у четничку команду на Орахову. Док оу га спроводили за злогласни четнички затвор у Колашину, успио је да побјегне.

Наставио је активни позадински рад. Али због недовољне будности и претјеране самоувјерености, опет је упао у четничку засједу, којом га разоружава и везаног спроводи за четничку команду у Орахову. Послије десет дана мучења спроводе га у Подгорицу и предају окупаторским властима и четничком суду. Осуђен на смрт, Букић Гошовић је у злогласном забјелоком затвору у Подгорици, стално очекујући да буде прозван и изведен на стријељање, провео све до средине маја.

Тада је, 15. и 16. маја, Група ударних батаљона Четврте и Пете пролетерске бригаде, под командом Ника Стругара и Драгише Ивановића, до ногу потукла један талијански батаљон и заробила комплетан штаб пука. Приликом размјене заробљених Талијана за наше заточене другове, међу бившим партизавима који су се нашли на слободи био је и Вукић Гошовић. Доопио је у борбени строј Пете пролетерске бригаде. Мјесец дана касније пао је на Сутјесци као политички комесар бригадне батерије. Остали су рукописи његових револуционарних пјесама.

*Један надничар копа
на њиви господарског соја
која је попила много
радничке крви и зноја ...*

— пјевао је он ордито у пјесми „Подне“.

Да би се у пјесми „Новембар“ доста сјетно загледао у свијет око себе:

*У селу људи сањаре
оће л' кад сунце да уђе
у њине влажне камаре
препуне влаге и буђе.*

*И док им срџба превире
на свиреп систем што влада,
јесењи дан умире,
последње лишће опада.*

Међутим, године ратне су тек вријеме његовог, вукићевског, правог епоког стиха. Тада је настала и његова најпјеванија пјесма:

*'Ајд' напријед, Коминтерна,
Црна ти је Гора вјерна!..*

Бранко КРКЕЉИЋ

ПЕТАР ЛАЗАРЕВ ЈОВАНОВИЋ

ПЕТАР Лазарев Јовановић, из села Јовановића, бивше општине паазковићке (Даниловград), завршио је свој млади живот негдје у кањону Сутјеске јуна 1943. Имао је тада нешто мало ^више од 22 године. Није стигао ни да заволи дјевојку, ни да се обрадује животу, еи да се докраја формира као личност. Једино је стигао да млад, здрав, храбар и поносит погине за побједу револуције.

За тај се чин спремао Петар Л. Јовановић од раног дјетинства и ране младости. У очевој кући научио се трпљењу и поносу, родољубљу и скромности, а када га је у своје редове уврстила скојевска организација и Комунистичка партија Југославије, научио се да одлучно служи револуцији и да јој се преда без резерве.

То је учио и научио још као гимназијалац подгоричке гимназије. У сунобима с љотићевцима и другим режимлијама знао се потући као прави млади скојевац. Један ожиљак на руци носио је као успомену на окршаје такве врсте.

У јесен 1939. постао је члан Скоја, а у јесен 1941. примљен је у редове КПЈ. Баш у оно вријеме када је и требало полагати најтежи испит из револуције, из патриотизма, из оданости својој земљи и народу, из љубави за слободу.

Добио је тада сасвим одређен задатак: да уз помоћ омладине на терену Павковића прикупља оружје и муницију. Он је то чинио веома савјеоно.

За вријеме устанка, јула 1941, истакао се храброшћу. Личним примјером је дјеловао на омладину, којој је и сам припадао и с којом је партијеки радио.

Када је наступила осека устанка, Петар се ни за тренутак није деморалисао. На Јелином дубу, у борби у којој је тако убојито засјало оружје црногорских устаника, био је у чети изабраних. А приликом одласка Павковићког вода у напад на Пљевља, крајем новембра 1941, пријавио се био

као добровољац и Петар. Партијска организација Павковића одлучила је супротно његовој вољи — као одважног омладинца оставила га је да ради на терену. Петар Јовановић је то повјерење оправдао.

Крајем марта 1942, када оу четници овладали готово читавом територијом Бјелопавлића, Петар је био у партизанској чети која је оперисала у Жупи никитићкој, Крнову и Пиви, међу оним малобројним прекаљеним партизанским борцима који гајесу знали за узмак.

Приликом повлачења главних партизанских онага из Црне Горе, Петар се по наређењу партијског руководства у саставу једне веће партизанске групе вратио на терен Павковића и Петрушиновића — да ради у непријатељевој позадини. Послије неколико успјешних акција група је добила задатак да се повуче у илегалност. За Петра и његову породицу, баш као и за све родољубе Црне Горе, настају веома тешки дани. Четници егално трагају за Петровим скровиштем и упиру све силе да раскину везе између илегалних партизанских група.

А Петар је мијењао базе и склоништа, једне везе напуштао и прихватао друге и на сваки начин настојао да непријатеља превари и упути погрешним путем. Налазио се тамо гдје ни у сну непријатељ не би снивао. Одржавао је везу само с оданим присталицама НОБ-а, а упућивао пријетње онима који су били на супротној страни.

Ипак, није могао свим душманима да смрси конце. Једног јутра фебруара 1943. опколили су га четници у изби ЈТуче Ђокова Јовановића у Моорима, у скривеном бункеру, који је требало да му послужи само за љуту невољу. Сем оних који су били задужени да му дотурају по залогај хљеба и шољицу варенике, у том часу ни сви укућани Луке Ђокова нијесу знали да је Петар у изби.

Ни та на изглед безизлазна ситуација није збунила ни деморалисала одважног борца. У одсудном тренутку искочио је из свог склоништа и с јагњетом у руци, да би се заштитио, прескочио преко високог зида, искористио тренутну збуњеност непријатеља, пронашао брешу у обручу и брзо претрчао опасни простор. Четници су успјели једино да га испрате почасним плотуном, од којег су се сви Павковићи разбудили.

За свега неколико слиједећих минута Петар је здрав и читав умакао преко Дугог Лаза ка Сретњи, гдје су га прихватили партијски другови и симпатизери. Они су му брзо прибавили пушку, опанке, гуњину, докољене и све што је

био приморан да остави у јазбини како би спасао голи живот. Четницима је, посрамљеним, остало да учине оно што су, обично, чинили када би им права жртва умакла — ухапсили су породицу Петровог брата Луке Ђокова и још неке фамилије у које су сумњали да су партизански јатаци.

Побједник из тог окршаја Петар Лазаревић наставио је борбу у тешким условима илешле. Почетком маја 1943, ускоро после борбе на Јаворку, искусни илегалцац Петар Л. Јовановић дисао је пуним плућима. Улио је овоју младачку снагу у борбене редове прослављене Пете црногорске пролетерске бригаде. И у једном од оних великих даноноћних бојева које је бригада водила од Никшића — преко Сињајевине, Дурмитора и Бољујака — до Крекова и Тјентишта, у бици на Сутјесци, пао је и Петар Л. Јовановић.

Душан и Радивоје ЈОВАНОВИЋ

БРАЋА ЗЛАТИЧАНИН

БРАЋА Златичанин, Милан и Васо, два су свијетла револуционарна имена међу прекаљеним подгоричким борцима за стварање новог друштва. Они су издаци „црвеног града“ из оног његовог доба између два рата када је био жариште борбе и револуционарно језгро Црне Горе.

*

Милан Златичанин је био члан КПЈ од 1926. Као члан Окружног комитета Скоја за Подгорицу ухапшен је 1929. и десет година је провео на робији у Марибору, Лепоглави, Митровици и Нишу. Главни докази за његову „кривицу“ били су публицистички радови које је објавио у опозиционој штампи.

Овдје, примјера ради, преносимо одломак из његовог чланка „За савез радника и сељака“, који је 1928. објавио у Радном народу (број 16/1928), листу Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак, чији су сарадници били и Никола Ковачевић, Сима Марковић, др Блажо Раичевић, Станко Драгојевић, Саво Брковић и други познати црногорски партијски руководиоци.

„ . . . Већ поодавна се вију заставе на бедемима капиталистичких држава, на којима је црним словима исписано: експлоатација, пљачка и угрожавање слободе радног народа“, пише у том чланку Милан Златичанин. „Из дана у дан настаје утакмица између њих, која ће височије да истакне већ иструло катарихте те фамозне заставе и што досљедније поступити према девизи исписаној на њима . . .

Изгледа да и наши реакционарни властодршци не остају иза својих колега из других држава. Десета година је заљегла од када су се они попели на грбачу овога напаће-

ног народа, и зар за тих десет година јахања, од којег су радном народу кости нопуцале, нијесу показали довољно своју безочну пљачку, експлоатацију и угњетавање које врше над овим јадним народом?! Већ и слијепци виде и глуви чују, у овој држави, вапај гладних маоа на једној, и у исто вријеме раекошно уживање преонитих богаташа на другој страни. И та маса тражи и моли да јој се удијели кора црна хљеба, коју су они по сто пута окупали својом крвљу и знојем, да не би окапали од глади. Траже и моле за оно што оу они створили, али не помаже, јер незаситива господа не да добре воље од онога што је једном опљачкала народу...

. .. И у овијем другим крајевима широм читавог свијета дижу се радници и сељаци стварајући фронтове за борбу противу капиталиста и велепосједника и њихових влада, збацујући окове ропства . . . Па и за нас је већ крајње вријеме да увидимо прави и истински пут који води новом друштву у којем ће нестати капиталиста и њихових робова, кундака и топова, а завладати истинока 'слобода, правда и благостање рада.

. . . Зато, другови сељаци и радници, окрените леђа буржоаским партијама, које оу вас до сада варале, па сложено ступите у свој Савез радника и сељака, који води непомирљиву борбу, за своје ослобођење противу нашет заједничког класног непријатеља — капиталиста и велепосједника.“

Тако је писао радник Милан Златичанин. Какве су биле посљедице тога писања дознајемо из казивања његове мајке Милке. . .

„Жандари и полиција су између два рата“, казује нам, према забиљешкама Вере Делибашић, Милка Златичанин, мајка Миланова и Ваоова, „чеото претресали наш етан, тражили комунистичке књиге, листове и летке, и одводили моје синове у затвор. Када 'бих приликом тих полицијских претреса кришом -сину рекла: ‚Милане, оине, да ти што не пронађу?‘, он би ми хладнокрвно одговорио: ‚Нека ми, мајко, они што не подметну, а пронаћи неће ништа!‘

Мој је Милан пуштен с робије 1939, и то условно. Дошао је као тридесетогодишњи млади човјек кући, а већ је био потпуно осиредио, да га ни његове рођене сестре нијесу препознале. Када га је видјела гаред капијом моја кћи Милева, дотрчала је и рекла ми:

— Мајко, некакав сиједи човјек тражи Јова Златичанина.

Кад изађох, ја га загрлих, заплаках и рекох:

— Доне, је ли гастина да те мајка види?

А о«:

— Нека, мајко, не плачи!

Одани војник Партије одмах се укључио у револуционарни рад напредне Подгорице.

У јулоком устанку Милан је такође у Подшрици — један је од предводника ударних лрупа које су, према замисли организатора устанка, у исто вријеме кад на талијански гарНИЗ01Н крену устаничке чете шоља, имале да град сападну изнутра. А када се одустало од те акције, Милан је с више од 300 бораца напустио Подгорицу.

У Пиперском устаничком одреду, који је био под нвпосредном командом Привремене врховне команде националних трупа Црне Горе, у тешким борбама на Вељем Брду, Тријепчи и Дољанакој Главници, био је и Милан Златичанин. У акцији на Јелином дубу он је у првој борбеној линији. Ускочио је у кабину камиона и убио талијанског официра и посаду, а затим наставио да јуриша на непријатеља који је давао жилав отпор. За показано јунаштво у тој акцији штаб одреда га је писмено похвалио и наградио пиштољем талијанског официра кога је сам убио. Као борац Зетског батаљона Црногорског националноослободилачког одреда за борбе у Санцаку, он учествује и у познатој пљеваљској бици, у којој црношрски партизани трпе велике губитке и жртве од бројно и технички надмоћнијих талијанских трупа.

Пребродивши прву кризу насталу пљеваљским поразом, дијелови црногороког одреда који нијесу ушли у састав Прве пролетерске бригаде полако су се прикупљали и консолидовали. Од ших ее формира и батаљон с командантом Шпиром Мугошом. У његов састав ушла је и Подгоричко-зетска чета с командиром Ваком Ђуровићем. Један од водника у тој чети је и јунак са Јелиног дуба и Пљеваља Милан Златичанин.

Батаљон се по одлуци Врховног штаба, како то у својим сјећањима износи Бранко Нилевић, вратио на терен Санцака, оперишући између Пријепоља, Пљеваља и Бијелог Поља, али се најдуже задржао на Каменој шри. Батаљон је 'Стално водио борбе против Талијана и четника, трпећи у тим борбама, нарочито на планини Лиси и у Павином Пољу, велике губитке, али и испољавајући масовно јунаштво, издржљивост и истрајност.

О партизанском воднику Милану Златичанину, његов борац Бранко Нилевић је у својим сјећањима записао и ово:

„Милан Златичанин је био поборник увођења ‚челичне дисциплине Црвене армије‘ у наше редове. .. . Иначе Милан Златичанин је, поред народног хероја Зарије Вујошевића, оио један од најхрабријих наших бораца, управо бораца наше јединице, и увијек је први ишао у акције с Вујошевићем.“

Почетком 1942. Талијани су уз помоћ црногорских четника предузели неколико офанзива на слободну територију Црне Горе. Већ у марту 1942. Главни штаб партизанских одреда за Црну Гору, који је био у Гостиљу, доноси одлуку да се с јединицама повлачи на никшићку територију. Средином априла у Никшићкој жупи су спојени Зетски НОП-одред и одред „Вијели Павле“. У Другом батаљону тог одреда, чији су борци били из подгоричког среза, налази се и Милан Златичанин, водник у једној ударној чети. С групом бомбаша он је пошао да на јуриш заузме утврђене и јако брањене четничке положаје на Кабленој глави близу Никшића. Хтио је да се домоше врха Каблене главе, да ликвидира упориште из којег су четници и Талијани ватром контролисали партизанске положаје. Када је био на домаку пиља, бацио је бомбу на утврђен бункер и у јуришту кликнуо:

— Напријед, ударници!

Но одмах је пао. Непријатељска граната му је одијела половину главе.

Други брат Златичанин — Пуниша, кога су сви одмиле звали Васо, па је под тим именом и познат у револуционарном покрету Подгорице, био је такође велики револуционар -и борац. То је постајао уз свој шест година старијег брата Милана, у чијој је -радњи изучио бербероки занат, и уз позеатог црногороког комунисту Сергија Станића.

У вријеме када је Милан ухапшен, 1929. године, Васо је био скојевац. Његова радња, коју одмах, чим је Милан био ухапшен, сели из Даниловграда у Подгорицу, постаје стјечиште комуниста и напредних људи. У њој се примају и преносе директиве и партијски материјал. Васо 1930. подгоричка партијска организација прима у КПЈ, а почетком 1931. он постаје и члан Мјесног комитета Скоја, а нешто касније и члан Покрајинског комитета Скоја за Црну Гору, Боку и Санџак.

Септембра 1933. Васо учествује у радничким демонстрацијама против режимског збора на којем је требало да говори владин кандидат. Стигло је појачање жандармерије и почело је хапшење. Међу ухапшенима је и Васо са Сергијем Станићем, Маржом Радовићем, Перишом Вујошевићем, ЈБубом Радуловићем, Марком Поповићем и другима,

Послије издржане казне од шест мјесеци затвора Васо се са још већим жаром бори против злочинстава монархофашистичке диктатуре. Крајем 1935. он од Блажа Јовановића прима дужност секретара Покрајинског комитета Скоја за Црну Гору, Боку и Санџак. Приликом провале до које је марта 1936. дошло у организацији КПЈ за Црну Гору, ухапшен је и секретар ПК Скоја Васо Златичанин. Одведен је у Дубровник, па у Сарајево, гдје су он и преко 250 црногорских комуниста били подвргнути најтежим мучењима.

Више од шест мјесеци је Васо био изложен свирепим методама полицијског исљеђивања и саслушавања, али није открио ниједан податак. Вратио се у завичајну Подгорицу на нове задатке.

Априла 1937. Васо носи црвени вијенац у погребној поворци комунисти Радовану Петровићу. Када је опраштајући се од покојника Војин Пејовић почео да говори о тешком положају радничке класе и о злочинствима режима, жандари су јурнули на погребну поворку, кундачећи је и мааскрирајући, а затим су на масу народа отворили и пушчану ватру. Пали су смртно погођени столар Саво Вукадиновић и сељак Мијовић из Куча, а велики је број људи теже и лакше повријеђен. Златичанин се е полицајцима и физички сукобио, због чега је био ухапшен и кажњен затвором.

Децембра те године Васо је један од оснивача подружнице бријачких радника у Подгорици, која је створена на синдикалној основи и са задатком да се избори за већа права чланства, за повећање надница, које су биле минималне, за недељни одмор и сл. Он учествује у припремама и спровођењу многих радничких штрајкова, митинга, демонстрација, којима је „црвени град“ био крџат у то вријеме. Васо је био ангажован и организовањем „Сељачког братства“ и „Сељачке самопомоћи“, организација које су имале значајну улогу у економском и културном подизању села и у гужању помоћи породицама ухапшених комуниста.

Стално је радио и у организацији „Црвене помоћи“, а у предизборној кампањи за парламентарне изборе 1938. је

своју радњу претворио у апитациони пункт партијског кандидата Блажа Јовановића, коме је чувао и глаоачку кутију на бирачком мјесту у Подгорици. Слиједеће шдине Васо је један од организатора акције за повратак шпанских добровољаца у земљу, заговорник и један од преко 3.000 Црногораца потписника апела упућеног потпредседнику југословенске владе Мачеку.

Почетком 1940. Васо Златичанин учествује у више масовних демонстрација против владине ополне политике. Ево како његову активност у својим сјећањима описује Ико Мирковић, један од активних учесника тих догађаја:

„Послије великих масовних демогастрација које је Комунистичка партија организовала у Подгорици у прољеће 1940. године, полиција је ухапсила знатан број симпатизера и чланова КПЈ. Жандари су једног дана на улици ухапсили и студента комунисту Бранка Делетића. Делетић се противио и тражио писмени налог за хапшење. Жандари то нијесу имали. Бријачки радник комунист Васо Златичанин је видио да се Делетић расправља са жандарима. Пришао је и протествовао. Жандари су се тада окомили и на Златичанина. Познавали су га као комунисту и осорно му рекли: „И ти ћеш, тице комунистичка, доћи на ред“. И доиста, полицијски агенти су свезагао Златичанина одвели у дворште затвора и почели га крвавички тући. Златичанин је одвратио једном агенту ногом у стомак, али су му ставили ћебе на главу, бацили га на земљу и немилордно тукли пендрецима, рукама, ногама и чим су прије стигли. ..

Мјесни комитет КПЈ за Подгорицу одлучио је тада да се организује масован протест против поступака над комунистом Васом Златичанином.

Полиција је наорнула на демонстранте оа овом бруталношћу: кундацима, ножевима. Тешко су рањени Милан Златичанин и Грујо Опахић, који су голим рукама хватали жандармеријске гајеве и тукли се са поживинченом солдатијом.

Послије шест недјеља затворског лијечења у болници Крушевац, Васо је стражарно спроведен у београдску Главњачу и предат злогласном Суду за заштиту државе. У оптужници тужилаштва оптужују се за учешће у демонстрацијама: Бранко Делетић, Марко Радовић, Слободан Шкерковић, Пуниша (Васо) Златичанин и други који су — како је стајало у оптужници — починили низ инкриминисаних радњи...“

Више од шест мјесеци је Васо остао у београдском затвору и на Ади Циганлији, а онда је, због недостатка доказа, најзад био ослобођен. Међутим, умјесто кући упућен је у војни радни логор у Смедеревску Паланку. У логору остаје неколико мјесеци. Пуштен је тек 4. априла 1941, два дана прије почетка рата.

Кући се вратио малаксао, изнемогао, намучен. Подгоричке комунисте затиче у великом послу: они прикупљају оружје, муницију, санитарски и други материјал и све то скривају у сигурне пунктове; организовани у припремне одреде, они изводе борбену обуку и обучавају се у руковању оружјем, организују течајеве прве помоћи итд. Васо Златичанин не налази времена за опоравак, већ се одмах даје на посао. Десна је рука свог старијег брата Милана, с којим илегално ради у окупираној Подгорици све до почетка устанка, када Милан остаје у граду, а Васо по партијском задатку одлази на територију Колапина и учествује у првим оружаном борбама. Под налетом устаничких снага тада је, у тринаестојулском устанку, ослобођен и утврђени Колашин.

Васо Златичанин је у устаничким данима и доцније био у Зетском НОП-одреду: бомбаш, диверзант, неуморни друштвено-политички радник, активист, агитатор; као специјални курир Главног штаба стигао је и до Врховног штаба, до црногорских батаљона Прве пролетерске, па опет до Црне Горе.

Приликом формирања Пете црногорске пролетерске бригаде, при њеном је штабу био и Васо Златичанин. С њом је савладао све препреке од Врбнице и Зеленгоре до Прозора. У другој половини 1942. члан Врховног штаба и Политбироа ЦК КПЈ Иван Милутиновић одредио га је за политичког комесара батаљона Команде подручја за Вихаћ, на чијој је територији био и Врховни штаб. Васо се опирао томе и захтијевао да се врати у своју пролетерску бригаду. Тек када му је организациони секретар ЦК КПЈ и члан Врховног штаба Александар Ранковић категорички наредио да преузме нову дужност, он се повиновао партијском задатку.

На посао је прионуо својски. Радио је без починка, дању и ноћу. И, док је обилазио стражарска мјеста око Врховног штаба, Васо је био тешко рањен. Рафал аутомата му је захватио груди и плућа, већ захваћена опаком болешћу. У бесвесном стању пренијет је у Централну бол-

ницу Верховног штаба. Дуго је трајало његово лијечење, неизвјесно је било његово излечење. Ипак, захваљујући бризи и залагању особља болнице, Васо је остао у животу. Када му се стање здравља колико-толико побољшало, преузео је дужност комесара ешелона рањеника Централне болнице. Било је то за вријеме четврте и пете офанзиве. А онда, јуна 1943, на поприштима Сутјеске прекинут је ратни и животни пут резолуционара Васа Златичанина.

Бранко КРКЕЉИЋ

На Вјетренику крајем 1944. — борбе с посљедњим њемачким и квислиншким јединицама на црногорском тлу

Колона Пете бригаде после протјеривања окупатора и квислинга с територије Црне Горе, на маршу од Колашина према Мојковцу — јануар 1945, температура минус 19 степени Целзијуса

*На минус 19, јануара 1945. Пета долином Таре маршује према
Бијелом Пољу*

Кроз Бијело Поље, јануара 1944. на маршу према Сарајеву

ПОСЛИЈЕ СУТЈЕСКЕ

ПРОБОЈ ПРЕМА ОЗРЕНУ

СУМРАК 13. јуна 1943. године. У Врбничким колибама се постројавамо и пребројавамо. Од пет батаљона с око хиљаду бораца Пете црногорске пролетерске бригаде присутно је свега око 120. Од тога, готово половину чине Восанци и Далматинци. Команданти, командири и политички камесари озбиљна лица и забринуто осматрају да ли ће још когји борац пристићи с бојишта. Међусобно се провјеравају да ли су тога и тога бораца или групу бораца видјели на лијевој обали Сутјеске или гдје другдје. „Требало би већ да наиђу . . . Питање је да ли су се пробили? . . . А ако су остали у животу, можда су се прикључили некој бригади, или су пак негдје залутали . . . С в и могући случајеви се разматрају.

Чекања више нема. На једној страни командни дио чете са четири до пет бораца, а мало подаље окзшљене групе бораца без старјешине очекују ново наређење. Очекују и другове од којих их је посљедњи јуриш на Сутјесци раздвојио. Многима се ни гроб неће знати. Ни једна дојучерашња команда батаљона није комплетна. Другови су погинули или рањени, а мањи број се, због прекида везе, пробија у другом правцу. И штаб бригаде је окрњен. Бригада је више нето преполовљена. Па ипак, мисли се само на настављање борбе. Бројно стање једва допушта да се формирају два батаљона

— Први и Трећи. Штаб бригаде доноси одлуку да се заноћи у Врбничким колибама, да се људство мало одмори и да се набави нешто за храну. Команда бригаде је наредила да се посљедње двије коњске раге закољу, а месо подијели изгладњелој војсци. Тако добисмо по парче сировог меса од коња нажуљаног самаром. Своје парче меса оставих у цеп, пошто га сировог нијесам могао јести, а забрањено је да се ложи ватра, јер нас могу примијетити Нијемци.

Спавати се не може, а ноћ се одужи као зла година. Дужа нам од иједне. Мисли се разапнију од устанка до да-

нас, као испрекидани филм. Колико је дивних другова пало од Пљеваља, преко Црне Горе, Херцеговине, Босанске крајине, Далмације, до Сутјеске и пете офанзиве. Сада одавде ништа не знамо о народу, о родитељима и својима најближима.

Тешке мисли обузимају човјека и још више изнуравају ионако исцрпљени организам. Као да је до зоре вјечност. Убија нас тишина, јер је она за нас необична. Наједном, у расвит, чује се ријеч „покрет“, што и не звучи као команда, већ као родитељски позив дјечи. Тај покрет нас обрадова, иако нам је таква команда већином тешко падала, нарочито када смо били уморни, а то је било најчешће. Овом приликом покрет нам је прекинуо тешке мисли. И добро је, па ма шта се на маршу догодило.

Бригадна колона крену. Сви се питамо: а гдје је маршевски циљ? На првом пропланчићу читава -се бригадна колона може лијепо видјети. Кратка је. Напријед одмиче челна патрола, газећи кроз високу и густу траву. Пријатно планинско сунце нас прати с леђа, али ми бисмо, ипак, више вољели да је облачно — да нас „роде“ и „штукe“ не уходе.

У колони сам између Воја и Каје. Питамо се да ли идемо у правцу Врховног штаба и других наших бригада. Одговарамо себи: када смо већ кренули на сјевер, сигурно ћемо у Боену, па како нам буде; тамо ће хране бити доста, а земљишни услови су идеални за ратовање.

Нашу пажњу привлаче природне љепоте Зеленгоре. Вегетација је бујна. И тек сада видимо право прољеће, које док је трајала пета офанзива, због сталних борби и покрета, нијесмо ни осјетили. Зелена трава, закићена цвјетовима сваковрсних и најљепших боја, поправља наше расположење. Ипак, све је то дивно, али ми осјећамо глад, па нас очи вуку на сријемуш и траву кисјелицу. Истрчавамо из колоне да бисмо из вртача и са ливада набрали те траве. При томе остављамо и по који струк за другове у колони иза нас. Сријемуш се у устима осјећа као лук, док киселица помало натриза једњак и желудац. Наизмјенично грицкамо час једно, час друго и тако утољавамо глад. Торбицу и цепове емо напунили резервама тих трава.

Авијација нас не прати, ваљда нам је изгубила траг. Марш се развија нормално, али непријатељеве засједе нас могу сачекати сваког часа. Везе немамо ни с ким, но правац покрета знамо.

Застанци се дају код извора заклоњених у шуми. Добро нам дође мало дужи одмор. Мучи нас глад, али о томе не

причамо да не бисмо испали слабићи. Н>у сваки од нас на свој начин савлађује. Уто дође ред и на сирову коњетину. Извадих из џепа синоћно слѣдовање, које нијесам могао појести јер ми се гадило. Мало га отресох од длака и труња. Почастих Воја и Кају, па и сам загризох. Месо жилаво, тешко се жваће, а и наше су вилице ослабиле. Журим са гутањем да не бих повратио.

Марш настављамо ноћу. Треба да прођемо поред самог Јелеча, оевијетљеног и испуњеног галамом окупаторске војске. Чује се и шкрипа кола и рзање коња. Аутомобилски мотори брује. Као да се нека њемачка ј единица припрема за покрет. Шапатам се, кроз колону, пронесе уобичајено наређење: „Тишина“, „Веза“.

Јелеч неопажени обиђосмо. На јужним падинама Јахорине сунце нас затече на одмору. Успостависмо везу с дијеловима Друге пролетерске дивизије. Посматрамо како њемачка авијација бомбардује колону Четврте пролетерске бригаде. Нас још нијесу опазили.

Интендант прикупљају нешто хране за војску. То је први оброк за посљедњих мјесец дана који се може појести на миру; непријатељ нас — бар са земље — неће узнемиравати. Поново смо ступили у додир с нашом војском, а чујемо и добру, веселу вијест: Врховни штаб је на Романији. На Јахорини се сусрећемо са збјегом, а уз то смо се окријепили храном, па и наш морал јача.

Главнина наше војске није уништена, што је добро, што нас соколи да идемо напријед. Наилазимо на срушени њемачки авион. Оборили га пролетери. Многи се борац из колоне зауставља поред авиона, загледа га кратко, а онда га гневно удари ногом у кукасти крст или елису, псујући Хитлера.

Гребен Јахорине пређосмо у касним поподневним часовима. Онда кренусмо низбрдицом, убрзано. С мраком нагло поче да се облачи. Улазимо у шуму. Јака киша брзо раскваси планинску стазу. Ноћ, шума и киша створише такву помрчину да друга испред себе у колони не видимо. Да се не би прекинула веза, свако борцу испред себе ставља на леђа парче бијелог папира, причвршћујући га испод каиша торбице. То нам служи као оријентир — да не изгубимо везу.

Око поноћи се, на згариштима колиба и кућа у долини Праче, чу команда за одмор. Киша сипа као из кабла. По-кисли смо до голе коже. Хладно нам је. Треба да се огријемо и осушимо одјећу и обућу. Пљускови кише стално нам

гасе ватру. Ноћ нам прође у сталном потпаљивању ватре. Када се раздани, почео да беремо коприве око згаришта кућа и колиба и да их кувамо у порцијама. Коприве још и не прокључаше, а чу се команда да наставимо покрет. Позади нас су, кажу, четници и усташе, па морамо просути коприве. Жао нам их је, јер ко зна када ће нам се опет пружити прилика да нешто поједемо. Размишљајући о томе, једемо их онако недокуване, не марећи што нам се уста жаре, а усне отичу.

Тамо даље се чује нека препирка. Сељак коме је син у усташама неће да прода партизану дотрајали цак који би овом послужио као каква-таква заштита од кише. Сељак се разгаламио, псујући као да му цијелу кућу однијеше. Да се не би схватило да то узима самозаљно, што је иначе строго забрањено, партизан позвао најближег друга, објаснивши му о чему је ријеч. Друг мало размисли, па „пресуди“: да партизан узме цак, а сељаку да остави двјеста лира као накнаду. Та распра и нељудски поступак сељаков привукоше моју пажњу. Застадох док се, велим, бригада не прикупи, али ми она неопажено умаче. Трагом колоне, утабаном козјом стазом, одмах наставих пут с намјером да стигнем мој Трећи батаљон. Међутим, бригада је скренула с пута и застала у шуми док се не испита да ли је комуникацију Сарајево-Вишеград посјео непријатељ.

У тежњи да се што прије прикључим својој јединици и у оној журби — не примијетих бригаду у шуми, па је прођох. Уз пут пристижем Банијце и Далматинце, изостале од својих јединица. Исцрпени су, гладни, боси, огрнути похабаном и прогорјелим талијанским ћебадима; поштапају се одломљеним гранама, полако милећи. Вуку се, посрћући од болести, умора и глади. Неки улажу и задњи дјелић снаге да би стигли своју јединицу. Ипак, понестаје им даха. Онако из хода падају на пут, лицем к земљи. Чују се њихови последњи, неразумљиви гласови . . . и крај. Подигох главу једном другу. Уста му запљуснута блатом, чело, нос и брада озлијеђени, али крви нема. Нема одакле ни да потече — усахла је. Наилазим на више таквих призора.

Бригаду никако да стигнем. Питам о њој заостале појединце, али ми нико не зна рећи да ли је прошла. С једним Крајишником, кога је задесила иста судбина, избих пред пругу Сарајево—Вишеград, и то баш у часу када блиндирано воз окрену према Вишеграду. Засједа из даљине осу два-три рафала на нас, али ми умакосмо испод вијадукта. Прикуписмо мало снаге и пожурисмо. Наиђосмо на штаб

Четврте пролетерске бригаде. Чујемо да је Пета остала иза пруге и да ће убрзо наићи. Радујемо се што смо успјешно прешли преко пруге, што је, иначе, ризично. Сачекасмо бригаду и прикључисмо јој се. Команда мог Трећег батаљона је мислила да смо негдје остали.

СТИЖЕМО НА РОМАНИЈУ. Ту су јединице Прве и Друге пролетерске дивизије. Ту је, у селу Боговићима, и Врховни штаб. Сви смо радосни што смо поново заједно с друговима из Србије, Босне, Херцеговине и Хрватске. Настављамо марш преко Романије. Село Шахбеговићи нас је лијепо примило. Један богатији сељак дао нам је два вола, двије каце сира и нешто јечмена брашна. Од тога на партизански начин припремисмо богату вечеру. То преноћиште и одмор добро нам дођоше, а и непријатељ нас поштеди од узнемиравања. Сјутрадан продужисмо даље. Немамо борби већ недељу дана. Ваљда и Швабе срећују своје јединице, врше поуну, и њима треба предах. Покрет за Олово већ није прошао без сметњи. Ту смо имали сусрет с непријатељем.

Од наше бригаде се у источну Босну пробио врло мали број другова. Преносе се гласови да Врховни штаб размишља о томе да се Пета бригада расформира. Сазнајемо да је друг Тито против тога и да је рекао да Пета, Савина бригада — има славну прошлост, да је постојала и да ће постојати. Попуниће се и биће поново славна партизанска јединица. Поносни смо на такво Титово признање и такву његову одлуку.

Убрзо је услиједио задатак да Пета бригада поруши ПРУГУ Олово—Завидовићи. Док наш Трећи батаљон руши пругу, Први батаљон води борбу с непријатељем који обезбјеђује комуникацију. И тако батаљони наизмјенично мијењају улоге: један руши, а други га обезбјеђује и води борбу с непријатељем на планинама Коњуху и Звијезди. Са шездесет ашова, пијука и ћускија, са сложним „ооо-рук“, одједном дижемо по неколико десетина метара пруге и сваљујемо је у ријеку Кривају.

Захваљујући таквим поступним и малим акцијама, уз добру храну, морал и снага нам почеше јачати. Ипак, очи су нам остале гладне, што упућенији називају психичком глађу, па се, и поред обилатог ручка, пењемо на трешње, које бјеху добро родиле. Једемо и претрпавамо стомаке. Јело нам допире до грла, а ми још једемо. Није то ни чудно — шестомјесечно гладовање за вријеме четврте и пете непријатељске офанзиве оставило је дубок траг и на физичкој кондицији и на психи. Један борац, берући трешње, у шали

добаци: „Вала, ако преживим и оженим се, те добијем кћерку, надјенућу јој име Босанка — у знак поштовања и захвалности овој лијепој земљи Босни, која нас је све спасла“.

Што се више приближавамо Завидовићима, све брже рушимо пругу, а борбе постају све жешће. Код села Свињашнице на Озрену сукобисмо се с усташама и четницима. Разбисмо их. Њихове погинуле покопасмо у једној гробници, јер су их оставили приликом повлачења. Сјутрадан дођоше очеви погинулих из околних села. Негодују због тога што смо заједно сахранили Србе и Муслимане. Политички комесар бригаде Драгиша Ивановић вели им: „Када су се заједнички борили против нас — онда нека и у гробници буду заједно!“

Не завршисмо са гоњењем непријатеља, а њему пристиже појачање. Наш Трећи батаљон, с око 50 бораца, држи око осам километара фронта на Озрену. Само четири до пет бораца добили су задатак да бране једну косу или чуку. Тако смо командант и комесар батаљона и ја и један курир држали положај на голој чуки готово два часа. Трећи јуриш једне непријатељске чете не могасмо одбити. Командант донесе одлуку да се повучемо. Ухвати ме за руку и одгурну низ стрмину, говорећи: „Не мораш бар ти да погинеш“. Помислих: па мој живот није вреднији од живота осталих. Сјурили смо се низа страну. У том тренутку комесар батаљона Мишо Радуловић би рањен у ногу. Наизмјенично му помажемо при ходању, у исто вријеме бранећи одступницу.

Батаљон се под борбом повукао, средио и заузео нове положаје. Борба се преноси с десне обале Криваје на лијеву, па опет на десну. На крају смо успјели да одржимо положај на домаку Маглаја и Завидовића. Ту су, између ријека Спрече и Криваје, биле јединице Друге пролетерске, Четврте црногорске и Друге далматинске бригаде. Створена је већа слободна територија. Почињемо редовни партијски, политички, културно-просвјетни и војнички живот и рад. Оснивају се и санитарски течајеви.

Свечано смо прославили 7. и 13. јул. На нашој бригадној приредби 13. јула био је и Моша Пијаде. Наступају глумци из културне екипе Врховног штаба и борци бригаде. Ређају се рецитације, скечеви и пјесме. Наш друг Војо, вазда оран за пјесму, осјећајно и заноно отпјева ону нашу омиљену: „Пушко моја и торбо ти“, коју је испјевао Пуниша Перовић. Затим поведоше црногорско оро. У колу се

ређају парови — Црногорци, Крајишници и Далматинци. Упадају у игру и по тројица, четворица, што изазива смијех код осталих. Уто се зачу пјесма: „Свако игра помало, чича Јанко нимало“. На тај изазов, у коло ускочи и Моша, ширећи руке и машући њима, опонашајући игру Црногораца. Наста опште весеље. Врхунац свега настаде када поче плотун из пушака и аутомата — по црногорском обичају. Та ријетко успјела приредба се заврши спонтаним одушевљењем. Са тог весеља смо отишли право на положај — да смијенимо друге наше јединице.

Сазнајемо да ће уокоро услиједити нови марш, и то за Црну Гору, чему се већина нас радује. Врховни штаб предвиђа скору капитулацију Италије, па треба да се нађемо у свом родном крају да би смо разоружали тамошњу талијанску војску и да бисмо попунили наше нове јединице новим борцима. Прва далматинска и Прва пролетерска бригада су такође добиле задатак да маршују према Далмацији, односно Сплиту — с истим циљем.

Непун мјесец дана послје тога, баш на путу за Црну Гору, затече нас вијест о капитулацији Италије. Весело и журно настављамо покрет правцем Фоча—Сутјеска—Равно—Казанци—Билећа—Вилуси. Уз пут наилазимо на летке у којима Нијемци позивају народ Црне Горе да заједно с њемачком оружаном силом окрену оружје против талијанске војске која је окупирала Црну Гору. Борци се томе смију.

Иван АСАНОВИЋ

С РАЂЕНИМ ВОЈОМ БОЉЕВИЋЕМ ДО ШЕХОВИЋА

УМОРНИ и испрљени стигли емо близу ријеке Сутјеске. Већ се приближавала ноћ, а тиме и одлучни јуриш за пробој обруча којим нас је стезао непријатељ, у неравноправној борби коју је водила Трећа дивизија 13. јуна 1943. године.

На осматрачници се, као и увијек у најтежој ситуацији, налазио командант Треће дивизије Сава Ковачевић. Са двогледом у руци посматрао је непријатељску колону, натоварену ратним материјалом, која се кретала долином Сутјеске. Удаљена је била неких хиљаду метара ваздушне линије, а кретала се врло споро, те Сава с тугом неком рече:

— Дobar би овај плијен био за нас.

Сакупљени батаљони су се у први сумрак почели спуштати низ беспутице ка набујалој и хладној Сутјесци. Ударало се о камен, дрво, падао је друг на друга на тој низбрдици, клизавом терену, по помрчини. Ова ноћ није нам била наклоњена.

С доласком на обалу створила се нова препрека пред нама: како прећи надошлу, брзу, хладну ријеку. Рјешења другог није било — Сутјеока се мора прећи. Хвата се друг за друга, посрће, пада се, а нико ни ријечи не изговара. Уз велике напоре, ријека се прелази. Вода се низ нас циједи, али одмора нема, мора се даље. Мислимо, сада је све прошло што је било тешко, али муке и невоље и даље наилазе. По земљи испреплетана телефонска жица која нам се мота око ногу, омета ходање, па по мраку хваташ кабал, тражиш камен, каменом о камен кидамо кабал, тако да га се ослобађамо. Цијелу ноћ путовасмо мислећи да смо отишли далеко, али када је дошла зора, видјели смо да нијесмо одмакли много од обале гдје смо синоћ прешли, неких двеста-триста метара. Са зором долази и ново искушење, битка за живот или смрт. Наилазимо на засједе, у бункере уко-

пане Нијемце, у шахматском поретку. Сипају смртоносну ватру из „шараца“ по нама. Настала је одлучујућа борба у којој је у првим борбеним редовима јуришао командант Сава. Погођен њемачким „шарцем“, остао је на вјечној стражи на Сутјесци, коју је и прошле године, негдје у ово доба, под борбом бродно и пребродно.

Без обзира на све околности, борба је настављена даље. Тога дана погинуо је из моје Треће чете Петог батаљона Пете црногорске бригаде одличан друг и борац Савић Божовић.

Негдје послје подне био је кратак предах. Веза с батаљоном је прекинута. Настало је међусобно обавјештавање међу друговима ко је погинуо, ко је рањен, куда даље. Било је разних предлога и мишљења. Једни су били за то да се вратимо поново у Црну Гору, други да наставимо пут за Босну, куда су се пробиле наше главне снаге. Један мали број другова из чете вратио се за Црну Гору иако нијесу морали то урадити, јер нијесу били лошије кондиције од оних који су пошли за Босну. Послје одмора, који нам је био пријекко потребан, морало се даље. Нас тројица пошли смо у извидницу пред четом. Полако се иде, осматра, пази да нас непријатељ не изненади. Једног тренутка примијетисмо да иза једне букве неко хвата заклон. Истога часа и ми то учинисмо, сачекасмо мало, прибрасмо се, и викнемо: „Руке увис“. Човјек крену ка нама. Питамо га ко је и шта тражи. Није имао оружја ни партизанску капу. Био нам је сумњив, али он убрзо рече да је партизан, да га је послао Драгиша Ивановић Електрин да испита терен.

— Е, кад те је послао Драгиша, онда нас право води Драгиши. Иначе, будеш ли нас некуд другдје одвео, убићемо те.

Убрзо смо се увјерили да је било тачно што је казао. Спојили смо се с групом. То нас је охрабрило, јер нас је сада било више, а појава Драгише много је значила.

Покрет је настављен даље. Долазимо у Зеленгору. Од присутних бораца формиран је батаљон. Старији, изнемогли и жене вратили су се у Црну Гору.

Пред нама је био задатак: ићи даље према главнини наших снага. Савладати Зеленгору није било лако, али одлучност све савлађује, па и пусту планину. Умор и глад били су највећи наши непријатељи, јер једини извор хране био је еријемуш, а комад меса и зрно соли у цепоу било би право богатство. Воде је било довољно, коњско месо на које смо наилазили од убијених коња већ је било почело да се

распада. Кидали смо комад по комад и јели, јер ватру није омо е мјели ложити да не би привукли авијацију, која нас је у стопу пратила.

Стigli смо на пругу Сарајево—Вишеград. Само што смо је почели прелазити, испод једног моста наишао је блиндирани воз и осуо ватру по нама, али нас је шума спасла да не буде с нама као са Четвртим батаљоном Четврте црногороке бригаде, који није могао проћи, већ се комплетан вратио преко Зеленгоре за Црну Гору.

Сада се требало претати уз Романију. Ишло се тешко, ноге као да су ожоване; идеш корак-два, станеш, одмараш се и крећеш даље.

Једног тренутка неко ме удари по рамену. Окренем се и видим Машана Маша Поповића, курира Врховног штаба, кога од Пљеваља 1941. године нијесам видио. У разговору ме наједном упита:

— Да ли би волио да видиш друга Тита?

Стао сам, а он настави:

— Да, да, видиш ли ону десну колону, ту је Тито.

Нешто је кроз мене прострујало, умора је нестало, снага се повратила, корачао сам слободно и брзо. Док смо се ми приближавали колони, објашњавао ми је да први иде доктор Иван Рибар, са бијелом титовком на глави и штапом у руци. А за њим Тито, пропионо опасан, о рамену торба, око врата двоглед. Ту су и други чланови Врховног штаба.

С лијеве стране ишао је један борац, когји када се примаче колони, упита:

— Да ли сте из далматинске бригаде?

Друг Тито му одврати питањем:

— А гдје си ти био?

Борац одговори:

— У овом селу, тражио што „исти“.

— Да ли си што нашао?

— Ах, госпе ти, што ћу наћи! Они који су први дошли нашли су, а ми ништа.

— Ено, она кућа што је под црвеним пријепом, ту ти је штаб бригаде, они ће ти рећи гдје је твоја јединица.

— А, госпе ти, откуда ти знаш?

— Ако не буде тако, ја ћу бити у оној кући насамо, па дођи да ми кажеш.

Да сам могао да му како дам неки знак да говори с Титом, али нијесам могао, јер смо били близу. И отишао је овај борац не знајући с киме је говорио и ко му је дао обавјештење.

Од Олова смо пошли Кривајом. На путу за село Вукотиће сукобио се наш батаљон с Нијемцима, усташама и муслиманском милицијом. У тој борби је рањен Војин Бољевић, одличан друг и добар борац. Зове ме да му дођем. Пришао сам и видео да је рањен у ногу думдум-метком. Лежао је непомичан. Није могао да хода. Шта да радим? Само смо нас двојица, сви су отишли! Нећу га оставити. Предложим му, пошто сам га усправио на ноге, да ми стави руке око врата како бих га лакше носио. Корак по корак, падали смо обојица, дизали се. Док смо ишли низбрдицом, било је лакше. Вријеме је пролазило, а ми споро одмицали. Када смо дошли на равницу, више се није могло даље. Истрпљен и уморан, сјео сам. Гледамо један другог без ријечи, али осјећали смо једно исто. Када сам се мало одморио, устао сам, набрао пагтрата и покрио га. Рекао сам му да лежи, да не мрда, да ћу се ја вратити с друговима чим стигнем батаљон.

Тек што сам пошао од Воја, наишао сам на Анђелију Вукашиновић, истакнутог борца Треће чете, одличну другарицу у сваком погледу, која је својом издржљивошћу служила за примјер. Лежала је на неких двадесетак корака од једног поточића. Пришао сам јој, погледао је. Била је тешко рањена кроз стомак и једва је могла говорити. Тужно сам је гледао, али шта да радим? Само сам јој рекао да је Бољевић ту у близини, да ћемо доћи по њих, да их нећемо оставити.

Пошао сам даље тратом наших другова. Колико сам ишао, ни сам не знам. Учивило ми се дуго. Шума пуста, живе душе нема, само по која птица цвркутне. Одједном сам наишао ва отворев простор; сада је видик већи. Угледих прве куће села Милаковића.

Убрзо сам дошао у село. Ту сам нашао штаб бригаде. Одмах сам друговима казао за Воја и Анђушу да су рањени и гдје сам их оставио. Питали су ме да ли су тешко рањени, да ли бих могао да их пронађем. Све сам им казао опширно. Одмах су наредили да се из села узме десет младих и једна група бораца и да се вратимо за рањенике.

Пошли омо. Плашио сам се да нећу одмах пронаћи мјесто гдје су остали, али је убрзо та зебња вестала. Наишли смо на другарицу Анђушу, на жалост, мртву. Од болова и жеђи отпузила је до поточића, напила се воде и — крај животу дошао је одмах.

Пошли смо да пронађемо Воја. Звао сам га, али он гласа вије пуштао. Уплашио сам се да га није снашла Анђушина

судбина. Када смо га пронашли, бацисмо папрат са њега, а он не мрда. Ухватих га за руку и почнем га мицати. Потле-
дао ме је и проговорио:

Рекох му да нас има доста. Са сјекирама направисмо
обична носила и донијесмо га у батаљон.

Пошто болнице ни санитетског материјала нијесмо има-
ли, одређен сам да Воја пратим до прве болнице, која је
била у Шеховићима. Шут Вукотићи—Кладањ—Шеховићи
био је тежак, али другог није било него само што прије
доћи до болнице, да се ране превију. Трећи дан послје
рањавања дошли смо у болницу. Доктор Дулић је одмах
узео газу и провлачио .с једног краја ране на другу. Рана
је заударала. Јаука није било, издржао је све болове. Сам
доктор му каже:

— Алал ти вјера, прави си јунак.

Преживио је рат, али некаква подмукла и опака бо-
лест савладала га је и 1946. године је умро у Београду.

Милета МАРКОВИЋ

ПОНОВО СА ЗИЈАМЕЋАНИМА

ПРЕД четврту непријатељску офанзиву премјештен сам у Зијаметски батаљон. С њим сам од тада провео све маршеве и борбе (Нови Шехер, Тешањ, жељезничка станица Немиле, Прозор, Коњиц, Невесиње) до расформирања батаљона у Бајовом Пољу, у Црној Гори. Послије расформирања дио бораца је ушао у састав Четвртог батаљона, као посебна, Трећа чета.

Ратни дани, заједничке борбе, маршеви, успјеси и тешкоће брзо спријатеље другове, па се осјећају блиски, непосредни и пуни повјерења једни у друге, без обзира на то из ког су краја. Када сам се растављао од њих, био сам пун утисака о овим храбрим борцима, понооним на себе и овој крај. Били су то кршни момци, ведри и весели и у најтежим ситуацијама, одгајани у слободарском крају поред ријеке Врбаса, на падинама планине Хума, Калина и Камењаша. Од првих дана окупације вијесу допустили да им окупатор и њихове слуге ступе на тло њиховог Зијамета без отпора. Но у почетку им је недостајала нешто јаснија политичка оријентација, заправо, били су донекле дезоријентисани пропагандом којом су се окупатор и његове слуге служили у борби против ослободилачког покрета.

Радо сам се касније, послје повратка у свој матични Други батаљон, ејећао тих дивгаих младића, храбрих бораца и другова, и особито ведрине духа и пјесме коју су у покрету знали често да запјевају: „Нас два брата оба ратујемо. . .“, коју је увијек први почињао друг звани „Јадран“.

Стицајем околности, послје пробоја на Сутјесци, нашао сам се с групом ових другова бораца Четвртог батаљона. Сусрет је био дирљив. Срели смо се на падинама Зеленогорје, испред цесте Фоча—Калиновик, 15. јуна 1943. године. Њих је у групи било двадесет. До тада сам се већ два дана

и двије ноћи пробијао сам. После краћих разговора о прошлим данима, о борцима и руководиоцима који су погинули у минулим борбама, почели смо да разматрамо и то којим ћемо правцем даље и како да пређемо цесту Фоча—Калиновик.

Било је то негдје око 16 часова. Дан је био ведар. По траговима непријатељских тенкова и других возила могло се закључити да су се овуда до пријек неки дан водиле тешке борбе. Договорили смо се да се до мрака што више приближимо цести и да је ноћу пређемо, а о даљем правцу да одлучимо после тога.

У разговору с њима оојетио сам да прижељкују да виде родни крај.

Очекивали смо да се на оваком кораку можемо срести с непријатељем, па се група формирала као мања јединица, и за командира одредише друга „Крешу“, а за комесара мене. Цесту смо прешли без борбе. У првом селу на које смо наишли добили смо први пут после скоро 30 дана по парче хљеба. Уз пут смо разговарали о правцу даљег кретања. Командир „Крешо“ је настојао да се иде више ка сјеверозападу, с чим се нијесам слагао. Он је говорио да правац који предлаже води у њихов крај, да идем и ја с њима, јер ће ми бити увијек као и њима, да ја познајем тај крај и њихове људе и да знам како ће нас дочекати. А тамо ћемо, наравно, наставити да се боримо. Све ми је то било примамљиво, из два разлога: знао сам да је то што говори тачно, а нијесам смио допустити да поново останем сам. Али сам ипак одлучио да истрајем, објашњавајући да ћемо правцем ка сјевероистоку стићи главну групу наших снага. То није ишло лако, па смо ријешили да се до сјутрадан одморимо и онда потанко поразговарамо о свему.

Пред зору смо стигли у једно село. Размјестили смо се изнад села у шуми, одмарали се цијелог дана и — разговарали о правцу даљег кретања. Већина другова је била за правац који сам ја предложио. Само су се неколицина колебали и даље. Када је пао мрак, епустили смо се у село, размјестили по кућама да нешто подедемо, с тим да се после покупио изнад села. У разговору о правцу кретања нијесам тражио да се другови понаособ изјашњавају. Знао сам да желе видјети свој крај, као што бих и ја желио видјети овој, па сам препустио њима да сами одлуче у оном тренутку када будемо кренули.

При повратку из села нас тројица смо наишли на патролу Десете херцешвачке бригаде. Дошла је за храну. То

нас је много обрадовало. Бригада се налазила на Трескавици, 4—5 сати хода одавде. У том тренутку сам одлучио да се измијени правац кретања, да с друговима који буду хтјели пођемо у састав ове бригаде.

Када смо се искупили на договореном мјесту, тројице другова није било. Надвладала је љубав према свом крају и пошли су у том правцу.

Ми остали (нас 17) пошли смо према Трескавици, прешли цесту Сарајево—Калиновик и сјутрадан ујутру 17. јуна стигли бригаду. У штабу бригаде су нас топло дочекали. Дали су нам нешто за јело и распоредили по јединицама.

Божидар БАЦКОВИЋ

ОСТРОШКА ПОБЈЕДА

У БИЦИ на Сутјесци Први и Трећи батаљон су успјели да се пробију и прикупе непотпуни негдје на Зеленгори. Кренули су према Романији за наших снагама које су се пробиле у том правцу. Изморени и гладни, још ошамућени тешким тубицима које су претрпјели 13. јуна на Сутјесци, стигли су у Подроманију и смјестили се у селима Неправдићима, Боговићима, Јабуци и другим, разбацаним по пространим шумама Романије.

Пета бригада је у бици на Сутјесци претрпјела тешке губитке. Близу половине њеног састава је изгинуло. Преживјели борци и руководиоци оживљавали су у разгору многе тешке борбе и окршаје, сјећали се с тугом и болом погинулих другова и тешких рањеника који остадоше на бојишту. Као визија, пред њих су искрсавале свакодневне борбе, рањеници, болесници и, изнад свега, авет глади. Ни тада нијесу они показали знаке очајања. Иако изнемогли, испијени од глади и несанице, у њима је зрачила чврста вјера у побједу, вјера у Партију и Тита, који су их повели трновитим али славним путем ка побједи и слободи. Та вјера им је дала надљудске снаге да издрже.

Стога је вијест о расформирању бригаде тешко погодила све борце и руководиоце. Сви су осјећали и цијенили да су дате жртве часне и славне без обзира на губитке, јер ни Сутјеска не би била тако славна. Сматрали смо то неправдом према нама и свима онима који јуначки изгинуше у дотадашњим борбама. Бригада је и досад оправдала своје постојање, оправдаће она то и убудуће без обзира на то колико нас буде било. С таквим је осјећањима живио сваки борац и руководилац Пете бригаде и био увјерен да друг Тито неће усвојити предлог штаба Друге пролетерске дивизије да се Пета бригада расформи. И није га усвојио. Бригада је остала и оправдала повјерење. Ту одлуку врховног команданта примили смо с одушевљењем и захвалношћу.

Није прошло ни неколико дана, а бригада је ступила у борбу с фашистичким окупатором, четницима и усташама на планинама Романији и Озрену и у долини ријеке Криваје. На том терену у саставу Друге дивизије остала је и борила се до 20. августа, када је, са планине Озрена (околина Добоја), кренула на велики марш према Црној Гори.

Тих дана је мало захладњело. Већ је септембар. Лишће је почело да жути, а небо је стално било покривено дебелим 'кишним облацима. Попуњена мањим бројем нових бораца, бригада се кретала ка Зеленгори и Волујаку. Тај терен нам је био добро познат. Многи борци су два пута пролили своју крв у селима Закмуру и Ђеђеву, а у Врбници и Грандићима смо преживјели тешко бомбардовање од талијанских бомбардера, 1942. године, десетак дана послје формирања бригаде. Тада је само у Грандићима погинуло и тешко рањено око 20 бораца Првог батаљона.

На мјесту гдје се корито Сутјеске увлачи у уски кањон између Маглића и Зеленгоре, гдје су остале кости погинулих, али гдје вјечито живи дух партизански, застали смо да још једном одамо пошту својим палим друговима и да сахранимо кости свога омиљеног команданта Саве. Том приликом као да смо осјетили онај другарски поглед вољеног команданта, као да смо чули громке његове ријечи: „Јуриш, јунаци моји“. Пред 'свим борцима су лебдјели ликови њихових другова, који су под ураганском ватром савладали стрмину бријега и примицали се све ближе непријатељским положајима. Ни смртоносно штектање митраљеза, ни пушчани плотуни, прасак бомби, грмљавина топова нијесу поколебали храбре пролетере. Ни стотине мина ни граната којима су Нијемци засипали наше положаје, ни безбројни њихови бијесни јуриши нијесу зауставили храбре борце који су крчили пут предвођени славним командантом.

Идући путевцима којима су се недавно пробијали, преживјели борци су се сјећали другова који су са њима јуришали, а сада, препознајући их по остацима одјеће што је увијала њихове костуре, доживљавали су потресне успомене, наилазили на ужасне призоре. На костима од прстију руке једнога друга, наслоњеног на оборено стабло, налазиле су се књиге „Поријекло породице“ и „Држава и револуција“. Други је на грудима имао „Основе лењинизма“, поред трећег је шаржер муниције. Недалеко од њих, као да се одмарају пред јуриш, лежале су двије другарице, двије сестре ЈБубица и Стана Мартиновић. Оне су неустрашиво хитале од рањеника до рањеника да им пруже помоћ. Под једном буквом погодила их је граната у часу када су превијале

једног рањеника. Ређали су се «а сваком кораку потресни призори, болнији од болнијег. Сваки је од њих био порука и завјет за осветом. Одајући им последњу пошту, завјетовали смо се да кећемо посустати до задњег даха док не испунимо њихове изречене и неизречене поуке.

Пронашли смо разво оружје и муницију што смо закопали на Зеленгори и кањону Сутјеске, налазили остатке архиве штаба бригаде, разне документе из живота и рада бригаде, те приличан број умножених лекција и свезака. Тај је материјал издавао политодјел бригаде, чији је руководилац био Веселин Маслеша, који је такође погинуо ту негдје у долини Сутјеске.

Средина је септембра. Уским и вијугавим планинским стазама из корита Сутјеске крећемо ка Гацку. У подручју Гацка бригада је водила мање борбе с четничким групама које су бјежале испред Десете херцеговачке ударне бригаде, а у Казанцима с четницима Миладина и Марка Поповића, затим у Коритима, Платој и око Билеће с Тепавчевићевим четницима, око Велимља и Вилуса с четничким јединицама Рака Лалића. Разбијали смо те четничке групе и задали им теже губитке. Али смо и ми имали губитака, међу којима Веселина Лаловића, комесара Трећег батаљона, Рада Кривокапића и Милутина Гиздића, комесаре чета из Првог и Трећег батаљона. Од погинулих бораца нарочито се истакао пушкомитраљезац Саватије Томић.

Послије протјеривања четничких банди с овог терена, сви батаљони бригада су се окупили у подручју Горњег Поља (околина Никшића). Наиме, Други и Четврти батаљон су послије четири мјесеца поново ушли у састав бригаде. Они су се послије битке на Сутјесци пробали на терен Црне Горе и под руководством Главног штаба за Црну Гору водили борбу с Талијанима и четницима.

Дирљив је био тај сусрет. Падали смо једни другима у загрљај, заборављајући тога тренутка на све минуле тешкоће.

То је било поновно рађање бригаде, први оусрет послије Сутјеске. То су били љубав и другарство који се не гасе, никад не заборављају и ни са чим не упоређују.

Тада је Пета бригада попуњена новим борцима. И похпла је на нове задатке. Тих дана, крајем септембра, једна већа групација талијанске војске из дивизије „Тауринензе“, и „Меонна“ и других примила је борбу са Нијемцима у рејону Херцег-Нови—Рисан—Грахово. Дијелови тих талијанских јединица нијесу хтјели прићи њемачкој фашистичкој војсци, већ су настојали да се пребаце бродовима у

своју земљу. Међутим, Нијемци су хтјели да их ставе под своју команду и искористе за даљу борбу против Народно-ослободилачке војске Југославије и савезничких армија. Талијанске јединице су неколико дана успјешно одбијале све нападе њемачких снага на правцима Рисан—Грахово и Херцег-Нови—Грахово. Њемачка команда је била приморана да употреби авијацију и моторизацију.

Наша бригада је тада добила задатак да Талијанима пружи помоћ, да их извуче из обруча и пребаци на ослобођену територију сјеверно од Никшића, према Пљевљима. Када је примијетила да се талијанске јединице извлаче ка сјеверу уз помоћ наших снага, које су већ биле ступиле у борбу с Нијемцима и четницима, њемачка команда је појачала дејства авијације. Тиме је извлачење Талијана било успорено, а нама су нанесени осјетни губици. У исто вријеме Нијемци су упутили једну јачу моторизовану јединицу правцем Никшић—Грахово како би нам пресјекли одступницу и онемогућили нам да помогнемо извлачење талијанских јединица. Негдје око 16 часова 6. октобра њемачки тенкови и моторизована пјешадија су избили на комуникацију између Трубјеле и Подбожура, куда нам је био правац извлачења. Њихови први тенкови и наша претходница стигли су ту у исто вријеме. Док је пристигла наша главнина и група талијанске војске, њемачки су тенкови заузели борбени распоред, а пјешадија запосјела доминирајуће коте око комуникације.

Нашој бригади није преостало ништа друго него да прими борбу и да је води све до мрака, одбијајући њемачке нападе. У први мрак штаб бригаде је прикупио своје батаљоне, који су успјели да направе два пролаза на комуникацији, поставе обезбјеђење и одбију противнападе непријатељске моторизације и пјешадије. Кроз отворене пролазе прошли су сви дијелови бригаде, њена комора и опрема и главнина талијанске групације. У тој борби имали смо око 20 мртвих и рањених. Непријатељу смо нанијели осјетне губитке у људству и материјалу и уништили један тенк. Тако је Пета бригада, водећи борбе против тих њемачких трупа и четничких банди што су им служиле као водичи, у исто вријеме помогла стварању талијанских партизанских јединица, које су касније развиле пожар ослободилачке борбе у сјеверној Италији.

Послије извлачења тих талијанских јединица бригада се 10. октобра размјестила у селима Јасену, Тиси и Пресјеку, одакле је, након једног дана одмора, извршила покрет и 13. октобра осванула у селу Бршну. Ноћу 13/14. октобра

напала је манастир Острог, у којем је било смјештено четничко руководство Црне Горе.

Тешка и напорна борба за ликвидацију четничког вођства трајала је окоро пуних пет дана. Завршила се потпуном ликвидацијом четничког вођства, са Блажом Ђукановићем и Бајом Станишићем на челу. Узалуд је био њихов отпор. Пропале су све интервенције четника и Нијемаца из правца Никшића и Даниловграда. Није им помогло ни дводневно дејство њемачке артиљерије. Борци наших батаљона храбро су издржали све нападе непријатеља, чврсто ријешени да пресуде четничким главешинама, тим главним организаторима братоубилачке борбе и четничке страховладе у Црној Гори. Штабу Првог батаљона, који је с једном четом и великим бројем аутоматског оружја већ четири дана држао у непоередној блокади Горњи манастир, почели су 18. октобра да се предају четничке главешине, с генералом бивше југословенске војске Блажом Ђукановићем на челу. Из страха за свој прљави рад и безвриједни живот, Блажо Ђукановић се усудио да приликом предаје каже истину о партизанима: „Ево вам оружје, партизани, за вас је. Нека га носе јунаци као што сте ви“. Бајо Станишић је остао у манастиру, посматрајући с времена на време кроз мале прозоре шта раде пролетери. Међутим, наши пушкомитраљесци, који су стално вребали на њега, узели су га на нишан. Три пушкомитраљесца су једновремено опалили рафале. Били су прецизни и сигурни — издајник Бајо се свалио на под манастирске ћелије. Пао је као сарадник окупатора, као издајник свога народа. Погођен је од заједничке руке другова пушкомитраљезаца Крста Витлића Киће, Далматинца, Вељка Тодоровића, Црногорца, и Рајка, Крајишника.

У острошкој борби Пета је бригада ликвидирала читаво врховно четничко руководство окупљено око Баја Станишића и Блажа Ђукановића — њих око четрдесет.

Непријатељ је у тим борбама имао 140 мртвих и 95 заробљених. Од броја погинулих било је 68 њемачких војника. Наши су губици били 9 мртвих и 25 рањених. Од непријатељске артиљерије погинуо је командант бригаде Бошко Јанковић.

Тако је Пета бригада извршила још један значајан војни и политички задатак. Том њеном побједом задати су одлучујући удари четничком покрету у Црној Гори.

Новица ПЕРОВИЋ

КРАТКОТРАЈНА ЗАБУНА

СУТЈЕСКА. Подне. Са зборног мјеста — правац источна Босна. Тамо су наше јединице са Врховним штабом. То је било све што смо знали. Никакве ближе оријентације.

Није се смјело душ чекати, јер је свуда око нас био непријатељ. Колона Четвртог батаљона је кренула. Борбени састав бораца био је шаролик: било је лакших и тежих рањеника, тифусара и других болесника. Требало је све извући из обруча. Вјештим маневром батаљон се клонио додира с непријатељем, јер је глад немилосрдно одузимала и посљедњи дјелић снаге. Сријемуш је парао празна кријева, а непријатељско око чекало нас је на нишан.

Колико год смо настојали да избјегнемо сукоб, ипак смо се нашли лицем у лице с Нијемцима. Они су нас позвали на предају. Рачунали су са сигурношћу да ћемо се предати. Неко је повикао: „Предајмо се!“ А у ствари су бомбе затрештале у правцу Нијемаца. Приликом пробоја Бранко Милатовић је рањен у стомак. Да не би пао жив у руке непријатељу, молио је другове да га убију. Немогуће га је било изнијети. Нијесмо га убили.

Брзо смо зашли непријатељу за леђа. И посљедња препрека је преброђена. Након марша од неколико сати повезали смо се с Првим батаљоном наше бригаде, који је већ прије два дана прошао лакше и с мање жртава преко Сутјеске. Састанак је био заиста дирљив. Тешки су били тренуци послје пробоја на Сутјесци. Видјети борца из своје бригаде — значило је много. А колико ли је тек значило видјети комплетан батаљон са комором! Жалосни због погинулих другова, но поносни на борбу коју водимо, загрлили смо се и запјевали омиљену пјесму, иако смо се налазили у близини непријатеља:

*Наша борба захтијева
Кад се гине да се пјева...*

Послије кратког одмора настављен је покрет према Прачи. Кретали смо се усиљеним маршем неколико сати и стигли, најзад, близу жељезничке пруге. Ту су батаљони застали, упутивши извиђаче да испитају ситуацију на прузи. Јутарња магла је обавијала читав рејон куда се требало пробити. Због тога је дошло до кидања везе. Први батаљон је извршио покрет и прешао пругу, а ми ома остали одсјечени — испријечно нам се непријатељ. Послије два-три узалудна покушаја да се пробијемо одржали смо кратак партијски састанак, а затим састанак с читавим саставом батаљона. Одлучили смо да се преко Јахорине вратимо У Црну Гору.

При повратку смо се некако чудно осјећали. Морали смо се вјешто пробијати између села, трудећи се да останемо непримијећени. Ипак, колико год смо заобилазили села и засеоке, често смо наилазили на засједе.

Када смо дошли на територију Црне Горе, одмах смо предузели акције. Спустили смо се на пругу Никшић—Требиње, сачекали воз и уништили га. То је дало повода непријатељу да трага за нама. Када смо пошли ка Бијелим Водама, напао нас је и разбио. Али није му пошло за руком да нас уништи. Нешто касније, пребацујући се понаособ и у мањим групама, нашли смо се у Пиперским планинама, с дијеловима батаљона који су се с Вујадином Поповићем, командантом батаљона, вратагли у Црну Гору још са Сутјеске. Ту смо поново ушли у састав нашег батаљона.

Батаљон је био убрзо способан да настави борбу. Одлучено је да се прве акције изврше у околини Никшића. Стога се требало пребацити из Пиперских планина у Никшићку жупу, да бисмо се повезали с тамошњим партизанима.

Након напорног једнодневног марша стигли смо у катуне Лукавице. Био је лијеп љетњи дан. Борци су ручавали по колибама, не слутећи да овдје може наићи непријатељ. Међутим, баш тада је осматрач примијетио долазак једне колоне. Мислећи да су партизани из Жупе, почели смо да им машемо рукама, позивајући их к себи. Послали смо чак и једну патролу да их еретне. Када су се ови другови на чистој пољани приближили колони, запрепастили су се препознавши у њој Нијемце. И брзо се повукли. А водич Нијемац, мислећи да су четници, викао је за борцима из патроле да немају чега да се плаше, да он не води партизана, него Нијемце. Нијемци су такође помислили да су пред њима четници, а не партизани. То је било од пре-

судног значаја — батаљон их је ускоро дочекао изненад-
ном ватром с већ посједнутог положаја. У веома краткој
борби, на пољани испред наших положаја, било је уништено
читаво одјељење Нијемаца, њих око 30. Заплијењено је 5
„шараца“, 20 пушака и једна радио-станица.

Сјутрадан је из Никшића кренуо батаљон Нијемаца
с четницима да тражи своје одјељење. Све његове припад-
нике нашли су мртве и без ратне спреме код планинских
катуна на Лукавици.

Миливоје ПАВЛИЧИЋ

ДОЛАЗАК У ЦРНУ ГОРУ

ПОСЛЈЕ неуспјелог пробоја кроз Сутјеску, дијелови Треће дивизије, а међу њима и дијелови Пете црногорске бригаде, окупљали су се 14. јуна 1943. године у Врбничким колибама. Борци и старјешине су били до крајњих граница исцрпљени — даноноћним борбама, несаницом, а надасве глађу. Ми данима нијесмо имали никакве редовније исхране, а оно мало хране до које смо ту и тамо долазили давали смо рањеним и болесним друговима, који су били у неупоредиво тежем положају.

У Врбничким колибама је с борцима из Пете бригаде одржан састанак, којим су руководили политички комесар бригаде Драгиша Ивановић и његов замјеник Јагош Уоковић. Одлучено је да снаге које су ушјеле да се пробију кроз Сутјеску, међу којима су били Први и Трећи батаљон Пете бригаде, крену за шагама Главне оперативне групе. О правцу кретања нијесмо се морали двоумити, јер је остао утврнен „пут“, на којем смо налазили разбацане дијелове опреме, изломљено оружје, љевкове од граната и авионских бомби и друге знаке борби које су овуда вођене. Главна оперативна група се стално кретала под борбом и под непрекидним ударима авијације и артиљерије.

Те наше снаге које су се кретале за главнином настојале су да остану непримијећене од непријатеља, који се још налазио око нас. Имали смо и нешто муниције. Са тим снагама се кретала повећа група рањених и болесних другова и другарица, а и физичка способност бораца није нам допуштала да се упуштамо у борбе које можемо избјећи. Због тога смо се, нарочито првих дана, кретали ноћу, а дану смо се одмарали на погодним мјестима, уз потребне мјере обезбјеђења. При том смо ушјели да, и поред свих тешкоћа, очувамо морал бораца, чак и оних рањених и болесних. Можда то звучи помало и неувјерљиво, али било

је тако, мада бјеемо потресени судбином Треће ударне дивизије и наше Пете бригаде на Сутјесци. У окршајима на Сутјесци наше бројно стање је готово преполовљено, а изгинуо је и велики број наших руководиоца. Ипак, преостали борци и руководиоци су били спремни на нове напоре и нове борбе. Само такав морал нас је одржао и омогућио нам да, онакви какви смо били, стигнемо на Романију и 20. јуна се прикључимо снагама Главне оперативне групе.

Након краћег одмора дијелови Пете бригаде, односно њен Први и Трећи батаљон, стављени су под команду штаба Друге пролетерске дивизије. Убрзо се сазнало да је тај штаб предложио Врховном штабу да се Пета бригада расформира и да њени дијелови уђу у састав Четврте црногорске пролетерске бригаде, као посебан батаљон.

Међутим, друг Тито није усвојио тај предлог, већ је одлучио да се бригада врати у Црну Гору, на своју матичну територију, да се тамо обнови и попуни, јер су се њен Други и Четврти батаљон тамо већ налазили, и да настави борбу. То су борци и руководиоци Првог и Трећег батаљона поздравили с одушевљењем.

До повратка у Црну Гору Пета бригада је била на просторији Сеоне, Свињашнице и Подсијела. Одатле је крајем јуна и у јулу и августу учествовала у борбама против Нијемаца, четника и усташа. Тако је крајем јуна Први батаљон водио тешке борбе с усташама у подручју села Ожевја. Капад на Први батаљон усташе су извршиле са свих страна — из Вареша, из Очевја и околних села. Борба се водила 29. јуна цио дан. Био је то тежак, упоран и крвав окршај, јер су нас били опколили са свих страна, рачунајући да ће нас сигурно уништити. У неколико наврата долазило је до борбе прса у прса, у којима су искуство, одважност и хладнокрвност бораца били пресудни. Први батаљон је имао 5 погинулих и 9 рањених. Међу тешко рањенима је био и замјеник политичког комесара батаљона Коле Роченовић, графички радник из Никшића. То су за проријеђење Први батаљон били тешки губици, али смо зато избројали 24 погинула на страни непријатеља, који је, вјероватно, неколико погинулих и своје рањенике одвукао са собом.

Током јула и све до средине августа бригада је на просторији Сеоне имала више борби с Цијемцима и четницима, извиђајући непријатеља у правцу Завидовића, Маглаја и Вареша, спуштајући се с извиђачким дијеловима у више наврата у долину ријеке Босне.

Дијелови Пете бригаде оу 19. августа 1943. године почели марш за повратак у Црну Гору. Маршевали су основним правцем Сеона—Рибница—Олово—Горажде и 22. августа стигли у село Ковачиће. Исте су ноћи, 22/23. августа, наотавили покрет и 23. августа избили у подручје Соколца. На тој просторији смо се задржали до 25. августа, а онда смо ноћу 25/26. августа успјешно прешли, под борбом, комуникацију Сарајево—Вишеград код жељезничке станице Подграба.

Покрет смо наставили без већих тешкоћа, уз мање сукобе с усташама и четницима. Тако су батаљони већ 25. септембра избили у Горажде, а одатле су наставили покрет правцем Копачи—Жешће—Ђедово—Приједјел. Дванаестог септембра су, преко Попа, избили на Тјентиште. Тако се некомплетна бригада, послје пуна три мјесеца, нашла на мјесту гдје је у савјету Треће ударне дивизије водила најтежу борбу у петој офанзиви.

Борци бригаде су одали пошту друговима и другарицама који су изгинули у бици на Сутјесци. Сахранили смо и нашег првог команданта бригаде Саву Ковачевића, под чијом је командом Пета бригада доживјела најславније своје дане.

Враћали смо се познатим путевима, засутим растуреним људским костима које до тада нико није стигао да сакупи и сахрани, гдје је на сваком кораку било поломљеног и зарђалог оружја и опреме. Све је то борце подсећало на најтеже окршаје које је бригада у својој ратној историји имала. Тихо су се кретали, као да су се прибојавали да не поремете мир својих заувјек уонулих другова и другарица.

Продужили смо према Чемерну и Гацку. Батаљони су од 13. до 20. септембра око Козанаца и Дулића водили борбе с четницима попа Перишића. Пошто омо их разбили, извршили смо покрет према Билећи, коју смо требали на власти заједно с Десетом херцеговачком бригадом. У Билећу су се повукли четници из овог дијела Херцеговине. Њима су у помоћ дошле и јаке њемачке снаге из Требиња, па је одлучено да се за сада одустане од напада на овај градић.

Батаљони су пошли према Бањанима и 20. септембра избили у Велимље. У рејону Велимља, на положајима према Вилусима и Билећи, задржали смо се неколико дана. Четници су 23. септембра јаким снагама из Вилуса напали на положаје Првог батаљона. Овај их је спремно дочекао и послје кратке али жестоке борбе разбио. Гонећи их, тако рећи на њиховим леђима, Први батаљон је ушао у Вилусе.

У зору 25. септембра на Први батаљон у Вилусима напале су јаче четничке снаге које су успјеле да овладају свим доминантним положајима око Вилуса, тако да се батаљон нашао опкољен са свих страна. Његов штаб, цијенећи да је ситуација доста неповољна, одлучио да све снаге усмјери на једну тачку и да разбије четнике. Изабрали смо Илијину главицу. Пошто смо подишли под саме четничке положаје, извршили смо силовит јуриш ручним бомбама и жестоком ватром из пушака и лаких оруђа. Четници су дословно збрисани, чиме је батаљону отворен излаз из обруча.

За то вријеме Трећи батаљон је у Трпчи и око Каменског водио борбу с непријатељем који је нападао из правца Никшића.

Пошто су Први и Трећи батаљон стигли у подручје Горњег Поља и Тисе, к њима су убрзо стигли и Други и Четврти батаљон, чији су борци успјели да се са Сутјеске пробију за Црну Гору и да ту наставе борбу под командом Главног штаба за Црну Гору. Сусрет старих другови био је веома дирљив. Био је то још један историјски тренутак Пете бригаде. Осјећали смо и знали да ћемо тек сада бити кадри да потврдимо борбене вриједности наше бригаде и наставимо њен свијетли пут. Радовали смо се и тиме што нас је, заједно с нашим старим друговима, дочекало и мноштво нових бораца — омладинаца и омладинки из Никшића и околине. Они су дошли у бригаду да ојачају њене редове и да допринесу свој удио борби за коначно ослобођење наших народа.

*Свето РАДОЈЕВИЋ
Божо ЈОВАНОВИЋ*

ПОВРАТАК СА СУТЈЕСКЕ

ЦИЈЕЛУ ноћ 13/14. јуна 1943, када смо били разбијени у кањону Сутјеске, лутао сам сам по шуми. Никако се нијесам знао оријентисати. Ујутро сам прешао преко потока Отеше и сусрео се са седам до осам младића који су пошли с нама, у бригаду, приликом послачења. Препознао сам Драга Јовановића и једног Радовића из Косовог Луга. Уто нас је раздвојила њемачка колона и ја сам се сакрио у шумарку. Нијесу ме примијетили.

Цео дан су њемачке колоне пролазиле цестом Калиновик—Фоча. Када се смркло, опет сам наставио путовање. И опет наишао на њемачке страже. Имао сам срећу да ме «и тог пута не примијетише када сам поред њих прошао. Ујутро 15. јуна застао сам у густом шумарку и ту заспао. Пробудио ме њемачки пас, који ме прво ољушио, а онда пројурно даље. Одмах сам и ја кренуо. Када сам избио на неке голобрежине, Нијемци осуше ватру. Побјегао сам преко брда и наишао на борца из неке босанске бригаде. Заједно смо навратили у село Закмур. Ту смо дознали о њемачким покретима и нашим јединицама. Раздвојили смо се. Он је пошао пут Фоче, а ја за Црну Гору.

На путу за Црну Гору свратио сам у кућу Филипа Малиша, у селу Врбници. Ту су ме добро примили, нахранили и направили ми опанке за лут. Продужио сам за село Војновиће, гдје сам свратио у кућу једвог Ковачевића, чија је жена родом из Мратиња, од Ђалаоана. Ту сам се одморио. Испричали су ми да је на Сутјесци страдало доста партизана, да је погинуо Сава. Причали су ми и неке појединости о томе што су Нијемци чинили, а што сам ја већ знао. Замолили су ме да свратим у Мратиње, Луки Ђаласану, и да га поздравим с њихове отране.

Пошао сам ка Ђуреви с намјером да ту пређем Сутјеску преко моста и по дану, али када сам примијетио ње-

мачку колону, одлучио сам да сачекам ноћ. Тако сам Сутјеску прешао неопажено и стигао у Препеличје катуне, гдје је све било попаљено.

Стигао сам у Мратиње. Ту ме лијепо дочекао Лука Ђаласан. Пренио сам му онај поздрав од Ковачевића из Војновића, као знак да су живи и здрави. Свратио сам и код Гида Ђаласана, за кога ми рекоше да је командир четничке чете. Он је, очевидно, био задовољан тиме како смо прошли на Сутјесци. Мени ништа није приговорио, ваљда се устручавајући пред својим рођаком Луком. Ујутро сам продужио и стигао у катун Облик, код неких Дмитрића, код којих сам остао пет до шест дана. Послије су ме пребацили преко Пиве.

У Барном Долу оам нашао Груја Јовановића, омладинца из Пете бригаде. Свратили смо у кућу Илије Радовића, да питамо за проту Јова. Међутим, Илија не само што нас није лијепо дочекао већ је почео да нас псује и грди. Продужили смо ноћу и избили на катуне под Дурмитором, гдје смо нашли Обрада Цицмила и још неке другове. Добро су нас нахранили и спремили за пут. Обрад нам је дао и вриједна упутства. Пошли смо преко Брезана за Јасеново Поље. Уз пут смо сретали повратнике из Никшића, који су за вријеме пете офанзиве одступали у збјегу. Видјели смо попаљена и уништена села, згаришта и пустош коју је непријатељ на сваком кораку оставио, поготову у Пејовићима, гдје су Нијемци у једној кући спалили 20 људи.

Продужили смо за Гвозд и овратили у Орах, у кућу нашега друга из Пете бригаде Рајка Магијашевића. Рајкова мајка нас је добро дочекала. Продужили смо преко цесте за жупске катуне. У катуну Закраји добро нас је дочекао Мартин Јовановић, сељак из Жупе, стриц Петра Јовановића команданта батаљона.¹ На Барама Бојовића сам се раздвојио од Груја Јовановића и састао се с Милошем Ђуровићем из Заграда, који је био избјегао из „блока“ и придружио се нашим јединицама. Милија Бојовић, сељак из Жупе, иако сиромашан и с великом породицом, све је учинио што је могао у оним тешким и оскудним временима да би нас што љепше дочекао и угостио.

Пет дана омо боравили код Бојовића, а онда смо пошли за Штитово, на бјелопавлички катун. Најбогатији домаћин на том катуну био је Јагош Поповић, сељак из Копита, али

¹ Погинуо у четвртој непријатељској офанзиви; проглашен за народног хероја.

он није хтио ни да чује о нама, а камоли да нас прими у колибу и нахрани. Негдје у зору нам је вечеру дао један Богићевић из истоименог села.

Ујутро смо продужили за Студено и увече се повезали с Радомиром Бабићем, Јоксимом Радовићем, Митром, Мићом и Спасојем Ковачевићем и другим борцима са Сутјеске. Почели смо се окупљати и организовати за даљу борбу.

Ђорђе КАЛЕЗИЋ

НАШ КОМЕСАР АЛЕКСА

АЛЕКСА Бацковић је дошао к нама Кордунашима из Пете црногорске бригаде почетком 1943. године на дужност комесара Педнаесте кордунашке бригаде последије Бранка Бекића, који је погинуо већ у првим данима четврте офанзиве. Било је то у вријеме четврте непријатељске офанзиве, у јеку тешких и жестоких борби које је Осма кордунашка дивизија водила на Кордуну и Лици с њемачком 7. СС-дивизијом „Принц Еуген“.

Алекса је на Кордун дошао с доиста блиставом биографијом револуционара и ратника. За своје 32 године живота, колико је тада имао, он се од мирног и марљивог гимназијалца и дјетета честите сељачке породице из села Дреновштице у Пљешивцима издигао до врсног комесара и партијског руководиоца. Још за вријеме студија на Правном факултету приступио је студентском покрету у Београду и активно учествовао у акцијама које је студентска организација Београдског универзитета организовала против ненародних режима 'Старе Југославије. У потрази за средствима за живот и студије, он се запошљава у фабрици наоружања у Крагујевцу. Ту се тијесно повезује с радничким и напредним радничким покретом. С особитим задовољством нам је говорио како су на њега дјеловали крагујевачки радници и услови живота и рада у фабрици. Тада се потпуно увјерио да је радничка класа заиста најнапреднији дио друштва, да је баш она позвана да ослободи народ од угњетавања.

Активност започету на Београдском универзитету Алекса наставља и последије студија: у свом родном мјесту и у мјестима у којима је службовао — Шкофјој Локи, Новом Месту и Косовској Митровици, гдје га је затекла капитулација југословенске војске и одакле се пребацује у своје родно мјесто.

Комунист од јула 1940, одмах се укључује у припреме устанка и заједно с друговима прикупља оружје, политич-

ки дјелује у народу, ради «а формирању герилских водова и извођењу обуке с омладинцима, а сам постаје комесар герилског вода за села Дреновштицу и Милојевиће. У борбама које су црногорски устаници водили у јулском устанку и касније, а нарочито у пљеваљској бици, Алекса показује изванредну храброст. С раном коју је изнио са Пљеваља преузима дужност комесара Пјешивачког батаљона, с којим води успјешне борбе на Обадовом бријегу, према Даниловграду и на Планиници према Никшићу. Храброст, умјешност, самоиницијативу, сталоженост и одлучност испољава и на дужности политичког комесара Петог ударног батаљона Никшићког НОП-одреда и других јединица и својим личним примјером, скромношћу и савјесношћу доприноси да његови борци стоички издрже све борбе и напоре којима су у другој и трећој непријатељској офанзиви били изложени приликом повлачења из Црне Горе. У Петој црногорској бригади, с којом је и дошао на слободну територију западне Босне и Хрватске, постаје комесар Другог батаљона. Продор бригаде у Босну за Алексеу је била још једна прилика да испољи своје људске квалитете, а бојеви на Трескавици, Забрђу, Битовњи и другим мјестима у којима је јуришао пред батаљоном, да се још боље потврди као јунак.

Премда у непознатој средини, на непознатом терену, међу људима које први пут среће у тешкој ситуацији, пуној обрта и изненађења, Алекса Бацковић показује све своје способности. Када је потребно, он је комесар и неуморни партијски радник, а када то ситуација захтијева, он је и командант. У даноноћним жестоким окршајима, у тешким зимским условима, против надмоћног противника, који је уз то посебно опремљен и увјежбан за услове ратовања зими и против партизана, Бацковић је показао велику снажљивост и испољио све врлине које су га као комунисту и човјека красиле — велику личну храброст, промишљеност и одмјереност у поступцима, хуманост и блискост у односу с људима, скромност. Он би се увијек нашао тамо гдје се рјешавао исход борбе и гдје је било њено тежиште. Уза све то настоји да упозна тог некада њему далеког и непознатог Кордунаша, разговара с њим, интересује се о њему, приближава му се. Он је према њему озбиљан и одмјерен, али када је то могућно и — ведар, расположен, с оном дозом шале која је у таквим ситуацијама и потребна и оправдана.

Све је он то чинио на себи својствен начин — ненаметљиво, присно, људоки и скромно. Због таквих својих ква-

литета и таквог односа према људима, веома је брзо постао омиљен, вољен и цијењен. Многобројни су његови лични подвизи и безбројни су примјери којима је потврђивао своју личност и скромност. Али би овдје требало рећи бар то да је истицање Алексино у борбама које су Кордунаши водили у четвртој офанзиви и у доцнијим онршајима значајно допринијело цјелокупном успјеху јединице чији је он био политички руководилац.

У децембру 1943. године, после одласка Влада Ђетковића команданта Осме кордунашке дивизије, на нову дужност, Алекса ме је замијенио на дужности политичког комесара дивизије. Од тада емо нас двојица, он као политички комесар, а ја као командант, дијелили све тешкоће, напоре, радости, расположења, успјехе, неуспјехе. И у том периоду долазе до изражаја све његове врлине, и зато је он све омиљенији и све више цијењен у својој средини. Његовом је заслугом атмосфера у нашем штабу била не само радна већ и ведра, другарска — незаборавна. Радећи као сарадници одговорни за дивизију и њене успјехе, нас двојица смо се с много озбиљности, самопријегора и критичности односили један према другоме, да бисмо у другој и другачијој ситуацији заподјенули сасвим обичне разговоре, зацјевали, шалили се.

Но све је то тако брзо прекинуто. У априлу 1944. године, док смо водили борбу око Бабиног Потока у Лици, парче гранате је погодило Алексу у ногу. Како нам је непријатељ код Плитвичких језера био пресекао пут према Кордуну, ми смо и нашег комесара евакуисали с осталим рањеницима у Лику. Раствали смо се увјерени да ћемо се убрзо видјети. Али наишли су издајници — четници. Када су им њихови симпатизери открили ко је рањеник с комесарским ознакама, они су га мучки убили.

Мислили смо најбоље, а иопало је најгоре. Жалост за њим била је огромна. Она није била тренутна. Много смо се пута, и у тешким данима ратним и сада, сјетили нашег комесара, нашег саборца, драгог Алексе. Разумио нас је, волио нас је, вољели смо га и остао је — за нас Кордунаше и за све борце Осме кордунашке дивизије, баш као и за његове земљаке, саборце из црногорских јединица — незабораван.

За изванредне ратне заслуге, уз друге високе ратне ордене, Алекса Бацковић је одликован и Орденом народног хероја Југославије.

Милош ШУМОЊА

БОЖИДАР МРВАЉЕВИЋ

НА ЈИВАДИ -испод села Милочена развило се 1. октобра 1943. године велико народно коло. Ту се сакупила Пета бригада, комплетна, јер су Други и Четврти батаљон, попуњени новим борцима, поново ушли у састав своје бригаде после њеног доласка из Босне. Али бригада немо много времена за одмор. Она је добила нов задатак: да очисти од четника терен Трепача, Бањана и Грахова и да прихвати неку јединицу талијанске дивизије која се налазила на путу Рисан—Грахово, да не би након капитулације Италије њено наоружање пало у руке Нијемаца.

У Трећој чети Другог батаљона био је кратак састанак скојеваца. Састанком је руководио Божидар Мрваљевић. На голој пољани окупили се скојевци да расправљају о задацима који их очекују.

Пошто су одржане конференције по батаљонима, односно четама, бригада је пошла да изврши добијени задатак. Растјерала је четнике, неке побила и заробила у борбама од Трепача и Бањана до Грахова, а затим стигла у Трешњево и ту затекла талијанску дивизију. Пошто ју је прихватила, бригада је 9. октобра прије подне избила на Јабук. Уморни и гладни, борци су застали да се одморе на домаку цесте Никшић—Вилуси.

Око 16 часова после подне Нијемци су се појавили на цести од Никшића — с тенковима. Јединицама оу издата кратка наређења да заузму положај, док су наша осигуравајућа одјељења већ водила борбу. Нијемци су близу. Команданти и командири су на брзу руку организовали одбрану. Божидар Мрваљевић је с пушкомитраљезом и својим помоћником одмах изашао на положај. За њима је пошао командир вода с још неколико бораца. И остале чете из других батаљона су такође послале дио бораца на положај. Они су добили задатак да спрјече непријатељев продор док бригада не пређе цесту.

Већ се јасно чула хука тенкова. Нијемци су све жешће нападали. У први мрак бригада је почела да се извлачи, а Нијемци су се примицали све ближе. Наши су одбили два њихова јуриша. Када је нишанцији Божидару Мрваљевићу нестало муниције за пушкомитраљез, он се прихватио ручних бомби — најприје је једну „крагујевку“, а затим још двије „талијанке“ бацио међу Нијемце. Неколико војника је остало да лежи у непосредној његовој близини. Најзад је употрежио и своју берету и — прије него што је и сам погинуо — убио још једног Нијемца.

Када смо чули за смрт Божидареву, веома смо се ражалостили, јер је био један од најбољих омладинаца, који су у свему служили за примјер, прије свега својом храброшћу и скромношћу. Био је висок, млад, ведра лица, румених образа и плавих очију. Напустио је гимназију 1941. године, као одличан ђак, и отишао у партизане.

Лик Божидара Мрваљевића, борца који је јуначки пошнуо за слободу свога народа, остаће у сјећању његових преживјелих другова као свијетло примјер.

Пеко ОДАЛОВИЋ

ПЕТАРЈОВАНОВИЋ

ГОДИНЕ 1941, на тој историјској прекретници, када су биле стављене на пробу све врлине наших народа заједно, у исто вријеме су биле изложене на пробу и особине сваког појединца. Није ту било лако издржати и слиједити корак најсвјеснијих, најоданијих и најсмјелијих синова и кћери наших народа, који су се сврстали тих дана под заставу Комунистичке партије и полазили смјело у одлучни и тешки бој за слободу своје земље. Један од таквих био је млади потпоручник бивше југословенске војске Петар Јовановић, који се од првих дана устанка смјело, одлучно и непоколебљиво сврстао у редове бораца за слободу.

Иако веома млад, тако рећи тек настао, у двадесет и првој години живота, њега нијесу збунили ни онај хаос ни расуло које је настало још од првих дана напада на нашу земљу 6. априла 1941. И у тим данима, када су многи старији и иокуснији губили главе и сматрали да је све изгубљено, Петар Јовановић се са својом јединицом уз борбу повлачио од Суботице до Босне, гдје га и затиче капитулација.

Ни тада Петар вије кловуо духом. Не губи вјеру у себе и овагу народа упркос издаји и расулу ноје је видио у бившој војсци и државном апарату, свуда куда је пролазио. И у таквој ситуацији он није допустио да падне у руке непријатељу. Пробија се преко брда и планина Босне, Херцеговине и Црне Горе ка свом родном мјесту Жупи, да би се, ни часа не чесећи, отавио на располагање партијској организацији у свом мјесту, која је већ од првих дана капитулације отпочела са припремом оружаног устанка. Свим жаром своје младости, свог поштења и угледа који је уживао у своме крају, Петар се прихватио задатака око припреме оружане борбе.

С одлучвошћу какву су у тим судбовосвим данима испољавали само наистрајнији комунисти и окојевци, овај ди-

вни млади друг подржао је став Комунистичке партије на састанку интелектуалаца Жупе, одржаном непосредно пред јулски устанак у кући прекаљеног и ватреног комунисте Крета Костића, гдје су се договорили шта све треба предузети како би се и Жупа могла достојно одазвати позиву Партије на оружану борбу против окупатора. Задатке које је добио на том састанку, као и све друге, Петар је са њему својственом топлином и тактом према људима, али у исто вријеме и неумољиво упорно, знао спроводити у дјело. Он је освајао људе и својом ријечју и овојом појавом, а у првом реду несебичним залагањем у извршавању задатака. Такав је био на сваком послу све до своје трагичне погибије 1943. године, када је на почетку четврте непријатељске офанзиве, у бутали од тифуса, сам себи прекратио муке.

Петар је међу првима био у нападу на жандармеријску станицу у Миољу Пољу у Жупи у тринаестојулском устанку, а одмах затим се латио прикупљања и организовања бораца за предвиђену борбу око Никшића и у другим крајевима. За истакнуте заслуге које је испољио у првим данима устанка и касније, већ 1941. године примљен је у чланство КПЈ. Од тада као да утростручује свој револуционарни полет. Ни часа не мирује, отално је у акцијама — војним и политичким. Ни привремена криза устанка, која је, под притиском бројних талијанских дивизија, настала у августу 1941. године, није ни за тренутак поколебала или збунила младог комунисту Петра Јовановића.

Он неуморно дјелује у масама, окупља омладину око себе, разборито увјерава старије у праведност оружане борбе коју је повела Комунистичка партија. Своје војничко знање у новим условима оружане борбе он је заиста знао стваралачки и револуционарно да примјењује у свим акцијама у којима је учествовао. На сваки, и најтежи, задатак јављао се први. За њега тако рећи није било немогућег задатка само ако долази од Партије. Он се међу првима јавља као добровољац за одлазак на Пљевља, гдје и у најтежим условима уличних борби долазе до изражаја његове војничке способности, а посебно његов неустрашиви хероизам.

Као већ прекаљеног борца и руководиоца, по повратку из битке на Пљевљима штаб Никшићког партизанског одреда поставља га за команданта Жупског партизанског батаљона. Брзо су се испољиле његове врлине и опособности: личним примјером, несебичним залагањем, дивним особинама борца и друга, он је брзо освајао заслужено повјере-

ње и Партије и народних маса. У фебруару 1942. године постављен је за команданта сектора који се протезао од Товића до Острошких треда, то јест онага Луковског и Жупског територијалног НОП-батаљона окренутих према талијанском гарнизону у Никшићу. У знак признања за заслуге на учвршћивању свога, Жупског батаљона и успјехе у борбама, већ у марту 1942. године постављен је за команданта Трећег ударног батаљона Никшићког народноослободилачког партизанског одреда. За команданте ударних батаљона у то вријеме постављени су најбољи борци, искусни руководиоци и Партији одани комунисти. Иако врло млад, Петар је за најкраће вријеме на дјелу испољио све те квалитете и постао један од најомиљенијих и најпознатијих команданата ударних батаљона Никшићког партизанског одреда. Својом непосредношћу, оптимизмом, а у првом реду смјелошћу коју је испољавао у борбама, он је освајао љубав и повјерење бораца и руководилаца.

У тешким и оштрим борбама на Острошким гредама априла 1942, јуришајући на челу овога батаљона, тешко је рањен у руку, тако да је морао напустити дужност команданта Трећег ударног батаљона. Баш тада и почиње права епопеја овог врсног младог команданта из нашег ослободилачког рата.

Није се још био сасвим ни излечио од задобијених рана, а Главни штаб за Црну Гору поотавља га у мају 1942. за команданта Првог омладинског црногорског батаљона „Будо Томовић“. Али, баш у вријеме када се спремао да прими нову дужност, тешко је рањен од артиљеријске гранате у ногу. Умјесто да пође за команданта Омладинског батаљона, поново је морао у болницу, у којој је био један од најтежих рањеника. Као тешки рањеник одступа из Црне Горе у непрекидним борбама које смо водили тих дана преко врлети Голије, Волујака, Маглића и Сутјеске. Ни у таквим условима оптимизам и вјера у побједу нијесу напуштали овог прекаљеног борца и вјерног сина црногорског нарада. Све невоље тешког рањеника он је отоички подносио, уносећи ведрину и расположење и међу љекаре, и међу другове рањенике, и међу борце који су га носили на носилима. Његово име постаје још познатије, још блискије борцима и руководиоцима славне Пете црногорске пролетерске бригаде, која је тих дана, јуна 1942. године, формирана наредбом Врховног штаба на обронцима Волујака.

Али ни Врбница ни Сутјеска, гдје смо се кратко вријеме одмарали, нијесу били и крај његовог страдања и херо-

изма као тешког рањеника. Његов ход по мукама као да тек тада почиње. Када је Пету пролетерску бригаду и Херцеговачки одред напало више хиљада четника у кањону Сутјеске у јулу 1942. године, Петар је још имао ногу у гипсу, још је био на носилима. Требало је да издржи све напоре борби и пробоја од Сутјеске преко Трескавице до Игмана, а потом, послје два дана предаха, да понов настави марш.

На Игману, на прагу јаког непријатељског гарнизона Сарајева, нашли смо се у изузетно тешкој ситуацији. Требало се пробијати даље, под још тежим условима, с подијељеним онагама. Стога је штаб бригаде одлучио да најтеже рањенике оставимо на Игману, да их предамо Игманском партизанском одреду. Петар је желио да се пробија даље са својом бригадом. Тражио је да му дамо коња. Љекари су нам тада рекли да он неће моћи издржати покрет, да се сам не може држати на коњу. Да би их демантовао, Петар је тражио да му се ноге ослободе шпсаног окова. Скинут му је гипс и он је јахао на коњу преко врлети Игмана и даље преко пруге Сарајево — Коњиц и планине Битовње ка Прозору, куда су се лробијали Пета бригада и Херцеговачки одред.

Ни то није био крај његових патњи и страдања. У борби с Нијемцима, који су нас из засједе дочекали у Забрђу 28. јула 1942, два коња гину под њим. Али и у тим тренуцима Петар се не колеба, он храбри рањенике, он вјерује у то да ће се његови другови пробити, да рањенике неће оставити. И доиста, мада по цијену тешких губитака, бригада се пробила кроз све четничке, усташке и њемачке засједе и провела рањенике и збијег све до Прозора, гдје смо се опојили с главним снагама.

За све то вријеме Петар Јовановић је, као тешки рањеник, с још несраслим костима, јахао на коњу од Игмана до Прозора. Тиме је доказао нешто што је изгледало немогуће чак и за појмове партизанских љекара. То је могла да савлада само несаломљива воља, упорност и издржљивост једног хероја комунисте какав је био Петар Јовановић. Због тога његово име постаје појам и за борце Пете пролетерске бригаде и за борце Херцеговачког одреда.

На путу за западну Босну десио се један елучај који као да је хтио да још једанпут испроба неомломљиву вољу и тако рећи натчовјечанску издржљивост овог дивног борца и руководиоца из нашега рата. Прелазећи преко мостића, Петар на коњу пада у кањон једног планинског потока у близини Прозора. Сви који су видјели тај приказ поми-

слили су да је свршено с Петром, јер нијесу чули ни јаук ни запомагање. Потрчали оу борци да га извуку, а он им пружа руку и довикује да је све у реду, да се није ни гховриједио. Ни та кушња није била кадра ма шта да утиче на њешву ведрину, његову вјеру у побједу, на његов оптимизам, који је зрачио из читавог његовог бића.

И у гаовој средини, у Централној болници у Босанском Петровцу, камо је упућен да настави лијечење, брзо оваја симпатије рањеника, лекара и болничког особља, тако да га бирају за свога омладинског делегата на Првом конгресу антифашистичке омладине Југославије. Својим иступањем на Конгресу и односом према делегатима осваја посебне симпатије. Петар је био такав и по своме духу и по свом изгледу: као да је био створен да плијени људе и осваја њихову љубав и симпатије. Иако свјестан љубави и симпатија које је уживао — и као борац, и као руководилац, и као тешки рањеник — он би се увијек зацрвенио као дјевојчица ако би се говорило о њему или ако би лично на састанцима иступао, мада је знао ненаметљиво и лијепо да изнесе своје мишљење.

Када се Петар опоравио од рана, уггућен је за наставника у Официрску школу Врховног штаба, која је формирана у Еихаћу. Школом је руководио Саво Оровић, човјек богатог војног знања и с великим ратним искуством. Он је Петра познавао из борби које су вођене око Никшића 1941. и 1942, а у школи га је још боље упознао као доброг наставника и одличног васпитача наших младих партизанских кадрова. Петар се брзо сродао са својим друговима слушаоцима, на које је пренео своја војна знања. И не само то. Он је топлином и племенитошћу свог карактера, непосредношћу и јасноћом плијенио аудиторијум, тако да је у школи био један од најомиљенијих наставника.

Такве дивне особине какве су краоиле Петра Јовановића одњеговане су у изразито честитој породици његовог оца Милинка. Те особине је Петар даље развијао у крилу своје Комунистичке партије, у редовима јединица Никшићког партизанског одреда, у редовима славне Пете црногорске пролетерске бригаде. Није ни могао бити другачији пут ни Петров ни његовог брата Радивоја, јер су у својој породици, а у првом реду од свота оца Милинка, могли само да се уче оним дивним особинама које красе врсне Црногорце. Њихово домаће васпитање је било поуздана гаранција Партији и партизанским јединицама да ће и Петар и Радивоје часно и јуначки вршити све своје дужности које народ и

Партија пред њих поставе. И они су их вршили херојски и самопријегорно све до посљедњег атома своје снаге и часно и јуначки узидали своје животе у темељ слободе наше социјалистичке Југославије...

Судбина као да се била уротила против Петра, као да је хтјела спријечити да дођу до потпуног изражаја његове дивне особине младог талентованог руководиоца и оданог сина црногорског народа. Али и у таквим условима он јој је пркосио својом издржљивошћу, ведрином и оптимизмом, својом вјером у побједу.

Такве племените неустрашиве ликове може створити само узвишена праведна борба једног народа, каква је била оружана борба наших народа у народноослободилачком рату и револуцији.

Милинко БУРОВИЋ
Милисав РАИЧЕВИЋ

ПРИХВАТАЊЕ ТАЛИЈАНА И ОБРАЧУН С ЧЕТНИЦИМА

НА ДАН капитулације Италије, 9. септембра 1943. године, Пета бригада је била у оваквом распореду: штаб бригаде је са Првим и Трећим батаљоном био у покрету из Босне ка Црној Гори; Други батаљон је био у рејону с. Тиеа—Горње Поље—Милочане—Брезовик, гдје је у то вријеме био и Главни штаб НОВ за Црну Гору и Боку; Четврти батаљон је био на подручју Пипера.

Борци Пете бригаде који су се са Сутјеске, појединачно или у групама, пробали у Црну Гору повезали су се с илегалним позадинским радницима и прокретарили добар дио Црне Горе, радећи на припремању и организовању народа за нове обрачуне с окупатором и домаћим непријатељима. Крајем августа 1943. Други батаљон се окупио у Сриједама (на Голији), а Четврти на Радовчу (Пипери). Оба су батаљона била под непосредном командом Главног штаба за Црну Гору и Боку и дејствовала су, по групама, на подручју никшићког, даниловградског и подгоричког ереза.

Уочи капитулације Италије Главни штаб за Црну Гору и Боку је из састава Другог батаљона издвојио 40 бораца и, под вођством Сава Бурића, упутио у источну Боку да се повежу са штабом Другог корпуса НОВЈ и упознају га са ситуацијом у Црној Гори. Та група бораца је 10. септембра стигла у Миљевину код Фоче и повезала се са штабом корпуса и штабовима Треће ударне дивизије и Пете пролетерске бригаде, који су били у том подручју, на маршу за Црну Гору.

Пошто је Бурићева група подробно информисала штабове о стању у Црној Гори, Пета бригада (са два своја батаљона) добила је задатак да одмах настави покрет правцем: Миљевина—Сутјеска—Изгори—Голија—Бањани—Никшић, да би, заједно с осталим јединицама које се налазе у Црној Гори и јединицама које ће тамо бити упућене, ра-

дила на општем задатку мобилизације нових бораца за НОВ, на разбијању четника и разоружању талијанских јединица.

Бригада је из Миљевине кренула 11. септембра и сјутрадан ујутро избила у шири рејон Тјентишта. Ту је прокашла и извјесну количину оружја и муниције, закопану у вријеме пете непријатељске офанзиве. Група бораца је, с комесаром бригаде Драгишом Ивановићем на челу, *обишла* гроб Саве Ковачевића. Раскопала је плитку раку из *које* су вирили ђонови Савиних чизама. Том приликом је *Савина* снаха Љубица нашла у његовој доламици *упаљач*, табакеру и још неке ситније ствари.¹ Поред Саве је *потпуно и курир* штаба Пете бригаде петнаестогодишњи Драган-, син *Љубице* и Николе Ковачевића, Савиног рођеног брата.

Борци су поново сахранили свог легендарног команданта уз скромне војничке почести. У име *бораца Пете бригаде*, од погинулог команданта Саве се *опростио* политички комесар Драгиша Ивановић.

Бригада је исгога дана продужила покрет правцем Тјентиште—Изгори—Чемерно—Врба. Око 8 часова слиједеног дана гатачки четници су је напали са правца *Лебришника* и села Улиња. Послије трочасовне борбе били су разбијени. Настављајући покрет, бригада је чистила терен од четничких група и прешла преко села Липника, Гарева, Дулића, Казанаца и Степена. Народу овога краја је приликом кратких сусрета с њим објашњавана војно-политичка ситуација настала послије капитулације Италије. Бригада је наишла и на двије позадинске групе које су радиле на овом терену.

Петнаестог септембра Пета је водила оштре борбе с вучедолаком четничком бригадом и гатачким и билећким четницима и до мрака овладала положајима *Цркнице—Ковачи—Вучји До—Балци—Дубовац—Пријевор*. Вучедолска четничка бригада је разбијена, а њени су се дијелови *повукли* ка Велимљу, док су гатачки и билећки *четници*

¹ Чувају се у Војном музеју у Београду.

² Драган је био храбар курир. Нарочито је желио да истакне своју спремност за борбу, поготову кад би му други курири понекад приговарали да је њему лако јер му је Сава стриц, па ће га заштити. Такве су га примједбе пекле, погађајући његову борачку сујету, па је редовно реаговао, истичући да му је Сава у првом реду командант, а он његов курир. Породична веза са Савом за њега је увијек била другостепена. Тог дјечака Партија је васпитала и изградила тако да је он циљеве борбе увијек стављао испред свега, и такав је био и остао до посљедњег часа. Кости храброг курира Драгана почивају заједно с костима славног и вољеног команданта.

приморани да се повуку у Билећу, гдје се организују за одбрану с тамошњим онагама.

Сјутрадан су четничке снаге, јачине око два батаљона, извршиле јак испад из Билеће на наше снаге које су се приближавале граду. Активност разбијених четничких група се осјетила и са правца Троглава и Сомине. У другој половини дана четници су јаким противнападима наших снага били приморани да се пононо, претрпјевши осјетне губитке, повуку у Билећу.

Ноћу 16/17. септембра наши су батаљони овладали прилазима Билећи, окружујући то четничко упориште с намјером да га, брзо дејствујући, ликвидирају. Међутим, батаљони ни у неколико покушаја 17. и 18. септембра нијесу успјели, па Билећа, **КОЈУ** су браниле јаке и добро наоружане усташке и четничке снаге, и то из старих аустроугарских фортификацијских објеката, није заузета. У та дејства у правцу Билеће, иако она раније нијесу била планирана, бригаду је увукла активност четника на том подручју, јер је процијењено да им је боље задати осјетније ударе ту и везати их за Билећу него их стално имати за леђима у даљем покрету.

Напуштајући опсаду Билеће, бригада је 19. септембра извршила покрет према Бањанима и све до Велимља није наишла на јачи четнички отпор, а Велимље је управо тих дана ослободила позадинска група која је радила на подручју Бањана.

У то вријеме је ситуација на подручју Пљеваља и Никшића била доста сложена. Послије пете офанзиве Нијемци су држали Пљевља, одакле су повремено вршили испаде на околна села и даље, на подручје Жабљака и Шавника. По селима су крстарили у јачим групама, да би демонстрирали своју снагу. Тако је 2. септембра један вод Нијемаца изишао на Крново, тачније на Капетаново језеро у Лукавици, гдје га је дочекао Четврти батаљон Пете бригаде и у кратком судару потпуно разбио. Убијено је 9, рањено 10 и заробљено 13 њемачких војника, а заплијењена је и цјелокупна опрема и наоружање вода.

На подручју Никшића су се налазили дијелови талијанске дивизије „Тауринензе“. Четничке снаге у Никшићу су биле доста јаке, као и на територији Рудина, Трпче и Грахова. На тој територији је радило неколико група наших позадинских радника, које су имале јак утицај у народу, а нарочито се истицала позадинска група с подручја Бањана.

Главни штаб за Црну Гору и Боку био је у селу Тиси и одатле је одржавао везу с партизанским илегалцима који су радили у Никшићу. Успостављена је веза и с командом талијанске дивизије која се тада налазила у Никшићу. Неколико дана су вођени преговори, и то преко шиховог официра за везу. Између осталог, Главни штаб је предлагао да се дивизија прикључи снагама НОВЈ ради заједничке борбе против фашистичке Немачке.

Штаб талијанске дивизије гаје прихватио тај предлог, већ је одлучио да дивизију покреће правцем Никшић—Грахово, ка мору, надајући се да ће се моћи пребацити у Италију. Но то су биле више жеље него реалне могућности.

У то вријеме партизанске снаге распоређене непосредно око Никшића нијесу биле довољно бројне да би могле у исто вријеме разоружати талијанску дивизију и водити борбу с јаким четничким формацијама које су је непосредно штитиле. Сада се у таквој, неповољној ситуацији могао само чекати повољнији тренутак да би се та дивизија успјешно разоружала.

Ноћу 13/14. септембра талијанска дивизија је извршила покрет из Никшића према Грахову, остављајући Никшић четницима.

Друш батаљон Пете бригаде је дијелом снага држао положај према Никшићу: Глибавац—Дукло—Уздомир—Кочане, а дијелом снага је непосредно обезбјеђивао Главни штаб, док је једна њешва чета од 30 бораца била у резерви, у Милочанима. Сазнавши да су Талијани кренули из Никшића, дио штаба Другог батаљона и чета која је била у резерви извршили су убрзани покрет правцем Милочани—Стуба—Риђанске рупе и на комуникацији Риђанске рупе—Кусиде посјели погодне положаје. Око 23 часа је чело колоне талијанске дивизије избило пред Прву чету Другог батаљона. Колона је заустављена без борбе и поведени су преговори с представником талијанске команде.

На преговоре је дошао командантов делегат, потпуковник, у пратњи два млађа официра. Ноћ је била ведрa, па су се и по ноћи ликови могли распознавати. У току преговора било је доста убјеђивања, предлога, а гаа крају — и разумијевања. Талијански официри за везу одлазили су неколико пута до генерала, команданта талијанске колоне, и враћали се натраг. Талијанска војска је до прије који дан била окупашр, али се сада ситуација измијенила, јер су и они углавном одобравали капитулацију Мусолинијеве Италије. Схватили смо: талијански војници гаосе оружје,

иако га не воле, јер без њега не смију да се крећу. Предочавају нам, ако вам дамо оружје — остаћемо без икакве заштите, јер нас ви, партизани, не можете обезбјеђивати. Да наставе да ратују — неће, јер су се, кажу, наратовали. Оружје четницима, веле, неће дати. Та су увјеравања давали и Главном штабу за Црну Гору и Боку док су били у Никшићу.

Тишину преговора пореметио би само по неки испалени четнички метак од Никшића, Студенаца и Сланог.

Коначан резултат преговора био је: старјешине и војници једног дијела талијанске дивизије предали су борцима Другог батаљона 400 пушака, 10 пушкомитраљеза, 5 митраљеза, 4 минобацача калибра 81 мм, 15 коња натоварених муницијом и храном, као и 3 јахаћа коња. Када је предала то наоружање и опрему, талијанска колона је наставила покрет правцем Трубјела—Грахово.

Добивено оружје је добродошло ради наоружања нових бораца који су дошли из Никшића и околних села — Горњег Поља, Кочана и других. Дио тог оружја је упућен Четвртој пролетерској бригади, која је тада била у подручју Жабљака.

Осамнаестог септембра један ојачани батаљон 118. њемачке ловачке дивизије дошао је у Никшић, а 20. септембра је дијелом снага покушао да заузме Уздомир, узвишење које доминира Никшићем. Уздомир је тада бранила група бораца Другог батаљона. Она је, онако добро маскирана и заклоњена у рововима, издржала претходну јаку артиљеријску и минобацачку ватру и спремно дочекала њемачки стрељачки строј јаком и прецизном ватром. У првом налету погинули су њемачки официр и 6 војника, док је већи број Нијемаца рањен. Претрпјевши осјетне губитке у првом налету, Нијемци су се повукли у Никшић, остављајући на положају све изгинуле. У борби је заплијењено: 1 пушкомитраљез, 1 машинка, 3 парабелума и 6 пушака, као и друга опрема. Тада се нарочито истакао храбри пушкомитраљезац омладинац Божидар Мрваљевић.

Групе бораца Другог батаљона су повремено упадале у предграђе Никшића, хватајући и убијајући њемачке војнике. Тако је Бојо Баничевић с још једним борцем ухватио њемачког подофицира на Дуклу и разоружао га.

По доласку на Велимље штаб Пете бригаде је, од позадиноких група и нових бораца са терена бањско-вучедолске општине, формирао позадински Бањско-вучедолски батаљон (око 120 бораца). Затим су Први и Трећи батаљон

са штабом бригаде, као и новоформирани Башско-вучедолски батаљон, дејствовали у правцу Грахова.

Пета бригада је успјела да заузме Вилусе, гдје је заплијенила и матацин муниције. Заплијењену муницију је требало што прије уклонити из захвата комуникације, па је пребачена у Велимље, у једну стару барутану. Како до Велимља није било комуникација, то ни непријатељ није могао изненада да угрози ново складиште, које је обезбјеђивало људство новоформираног позадинског батаљона.

Капитулација Италије је четнике у Црвој Гори довела у критичан положај. Брзим упадом наших јединица из Босне на територију Црне Горе и Санцака, уз истовремену активност позадинских јединица и група, четницима су нанијети многи порази, те је у кратком налету ослобођено више насеља и градова на тој територији.

Дража Михаиловић је био посебно забринут за судбину четничке организације у Црној Гори, па је хитно наредио херцеговачким четницима да врше притисак према Црној Гори и тако олакшају положај тамошњих четника. И већ 25. септембра су дијелови Требињског и Невесишког четничког корпуса напали два батаљона Пете бригаде и позадински Бањско-вучедолски батаљон, тада затечене на подручју Бањана и Вилуса.

Јаке четничке снаге су се изненада појавиле са правца Требиње—Ластва—Илино брдо—Вилуси, затим Билећа—Бањани—Велимље, те са правца Грахово—Вилуси, и напале јединице бригаде на линији Илино брдо—Осјеченица—Вилуси—Бањани. Положај дијелова бригаде на подручју Вилуса и Бањана био је особито деликатан. Притисак јаким четничких снага из неколико праваца озбиљно је угрожавао наше положаје.

У првим сударима са четницима на Илином брду погинуо је један Далматинац, борац Трећег батаљона. У борбама око Вилуса четници су заробили Рада Кривокапића из Никшића и одмах га стријељали.

Пета бригада је била приморана да се повлачи правцем Бањани—Велимље—Његош. Наше складиште муниције на Велимљу упалио је позадиноки Бањско-вучедолски батаљон, а затим се повукао правцем Црни кук—Симона. Водећи упорну борбу против херцеговачких четника погинуо је борац Душан Ераковић, а двојица бораца су рањена. Од Велимља је бригада оријентисала дејства правцем Пригредица—Бусак—Трепча—Трепачки Његош—Тиса. У рејону Бусак—Трепча дијелови бригаде су дочекани од рудинско-

-трепачких четника, којом су приликом погинули комесар Трећег батаљона Радомир Јеловић и још четири борца. Четници су одбачени у правцу Трепча—Трубјела, уз веће губитке, а дијелови бригаде, као и штабови Пете бригаде и Треће дивизије, пребацили су се преко Трепачког Његоша у села Тису и Пресеку.

Херцешвачки четници су се већ слиједећег дана послје одбацивања наших снага с подручја Грахово—Бањани повукли према Херцеговини.

У тим борбама на подручју Вилуса и Бањана дошла је до изражаја усклађеност дејстава црногорских и херцеговачких четника, што им је омогућило да — истива, сразмјерно мале — свате бригаде одатле привремено потисну.

Дијелу бригаде који је био у сталном покрету и борбама из Босне и Херцеговине до Бањана и Грахова нужно се ваметао мали предах.

Главни штаб за Црну Гору и Боку 25. септембра је наредио да се Пета бригада комплетира, па су у њен састав враћени Други и Четврти батаљон.

У село Тису су 26. септембра стигли штабови Пете бригаде и Треће ударне дивизије, као и Први и Трећи батаљон, који су дотад дејствовали на подручју Бањана и Вилуса. Сви су се размјестили у рејону Тиса—Пресека. Четврти батаљон, који је дејствовао на комуникацији Никшић—Шавник, стигао је у Горње Поље, док је Други батаљон и даље био оријентисан на правце Милочане—Никшић и Уздомир—Кочане. Тако се Пета бригада нашла окупљена на ужем простору и њени су борци били радоони што су се поново сви нашли у својој матичној јединици. Иако с доста проријеђеним стројем старих ратника, бригада је била спремна за нове борбене задатке.

Расположење народа и општа ситуација послје капитулације Италије погодвали су мобилизацији нових бораца, а управо је новонастала ситуација захтијевала брзе акције и око Никшића и у другим крајевима Црне Горе.

Нијемци и четници су држали Никшић, очекујући напад бригаде. Дијелови талијанске дивизије налазили су се на подручју Грахова, Трешњева и Кривошија.

У таквој ситуацији Пета бригада је добила задатак да разбије четничке групације на подручју Рудине—Трепча—Бањани—Грахово, разоружа талијанску дивизију која је била у ширем рејону Грахова и изврши дјелимичну поуну бригаде новим борцима са те територије.

Штаб бригаде је донио одлуку да ноћу 30. септембра 1943. године у 21 час изврши покрет из подручја Горњег

Поља правцем Милочани—Зла гора—Трепча, разбије четничке групације на подручју Трубјела—Трепча—Бањани—Грахово, наносећи главни удар правцем Трепча—Велимље—Вилуси са Првим, Трећим и Четвртим батаљоном, а са Другим батаљоном правцем Трубјела—Подбожур—Рудине и даље, према развоју ситуације. Штаб бригаде се кретао на правцу главног удара бригаде.

У раним јутарњим часовима развила се оштра борба на линији Трепча—Кита—Трубјела. Четничке снаге су давале жилав отпор, али су се морале повући правцем Бањани—Рудине. Бригада је у току дана заузела Трепчу, Бусак, Трубјелу, Каменско и Смрдушу и избила на линију Голо брдо—Смрдуша—Рашково брдо—Рудине. Сјутрадан је бригада заузела Велимље и, гонећи четнике, избила на линију Броћанац—Кешелева градина—Бјелосава—Јајсен—Божурово брдо.

Трећег дана четници су се много јаче и организованије бранили на линији Вилуси—Савино брдо—Осјеченица—Спила. Но упркос томе, бригада је успјела да их разбије и натјера у панично повлачење. непријатељ није могао организовати одбрану Грахова, већ је продужио бјекство правцем Кривошија—Бијела гора, наслањајући се на њемачке јединице које су већ биле стигле из Боке на Црквице. Тако је бригада у току дана ослободила Вилусе, Осјеченицу, Загору и Граховац, а у току ноћи 4/5. октобра и Грахово.

За вријеме тих тродневних борби са четницима наши позадински радници су се, као и поједине групе које су радиле на том терену, повезивали са штабовима и јединицама бригаде и били од велике користи у прикуљању и пружању потребних података.

Дијелови талијанске дивизије „Тауринензе“ су без нарочитог отпора положили оружје пред Петом бригадом и били су спремни да слиједу даља њена наређења. Дивизија је била доста расута у ширем подручју Грахова, Кривошија и Трешњева. Сада је Петој бригади постављен хитан задатак да окупи талијанску дивизију, а затим да с њом изврши покрет правцем Грахово—Јабуче—Рудине—Трубјела—Горње Поље. Бригада је добила информације да су њемачке јединице посјеле Црквице, Цркавац и Леденице и заузеле читаву Боку которску, као и то да су јаче њемачке снаге из Никшића већ кренуле ка Грахову.

Бригада је истог дана, 5. октобра, око 16 часова, извршила покрет, и то: Први, Трећи и Четврти батаљон и Талијани који се налазе у рејону Грахова, као и они који су

упућени из рејона Драгаља, затим штаб Треће дивизије и штаб Пете бригаде — правцем Грахово—Јабукe—Трубјела; Други батаљон правцем Грахово—Драгаљ—Трешњево, са задатком да сакупи талијанску војску у подручју Јабукe, а затим да настави даљи покрет, док је Грахово предао позадинским радницима. Циљ штаба бригаде је био да се што прије избије на плато Јабукe, с којег је бригада могла лакше дејствовати у више праваца.

У тој ситуацији и бригада и Нијемци су се првенствено борили око талијанске војске. Нијемци су жељели да је разорујају и тиме онемогуће да њено оружје и опрема падну у руке партизана.

Петог октобра у 13 часова Други батаљон је извршио покрет правцем Грахово—Драгаљ и наишао на јак отпор четника из рејона Драгаљ—Луг, подржаваних артиљеријском ватром њемачких јединица из подручја Цркаваца. Батаљон је прихватио борбу и до каоно у ноћ успио да одбаци четнике у правцу Цржвице—Цркавац.

У том судару -су од њемачке артиљеријске ватре погинула 2 талијанска војника и 4 товарна грла. Артиљеријска ватра је била концентрисана на складиште муниције код Плоча, на крај Драгаљског поља, али захваљујући непрецизном гађању складиште је брзо евакуисано и муниција је спасена. Талијанска војска је из рејона Драгаља одмах упућена у Грахово. Њу је штаб Пете бригаде сачекао у подручју Грахова и одмах укључио у састав маршевске колоне главних снага бригаде.

Сјутрадан, 6. октобра, око 10 часова, претходнички дијелови бригаде, њен Први и Четврти батаљон, сукобили су се с њемачким јединицама у рејону Бијеле Рудине—Гоштац, гдје су прихватили борбу и затворили правац Трубјела—Јабукe.

По снази четничког дејства из рејона Драгаљ—Луг и артиљеријској подршци могло се закључити да су четници успоставили тијесну везу с њемачком командом. Јединице 750. њемачког пука већ су биле у покрету из рејона Црквице—Леденице, журећи према Грахову да би се спојиле с њемачким снагама које су дејствовале од правца Никшића, с циљем да униште Пету бригаду у подручју Грахова и разорујају талијанску дивизију.

Након рашчишћавања ситуације на Драгаљу, Други батаљон је наставио покрет ка Трешњевоу; ту је сакупио талијанске јединице које су са штабом дивизије биле у том рејону, а потом је извршио покрет, тако да је 6. октобра у

20 часова стигао у подручје Јабука и укључио се у састав главних снага бригаде.

Ситуација на Јабукама и широј околини изгледала је овако: дијелови 118. немачке ловачке дивизије, ојачани 738. пуком, после заузимања Никшића су одмах продужили ка Грахову. План дејства Нијемаца био је да дијелом снага из рејона Трубјела—Бијеле Рудине—Јабукe што прије затворе правце који воде из Грахова и Трешњева. Они су главним снагама наступали правцем Трубјела—Осјеченица—Грахово, а снагама 750. пука исте дивизије из Цркавица, да би опколили и уништили Пету бригаду и разоружали талијанску дивизију. Имали су и подршку авијације.

Њемачке снаге ангазоване на правцу Трубјела—Јабукe биле су слабе да изврше тај задатак, а у исто вријеме нијесу могле предвидјети да ће се на том простору сукобити с јачим снагама Пете бригаде.

Пета бригада се сукобила с њемачким јединицама у рејону Бијеле Рудине—Јабукe—Гоштац Четврти батаљон је затварао правац Гоштац—Рудине—Јабукe, Први правац Рудине—Јабукe, а Трећи батаљон Бајов до—Јабукe. Очекивало се да Други батаљон стигне с талијанском колоном из рејона Драгаљ—Трешњево.

Послије првог дана борбе, њемачке снаге су, осјетивши да оу наишле на жилавог и упорног противника, ангажовале веће снаге, које су се поставиле на линију Бијеле Рудине—Божурево брдо; одатле су дејствовале и два артиљеријска дивизиона и артиљеријска оруђа из тенкова.

Нијемци су на том правцу искористили четнике Никшићке бригаде, који су одлично познавали терен и без тешкоћа извели њемачке јединице на тешко Проходни Гоштац, те су одатле угрожавали положај Пете бригаде. У исто вријеме четници су им служили за обезбјеђење крила и бокова.

Њемачке снаге које су дејствовале на правцу Трубјела—Осјеченица—Грахово ушле су у Грахово без јачег отпора и одмах продужиле покрет ка положајима Пете бригаде, правцем Грахово—Присоје—Јабукe, тако да су 7. октобра око 13 часова избиле у рејон Јабука и тиме и са тог правца угрозиле положај бригаде.

Требало је брзо реаговати, па је штаб Пете бригаде донио одлуку да се организује кружна одбрана и да се ни по цијену највећих жртава не допусти непријатељу даље напредовање, односно да се одрже положаји до мрака, а затим, по батаљонима, изврши пробој на сектору Трубјела—

—Божурево брдо, правцем Јабукe—Рудине—Каменско—Трепча. Та је одлука била једино исправна и, као што ће се касније показати, имала је пресудни значај за даље дејство бригаде.

Снаге бригаде, с талијанском војском, нашле су се на узаном простору пречника свега два километра. Ту су били и штаб Треће дивизије и штаб талијанске војске. Терен је беспутан и каменит, тако да се по њему тешко могло маневрисати. Из правца Јабукa у правцу Рудине—Каменско водиле су свега три стазице, које су преко дана на Рудинама биле под контролом непријатељске војске. Авијација је стално дању надлијетала и бомбардовала наше положаје.

Дијелови Другог и Трећег батаљона прихватили су борбу с непријатељским снагама које су наступале бригади с леђа, из правца Грахово—Јабукe, и у тим жестоким окршајима успјели су да их зауставе, те се тиме добило у времену за ноћни пробој.

Упркос истовременом непријатељском притиску из правца Гоштац—Рудине, Први и Четврти батаљон су успјели да се одрже на положајима све до мрака.

Што се више ближила ноћ, непријатељске снаге су све више наваљивале настојећи да се споје, али захваљујући одлучној и жилавој борби бораца Пете бригаде, нијесу у томе успјеле.

Када је пао мрак, извршен је организован пробој по батаљонима одређеним правцем: Јабукe—Каменско. При пробоју није било неке јаче борбе. Нијемци су се забавили око овојих губитака и око сакупљања талијанске војске по групама на подручју Јабукe—Бијеле Рудине. После пробоја, ноћу 7/8. октобра, бригада се прикупила у подручју Каменског, а затим наставила покрет правцем Каменско—Трепча—Горње Поље. Приликом пробоја, 450 талијанских војника и 5 официра пробило се с Петом бригадом и ушло у њен састав, док су остали дио талијанске војске одвеле њемачке јединице у Никшић.

За вријеме те борбе с њемачким јединицама (дијелови 118. ловачке дивизије) осам наших другова је погинуло, а двојица су рањена. Непријатељ је претрпио знатно теже губитке.

Најкраћи закључак о борбама Пете бригаде на подручју Никшић—Грахово био би:

Бригада је успјешно приступила извршавању задатка који је тримила од Брховног штаба НОБ још при полаоку из Босне. Њена дејства на овом подручју била су веома зна-

чајна за даље вођење борбе против окупатора и домаћих издајника. На том подручју су разбијене двије четничке бригаде — Никлшћка и Бањоко-вучедолска, а задати су осјетни ударци и дијеловима Требињског и Невесињског четничког корпуса. Долазак њемачких јединица у Црну Гору (оне су посјеле сва већа мјеста и важније комуникације) спасао је четнике од потпуног краха. Дио њих продужио је да се заједно с Нијемцима бори против НОВЈ.

Народу са тог подручја враћена је вјера у наше снаге и њихову моћ, као и нада у скоро ослобођење земље од окупатора и домаћих издајника.

У том раздобљу основана су три народноослободилачка одбора — у Велимљу, Вилусима и Грахову. Они су већ за вријеме првих борби на њиховом подручју организовали дјелимичну мобилизацију људства и реквирирање стокe за Пету бригаду и узели на себе дио бриге око евакуације оружја, муниције и друге опреме из магацина талијанске војске у тим гарнизонима. Највећи дио тог ратног материјала заплијенио је Бањско-вучедолски позадински батаљон.

У бригаду је са тог подручја у то вријеме ступио велики број нових бораца, претежно чланова КПЈ и Скоја. Захваљујући тој попуни, порасла је борбена моћ бригаде и она је с новим полетом кренула у нове окршаје.

*Максим КОВАЧЕВИЋ
Лазар МИЛОВИЋ*

ПОНОВО У БРИГАДИ

ПОСЛИЈЕ битке на Сутјесци дијелови Пете бригаде, одсјечени од главнине, повукли су се према Никшићу. Од ших и позадинских радника с подручја среза никшићког формиран је 19. јула 1943. Први батаљон новог Никшићког партизанског одреда. Батаљон је имао свега око сто бораца, али — сто прекаљених ратника, сто чланова Партије или Скоја.

Они су успјешним војничким акцијама и политичким радом на терену среза привукли у батаљон знатан број нових бораца. Батаљон је бројно нарастао нарочито после капитулације талијанске војске, када се, за само четири дана, бројно стање батаљона учетворостручило. Тако бројан, батаљон се могао прихватити и тежих војничких задатака. Међу задацима тог обима који је постављен батаљону био је и притисак на никшићки гарнизон.

Појачан дијеловима њемачких јединица које су биле почеле да пристижу у Никшић, тамошњи талијански гарнизон ни после објављивања вијести о капитулацији Италије није пристао да пређе на страну НОВЈ, нити да нам се преда. Тада је штаб Никшићког одреда наредио свом Првом батаљону да врши јачи притисак на никшићки гарнизон. Наш батаљон је одмах напао Уздомир — главно упориште непријатељске одбране Никшића. Упркос жестокој одбрани, упориште је ликвидирано. Батаљону су пале у руке велике количине лаког и тешког наоружања, муниције и остале ратне спреме. Убрзо затим формиран је и Други батаљон Никшићког партизанског одреда.

Почетком друге половине септембра 1943. из Босне су на подручје никшићког среза стигли Први и Трећи батаљон Пете бригаде. Крајем мјесца је одлучено да наш Први батаљон Никшићког одреда уђе у састав Пете бригаде као њен Други батаљон.

Цијенећи значај овог догађаја и знајући како ће то утицати на расположење бораца, штаб је ту вијест саопштио читавом људству на свечан начин — пред стројем, истог дана када је и он упознат с одлуком, 28. септембра 1943. Радост и одушевљење били су велики. Такво одушевљење могу испољити само ратници свјесни великих и племенитих циљева за које се боре.

Радост је достигла кулминацију када су се, 1. октобра, поново срели ратни другови које је раставила Сутјеска. Али како то обично бива у рату, ни овога пута није било много времена за празновање. Пета бригада је добила задатак да нападне четнике на подручју Рудина и Бањана и да прихвати неке талијанске јединице које се нијесу хтјеле предати Нијемцима после капитулације Италије.

Благоје МАРКОВИЋ

ПРВИ СУСРЕТ С ЧЕТНИЦИМА

ПОЧЕТКОМ октобра 1943. године Пета бригада је добила задатак да очисти Велимље, Грахово и околину од четника и да прихвати дијелове талијанске дивизије „Тауринензе“, која је, послје капитулације Италије, била у покрету на правцу Рисан—Црквине. Послје марша од Жупе никшићке и вишедневних борби с четницима и пошто смо прихватили талијанске јединице, на Трубјели смо добили кратак одмор. Spreмао се ручак. Мирис меса које се кувало пријатно је изазивао гладне борце, а мање групе су тихо пјевушиле партизанске пјесме.

Наједном се преко огољених брегова што опасују Трубјелу са сј евероисточне стране појавила колона. Најприје смо помислили да су то наши. Командант Четвртог батаљона Вујадин Поповић осмотрио је двогледом угрожени правац и утврдио да према нама иде непријатељева колона. По његовом наређењу, командири чета су се дали на организовање одбране.

На почетку окршаја били смо у неповољном положају, јер је непријатељ био запосио доминантне висове. Међутим, батаљон се ипак средио и пружио снажан отпор. Ваљало је на сваки начин задржати Нијемце и четнике до мрака, да би се чете ноћу пребациле преко комуникације. Рако Мугоша,¹ Вуксан Мијатовић, Саво Лучић, Драгиша Ђерковић² и други храбри борци Четвртог батаљона су ватром из пушкомитраљеза и бомбама спречавали Нијемце да крену напријед и тиме омогућили Четвртог батаљону и осталим јединицама бригаде да заузму повољније положаје за одбрану. У непосредној близини мјеста окршаја били су

¹ Народни херој; погинуо послје рата приликом ликвидације црногорског националисте Крста Поповића.

² Погинуо у прољеће 1944. у борби за ослобођење Колашина.

и штаб бригаде, бригадна и батаљонске интендантуре, санитет и рањеници. Све се то нашло на малом простору и под пакленом ватром којом је непријатељ заоплао положаје Пете бригаде. Од експлозије граната, мина и бомби као да земља подрхтава. Све је више мртвих и рањених. Рањени не напуштају оружје, већ и даље туку по непријатељу. Чују се узвици: „Напријед, пролетери!“ Најзад је десно непријатељево крило попустило. Докопавамо се бољих положаја и настављамо да одбијамо противнападе Нијемаца. Што је више одмицао дан, притисак непријатељев је слабио, а када је пала ноћ, сасвим је престао.

Ноћу су се наше онаге прегруписале. У највећој тишини кренули СМЈО према селу Трпчи. Журило нам се. Ваљало је још за мрака прећи цесту коју су контролисали Нијемци. Са нама се кретала и талијанска јединица која је на Трубјели била разбијена и остала без готово целокупног тешког наоружања. Према је наша колона била доста гломазна, ипак смо успјели да преко цесте пређемо без борбе. Прије сванућа били смо већ на десној страни пута Никшић—Грахово.

Наш Четврти батаљон био је у заштитници. Још док су задњи дијелови колоне прелазили цесту, чуо се из даљине тугањ њемачких тенкова. Да нас не би изненадили, командант Четвртог батаљона је наредио командиру Друге чете да изнад цесте постави у засједи једно одјељење с пушкмитраљезом и доста бомби. Када се командир Друге чете обратио борцима и питао ко се јавља у добровољце, одазвали су се сви другови из чете. Није било друге него да командир одреди борце који ће остати изнад цесте и супротставити се њемачким тенковима.

Стијена изнад цесте на коју смо се брзо попели Вукашин Мијатовић, Јакша Бацковић и ја и с које нас је даље подражавала друга група бораца, с Драгишом Ђерковићем на челу, била је као наручена за ову прилику. Док су њемачки тенкови својом тугавом наговјештавали скори долазак, наши су борци грабили ка висовима да прије сванућа заузму борбени положај. У међувремену, док Нијемци још нијесу били стигли, ми смо у засједи припремали реденике за „шарац“ и бомбе и — у једној увалици на смјену чак попушили по цигарету. Тенкови су се све више приближавали, тако да смо њихове силуете могли и видјети. Одједном су се зауставили на око 500 метара испред наше засједе.

Није дуго прошло, а иза једне окуке се појавила колона Нијемаца. Ишли су дисциплиновано у строју, у јачини једног вода. Ми смо у засједи у бољем положају, заклоњени, изненадићемо их, надамо се. Већ су на око 200 метара. Кроз јутарњу тишину одзвања бат њихових корака. Вуксан упозорава на приправност и каже да Јакша и Вешо, чим он опали први рафал, заспу непријатеља бомбама.

Када су се Нијемци приближили на двадесетак корака, одједном — Вуксанов „шарац“ проговори. Затутњаше и наше бомбе. Њемачки војници су падали као снопље под бритком косом снажног косача. Не знам да ли је иједан Нијемац успио умаћи тој смртвосној ватри. Истрчали смо на цесту да покупимо њемачке „шарце“, аутомате, пушке, пиштоље и осталу опрему и све то брзо пребацили иза наше „тврђаве“.

Тек што смо се емјестили у нашем заклону иза стијене, угледасмо како се цестом према нама крећу њемачки тенкови. Није их било пријатно чекати, али ... Помисао да смо већ добро замијенили своје животе давала нам је нову онагу и жељу да та цијена буде што већа. Сада смо имали више оружја. Сваки је борац био снабђевен „шарцем“ и с доста бомби. Погледали смо један у другог и као по договору подизали чврсто стиснуте песнице. Био је то и наш међусобни, пролетерски поздрав и завјет да ће свако издржати до краја.

Најискуснији и најстарији међу нама, Јакша Бацковић, још једном нае је подсетио на то да бомбе бацамо право под гусјенице тенкова. А ево и њих већ на 100 метара! Од тутња се једва чуо наш договор. Када су стигли до мало-пређашњег попришта, нагло су застали и, онако насумице, почели да туку из топова по камењару изнад цесте на којем су лежали њихови мртви. Неколико топовских зрна снажно је потресло и стијену на којој смо ми били, тако да нам се чинило да ни наш гранитни цин неће издржати силу удара, а камоли ми. Стијена је подрхтавала, а њени су комади заједно с парчадима распрснутих граната падали око нас. Кратак предах у ватри тенкова искористили смо тако што смо фашисте засули нашим „крагујевкама“, које су у трен полетјеле према тенковима. Све су бомбе погодиле циљ, али су Нијемци наставили још силнију топовску паљбу.

Наша „дебана“ је већ била на измаку. Изгледа, међутим, да је и Нијемцима понестало муниције, а можда и храбрости. Одједном су окренули назад. Један тенк није могао

да крене, па га је, под заштитом другог, његова посада почела напуштати. Али и њу су наши „шарци“ прориједили. А нама — никоме ни по прсту.

Када смо стигли у чету, борци су похрлили да нас љубе, а из штаба батаљона је дошао командант Вујадин, комесар Мушкић и замјеник политичког комесара Михајло Тиодоровић. Честитали су нам, а Вујадин је додао: „Ви сте поново рођени за наш батаљон“.

Вешо ДРАКУЛОВИЋ

ОБЕЗГЛАВЉЕЊЕ ЧЕТНИКА ЈУЖНОГ ФРОНТА

ПОСЛЈЕ успешних борби на просторији Трепча—Бањани—Грахово—Црквице, Пета бригада је 10. октобра 1943. године упућена на подручје Вироштак—Тиса—Пресјека.

Штаб дивизије је располагао подацима да на подручју Бјелопавлића има око 600 четника, од чега 300 у Вражегрмцима, а издајницима Бајом Станишићем и Блажом Ћукановићем на челу, који су свој штаб смјестили у манастиру Острогу, а да је друга половина четника, предвођена издајником Ђорђијем Лашићем, била на подручју Павковића и Мартинића. Одлучено је да Пета бригада изврши покрет, нападне и уништи те издајничке банде.

Бригада је кренула ноћу 12/13. октобра и сјутрадан ујутру стигла у Бршно. Штаб бригаде је увече позвао штабове батаљона да их упозна са задацима и да им изда борбену заповијест. Задатак бригаде је био: с једним батаљоном (придато му је и пола батаљона Талијана) порушити комуникацију на релацији Богетићи—Пандурица и затворити тај правац; с једним батаљоном напасти четнике на подручју Острога и Вражегрмаца; с два батаљона разбити четнике на подручју Павковића и Мартинића, затворити правац према Даниловграду и Спужу и повезати се с јединицама Четврте црногорске пролетерске бригаде; с једним водом Трећег батаљона, постављеним на правцу Међеђе—Острог до изнад села Шобајића, обезбиједити батаљоне који ће оперисати на подручју Бјелопавлића од евентуалног напада из Никшића (преко Жупе и Бршна).

Други батаљон је добио задатак да поруши комуникацију на релацији Богетићи—Стубица—Пандурица, затвори тај правац и не допусти непријатељским снагама у Никшићком и даниловградском гарнизону да се повежу, а такође да спријечи евентуални продор непријатељев у правцу

Острога и Бражегрмаца. Штаб бригаде је располагао подацима да се на Планиници налази око 100 четника. Њих је требало уништити.

Батаљон је у поноћ извршио покрет оа Бршна. Његова је претходница испитала положаје на Планиници и утврдила да тамо нема четника. Чим је дошао на положаје, батаљон је почео рушити комуникацију; затим су двије чете постављене у засједе дуж колског пута од Крста до Стубице, (од којих је једна посјела Планиницу), а једна чета је остављена у резерви.

Први батаљон је ноћу прешао преко Планинице и низ Повију продужио ка Острогу. Код Острога (Доњег манастира) изненадио је непријатеља, разбио т и натјерао у бјекство. Четничка команда, са Станишићем и Ђукановићем, онако одвојена од разбијених својих јединица, побјегла је у Горњи манастир и ту организовала одбрану. Први батаљон је контролисао све прилазе манастиру.

И поред свих мјера предострожности и опреза да се покрет бригаде очува у тајности — непријатељ га је, изгледа, открио.

Када је Други батаљон посјео положаје, послао је једно извиђачко одјељење према Царевом мосту. Оно је већ у свануће, обавијестило батаљон да једна непријатељска колона, састављена од три теретна аутомобила, једне лимузине и двоја коњских кола (све је то било пуно војника), иде од Царева моста према Стубици. Колона је била дуга око 500 метара, а ишла је веома опрезно, извиђајући висове -с обје стране пута. Извјештај који је штаб батаљона примио од свог извиђачког одјељења био је, у ствари, за њега упозорење да што боље и прикривено раотореди своје чете дуж пута и што спремније дочека непријатеља.

На кршевитом земљишту изнад пута борци су се тако добро маскирали да непријатељ није открио њихов распоред све до почетка напада. Томе је допринијело и то што је непријатељ, зачудо, извиђање прекинуо баш иопред наших положаја. Вјероватно је претпостављао да ту наших снага, на које није наишао од Пандурице до Стубице, уопште и нема. Тек када је колона цијелом дужином дошла под удар засједе, борци су на њу једновремено отворили ватру из аутоматских оружја и пушака, а бомбаши је засули бомбама. Тако је остварено потпуно изненађење и непријатељ није имао времена чак ни да помиели на организовање одбране.

Успјех Другог батаљона је био потпун. Убијено је око 40, а заробљено око 25 војника и официра. Међу заробље-

нима и погинулима били су већином Нјемци, а тек неколико талијанских фашиста и четника. Два камиона и двоја кола су уништени, а заплијењени су (неоштећени): путнички аутомобил, камион пун граната и топ калибра 105 мм. Заплијењена је и велика количина разног материјала и разне спреме, те прилично велика сума новца. Нарочито смо се радовали заплијењеном топу, јер смо већ били сазнали да су се главешине издајника црношког народа забарикадирале у Горњем манастиру. Таман смо хтјели да тај топ упутимо Првом батаљону, када смо, на велику нашу жалост, утврдили да је неупотребљив. У том окршају Други батаљон није имао већих губитака — рањена су свега два борца, и то лакше.

Сазнавши за злу судбину те своје колоне, непријатељ је већ истог дана упутио од Даниловграда снаге јачине око једног пука, са задатком да продру у Никшић. Њихове су претходнице нападе положаје Другог батаљона, али су биле брзо одбачене. Видећи да се ка Никшићу не може пробити дуж колског пута, непријатељ је скренуо од комуникације и у Никшић продро преко Међења.

Истог дана су одређене јединице Пете бригаде нападе непријатеља и на подручју Павковића и Мартинића, разбиле га и протјерале на десну обалу ријеке Зете. Остатак дана је на положајима Другог батаљона прошао без борбе.

Ноћу 14/15. октобра Нјемци су на колоком путу између Загорка и Богетића поставили три топовске батерије и 15. октобра ујутру почели да туку положаје Првог и Другог батаљона. Нарочито јаку ватру су концентрисали на положаје Другог батаљона од Башине воде до Стубице. У исто вријеме су из Никшића упућене јаче онаге које су дан раније тамо дошле из Даниловграда, односно којима је непријатељ у Никшићу одраније раполагао. С тим онагама је Други батаљон цио дан водио тешке борбе. Пред саму ноћ непријатељ је успио да овлада Планиницом.

Шеснаестог октобра ујутру, послје артиљеријске припреме, непријатељ је ангажовао јаке пјешадијске снаге и до ноћи успио да потисне Други батаљон. У ноћи 16/17. октобра батаљон је посјео положаје у непосредној близини Доњег манастира. Ујутру је непријатељ с пјешадијским батаљоном ојачаним тенковима био на Башиној води. Други батаљон и једна чета Првог батаљона појели су положаје на мјестима звавим Вагани и Тунел. Добро заштићеним од непријатељске ватре и добро замаскираним јединицама издато је наређење да не отварају ватру док непријатељ не дође ва најближе одстојање.

Непријатељ је, уочи напада, почео артиљеријску припрему и, не примјетивши никакво кретање на положајима, убрзо је пренио ватру далеко иза наших положаја, претпостављајући да се батаљон повукао. После артиљеријске припреме једна њемачка чета је, с два тенка, пошла од Башине воде према Доњем манастиру. Када је сасвим ушла у засједу — отворена је ватра. Изненађена чета није примила борбу, већ се у паничном бијегу вратила на полазни положај. Други батаљон је прешао у гоњење и није губио додир с непријатељем све док га није протјерао ка Икшићу. Батаљон је повратио положаје које је прије три дана био посјео.

Тако је Други батаљон извршио задатак, спријечивши непријатеља да ослободи највеће црногорске издајнике. Притијешњени од Првог батаљона Пете бригаде, неки су се четници предали, као Блажо Ђукановић и други, док је Бајо Ставишић погинуо, после чега су два његова рођака извршила самоубиство у самом Горњем манастиру.

Након ликвидирања главног штаба црногорских издајника, 20. октобра је у штабу Пете бригаде, у Доњем манастиру, одржано савјетовање, којем су присуствовали Блажо Јовановић и члакови штаба Треће ударне дивизије. И баш када је оавјетовање почело, непријатељ је отворио ватру из батерија постављених на колском путу од Загорка до Дреновштице. Артиљеријска ватра је трајала без прекида све до мрака. Том приликом је погинуо командант Пете црногорске пролетерске бригаде Бошко Јанковић.

Благоје МАРКОВИЋ

ЗАСЈЕДА У ДОБРУШИМА

У СУМРАК једног децембарског дана 1943. године позваше ме у штаб Првог батаљона. Ту ми, као добром познаваоцу терена, командант Раде Раичевић и политички комесар Свето Радојевић дадоше задатак да један вод с потребном количном муниције и санитетског материјала обавезно и до ованућа преведем из Острога у рејон села Добруша код Богетића, у помоћ чети у засједи. Баш тада оу четници контролисали комуникацију Даниловград—Никшић, којом је тих дана требала да прође колона Нијемаца. Сад је ваљало изабрати правац и провући се кроз четничко обезбјеђење, те прећи комуникацију неопажено, што није било једноставно. Али задатак се морао извршити. Изабрали смо правац Острог—Врела—Добро Поље—Дреновштица—Добруши—Богетићи.

У воду смо имали: три пушкомитраљеза (два „шарца“ и брно), два мала бацача и остало пушке, затим доста муниције и бомби. Са нама је и четна болничарка Јоша с пуном торбом санитетског материјала. Борци, све младићи, мени добро познати.

Киша пада, а одјећа слаба, као и опанци. Веома је хладно. Ноћ мрачна, па командир вода наређује да се сваком борцу прикачи на леђа бијели папирћ. На челу колоне командир и ја. Идемо споро. Чују се звекетање оружја и сандука муниције, котрљање камења попод ногу и понека псовка.

Негдје око поноћи пролазимо поред моје родне куће. Пут од Острога до ње оам, као ђак основне школе, с лакоћом и за пола сата прелазио, а ове ноћи — за пуних шест сати! Свратио сам и изненадио своје најближе; задржао сам се само толико да их поздравим и похвалим им се како сам већ постао прави војник. Неколико низова сувих смокава које ми мајка и баба Лила гурнуше у торбицу каоније добродо-

ђоше читавом воду. Продужисмо одмах, сада нешто бољом стазом. Стално мислим на то хоће ЈШ Перо Мркић успјети да нас својим чамцем брзо пребаци на десну обалу Зете.

Неопажено стигосмо до Перове куће. Јавих му се. Наша га посјета изненади, јер је, како нам рече, пред ноћ туде прошла група четника-мјештана. Но за дуга објашњења нема времена. Рекох му шта треба да уради, а он се толико збуни да је изгледало да нас хоће упитати јесмо ли при памети. Пошто се мало прибра, рече нам да су четници чамца пред ноћ превезли на другу обалу. Тада ми онјевну мисао и оумња: да ли ћемо извршити задатак. Али се Перо, као добар познавалац прилика на Зети, сјети спасоносне идеје. Предложи нам да пређемо преко Зете на њеном јазу, на којем су он и мој отац некада ловили пастрмке. Другог излаза није било.

Нас неколицина вјештијих води пређосмо преко греда јаза на другу обалу. Перо даје савјете како да то учине и остали, али за нашу болничарку и једног друга, коме смо дали надимак „Жабац“, јаз је био сувише узан, а вода дубока — па их је спасла једна врба што је, орећом, ту израсла. Све се, ипак, добро завршило, сем што смо остаЈш без једног сандука муниције који нам је приликом преласка преко јаза пао у воду.

Окренусмо уз Дреновштичке стране, убрзано. Изнад цесте примјећујемо ватре. То се грију они четници који Нијемцима обезбјеђују комуникацију. Треба прећи цесту, макар и под борбом. Све ће, можда, опет зависити од познате партизанске одлучности и снажљивости. Пролазимо поред села Дреновштице. Зора је. Близу смо цесте.

Нишанџија Ђорђе Роксандић,¹ са својим брном и помоћником, посједа положај одакле ће нас штитити при преласку цесте. Прелазимо цесту и брзо се, уском стазом, пењемо уз брдо. Таман смо МИСЛИЈШ да нае „брадоње“ неће примјетити, када се негдје на крају колоне зачу одрон камења и звекет оружја. То се спотакао наш „Жабац“ са својим бацачем, па не могаше издржати да гласно не опсује. Вјероватно је то пренуло четнике око најближе ватре. Један од грлатијих унита:

— Који сте то тамо и кога врага тражите јутрос рано!?

Плану нечија пушка, а затим поче галама изненађених четника. Огласи се њихов пушкомитраљез, учини ми се — изнад самих наших глава, али га Бошко² својим „шарцем“

¹ Погиуо у борби против балиста на Пештеру.

² Бошко Кркобабић, сада потпуковник ЈНА.

брзо ућутка. Видимо четнике како узмичу према селу Милојевићима, уз покоји пуцањ. На уговорени знак и под заштитом Вошкове ватре, Ђорђе са својим пушкомитраљезом пређе цесту. Сада несметано продужисмо према чети. Наш их је долазак пријатно изненадио. Бранко Огњановић³, политички комесар чете, нареди да нас почасте качамаком осмочаним пјешивачким скорупом. То нас окријепи као прворазредна посланица. Пошто испричасмо куда смо дошли, добијемо признање и похвале.

Команда чете је обавијештена да сјутрадан у раним јутарњим часовима једна ојачана моторизована колона Нијемаца треба да прође цестом од Даниловграда за Никшић. Одлучено је да се ноћу посједну погодни положаји за напад. Извршено је извиђање земљишта и избор је пао на рејон испред цркве у селу Добруши. Одморили смо се и добро нахранили. Око поноћи и под заштитом мрака чета је изашла на положај. Вод Андра Бошковића истурен је у средиште распореда, на доминантној коси изнад цесте. С водом су пошли: Бошко са овојим „шарцем“, Ђорђе та својим пушкомитраљезом и „Жабац“ с ручним бацачем. Киша не пада, али је магла веома густа. Понеки борац дува у руке да их утопли, други се, покретима у мјесту, загријавају. Како се примиче зора, све је хладније. Командир и политички комесар чете обилазе положај и дају борцима задња упутства.

У даљини се повремено чује некаква бука. Командир вода Андро примјећује дим из цркве. Одлази тамо. Као — има шта и видјети. Неколико бораца наложило ватру у цркви и грију се. Тој иницијативи „Жапца“ се придружили још неки борци, па и они наложили ватру у другом углу цркве. Ђорђе утаио чак и свој брно, да му боље ради ако затреба. Ватра тога хладног јутра прија. Том искушењу ни Андро није одолио. „Жабац“ цупка око затре и нешто пјевуши.

Андро је посматрао кроз прозор цркве. Одједном у проријешеној магли спази два Нијемца. Главе са шлемовима су им извириле иза отраде гробља. У пошутом ставу, к њима притрча још неколико војника. То нам се њемачка патрола, под заштитом магле, неопажено привукла. Андро викну: „Ево Нијемаца!“ и у исто вријеме уби једног из свог аутомата. Тиме је омогућио осталим друговима да истрче из цркве и да у бомбама и пушкомитраљеској ватри потраже спас.

³ Погиуо као политички комесар чете, негдје у Васојевићима 1944.

Изненађење је било обострано, али су се партизани брже снашли. Док је њемачка патрола постављала митраљез, наши су изјурили из цркве и просто прегазили Нијемце. Учинили су то муњевито.

У међувремену се магла дигла и испред нас се указала цеста, на којој је стајала дуга колона њемачких борних кола и камиона.

На нашем десном крилу поче жестока ватра. То је јаче ооигурање Нијемаца и четвика напало наш Први во-д. По Андровој команди, његов је вод отворио убитачну ватру из митраљеза и пушака по колони на цести. Нијемци искачу из камиона и заузимају положаје, док неки падају. Чују се повици на њемачком језику. Један камион плану, затим други, трећи. Одједном се читав положај чете нашао под снажном ватром топоза и митраљеза из борних кола са цесте. Думдум-меци уносе забуну, јер тако нешто до тада нијесмо имали прилике ни да чујемо. На нашем десном крилу погинуло је неколико Нијемаца и четника. Успјели смо да их изненадимо. Због велике надмоћности непријатељеве, наша се чета повукла у састав батаљона, који је дан каоније, заједно с другим јединицама бригаде, извршио марш преко Биоча за Васојевиће.

Милорад МАТУНОВИЋ

ОСТРОШКА БОРБА

ЈЕДИНИЦЕ Друге и Треће дивизије су, заједно с тереноким и новоформираним јединицама, октобра 1943. године ослободиле највећи дио територије Црне Горе, Херцеговине и Санџака. Штаб Другог ударног корпуса је 7. октобра наредио штабу Треће ударне дивизије да с дијелом јединица енергично нападне и уништи четнике у Бјелопавлићима, а прије свега четвике Баја Станишића, чија је главна групација, јачине 400—500 четника, била добро наоружана митраљезима, пушкомитраљезима и минобацачима, а штаб јој се налазио у Доњем манастиру.

Манастир Острог је природно утврђен и врло га је тешко нападати, пошто је Острошка греда веома подесна за одбрану. Томе још треба додати да се манастир налази између јаким непријатељских гарнизона: Никшића, Даниловграда и Подгорице, те да је повезан с њима добрим колским путем. У то вријеме је у никшићком гарнизону било 600 Нијемаца, 400 талијавских фашиста и 400 четника, а у Подгорици чак око 5.000 Нијемаца. У Даниловграду је такође било око 400 Нијемаца, Талијана и четника, а на терену Бјелопавлића више четничких група, од којих је најорганизованија била она Јакова Јововића, јачине око 100 пушака.

Када је штаб Треће дивизије, смјештен у селу Трпчи, добио наређење за напад на четнике Баја Станишића у Острогу, он је на располагању имао само Пету црногорску пролетерску бригаду, јер је тада Четврта бригада била у рејону Колашина, а Десета херцеговачка у рејону Билећа—Гацко. Тако штаб Пете бригаде добива задатак да се 10. октобра од Трпче, Каменског и преко Зле горе пребаци на просторију Сјенокоси—Тиса—Пресјека, и ту припреми за предстојећи марш у правцу Бјелопавлића.

Пошто је стигла на ту просторију, бригада се одмарала два и по дана. Њене су јединице извршиле материјалне и

војно-политичке припреме за нове задатке и анализирале десетодневне борбе које су водиле у подручју Грахова, Рудина и Трепче. У анализи је, у духу наше праксе, указано на војничке и политичке пропусте који су се при томе испољили, а борци и руководиоци су још подробније упознати и с војно-политичком ситуацијом у Црној Гори.

Имајући на уму добивени задатак и cjелокупну војно-политичку ситуацију у Црној Гори, штаб Треће дивизије је 12. октобра 1943. у 13 часова издао наређење штабу Пете бригаде да ноћу 12/13. октобра, у највећој тајности, пребаци све своје јединице с просторије Пресјека—Тиса—Сјенокоси на просторију Бршно—Међеђе и да ту рапореди јединице за напад на Острот.

Бригада је истога дана у 22 часа почела покрет правцем Горње Поље—Луково—Бршно—Међеђе. Њене су јединице 13. октобра око 3 часа већ стигле на одређену просторију и размјестиле се по предвиђеном плану, обезбјеђујући се потребним снагама. У том напорном ноћном маршу, који је трајао 5—6 часова, борци су прешли око 25 километара, ко зна по којем путу показујући своју колебљиву упорност, издржљивост и високу свијест. Положаји јединица били су у домету непријатељске артиљерије која се налазила на Требјеси, на самој периферији Никшића.

Тринаестог октобра бригада је развила живу извиђачку и обавјештајну дјелатност на просторији Стубица—Башине воде—манастир Острот—Вражегрмци и даље, ка Бјелопавлићима. И док је потпуно очувала тајност свог присуства, од позадинских радника с наведених терена добила је драгоцене податке о мјесту, јачини и распореду четника. У прикупљању података истакли су се позадински радници са терена Вражегрмаца Митар Милатовић и Рајко Ђуровић, који су 13. октобра увече дошли у штаб Пете бригаде, на Бршно.

Штаб је сада имао јасну ситуацију на читавом сектору Бјелопавлића и располагао подацима о тачном распореду четника у манастиру Острогу и о стању код њих. Но највише је тешкоће задавао тешки, кршевити, стрми и готово непроходни терен, нарочито Острошка греда, која се, као неки вијенац, протеже од Бршна до Купинова, у дужини од педесетак километара. На читавом том превоју има свега пет прелаза, од којих су четири типичне планинске козје стазе: прва води од Бршна за Кунак, затим двије од Драма преко Дубове и Острошке капе за Острог, а четврта из Думача преко Соколине ка Пожару. Једино је преко Острош-

ке гредe нешто бољи онај пут што од Међеђе низ Дуповач и Штрбину води за манастир Острог.

У Петој бригади је било свега неколико бораца родом са тог терена. Мени је пак ту родно мјесто, а основну школу сам завршио баш у Острогу, па ми је сада, као оперативном официру бригаде, добродошао што сам познавао сваку стопу тог земљишта. Добро су нам користили као водичи и позадинци Митар Милатовић и Рајко Ђуровић. На основу прикупљених података о четницима и процјене земљишта, штаб је одлучио да с читавом бригадом нападне и ликвидира четнике Баја Станишића у манастиру Острогу, а затим да продужи чишћење Бјелопавлића.

Напад на четнике у Острогу извршен је са два дравца: први — Бришно—Кунак—Башина вода, и други — Међеђе—Купиново—Шобајићи—Винићи и даље, низ Бјелоавлиће. Оба су правца била отприлике подједнако важна, јер је на првом непријатељ могао брзо интервенисати моторизованим јединицама од Никшића и Даниловграда, пошто су оба та мјеста с Острогом повезана добрим колским путем, а други је правац требало обезбиједити, јер ако би непријатељ овладао Острошком гредом и заузео доминирајуће положаје, онемогућио би нас да уништимо четнике у Острогу и угрозио позадину Пете бригаде, чиме би је приморао на повлачење.

Штаб бригаде је свим јединицама издао заповијест да ноћу 13/14. октобра почну напад на четнике у Острогу. Према тој заповијести, јединице Другог батаљона су затвориле правац Никшић—Даниловград, и на простору Пандурица—Крст порушиле комуникацију на два мјеста, чиме су прекинуле везу између наведених гарнизона. Пошто је комуникација порушена, двије чете су постављене у рејону Крст—раскрсница путева, а једна на koti изнад села Кунака, обезбјеђујући се од доласка Нијемаца из Никшића преко Сливља. Јединице Првог батаљона кренуле су правцем Бришно—Кунак—Повија—Доњи манастир са задатком да нападну и ликвидирају четничку групацију у рејону Доњег и Горњег манастира и униште четнички штаб Баја Станишића и Блажа Ђукановића.

Трећи и Четврти батаљон су добили задатак да нападну четнике на просторији Вражегрмаца, и то Трећи батаљон правцем Међеђе—Острог—Међеђе—Пожар, а Четврти правцем Међеђе—Купиново—Шобајићи—Јованићи. Треба ло је да се уништењем, разбијањем, а затим гоњењем четничких дијелова на тим правцима одсијече она групација у Острогу. Све јединице су ноћу 13/14. октобра на вријеме дошле на одређена мјеста и у зору су почеле напад.

Јединице Другог батаљона су на дијелу пута Стубица—Крст већ у зору уништиле три непријатељева камиона, у којима је било око 50 њемачких војника, наоружаних топом калибра 75 мм, затим двоја кола с коњоком запрегом и једно одјељење пјешака које их је пратило. Непријатељ је вјероватно мислио да на том сектору нема наших онага.

Јединице Првог батаљона су брзо и дрско ликвидирале истурене четничке дијелове на Ваганима и стуштиле се на четнике у Острогу. Једна чета Првог батаљона је — приликом продора кроз Дабовиће и шуму Срета, обухватајући Острог с југа, од правца Рошћа—Мандићи—Пожар — успјела да одсијече четничку групацију у Острогу, с Бајом Станишићем и Блажом Ђукановићем, који су били на челу главног четничког штаба за Црну Гору, Боку и Санџак. Послије ликвидације истурених четничких дијелова на Ваганима, двије чете Првог батаљона су, у муњевитом налету, стигле до капија Доњег манастира, сукобиле се с четничком стражом, брзо је ликвидирале и продужиле ка самом Доњем манастиру. Када су чули борбу на Ваганима и на капији манастирској, тдје су ликвидирани њихови истурени дијелови, Бајо Станишић и Блажо Ђукановић су са својим штабом и тјелесном гардом одступили ка Горњем манастиру и у њему се „ушанчили“.

Горњи манастир, дубоко усјечен у Острошку греду, врло је подесан за одбрану и у њега се може ући само на једна врата, јер су литице високе и окомите. У њега се са Станишићем и Ђукановићем затворило око 60 најближих њихових сарадника и припадника тјелесне гарде. Чим смо стигли у Доњи манастир, одмах (смо једну чету упутили да гони и блокира четнике у Горњем манастиру, а с другом смо извршили потребно обезбјеђење и претресли просторије у којима је био четнички штаб. Ту смо пронашли богату четничку архиву, коју смо добро обезбиједили.¹

У зору 14. октобра мање групице четника из Вражегрмаца упутиле су се ка Острогу да помогну Бају Станишићу. Једна групица из Дабовића је и стигла у Острог и она

¹ Данас се та архива налази у Војноисторијском институту и служи као извор драгоцених званичних докумената о издајничком раду четника у Црној Гори, Боки и Санџаку. Оригинални документи заплијењене архиве указују на присну сарадњу четника, Нијемаца и Талијана у борби против НОВ и интереса народа, а исто тако на њихова недјела, пљачке, мучења и убијања незаштићеног становништва, нарочито партизанских симпатизера. Из докумената заплијењене архиве се види да је четнички штаб за Црну Гору, Боку и Санџак директиве и упутства за рад и борбу против НОП-а добивао непосредно од Нијемаца, Талијана и издајника Драже Михаиловића.

је, док се штаб Првог батаљона договарао о даљем дејству, почела звати Станишића. Чувши шихово дозивање, Свето Радојевић и Миливоје Гроздановић, политички комесар и командант Првог батаљона, почеше их псовати. На то један од четника баца бомбу према штабу батаљона, а наш курир Бидо је зграби и врати натраг. И остали наши курири бацаше бомбе на четнике, отварајући ватру из машинки. Курири зачас ликвидираше ту групу издајника. Када се вратише у штаб батаљона, Пејо Раичевић, помоћник комесара батаљона, смијући се тако ми рече: „Бога му, да нам јутрос не би курира — изгубе читав штаб код ове светиње!“ Послије тога је, према ситуацији, извршено потребно обезбјеђење.

Дијелови јединица Првог батаљона су пришли уз саме зидине Горњег манастира и на нишан свог аутоматског оружја узели сваки прозор и врата. Из манастира нико није могао изаћи. С осталим дијеловима батаљона омо \langle се непосредно обезбједили од Вагана, Самограда и Купинова.

Станишић и Ђукановић су очекивали да ће им хитно притећи у помоћ Нијемци, Талијани и четници од Никшића и Даниловграда. Рачунали су да ће ош \langle брзо разбити и уништити наше снаге и њих ослободити из Острога. Што се тиче саме те интервенције, они се нијесу преварили, јер је непријатељ истог дана, 14. октобра, упутио од Никшића и Даниловграда јаке снаге да ослободе четничке главешине из Горњег манастира и да очисте комуникацију Никшић—Даниловград.

Од Никшића у правцу Острога кренула је, тако, чета Нијемаца, чета Талијана и око 300 четника. Ти су четници били подијељени у три групе, од којих се једна кретала комуникацијом, с Нијемцима и Талијанима, друга је преко Бршана избила на Острошку греду изнад Дубове, а трећа

— преко Бршана и Думача на Острошку капу. Те двије четничке групе, с Острошке греде и Острошке косе, угрозиле су наше снаге на Ваганима и оне што су дражале у блокади четнике у Горњем манастиру. Непријатељске снаге кретале су се и од Даниловграда. Оне су довукле још двије батерије топова и поставиле их у рејону Загорка, одакле су тукле све положаје наших јединица. Сви оу ти напади, међутим, били одбијени. Други батаљон није допустио непријатељу да поправи комуникацију и продре у Острог, а Први батаљон је онемогућио четницима да се преко Дубове и Острошке греде приближе Горњем манастиру. Тако су 14. октобра оба ова батаљона успјела да се одрже на својим положајима.

Трећи и Четврти батаљон су садеј ствовали Првом батаљону. Они су разбили четнике на простору Вражегрмаца и продужили наступање низ Бјелопавлиће. Нарочито су оштру борбу водили на сектору изнад Винаћа. То је село било јако утврђено, а бранило га је око 400 четника. Ипак, наше снаге су 14. октобра увече извршиле јуриш, разбиле четнике и продужиле наступање низ Бјелопавлиће.

Нијемци су процијенили да је положај главног четничког штаба критичан, па су сјутрадан, 15. октобра, упутили јаче снаге — око 2.000 војника — од Никшића и Даниловграда, ојачане тенковима, артиљеријом и авијацијом. У исто вријеме су с оба правца снажно напали наше снаге. Тежиште напада је било на сектору нашег Другог батаљона, у рејону Крст—Башина вода.

Услијед бомбардовања из ваздуха, дејства артиљеријске ватре из подручја Загорка и Богетића и јаког притиска непријатељске пјешадије, штаб Пете бригаде је наредио Другом батаљону да се повуче и да заједно с дијеловима Првог батаљона запосједне положаје на коси изнад Вагана. Требало је да те снаге затворе правац ка манастиру и правац од Дубове. Непријатељ из Никшића и Даниловграда се спојио у рејону Крста и тада је фронт био окренут право према Острогу.

На простору дуж друма од Крста до Вагана, дужине око 4 километра, штово читав дан 16. октобра вођена је жестока борба. Нијемци су успјели да с тенковима избију под Вагане, гдје је кроз литицу усјечен друм за Острог. Ту се стрмо спуштају остршке литице и мјесто је врло подесно за одбрану. Наши су борци уопјели да баш ту на вријеме поруше пут и тако потпуно онемогуће даљи продор тенкова ка Острогу. Како нијесу имали потребних средстава за борбу против тенкова, они су одвалхвали и сурвавали на пут велике стијене, тежине и неколико тона, па је тога дана, приликом маневрисања, један тенк био чак и уништен. Четници су и тога дана наваљивали да продру у Острог, и то низ Дубове и преко Остршке капе. Међутим, сви су ти покушаји остали безуспјешни — јединице Пете бригаде су све нападе одбиле.

Пошто су Нијемци, Талијани и четници у току дана претрпјели осјетне губитке, наше снаге су пред саму ноћ извршиле оштар противнапад и приморале непријатеља да се повуче у евоје гарнизоне Никшић и Даниловград.

Тада је штаб Пете бригаде опкољеним четницима упутио преговарача Леонтија Мантија Митровића, управитеља

манастира Острога . . . Наш је захтјев био: предаја. Преговарач се вратио с негативним одговором. Поново емо га упутити, сада еа захтјевом да четници пошаљу своје преговараче. Они су 17. ујутру послали адвоката Бошка Бојовића, једног од главних савјетника у Станишићевом штабу, с овлашћењем да изложи њихове услове. А они су били: положиће оружје само ако их партизани одмах предају енглеској војној мисији при Врховном штабу.

Штаб Пете црногорске пролетерске бригаде им је одговорио да Енглези немају право да се мијешају у наше послове, па се њихов захтјев одбија, а ако се неће предати — извршићемо јуриш. Пошто се Бојовић вратио у манастир и изложио опкољенима наш став, међу њима је настала свађа. Издајници су се подијелили у двије групе — једна је подржавала пуковника Баја Станишића, а друга генерала Блажа Букановића.

Осамнаестог октобра Бојовић се поново вратио у штаб наше бригаде, дајући нам, у име четника, негативан одговор. Он је изнио каква је ситуација у манастиру код окупљених четника — да им је нестало хране и воде, да је међу њима дошло до жестоке свађе, изјављујући да се он тамо више неће вратити.

Наши -борци који су држали блокаду и сами су чули препирке, псовке и свађе међу четницима, јер су од њих били удаљени свега неколико десетина метара, заклоњени зидовима манастирским.

Негдје око 10 часова 18. октобра, петог дана пошто су издајници опкољени, чуо се оданде глас: „Партизани, немојте пуцати, идемо да се предамо“.

Послије неколико минута појавила се колова четничких официра, углавном чланова штаба, с Блажом Букановићем на челу. Када су дошли у штаб батаљона, Букановић је предао пиштољ говорећи: „Нека вам је срећан, ви сте прави борци . . .“

Том приликом се, у ствари, предала читава четничка група сем Баја Станишића са два његова рођака. Станишић је поново позван на предају, на што је он замолио да му се донесе литар ракије — да уз ракију још мало размисли. Ко зна шта би још издајник захтијевао да га није пресјекао рафал нашег пушкомитраљеса. Одмах затим су одјекнули и пиштољски пуцњи. То су она два Станишићева рођака извршила самоубиство.

Јединице Првог батаљона су све четнике спровеле у Доњи манастир и предале народном суду. Суд је судио сва-

ком понаособ. Од њих 57, колико се предало, 12 су осуђени на смрт, а остали су пуштени кућама. У међувремену, 19 октобра, наше патроле оу у рејону Међеђе ухватиле курире Драже Михаиловића који су носили пошту за Баја Станишића и Блажа Ђукановића. У Дражиним директивама је поред осталог стајало да се за министра правосуђа и унутрашњих послова за Црну Гору, Боку и Санцак постави адвокат Бошко Бојовић, па је и он затим осуђен на смрт.

Када је непријатељ 19. октобра артиљеријом из подручја Загорка тукао манастир Острог, од експлозије једне гранате погинуло је 9, а рањено 5 наших бораца. Међу погинулима је био и командант Пете бригаде Бошко Јанковић, кога смо, уз све војничке почести, сахранили у близини манастира.

У тим борбама непријатељ је имао ове губитке: 140 погинулих (од којих 50 Пијемаца), 95 заробљених (18 Нијемаца) и знатан број рањених (успјели су да их изнесу). И плијен до кога смо дошли био је велик: топ калибра 75 мм с муницијом, 4 митраљеза, 10 пушкомитраљеза, 2 минобачача, 4 радио-апарата, 2 радио-станице, 10 сандука муниције, 3 камиона, луксузни аутомобил и доста друге ратне опреме.²

Наши губици су били: 123 погинула и рањена борца.

Острошком борбом Пета бригада је извршила веома значајан војно-политички задатак.

Ново МАТУНОВИЋ

² У извјештају који је 16. октобра 1943. године упутио штабу Другог ударног корпуса начелник штаба Треће ударне дивизије Божо Лазаревић написао је:

..... 3 — Трећи и Четврти батаљон (Пете бригаде — примједба Редакције), послје дуге борбе, заузели су 14. овог мјесеца увече село Вилиће. У току јучерашњег дана примијећене су три јаке непријатељске колоне од Даниловграда у правцу положаја Трећег и Четвртог батаљона. У току дана наши нијесу долазили у сукоб с овим колонама.

⁴ — Баја и Блажо налазе се опкољени у Горњем Манастиру. Евакуацију плијена вршимо у правцу села Међеја ...“ (Зборник докумената и података о НОР, том III, књига 5, страна 277—283).

У УДАРНОЈ ГРУПИ

ПО наређењу штаба Другог ударног корпуса и Треће дивизије новембра 1943. године организована је ударна група јачине три батаљона, у који су ушли Први и Други батаљон Четврте пролетерске и један батаљон Пете бригаде. У духу ових наређења, штаб Пете бригаде је одредио Четврти батаљон у састав Ударне групе. За команданта групе је одређен Нико Стругар, а за политичког комесара Војо Николић.

Ударна група је имала задатак: да уз садејство Ловћенског одреда за мјесец дана очисти Љешанску и Ријечку нахију од четника и разбије четничка упоришта у Црмници; да пресијеца комуникације и напад њемачке колоне на комуникацији Подгорица—Цетиње и Будва—Цетиње; да омогући мобилизацију људства на подручју Ловћенског одреда и успостављање народне власти. Каоније је продужено вријеме њеног боравка на овој просторији и дати су јој допунски задаци. Ударна група је добила као маневарски простор читаву стару Црну Гору и задатак да дејствује и на комуникацијама Подгорица—Никшић и Подгорица—Котор, те да врши мобилизацију људства.

Четврти батаљон, пошто је смијењен с положаја Градац—Слатина—Лаће, на којима се налазио према Даниловграду, извршио је покрет ноћу 27/28. новембра 1943. из Кривача, преко Јовановића, прешао ријеку Зету код Слапа и преко Пјешиваца, Загарача и Комана стигао у подручје Прогановићи—Буроње.

Дејствујући у саставу групе, Четврти батаљон је неколико дана водио борбе на подручју у Љешанске нахије. Из Буроња је извршио покрет и напао ноћу четнике и Нијемце на положајима села Корнета, Подстранице и Кокота. Непријатељ је, трпећи веће губитке, дао јак отпор, нарочито у Кокотима, и наш батаљон се с овог положаја повукао.

Наредна борба, против двије њемачке колоне помогнуте четницима које су нападе Ударну групу батаљона од правца Подгорице и од Ријеке Црнојевића, на одсеку Корнет—Рваши, била је врло оштра. Обје су колоне разбијене и одбачене према Ријечи Црнојевића и Подгорици.

У борбама на подручју Љешанске нахије и на комуникацији Подгорица—Ријека Црнојевића, од 28. новембра до 3. децембра, ударна група је нанијела непријатељу велике губитке. Нијемци су имали 80 мртвих и око 50 рањених, четници 110 мртвих и око 40 рањених. Заплијењена су 2 тешка и 1 лаки минобацач, већа количина пушака и муниције и друга ратна опрема, а уништена су и 4 камиона с разним материјалом. Наши губици: 16 мртвих и 20 рањених.¹

Настојећи да олакша дејство Ударне групе батаљона, штаб Пете бригаде је наредио свом Првом батаљону да ноћу 2/3. децембра поруши дио комуникације Даниловград—Никшић, на одсеку Крстац—Стубица, и ту постави засједу. Изводећи ову акцију, батаљон је напао њемачку колону од 15 камиона, убио и ранио око 60 Нијемаца, заплијенио 4 камиона и 7 уништио.²

Настављајући дејство у Љешанској нахији Ударна група батаљона је 5. и 6. децембра водила борбе с Нијемцима и четницима на комуникацији Кокоти—Ријека Црнојевића. Убијено је 100 Нијемаца и 30 четника, а велики број је рањен. Ми смо имали 3 мртва и 7 рањених.³

Послије успјешних борби у Љешанској нахији и на путу за Црмницу, гдје су биле груписане јаче четничке снаге, приступило се чишћењу Ријечке нахије од непријатеља. Уз мањи отпор очишћена су села Рваши и Метеризи, а такође и Добрска жупа. По избијању у рејон Улића Четврти батаљон Пете бригаде је ноћу, с другим батаљонима Ударне групе и дијелом Ловћенског одреда, прешао комуникацију Ријека Црнојевића—Цетиње. Том приликом је дошло до борбе с четницима у Цеклину, Зачиру и Љуботињу. Они су, уз слабији отпор, одступили према Црмници у нади да ће их тамо заштитити Нијемци и талијански фашисти. Тако су четници разбијени и у овим мјестима и Ударна група батаљона је ушла у Црмницу са правца Томића и Грађана. И у овим селима непријатељ је покушао да пружи отпор, али је убрзо савладан и повукао се према Брчелима.

¹ Зборник докумената и података о НОР-у, том III, књ. 6, стр. 285.

² Исто, стр. 292.

* Исто, стр. 332.

Непријатељ је пружио организован отпор у Брчелима. Село је било утврђено бункерима, а затвор ограђен бетонским зидом и бодљикавом жицом. Брчеле је бранило око 200 четника и 90 талијанских фашиста. После дуже и упорне борбе наши су батаљони разбили одбрану непријатеља, освојили село и ослободили из затвора већи број родољуба и симпатизера НОП-а.

Приликом борби у Брчелима и на путу до Црмнице непријатељ је имао слиједеће губитке: Нијемци — 20 мртвих и 40 рањених, талијански фашисти — 68 мртвих, четници — 13 мртвих. Наши губици: 4 мртва и 7 рањених.⁴ Заплијењена су 2 магацина с великом количином материјала: оружја и муниције, хране и одјеће. Све се то није могло евакуисати из ових магацина спаљено је, а храна и одјећа су подијељене народу.

За вријеме дејства Ударне групе батаљона у Црмници, Нијемци су довели извјесне снаге на Вирпазар, Прекорницу и Љуботињ. Уелијед тога више није било цјелисходно задржавати се дуже у Црмници нити пак продужити дејство једним батаљоном према Паштровићима, како је првобитно било наређено. Стога је донесена одлука за повратак преко комуникације Цетиње—Ријека Црнојевића, што је и учињено наредне ноћи. Четврти батаљон се тада задржао на просторији Добрска жупа—Буроње—Ораеи, са задатком да штити болницу Ударне групе и дејствује у околини.

Прије доласка Ударне групе батаљона војно-политичка ситуација на овом подручју није била повољна за нас. После пораза четника у Острогу, њиховог протјеривања из Васојевића, а потом и из Куча, они су спроводили све оштрије репресивне мјере према народу. Разбијени и протјерани из Куча, четници су, с Ђорђијем Лашићем на челу, побјегли у Подгорицу. Нијемци су их тјерали у акције и на обезбјеђење спољних објеката у граду, а инсистирали су и на организовању жандармерије и милиције. Четници су у тој ситуацији полагали наду на Љешанеку нахију и Црмницу — углавном стога што тамо није било већих снага НОВЈ. У Љешанској нахији било је око 500 четника, а у Ријечкој око 350. Највећа групација четника — око 800 — тада је била у Црмници, гдје су се сакупљали готово из свих крајева Црне Горе. Сматрали су да ће тамо бити сигурнији — прво, због удаљености од наших снага и, друго, због близине њемачких гарнизона. Рачунали су и на искр-

⁴ Исто, стр. 360.

цавање савезника на Црногорско приморје, те да ће се уз њих спасти.

У то вријеме је, под окриљем Нијемаца, образована нека врста владе на Цетињу, тзв. Национални управни комитет, с Љубом Вуксановићем на челу. У „Комитет“ није ушао нико од зеленаша, па је то још више продубило супротности између њих и четника. „Комитет“ је у свом прогласу позвао народ да се заједно с Нијемцима, као својим пријатељима, бори против комуниста.

У Подгорици, Цетињу и у ОКОЈШШМ гарнизонима биле су релативно бројне њемачке снаге и талијански фашисти заједно с четницима. Четници, мада разочарани својим положајем и растрзани међусобним размирицама, надали су се у њемачку офанзиву, којом су пријетили народу, покушавајући да спрозеду насилну мобилизацију.

Доласком и дужим успјешним оперисањем Ударне групе батаљона на подручју старе Црне Горе, ситуација се знатно побољшала. Успјеси које је ударна група постигла заједно са Ловћенским одредом били су веома значајни и према оцјени виших штабова, уливали су повјерење код народа у снагу НОВЈ. Народ је био огорчен и револтиран због злочина Нијемаца и четника, а нарочито због стријељања и вјешања родољуба у Подгорици и у љешанској нахији. Четници, који су се компромитовали у народу као издајници, разочарали су се у Нијемце, јер ови нијесу били кадри да испуне обећања и предузму офанзивна дејства против НОВЈ на територији Црне Горе. Шеста непријатељска офанзива доживљавала је неуспјех. Наше снаге у Црној Гори изводиле су противнападе на свим секторима, а нарочито према Санцаку. Ту су оперисале веће наше снаге, које су, послје Бијелог Поља, заузеле средином децембра 1943. и Бродарево, а Нијемци су се повукли са Таре ка Пљевљима.

Савезници су бомбардовали Подгорицу и Бар, а транспортном авијацијом почели су да пружају извјесну помоћ нашој војсци.

Ударна група је у садејству с Ловћенским одредом разбила и сатјерала Нијемце, талијанске фашисте, а добрим дијелом и четнике у градове и на комуникације. Сви њихови напади остајали су без успјеха и при том су трпјели знатне губитке. Такође су пропали и покушаји Крста Поповића да продре у Катунску нахију ради мобилизације и организовања сепаратиста. И његова је војска потпуно разбијена.

Овако повољни развој ситуације — све већи успјеси Ударне групе батаљона и Ловћеноког одреда, поготову општи успјеси НОВЈ — имао је широки одјек у народу. Захваљујући томе, нови борци су бројно ступали у наше батаљоне, бригаде и Ловћенски одред.

Приливу нових бораца у наше јединице знатно је доприносио и наш политички рад на терену и зборови који су одржавани с народом. Поред осталог, на конференцији ама су проучаване Одлуке Друшг засиједања Авноја, прогласи ЗАВНО Црне Горе и Боке и Конгреса Антифашистичке омладине Црне Горе и Боке. Народ је редовно упознат с радио-вијестима које ама повремено добијали и с успјесима НОВЈ.

У предаху између борби и акција развијао се и културно-прооветни и забавни рад. Одржаване су и заједничке вечери с народом, обично идауњене прогалгом који је, углавном, садржавао рецитације, скечеве, пјесме и др. Тиме се развијало родољубље и подстицала мржња према непријатељу.

Зборови су били веома погодан облик мобилизације народа у борби против окупатора и домаћих издајника. Један од таквих зборови био је и у Чеву. На њему је говорио Никола Поповић, командант Ловћенског партизанског одреда, позивајући народ да ступа у НОБ. Све је то било пресудно за оријентацију и оног дијела сепаратиста који се до тада још колебао.

Организовањем три команде мјеста на подручју Ловћенског одреда: у Штитарима, на Чеву и у Команима, и оснивањем народноослободилачких одбора, створени су повољни услови за шири размах НОБ-а на овом подручју.

Четврти батаљон је послје одласка Првог батаљона Четврте бригаде и пребацивања рањеника за Колашин, почетком јануара 1944. упућен према Даниловграду и Служу, гдје је посјео положаје: Заграда—Загарач—Јабукe—Плана. Ноћу 9/10. јануара, уз садејство Команско-загарачког батаљона, извршио је напад на четнике и очистио села: Орашје, Сладојево, Копито, Ђурилац, Грилић, Лазине, Ново Село и Кликоваче. У тим борбама четници су имали 10 мртвих, више рањених и 10 заробљених. Ми смо имали 1 мртвог и 1 рањеног борца. За то вријеме дијелови Ударне групе батаљона и Ловћанског одреда ушли су у Његуше, гдје су разбили сепаратисте.

Неколико дана касније Четврти батаљон је извео и другу успјешну акцију јужно од Даниловграда и Служа. Но-

ћу 18/19. јануара батаљон је, уз садејство Прве чете Другог батаљона Четврте бригаде и двије чете Ловћенског одреда, разбио четнике које су помагали Нијемци и талијански фашисти на положајима: Орашје—Беговине—Широке лазе—Мост на Сушици—Ново Село—Стологлав. Убијено је неколико четника и већи је број рањен. Ми смо имали 2 теже и 1 лакше рањеног. Заплијењен је дпо лаког наоружања, муниције и војничке опреме.

Послије ушјешних акција Четвртог батаљона и других снага на подручју Бјелопавлића и одласка и Другог батаљона у састав Четврте пролетерске бригаде у другој половини јануара, Ударна група батаљона је практично сведена на Четврти батаљон, који се тада пребацио на Чево. Ту је имао задатак да извиђа према Цеткпњу и затвара правац Даниловград—Чево. Обезбјеђујући се од Цетиња, јединице батаљона су једнога дана упале у Бату, одакле су протјерале четнике.

Приликом боравка наших јединица на Чеву и спровођења одређених акција у ближој и даљој околини, народ је с одушевљењем дочекивао и поздрављао своје борце.

Након извјесног задржавања у Катунској нахији, Четврти батаљон се пребацује преко Цуца и садејствује Шестој црногорској бригади у нападу на Грахово, који је изведен 1. фебруара. Пошто тај напад није успио због интервенције јаким њемачких и четничких снага од правца Вилуаа и Риона, батаљон поново долази у подручје Даниловграда. Ту посједа положаје: Заграда—Загарач—Лазарев Крст—Сађевац, са којих је угрожавао непријатеља јужно од комуникације Даниловград—Спуж. Непријатељ се с тим није мирио и одлучио је да нападне и одбаци батаљон с тих положаја. Стога је 16. фебруара једна колона Нијемаца и четника, јачине 200 људи, наступајући правцем Спуж—Ново Село, намјеравала да нападне на положај Сађевац, који су држали дијелови Четвртог батаљона. Међутим, то је осујећено. Један вод наше Треће чете пошао је у сусрет непријатељској колони. Дошло је до борбе у којој су наши успјели да разбију непријатеља и да га протјерају до Спужа. Заробљено је 6 четника, који су послје саслушања пуштени кућама ради морално-политичког ефекта.

Смјеле акције батаљона, успјеси које је постигао у борбама и правилан однос према народу позитивно су дјеловали на народ у крајевима кроз које смо пролазили и у којима смо се борили. О томе говори и податак да је само из загарачке општине ступило у наше јединице 70 бораца.

Послије доласка Шесте црногорске бригаде на подручје Даниловграда и Катунске нахије, ситуација се још више побољшала. Тада су створени услови да се и Четврти батаљон пребаци са десе обале Зете на лијеву, на подручје Пипера и Бјелопавлића. Ту, на положајима према Подгорици и Даниловграду, остаје од 20. фебруара до средине априла 1944. године.

За све ово вријеме док је дејствовао одвојено од своје Пете бригаде, батаљон је одржавао везу са њеним штабом.

Пошто је смијењен са иоложаја у Пиперима, Четврти батаљон се хитно пребацује у рејон Колашина, гдје се концентрисала Пета црногорска бригада ради противнапада на њемачко-четничке снаге на сектору Мојковца.

Јакша ЂУРАШЕВИЋ

У ЗАСЈЕДИ

У ДРУГОЈ половини новембра и првој половини децембра 1943. године Први и Трећи батаљон распоређени су у Бјелопавлиће. Држали су положаје од Пипера до Острога, свакодневно нападали на снажне положаје за одбрану Даниловграда и Спужа и онемогућавали испаде Нијемаца, четника и талијанских фашиста из Спужа и Даниловграда на лијеву обалу Зете. Први батаљон је био у рејону Сретна—Слатина—Долови—Јовановићи. Осим поменутог задатка постављено му је да руши комуникацију у Даниловград—Никшић и да из засједи напада непријатељске транспортне колоне и њихова осигурања. Обезбјеђивао је везу с нашим снагама на десној обали Зете, а посебно с Ударном групом батаљона која је тада дејствовала у Катунској и Црмничкој нахији.

Непријатељске снаге су повремено покушавале да пређу лијеву обалу Зете, али су тријеле губитке и редовно се повлачиле у своје гарнизоне. Тада је у Даниловграду било нешто Нијемаца. Талијански фашисти су држали Тараш и друга утврђења око града. Четници, под командом злогласног Јакова Јововића, кретали су се између Спужа и Даниловграда. То су били они најокорјелији, јер се, иначе, њихов број након ликвидације Баја Станишића нагло смањивао. Они који нијеоу били компромитовани враћали су се својим кућама. Никшићки гарнизон је био мнош јачи. Тамо се, према тада расположивим подацима, налазило око 500 Нијемаца, 800 талијанских фашиста и око 400 четника и љотићеваца. Они су често вршили испаде из града подржавани њемачком артиљеријом.

Тежиште дејстава непријатељских снага и из никшићког и даниловградског гарнизона било је да обезбједе несметано комуницирање између Никшића и Подгорице. Моторизоване колоне су се до тада кретале скоро свакодневно,

али, осјетивши наше присуство, рјеђе, углавном ј едном седмично. Да би прикрили кретање, мијењали су и дан поласка. Обавјештења о наласку тих колона била су оскудна, а понекад и нетачна. Дешавало би се да наше јединице поруше пут, поставе засједу а да тог дана не наиђе нико, или би пак непријатељ, откривши наше присуство, упутио надмоћније снаге с тенковима. Тада смо се ми морали повући. Иако смо ове засједи постављали снагама ј едног вода, то је код непријатеља уносило кеспокој ство, морао је да стално ангажује јаче снаге и тако се изнурава.

Непријатељ је обезбјеђишао пролазак транспортних колона смишљено и организовано. Већ ноћу би упућивао једновремено из Никшића и Дагаиловграда јако обезбјеђење, састављено углавном од четника, талијанских фашиста, а било је и нешто Нијемаца. Заузимали би доминантне положаје с обје стране пута, поправљали порушени пут, а потом би у исто вријеме упућивали колоне камиона из оба правца; оне су се мимолазиле негдје у висини Богетића.

У колони је било, обично, 15—20 камиона. Превозили су људство и материјал за потребе својих гарнизона. Било је увијек и по неколико камиона с цивилима који су, због разноврсних потреба, ишли у једном и другом правцу. Понекад су тако спроводили партизанске породице у подгорички затвор Забјелу. На челу и зачељу колоне често су били тенкови или оклопни аутомобили, а редовно по један од два камиона њемачких војника, наоружаних аутоматским оружјем.

Овако обезбјеђену колону тешко је било успјешно напасти. Довијали смо се на разне начине. Наша Трећа чета је једне ноћи пошла преко Кунка и Сливља да нападне Кличево. Тај је потхват био скопчан с великом опасношћу. Иако замишљен да изненади непријатеља тамо где се он никада не би надао — на самом прилазу Никшићу, напад није уопио, јер тога дана колона није ни пошла. Чета се хитно, већ исте ноћи, морала повући, јер није смјела допустити да је свануће затекне у Никшићком пољу. У још два покушаја смо се сукобили с јаким обезбјеђењем, мада смо стално постављали засједи на другом мјесту. При покушају са заједом код Стубице, оусрели омо се с таквим снагама да омо се послје вишечасовне борбе једва извукли.

На инсистирање штаба Треће дивизије, а да би се олакшао положај неких наших јединица на територији Кучи—Пипери, које су Нијемци стално нападали, штаб Пете бригаде је 30. новембра издао наређење Првом батаљону

да са двије чете поруши пут између Стубице и Богетића, да код порушеног моста постави засједу и нападне њемачку моторизовану колону. Задатак је требало извршити ноћу између 2. и 3. децембра, јер се располагало вјеродостојним подацима да ће тада колона проћи.

Пошто се у Пјешивцима налазила јака партизанска позадинска чета, требало се с њом благовремено повезати како би и она учествовала у засједи. Преко ње је ваљало мобилисати сељаке и набавити алат за рушење пута. Акција се морала припремати и извести у највећој тајности.

Штаб батаљона је за извршење задатка одредио Прву и Трећу чету, с тим што би њихове дотадашње положаје посјеле остале двије чете. Ноћу између 1. и 2. децембра одређене чете су упућене правцем Сретна—Винићи—Подвраћ—Купиново у рејон манастира Острога да би биле што ближе мјесту напада. Упућена је и патрола која ће се повезати са пјешивачким позадинцима. За мјесто напада је одређен дио пута између Крста и Стубице. Иако то није било најподесније мјесто за рушење пута и за постављање засједе, одабрано је због тога што је непријатељско обезбјеђење обично осигуравало колону од Пандурице до Стубице. Баш тај дио пута био је најподеснији и за напад и за рушење. Ту су извођене и најусијешније акције још из јулских дана 1941. године. Даље од Стубице непријатељ је пуштао колону возила саму, без обезбјеђења. Таква се процјена штаба батаљона касније показала потпуно тачном.

Ноћу између 2. и 3. децембра чете су се из Острога упутиле ка мјесту напада. Послата је патрола према Кунку да би спријечила да било ко тим путем оде у Никшић и обавијести непријатеља о нашем присуству и евентуалним намјерама. У току ноћи, пошто је порушен пут код прве окуке изнад Крста, чете су посјеле положај сјеверно од пута, од Крста до Стубице. Акцијом је руководио командант батаљона. Знаци распознавања били су: Миливоје —

— Свето. То је сваки борац могао лако запамтити, јер су то била имена нашег команданта и комесара батаљона. Патрола упућена код позадинске Пјешивачке чете дуго је лутала, тражећи их. У последњем тренутку се повезала с једном њиховом десетином која је посјела положај јужно од пута, а у току борбе су им се прикључили још неки дијелови.

Када је свануло, негдје око 6 часова и 30 минута, најистакнутији пушкомитраљезац у правцу Стубице Крсто Витлић јавио је да се чује нека бука, а затим да се од Ја-

воровог Дола ка Стубици креће колона. Избројао је 13 камиона и двоја путничка кола на зачељу. Возила су се кретала на зачељу од двадесетак метара. Крсту је било наређено да не отвара ватру док колона не прође и застане код порушеног пута. Нестрпљиво омо очекивали. До наласка колоне раздвајало нас је још неколико минута. Пушкомитраљесци су још једном провјеравали своја оружја, а понеки борац би прескочио у боље маскирани и подеснији заклон за дејство.

Наједанпут се појавише непријатељски камиони. Порушени дио пута био је иза једне окуке, а први камион у колони то није примијетио док није дошао до самог мјеста. Одједанпут су кочнице зашкрипале. Задњи камиони су се скоро набили на претходне. Колона се згуснула, па је изгледала као жељезничка композиција. Пушкомитраљезац постављен на једном ћувику изнад саме окуке отворио је убитачну ватру. Тукао је колону по читавој дубини. Непријатељ је у почетку био очито збуњен, али се брзо прибрао. Војници су поискакали из камиона с обје стране пута и одмах отворили ватру из „шараца“ и пушака.

Настао је кркљанац. Бомбама смо могли добацити до чела колоне, одакле је дејствовала најјача ватра, што значи да смо добро процијенили одстојање иако смо ноћу постављали засједу. Њемачке војнике је заклањала једна стијена. Чуо се врисак жена и дјеце, бјежали су на све стране. То нас је часак збунило и спонтано успорисмо ватру, желећи да им омогућимо да се склоне. Нијемци су то искористили да се још боље утврде. Два пута су покушали да се уз један директ попну, закаче за телефонске жице и обавијесте свој гарнизон. Наши оу стријелци те војнике оба пута скинули. Одједном преста да дејствује наш пушкомитраљезац изнад окуке. Командант упути тамо другог пушкомитраљесца, али послије првог рафала и он умукну. Погибоше нам на истом мјесту два пушкомитраљесца. Шпиро Дабетић, храбри пушкомитраљезац из Треће чете, родом из Боке, и Владо Пољак, пушкомитраљезац Прве чете, млади радник из Сарајева. Обојицу је погодио у чело њемачки официр који је лежао, добро заклоњен, у пропусту испод пута. Комесар Прве чете је прескочио с доње стране пута да би га с подеснијег положаја ликвидирао. Пошто је испалио неколико метака, учинило му се да га је ранио. Позвао је Нијемца да се преда. Овај је устао и кренуо, држећи десну руку испод ревера од шињела. Ишао је право комесару и, искористивши његову неопрезност, опалио два метка из

парабелума. Комесар је, рањен, пао испод пута. Но ни Нијемац није успио да се врати у заклон — био је одмах покошен ватром наших бораца.

Борци Прве и Треће чете већ су уокочили у камione који су били на зачељу колоне. Убили су неколико талијанских фашиста и заробили возаче и неке цивиле, а међу њима и начелника никшићког ореза Мираша Радоњића. Њега смо повели са собом, а остале тгустили кућама.

Пушкомитраљезац Крсте Витлић и другарица Даница Булајић примијетили су како три Нијемца бјеже према Богетићу. Натиснули су за њима. Да би брже трчао, Крсте је Даници дао пушкомитраљез, а узео њену пушку. Убио је одмах једног Нијемца. Друга двојица су му се изгубила. Наставио је да их сам гони, јер је Даница с пушкомитраљезом мало заостала. Одједном је неки Нијемац из једног жбуна скочио на Крстину леђа. Настала је огорчена борба између младог и физички доста слабашиног Далматинца и онажног њемачког официра. Нијемац му је зарио нокте испод грла, но ни Крсте се није лако предавао. То гушање је прекинуо Даничин долазак: чим је оојетио да им се неко примиче, Нијемац је попустио, а Крсте је то искористио и свом се снагом бацио на противника, све док га није свладао.

На положају испод пута Нијемци тешко ранише пјешивачког позадица Ваја Никчевића. Ту погибе и Васо Љешковић, храбри пјешивачки позадинац. Граната му је развјела стомак. Под притиском јаким њемачким и четничким снага које су долазиле од Никшића, наши су се борци морали повући, а рањени Ваоо је остао сам. Но он је змогао снаге да рукама покупи цријева и врати их у трбушну душљу. Ишао је тако скоро стотину метара, сустигао неке другове, али је убрзо издахнуо.

Од 10 чаоова па све до иза подне трајала је жестока борба с много надмоћнијим њемачко-четничким снагама које су се појавиле од Никшића. Успјели смо само да запалимо 4 камиона, док смо друлих 7 онеопособили. Заплијетили смо један пушкомитраљез с муницијом, нешто пушачка и лаке опреме. У 12 часова и 30 минута повукли смо се ка Острогу. Рањене смо изнијели, а мртве нијесмо успјели да сахранимо. Осим комесара Прве чете рањен је и друг Вукадин Јовановић, замјеник командира Треће чете, и другарица Јованка Мушкић. Погинуо је још један борац из Боке. Непријатељ је у овој акцији имао око 60 мртвих и рањених.

Тако је још једином Први батаљон успјешно извршио задатак и задобио знатни ратни плијен. Но та је побједа имала и великог моралног одјека у овом крају. Да би одржао ову комуникацију, непријатељ је сада морао утврдити снаге, што је олакшавало положај другим јединицама наше бригаде.

Петар МУШИКИЋ

ЧЕТВРТИ БАТАЉОН У СЛАТИНИ

ПОСЛИЈЕ извајредне побједе у Острогу, гдје је октобра 1943. године уништила главни четнички штаб за Црну Гору и Боку, Пета бригада је брзо продрла лијевом обалом Зете, ове до границе Албаније, и разбила четничке групе, чији су остаци нашли уточиште у њемачким гарнизонима у Подгорици, Никшићу -и Даниловграду. По(слије тога бригада је посјела положаје од Биоча до Острога да би спријечила евентуалне покушаје Нијемаца и четника ;да продру на ослобођену територију.

Четврти батаљон је почетком новембра размјештен у рејону села: Слатина, Ковачки Долови, Јовановићи, Сретња, са задатком да брани слободну територију од непријатељских напада из Даниловграда. Прва чета је била у Слатини, друга у Сретњи и Кривачама, трећа у Јовановићима. Штаб батаљона и пратећи вод били су у Кривачама. Десно од батаљона налазили су се дијелови Зетског одреда. Такав размјештај је о-могућавао контролу слободне територије од Мартинића па до Слапа (на Зети).

Свако вече патроле оу силазиле у села Јеленак, Поткулу, Горицу и Секулиће, а често су се пробијале и надомак моста на Зети на улазу у Даниловград, те изводиле препаде на њемачку стражу која је мост обезбјеђивала. Препади оу извође-ни и на добро утврђени Тараш, који је доминирао градом с лијеве обале Зете. Минобацачи ^су често тукли Даниловград и узнемиравали непријатеља у њему. Таква активност батаљона најтерала је Нијемце и четнике на акцију. Жељели су да се ослободе сталног притиска, а рачунали су и на то да ће потиснути батаљон с ове територије и задржати је под својом контролом. Непријатељ је имао тачне податке о нашим снагама и размјештају. Добијао их је највише од чланова четничких породица којима смо допуштали да иду „у блок“ не би ли утицали на своје да се врате кућама. Непријатељ је рачунао на изненађење и добру при-

премљеноот акције, па је за напад, -одређен да почне ујутро 21. новембра, ангажовао једну њемачку чету из 359, пјешадијског пука 181. пјешадијске дивизије, ојачану са два тенка и батаљоном четника под командом Јакова Јововића; подржаће је двије батерије топова чији су положаји били у Горици. Непријатељске јединице наступале су у слиједећем распореду: њемачка чета правцем Поткрај—Лубово—Слатина, под заштитом тенкова који су се кретали цестом ка Слатини; прва чета четничког батаљона, под командом Јакова Јововића, правцем Поткула—Ковачки Долови; друга чета, под командом Видоја Изгоровића, правцем Секулићи—Лубово; трећа чета, под командом Момчила Калезића, правцем Вучица—Јовановићи. Таквим распоредом снага непријатељ је намјеравао да главнину батаљона у рејону Слатине и Сретње уништи брзим продором и обухватом с лијевог и десног крила.

Штаб Четвртог батаљона је знао да непријатељ припрема неку акцију, али напад тога дана није очекивао.

Активност јединица у ноћи уочи непријатељског напада била је као обично. Упућене су патроле ка Даниловграду, на положаје код села Лубова била је истурена једна десетина Прве чете, десно је била предстража Треће, а лијево Друге чете.

Ноћ је била ведрa и мало прохладна. С времена на вријеме огласили би се митраљеци с Божове главице, Тараша и Курила; тако нам је непријатељ сваке ноћи стављао до знања да је на опрези. Нас то није много узнемиравало.

Омладина Слатине и околних села приредила је игранку баш те ноћи уочи напада. На игранци су били и борци Прве чете, те како се игранка отегла до дубоко у ноћ, борци су касно пошли на починак.

Морал и расположење бораца батаљона били су, иначе, на висини.

Ујутро 21. новембра, око 6 часова, артиљерија је жестоко почела тући положаје батаљона. Најјачом ватром обасипани су положаји код Лубова и Слатине. Било је јасно да је непријатељ кренуо у напад. Штаб батаљона је издао наређење да се посједву положаји на линији Осојник—Лубово. Чете су то учиниле врло брзо. Најјаче непријатељеве снаге кретале су се правцем Лубово—Слатина, који је затварала Прва чета. Чета је непријатеља дочекала жестоком ватром са блиског одстојања и у првом судару нанијела му осјетне губитке. Рипак је знатно надмоћнији непријатељ приморао јединице батаљона да се повуку с првобитних положаја и да заузму нове испод Сретње и Ковачких Долова. Са

тих положаја оне су онемогућиле даље наступање непријатеља. Осјетивши да је лијево крило батаљона ослабљено, нападач је тамо усмјерио јаче снаге, са жељом да заузме Ковачке Долове и тако омогући напредовање снагама које су већ биле у Слатини и Лубову. На тај нови маневар непријатељев, штаб батаљона је одговорио тако што је на лијево крило хитно упутно дијелове Прве и Друге чете. Упркос томе, непријатељ је и даље надирао и постепено потиокивао наше снаге. У оваквој ситуацији је Први вод Прве чете, подржан ватром два митраљеза, извршио јуриш на правцу Сретња—Лубово како би олакшао положај наших јединица на лијевом крилу. Јуриш је био муњевит и изненадан, и непријатељ је потиснут ка Лубову претрпјевши велике губитке. У првом јуришу заплијењен је и један „шарац“ са доста муниције; била је то изненадна подршка даљем напредовању вода. Настављајући напад, вод је заузео Лубово и потиснуо непријатеља ка Поткрају. Продором вода у непријатељеву позадину дошло је до потпуног преокрета ситуације. Нападач је почео да одступа с достигнуте линије. _И само може захвалити мраку што није био до ногу потучен и што се извукао из тешке ситуације. Јединице батаљона су прешле у напад дуж цијелог фронта. Непријатељ је пружао жилав отпор, настојећи да добије у времену и да се под заштитом мрака извуче. Прво су се повукли Нијемци, штићени од четника, а тек онда четници.

Већ се била епустила ноћ када су се борци Прве чете, гонећи непријатеља, спустили до Горице и Куле Лакића (Поткуле). Испод Куле заробљена су два Талијана, црнокошуљаша. Дошли су на мотоциклу с приколицом да прихвате четничког команданта Јакова Јововића.

Борци су тражили Јакова, али га нијесу пронашли. Спасла га је ноћ. Сјутрадан су сазнали да је скривен сачекао дубоку ноћ и тек тада је преко Зете побјегао у Даниловград.

Само на положају код Лубова Нијемци су при одступању оставили 12 мртвих. Сјутрадан су послали у штаб батаљона делегацију за преговоре, с молбом да им се допусти да покупе мртве. Командант батаљона Божо Јовановић и политички комесар Милисав Кољеншић то су им и одобрили. Други дан су Нијемци дошли и однијели их.

Непријатељ је у овим борбама имао 57 мртвих и већи број рањених.

Батаљон је изгубио 4 борца, а 4 су рањена.

БОРБА НА БРЧЕЛУ

БРЧЕЈХО, мало село у Црмници, било је све до децембра 1943. године четничко-талијанско упориште. Извјестан број талијанских фашиста који су и даље остали вјерни Хитлеру наставио је, уз помоћ домаћих издајника с Бранком Гојнићем на челу, да мучи и затвара народ Црмнице, који није хтио да се стави у шихову службу. Они су у Брчелу направили тврђаву и тамницу, опасану бетонским зидом и жицом. Ту је мучено (око сто педесет родољуба Црмнице, ватреих присталица НОП-а. Због тога је почетком децембра донесена одлука да се ликвидира и то фашистичко упориште.

На терену Катунске и ЈБешанске нахије децембра 1943. налазила су се два батаљона Четврте и један батаљон Пете пролетерске бригаде, те Ловћенски и дио Зетског одреда. Те су јединице држале читав овај терен оаим комуникације Подгорица—Цетиње, коју је непријатељ контролисао уз помоћ тенкова.

Штаб групе батаљона донио је одлуку да ослободи Брчело. Задатак је био јасан. Требало је брзим продором и муњевитим ударом ликвидирати упориште. Будући да се морало прећи преко главне комуникације Подгорица—Цетиње и територије коју је непријатељ контролисао тенковима, задатак није био нимало лак. Уз то је Брчело било повезано dobrим путевима с гарнизонима, одакле је брзо могло доћи појачање. Но без обзира на то, сваки је борац с одушевљењем пошао на извршење тога задатка.

Заједно с Другим батаљоном Четврте бригаде и Ловћенским одредом, кренуо је и наш Четврти батаљон Пете бригаде. Била је кишна ноћ и помрчина; није се видио ни прст пред оком. То је био први већи напад наших јединица у том крају на тако јако упориште. Народ нас је дочекивао срдечно и чашћавао оним што је имао.

с четницима смо се сукобили чим смо прешли цесту Ријека Црнојевића—Цетиње. Наши су борци јуришали по мраку и тјерали четнике, који су одступали према Брчелима, гдје су се груписали мислећи да ће тамо, под скутом окупатора, наћи заштиту. Међутим, ми нијесмо застали. Већ сјутрадан смо напали и Брчело.

Талијани и њихове слуге добро су се утврдили и припремили за кружну одбрану, која је била нарочито јака на врилазима уворишту. Имали су доста митраљеза и бацача, па су се надали да ће се одржати бар до доласка помоћи из оближњих њемачких гарнизона. Када је пала ноћ, јуришали смо нарочито на затвор, из којег се чула пјесма затвореника — родољуба и симпатизера НОР-а, Брчело те ноћи ипак није ослобођено. Убијен је по злу чувени жандар Митровић.

Преко дава смо се одморили, а кад је пала ноћ, поново смо наставили вапад. Ближила се и друга зора. непријатељ је био окружен са свих страна и није могао умаћи, али ни друге ноћи Брчело није било ослобођено.

Слиједећег дава опет смо се одмарали и врипремали за одлучујући вапад, који је почео у први сумрак. И тек тада, треће ноћи, Брчело је ослобођено. Велики број талијанских фашиста и четника је уништен, а остатак се предао. Издајнич Гојвић, који је добро познавао тај терен, успио је да побегне с мањом групом жандара. Не сјећам се колико је било укупно губитака и ва једвој и ва другој страни.

Када је затвор био ослобођен, весељу затвореника и народа није било краја. Многи су затвореници вошли са нама, да би у идућим борбама дали одушка мржњи према непријатељу. Цијеле те ноћи радило се на евакуацији богатог плијена, јер је још за мрака требало прећи цесту Ријека Црнојевића—Цетиње. Иако су два дана непрестано водили борбу и били уморни, наши су борци брзо евакуисали ратни плијен. Сва храна из магацива водијељена је народу, а складиште бензина је запаљено.

Милан БОБИЧИЋ

У КУЧИМА

ПОЧЕТКОМ новембра 1943. Пета црногорска ударна бригада је ослободила Куче, први пут после повлачења из Црне Горе за Босну 1942. године.

Послије ликвидације Баја Станишића и Блажа Ђукановића и чишћења Бјелопавлића, Пипера и Васојевића, четници су се концентрисали у Кучима. Кучи су, у ствари, каменита област сјеверосисточно од Биоча, уз албанску границу.

Очевидан је онај отпор четника, јер су и на самој територији Куча постојале бројне њихове формације. А и сам терен (конфигурација земљишта), који су четници добро познавали, био је погодан за организовање одбране. Уз то се рачунало и на очајнички четнички отпор, јер им је то било последње упориште. С друге стране, бокови наше бригаде у наступању били су дубоки, а и откривени. Десни је бок угрожаван е комуникације Биоче—Лијева Ријека, а лијеви оа границе Албаније, мада је овај други задавао мање бригае, јер су албански квислинзи обећали да ће остати неутрални.

Јужне падине Краљевца врло стрмо падају ка селу Брокуту, одакле се земљиште опет нагло пење ка Кучима. Са западне стране Кучи се граниче с кањоном Мале Ријеке, који је потпуно непроходан Момачком страном и Тврдом стијеном. Источно је планински маенив који достиже висину од 2182 метра (планина Жијево). Такав терен пружа услове за добру одбрану.

Напад на Куче био је могућан једино преко Брскута, мада је тај правац врло тежак, јер је терен у правцу Куча био веома погодан за одбрану, а и претпостављало се да ће непријатељске снаге упорно бранити Краљевац.

Пета бригада је 6. новембра, пред сам мрак, по киши и магли, избила на линију Јаблан—Лијева Ријека—Веруша. Четници из Лијеве Ријеке, чим су примијетили партизанску

колону, побјегли су преко Брскута ка Кучима. Први батаљон је кренуо у напад 7. новембра у 5 часова правцем Ножица—Коријен—Брадашица—школа у Брскуту—Крушеви До. Тачно у одређено вријеме. Јутро је било магловито, што је батаљону омогућавало да неопажено подилази. Беза се одржавала шапатом.

Четници су прве положаје изнад Лијеве Ријеке напустили послје слабијег отпора, те је Први батаљон без већих тешкоћа настанио одређеним правцем. Послије јутарњих часова видљивост је била одлична, али се четници нијесу могли уочити погледом јер су се на вријеме извукли из опасне зоне и посакривали у красу на путу за Стравче.

У 15 часова и 30 минута издата је заповијест за напад. Требало је да Први батаљон овлада линијом Дубаје—Шкуљка—Горње Стравче, те да, пошто то учини, продужи напад правцем Шкуљка—Круоса—Церовач—Кржања—Цвиљин. Десно крило батаљона кретало би се источном ивицом Тврдих стијена, преко Бијелотва и даље на југ до у висину Цвиљана, гдје би застало до даљег наређења. Батаљон је тај задатак извршио.

Сјутрадан је штаб бригаде издао заповијест за даље гоњење четника. Први батаљон би наставио наступање правцем Косор—Купусци, с тежњом да десним крилом обухвати Косор и успостави везу с Другим батаљоном на правцу Биоче. Почетак гоњења је предвиђен за 9. новембар у 4 часа.

Девог новембра четничке онаге су пружале јачи и организованiji отпор него што су то чиниле протеклих дана. Нијемци су их подржавали са два топа с ватрених положаја на Медуну. Четници -су имали доста аутоматских оруђа, те два тешка и неколико лаких минобацача. До мрака су наше чете избиле на линију Биње брдо—Лијешта.

Према плану за продужење напада ноћу, Први батаљон је нападао правцем Биње брдо—Болев до—Сјеница, са задатком да овлада Бијетрошом и Завором (истуреним брдима у правцу Подгорице). Штабу Првог батаљона додијељена је једна чета Другог батаљона, која је ишла десним крилом, са задатком да нападне лијеви бок непријатељев. Напад је почео у одређено вријеме и успјешно се развијао. Немци су ноћу 9/10. новембра, с једном колонам тенкова и камиона с војницима, извршили напад из Подгорице према Медуну. Наше су их јединице дочекале са положаја јужније од линије достигнуте претходног дана, па су се Нијемци, послје два неуспјела јуриша, морали најзад повући.

Десетог новембра наше су јединице успјешно завршиле напад — потпуно су разбиле четнике и ослободиле Куче. Гу-

бици непријатељеви само 9. новембра били су 15 мртвих и више од тог рањених, а наши губици — 3 мртва и 1 теже рањен.

Напад наших јединица на Куче био је успјешно организован и вођен. У том силовитом налету борци су без икаквог одмора за три дана и три ноћи превалили под борбом око 30 километара најнепроходнијег терена.

Након чишћења Куча било је предвиђено да се јединице одморе, па је у том времену формирана и команда мјеста са сједиштем у селу Ублима. Основани су општиноки и сеоски народноослободилачки одбори. Но већ 13. новембра Нијемци и четници су напали наше јединице у Кучима јачим снагама подржаним тенковима. Албански 'квислинзи су допустили да преко њихове територије лрође једна колона четника, која је напала наше снаге из правца Фундине. Тиме су наше јединице биле угрожене с бока и из позадине. Развиле су се огорчене борбе, у којима су и четници и балисти били разбијени, након чега су се повукли на албанску територију. Борба је трајала два дана.

С ослобођењем Куча, разбијени четници више нијесу представљали организовану војну цјелину. Заједно с окупатором збијали су се по градовима.

Радован ЈАНКОВИЋ

БАТАЉОН ДОБРОВОЉАЦА

ДЕСЕТОГ априла 1944. године јединице Другог ударног корпуса нападале су непријатељске гарнизоне у долини Зете. Други батаљон Пете црногорске бригаде напао је на положаје Тријebaч—Казновица—Ортовача, дјелимично овладао шима и непријатељу нанео осјетне губитке.

Због новонастале ситуације у Оацаку, одакле је непријатељ надирао према Црној Гори, батаљон је 13. априла добио наређење да одмах крене ка Колашину и стави се на располагање штабу Треће дивизије.

Заморен и искрвављен у борбама претходних дана, батаљон се спремио за покрет. Рањеници су упућени у корпусану болницу, која је тада била у Доњој Морачи, а остало људство је из села Биоча, с првим мраком, пошло према Колашину. Пут дуг и тежак. Преко Вјетреника дубоки снег. Минобацачи и тешки митраљеви једва су ношени. Рано ујутру 14. априла батаљон је стигао у Лијеву Ријеку. Одатле је телефоном обавијештен начелник штаба Треће дивизије друг Нико Јовићевић о тешкоћама покрета, а нарочито о преношењу тешког оружја. Затражена је дозвола да се батаљон одмори један дан. У кратком разговору друг Јовићевић је изложио штабу батаљона ситуацију, а она је захтијевала — што бржи покрет. Дobili су дозволу да могу оставити тешко оружје и осталу спремну која би им могла отежати покрет.

Пут преко Рашковог гувна и даље био је тежи него онај преко Вјетреника. Но борци ни на који начин нијесу хтјели оставити минобацаче и тешке митраљезе. Скинули су их с коња и упртили на своја леђа. Уз ријетке кратке предахе батаљон је ујутру 15. априла стигао у Колашин.

Штаб је угаозвао оа ситуацијом: непријатељ је једним дијелом свага заузео Мојковац, а другим је надирао из Пећи преко Чакора ка Ваојевићима. Задатак батаљона је био да одмах пође према Мојковцу, што прије посједне Велики Препран и Градац и затвори правац који из Мојковца долином Таре води ка Колашину.

На путу од села Морачког Требаљева преко села Сје-рогошта до Великог Препрана наилазили су на тешке при-зоре. Изгладнио, ш и бос, народ је у гомилама бјежао ис-пред крволочног непријатеља. Изнемогли старци, жене и дјеца збили су се једни уз друге «а отвореном пољу. Од вјетра који је снажно Длвао с околних планина завијаних снијетм одрасли су штитили дјецу узимајући их у наручја и дијелећи с њима своју таплоту, а борци су им подије-лили оно мало хране што су имали.

Истога дана батаљон је носио Велики Препран и Гра-дац. Правац непријатељског надирања био је затворен. Сју-традан је на Мали Препран стигао штаб Тридесет седме дивизије и начелник штаба Другог ударног корпуса. По-звали су и штаб нашег батаљона да му саопште нови за-датак. Приликом разраде плана за напад на Мојковац по-ставило се питање којој ће се јединици повјерити да ликвидира непријатеља који је бранио мост на Тари, да очисти Мојковац и створи мостобран на супротној обали. Штаб Другог батаљона је прихватио да његова јединица изврши тај задатак, а затим, првма плану, овлада Уроше-вином, коју је непријатељ држао јаким снагама.

Одмах по повратку штаб је упутио групу бораца, оја-чану једним бацачем, тешким митраљезом и с неколико лаких аутоматских оружја, да посједне Боровњачки крш. Група је дању, држећи се шуме, избила на Боровњачки крш. У први мрак батаљон је стигао у Подбишће, а око 22 часа већ је био у непосредној близини моста на Тари. Нај-прије је требало ликвидирати посаду на мосту. Тражени су добровољци. Јавио се готово читав батаљон. Али послато је само шест бомбаша и два пушкомитраљесца да ликви-дирају два бункера на другој страни моста.

Тачно у одређено вријеме из бацача и аутоматских оружја отворена је са коте 1015 ватра на непријатеља. На-шим емјелим налетом преко моста и на бункере, неприја-тељ је био уништен прије него што је уопио да се снађе од изненађења и прихвати борбу.

Неколико дана трајале су борбе и завршле се побје-дама Другог батаљона и осталих јединица. У њима је Други батаљон имао >око 25 теже и лакше рањених и 11 погину-лих. Међу њима 7 четних и водних руководилаца, Ту су пали и кскмесар Друге чете Миладин Перуновић и помоћ-ник комесара Прве чете НЈикола Вушовић. Непријатељ је изгубио преко 50 војника и официра, а такође велике ко-личине оружја, муниције и остале ратне спреме.

Благоје МАРКОВИЋ

УБИО ЈЕ ПЕТ НИЈЕМАЦА

ДРУГА чета Другог батаљона Пете пролетерске бригаде држала је четну конференцију. Расправљало се о добивеној борби. Борци су једноставно причали о крвавом окршају и трофејима. „Оба заплијењена ‚шарца‘ узеће Други вод“, рекао је командир. „Тукли су се баш као пролетери“, рекао је политички комесар.

Десетак руку се још подигло; борци су говорили. Искрено и топло причали су о борбеном подвигу осамнаестогодишњег Владислава Ненезића, из села Бијеле, код Шавника. Владислав је само црвенио.

Требало је да Колашин по осамнаести пут промијени свог господара. Други и Четврти батаљон Пете, последије петнаесточасовне борбе, овладали су Башаним брдом и спустили се у град. Нијемци су упорно бранили барутану, тукли су из сваког рова.

Друга чета Другог батаљона је обилазила десно, испод Бабље греде, с намјером да преијече пут Колашин—Матешево. Од пута ју је дијелило широко корито Таре, које Нијемци туку с барутане из више концентрираних аутомата. Њих ће за који час напасти бомбаши Четвртог. Оне који покушају да одступе треба пресећи — не дати им да умакну.

Дан је пун сунца и ватре >од ексилозија.

Владислав Ненезић је узео пушкомитраљез, први загазио у Тару и избио на пут Колашин—Матешево, у мртви угао.

Прасак бомби је запалио барутану. Нијемци напуштају ровове, а Владислав их засипа омртвоаном ватром. Они ипак иду дрско, штитећи одступницу из неколико „шараца“. Владислав устаје и ускаче у групу преплашених Нијемаца. Петорица војника у зеленим униформама пало је обливано крвљу.

Чета је поздравила подвиг свога друга; борци су га грлили, поносећи се њиме. Команда чете је послала штабу батаљона рапорт: друг Владислав Ненезић је у борби на Колашину, у тешким условима, убио пет непријатељских војника и учинио јуначки подвиг . . .

(Из „Омладинског покрета“, листа омладине Црне Горе и Боке)

ЧИТАВА ЧЕТА ДОБРОВОЉНО У БОМБАШЕ

ПОЧЕТКОМ априла 1944. године јединице Пете бригаде су нападале непријатељска упоришта између Подгорице и Даниловграда. Друш чета Другог батаљона нападала је на узвишење Требијеш (Пипери) и успјела да очисти од Нјемаца читав терен на лијевој обали Зете. Убрзо је бригада, усиљеним маршем, пребачена у подручје Колашина да би спријечила непријатељев продор од правца Бијелог Поља и Мојковца према Колашину.

Наша Друга чета Другог батаљона добила је задатак да уништи непријатељево упориште -у непосредној близини моста код Мојковца. У први сумрак чета се приближила мосту. Када су упознати са задатком који је њихова чета добила, сви су се њени борци јавили за добровољце, бомбаше. Међутим, одређене су само двије мање групе бомбаша с пушкомитраљезима да ликвидирају два бункера. Не сјећам се колико је бомбаша било у мојој групи, али знам да им је вођа био Обрен Томић, док смо за пушкомитраљезима били ја и Гојко Дурутовић. Преко моста је требало да пређу остале јединице бригаде, због чега је задатак био важан. Уз помоћ мрака и већ некусни у томе послу, успјели смо да неопажено пређемо мост, а затим су одмах одјекнуле бомбе као из једне руке бачене. Упоришта су брзо била ликвидирани. Остатак чете је хитро прешао преко моста и одмах је извршен јуриш да се непријатељ не би средио. Борба је била жестока, тако да је бригада тек у раовит зоре овладава Развршјем и наставила да гони непријатеља ове до Бијелог Поља.

Пошто је Бијело Поље брањено јаким снагама Нјемаца и четника, а наша бригада била изнурена претходним борбама, дат је предах. Општи напад је уследио ноћу 26/27. априла. Наша Друга чета је била одређена да се неопажено убаци у Бијело Поље и да, када почне напад споља,

дејствује у самом граду. Како смо имали доброг водича, успјели смо да се убацимо у центар града, близу моста на ЈГиму. Заузели смо положај с обје стране главне улице и чекали почетак напада. Међутим, напад је у међувремену био одложен. Негдје око поноћи је једна чета четничког батаљона, пошавши да изврши смјену, наишла између вода наше чете. Када смо утврдили да је то четничка једиганца, на команду командира чете Андрије Симанића Маца осули смо ватру из свег оружја, тако да је ова четничка јединица била потпуно уништена. Заплијенили смо 2 пушкомитраљеза и око 15 пушака и нешто муниције. Захваљујући снажљивости водича, чета је успјела да се извуче без губитака. По доласку у батаљон била је похваљена од штаба батаљона и бригаде.

Општи напад је услиједио два дана касније. Успјех је био потпун, град је ослобођен. Наш батаљон се неколико дана задржао у околним селима на одмору. После неколико дана Други и Четврти батаљон оу наставили борбу десном обалом Јима и очистили сва села до комуникације Пријепоље—Сјеница. Најжешћи окршаји били су на планини Јадовику у селу Трешњевику. Ту је погинуо пушкомитраљезац Гојко Дурутовић, неустрашиви и примјерни борац чете и батаљона.

На тим положајима смо остали све до почетка јула, када је Други батаљон пребачен у Колашин, да обезбиједи припрему за велику прославу 13. јула. Тих дана су савезници бацали из авиона падобранима оружје, одјећу и храну, тако да смо и то обезбјеђивали. Наша чета је била распоређена на Башањем брду, гдје смо се мало одморили. Остали батаљони су у Колашин стигли 11. и 12. јула, дочекали дивизијском музиком и од народа који се из свих крајева Црне Горе такође прикупио овдје ради прославе. У Колашину је обиљежена треба година устанка народа Црне Горе и Боке. Тога 13. јула је одржано прво засједање ЗАВНО Црне Горе и Боке. Прије подне је била парада, прочитан је Указ врховног команданта о поновном проглашењу Пете бригаде за пролетерску. Одржан је низ поздравних говора пред борцима бригаде.

Само што се завршила свечаност, већ су Први и Трећи батаљон пошли на положаје према Агадријевци, док су Други и четврти остали гаа приредби. Међутим, ни они нијесу сачекали крај приредбе; камионама су пребачени до Трешњевика и у саму зору ступили у борбу. Непријатељ је искористио прославу у Колашину и успио да заузме Ан-

дријевицу и положаје све до Трешњевику. Борбе на Трешњевику, Великом кршу и другим поприштима трајале су два-три дана и непријатељ је био потпуно разбијен. Сјећам се борбе на Великом кршу, у којој је било више од 15 мртвих Нијемаца; касније смо похватили и многе преживјеле, сакривене по жбуњу и пећинама.

Почетком августа бригада први пут ослобађа Плав и Гуоње. Друга чета је отпала у ослобођеном Гуењу. Ту су се борци мало одморили и нахранили. Положај бригаде је био сувише растегнут, од Комова преко Гусиња, Плава, Чакора до Мокре Горе. Између батаљона су били велики слободни простори, тако да су се Нијемци ноћу 11/12. августа провукли неопажено и напали штаб бригаде у селу Мурину; о томе смо ми у Гусињу сазнали тек сјутрадан око 14 часова.

Овим изненадним нападом Нијемаца почела је тзв. дурмиторока операција. У првим борбама Други батаљон је био готово разбијен. Његова Друга чета је била предвојена. У Гусињу је остало једно одјељење те чете, с којим сам и ја био. И тек на планини Сињајевини, послје три дана, повезали смо се с нашом четом, пробијајући се кроз непријатељев распоред. У дурмиторској операцији су нарочито тешке борбе биле на Сињајевини и Бабином врху. Коту 2011 неколико пута смо морали напуштати и поново на јуриш заузимати, јер је бригада била стијешњена на малом простору на Сињајевини. Није се смјело ни за стопу одступити док није 800 рањеника са Брезана пребачено у Италију. Послије евакуације рањеника Друга чета је опет била остављена у заштитници батаљона преко села Буковице, Пљетичка и Комарнице. Критичан тренутак за чету био је док је маршевала од Комарнице до Дужи, јер су Нијемци митраљеском ватром контролисали узани пролаз брисаним простором, куда се морало проћи уред подне, тако да су нас само хитре ноге опасавале. У току дана некако смо се спустили у кањон Комарнице, али све до мрака није се могао прећи мост ниже од села Дужи. Тек када је пао мрак успјели смо да пређемо, а затим смо преко Горњих Брезана, Војника и Живе избили у Јасеново Поље.

Наше јединице које су учествовале у дурмиторској операцији биле су стално стијешњене на узаном простору. Да не би запале у још тежу ситуацију, примијењен је један вјешт маневар. Извршен је покрет правцем Јасеново Поље—Орах—Буковик—Коњско—Ровца—Морача. У претходници је био Други батаљон. До Роваца и Мораче нијесмо

ступили у додир с непријатељем. У Ровцима и Морачи је било нешто мало четника мјештана, али нијеоу давали отпор.

За три дана поново смо ослободили Колашин, Андријевицу и Беране. Бригада се неколико дана одмарала у околини Берана. Наша Друга чета је била размјештена у селу Бучем. Тај предах бригаде Нијемци и четници су искористили и гаоново заузели Колашин, Мојковац и Бијело Поље. Почели су да стежу обруч око Берана и планине Бјеласице, гдје су се налазиле неке наше онаге. Други батаљон је 10. септембра пошао у акцију од Берана ка планини Бјеласици. Нашли смо на јак отпор многобројнијег непријатеља на јужним падинама Бјеласице, катуеу Врањак и Зековој глави. На тим положајима смо се одржали до мрака, а онда смо се преко Бјеласице повукли к Бијелом Пољу и Слијепач-Моету.

Бригада је 13. септембра ослободила Мојковац, Штитарицу и село Требаљево, а 14. септембра Други батаљон је заузео Марково брдо и зауставио се на доминирајућим положајима према Колашину. Командант је упутио пред саму ноћ 14. септембра једну десетину, у којој сам и ја био, да испита има ли која партизанска јединица на Сишајевини и катуу Вратло. Стигли смо сјутрадан послје сванућа, али нијесмо успоставили додир ни с партизанима ни с четницима, сем оа мањим групама четника у селу Горњем Липову, и то мјештана који су дошли да обиђу своје породице. Само што омо предали извјештај штабу батаљона, чекао нас је нови задатак — напад на Колашин.

Друга чета Другог батаљона је имала задатак да напада преко села Дренка и Бабље греде, да затвори пут Колашин—Морача. По овлађивању Бабљом гредом мој вод је добио задатак да затвори пут Колашин—Морача и да запречном ватром туче пут Колашин—Матешево, којим су одступали Нијемци и четници из Колашина. Пошто је ефикаоност ватре нашег наоружања била мала, јер нас је дијелило широко корито ријеке Таре, одлучио сам, иако нијеоам имао такво наређење, да се с доста муниције и с нешто ручних бомби пребацим преко. Успио сам, без обзира на велики ризик, да прегазим Тару, а онда сам трчећим коракком ускочио у један каменолом с горње стране пута Колашин—Матешево. Нијемци су одступали путем и ја сам их с неколико кратких рафала зауставио. Морали смо обилазити иза барутане.

Четврти батаљон је нападао Башање брдо и већ се ватра осјећала близу. Дан се примицао крају. Одлучих да

се пребацим у бункере пред самим зидинама некадашње барутане. Хитро сам претрчао брисани простор, али у зидинама барутане затекох Нијемце. Изненадили су се и они, а и ја. Брзо сам се снашао и уопио да међу њих бацам двије-три бомбе, а затим сам пуним редеником из „шарца“ осуо ватру. Убио сам пет Нијемаца, а остали су побјегли. Заплијенио сам два „шарца“.

Послије ослобођења Колашина бригада је држала положаје око Подгорице. До 20. новембра имали смо мали предах од напорних маршева и борби. Послије неуспјелог покушаја да се пробију за Сарај ево преко Никшића, Нијемци су 20. новембра у зору, након артиљеријске и авио-припреме, прешли у напад на наше положаје. Моја чета је држала положаје изнад Златице и Дољана и у првом налету је имала велике губитке. Тога дана је пошнуо командир Првог вода Коста Шарановић и борац Блажо Струњаш. Погинула су још три борца. Чета је водила нарочито тешке борбе на Пелевом Бријегу, гдје смо морали држати положаје због повлачења осталих батаљона. Ту смо се просто мијешали с Нијемцима. Послије отпора који смо пружили непријатељу на Вјетренику, више Лијеве Ријеке и све до Колашина, бригада се пребацила према Беранама. Нову, 1945. годину прославили смо у Беранама, а онда смо наставили да гонимо непријатеља према Сарајеву.

Владислав НЕНЕЗИЋ

БОРБА ПРВОГ БАТАЉОНА НА ВЕЛИКОМ КРШУ И ЗЕЛЕТИНУ

ПОСЛИЈЕ тромјесечних борби на Мојковцу, Бродареву, Бијелом Пољу, Јадовику, те послје учешћа на паради у Колашину 13. јула 1944. године, Први батаљон Пете црногорске бригаде добио је заслужени одмор. Но напоменуто нам је да постоји могућност да непријатељ спусти ваздушни десант на Колашин, због чега морамо бити у приправности.

Батаљон је био размјештен на погодним мјестима око Колашина, одакле је могао најефикасније дејствовати ако би до десанта доиста дошло. Свим борцима је скренута пажња на будност, а уједно је захтијевано да се људство што боље одмори за предстојеће борбе. Тај је одмор добро дошао. Тешке и дуге, скоро свакодневне борбе, неспавање, а често и глад исцрпили су борце. Уз то су они то вријеме искористили да очисте и дотјерују оружје, да оперу и окрпе одјећу и сл.

Но одмор није дуго трајао. Преко Чакора и Сјекирице, дивизија „Скендербег“ напала је 18. јула на Андријевицу и положаје које је држала Девета црногорска бригада, која се под притиском јачег непријатеља морала повући на положаје Велики крш—Бандовића мост. Постојала је опасност да непријатељ заузме Трешњевик и продужи ка Матешеву. Батаљон је хитно пребачен на положаје западно од Андријевице. Марш је био напоран, али свим борцима је било стало да што прије стигнемо на положаје и спријечимо непријатељев продор.

Ноћу 19/20. јула, силовитим нападом свих батаљона наше бригаде, непријатељ је потиснут с положаја и ми смо овладали Великим кршом. Сјутрадан је непријатељ извршио противнапад и ми смо се, под притиском много јачих његових снага, морали повући на нове положаје. Батаљони су се средили, попунили муницијом и већ истог дана прешли поново у напад. Први батаљон је био на десном

крилу бригаде и нападао је непријатељев положај Малеш. Неопажено му се привукао и извршио силовит јуриш. Непријатељ се бранио грчевито, али ш-је могао издржати, па се, уз осјетне губитке, морао повући. Наш лијеви сусјед је такође овладао положајем Ловичко брдо. Непријатељ је поново извршио противнапад и наш се батаљон морао опет повући. У тој борби погинуо је чувени и неустрашиви борац Првог батаљона Вељко Тодоровић.¹ Његова је пошбија болно одјекнула у цијелој бригади. Мало је било бораца и старјешина у нашем батаљону који нису заплакали када су чули за Вељкову смрт.

Ноћу 23/24. јула наш се батаљон пребацио преко Цецуна у подручје Превије, сјеверно од Зелетина. Његов је задатак био да у садејству с осталим батаљонима не допусти непријатељу опкољеном у рејону Андријевце да се извуче према Мурини и Плаву и даље ка Космету.

Избијањем наших батаљона на линију Зелетин—Сутјеока, бригада је потпуно затворила обруч око непријатељских јединица на Великом жршу, Ловичком брду и Малешу. Међу војницима опкољених трупа, нарочито код муслиманске милиције, завладала је паника. У таквој ситуацији, с обзиром на то да је Први батаљон држао положаје у шуми, једна група муслиманске милиције успјела је да се провуче кроз његове положаје и одступи ка Мурини и Плаву. Батаљон је продужио да гони непријатеља према Плаву и Гусињу.

У тим борбама потинуло је девет другова из Првог батаљона, међу којима и Милован Радуловић, замјеник командира Треће чете, и Јуре Пашалић, командир митраљеског вода, неустрашиви борац из Далмације.

Анђелко В. ЈАЊИЋ

¹ Проглашен за народног хероја.

АРСО МИЈОВИЋ

У ПОРОДИЦИ Милована Савова Мијовића било је осморо дјеце — три кћери и пет синова. Најстарија кћерка се млада удала, тако да јој је син Љубо до 1941. већ био стасао за ратника (погинуо је у партизанима 1943. године). Свих пет Милованових синова и најмлађа кћерка су од 1941. учествовали у народноослободилачком рату, у којем су му погинула три сина.

Драго и Арсо су прије рата постали чланови КПЈ. Драго је 1937. покушао да иде у Шпанију, али је ухваћен. Погинуо је 1942. после повратка из Санцака, гдје је провео зиму 1941—1942. године у саставу Зетско-подгоричке чете Црногорско-санџачког одреда.

Ароо је прије рата био студент права и, као старији скојевац, у КПЈ је примљен 1940. године. Био је врсни политички радник и агитатор, због чега су га другови много цијенили и вољели. У вријеме припремања устанка он је у партијској организацији био задужен за војна питања. Већ од првих дана устанка истицао се храброшћу, тако да је прије фор'Мирања Пете црногорске пролетерске бригаде постао политички комесар чете у батаљону партизанског одреда.

Приликом формирања Пете бригаде ушао је у састав њеног Четвртог батаљона, у којем је одмах запажен, и по јунаштву у борбама и другим акцијама које је батаљон водио, и по карактерним оеобинама које су га красиле као комунисту.

Послије доласка Пете бригаде у подручје Прозора и Горњег Вакуфа, Арсо је постављен за замјеника политичког комесара Зијаметског батаљона, који је у састав Пете бригаде ушао као њен Пети батаљон.

Приликом другог напада на Јајце, крајем 1942. године, Зијаметски батаљон је нападао на тешко освојиву тврђаву Винац, коју су браниле јаке усташке снаге. Арсо се и приликом освајања те тврђаве истакао. И увијек је у свему, а нарочито храброшћу, служио друговима за примјер.

У сталним борбама које је Пета бригада водила крајем 1942. и почетком 1943. године, Зијаметски батаљон је био више него преполовљен. Због тога је у четвртој непријатељској офанзиви преформиран у чету, која је, као Трећа чета, ушла у састав Четвртог батаљона Пете бригаде. Тада је Арсо упућен у Пратећи батаљон Врховног штаба, одакле је, када се Главна оперативна група пробила крајем јануара 1944. у источну Босну, пошао у Шеснаесту војвођанску дивизију, на дужност члана њеног политодјела. Касније је постављен за политичког комесара Друге војвођанске бригаде, на којој је дужности и погинуо у јесен 1944. године, у јуришу пред бригадом. Тада је, у пробоју непријатељских положаја на каналу Јарчини, тој спољној одбрани Руме, за три дана било теже рањено 25, а пошнуло је 14 бораца бригаде. У књизи присјећања „Повратак ратника“, људи Друге војвођанске бригаде су сачували од заборава и многе, топло испричане појединости о свом комесару Арсу, о коме је, између осталог, записано да је био „човек који је изузетно ценио Оремце и са њима делио велика лишавања и људске радости на дугом ратном путу бригаде од Шеховића до Руме. Сремци су га од првих дана широкогрудно прихватили и заволели, називајући га професором, мада је био само студент, родом из Црне Горе. ценили његову храброст, смиреност и искреност. Није стигао да предахне од борбе, да се обрати борцима бритком речју, да се најде хлеба дебелог (мисли се на зетски хљеб — из црепуље), да се испава под дуњом, што је, у шали с борцима, често прижељкивао. Живот му је био и сувише груб и пун лишавања да би за такве људске радости нашао времена”.

Свуда гдје је у току рата стигао — међу народ или борце, у борби или на шкртом предаху — Арсо Мијовић је иза себе остављао видљив траг саткан од људскости и њене љепоте. Он је Сутјеску као ратно разбојиште трипут прегазио — приликом борби у прољеће 1942, у петој непријатељској офанзиви и, трећи пут, када је бригаду Војвођана, у августу 1943, под најтежим околностима, носећи се с дијелом дивизије „Принц Еуген“, храбро и умјешно водио путевима пете офанзиве да би их превео у Србију. И превео их је, радујући се свакој побједи Војвођана, дијелећи са њима радост сусрета с њиховим завичајем, прижељкујући сусрет са родном Зетом, са својима најдражима, с пролетерима из наше заједничке и велике љубави — Пете црногорске бригаде. На жалост, то су остале само Арсове предомртне жеље и надања.

Вецо РАДИЧЕВИЋ

ОСВЕТА

ПОСЛИЈЕ ослобођења Андријевце 25. јула 1944. године у околини варошице је остало неколико разбијених непријатељских група, које су се, захваљујући кршевитом и шумовитом терену, посакривале у пећинама, камењарима и густом жбуњу.

Прва чета Четвртог батаљона опустила се код ријеке Злоречице са задатком да стрељачким стројем „прочисти“ шумовити терен до Превије и виса Јериње главе. У почетку чишћења чета је ишла опрезно. Али било је, ипак, појединаца који су мислили да се туда не могу сакривати непријатељске групе, а и ако се сакривају, да су безбавне. Због тога је њихова опрезност донекле попустила. Томе је допринијела и околност што су борци били неиспавани, уморни и гладни од ноћног заобилазног марша и борби.

Ђоко Нешковић, водник у Првој чети, распоредио је вод у стрељачки строј и дао му задатак, па сјео на један камен. Строј је одмакао педесет до сто метара, а он је још сједио. Истина, одатле је имао прегледност стрељачког строја и могао је да командује. За борце је то било мало необично, јер је Нешковићев обичај био да се нађе увијек у стрељачком строју или чак и иопред њега. Због тога су се често освртали на њега. Њихов командир је и даље сједио непомично, с погледом упереним у стрељачки строј. Вјероватно је хтио да га има читавог пред очима ...

Наједном је отпозади опалила пушка. Када су се окренули, борци су видјели свога водника како пада. По свој прилици, тек што је устао да крене за својим водом погодило га је непријатељско зрно из непосредне близине.

Видећи партизана усамљена на камену, група немачких војника, скривених са стране у једној пећини, пуцала је у њега. Први који су стигли до Нешковића прихватили су га и указали му прву помоћ. Био је погођен у леђа.

Када су га питали одакле је непријатељ пуцао, промрмљао је нешто мукло и неразумљиво. Но и сам је примијетио да га нијесу разумјели, па је уперео руку према пећини.

Вод је у стрељачком строју кренуо ка пећини. Нијемци, видећи шта им се спрема, обасули су партизанае бомбама и ватром из пиштоља. Борба је трајала већ читав сат, јер се пећини тешко могло прићи. Издато је наређење бомбашима да јој се приближе са стране. За то вријеме је заплијењеви „шарац“ дугим рафалима тукао фронтално пећину и затварао из ње сваки излаз. Прошао је још један сат док бомбашаи нијесу успјели да приђу с лијеве стране и да унутра убаце три бомбе.

Водник Нешковић, који је био пренесен у болницу у Андријевици, подлегао је ранама после два часа — у исто вријеме када је његов вод бомбама ликвидирао петорицу Нијемаца у пећини.

Петко РАЧИЋ

С ПУШКОМИТРАЉЕЗОМ ОД БИОЧА ДО КИЈЕВА

ОКТОБРА 1944. године Трећа чета Другог батаљона била је у селу Златици код Подгорице (Титограда), гдје је држала положаје према брду Горици, на којем су се налазили утврђени њемачки положаји. Крајем тог мјесеца примљен сам у Ској и одмах добио пушкомитраљез, од којег се отад нијесам растајао до краја рата.

Почетком новембра на наше су положаје у Златици нападе њемачке јединице. Наш и Четврти батаљон, који су били у Златици и Смоковцу и у брдима источно од тих села, водили су непрекидне борбе с Нијемцима. Крајем мјесеца нашем се батаљону предала велика група војника, претежно гатарског поријекла. Од ших је убрзо формиран Пети батаљон, који је затим учествовао у многим борбама против Нијемаца, све до ослобођења наше земље. Нијесу имали комору, те су стога све, од котла за кување хране до тешког бацача, носили на раменима.

Почетком децембра наш батаљон је из Куча прешао у Братоножиће. Пошто је прегазила набујалу и брзу Малу ријеку, наша чета је посјела положаје на прилазима Биоча. У једном сукобу с њемачком патролом био сам лакше рањен у главу, а мој помоћник Павле Становић из Зете тешко је рањен у обје нове. Током децембра смо у Братоножићима, Лијевој Ријечи, на Матешеву и у Колашину водиле сталне борбе с њемачким јединицама које су се пробијале из Црне Горе ка Васојевићима и Санцаку. У тим борбама је погинуло више бораца, а тежих и лакших рањавања било је готово сваког дана. У једном таквом сукобу код Матешева и у нападу бомбаша на њемачке бункере подржавао сам бомбаше пушкомитраљезом. Тада је у јуришу, у стојећем ставу, погинуо десетар Божо Јовановић из Комана.

На прилазима Колашину и у самом граду наша чета је водила тешке борбе. У граду смо заробили већу групу та-

лијанских и њемачких војника којима смо пресјекли одступницу према Мојковцу. Напад на њемачке бункере испред зграде колапшинске гимназије извршили смо преко залеђеног потока. Нијемци -еу тада дигли у ваздух мост преко којег се долазило у варош.

Након краћег задржавања у Колашину батаљон је, преко Трешњевика и Берана, отишао на одмор у једно село близу Рожаја. Ту смо остали негдје до средине јануара 1945. године, када смо кренули за Босну. Преко Пљеваља и Фоче стигли смо на Трново и негдје крајем јануара заузели положаје према непријатељу повише села Лисовића, отприлике на средини пута Трново—Сарајево. Цијелим путем од Рожаја до пред Сарајево свакодневно смо маршевали, само смо се у једном селу код Пљеваља два дана одмарали. Сваког дана изјутра примали смо по порцију качамака. То нам је било сљедовање за цио дан.

Од тренутка када смо досјели положаје код села Лисовића, из дана у дан смо водили борбе с непријатељем. Увече 13. фебруара учествовали смо у општем нападу бригаде и дивизије на непријатељске положаје према Маџарима и стигли до Кијева. У тим борбама погинуо је у јуришу Василије Жугић, обавјештајни официр нашег батаљона, који је прије тога био делегат вода. Четрнаестог фебруара у нападу на једну кућу у селу Кијеву према Сарајеву, у којој су били забарикадирани Нијемци, погинуо је мој помоћник на пушкомитраљезу, чијег се имена не сјећам, а био је из околине Колашина. Тада сам и ја теже рањен у деону руку и лакше у десну ногу.

Након лијечења у болници Пете бригаде у селу Тошићима, код Трнова, пребачен сам, заједно са деведесет тежих рањеника Треће дивизије, у војну болницу у Мељинама, код Херцег-Новог. На путу за болницу незабораван је био суерет е народом Билеће. Заустављеној колони камиона с рањеницима прилазили су спонтано грађани и нудили нас оиром, хљебом и сувим брављим месом. То нас је окријепило и те пажње ћу се увијек ејећати.

Никола Б. РАДУЛОВИЋ

МОЈ ПРВИ СУСПРЕТ С ПРОЛЕТЕРИМА

СРЕДИНОМ марта 1945. године нас око 1.500 младића који смо обучавани при команди чачанског подручја кренули смо негде на фронт. Није нам речено куда идемо, дали у Боону или на сремски фронт. Из Чачка смо кренули за Ужице, где смо стигли истог дана. Ту смо остали до 27. марта, када нам је рано изјутра саопштено да продужимо за Босну. Док смо се постројавали, у круг касарне је дошло неколико запрежних кола пуних хлеба, који нам је подељен као сува храна. Сваки је војник добио по три комада за три дана. Када смо излазили из касарног круга, приметили смо да пред капијом стоји једна група бораца обучених у енглеска одела с кратким блузама и наоружаних претежно лаким аутоматским оружјем. Сазнасмо да су то борци из Тридесет седме санџачке дивизије који су дошли да нас одведу у састав дивизије, која је била негде на Романији. Уз пратњу војне музике прошли смо кроз центар града, прешли преко моста реку Ђетињу и окренули пут Златибора. Док смо ишли кроз град, запазили смо доста исписаних парола „Живео 27. март 1941“.

Пошто смо изашли из града, музика и наш дотадашњи командант су нас напустили, а ми настависмо марш у дугачкој колони, која се кретала кривудавим путем према Златибору, баш оним путем којим је новембра 1941. године одступала главнина наших снага из Србије с Врховним штабом. Уз пут нас наши нови пратиоци пожурују и прилично су строги, па стога видимо да су то дисциплиновани борци из оперативне јединице. За нас, тако рећи новајлије и младиће, ово је било доста необично, али се ипак брзо привикавамо и сами схватамо да смо сада заиста прави војници Народноослободилачке војске. Наши пратиоци нам уз пут причају како они воде борбе с Немцима и осталим непријатељима, како се пузећи примакну до самих бункера, убацују у њих бомбе и дижу их у ваздух.

Дио пута од Златибора преко Нове Вароши и Пријепоља до Пљеваља препешачили смо за четири дана. У Пљевљима смо се одморили један дан. Били смо смештени у згради бивше гимназије, на којој не беше ни врата ни прозора, јер је ратни вихор то разорио. Видимо да су Пљевља старински град с ниским зградама, али је у њему живо као у кошници, јер има доста војске, а и рањеника који стално пристижу с фронта. Ту је болница неке наше више јединице. Са нама у колони од Ужица путује једна старица која носи неки пртљак на леђима, а родом је из околине Пирота. До Ужица је дошла делом возом, а делом пешке. Иде да обиђе сина који се бори у Тридесет седмој дивизији. Чула је да је рањен и да се лечи у болници у Пљевљима. Док смо ми посматрали војску и рањенике у кругу болнице, из те групе изађе син ове старице и баца јој се у наручје. Глава му је у завојима.

Пут од Пљеваља преко Чајенча до Фоче прешли смо за два дана. У Фочи смо се опет један дан одмарали. Ту смо као еледовање добили хлеб од сувих крушака.

После одмора кренули смо даље и преко импровизованог моста на Дрини прешли, у колони по један, ову брзу реку. Целокупна конструкција моста лежи на два челична ужа на којима су постављене даске. Врло кзпоро се прелази, јер је мост виоок и љуља се, а испод њега хучи набујала река. Преко Дрине смо се пребацивали све до подне, мада смо рано изјутра кренули. Када је група прешла Дрину и упутила се према Миљевини, приметисмо да од наших старих пратилаца из Тридесет седме дивизије нема ниједног. Заменили су их други другови, међу којима је била и лонка другарица. Другови нам љубазно објаснише да ми сада не припадамо Тридесет седмој, него Трећој ударној дивизији, која се налази на ооложају код Сарајева. Једна другарица ореча да је из Пете црногорске оролетерске бригаде и да ће многи од нас ступити баш у ту прослављену јединицу. Радознало смо је запиткивали и тражили да нам нешто више и опширније прича о пролетерима и о пролетерским бригадама. Она је радо одговарала на наша питања и трудила се да нам што више каже о ономе што нас је интересовало. Истиче, као прослављене бригаде: Прву, Другу сроску, Трећу крајишку и Трећу санџачку, Четврту и Пету црногорску и још неке друге које су формиране већ 1942. године. Затим нам рече да само борци у пролетерским бригадама имају право да носе петокраке са српом и чекићем.

Наш разговор с друговима и другарицама из Треће дивизије највише се дотицао борби које нас очекују. Тако стигосмо у Миљевину, где је била команда позадине Треће дивизије. Ту смо примили богату вечеру и бели хлеб и по једну велику конзерву на два друга, што нам је од Ужица довде био најбољи оброк. Сјутрадан омо пошли у Трново, где је био штаб Треће ударне дивизије. Нашу су колону дочекали другови из штаба дивизије. Бригаде су биле на положају иопред Сарајева и у Трнову се добро чула митраљеска и минобацачка ватра. Пошто смо се одморили, једна група официра из штаба дивизије дошла је пред наш строј с политичким комесаром дивизије Светом Радојевићем Брком. Ту нам комесар Свето пожелe добродошлицу и одржа краћи говор. Затим неколико официра почеше да из нашег строја одвајају једну по једну групу од по неколико стотина другова и наредише: једна група за Седму омладинску, друга за Девету, а група у којој оам се ја задесио — за Пету пролетерску бригаду. Неки остадоше у приштапским јединицама и артиљерији. Одмах када друг рече за моју групу куда иде, сетих се оне другарице која нам је причала да ће један део наше колоне сигурно бити рапореден У Пету пролетерску бригаду. Био сам с-ав узбуђен од радости што сам ступио у редове славне Пете пролетерске бригаде. Једва сам чекао када ћу видети свој батаљон и чету у коју ћу бити распореден.

После извршеног распореда курир нас одведе у бригаду, која је била на положају. У штабу бригаде били смо дочекани веома добро и љубазно. Командант бригаде Војо Ђурашевић распоредио нас је по батаљонима. Мени западе Трећи батаљон, чији је командант био Марко Ђуровић, односно његова Трећа чета, која је била на положају код Црвених Стијена. Чета је, као и остале, на ватреном положају. Примили смо оружје и ступили у борбу. Било је то наше ватрено крштење. После пробоја спољних положаја одбране, наше су јединице ослободиле Сарајево. У њега смо умарширали рано изјутра 7. априла 1945. године.

Затим сам са бригадом учествовао у овим борбама кроз Босну, Хрватску и Словенију до коначног ослобођења наше земље, у мају 1945. године. Све време сам био у Трећој чети Трећег батаљона. Демобилизација ме је затекла у Пећи 1. октобра 1947. године. Тада сам напустио своју омиљену Пету црногорску Пролетерску бригаду, у којој сам лровео равно тридесет два месеца.

Витомир ВУЧИЋЕВИЋ

ЈУРИШ НА ОЧАЂЕЛО

У РАТНОМ дневнику Пете бригаде забиљежена су четири јуриша на Очађело. Четири јуриша за једну уздигнуту чуку изнад Јабланице, Кијева и ријеке Жељезнице.

Колона Четвртог батаљона Пете пролетерске бригаде спустила се с положаја изнад села Черужића ка Мошићима. Дуга колона бораца кретала се преко снијегом покривених удоља и брежуљака. Из дубоке сњежне бразде вириле су силуете војника, а изнад глава су стрчале цијеви оружја. Мали предах, и колона би још више утонула у пртину, а онда би се опет дигла и наставила марш.

Далеко напријед, на домаку Сарајевског поља и Требевића, чула се тупа грмљавина топова и минобацача. Испред колоне, на неколико километара, наткрилило се Очађело. Купасто брдо као да ј ош више стрчи изнад Кијева и Умчана и својом висином господари комуникацијам Калиповик—Трново—Сарајево, подејећајући на стражара коме би се свако морао легитимисати ако жели ступити на његове падине. Читаво брдо је изровано. У њему је смјештено мало насеље, које су Нијемци изградили. Трагове израђених бункера, ровова и земуница покрио је снијег.

Што је колона ближе прилазила брду и пролазила селом Мошићима, све чешће и јасније су се чули митраљески рафали. Својом рескошћу и дужином као да су опомињали да се напријед не може.

— Наш ће батаљон нападати на Очађело! — преносило се од борца до борца дугачком колоном.

Чуло се много о овом утврђеном брду. Знало се и то да су многе наше јединице већ покушавале да га се домогну, али Нијемци су се просто били залијенили за ову бујну црницу и као кртице се укопале у њу; ишчупати их из ње немогућно је све док им главе не одрубиш ...

Ноћ се ближила и мрак је почео да се навлачи и испуњава удоља. Само је сјежно брдо још било обасјано зрацима дана. Уз један повећи хрст, у подножју у Очађела, окупала се Прва чета. У близини су биле и друге двије чете. Тишина је и борци очекују командирову заповијест.

— Ноћас Очађело мора пасти! Наше јединице с лијевог и десног крила не могу напријед све док ми не скинемо непријатеља с овог утврђеног брда. Четврти батаљон је добио задатак да овлада Очађелом.

Припреме су извршене. Група бомбаша је утонула у помрчину и закорачила у дубоки снијег, који је због мраза био све чвршћи и отпорнији под ногама бораца. Томе су се радовали, јер су се овако лакше кретали, али их је то и — забрињавало. У меканом снијегу лакше је наћи заклон и за тренутак нестати с непријатељског нишана.

За бомбашима се лагано кретао стрељачки строј. Тишина. То је потрајало све док се нијесу огласили први пуцањи. Тада као да је нестао мраз. Нестала је и неизвјесност. А нестали су и умор, глад и хладноћа. Под командом су, једновремено, полетјеле бомбе из руку бомбаша и огласили су се митраљески рафали.

Борба, која је трајала неколико часова, била је беспштедна, на живот и смрт. Тукло је из свих оружја и оруђа. А онда се, најгорије стидљиво, а затим све јасније, оцртавао хоризонт наговјештавајући рађање дана, који као претходница опомиње војске да ухвате заклон и благовремено се повуку на дневне положаје.

Под скромном опремом, праћене бомбама и рафалима, уморне и незадовољне исходом борбе, чете Четвртог батаљона су се повукле на положаје с којих су, предвођене бомбашима, ступиле у сукоб с непријатељем. Дан је протекао тихо и без окршаја. По који пуцањ упућен с обје стране само је опомињао да су и наши и непријатељ још тамо гдје су и раније били. Борци су разговарали о минулој ноћи, а највише о друговима који нијесу дочекали дан или су се с Очађела вратили рањени. То их је претворило у још љубе осветнике. На другој страни командири и политички комесари чета нијесу мировали. Договорили су се и у журбано радили. Планиран је нови напад на непријатеља. Сви борци су то и очекивали и жељели да он што прије почне.

Дан је био сунчан, а тамо изнад Трескавице и Игмана, гдје се сунце спуштало ка хоризонту, небо се црвњело, као крв проливена по сјежном покривачу. Затишје на фронту разбила је наша хаубица са Умчара. Први погоци

у непријатељске ровове охрабрили су борце Четвртог батаљона. То је био знак да ће батаљон поново поћи на јуриш. И док је артиљерија а тукла по њемачким положајима, борцима су дијелене бомбе и муниција. Ноћ је донијела нов немир, и непријатеља натјерала да дубоко сагне главу у ровове, да се брани на живот и смрт. Загрмјеле су бомбе, а дуги рафали митраљеза проиратили су њихову експлозију. Рафал се надовезује за рафалом, а пушчани плотуни сливају се у један као да се изводе по команди. Усијане цијеви оружја почеле су да грију руке бораца.

— Ура! Напријед, другови! — чуо се узвик храбрих бомбаша и уговорени знак да упадају у непријатељске ровове и бункере.

Као валом понијет, кренуо је стрељачки строј пропраћен продорним узвицима:

— Напријед, пролетери! . . Напријед! . . Ура! . .

У стрељачком строју су и командири и комесари. Понеко прогрезне кроз тек залеђени снијег, али нико не заостаје. Једном борцу паде капа с главе. Он је погледа, али немаде времена да је узме. Непријатељ је сломљен. Борци прелазе преко ровова и бункера. Нико се не задржава. Циљ је дохватити се оштре ивице на врху брда и јавити да је освојено Очађело. Нијемци су се стрмоглавили низ букову шуму према ријечи Жељезници и селу Кијеву. Нешто ниже наста жагор војника који су у паници одступали. Бомбе и рафали их ућуткаше . .

Ноћ између 15. и 16. марта 1945. на Очађелу је протекла мирно. На падинама Трескавице чули су се рафали и бомбе. Тамо су били батаљони Пете бригаде. Од ријеке Жељезнице на гребенима грабових шума изнад села Јабланице препуцавале су се с непријатељем и друге јединице Треће ударне дивизије.

Очађело је, међутим, мировало само неколико часова те мартовске ноћи. Још гаије било почело ни да свиће, а њемачка артиљерија је осула ураганоку ватру по њему. Није дуго потрајало, а Нијемци су пошли на Јуриш. Неуиоредиво су били надмоћнији. Према неким процјенама, на положаје Четвртог батаљона кренуло их је око двије хиљаде. Као лавина су се оручили на положаје црногорских пролетера. Није им се иштало Очађело јер су знали? изгубе ли њега, мораће се њихове јединице повлачити и са сусједних положаја. Насггала је борба прса у прса. Четврти батаљон је био приморан да одступи.

У први мрак 16. марта пролетери Пете пролетерске су кренули у четврти јуриш. И Очајело се нашло поново у њиховим рукама ...

Биланс четири јуриша на Очајело и три узмицања због утврђеног брдашца био је слиједећи: Четврти батаљон је изгубио 24 борца и руководиоца; рањен је 71 пролетер. Нјемци <су утврђено брдо платили још скупље: на њему су оставили 75 мртвих војника, око стотину их је рањено и седам заробљено. Партизани оу заплијенили 9 шараца, 34 ттунге, 24.500 метака и доста друге опреме и материјала.

Милорад ЧУКИЋ

ПРОСЛАВА ПРВОГ МАЈА НА ПОЛОЖАЈУ

ТРЕЋИ батаљон Пете пролетерске црногорске бригаде налазио се 29. и 30. априла 1945. године на положају на Генералском Столу, где је водио борбу с Немцима и усташама. Ноћу између 30. априла и 1. маја вођена је непрестана борба, а киша је стално падала, тако да су ровови били пуни воде. У једном рову били смо пушкомитраљезац Радивоје Томашевић, из Драгачева, и ја, као помоћник. За све време борбе, те ноћи стајали смо у води до колена, а када би ватра за тренутак престала, ми би смо чучнули или клекли да бисмо се мало одморили. Ја сам стално имао окачен о рамену сандук пун муниције, јер нисам смео да га спустим у воду.

Негде у саму зору 1. маја дошао је да нас смени наш Други батаљон. Нови пушкомитраљезац и његов помоћник скочише у ров пун воде, а нас двојица изађосмо из њега мокри као мишеви. Смењивање је било у исто време на целом сектору који је држао наш Трећи батаљон. Приметивши то, Немци и усташе отворише паклену ватру. Но нико од нас није био ни рањен, јер је смењивање изведено врло вешто и брзо, тако да је непријатељ то приметио у последњем тренутку. С положаја смо се повукли у село далеко око два километра и ту се сместили на краћи одмор.

После једног сата спавања дежурни у чети нас је пробудио и наредио да идемо на батаљонску конференцију. Навикнути на дисциплину и извршавање задатака, за тили час устала је цела наша чета и обрела се у строју пред кућом. Када омо уотали, сунце је било грануло, па нас је после кише дочекао врло пријатан дан. Дежурни нас је повео на зараван више куће, где су се већ били окупили борци из Прве, Друге и митраљеске чете. Окупио се на конференцију читав Трећи батаљон с друговима из штаба и команди чета.

Пошто је све било готово, комесар батаљона је тихим гласом отворио конференцију, објашњавајући њен циљ: био

је међународни празник рада Први мај, па га на овај начин прослављамо. Пошто смо и ја и многи моји вршњаци тада први пут чули за празник рада Први мај, то омо пажљиво слушали комесара како објашњава и говори, као да из неке књиге чита. Највише је говорио о нашој борби и њеним успеоима, а нарочито је нагласио да је ово четврти пут како наши борци славе Први мај на положајима. Пошто је одржао предавање, почела је дискусија. Први сам се јавио за реч с питањем и жељом да комесар још опширније објасни значај Првог маја, од када се и поводом чега слави, те дали се тај празник слави у целом свету. Комесар је све лепо објаснио.

Док се одржавала конференција, на положају недалеко од нас водила се борба. Трајала је преко целог дана, све до касно у ноћ, када се ватра чула све даље. Наши су пробали фронт и терали непријатеља у стопу ка Дугој Реси. Добили смо наређење од штаба бригаде да и ми кренемо напред. Стигли смо остале наше батаљоне испред Дуге Ресе у зору 2. маја.

Наш батаљон је поново ступио у борбу 3. маја на положају код Дуге Ресе. Били смо стално у борби све до уласка у град Карловац 6. маја увече. Из Карловца је наша Трећа дивизија наставила да гони непријатеља кроз Словенију све до аустријске границе, где смо наочно 15. маја ослободили целу земљу од окупатора. У Словенији смо заробили на хиљаде Немаца, усташа и четника. Тако смо славили задње ратне мајске празнике.

Витомир ВУЧИЋЕВИЋ

У ПРЕТХОДНИЦИ КА ДУГОЈ РЕСИ

КАДА су Нијемци и усташе потучени на важном одбрамбеном чвору — на Генералоком Столу, преостале њихове снаге повукле су се према Дугој Реси. При повлачењу су за собом остављале пустош ције год им се пружила прилика. Стога су их наше јединице без одмора гониле. У први мрак смо стигли у Мрзло Поље, на оредокраћи Генералски Сто—Дуга Реса. Ни ту се нијеомо задржали. Требало је добити у времену и не допустити непријатељу да -се среди за одбрану Дуге Ресе. Требало је спасти тамошњу текстилну фабрику од уништења.

У Мрзлом Пољу нашли смо водиче и наставили покрет. Наш Први батаљон одређен је за претходницу бригаде. С обзиром на могућност изненађења, марш и одстојање између појединих дијелова батаљона прилагођени су терену и ноћи која је била веома тамна. У претхадницу батаљона одређена је Друга чета.

Послије неких пет-шест сати стигли смо надомак Дуге Ресе. С оближњег брда водич нам је показао на једну једину свјетиљку која се видјела испред нас у мрачној котлини. То је била Дуга Реса.

На врху брда је био мали застанак. Када су се остале чете прикупиле, замјеник команданта батаљона, који је ишао с четом у претходницу, одлучио је да се одмах крене према предграђу у борбеном поретку, с тим да Први вод наступа право према предграђу, а друга два вода десно и лијево од Првог. Требало је да Трећа чета, која ће прва стићи, напада десно од Друге.

До првих кућа омо приспјели без икаквих сметњи. Нигдје никога! Поћи даље без икаквих података о непријатељу, било је ризично. Најзад смо од једног старца, који се једва усудио да нам отвори врата, сазнали да су се Нијемци испред његове куће повукли прије пола сата „у жицу“.

— Било их је много — рекао је — и сви су некако узкемирени и срдити.

Неколико другова из Првог вода утврдили су извиђањем да се дуж жељезничке пруге и испред станице налазе бункери ограђени жицом. Њих су посјели Нијемци и усташе.

На вријеме су, значи, открили наше наступање према Дугој Реси. Били су се притајили и чекали су нас, тако рећи, на цијеви свог оружја. Нијесу чак хтјели да одговоре на прве рафале нашег пушкомитраљеза. Тек када се приближио већи дио чете, дочекала нас је ураганска ватра. Срећа је наша била што смо се затекли у растреситом стрелачком строју и поред кућа, иза чијих смо углова ухватили заклоне. У ствари, нашли смо се лицем у лице с непријатељем.

Прецизном ватром и упорношћу успјели смо, међутим, не само да се одржимо у предграђу већ и да приморамо непријатеља да се ограничи на препуцавање и кратке ватрене препаде. Непријатељ је покушао да се послужи лукавством. Изјутра и у току пријеподнева долазили су к нама неки мјештани и „обавјештавали“ нас да се Нијемци спремају да на нас крену тенковима.

Но Нијемци, очигледно, нијесу имали тенкова, јер су им били потребнији негдје другдје. Наша чета, превише истурена, далеко од главнине, без помоћи артиљерије, ипак није била у завидном положају. Али упркос овему, ш/г за тренутак нас није остављала вјера у то да ће нам прије стићи помоћ него што ће се непријатељ, ионако већ деморалисан, усудиги да изврши јуриш. И у томе се нијесмо државарили. Успоставили смо везу с нашим и негдје око 2 часа по подне су изнад наших глава проиштале гранате. Нијесмо стигли, што се каже, ни да извучемо врат из рамена, а већ су заиштале нове гранате и одјекнуле, тамо преко, нове експлозије. Убрзо се све то слило у непрекидну заглушујућу грмљавину. Било нам је јасно да су с артиљеријом стигли и батаљони наше бригаде.

И доиста, послје краћег предаха, када је артиљерија помјерила своју ватру у дубину, чули смо у непосредној близини глас команданта нашег батаљона, а онда и многогласно и силовито „ура“. Као бујица, са свих страна, јурили су наши борци према средишту града, одакле је непријатељ иза углова кућа, с прозора и кровова пружао огорчен отпор. Пред мрак је приспјело шест наших тенкова, који су,

под непооредним руководством команданта дивизије Сава Бурића, својом убитачном ватром докрајчили готово сваки озбиљнији отпор. Обезглављени и изненађени нашим наглим упадом с тенковима, мгаош су Нијемци и усташе покушали да гаађу спас у таласима ријеке Мрежнице.

Убрзо послије упада наших тенкова у Дугу Ресу борба се стишавала; чуо се само још по који рафал и појединачни пуцњи. Било је ослобођено још једно мјесто наше домовине.

Божидар БОЈЧИЋ

у ЗАВРШНИМ БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ
ЗЕМЉЕ

Од 22. новембра до 31. децембра 1944. године Пета бригада је, у саставу Треће ударне дивизије, 'садејствујући с другим јединицама Другог ударног корпуса и уз помоћ партизанских одреда, водила даноноћне тешке борбе у Црној Гори с надмоћнијим њемачким снагама. Заједно с Деветом бригадом налазила се за све то вријеме на тежишту борбе, у захвату комуникације Титоград—Матешево—Колашин—Мојковац. На томе правцу пробијао се 21. њемачки армијски корпус, с остацима разних фашистичких јединица, четничких и других квислиншких формација, које су се с њим извлачиле из Црне Горе и Албаније.

У тим борбама Пета бригада је 24 дана водила жилаву и активну одбрану на дубини од 76 исилометара, без смјене. Двадесет први њемачки корпус се због жилавог отпора наших јединица пробијао врло спорим темпом, трпећи уз то велике губитке. Зато му је команда 91. њемачког корпуса упутила у сусрет из рејона Пријепоља своју 22. дивизију. Њено ангажовање долином Лима и Таре према Колашину везивало је остале снаге Треће дивизије, због чега ова није могла пружити непосредну помоћ Петој и Деветој бригади на правцу дејства 21. корпуса. Непријатељ је остварио бројну и техничку надмоћност снага и 18. децембра су се дијелови 21. и 9. корпуса спојили у рејону Великог Препрана, сјеверно од Колашина. Тиме је непријатељ створио услове за даље извлачење својих јединица долином Лима преко Дрине, ка Сарајеву и Тузли. Иако је њиховим спајањем била отежана борба наших јединица на правцу Титоград—Колашин—Пријепоље, извлачење и пробијање тих непријатељевих снага преко Санцака нијесу ишли ни брзо ни лако. По наређењу Врховног штаба НОВЈ, Други ударни корпус је регруписао своје снаге и наставио сталне нападе по издуженим колонама ова два њемачка корпуса,

наносећи им и даље велике губитке у живој сили и техници.

У настанку тих борби Пета бригада је 29. децембра коначно ослободила Колашин, а потом је дијелом својих снага садејствовала Првој бокелској бригади у ослобођењу Мојковца 31. децембра.

У борбама од 1. до 14. јануара 1945. године главне снаге Другог ударног корпуса ослободиле су Санцак.

У борбама за коначно ослобођење Црне Горе и Санцака непријатељ је претрпио велике губитке у људству и материјалу, што је касније потврдио командант групе армија „Е“ Лер својом изјавом да су „њемачке јединице у Црној Гори биле десетковане“. Јединице 21. њемачког брдског корпуса биле су приморане да при пробоју на правцу Титоград—Колашин уништавају технику. Највећи дио те технике нашао се у кањонима Мораче и Таре.

Док су остале јединице Другог ударног корпуса, настављајући борбу против непријатеља, ослободиле преостале крајеве Црне Горе и Санцака, Пета бригада се, по наређењу команде дивизије, прикупила у ширем подручју Иванграда, гдје је остала од 1. до 11. јануара ради одмора, поуне и припреме за нове борбене задатке.

У току припрема одржани су састанци основних организација КПЈ и актива Скоја по јединицама. На њима је извршена анализа војно-политичке ситуације и указано на задатке и комуниста и скојеваца у будућим борбама. Истакнуто је да је послје ослобођења Херцеговине, Црне Горе, Македоније и Србије нужно ићи даље у борбу за ослобођење Босне, Хрватске и Словеније, до потпуног ослобођења отаџбине.

Потом је бригада одмарширала за Херцеговину и тамо одмах емијенила дијелове Двадесет девете херцеговачке дивизије на положајима: Говедовићи—Јелачићи—Рудине—Перушићи—Јагодаре—Обло Врдо. У току смјењивања непријатељ је извршио напад на наше снаге и успио да овлада дијелом наших положаја ва линији: Јагодаре—Обло Брдо—Пречане. Тако је бригада већ сјутрадан послје дугог и напорног марша уведена у борбу. Она је противнападом одбацила непријатеља и поново посјела раније положаје на линији Обло Брдо—Пречане.

Непријатељ је држао положаје на линији: с. Иловице—с. Мацаре—Лучевац (к. 1118)—с. Умчане—Ометало (тр. 995); то је била спољна литаија одбране Сарајева. Иза ње је непријатељ организовао и утврђивао положаје за од-

брану по дубини све до самог града. За одбрану положаја на правцу: с. Трново—Јабланица—Сарајево, команда 21. њемачког брдског корпуса је ангажовала 264. тврђавску бригаду, дијелове 1. и 18. усташког здруга и неке домобранске, полицијске и четничке јединице. Сем њих, непријатељ је у Сарајеву и ближој околини држао врло јаке снаге у резерви, међу којима и 7. СС-дивизију, дијелове 5. руског заштитног корпуса, дијелове 181. дивизије и више самосталних и специјалних батаљона и јединица.

Од 24. јануара до 6. априла бригада је, у саставу Треће ударне дивизије и у садејству с другим јединицама Другог ударног корпуса, водила непрекидне борбе с Нијемцима, усташама и другим квислиншким формацијама за ослобођење Сарајева.

Бригада је 25. јануара у 4 часа напала непријатеља на положајима Ометало—с. Умчани, овлада Ометалом (тр. 995) и остала на достигнутој линији. Око 2 часа 27. јануара сукобиле су се наше и непријатељске патроле, а у 7 часова непријатељ је напао на положај бригаде. Борба је трајала до 15 часова и непријатељ је успио да заузме с. Перушиће, потискујући са тих положаја једну нашу чету. Напади су се наставили и наредних дана. Након тродневних борби непријатељ је држао положаје на линији: с. Иловица—с. Мацари—к. 996—с. Перушићи—с. Умчани—к. 1024. Батаљони бригаде су се налазили на линији: с. Слобљевевић—к. 971—Рудине—с. Лиоовићи—к. 1028—Градац—Обло Брдо—с. Пречани. Тридесет првог јануара у 5 часова и 30 минута непријатељ је поново извршио напад на лијево крило бригаде с правца Умчана и успио да овлада нашим положајима на линији Пречани—Обло Брдо. Истога дана око 21 час бригада је дијелом снага извршила противнапад на непријатеља, који је одбачен на раније положаје, а бригада је повратила положаје на линији Пречани—Обло Брдо.

Од 1. до 11. фебруара јединице Пете бригаде остале су на својим положајима. Већих борби није било, сем обостране извиђачке дјелатности. Ово вријеме бригада је искористила за одмор и сређивање. По наређењу команде дивизије извршена су мања прегруписавања снага. Два батаљона Пете бригаде смијениле су јединице Девете црногорске бригаде.

Команда Треће ударне дивизије наредила је 12. фебруара општи напад на непријатеља на читавој линији фронта. У саставу првог ешелона дивизије била је Пета бригада.

Напад је подржавала артиљерија с ватрених положаја из рејона Трнова и Пендичића. Артиљеријска припрема је почела у 18 часова, а напад у 19 часова. Борба је трајала цијелу ноћ 12/13. фебруара, продужена је сјутрадан, а окончана тек ноћу 13/14. фебруара. Непријатељска одбрана је била сломљена на првим положајима. У току 14. и 15. фебруара батаљони Пете бригаде су у садејству с дијеловима Девете црногорске бригаде наставили да гоне непријатеља и чисте заузета села од заосталих и одсјечених његових група. Бригада је 16. фебруара избила на линију: с. Богатићи—Ометало (тр. 995)—к. 1022—Градина (к. 1059). Непријатеља су прихватиле његове снаге с другог положаја које су организовале одбрану на линији: Хан Шеховац—с. Очађево—с. Шеховине—с. Стриште. У тим борбама бригада је имала 49 мртвих и 114 рањених, а непријатељу је нанјела слиједече губитке: 225 мртвих, 32 заробљена и преко 170 рањених. Тачан број рањених је било тешко утврдити, јер их је непријатељ евакуиовао за Сарајево. Бригада је заплијенила велике количине наоружања и муниције, што је за будућа њена борбена дејства било од великог значаја.

Губици бригаде у тим борбама били су велики, јер је нападала на јако утврђене положаје с којих је непријатељ пружао жилав отпор. Међутим, збрињавање људства је било добро организовано, макар да су зимски услови то отежавали.

Из састава бригаде је изашао 15. фебруара Пети батаљон; по наређењу команде дивизије упућен је у с. Миљевину. Тај је батаљон био привремено у саставу бригаде, а формиран је од бивших војника Црвене армије који су се налазили у њемачким јединицама, па су се предавали нашим батаљонима. Док су били у бригади, дисциплиновано и храбро су извршавали све задатке.

У наведеним борбама су јединице Пете и Девете црногорске бригаде биле подржаване ватром дивизијске артиљеријске групе. Батрена подршка је, сем тога што су њоме наносени непосредни губици непријатељу и рушени објекти на положајима, била веома значајна и за подизање и јачање борбеног морала јединица и бораца, нарочито оних који су скоро дошли у бригаду.

За све вријеме борбених дејстава у фебруару штаб бригаде је био у рејону Трнова. Али за вријеме борбе чланови штаба су се редовно налазили на ватреним положајима батаљона.

Бригадна болница и интендантура биле су размјештене у Тошићима и Широкарима. Исхрана је била добро орга-

низована. Храна је набављана искључиво преко органа народне власти. Народ овога краја дијелио је и последње залихе с војском. Он је нарочито велику помоћ и његу пружао рањеницима, испољавајући према њима сву своју љубав. Преко организације КПЈ и бројних родољуба организовано је било снабдијевање санитарским материјалом из самог Сарајева.

Крајем фебруара, и поред напорних борбених задатака, команда бригаде је организовала и одржала 26. фебруара савјетовање с командама батаљона и командирима приштапских јединица. Анализирана су искуства из борбених дејстава, оцијењено морално-политичко стање, сарадња и односи јединица бригаде с народом. У овом борбеном предању организације КПЈ и Ској а одржале су састанке основних организација по јединицама и у комунама. На састанцима је чланство упознато с војно-политичком ситуацијом у свијету и нашој земљи, затим је анализирана политичко-васпитна активност комуниста и скојеваца у раду с борцима. Посебно је указано на значај правилног прихватања нових бораца. Тај је задатак био то значајнији што је тих дана почело пристизање великог броја људства из ослобођених крајева, а највише из западне Србије. Управо то је била прва попуна бригаде у рату редовном мобилизацијом, што је захтијевало свакодневан и жив политичковаспитни рад. Међутим, попуна бригаде добровољцима остала је и даље све до завршетка рата као основни начин попуне. И у току борби пристизали су нам добровољци из Сарајева. Жељели су да ступе у Пету црногорску пролетерску бригаду, или — како су је у народу звали — „Савину бригаду“.

Од 1. до 9. марта бригада се са три батаљона налазила на положајима: (Знак—Јагодњак—Јасен—Долови, у непосредном борбеном додиру с непријатељем, који је држао положаје на линији: к. 886—Крупац—Бјеловац—Очађело. С обје стране су вршена активна дејства и жива извиђачка активност. Уз подршку дивизијске и корпусне артиљерије, бригада је 9. марта у 12 часова напала непријатеља на положају Очађело—Бјеловац (к. 918)—Крупац. Напад је трајао до 20 часова, али је непријатељска одбрана поремећена само дјелимично. Непријатељ је пружао веома живав отпор с ових положаја за то што би њиховим губитком била непосредно угрожена комуникација: Трново—Јабланица—Сарајево, а тиме у цјелини и његова одбрана на овом правцу. На тим положајима батаљони су остали у непосредном додиру с непријатељем и стално су вршени напади

и противнапади и с једне и с друге стране. Између 14. и 16. марта важан тактичко-топографски објекат Очађело неколико је пута прелазило из руке у руку. Губици бригаде: 24 мртва и 71 рањени, а непријатеља: 75 мртвих, око 100 рањених и 7 заробљених.

Дубоки продор јединица Треће дивизије и њен притисак на комуникацију Јабланица—Сарајево озбиљно су угрозили и нарушили непријатељску одбрану по дубини до сарајевског поља. Зато је команда 21. њемачког корпуса пребацила 7. СС-дивизију на просторију: с. Храсница—с. Блажуј—с. Бутмир. Дио снага ове дивизије је ноћу 16/17. марта упућен преко сјеверних падина Игман-планине, кроз међупростор Треће и Двадесет девете дивизије, да се забаци у позадину Треће дивизије. Тако је 17. марта непријатељ упутио јаче пјешадијске снаге из састава 7. СС-дивизије правцем: Леђићи—Требечај—Трново, а мању тенковску колону комуникацијом Јабланица—Трново. Дио тих непријатељских снага нападао је и на положаје Пете бригаде. Она је упутила Први и Трећи батаљон на комуникацију да би спријечили продор тенкова. Пошто је дио непријатељских снага успио да се пробије у подручје Трнова, гдје је био штаб дивизије и дио позадинских јединица бригаде, то је штаб Треће дивизије наредио бригадама да примјеном маневарске одбране спречавају брз продор непријатељевих трупа. Тога је часа иншдајативу на фронту преузео непријатељ, који је продужио нападе и наредних дана. Пета бригада се, вјешто примјењујући маневарску одбрану, а ослањајући се на сусједне бригаде, успјешно супротстављала непријатељу борбом на узастопним положајима. У тим борбама непријатељ није успио, упркос изненадном продору, да одсјече или зароби ни најмању јединицу из бригаде. Једино је успио да у рејону размјештаја њених позадинских јединица заплијени мање количине хране које се нијесу могле у једној тури транспортовати. Бригада је 18/19. марта заузела положаје на линији: Черине (к. 1269)—Видиш (тг 1383)—Рогој—Вис (тг 1260). С ових положаја успјешно је одбијала нападе непријатеља и зауставила његово наступање.

Од 19. до 22. марта непријатељ је и даље нападао на положаје Треће дивизије, али су јединице активним дејствима и локалним противнападима зауставиле његов продор. Након тих вишесдневних борби и сређивања јединица, главне снаге дивизије су прешле у општи противнапад и успјеле да поврате дио раније изгубљених положаја. У тим

борбама непријатељ је претрпио теже губитке: 100 мртвих, и око 120 рањених, а бригада је за то вријеме имала 35 мртвих, 51 рањеног и 19 несталих. До 23. марта Пета бригада се прикупила на просторији: Бистрочај, Киселица, с. Пендичићи, с. Трново, у улози дивизијске резерве. На овом подручју бригада је остала до 25. марта, када је од команде дивизије добила наређење да смијени Девету ударну бригаду на положајима с. Граб—с. Ружица—с. Улобић. Тако се бригада нашла на просторији између ријеке Жељезнице и планине Требевића, на десном крилу дивизије.

Од 25. марта до 2. априла бригада је остала на наведеним положајима, припремала се за напад на непријатеља и изводила мање акције. Овај пут је њен напад био чвршће уоклађен с нападом осталих јединица које су водиле борбу за ослобођење Сарајева, што је било у складу с општом директивом Оперативног штаба за ослобођење Сарајева. У тим борбама бригада је одржавала везу са Четвртом санџачком бригадом, као десним сусједом, и Седмом омладинском бригадом „Будо Томовић“, као лијевим сусједом. До 28. марта углавном оу завршене припреме код свих јединица из састава Оперативног штаба и тога дана је почела сарајевска операција.

Ноћу 2/3. априла у 20 часова бригада је напала непријатеља на положајима: Црвене стијене—Јастребић—(к. 972)—Гајева њива—к. 1084—с. Тврдинићи—Кобиља Глава. Напад је само дјелимично успио. Зато је напад поновљен 3/4. априла у 21 час и продужен 4. и 4/5. априла. У тим борбама непријатељ се жилаво бранио, јер је са својих положаја штитио извлачење и одступницу главних онага свог 21. корпуса. У тим борбама батаљони су наишли на минска поља. Чете су претрпјеле велике губитке, нарочито је било рањених који су остали тешки инвалиди. То су били највећи губици бригаде на минским пољима у НОР-у. Они су особито тешко утицали на психичко стање бораца и старјешина, нарочито млађих, који су недавно дошли у бригаду.

Бригада је 5. априла у свануће, у садејству с осталим јединицама из Треће и Тридесет седме дивизије и уз подршку артиљерије, продужила напад на непријатеља. Тога дана је Оперативни штаб групе корпуса наредио општи напад на град Сарајево. Након вишечасовне борбе и одбијања три противнапада, до 12 часова бригада је овладала непријатељским положајима на линији: Кобиља Глава (к. 1215)—с. Тврдинићи—Градина—Градска шума (к. 972), и избила пред положаје браниоца на Кланцу. У поподневним

часовима збацила је непријатеља и с тих положаја и овлада Кланцем. Пред крај дана, око 18 часова, бригада добија заповијест команде дивизије и, у садејству с осталим јединицама Другог и Трећег корпуса, учествује у самом ослобађању града Сарајева. Батаљони бригаде су, заједно с јединицама Тридесет седме и Тридесет осме дивизије, ноћу 5/6. априла водили борбу с непријатељским заштитницама. Јединице бригаде су у зору 6. априла ушле у Сарајево. Седма омладинска бригада ваше дивизије је оријентисана према Илици и Блажују, да садејствује бригадама Двадесет девете херцеговачке дивизије у гоњењу непријатеља долином Босне.

Тако се догодило да баш на дан напада фашистичке Њемачке на нашу земљу, 6. априла 1941, након четири године народвоослободилачког рата и народне револуције, ослободимо Сарајево. Била је то велика радост за све припаднике наших јединица. Они су ту радост дијелили заједно с напаћеним али борбеним Сарајлијама. Становници овога града, под руководством КПЈ, били су активни за све вријеме НОР-а у свом отпору фашистичком окупатору, те квислиншким усташким и четничким формацијама. Заједничку радост војске и народа помутила је вијест да је у задњим борбама за ослобођење Сарајева погинула група илегалца предвођених Владимиром Перићем Валтером, секретаром МК КПЈ за Сарајево и руководиоцем НОП-а у овом граду.

У борбама за ослобођење Сарајева од 25. јануара до 6. априла 1945. године бригада је имала 127 мртвих, 345 рањених и 20 несталих, а непријатељу је нанијела слиједеће губитке: 544 мртва, око 448 рањених и мањи број заробљених.

Послије ослобођења Сарајева гоњење непријатеља долином Босне преузеле су Десета и Двадесет девета дивизија, док су Трећа, Четврта, Тридесет седма и Тридесет осма дивизија задржане у ширем подручју Сарајева. С дијеловима Четврте дивизије Пета бригада је одређена за посаду јединицу у Сарајеву. Ради извршења задатка, бригада је размјестила јединице: Први батаљон на Ченгић-вили, Други у Храсном, Трећи батаљон у Илици, а Четврти у Бутмиру. Штаб бригаде са приштапским јединицама размјестио се у Храсном. Бригада је остала у Сарајеву до 12. априла, када је по наређењу штаба дивизије добила смјену и кренула на марш ради учешћа у новим борбама — у завршним операцијама за ослобођење земље.

У том кратком предању команда дивизије је организовала савјетовање са штабовима бригада на Илици. На савјетовању су сумирана искуства из борби за ослобођење Сарајева. То је било врло значајно за будућа дејства дивизије, пошто је она ушла у састав Друге армије, која је, према општем операцијском плану, имала задатак да фронталним дејством веже што више непријатељских снага, док су Прва, Трећа и Четврта армија вршиле дубоке продоре с циљем крилног опкољавања, одсијецања и заробљавања. На савјетовању је анализирано и морално-политичко стање у јединицама након двомјесечних борби које су вођене под тешким зимским условима и у којима су све бригаде дивизије претрпјеле осјетне губитке.

Бригада је 19. априла у 6 часова извршила покрет правцем: Раковица—Кисељак—Травник—Турбе—Јајце—Мркоњић-град—Кључ—Саноки—Мост—Будимлић—Јапра. Након десет дана марша и 285 пређених километара поново је, 22. априла успоставила додир с непријатељем на положајима: Муштели—Велики Радић—Петровићи—Лученик—Врањска. На тим положајима непријатељ је био организовао одбрану Босанске Крупе и правца који долином Уне води ка Бихаћу. Од 22. до 24. априла бригада је, у садејству с другим јединицама изван састава Треће дивизије, водила борбу с непријатељем за ослобођење Босанске Крупе. Послије одбијања неколико мањих непријатељских противнапада, наше снаге су продужиле напад и 24. априла у 21 час ослободиле Босанску Крупу. У тим борбама непријатељ је имао 120 мртвих, 103 рањена и 37 заробљених, а Пета бригада 11 мртвих и 26 рањених.

У граду је заплијењена већа количина оружја, муниције и разне опреме. Јединице бригаде су се онабдјеле муницијом и храном.

Још у ноћи 24/25. априла бригада је, по наређењу команде дивизије, поново кренула на марш правцем: Босанска Крупа—Бихаћ—Раковица—Скочићи—Огулин. Одлазећи на нови борбени задатак, није могла учествовати у весељу народа Подгрмеча и Босанске крајине поводом њиховог коначног ослобођења. Али су ту радост е народом дијелили у мислима сви борци и старјешине и осјећали је у срцима, јер су знали, нарочито стари борци бригаде, колико је пропатио народ тога краја, Козаре и Подгрмеча, у четворогодишњој борби. Нарочито се тога сјећају рањеници бригаде који су се лијечили у партизанским болницама размјештеним по Грмечу и Срнетици; они никада не могу заборавити

с каквом их је љубављу прихватио и збрињавао тај народ и његова јуначка омладина.

Прелазећи ријеку Уну бригада је први пут ступила на територију Хрватске. Али о борби хрватског народа, а посебно народа Баније, Лике и Кордуна, знали су борци Пете црногорске пролетерске бригаде много. С борцима славних бригада из састава Шесте личке и Седме банијоке дивизије борили су се заједно у чувеним биткама на Неретви и Су-тјесци.

Преваливши 87 километара, јединице Пете бригаде су 29. априла смијениле дијелове Тридесет четврте ударне дивизије и поново ступиле у борбени додир с непријатељем на положајима: Катићи—Јежице—Затезало—Стехари—Касунићи. Ноћу 29/30. априла батаљони оу напали непријатеља на поменути положајима и поново се срели с јединицама 21. њемачког брдског корпуса; али састав тог корпуса је био из основа измијењен, па су пред фронтом бригаде сада биле посве нове његове јединице. Борба је настављена с неوماњеном жестином 30. априла, затим ноћу између

30. априла и 1. маја и продужена је 1. маја. Поједини важнији објекти прелазили су више пута из руке у руку. Такве су биле борбе око Генералског Стола и Звечаја. Бригада је успјела да 1/2. маја сломи непријатељску одбрану на свом правцу, а затим да пређе у гоњење. Непријатељ се организовано повлачио, уз прихват на узастопним линијама, дајући јак и жилав отпор. Пред крај дана 2. маја избили смо на непријатељске положаје око Дуге Ресе. Одмах сјутрадан продужили смо напад ради ослобођења Дуге Ресе, пошто нам то ноћу 2/3. маја није пошло за руком. Крајем дана 3. маја 'сломљена је непријатељска одбрана и ослобођена Дуга Реса. Јединице Пете бригаде наставиле су дашне непријатеља према Карловцу и избиле на линију Горње Мрзло Село—Заград (к. 202). На тој линији бригада је с два батаљона остала у додиру с непријатељем, док је остале снаге извукла у резерву.

Непријатељ је под притиском наших главних снага из састава Друге, Треће и Четврте армије почео да се повлачи из рејона Карловца. Батаљони бригаде који су били у додиру с непријатељем одмах су предузели гоњење, а затим је у томе ангажована цијела бригада, која је дејствовала у захвату комуникације Дуга Реса—Карловац. Шестог маја јединице бригаде су заједно с бригадама Четврте дивизије ослободиле Карловац и почеле да чисте град од одсјечених и остављених непријатељских група. Непријатељ је у по-

дручју села Кекмћа и из Старе тврђаве давао јачи отпор, створивши мањи мостобран за прелаз ријеке Купе. Ноћу 6/7. маја савладане су његове снаге и бригада је прешла Купу.

За вријеме борбе на правцу Генералоки Сто—Дуга Реса, уосталом као и у ранијим борбама, често нас је обилазио командант дивизије генерал Саво Бурић. Другог маја на положајима код Дуге Ресе он је с групом официра из штаба Друге армије стигао аутомобилом. Обилазећи положаје, честитао је борцима и старјешинама празник рада. Објаснио је ситуацију на фронту у нашој земљи и на осталим савезничким фронтovima. Радосно је саопштио својим борцима да се на међународни празник рада над Берлином залепршала застава Оовјетске армије.

У свим борбама од Генералског Стола до Карловца Пету бригаду је, као и остале јединице Треће дивизије, подржавала артиљерија виших команди. На нашем правцу дејства у захвату комуникације, гдје је непријатељ имао тежиште одбране, дејствовала је тенковска бригада Друге армије. Таква подршка омогућила је јединицама бригаде да брзо разбију непријатељску одбрану на линији Генералски Стол—Звечај, не допустивши браниоцу да се ереди на узастопним линијама по дубини одбране према Карловцу.

У борбама од 29. априла до 7. маја Пета бригада је имала 45 мртвих и 214 рањених, а непријатељ: 295 мртвих, око 400 рањених и 39 заробљених. Заплијењен је 1 тенк, нешто возила и доста наоружања. Тешко су нас пошдили наши губици у људству, то прије што су нам ти другови погинули од већ пораженог непријатеља, који је био пред капитулацијом. Тешко нам се било растајати од другова у тренутку када смо жељели да заједно дочекамо тако дуго жељену и скупо плаћену слободу. Изгубили смо у овим борбама много дивних другова и другарица. Међу пошнуlima је био и Милутин Божовић, из Метохије, који је у нашу бригаду дошао из Прве пролетерске бригаде. Он је заједно с једним Талијаном, возачем који је прешао на страну НОВЈ, погинуо у оамоходном оруђу од гранате противтенковског топа на самом улазу у Дугу Ресу. Погинуо је и комесар чете друг Марковић, из околине Никшића. Био је то шести члан породице која је сва изгинула у редовима бригаде у НОР-у. Погинуо је и Машан Грозданић и многи други.

По наређењу команде Треће ударне дивизије, Пета бригада је извршила покрет 7. маја правцем: Карловац—

Метлика—Ново Место, и тако је ступила и на тле Словеније, на територију Беле крајине. Седма и Девета бригада продужиле су да гоне неоријатеља према Сави, а Пета бригада се размјестила ради одмора, предаха и контроле терена у подручју Метлика—Ново Место.

Тај предах је команда бригаде искористила за попуњу јединица техничким средствима, за санитетску обраду људства и друге задатке. Организације КПЈ и Скоја су такође искористиле ово вријеме одржавајући састанке основних организација и актива. Борцима и (старјешинама је нарочито указивано на правилан однос према словеначком народу у тожу будућих борбених дејстава. Тај народ се међу првима 1941. године дигао на оружану борбу против фашистичког окупатора. Без обзира на то што је бригада као цјелина први пут ступила на територију братске Словеније, њени су борци и старјешине редовно били информисани о подвизима словеначких партизана, њихових бригада, дивизија и корпуса, о славним борбама на Похорју и другим борбама у овом дијелу наше отаџбине. Из Пете бригаде је у току НОР-а упућен један број њевих старјешива у словеначке јединице, међу којима Милован Шарановић, који је погинуо као начелник Главног штаба Словеније, затим Миле Килибарда и други.

Што смо дуже боравили на тлу Словеније, комунисти, скојевци и остали припадници бригаде све су се више упознавали с развитком НОБ-а у Словенији. У многим мјестима смо поред спаљених кућа и насеља наилазили на новоподигнуте куће које је изграђивао народ под руководством народне власти. Наилазили смо на штампани материјал који су издали КП Словеније и Освободилна фронта, а у којем је указивано на злочине непријатеља и позиван народ у борбу против окупатора — за своје национално и социјално ослобођење. Иако је материјал писан на словеначком језику, у њему смо се лако и брзо сналазили, јер су нам, поред осталог, били добро познати изрази „Смрт фашизму — слобода народу“, „борба против домаћих слугу окупатора“, „Пролетери свих земаља, уједините се“, затим разни изводи из Марксових, Енгелсових и Лењинових дјела, потом прогласи ЦК КПЈ и говори друга Тита итд. Ти елементи су нас зближавали и ми смо се сасвим добро разумјели на путу остваривања заједничких наших идеала за ослобођење земље.

Након одмора од два до три дана Пета бригада је с ове просторије извршила покрет правцем: Ново Место—Мокро-

^{ног}—Зидани Мост, да би с осталим јединицама Југословенске армије учествовала у опкољавању и заробљавању њемачких, усташких, четничких и бј елогардеј ских снага, које су брзим продором јединица Треће и Четврте армије, оствареним у садејству с јединицама Седмог и Девог корпуса и партизанских одреда с територије Словеније, биле одсјечене на граничним прелазима према Аустрији и Италији. Сада је настало стезање обруча са свих страна око велике непријатељске групације, која је, дајући жилав отпор снагама Југословенске армије, настојала да се на сваки начин, без обзира на жртве, пробије и извуче с територије наше земље.

Пошто су и Седма и Девета бригада Треће дивизије разбиле њемачке снаге и усташке јединице на положајима на лијевој обали Саве код Зиданог Моста, батаљони Пете бригаде су без борбе 11. маја прешли ријеку Саву и, продужујући марш долином Савиње, избили у рејон: Лашко, Тројно, Лахово. На тим положајима јединице бригаде су поново успоставиле борбени додир с непријатељем. Борбе су вођене 11/12. маја и настављене 12. маја. На лиjevом крилу бригаде непријатељ је затражио преговоре о обустављању борби, али је на десном крилу, на сектору Трећег и Четвртог батаљона, борба с прекидима вођена цијелог дана. Међутим, пошто су главне снаге Југословенске армије приморале непријатеља на предају, то је ноћу 12/13. маја његов отпор и пред Петом бригадом почео нагло да малаксава и јењава.

Иако је команда Вермахта потписала безусловну капитулацију, а главне снаге фашистичке Њемачке већ положили оружје пред побједоносним јединицама антифашистичке коалиције, ипак су остаци њемачке војске, уз подршку разних квислиншких формација, и даље пружали жилав отпор снагама Југословенске армије. Тако се рат у нашој земљи продужио и после 9. маја, званичног завршетка другог свјетског рата. Реакционарне снаге свих националности окупиле су се, под окриљем остатака потучене фашистичке војске, ради пружања задњег отпора побједној армији југословенских народа, настојећи да се извуку из наше земље и избјегну заслужену казну за многобројна недјела и злочине које су починили широм наше земље.

У току 13. маја непријатељ се и на правцу дејства Пете пролетерске бригаде почео да предаје. Батаљони бригаде су након краће борбе разоружавали његове јединице и прикупљали богати ратни плијен. Тако су борци и страјешине

Пете бригаде имали ерећу да учествују с главним снагама Југословенске армије у заробљавању велике групације њемачких и квислившких снага. Међу заробљеницима су се нашле и породице четника, усташа и бјелогардејаца. Наравно да су команде јединица ослободиле старце и дјецу, пустивши их да иду својим кућама, јер су њих са собом на силу вукли Нијемци и разни злочинци. Њемачке војнике, усташе, четнике и бјелогардејце прикупљали емо у сабирне логоре, из којих су касније извођени пред народни суд да одговарају за недјела која су пуне четири године чинили у свим крајевима наше земље.

По наређењу команде дивизије, Пета бригада је 14. маја предала заробљенике Седмој ударној бригади, која је добила задатак да их спроводи у сабирна средишта у унутрашњости.

Јединице Пете бригаде су у завршним операцијама за ослобођење земље од 12. јануара до 15. маја 1945. године прешле 927 километара. На том дугом маршу бригада је пролазила разним крајевима земље; за њоме је остајала слобода, то најмилије и најпријатније знамење што га је донијела четворогодишња револуционарна борба наших народа. У борбама с непријатељем у том периоду погинуо је 291 и рањен 821 борац и старјешина. За исто вријеме бригада је убила 1.349 непријатељских војника, 1.341 ранила и 4.103 заробила. То је њен допринос у завршним операцијама за коначно ослобођење наше земље. А ко ће израчунати колико их је свега избацила из строја од формирања!

Новица ПЕРОВИЋ

ЧЕТИРИ СИНА САМ ИМАЛА.

У СЕПТЕМБРУ 1944. године ослобођен је Никшић, али су у његовој близини борбе и даље настављене. Непријатељ је свим силама покушавао да поново заузме град, али су га наши борци лавовски бранили. У томе су им помагале једна хаубичка и двије брдске батерије добијене од савезника. Борбе нијесу престајале. Дању и ноћу праштале су пушке, штектали митраљеви и урлали топови и бацачи. Непријатељ је, пошто је претрпио велике губитке, био одбачен ка Богетићима и Даниловграду.

Тих дана на домаку самог фронта у граду је био збор мајки тога краја које су изгубиле синове у ослободилачком рату. Дошло их је доста. Све су биле у дубокој црини. На збор су долазиле у мањим групама, мирно и достојанствено. Говориле су тихо, па се тога дана нијесу осјећали она живост и жагор, толико својствени нашим зборовима. Из пажње према њима тога дана ни пјесма се није чула, иако је то било вријеме кад се свуда пјевало и веселило.

Међу женама које су биле на збору истицала се једна старица ооредњег раста, мршава и мало погурена. Била је у дубокој црини. На глави је имала црну мараму с дугачким ресама, које су јој падале по раменима и усахлим грудима. Њоме је уоквирила своје дугуљасто и блиједо лице, које су животни напори и велики болови за погинулима избраздали дубоким борама. Просиједа коса, пажљиво очешљана и раздијељена средином главе, назирала се испод руба мараме. На истакнутим ивицама високог чела извијале су се дуге и просиједе обрве, а испод њих, из упалих очних дупљи, сијале су крупне црне очи пуне топлине, уоквирене густим трепавицама и модрим подочњацима. Из очију, које је раздвајао танак нос, извијала је дубока туга и бол, а на танким развученим уснама заледила се сјенка благог осмијеха.

Тако је тог октобарског дана 1944. изгледала Мара Радловић, која је 1941. у борбу против туђина, за слободу свога народа, кренула с мужем Белишом, четири сина и

двје кћери. Сј едећи у првом реду дворане, очекивала је гочетак збора.

Убрзо се размакла завјеса. На бини се појавио говорник, који је причао о страхотама рата и великим жртвама које су дале наше мајке. Многе од приоутних мајки зариле су лица у марамице и почеле јецати. Понегдје се чуо и пригушен плач. На то је, не тражећи ријеч и не чекајући шворника да заврши, Мара Радловић полако устала. Погледом је обухватила цијелу дворану. Говорник је заћутао. У том чаоу у њеном држању било је нечег неодрљиво снажног, нечег што не стари и не вене. И када је осјетила да се све претворило у око и уво, меканим гласом почела је, отприлике, овако:

„Ожалошћене мајке, нијесам мислила да ћу данас говорити. Али оу ме ваше сузе и ваши јецати натјерали да нешто и ја кажем ...

Имала оам четири сина. Све сам их много вољела. Али од свих највише овог првенца Вељка.¹ Био ми је добар. Ни детињства ни младости није имао. Младост је жртвовао породици — још као дијете почео је радити све послове. Од рада је прерано сазрио. Лице му је увијек било озбиљно, а очи уморне, али никоме се није жалио. Рано је завољно чврсте и одважне људе, -свуда их је тражио и налазио, с њима се дружио, па се још више прекалио. Што год је радио, радио је и срцем и душом. Такав је био кад говори, кад се насмије, па и у шим, истина ријетким, данима када би заиграо или зајевао. Зато сам га и одвајала од остале ћеце, а тако се поступали и наши сусједи и његови другови. Са њима се често састајао. Од мене нијесу ништа крили, па сам од њих и чула о фашистима прије него што је рат почео. И када су се довукли у нашу земљу и када сам видјела њихова звјерства, одмах сам рекла Вељку и његовим друговима: „Убијајте ту пашчад гдје их гођ стигнете!“ Они су ми одговорили: „Хоћемо, мајко, само док се припремимо“. А онда, уочи 13. јула, рекоше ми: „Сјутра ударамо на фашисте“. Обрадовала сам се и рекла им: „Нека вам је, ћецо, срећно, тако и треба. Тако су радили и ваши очеви и ћедови. Истина је, гинули су много. Гинућете и ви, али је ова наша земља прождрла све освај аче, па ће прождријети и фашисте“.

Чим је устанак почео, у борбу ми је пошао муж и сва ћеца. Тај тренутак никада не могу заборавити. Сви су били весели као да полазе на овадбу, а нарочито Вељко. Искрена

¹ Проглашен за народног хероја.

ријеч и орчан поглед њега су увијек красили, а ту вече, чипи ми се, то се на њему највише испољило. Стално је био нестрпљив и у неком заносу. Журио је да ми што више рече, али и да што прије оде друговима на зборно мјесто. При расанку је раширио руке и загрлио ме. Истад густих црних бркова биле су румене и насмијане усне, а крупне црне очи блистале су му као сунце. С таквим погледом, пустивши ме из загрљаја, улетео је у помрчину да стигне другове.

Када је дошло вријеме да се иде за Босну, пошла сам с војоком без преомишљања — са цијелом породицом, сем Радомана, који ми је већ био погинуо. Са собом смо понијели и повели све што смо имали, па и пашче, само да не остане Талијанима. Краве и овце сам уз пут музла и млијеко давала рањеним и изнемоглим борцима. А у оне дане када нијесмо могли доћи до хране, клали омо стоку — све док је није нестало...

За борцима Пете бригаде ишла сам ове вријеме рата. Слушала оам о многим борбама, а многе и својим очима видјела. Многе од њих биле оу тако страшне да се оружје није могло распознати, него се оам чула силна јека, па је изгледало да нико не може остати жив. У таквим тренуцима више сам се чудила онима који су остајали живи него онима који су гинули. Тада ми је постало јасно да је овај рат страшнији од свих за које оам чула. На тим великим и свакодневним кланицама пали оу многи наши синови... Заједно са њима пали су и моји — сва четири. Поносна сам што су дали живот за слободу.

Никад нијесам допустила да ме савладају мајчинска осјећања. Никад нијесам заплакала ни крикнула, па ни онда када ми је посљедњи погинуо. Чак нијесам допустила ни њиховим најбољим другозима да заплачу у мом присуству. Тако сам се понашала зато што сам се помирила с тим од оног дана када сам их у рат послала.

Погибију сваког сина подносила сам, као овака мајка, с великим љутим боловима, а Теткову нарочито, јер је био најмлађи и посљедњи је погинуо. Другови оу их сахранили на разним бојиштима Црне Горе и Бооне, тако да нијесам имала прилике ни мртве да их видим, руке да им склопим и хладна чела пољубим. Једино сам пољубила Милорадово, који ми је 1942. пошнуо и сахрањен на врху Битовње. С њим сам се опростила још док је борба трајала и у присуству другова из штаба бригаде.

Тетко ми је скоро погинуо. Другови су га штедјели од борби, јер су знали да ми је он једини остао, али и њега

ми је бацач пронашао и разнио. У туђој сам кући била, јер сам моју нашла разорену, када оу другови дошли да ми кажу за Ђетка. По њиховом скрушеном изгледу, по лицима и погледима, осјећала сам да се нешто догодило. С ужасом сам очекивала вијест и нијесам имала онаге да их питам због чега тако изгледају, а они нијесу могли да почну, јер су ме сви дубоко сажаљевали.

Настао је тешки тајац у којем сам чула јаке ударце срца. Облио ме хладан зној. Гледала сам све приоутне исколаченим очима, али их нијесам видјела, јер су ми се очи замаглиле.

Један од њих рекао ми је: 'Чини ми се да си осјетила због чега смо дошли. Тешко нам је, али ти морамо рећи да се и твој Ђетко заувјек придружио браћи. Херојски је погинуо'.

Када сам чула те страшне ријечи, учинило ми се као да ми је неко ножем пробо срце и да ми чупа месо и врти у костима и мозгу. Од великог бола одузела ми се моћ говора. У глави ми се почело ковитлати. Чинило ми се као да ме нестаје. Сва сам се скаменила, па су ми и сузе пресушиле као да су громом сагорјеле. Учинило ми се као да ме и свијест напушта.

Али то је све кратко трајало. Поново сам дошла к себи и одједанпут ми је била јасна велика моја несрећа. Остала сам сама са Велишом. Заувјек ми се шљеме сломило и огњиште угасило. Љути болови освојили оу ме цијелу. Осјећам да ми се крв теже креће хладним срцем и да ме нестаје у тијелу. Све ми је постало крто и дотрајало. Самоћа ме свуда мучи и прогони, а нарочито ноћу. Гробна тишина која настане тада не да ни сну да се спусти на очи, па готово сваку ноћ проводим непроспавану. У тим глумим ноћима до дна душе осјећам како је ужаоно тешко остати без мушког порода. То страшно сазнање стално ме сагоријева и гробу приближава. И сада док вам ово говорим, морам признати, у срцу ми је празно, а у тијелу хладно. Од пуне куће синова није ми остао ни један. Због тога болови у мени стално јаучу и јаукаће све до умрлог часа. Али им не дам да продру из мене, јер није вријеме за то. И сада док вам ово говорим раздиру ме, али не плачем, јер није право да нашим сузама и јецајима ометамо оно што треба што прије завршити. Зато и вас молим да задржите сузе и да стегнете срце, јер наше жртве неће бити узалудне. Слобода је већ ту..

Андреја КОПРИВИЦА

ПЈЕСНИК И БОРАЦ МИХАИЛО ВУКОВИЋ

У СВОМ строју Пета пролетерска бригада имала је и пјеоника Михаила Вуковића, који се између два рата јавно с неколико збирки пјесама и поема: „Кроз плаве сутоне“, „Љубав и сјенка“, „Пјесме о једној љубави“, „Праг“, „Манифест“, „Земља“. Био је вјесник буре и велике сјутрашњице, стваралац бритких стихова који су бодрили и оплемењивали, а то је за пролетере било готово подједнако значајно као и митраљеска муниција, парченце хљеба, дјелић окрепљујућег сна.

Нашао се у саставу бригаде у тренуцима њеног формирања. Прошао је с њом први, најтежи период њене историје, од Зеленгоре (јуна 1942) до Сутјеске (јуна 1943). Познавали су га као скромног и ненаметљивог, физички слабиног али издржљивог друга који је пркосио напорима усиљених маршева, гладовању и другим недаћама. Када се бригада удаљавала од Црне Горе, преносећи заставу борбе у разне крајеве Југославије, Михаило је био тумач политике братства и јединства, стварања ослободилачке армије народа Југославије, окупљања родољуба и антифашиста на платформи ослободилачког покрета . . . Волио је своје саборце из колоне, с којима је дијелио тегобе партизанског ратовања, стрепње и радости, попут онога што је написао у „Човјековој пјесми“: „Ја волим и дошљака и просјака, и роба и црнца, ја волим њих као и Црногорца“.

Било је много рањених и болесних другова о којима се Пета бригада бринула у почетном раздобљу своје историје и касније. Михаило је био међу онима који су с највећим напорима савлађивали кривудава путању што је започела на Зеленгори и преко Трескавице довела бригаду у загрљај осталих пролетерских и ударних бригада и становништва устаничке и гостопримне Босанске крајине. Ипак није допуштао да га „сврстају“ у изнемогле. Није

хтио да преоптерећује своје другове. Међутим, тамо гдје је постојала шира слободна територија и гдје су се указали услови за опоравак, Михаило је прихватио савјет да неко вријеме остане у Централној болници.

Орели смо се у Босанском Петрозцу средином новембра 1942. године. Било је прошло готово тринаест мјесеци од задњег сусрета на Радовчу, уочи акције на Јелином Дубу, када је била уништена талијанска моторизована колона од 45 камиона с ратним материјалом. Још смо били под утиском стварања првих дивизија Народноослободилачке војске Југославије, посебно пријема бригадне заставе из руку друга Тита. Са мном се нађе и Милоња Стијовић. Стари знанци и пријатељи се заплише. Имали смо штошта један другоме да иолричамо. Сусрет друшва из Прве и Пете бригаде доживљен је иначе свуда као изузетно пријатан догађај.

Михаило нам је убрзо саопштио:

— Комеоар сам у болници која је смјештена на Грмечу. Многа посла и много тешкоћа. Не марим за то. Али, признајем, једва чекам да се вратим у моју бригаду!

Наиђе Стојан Церовић, емпатична старина.

— Опет вас двојица! — обрати се Михаилу и Милоњи.

— Другови смо из студентских дана — одговори Милоња.

— То је заиста право пријатељство! — рече Стојан и настави: — Често сам се присјећао, Михо, како је Милоња наваливао да штампам твоје пјесме у Никшићу. Није се стварно могло. Ондашњи режими су гушили слободну ријеч и мисао ...

— Нијесу ли ови маршеви преналорни за тебе, друже Стојане? — приупита Михаило.

На то ће Стојан:

— Његош је рекао: „Спуштавах се ја на ваше уже, умало се уже не претрже“. Био оам у талијанском затвору, и чим сам се домогао слободе, одох да ме више никада не виде. Упркос свим недаћама, остајем с вама до краја! Издржаћу, увјеравам вас!

Пошто смо се растали са Стојаном, који је у то вријеме радио у уредништву листа Борба, наставио разговор. Михо се интересовао за сваког појединца из Прве пролетерске који је из наших крајева, посебно за Бељка ВЈговића (погиуо крајем маја 1942), Ђола Вучековића (пао у борби против усташа средином фебруара 1942), Влада Ковачевића, Мата Радловића, Влада Секулића, Марка Радловића ...

Михаило се радовао сваком испричаном догађају, свакој појединости из већ бурне маршируте Пете бригаде.

Потом нам се пожалио:

— Не осјећам се најбоље. Минули напори оу оставили посљедице. Не иде тако лако, мада је сада неупоредиво повољније за опоравак рањених и болесних другова, много боље него што смо замишљали. Срећан сам што вас видим тако снажне и веселе. Радовао бих се поновном сусрету и, ако вас пут наведе према Грмечу, свратите! Поздравите све другове!

Мрак је већ увелико притискао градић када смо се упутили сваки у своју јединицу.

Двије бригаде су развијале своје активности на широком фронту, нарочито крајем 1942. и почетком 1943. године, изводећи замашна офанзивна дејства против непријатеља. Када је на почетку четврте офанзиве притијеоило, наше су се колоне слиле у незадрживу бујицу која је прокрчила пут болници и збјегу. Негдје код Бугојна су се нашле двије бригаде, и то у ситуацији када је битка за рањенике примала драматичне обрте. Михаило је, заборављајући на себе, био опсједнут бригом о рањеницима. Ослобођење Прозора одшкринуло је наде за срећан исход те велике хумане битке ослободилачког рата. Можда се томе највише обрадовао управо Михо. С тугом је посматрао положаје око Бугојна, на којима је јула 1942, превијајући своје рањене другове, јуначки пала и Љубица Фина Маренић. Усташе су је заклале док је превијала свог рањеног друга. Михаило је забиљежио ту појединост као примјер пожртвовања и другарства, заједно с оним како је ЈБубичина мајка реаговала на вијест да јој је кћи погинула: „Слава ЈБубичиним рањеницима и ЈБубици, јер су херојски пали за слободу!”

У бици на Сутјесци пропао му је ратни дневник испуњен обиљем појединости, запажања и стихова, забиљежак из разних ситуација у којима су се нашли он, његови другови и његова бригада.

„Два дана и двије ноћи тгровео сам потпуно сам иопод неке стијене. Сву траву сам унаоколо почупао и појео. Корун сам гулио с дрвећа, као пгто су то, уосталом, чинили и други партизани... Трећу ноћ сам се пребацио преко Сутјеске и на Вучеву се прикључио групи бораца с којом сам стигао до Бјелопавлића ... “ — иопричао је Михаило своју одисеју у петој офанзиви.

У тек ослобођеном Даниловграду, који чува успомену на свог драгог суграђанина (мјесни Дом културе носи име

Михаила Вуковића), неко је у општој несташици донио Миху врећу брашна, с најбољим побудама и не слутећи неугодности. На то је Михо реаговао онако како је могао очекивати свако ко га је иоле познавао:

— Зар ти, друже, мислиш да би тако требало да се ради у ослобођеној земљи!? Хоћеш да ми подвалиш? Однеси то ђеци!

— Дали смо ђеци довољно животних намирница, не брини!

— А да ли и четничкој ђеци? — приупитао је Михаило.

— Е, то не знам!

— Онда однеи њима све, одмах!

Тешко би се вјеровало да би човјек тако њежног здравља каквог је био Михо Вуковић — кога је пуне двије деценије разједала туберкулоза — могао издржати четири ратне године пуне борби, покрета, несна и глади. То се ипак догодило; Михо је могао енаге да надвлада физичке слабости и дочека побједни завршетак борбе у коју је уградио све што је могао и знао: као свестрано образован човјек био је уредник партизанске штампе—Партизанске ријечи — листа Пете пролетерске бригаде, Наших новина — листа агитпропа среза даниловградског, и др.), сакупљач партизанских анегдота, политички радник и међу пролетерима и у болници, виспреди свједок рата и револуције. Али убрзо га је пресјекла неумитна смрт.

— Рат се, ето, заврши, мора се мријети! — говорио је Михаило, опет свом другу Милоњи, који га је тада, у Војној болници у Београду, подсећао на мучне априлске дане 1941, када је Михо покопавао неке своје рукописе и говорио: „Не бих хтио да све ово пропадне, јер ако останем жив ..

Испод неке емокве похранио је тада сандук од цинка прекривши га даеком и сламом. Вјероватно нико није пронашао нити ће пронаћи рукописе које је Михаило тамо покопао.

— Можеш ли што сада написати? — уеудио се да га запита Милоња.

— Сине ми у глави понека мисао, али рука не слуша!

Испуњавао је племениту мисију као борац — културни радник гдје год се налазио: у завичајном крају, маршевекој колони, болничком ешелону, за вријеме драматичне битке на Сутјесци, у штабу Базе НОВЈ у Барију... Мада крхког здравља, с иола снаге, у непрекидном рвању с болешћу, Михаило је у свакој средини био добродошао као тумач ци-

лева ослободилачке борбе, пропагатор најнапреднијих идеја, ослонац у тренуцима искушења и криза. Крајем 1943. и почетком 1944. године, Вуковић је — како је то утврдио и објавио др Нико С. Мартиновић — сабрао 38 анегдота из народноослободилачке борбе под насловом „Црношрац и Црногорка у борби за слободу“. Па и онда када се нашао у Италији (више под притиском својих пријатеља него својом вољом), он је, далеко од свог завичаја и отаџбине, био многоструким нитима овим својим бићем везан за попришта одлучујућих битака. Он је тада пјевао о дјевојци која своје вољеном другу у партизанима шије кошуљу — пјесму чији завршетак гласи:

*И подиже она са машине,
као бункер, као панцир,
кошуљу у руке
друга да огрне.*

Никоме и никада није био, настојао је да не буде — терет. Са своје стране, међутим, чинио је што је могао, свуда гдје је могао доспјети, ненаметљиво и неупадљиво, свим својим срцем — само да би некоме било љепше. У томе је налазио своје личне сокове живота, праву интимну радост. Баш онако како је пјевао, тако је и поступао, таквог га држе у сјећању многобројни поштоваоци и сљедбеници. Волио је људе и њима је посветио читаво своје стваралаштво; о њима је писао:

*О ти људи, ситни, незапажени, мали,
Увријеђени, понижени и заборављени,
Надничари, таљигаши, копачи,
Дрводеље, орачи —
Сељаци,
Како су ми блиски,
Колико су ми драги!..*

Цјелокупно стваралаштво Михаила Вуковића прожигало је управо оно што је уградио у своје дјело као пјесник и борац, као личност изванредних људских особина, оно што је било његово комунистички кредо: да је „човјек човјеку све“ и да је истина пјеснику „средство и за борбу мач“.

Јован ВУЈОШЕВИЋ. ЛОЛА

ВЕСЕЛИН ЛАЛОВИЋ

ВЕСЕЛИНА Лаловића сам познавао још ад раних ђачких дана и био с њим све до пред његову прерану смрт, која га је затекла на комесарској дужности у Петој пролетерској. Живот овог ратног сирочета протицао је у сталној оокудици. Мајка Плана није била кадра да му са сиротињске окућнице у Јаблану, у каменитим Братоножићима, осигура безбрижно дјетињство. Школовао се на оскудном брашњенику у сељачкој торби који би суботом ишао да прихвати од куће или му га понедјељником, пазарним даном, доносила мајка Плана, заједно с бременом дрва којим би му платила кирију за собу, прибавила му коју књигу и себи купила гаса и соли. Јер се од 30 динара породичне инвалиднине за погинулог мужа није све то ни могло.

За вријеме школовања Веселина Лаловића подгоричка је гимназија била језгро напредне омладине града и покрајине. Њени су ђаци тада били Будо Томовић, Слободан Шкеровић, Владо Мартиновић, Шћепан Ђукић, Тина Врбича, Радосав Поповић, Војо Тодоровић, Саво Лубарда, Радојица Перовић, Милић Кељановић, Вукман Крушчић, Саво Пејановић, Блажо Нилевић и други револуционарно понесени младићи који ће касније постати понос црногорског омладиноког покрета. Политички и осмишљен културно-забавни рад је у подгоричкој гимназији био веома жив. Радећи у средњошколокој дружини „Његош“ и на средњошколском подгоричком алманаху „На крчидби“, једној од првих скојевоких публикација у Југославији, често организујући ђачке демонстрације и митинге, ђачка сијела, приредбе и рецитативне хорове, подгорички млади комунисти су око себе окупљали све што је било за прогрес, за савез с радничком класом и радним сељаштвом.

У таквој је средини растао и стасавао Веселин Лаловић, стичући прва борбена искуства, прва марксистичка са-

знања, прихватајући програм и идеологију пролетаријата. Тих, скроман, одмјерен, непосредан, сталожен, тактичан и промишљен — такав је био у школи, такав у друштву, такав као дневничар Финансијске дирекције у Подгорици (с платом од осамсто динара), такав у демонстрацијама у Подгорици и Београду, камо је повремено ишао да полаже испит на Правном факултету, такав остао и у револуцији. Али и увијек упоран и досљедан, у спровођењу одлука, миран и сталожен при одлучивању; никада да пренагли, али и никада да закасни у одлуци, у акцији.

Априлски слом Југославије затекао је Веселина на дневничарској дужности у Финансијској дирекцији, у којој су већина кадрова били војници Партије. Међу њима су и Раде Ковачевић, Радомир Бабић, Бранко Јововић. Он напушта службу и враћа се у завичајне Братоножиће и родни Јаблан, да настави ратнички пут батаљона братоношког, под новом, ослободилачком и револуционарном заставом. Ту омо се и срели у устаничким данима 1941.

Он се у припремама за устанак сав ангажовао. Као да је имао крила, Веселин је стизао свуд и радио на формирању ударних група, прикупљању оружја, мутације, санитарског материјала. А када су пукле устаничке пушке, када се вал народног устанка прелио захукталом Црном Гором прерастајући у општенородни устанак, Лаловић је у руководећем револуционарном језгру за припрему и формирање Братоношког партизанског батаљона. На великом народном збору, Братоножићи су одмах послје првих устаничких акција формирали батаљон састављен од четири чете. За првог политичког комесара батаљона они су изабрали Веселина Лаловића.

Дан послје формирања батаљон је од Привремене врховне команде добио писмено наређење у којем се каже: „ ... да се братоношки партизански батаљон у пуном ратном саставу, и узетом храном за неколико дана, упути према Биочу ради заједничког напада на Подшрицу“. По том наређењу батаљон је, предвођен командантом Тошковићем и комесаром Лаловићем, преко Клопота и Јелиног дуба кренуо ка Биочу. Стално митраљиран од талијанске авијације, зауставио се изнад Јелиног дуба. Одатле су, по одлуци штаба батаљона, комесар Веселин Лаловић и партијски радник Војо Марковић пошли да се повежу с Привременом врховном командом. Веселин је већ сјутрадан донио писмено наређење Привремене врховне команде, у којем је дословно нисало:

„Пошто је борба пиперских и устаничких батаљона, услед јачих надарања окупационих снага, гаренијета пут пиперских планина и Радовча, то се одустало од напада на Подгорицу, па вам се наређује да се с батаљоном повлачите на овоју територију и да будете у борбеној готовости, јер се очекује да ће се непријатељ с главним снагама пробити преко те територије пут Колапхина и Берана“.

Поступајући по том наређењу, батаљон се повукао на своју територију. Већина бораца је распоређена по својим кућама. Дио батаљона с најбројнијим партизанима, углавном члановима Партије и Скоја, са штабом батаљона се стационирао на Ветернику, гдје је био и Колашински одред, с намјером да ту дају отпор непријатељу који је надирало. Ипак, прено братаоношке територије оу прошле талијанске трупе. Тада се приступило реорганизовању устаничких снага. Свој дио задатака који оу из тога посла проиетници, Веселин Лаловић извршава у СВЈОМ стилу: брзо али и промишљено. Он братаоножичке устанике организује у мање ударне групе и покретније одреде, омасовљава и учвршћује партијоку и скојевску организацију. Он је десна рука Партије и руководства устанка на братаоношкој територији: одлучно спроводи ове њихове замисли и одлуке, повезује ударне групе, успоставља везу са суоједним одредима и партијским и окојевским руководствомима -на њиховим територијама; прима, даје и преноси директиве; организује диверзије.

Ускоро на братаоношкој територији долази и до једне крупне и изознате акције — акције на Јелином дубу 18. октобра. Ту оу на комуникацији Титоград—Колашин јединице Зетоког НОП-одреда, јачине око 300 бораца, из засједе нападе и уништиле талијаноку ауто-колону од 43 камиона и том приликом убиле око 150, а заробиле 64 талијанска војника. Одмах послје те акције, којом је заустављена осека устанка, у Братаоножићима је формиран батаљон „18. октобар“. Његов је политички комесар био Веселин Лаловић. Дио бораца батаљона улази у састав Црногорског националноослободилачког одреда за операције у Санцаку и учествује у пљеваљској бици, а други дио у састав одреда „Радомира Митровића“, с којим учествују у свим тешким борбама по Ваојевићима и око Колашина не би ли задржали четничко-окупаторско надирање и спријечили братаубилачки рат у Васојевићима. У том се одреду бори и политички комесар Братаоношко-брскутоког батаљона Веселин Лаловић, кога штаб одреда за храбро држање у борби похваљује наредбом.

Марта 1942, када је окупатор, готпомогнут четничким бандама, пошао у офанзиву на слободну територију и приморао партизанске снаге да одступе пут Босне, Веселин Лаловић по одлуци Главног штаба остаје на отуђеној територији, да као илегални радник настави тешку борбу у позадини. Опаоне су биле стазе у четничком осипању којима је даноноћно пролазио Веселин. Не презајући ни од чега, па ни од смрти, он је организовао многе акције, диверзије, ликвидацију пете колоне. У тим акцијама остао је без многих нераздвајаних другова — Буда Томовића и Баја Секулића, Шћепана Ђукића с групом најблискијих другова, Стева Краљевића, Љубице и Рашка Поповића, Рада Прелевића, Гојка Радоњића, Чедо Чупића.

Све то, међутим, није поколебало Веселина Лаловића да издржи и да дочека прољеће 1943. Тада је на територију Куча стигла група ударних батаљона Четврте и Пете црногорске пролетерске бригаде. Њима у оусрет пошао је и илегалца Веселин Лаловић. Осјетио се као да је по други пут рођен када је ступио у Трећи батаљон. С њим је прошао кроз све борбе које је Пета бригада водила у петој офанзиви и као његов политички комесар храбро погинуо код Трепче 27. септембра 1943.

Бранко КРКЕЉИЋ

СЕРГИЈЕ СТАНИЋ

СЕРГИЈЕ Станић је био један од најстаријих комуниста и свијетлих ликова револуционарне Подгорице, у којој је рођен 5. октобра 1900. Иако је потицао из трговачке породице, Сергије се на првим корацима у живот суочава с тешким животним приликама које су наметнули два балканска и први свјетски рат. Умјесто да настави редовно школовање, за које је показивао и оклоност и надареност, он је приморан да пређе на пекароки занат. Млади радник се одмах укључује у револуционарни покрет Подгорице, који се послје стварања уједињене краљевине, под утицајем идеја велике октобарске револуције, просто раопламсавао. Прихватајући заставу социјализма, под којом ће се пожртвовано борити цијелог живота, Сергије постаје борац оног дијела подгаричког пролетаријата који се као свјесно определио за борбу кроз организовање раднички покрет.

Он, у исто вријеме, настоји да и у овом развоју надокнади оно што је ратом пропустио, те средином 1920. године одлази у Београд. У главном граду Југославије млади подгорички радник похађа Трговачку школу. А да би прибавио оредства за живот и школовање, ради и нај теже послове. Укључује се и у све видове борбе радничке класе Београда: учествује у демонстрацијама, ширењу летака, на митинзима, сударајући се често с окрутним жандармеријским кундацима и пендрецима полиције. Веома је често и хапшен због те активности.

Упркос овему, Сергије упијева да заврши Трговачку школу, те се крајем 1925. враћа у Црну Гору и у Даниловграду отвара трговачку радњу. Она постаје стјепиште и прави диокусиони клуб комуниста и напредне радничке и сељачке омладине. Утицај Сергије Станића је огроман и на школску омладину. Под његовим су утицајем били и од њега добили прве оонове марксистичке изградње данилов-

градоки средшколци Оаво Бурић, Саво Драгојевић, Владо и Вељко Мићуновић, Пуниша Перовић, Михо Вуковић, Бошко Ђуричковић, Душан Брајушковић и многи други. Он је у свакој демонстрацији, на оваком митингу, опозиционам збору, забрањеној приредби. И увијек збори одсјечно али једноставно, збори кроз уста цијелог народа. Зато и јесте толико популаран масовик, дио масе али и — трибун народни.

Да би народ истргла попод утицаја комунистичког агитатора какав је био Сергије Станић, полиција крајем 1928. подмеће пожар у његовој радњи. Радња је до темеља изгорјела, а и ове остало што је до тада с великим трудом зарадио. Да би избјегао смрт, Сергије из запаљене радње искаче кроз прозор са спрата. Поред опекотина које је задобио, он је том приликом сломио и ногу, тако да је читавог живота остао хром.

Одмах затим се без игдје ичега пресељава у Подгорицу, гдје уз помоћ Партије такође отвара трговачку радњу и с још већим полетом наставља партијску активност. Тада је за ообом имао близу десет година партијског стажа. Али убрзо потом, марта 1936, у познатој провали — када је преко 300 црногорских комуниста опроведено у чувена полицијска мучилишта и затворе у Дубровнику и Сарајеву — ухапшен је и Сергије Станић, а затим тучен и пребијан до бесвести пуних шест мјесеци. У истражном поступку оу му сломљена два ребра, а у тежини је био изгубио више од 40 килограма. Мада је близу тридесет пута вођен из полиције код истражних органа на саслушање и у бесвесном стању враћан у затвору хелију, није покленуо. Без лекарске помоћи, која му је била уокраћена, ни живи скелет Сергије Станић није изневјерио овоју партију.

Тек после седам мјесеци тешког мучења пренесен је у београдску Главњачу и предат Суду за заштиту државе, који га је ооудио на годину дана робије. Из Главњаче и из затвора на Ади Циганлији упућен је на издржавање робије у Сремској Митровици. Тамо ће се сурести с Мошом Пијаде, Иваном Милутиновићем, Ђуром Пуцаром, Слободаном Шкерковићем, Павлом ПЗЈПОМ И другим познатим револуционарима. Ту ће на „црвеном универзитету“ надопунити своје марксистичко образовање.

Послије издржане робије поново се враћа у Подгорицу, да заједно с познатим комунистичким борцима настави револуционарни рад. Али, као и раније, с новом борбом долазе и нова хашпења и полицијска мучења која га никада не

мимолазе. Године 1940. Станић је један од гтрвих становника концентрационих логора које влада оснива. Иза бодљикавих жица се сусреће с многим старим друговима — Андром Мушшом, Николом Ђурковићем, Милом Ђукићем и многим другим истакнутим комунистима и антифашистима.

У априлском рату, пошто је с друговима изашао из логора у Смедеревокој Паланци, Сергије хита у Подгорицу. Тамо се добровољно јавља војној команди, а затим жури у пук који продире према Скадру. Међу последним војницима се враћа с фронта. У окупираној Подгорици остаје до 22. јуна 1941, а потом по директиви Партије, излази у Куче, где је већ био већи број познатих партијских радника и руководилаца. На терену Безјова, по причању његовог оаборца Савића Мићковића, Сергије заједно с Милисавом Мићковићем, Вукићем Гошовићем, Мојсијом Митровићем, Арсом Перићем и другим комунистима из Куча припрема народ за устанак. Као борац партизанске чете Безјова учествује у свим акцијама које је она изводила.

Хром, изнемогао, доста оболио, и омршао, напустио је Црну Гору кад и остали њени борци, у прољеће 1942. Био је борац Пете пролетерске бригаде од њвог формирања. Само је кратко вријеме био ван њеног строја, док се лијечио и опорављао у болници. Почетком 1943. поново се вратио у Пету и с њом прошао кроз све бојеве двиј у најславнијих битака наше револуције — на Неретви и на Сутјесци. Погинуо је послје Сутјеске, у љето 1943, на Озрену, у источној Босни, баш онда када је изгледало да је неповратно прошло најтеже што је један ратник НОР-а могао да доживи.

Бранко КРКЕЉИЋ

СИНОВИ БАРЈАКТАРА ЈАКОВА МИЛАЧИЋА

ТЕЖАК је и трновит био животни пут три ратна друга, борца и руководиоца, три брата Милачића: Сава, Миладина и Влајка. Исто је тако тежак и мукотрпан био живот шиховог оца, црногорског ратног барјактара Јакова, коме је барјак припао од погинулог оца Милуна, а овом од погинулог брата Мулете — на ратном попришту Јеленка, у крвавим окушајима с отоманским оовајачима, у борбама за црногороку слободу и независност.

Али као што је било неопорно његово богатство у јунаштву и прегалаштву за добро отаџбине у рату, толико је било неопорно и сиромаштво на тврдом верушком камену беземљаша Јакова Милачића, кога су ратни напори и немаштина рано везали за болеснички кревет, тако да су главну бригу око издржавања шесточлане породице морали узети на себе његова три сина.

Хљеб за себе и остале чланове породице су три брата Милачића зарађивала надничећи код имућних сељака. По својој честитости, вредноћи и поштењу били су на добром гласу као најамници, па су се добростојећи сељаци просто отимали о њих.

Оојетивши горчину најамничког хљеба, Сава, који је био најстарији, прелази с Миладином на рад у пилану приватног индустријалца Јефта Ђуровића, на Пајковом виру у Тари. Пред сам рат, иако још врло млад, придружио им се и најмлађи брат Влајко. Сва тројица су радили као неквалификовани, физички радници. Зараде су им биле веома ниске и ниоу им стизале, поготову не Саву, који је, презимајући све бриге свог болесног и непокретног оца, практично био старјешина породице.

Но ма колико оптерећен бригама и преморен до исцрпљености, он, по природи бистар, успијева да заврши основну школу. У исто вријеме се зближава с Костом Шћепанови-

ћем, Мијаилом Дедићем, Бидако ми Костом Милошевићем, студентима Јевремом и Рајком Милошевићем, Новом и Војиславом Милошевићем и другим омладинским и партијским октивистима који су дјеловали у овом крају. Увјереша до којих долази послје тих додира и поруке марксистичке литературе коју му другови дају да чита он ауторитативно преноси и на своју браћу Миладина и Влајка, који уз њега израстају у омладинске активисте.

Године 1936. Саво постаје члан Комунистичке партије Југославије. Пошто је одслужио војни рок враћа се у Верушу. Ту наставља да и даље мукотрпно живи, али и да активно ради у партијској ћелији у Брскуту. Њени су чланови, поред осталих, били и Момчило Поповић, Владо Милошевић и Милија Секуловић. Рад те ћелије био је веома запажен, тако да је Брскут спреман дочекао и априлски рат и устанак, у који је на позив КПЈ масовно кренуо.

У устаничким данима 1941. цри брата Милачића су у првим борбеним редовима. Тада и Миладин постаје члан Комунистичке партије Југославије, а Влајко окојевац. Како се по одлуци Привремене врховне команде националних трупа Црне Горе одустало од напада на главно упориште Подгорицу, због велике концентрације окупационих снага које су дошле претежно из Албаније, и устанички се батаљон, у којем су били и браћа Милачићи, повукао на своје подручје ради реорганизовања.

За то су се вријеме јаке моторизоване окупационе снаге пробијале од Подгорице, преко Ветерника ка Матешеву и Колашину. За њима је наступала казнена талијанска дивизија „Венеција“. Герилски одред Веруше, у којем су били браћа Милачићи, није могао спријечити њене пукове да пале села и врше наоиле над народом. Настаје период борбеног затишја, у којем се партизаноки одреди срећују, реорганизују и припремају за будуће битке и окршаје. До ших убрзо и долази. Најприје је на Јелином дубу, 18. октобра уништена велика талијанска моторизована колона, а затим крајем децембра 1941, нападнута је талијанска моторизована колона на Рашковом Гумну, на путу Лијева Ријека—Матешево. Љеворјечки и брскитеки партизани су том приликом уништили десетак камиона, убили, ранили и заробили неколико талијанских војника и официра. У тим се акцијама особито истицао Саво Милачић.

Када су четничке банде уз помоћ фашистичког окупатора почеле братоубилачки рат и када је дошло до тешког крвопролића у Лубницама и Барама Краљским, тада је, да

би се то крвопролиће спријечило и да би се зауставило продирање четника од Васојевића, формиран одред „Радомир Митровић“ с командантом Бајом Секулићем и комесаром Савом Брковићем. У одреду оу Миладин и Влајко били борци, а Саво Милачић политички комесар чете.

Сава Милачића сам у сјећању понио као човјека чији је однос према борцима био необично близак и топао, због чета смо га сви вољели и поштовали. И као што је био познат по својим племенитим особинама и људском односу према борцима, тако је био чувен и по јунаштву и прегалаштву у борби. Када су почетком фебруара 1942. јаке четничке снаге дрско нападе наш одред — увјерене да ће, овладају ли нашим положајима на Буковој пољани, добити битку и уништити одред — Саво се обрео на најопаснијем мјесту. Нашавши се у строју Лутовске чете Братоношког батаљона, оубојио се прса у прса с непријатељем. Планиле су ручне бомбе и аутомати, противјурисем је одбијен изненадни напад. Батаљон је пиомено похвалио команданта одреда Баја Секулића, члана Главног штаба Црне Горе.

Мјесец дана послје борбе на Буковој пољани, када су ојачане четничке банде, помогнуте црнокошуљашима и талијанском солдатијом приморале партизанске јединице да се повуку према Босни, браћа Милачићи оу по одлуци штаба одреда, с већином вој но-политичког и борачког кадра са тога подручја, остављени да раде у позадини. У бироу ћелије КПЈ за општину брукутску Саво Милачић је био одшворан за војна питања и акције, а био је секретар партијске организације за Верушу.

Крајем 1942. велике четничке снаге оу се размијеле по читавој територији подгоричког среза. На директном удару су били Кучи, Братоножићи, Брукут и Веруша. У окршајима с четничким бандама -пали су јуначком смрћу Љубица Поповић и Рашко Божовић, народни хероји, те Гојко Радоњић, Раде Прелевић и Милован Ивановић, а у Подшрици је стријељано више родољуба. Са територије Брскута је ухапшено више од 70 присталица НОП и позадинских активиста, међу којима су били и два брата Милачића — Саво и Миладин, док је Влајко, који се, по задатку, затекао на другој територији, случајно избјегао хапшење.

Заробљеници су спроведени у Биоче. Ту су подијељени у двије групе. Једна је пребачена у злогласни логор на Забјелу и предата фашистичким властима и четничком суду, који је оваког дана изрицао смртне казне над заробљеним партизанима. Друга група је одведена у затвор на Медуну.

У њој је био и Саво Милачић, док је Миладин, мослије извјесног времена проведеног у затвору на Биочу, кад и неколико других затвореника, враћен кући. Почетком априла 1943. Саво је, на интервенцију мјештана, код којих је био веома омиљен, пуштен из затвора. Он одмах прелази у илегалност. У то вријеме се формирају нове ударне групе и позадинска партизанска чета с командиром Савом Милачићем и комесаром Рајком Секуловићем. Она, између осталог, дочекује, прихвата и обезбјеђује Ударну групу баталона Четврте и Пете црногорске пролетерске бригаде и Зетског НОП-одреда и заједно с њом, оредином маја 1943, учествује у нападу на талијански гарнизон на Биочу.

Али ни тада се ни Сави нити којем другом Милачићу није испунила жеља да постану борци Пете бригаде. Та жеља се Миладину и Влајку испунила тек почетком новембра 1943, када је на кучко-братоношку територију продрла Пета црногорска пролетерска бригада. Заједно с осталим борцима ударних група чији је заједнички старјешина био Оаво Милачић, Миладин и Влајко -су ступили у Пету бригаду. Саво је остао на терену да ради као друштвено-политички радник.

Фебруара 1944. од бораца Пете пролетерске црногорске бригаде и бораца Брскутског одреда формирана је чета. Њен је задатак био да чисти терен од квислиншких ухода. Само у једној таквој акцији у Кучима, чета је заробила око 20 непријатељских војника и предала их штабу Пете пролетерске. Замјеник командира те чете био је Саво Милачић.

Он три мјесеца каоније, у априлу 1944, изводи још једну замашну акцију. Четничке су формације, уз помоћ фашистичких окупатора, биле продрле на слободну брскутску територију. Од чланова Партије, окојеваца и других родољуба са територије Брскута и Лијеве Ријеке Саво Милачић формира батаљон с којим иде пред четнике. Три дана и три воћи трајале су тешке борбе против 500 четника, добро наоружаних окупаторским оружјем. Положаји су више пута прелазили из руку у руке. Саво Милачић је с групом бораца био према Планиници, коју су наши на јуриш неколико пута узимали од непријатеља. Док је бацао ручне бомбе на непријатеља, пао је покошен непријатељским аутоматом.

Дјело Сава Милачића наставила су два његова млађа брата — Миладин и Влајко, борци Пете пролетерске бригаде.

Вранко КРКЕЉИЋ

БРАЋА ЈГУЧИЋИ

ИМАЊЕ манастира Острога права је мала оаза у љутом камену. Протеже се од Главе Зете до Никшићке жупе и обухвата доста велики комплес шуме прошаране виноградима, воћњацима и њивама, заирвеним густом гаром, што је из године у годину увећавало манастирско богатство. А ни приходи од ходочаоника нијесу били мали. Они су овдје, сваке године о благоданима, вјерујући у чудотворну моћ светог Василија, доносили руна вуне, груде сира и друге поклоне као мито свецу. Од ^овега тога су највише користи имале „божје слуге“, а с времена на вријеме и званични представници власти, с којима су свештена лица редовно одржавала добре односе. Читав манастирски атар, од Соколине па до Повије и од Горњег до Доњег манастира, изукрштан је добрим колоким путевима. А сам Горњи манастир, прилијепљен уз Острошку греду, више је подсјећао, макар на први поглед, на средњовјековни замак неголи на богомољу.

Одмах до манастира, с источне његове стране, налази се село Купиново. Оно је залегло на каменом платоу и ограђено је стијенама, које као да би хтјеле сакрити његову забитост и сиромаштво. Онако без шуме, без природних љепота и лишено богатства, Купиново је представљало сасвим супротан пејзаж о-ном сусједном, манастироком.

Тако стијешњени на кршу и сиромашни, Купињани су се највише бавили сточарством. Високо изнад села, у камењару и са закржљалог растиња, сјекли би љети лиснике и зановијет за храну козама и овцама. У планини су остављали до у дубоку јесен, чувајући овоје буључиће и скупљајући скоруп за никшићку пијацу, од чега би смогли злехуду динар за порез и најпрече кућне потребе. При том су сами тели тврди сир са жутом кукурузницом. По неки Купињани би, с времена на вријеме, уграбио и коју надилицу на манастирском имању, што би добродошло понај-

прије за со и гас. Ето, стално су се рвали с тешкоћама, најчешће еиротовали, по потреби ратозали, а били су познати и по томе што су, већ по обичају сиротињском, имали много дјече. Све их је то чинило отпорнијим и одлучнијим у борби за живот.

Један од Купињана био је и Лука Микоњин Лучић. Оженио се у младим годинама, с Новком. Одијелио се од брата и повисоко у брду направио стају за стоку и себе. Лука и Новка су рано ранили а доцкан лијегали, по сто пута прекопавали земљу у малим вртачама, с великим знојем избијајући залогај хљеба. И скоро сваке друге године им је на свијет долазило по једно дијете. Изродили су девет синова и једну кћер. Дјеца су живјела и расла без доктора и лијекова, без понуда и много чега, па би се и разбољела, а тада им родитељска љубав није била довољна да прездраве. Тако су им умрла четири синчића. Неволје у дјетињству су надживјели Одо, Раде, Милорад, Мирко и Саво и међу њима сестра јединица.

Лука је умро прилично рано, скрхан више тврдокорним животом него старошћу. Остала је Новка, предузимљива и јуначна жена, што није остало без утицаја на синове. Учила их је да не поклениу у невољи, да се часно боре за живот и да се одупру свакој муци. А када је 6. априла 1941. избио рат, она је старије синове поспратила на војну, напунивши им торбице хљеба и смока. С кућног прага им је зажељела срећан пут и заклела их да се чаоно држе.

Глас о изгубљеном рату брзо је стигао и у Купиново. И овдје је изречено много јетких ријечи за оне који су га с толико срамоте и неуспјеха водили. Војници су стизали из разних јединица, са ових страна земље, сви пуни мржње према окупатору и људима који су му се од првог дана ставили у службу. И при том је већина донијела пушку, увјерени да с капитулацијом њихових јединица није још све завршено. С групом повратника из рата једнога је дана у село бануо и Мирко Лучић, са завијеном главом. То је чула Новка и пожурила му је у сусрет.

— Срећне ти ране биле, сине! — довикнула му је, сусревши га подалеко од куће.

Уског>о су јој се вратили и остали синови.

А онпа је настало вријеме тајног састајања комуниста, припремања за устанак. Људи су сабирали оружје по шкрапама, појатама и пећинама, чувајући га за почетак оружане борбе.

Тринаестог јула 1941. браћа Лучићи су пошли у устанак, у прави рат, не чекајући позив за мобилизацију. Овога пута мајка их је све испратила, зажељевши им срећан пут, пригушујући стрепњу за њихове животе.

Устаничке су пушке пуцале на све стране. Ехо од пуцњава се сливао у грмљавину која се ширила даље. А на вечерњим сијелима и договорима Одо је омладину Купинова пјесмом уз гусле подејећао на старе битке и јунаке. И тиме је ратни поклич бивао гласнији.

У дубоку јесен прве устаничке године Мирко Лучић је, као борац партизанског батаљона „Бијели Павле“, учествовао у нападу на Пљевља. Првог децембра прије зоре се с групом бомбаша привлачио Малом Божишевићу. Одједном су се ти утврђени талијански положаји, у ноћи без мјесеца, расцвјетали од пламених булки. Експлозије ручних бомби и граната разних калибара сливале су се с поклицима бораца из редова нападача, који су се међусобно позивали на јуриш. Развила се жестока борба. Огласили су се јауци рањених. А међу првим бомбашима је у непријатељско утврђење ускочио и Мирко. Борио се док није и сам посустао. Митраљески рафал му је лијеву ногу готово потпуно одсјекао, а десну сломио. Пао је непокретан, али је наставио да узвикује борбене пароле, да соколи другове, да их бодри у борби против Талијана, који су се, добро утврђени и до зуба наоружани, упорно бранили.

Држећи у рукама готово одсјечену ногу, Мирко је усред пуцњава гласно запевао:

*Наша борба захтијева
кад се гине да се пјева ...*

Уто му је пришао командир чете. Затекао га је како придржава ногу и пјева. А када га је борац Мирко Лучић угледао, прекинуо је пјеому и гласно рапортирао:

— Друзе командире, задатак смо извршили!

Борба је настављена с несмањеном жестином. Међутим, убрзо је настао обрт у ситуацији и на тим положајима, и то у корист непријатеља. Сада се Мирко затекао међу непријатељским мртвим и рањеним војницима. Неколико другова из његове чете је покушавало да га уграби испред талијанских куршума, али су и сами падали. И ту су га затекли Талијани. Он је при том омогао толико снаге да им у лице сручи све што му је као народном борцу лежало на срцу. Ту су Талијани побили све наше рањене борце сем

Мирка. Касније је заробљени талијански обавјештајни официр објаснио да су му живот поштедјели због тога што их је збунио и запањено својом храброшћу у тренутку суочења са смрћу, чему су они тешко могли наћи објашњења.

Лијечен је у непријатељској болници у Пљевљима, али ни ту Мирко ни за длаку није измијенио свој став према окупатору. Непрестано је псовао и клео Талијане, а из његових уста су често ходницима одлијегале ријечи борбене народне пјесме и поклици Партији и народу.

Почетком треће непријатељске офанзиве Мирко је на Жабљаку замијењен за два заробљена талијанска официра. Када се поново нашао са својим друговима, обузела га је неизмјерна радост. Иако је сада ходао помажући се штакама, он није хтио изостати из строја бригаде. И на штакама је прешао цио борбени пут бригаде до Бихаћа и натраг — до родне Црне Горе, при чему је, у четвртој непријатељској офанзиви, као командант једног од болничких ешелона, прешао набујалу Неретву, заснијезени Прењ, беспутну Херцешвину...

И остала браћа Лучићи су се борили, истина око путева, села и заселака, око каменитих међа и посушних брањевина око Даниловграда, Никшића и Подгорице. Заједно с борцима осталих чета и батаљона тукли су се против Талијана и њихових слугу четника. Тако је у рано прољеће 1942. године једна четничка јединица била у претходници Талијанима. Четници су окупатору показивали путљаге и пртине, прстом лчтирући на партизанске куће, шпијунирајући без стида и зазора. Прислушкивали су око прозора и ловили ријечи да би их уновчили за пјат макарона и округли војнички хљепчић. Пријетили су недужним и мирним људима влашћу краља и оружјем Талијана. Кроз шкране и потоке су бацали талијанске бомбе и разбијали сопствени страх. По чкалама, пролазима и почивалима постављали су засједе. А Милорад Лучић се, заједно са саборцима и ношен племенитом и великом идејом борбе за слободу, тукао са њима по Грацу и Хуму, по Вражегрмцима у Жупи. И једног магловитог и тмурног априлског јутра, још прије сунчаног ограшја, упао је ненадно у четничку клопку. Није стигао ма шта да предузме прије него што су му везали руке. Онако задовољни ловом, похитали су Талијанима, да им се похвале оданошћу. А Милорад је упорно ћутао. Прво је био у Бранеловици, али је убрзо, пошто је уврштен у „опасне“, премјештен на Забјело. Жељели су да и њему и осталим

затвореницима сломе борбени дух и осуше моралну снагу, а затим одузму и голи живот.

Милорад Лучић се и у затвору на Забјелу чврсто држао, па су га, испребијана и изгладњела, натоварили на камион и превезли у Бар. онда њихов најбоље „организован“ логор.

Остала браћа Лучићи су наставили борбу. А када су се партизански батаљони почели повлачити под борбом, напуштајући црногорско тло, у борбеном строју једног од ударних батаљона био је Раде Лучић, од малих ногу болешљив, грбав и нечемуран. Баш због тога су га и позвали у команду чете и предпочили му да сад борцима предстоји далек и тегобан пут, па да је боље да се врати на терен свога села и да тамо, под приликама какве буду, настави борбу. Раде се нећкао и опирао, доказивао и увјеравао у своје моћи. То му није помогло — морао је натраг. Ишао је опрезно покрај путева, кроз шумарке, козјим стопником, беспућем, између села и заселака. Опустило се низ Коњско, па између жупских села ка Пониквици. Из више села и са цеста до ушију су му допирале четничке пјесме у којима су величани Пирцио Бироли и Бајо Станишић.

Раде се опрезно приближавао катуњу на Копилову. Уморан и гладан, измучен невољама и болешћу, грубим ратничким животом и бесаним ноћима, присјео је на Мраморју. Али није стигао ни да одахне — а четници су га шчепали за врат. Провели су га поред родне куће, али врло опрезно, јер су знали да су Одо и Саво негдје близу, у склоништу. А када га мајка Новка угледала с кућног прага, довикнула му је:

— Држи се јуначки, сине, и поздрави Муја. (Тако је тепала Милораду).

Као да је Новка предсјећала куда ће јој провести Рада. Он је, стварно, истим путем, кроз исте тамничке станице кроз које је прошао и Милорад, и такође сврстан у „опасне“, доспио у барски логор.

За то вријеме су Одо и Саво остали у бази, заправо у једној пећини у љутом камену, која је за кишних дана прокишњавала и влажила, а у опарне дане ледено хладила. Лежај су покривали папраћу и старом пустином или струком од кострети. Али како ни такве базе нијесу биле сигурне од четничких ухода, то су их Одо, Саво и остали илегалци имали више и често су се пресељавали из једне у другу. У базама су одржавали партијске састанке, читали вијести, расправљали, подносили извјештаје и разрађивали директиве.

Стаја Новке Лучић у Гривној долини (испред Шапчева) била је врста сухопутне станице и интердантског магацина. Ту се увијек могло наћи сухе кукурузнице печене испод сача или на огњишној плочи, комад тврдог оира, што је била најчешћа храна партизана по оближњим базама.

Илегалце је нарочито изнуравала неиздржљива жеђ, од које би им усне испуцале до крви. А у кишну јесен и ледену зиму хладноћа им се пробијала до костију и тада би им добродошле оне вунене чарапе и рукавице, цемпери и шалови које су партизанске мајке и сестре и напредне омладинке плеле на брзину, истина без спољних украса, али са много љубави.

Четници су често предузимали хајке на илегалце. Тада су ови напуштали дотадашње базе и склањали се на терен сусједних партизанских база, у топло другарско наручје. Тако су се и Одо и Саво варакали е четницима и често премјештали. Према потреби су одлазили на терен Павковића и даље, до Мартинића и Пипера, а онда би се опет враћали.

У том сталном премјештању и измицању четницима догодило се да су запали у велику невољу. Тек што су дошли с павковићког терена и смјестили се у једној травној ластви између двије литице, почела је четничка блокада Купинова. Четници су засједи и патроле распоредили тако да су контролисали све прилазе и да су стално под оком држали Новкину кућу и извјестан број осталих домова, за које су сматрали да би могли пружити помоћ Оду и Саву. Пролазио је дан за даном, а блокада се није скидала. За то вријеме њих двојица су се држали без капи воде и мрвице хране, па су четвртог дана одлучили да се у први мрак привуку кући.

Мрак је био оасвим покрио вртаче и долове када су се Одо и Саво нашли надомак рођене куће. Посљедњим напором снаге еу се пребацили преко ограде и банули на кућна врата. А кућа их је дочекала својом тамном празнином. На огњишту је тињао церови угарак. Однекуд се из тмуше појавила Новка и снажно загрлила синове. Пришли су ватри и сјели на трonoшце. У 'Ствари, дотетурали су до огњишта и ту се окљокали. Нијесу уоцјели ни да измијењају коју ријеч с мајком, а камоли да се нахране, кад су се с треском отворила врата. Кроз њих су прво провириле три пушчане цијеви. Четници су скочили према њима, с повицима и пушкама на готовс. Грубо су их повукли преко куће и одвукли у мрклу ноћ. Мајка Новка им је, као и Раду, упутила ријечи охрабрења.

Гурали су их и вукли сеоским путевцима. И одвели су их на Забјело истим путем којим су одведени и Милорад и Раде.

Логор на Забјелу је био опасан жицом високом метар и по. На четири угла његова стајала су четири талијанска тенка. Наоколо су биле стражарске бараке — посебно за карабинијере, а посебно за четнике. Шеснаестог априла у 21 час група од десет бораца је успјела да побјегне из логора, док је једанаести погинуо. У тој групи је био и Саво Лучић. Он је касније тешко рањен и остао је инвалид.

Блопеју на Сутјесци у петој непријатељској офанзиви доживио је и преживио и Мирко Лучић, истина на штакама. И оданде се, у саставу једне групе бораца, вратио на терен Црне Горе. Онако крајње изнурен, без ноге и недјељама гладан — једва се држао на коњу. Ипак је, након дугог времена, овог пута само с једном ногом, додирнуо црногорско тло, које је партизаноки снажно волио и дуго прижељкивао. Када је пролазио кроз Будаш, четничка засједа је убила коња под њим. Пут је наставио на штакама и тако дошао надомак Бражегрмаца. Бацио је поглед на своје Купиново, погледом је помиловао гору и камен куда је као младић ходио и чувао буључић коза, потражио је оком своју рођену кућу, помислио на браћу, мајку и сестру, и не знајући да су сви, осим старе мајке, допали у душманске руке.

Сунце је залазило иза Липове стране када се Мирко приближио једној кући у Богетићима. Жеђ га је ужасно мучила. Одложио је штаке поред себе, наслонио се уз камен и чекао. Не слутећи никакво зло, замолио је жену која је поред њега наишла да му донесе воде. Она је убрзо донијела воде, али прије него што је и успио да окваси евоја од глади и жеђи осушена и искрвављена уста — четнички изроди су га опколили и ухватили.

Почели су да га ударају, да га опитују. А он им је пљунуо у лице. И то је био једини његов одговор на сва њихова питања, одговор на све понуде. Убрзо је доспио на Забјело, у тамницу, али је и ту до краја остајао нијем на сва њихова питања.

У љето 1943. године су борци утамничени у барском логору бивствовали веома тешким животом. Њихова су лица све више примала боју земље. Али су им прокријумчарене вијести, које су на разне начине и разним каналима допирале до њих, говориле о побједама савезника и дивизија НОВЈ, што је бодрило њихов дух. И због тога их нада

није остављала. А међу онима који су уносили ведрину у иначе облачну логорску атмосферу, који су шалама и до-скочицама помагали другима да издрже, био је и Раде Лучић. Онако нечемуран и наоко неугледан, просто је око себе сијао оптимизам и уносио радост.

Уто се логором пронијела вијест о капитулацији Мусолинијеве Италије. Тиме се на лицима затвореника разлила радост, осмијех је заиграо, са душа је опала тешка мора. У срцу сваког логораша пробудила се жеља за животом и осветом. Због тога се нови дан очекивао с највећом радозналешћу и нестрпљењем. Многи те ноћи, онако узбуђени, нијесу ни уснули. Многи су негдје у дну срца скривали зебњу од онога што може доћи. На несрећу, те зебње су се обистиниле. И дан који је свитао је умјесто непомућене радости донио нову несрећу — на логорским капијама су ујутро стајали хитлеровци. Логор је поново покрила туга. Омрт се изблиза церила.

Нијемци су брзо одлучивали, а у убијању људи су за собом имали велико покуство. И ускоро је из логорских барака покупљена прва група којој су намијенили смрт. У њој су били ева тројица Лучића — Одо, Раде и Милорад. Логором се разлегла предомртна пјеома, посљедњи борбени зов и поздрав. Упућене су посљедње пароле борбеном народу, Партији и другу Титу. Злослутна тишина је притисла логор и цео Бар. А издвојени затвореници су мушки, раздрљених груди, етали пред наперене пушке. Браћа Лучићи су стајали један до другог. Још једна недоречена парола, још један недопјеван стих и — плотун је грунуо. У раније ископане раке попадала су тијела већ измучених бораца за слободу. При том је, неким чудом, на ногама остао Раде Лучић. Непогођен. Уоправан. Храбар.

Крвници су се згледали и довикнули му да му, због те случајности, — опраштају живот.

— Не, без њих нећу да живим ... Пуцај!

Огласио се нови плотун. Кратак. Он је оборио и Рада.

Средином децембра 1943. године кренула је мања њемачка колона од Цетиња према Подгорици. То је било вријеме свакодневних и ове жешћих борби јединица НОВЈ са Нијемцима широм Црне Горе. И та њемачка јединица је стигла до Кокота и ту била уништена. При том, што каже народ, није остало ока за свједока. Међутим, њемачки командант Кајпер је издао проглас којим је тражио да партизани врате једног, наводно заробљеног, војника. У про-

тивном, пријетио је Кајпер, стријелаће за њега педесет заробљеника из подгоричког затвора.

Војник није враћен Кајперу, јер га није ни било, што је Нијемцима послужило као повод да изврше још један злочин, на који су се били одлучили и без тога „разлога“.

Двадесетог децембра о заласку сунца у тамничко двориште су дошли њемачки камиони. Издвојена је група од педесет логораша осуђених на смрт. А они су, прије него што су се попели на камионе, повели црногорско коло. Одјекнула је јуначка пјесма. Коло је водио Мирко Лучић — на штакама. А онда су се попели у камионе, не престајући да пјевају и кличу.

Оштар сјеверац је палио њихова измучена лица, мрсио им косе. У смрт је ишло педесет младих људи који су по свим људским законима заслужили — живот. Погледом су грлили Веље брдо и сва околна брда по којима су се радовали и ратовали, по којима је сад пуцала осветничка пушка. При том су, гледајући у та брда и мислећи на своје другове, главо понављали: „Осветите нас!“

Дан је био на измаку када су се камиони зауставили пред ископаним ракама. Иокочили су из камиона без наредбе. Мирко је прије тога бацио штаке, доскочивши на ону једну ногу, и поново повео коло, кличући херојској Комунистичкој партији Југославије. Са стиснутим песницама пријетим десној сљепоочници, уз посљедњи поздрав најдражима и борбене покличе, пришли су ракама.

„Шарци“ су прекинули посљедње њихове ријечи. Мирко Лучић је умро јуначки и часно, и не знајући да су му браћа Одо, Раде и Милорад, једва три мјесеца прије, доживјела исту судбину.

Радивоје ЈОВАНОВИЋ.

Пред Сарајевом, марта 1945.

На Трескавици пред Сарајевом

Предах на положајима пред Сарајевом

*Прелазак преко ријеке Жељезнице, прије напада на главни град
Босне и Херцеговине*

На положају испод Трескавице, марта 1945. у борбама за ослобођење Сарајева

Опроштај од друга и обиљежавање мјеста на коме је остао да ајекује безимени борац Пете — пред Сарајевом марта 1945.

*У околине Сарајева доносе ручак гладним борцима Пете
пролетерске бригаде*

*Испод Трнова марта 1945: подјела ручка
(Снимио ратни фоторепортер Другог ударног
корпуса Данило Гаговић)*

Штаб Пете пролетерске бригаде на положају 1944.

Прихват и евакуација рањеника Пете бригаде, 1944.

Пратећи и курирски вод бригаде на маршу, крај 1944.

Група бораца из Пете бригаде, 1944.

САСТАВ
ПЕТЕ ЦРНОГОРСKE
ПРОЛЕТЕРСКЕ БРИГАДЕ
у данима њеног формирања
јуна 1942. године

ШТАБ БРИГАДЕ

КОВАЧЕВИЋ Благојев САВА, командант, рођен 1906. у Нудолу — Грахово, Црногорац, сељак-радник, члан КПЈ од 1925, погинуо 13. јуна 1943. на Сутјесци као командант Треће дивизије, народни херој.

БАБИЋ Симов РАДОМИР, политички комесар, рођен 1909. у Сигма — Даниловград, Црногорац, службеник, члан КПЈ од 1933, завршио рат као командант дивизије, народни херој.

ТЕРЗИЋ ВЕЈИМИР, замјеник команданта, рођен 1908. у Голубовцима — Титоград, Црногорац, официр бивше југословенске војске, члан КПЈ од 1941, завршио рат као помоћник начелника генералштаба.

ЈОВАНОВИЋ Миљанов БЛАЖО, замјеник политичког комесара, рођен 1907. у Вељем Брду — Титоград, Црногорац, адвокат, члан КПЈ од 1924, завршио рат као председник владе НР Црне Горе, народни херој.

ИВАНОВИЋ Станков ЂОРЂИЈЕ ЂОКО, интендант, рођен 1918. у Лалевићима — Даниловград, Црногорац, правник, члан КПЈ од 1941, завршио рат као командант позадине Треће армије.

КАЛЕЗИЋ ЂОРЂИЈЕ, вјерски референт, рођен 1909. у Косовом Лугу — Даниловград, свештеник, Црногорац, члан КПЈ од 1941, завршио рат као вјерски референт у Другом корпусу.

ДРАКИЋ Божов ВИДАК, вјерски референт, рођен 1908. Мојановићи — Зета, Црногорац, свештеник, члан КПЈ, завршио рат као вјерски референт Пете крајишке дивизије.

Курири

БАБИЋ Тома ИЛИЈА, рођен 1911. у Клобуку — Требиње, Србин, сељак, члан КПЈ од 1942, народни херој.

ВУЈИЧИЋ Миљанов РАДЕ, рођен 1915. у Доловима — Вилусе, сељак, Црногорац, члан КПЈ од 1941.

ЕРАКОВИЋ Васов МИЛОРАД, рођен 1921. у Тупану — Велимље, геометар, Црногорац, члан КПЈ од 1941, погинуо у Срему 1944. као политички комесар батаљона.

КАДОВИЋ Перов САВО, рођен 1922, у Шобајићима — Даниловград, сељак, Црногорац, члан КПЈ од 1941, погинуо 1944, у Купинову као командир чете, народни херој.

КОВАЧЕВИЋ Николин ДРАГАН, рођен 1928. у Нудолу — Грахово, ђак, Црногорац, погинуо 13. јуна 1943. на Сутјесци као курир Треће дивизије.

КРЦУН ПЕТАР, рођен 1915. родом од Титограда, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1941.

ЈАКЧЕВИЋ Велишци ВОЈИСЛАВ, рођен 1913. у Улцињу, Црногорац, службеник, члан КПЈ, погинуо 1943. у Липљанима — Косово, као политички комесар НОП-одреда, народни херој.

МИЛИЧКОВИЋ Рашков ДРАГИША, рођен 1926. у Вељем Брду — Пипери, Црногорац, ђак, члан СКОЈ-а, завршио рат у рангу политичког комесара батаљона.

ТИОДОРОВИЋ МИХАИЛО, рођен 1917. родом од Титограда, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1942.

ШАРАНОВИЋ КОСТО, рођен 1923, родом од Даниловграда, Црногорац, сељак члан Скоја, погинуо јуна 1943, код Праче као замјеник командата батаљона у Шестој источнобосанској бригади.

Политодјел

ПЕРОВИЋ Савићев ПУНИША, руководилац Политодјела, рођен 1911. у Шобајићима — Даниловград, Црногорац, правник, члан КПЈ од 1933, завршио рат као руководилац Агитпропа и члан ПК КПЈ за Црну Гору, народни херој.

ЂУРОВИЋ Ђуров МИЛИНКО, члан Политодјела, рођен 1910. у Заграду — Жупа, Никшић, Црногорац, правник, члан КПЈ од 1936, завршио рат као политички комесар Друге пролетерске дивизије, народни херој.

МАРОЈЕВИЋ Марков МИЛИНКО, члан Политодјела, рођен 1911. у Моракову — Жупа, Никшић, Црногорац, правник, члан КПЈ од 1937, завршио рат као политички комесар дивизије Кноја.

Агитпроп и техника

БОЖИНОВИЋ НЕДА, рођена 1917. у Топлој — Дубровник, Српкиња, правник, члан КПЈ од 1939, завршила рат као руководилац Политодјела Прве пролетерске дивизије.

ВУЧИНИЋ Блажов ДРАГОМИР, рођен 1919. у Цетињу, Црногорац, правник, члан КПЈ од 1941, завршио рат као помоћник начелника Персоналне управе Југословенске армије.

ГОРАНОВИЋ Милана МАКСИМ, рођен 1910. у Колораду — Америка, Црногорац, инжењер агрономије, члан КПЈ, завршио рат као помоћник министра пољопривреде.

ДИМИТРИЈЕВИЋ ВОЈО, рођен 1910. у Сарајеву, Србин, сликар, члан КПЈ од 1941, завршио рат као редактор Борбе.

ДРАШКОВИЋ. Божов БРАНКО, рођен 1912, у Гвозду — Никшић, Црногорац, публициста, правник, члан КПЈ, завршио рат као секретар Окружног комитета Никшића.

КОСТИЋ ДУШАН, рођен 1917. у Пећи, Црногорац, књижевник, члан КПЈ од 1940, завршио рат као уредник Тањуга.

МАЕСТРО ЛЕНКА, рођена 1915, Јеврејка, интелектуалка, члан КПЈ од 1941.

МАНОЈЛОВИЋ РИСТО, рођен 1918. у Бару, Црногорац, интелектуалац, члан КПЈ, погинуо јуна 1943. у Петој офанзиви.

МАРЈАНОВИЋ. ЈОВАН, рођен 1918. родом из Херцеговине, Србин, интелектуалац, члан КПЈ.

МУЈЕЗИНОВИЋ ИСМЕТ, рођен 1907. у Тузли, Муслиман, академски сликар, члан КПЈ од 1942, завршио рат као културно-политички радник.

НОВАКОВИЋ Костов РАТКО, рођен 1915. у Никшићу, Црногорац, правник, члан КПЈ од 1942, погинуо на Сутјесци 1943.

ПАВИЋЕВИЋ МОМЧИЛО, рођен 1916. у Ваљеву, Србин, новинар, члан КПЈ.

РАДОВИЋ Драгов ВУКО, рођен 1910. у Колашину, Црногорац, сликар, члан КПЈ од прије рата, завршио рат као секретар Средског НО одбора у Колашину.

РОМАНО ТИНКА, рођена 1915, Јеврејка, интелектуалка, члан КПЈ од 1941.

ШОТРА МИЛЕНКО, рођен 1915. у Стоцу — Херцеговина, Србин, интелектуалац, члан КПЈ.

САНИТЕТ И БОЛНИЦА

Љекари, болничарке и друго особље

БУЛАЈИЋ Новичин др ЈОШАН, начелник санитета, рођен 1894. у Вилусима, Црногорац, лекар, погинуо јуна 1943. на Сутјесци као управник болнице Треће дивизије.

МУЈИЋ др САФЕТ, управник болнице, рођен у Мостару 1914, Муслиман, лекар, члан КПЈ, погинуо у Забрђу 28. јула 1942.

БУКАНОВИЋ Јованов др ВОЈИСЛАВ, помоћник управника болнице, рођен 1915. у Велимљу, Црногорац, лекар, члан КПЈ, завршио рат као помоћник министра за народно здравље и социјалну политику ФНРЈ.

МАРТИНОВИЋ Ников СТАНКО, помоћник управника болнице, рођен 1919. у Бајицама — Цетиње, Црногорац, студент медицине, члан КПЈ, погинуо на Сутјесци јуна 1943, народни херој.

ЛОМПАР Душана МАРИЈА, медицинарка — главна болничарка, рођена 1914. у Љубљани, Словенка, студенткиња медицине, члан КПЈ од 1941, завршила рат као политкомесар болнице Другог корпуса.

МАРТИНОВИЋ Маркова ЉУБИЦА, болничарка, рођена 1924. у Виру — Никшић, Црногорка, члан Скоја, домаћица, погинула 13. јуна 1943. на Сутјесци.

МАРТИНОВИЋ Маркова СТАНА, болничарка, рођена 1926. у Виру — Никшић, Црногорка, члан Скоја, домаћица, погинула 13. јуна 1943. на Сутјесци.

МИЈУШКОВИЋ Благодина МИЛЕНА МИЈА, болничарка, рођена 1915. у Кунаку — Никшић, Црногорка, члан Скоја, домаћица, погинула 13. јуна 1943. на Сутјесци.

НЕНЕЗИЋ ЈЕЈЕНА, болничарка, рођена 1921. у Никшићу, Црногорка, студенткиња, члан КПЈ, завршила рат на раду у санитетској служби.

МИХАЈЛОВИЋ Милош ЗАРИЈА, интендант болнице, рођен 1900. у Вражегрмцима — Даниловград, сељак, Црногорац, члан КПЈ од 1933, погинуо 1944.

Рањеници и болесници

БАРОВИЋ БОШКО, рањеник, рођен 1910. у Даниловграду, Црногорац, сељак, члан КПЈ.

БЈЕЛИЦА МИРКО, рањеник, рођен 1914. у Врбници — Бањани, Црногорац, сељак.

БОЖОВИЋ Томанов МИЛО, рођен 1912. у Пиперима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као повјереник за пољопривреду у Среском НО одбору Титоград.

БОЈОВИЋ Драгишин ДУШАН, рањеник, политички комесар болнице, рођен 1914. у Кутима, Жупа — Никшић, Црногорац, правник, члан КПЈ од 1937, погинуо 13. јуна 1943. на Сутјесци, народни херој.

ВИШЊЕВАЦ ЧЕДО, рањеник, рођен 1916. у Гацку, Србин, сељак.

ВУЈОВИЋ Станкова НАДА, рањеник, рођена 1923. у Лукову — Никшић, Црногорка, члан Скоја, домаћица, умрла од рана августа 1942. у Врбници.

ВУЈОШЕВИЋ Томашев ПЕТАР, болесник, рођен 1906. год. у Кочанима — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, умро 1943. у Прозору.

ВУКОВИЋ ДРАГОСЛАВ, рањеник, рођен 1915, Србин, сељак.

ГУДЕЈБ МИЛЕ, рањеник, рођен 1912, у Прачи — Босна, Србин, сељак.

ДРИНЧИЋ МИЛОШ, рањеник, рођен 1915. у Ужицу, Србин, сељак.

ЂУРАНОВИЋ Јованов ВУЛЕТА, рањеник, рођен 1919. у Подглавици — Даниловград, Црногорац, правник, члан КПЈ од 1938, стријељан од окупатора код Титограда маја 1943.

ЕЋИМОВИЋ АНЂЕЛКО, рањеник, рођен 1918. у Рогатици — Босна, Србин, сељак.

ЗЛАТИЧАНИН Јовов ПУНИША ВАСО, болесник, секретар партијске организације у болници, рођен 1911. у Титограду, Црно-

рац, радник, члан Скоја од 1929, члан КПЈ од 1931, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

ЈОВАНОВИЋ Филипов МИХАИЛО, рањеник, рођен 1913. у Јовановићима — Даниловград, Црногорац, службеник, члан КПЈ од 1942, завршио рат као начелник команде позадине Друге армије.

ЈОВАНОВИЋ Милинков ПЕТАР, рањеник, командант Трећег ударног батаљона Никшићког одреда, рођен 1917. у Ливеровићима, Жупа — Никшић, Црногорац, официр бивше југословенске војске, члан КПЈ од 1941, извршио самоубиство фебруара 1943. у Босанском Петровцу као наставник Официрске школе Врховног штаба, народни херој.

ЈОВАНОВИЋ Алексин МИЛО, болесник, рођен 1890. у Вражегрмцима — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1932, умро послје рата.

ЈОВАНОВИЋ. Божићева МАРИЦА, болесник, рођена 1896. у Вражегрмцима — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан КПЈ.

ЈОВОВИЋ. Крстов БРАНКО, политички радник при бригади, рођен 1910. у Вукотици — Даниловград, Црногорац, службеник, члан КПЈ од 1933, завршио рат као начелник одјелења ЦК КПЈ за финансијске послове.

ЈОВОВИЋ. Миличкова НАДА, политички радник у болници, рођена 1921. у Трешњеви — Андријевица, Црногорка, службеница, члан КПЈ од 1940, завршила рат као члан Среског комитета за Рогатицу.

КОВАЧЕВИЋ ЈЕФТО, рањеник, рођен 1910. у Даниловграду, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1941.

КУЧ АРСО, рањеник, рођен 1914, у Беранима, Црногорац, сељак.

ЛЈАЛИЋ, рањеник, рођен 1917, родом из Херцеговине, Србин, сељак.

ЛЕВИНГЕР ЈОЛАНДА, политички радник у болници, рођена 1916, Јеврејка, интелектуалка, члан КПЈ.

ЛУЧИЋ Лукин МИРКО, рањеник, рођен 1918. у Вражегрмцима, Црногорац, члан КПЈ, сељак, погинуо 1943. послје Сутјеске, народни херој.

МИЛОШЕВИЋ ЗАГА, рањеник, рођена 1918. родом из Санцака, Српкиња, домаћица.

НИКОЛИЋ МИЛОШ, рањеник, рођен 1920. у Никшићу, Црногорац, сељак.

НИНКОВИЋ МИЛОШ, рањеник, рођен 1917. у Рогатици — Босна, Србин, сељак.

ПАВИЋЕВИЋ Иванов РАДОВАН, рањеник, рођен 1911. у Рсојевићима, Даниловград, Црногорац, официр бивше југословенске војске, члан КПЈ од 1941, ухваћен 1942. приликом бјекства из четничког затвора у Калиновику и стријељан у Трнову код Сарајева.

ПЕРОВИЋ Мићков ВИДАК, рањеник, рођен 1923. у Мацоварима — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, умро од тифуса априла 1943.

ПОПАДИЋ НИКОЛЈА, рањеник, рођен 1916, у Фочи, Србин, сељак.
РАДОВИЋ Арсов МАРКО, болесник, рођен 1903. у Титограду, Црногорац, радник, члан КПЈ од 1923, погинуо јуна 1943. на Сутјесци као политкомесар Централне болнице.
РАИЧЕВИЋ Милетин МИЛИСАВ, рањеник, командант Другог ударног батаљона Никшићког одреда, рођен 1910. у Озринићима — Никшић, Црногорац, судски приправник, члан КПЈ од 1937. завршио рат као начелник персоналног одјељења Кноја.
РАИЧЕВИЋ Драгов РАДИВОЈЕ, болесник, рођен 1918. у Лазу — Никшић, Црногорац, правник, члан КПЈ прије рата, завршио рат на раду у влади Црне Горе.
РИСТАНОВИЋ ДРАГОСЛАВ, рањеник, рођен 1917. у Прачи — Босна, Србин, сељак.
СТРУГАР ИВАН, рањеник, рођен 1914, Црногорац, сељак, члан КПЈ.
ТОДОРОВИЋ АНЂЕЛКО, рањеник, рођен 1915. у Рогатици — Босна, Србин, сељак.
УСКОКОВИЋ Васов ИВАН, рањеник, рођен 1910. у Дражевини — Титоград, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо на Вележу 1943. као замјеник политичког комесара Четвртог батаљона.

ИНТЕНДАНТУРА

ВУЈОВИЋ Илијин МИТАР, помоћник интенданта бригаде, рођен 1911. у Риђанима — Никшић, Црногорац, официр бивше југословенске војске интендантске струке, члан КПЈ од 1942, завршио рат као начелник економског одјељења Врховног штаба.
ГРЕБОВИЋ Димитријев ЈОВО, рођен 1896. у Никшићу, радник, Црногорац, члан КПЈ, умро послје рата.
ЈАКОВИЋ Николе ЂУРО, рођен 1914. у Доњим Дубравама — Огулин (Хрватска), Србин, грађевински радник, члан КПЈ од 1941, завршио рат као интендант Седме омладинске црногорске бригаде.
КОВАЧЕВИЋ-ШПАДИЈЕР ЉУБИЦА, рођена 1899. у Цетињу, Црногорка, домаћица.
КОВАЧЕВИЋ Николин МИТАР МУЈО, помоћник интенданта бригаде, рођен 1916. у Грахову, Црногорац, приватни намјештеник, члан КПЈ од 1941, завршио рат као обавјештајни официр Пете крајишке дивизије, народни херој.
ЛАЗОВИЋ Анимов БОШКО БОЦО, помоћник интенданта бригаде, рођен 1894. у Никшићу, Црногорац, приватни намјештеник, члан КПЈ од 1920, завршио рат као члан Среског НО одбора Никшић.
МАРТИНОВИЋ Ников БОШКО, помоћник интенданта бригаде, рођен 1912. у Никшићу, Црногорац, радник (столар), члан КПЈ од 1935, погинуо јула 1943. код Шековића, у Босни, као обавјештајни официр Пете бригаде.
СТЕЈИЋ Спасоје БАЋО, рођен 1904. у Банату, Србин, грађевински радник, члан КПЈ од 1920, погинуо 13. јуна 1943. на Сутјесци.

ТРАПАРИЋ Спаса **МИРКО**, помоћник интенданта бригаде, рођен 1911. у Никшићу, Србин, радник, члан КПЈ од 1933. завршио рат на раду у команди позадине Другог корпуса.

При штабу бригаде

ЛАЛАТОВИЋ-ЛАЈОВИЋ Спасова **МИЛЕВА**, рођена 1917. у Никшићу, Црногорка, студенткиња, члан КПЈ од прије рата, погинула у Пиви 1943. као члан Политодјела Пете бригаде.

ЛАЗОВИЋ БЕЋО, рођен 1906. у Подгорици, Црногорац, радник (шофер), члан КПЈ од 1927, завршио рат као командант ауто-пука Министарства народне одбране.

ЉУМОВИЋ БОЖО, рођен 1895. у Вирпазару, Црногорац, службеник, члан КПЈ од 1919, завршио рат као вијешник Авноја и потпредседник ЦАСНО-а.

МИЈУШКОВИЋ Видаков **РАДОВАН**, рођен 1895. у Никшићу, Црногорац, адвокат, вијешник Авноја, умро после рата.

МИЛАНОВИЋ Милованов **НИША**, рођен 1894. у Пожару — Даниловград, Црногорац, правник, члан КПЈ од 1919, завршио рат као замјеник команданта мјеста.

МИЛУТИНОВИЋ Радов **БОШКО**, рођен 1898. у Пиперима — Подгорица, Црногорац, учитељ, члан КПЈ, враћен на терен, завршио рат као члан Политодјела бригаде.

НОВАКОВИЋ СРДАН, рођен 1890, родом из Бјелопавлића — Даниловград, Црногорац, капетан бивше југословенске војске у пензији, погинуо на Сутјесци 1943.

ОРОВИЋ Јованов **САВО**, рођен 1888. у Лијевој Ријечи — Андријевица, Црногорац, пуковник бивше југословенске војске, члан Врховног штаба, завршио рат као командант Војне академије ЈА.

ОРОВИЋ-ХМЕЛАРОВА ЈАНА **ЈОШКА**, рођена 1884. у Холешову, Чехословачка, Чехиња, домаћица, завршила рат као благајник Главног штаба НОВ Војводине.

ПАВИЋЕВИЋ Шајов **БОКО**, рођен 1872. у Пјешивачком Долу — Никшић, Црногорац, капетан бивше југословенске војске у пензији, члан Авноја и ЗАВНО Црне Горе, умро 1970, народни херој.

ПЕРОВИЋ Јокв **РИСТО**, рођен 1882. у Бороњини — Даниловград, Црногорац, потпуковник бивше југословенске војске у пензији, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

ПЕРОВИЋ Васов **МИЛОСАВ**, борац, рођен 1918. у Никшићу, Црногорац, студент права, погинуо 1944. код Даниловграда.

РАДОВАНОВИЋ Мијатов **СТЕВАН**, рођен 1889. у Подгорици, радник, Црногорац, члан КПЈ.

РАИЧЕВИЋ Мићунов **ТОМО**, рођен 1894. у Озринићима — Никшић, Црногорац, сељак, враћен на терен, завршио рат као члан Среског НО одбора Никшић, умро 1967.

РАМОВИЋ Петров БЛАГОТА, рођен 1885. у Загарачу — Даниловград, Црногорац, потпуковник бивше југословенске војске у пензији, погинуо 13. јуна 1943. на Сутјесци.

РОГАНОВИЋ Вуков ЂУРО, рођен 1903. у Брестници — Никшић, Црногорац, официр бивше југословенске војске, члан КПЈ од 1942, погинуо 13. јуна 1943. на Сутјесци.

РОЈЕВИЋ Јоков ПЕРО, рођен 1885. у Озринићима — Никшић, сељак, Црногорац, члан КПЈ прије рата, завршио рат на раду у Општинском НОО, Луково — Никшић.

ЦЕРОВИЋ Митров СТОЈАН, рођен 1888. у Тушици, Црногорац, публициста и професор, вијешник Авноја, погинуо 1943. код Невесиња.

При бригади

ДЕРЕТИЋ Спасов ЂУРО, командир чете, рођен 1911. у Никшићу, Црногорац, морнарички официр бивше југословенске ратне морнарице, умро послје рата.

ВУКИЋЕВИЋ Михаилов РАДУЛЕ, политички радник, рођен 1918. у Церову — Пјешивци, Црногорац, студент филозофије, члан КПЈ, погинуо јуна 1943. на Сутјесци као политички комесар болнице Треће дивизије.

ВУЈОВИЋ Савов МАРКО, рођен 1872. у Чеву — Цетиње, преселио се у Луково — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо у Забрђу, у Босни, 28. јула 1942.

ЈОВАНОВИЋ КРСТИЊА, рођена 1909. у Кочанима — Никшић, Црногорка, домаћица.

ГОРАНОВИЋ МАРИЈА МЕРИ, рођена 1907. у Загребу, Хрватка, домаћица, умрла послје рата.

ЈОВАНОВИЋ Миодрага ИВАН, рођен 1932. у Младеновцу, Србин, завршио рат као курир.

ЈОВАНОВИЋ КРСТИЊА, рођена 1919. у Кочанима — Никшић, Црногорка, домаћица, члан КПЈ.

КНЕЖЕВИЋ МИЛЕВА, рођена 1918. у Жупи — Никшић, Црногорка, домаћица.

МИЛАТОВИЋ Миркова СТОЈА, рођена 1878. у Поточилу — Даниловград, Црногорка, домаћица, погинула у Четвртој офанзиви у Јабланици у Централној болници 1943.

МИЋУНОВИЋ МИЛКА, рођена 1912. у Никшићу, Црногорка, домаћица.

ПАВЛОВИЋ-ЈОВАНОВИЋ ЗАГОРКА ЗАГА, политички радник, рођена 1910. у Младеновцу, Српкиња, професор, члан КПЈ од прије рата, завршила рат као политички радник.

РАИЧЕВИЋ Драгова ЈАГОДА, рођена 1892. у Жупи — Никшић, Црногорка, домаћица, умрла послје рата.

РАИЧЕВИЋ Борђијева МАРИЈА МАЊА, рођена 1890, Црногорка, домаћица, умрла у рату 1943.

РАИЧЕВИЋ Борђијев ЉУБО, рођен 1930. у Лазу — Никшић, Црногорац, ђак, завршио рат као борац-курир.

РАМОВИЋ-ВУКОТИЋ ЗОРКА, рођена 1893. у Чеву — Цетиње, Црногорка, домаћица, умрла у Дринићима, у Босни, 1942.

РАМОВИЋ Благотина ДЕСА, рођена 1927. у Берову, Македонија, Црногорка, ђак.

Дјеца испод 10 година

ВУЧИНИЋ Митрова ДАРА
ЉЕШКОВИЋ Голубов СЛОБОДАН
ЉЕШКОВИЋ Голубов ВОЈИСЛАВ
ЉЕШКОВИЋ Голубова КОСА
МАГОВЧЕВИЋ Митров РАДОМАН
ШКУЛЕТИЋ Марков ДИМИТРИЈЕ
ШКУЛЕТИЋ Ников СЛОБОДАН
ШКУЛЕТИЋ Никова СЕНКА
ШКУЛЕТИЋ Никова ЈОВАНКА

П Р В И Б А Т А Љ О Н

Штаб батаљона

БУЛАЈИЋ Стеванов ДИМИТРИЈЕ, командант, рођен 1914. у Јабуци — Грахово, Црногорац, агроном, члан КПЈ, оболио од тифуса и извршио самоубиство 1943. у Скендер-Вакуфу.

БРКОВИЋ Крстов САВО, политички комесар, рођен 1906. у Вељем Брду — Подгорица, Црногорац, студент права, члан КПЈ, завршио рат као начелник Озне за Црну Гору, народни херој.

ВУКОТИЋ Драгов ЈОВАН ЈОВО, замјеник команданта, рођен 1907. у Кочанима — Никшић, Црногорац, капетан бивше југословенске војске, члан КПЈ, завршио рат као командант Кноја, народни херој.

ШОБАЈИЋ Милошев ВОЈО, замјеник политичког комесара до 28. јуна 1942, а послје у Агитпропу бригаде, рођен 1915. у Никшићу, Црногорац, студент, члан КПЈ, завршио рат као члан Политодјела дивизије.

ЛАЛОВИЋ Драгов ПЕРО, замјеник политичког комесара од 28. јуна 1942. рођен 1918. у Страшевини — Никшић, Црногорац, правник, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар дивизије.

МИЛАТОВИЋ Милованов МИЛАН МИЉО, омладински руководи-лац рођен 1923. у Никшићу, Црногорац, ђак, члан КПЈ, завршио рат као замјеник политичког комесара бригаде.

БАЈЕТИЋ Лазарев **МАРКО**, референт санитета, рођен 1917. у Орлини — Никшић, Црногорац, студент медицине, члан КПЈ, погинуо на Сутјесци 1943. као референт санитета бригаде, народни херој.

ВУШОБИЋ Видаков **ЉУБО**, интендант, рођен 1906. у Бршну — Никшић, Црногорац, професор гимназије, члан КПЈ.

КОСТИЋ Радоњин **КРСТО**, замјеник интенданта, рођен 1914. у Дучицама — Жупа, Црногорац, ђак, члан КПЈ, погинуо јуна 1943. на Сутјесци (Вучево) као замјеник интенданта батаљона.

Прва чета

АБРАМОВИЋ Крстов **МИЛАН**, командир чете, рођен 1911. у Дуги — Никшић, Црногорац, студент права, члан КПЈ.

КРИВОКАПИЋ Миланов **ПАВЛЕ**, политички комесар чете, рођен 1918. у Јабучама — Грахово, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1942. у Забрђу испод планине Битовње, у Босни, као политички комесар чете.

ПЕРКОВИЋ Ристов **САВО**, замјеник командира чете, рођен 1906. у Горњем Пољу — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, из рата изашао као начелник одсека за обезбјеђење Министарства народне одбране.

КОСТИЋ Нешков **ПЕТАР**, командир вода, рођен 1905. у Дучицама — Жупа никшићка, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1943. у Прозору као командир чете.

АНДРИЈАШЕВИЋ Бећов **САВО**, десетар, рођен 1907. у Риђанима — Никшић, Црногорац, инжењер агрономије, члан КПЈ.

МАТИЈАШЕВИЋ Благојев **САВО МУЈО**, десетар, рођен 1922. у Ораху — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, из рата изашао као командант батаљона.

АБРАМОВИЋ Трипков **ЗЕКО**, борац, рођен 1903. у Дуги — Никшић, Црногорац, радник.

АЦИЋ ДАНИЦА, борац, рођена 1925. у Горњем Пољу — Никшић, Црногорка, домаћица, погинула 1942. код Горњег Вакуфа као четна болничарка.

БЕГОВИЋ Јошов **РАДОВАН**, борац, рођен 1920. у Колашину, Црногорац, свршени ђак трговачке академије, члан Скоја, из рата изашао као помоћник начелника Персоналног одјељења армије.

БОШКОВИЋ АНДРИЈА, борац, рођен 1917. у Грахову, Црногорац, сељак,

БУЛАЈИЋ Стеванова **ДАНИЦА**, борац, рођена 1921. у Јабучама — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула 1944. код Слијенац-моста, у Санџаку.

ВАСОВИЋ БОЖО, борац, рођен 1911. у Пиви, Црногорац, сељак.

ВАСОВИЋ МИЛЕВА, борац, рођена 1918. у Пиви, Црногорка, домаћица.

ВУЛИЧИЋ Шпирова МАРИЦА, борац, рођена 1918. у Никшићу, Црногорка, домаћица, погинула 1942. у Грандићима — Фоча.

ВУЈОШЕВИЋ Томашев МИРКО, десетар, рођен 1919. у Кочанима — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, из рата изашао као командант батаљона.

ВУЈОШЕВИЋ Томашева ВЕЛИКА, борац, рођена 1922. у Кочанима — Никшић, Црногорка, домаћица, из рата изашла као политички делегат вода, члан Скоја.

ВУКОТИЋ Јованов МИЛАН, борац, рођен 1913. у Кочанима — Никшић, Црногорац, сељак, из рата изашао као командант батаљона.

ВУКОТИЋ Јованова ДАНИЦА, борац, рођена 1921. у Кочанима — Никшић, Црногорка, домаћица, из рата изашла као референт санитета у батаљону.

ВУЧИНИЋ Радованова МИЛИЦА, борац, рођена 1924. у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица, члан КПЈ, погинула 1943. у Шипачном, у Херцеговини, као политички делегат вода, народни херој.

ДРАГАНИЋ Јакова ГАВРИЛО, борац, рођен 1921. у Петровићима — Бањани, Црногорац, сељак, погинуо 1943. код Плана, у Херцеговини.

ДУРУТОВИЋ Буканов СПАСОЈЕ, десетар, рођен 1912. у Шипачном — Никшић, Црногорац, чиновник, умро од рана 1942. код Крушчице — Коњиц.

БЕДОВИЋ Игњатова МИЛИЦА, борац, рођена 1924. у Црквицама, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула 1942. у Грандићима — Фоча.

БИЛАС Иванова ОЛГА, борац, рођена 1920. у Драговој Луци — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула 1944. на Јадовнику код Бијелог Поља као референт санитета батаљона.

БИЛАС Иванов ЧЕДО, борац, рођен 1922. у Драговој Луци — Никшић, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо 1942. код Горњег Вакуфа као борац.

ЗУРОВАЦ ПЕРО, борац, рођен 1905. у Никшићу, Црногорац, радник, погинуо у НОР-у.

ЗУРОВАЦ ДАНИЦА, борац, рођена 1909. у Никшићу, Црногорка, домаћица.

ЗМАЈЕВИЋ Радованова ДРАГИЦА ДРАГА, борац, рођена 1925. у Рубежима — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, рат завршила као телеграфиста у штабу Другог ударног корпуса.

ИВАНОВИЋ Станков ЧЕДО, борац, рођен 1922. у Заграду — Жупа никшићка, Црногорац, сељак, из рата изашао као командир чете.

ЈАРЕДИЋ Раков ЈЕФТО, борац, рођен 1916. у Ливеровићима — Никшић, Црногорац, сељак, изашао из рата као интендант команде подручја.

ЈОВЛНОВИЋ Данилов **БОЖИДАР** **БОЖО**, борац, рођен 1919. у Никшићу, Црногорац, студент, члан КПЈ, из рата изашао као командант бригаде, народни херој.

ЈОВОВИЋ Јагошев **ДАНИЛО**, борац, рођен 1917. у Брестници — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1944. код Берана (Иванград) несрећним случајем као командир чете.

ЈОВОВИЋ ВЛАДО, борац, рођен 1915. у Пиви, Црногорац, сељак.

КОВАЧЕВИЋ Голубов **СТЕВАН**, борац, рођен 1910. у Грахову, Црногорац, учитељ, члан КПЈ, из рата изашао као политички комесар бригаде.

КОВАЧЕВИЋ Голубова **СЕНКА**, борац, рођена 1926. у Грахову, Црногорка, ђак, из рата изашла као омладински руководиоца Пратећег батаљона штаба Другог корпуса.

КОВАЧЕВИЋ Голубова **ДАРА**, рођена 1919. у Грахову, Црногорка, домаћица, из рата изашла као члан Среског АФЖ-а Никшић.

КОВАЧЕВИЋ Благојев **ЈАНКО**, борац, рођен 1900. у Нудолу — Грахово, Црногорац, радник, погинуо 1943. на Сутјесци као командир батерије.

ЈАБУДОВИЋ Бошков **БОЖИДАР**, рођен 1923. у Драговој Луци — Никшић, Црногорац, члан Скоја, ђак, погинуо 1944. у Голији код Никшића, као члан Среског комитета Скоја.

ЛЕКОВИЋ **НИКОЛА**, борац, рођен 1912. у Дуги — Никшић, Црногорац, сељак.

МАРТИНОВИЋ Станкова **ЈОВАНКА**, борац, рођена 1925. у Глибавцу — Никшић, Црногорка, домаћица, из рата изашла као референт санитета у батаљону.

МАТИЈАШЕВИЋ Благојев **МАТИЈА**, борац, рођен 1924. у Ораћу — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.

МИЈАТОВИЋ Филип **ДРАГО**, десетар, рођен 1914. у Шипачном — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, из рата изашао као замјеник политичког комесара бригаде.

МИКОВИЋ Мирков **МИРО**, борац, рођен 1905. у Драговољћима — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, из рата изашао у чину мајора.

МИКОВИЋ Милованов **НОВИЦА**, борац, рођен 1910. у Драговољћима — Никшић, Црногорац, сељак, из рата изашао као командант батаљона.

МИЛОВИЋ Ђоков **МИХАИЛО**, борац, рођен 1919. у Горњем Пољу — Грахово, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1942. код Горњег Вакуфа као борац.

МИТРОВИЋ Митров **БОЖИДАР**, борац, рођен 1925. у Никшићу, Црногорац, погинуо 1943. код Острога као комесар чете.

НИКОЛРИЋ Радосав **МИЛИВОЈЕ** **МИКУЛ**, борац, рођен 1922. у Броћанцу — Никшић, сељак, погинуо 1943. код Плана, у Херцеговини.

ПАВИЋ-ШОБАЈИЋ Ђурова **ДАНКА**, борац, рођена 1916. у Никшићу, Црногорка, свршени ђак трговачке академије, члан

- КПЈ од 1934, изашла из рата као организациони секретар Округног комитета у источној Востни.
- ПАВИЋЕВИЋ** Ђоков БРАНКО, борац, рођен 1922. у Никшићу, Црногорац, свршени матурант, из рата изашао као комесар батальона.
- ПАВИЋЕВИЋ** Ђокова МИЈОЉКА, борац, рођена 1919. у Дољу Пјешивачком — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, из рата изашла у чину капетана.
- ПАВИЋЕВИЋ** Ђокова АНЂА, борац, рођена 1926. у Дољу Пјешивачком — Никшић, Црногорка, ђак, из рата изашла у чину капетана.
- ПЕРКОВИЋ** Перков МИЛОРАД МУЈО, борац, рођен 1924. у Горњем Пољу, Никшић, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо 1945. код Трнова, испред Сарајева, као комесар чете.
- ПЕРОВИЋ** Лукин НОВИЦА, борац, рођен 1921. у Кочанима — Никшић, Црногорац, гимназијалац, члан КПЈ, из рата изашао као политички комесар бригаде.
- РАИЧЕВИЋ** Лукина ДАНИЦА, борац, рођена 1923. у Лазу — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја.
- РАИЧЕВИЋ** Ђорђијев БОЖИДАР, борац, рођен 1923. у Лазу — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1942. код Јајца, као пушкомитраљезац.
- САМАРИЋ** Ристов БОЖО, борац, рођен 1928. у Никшићу, Црногорац, ооућарски радник, погинуо 1942. у Забрђу, испод планине Битовње, у Босни, као борац.
- ТОДОРОВИЋ** Неђељков ВЕЉКО, борац, рођен 1914. у Ораћу — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1944. код Андријевице као командир чете, народни херој.
- ТОМАШЕВИЋ** Савова ДАНИЦА, борац, рођена 1925. у Мокрињама — Херцег-Нови, Црногорка, домаћица, погинула 1943. на Сутјесци као борац.
- ЦЕРОВИЋ** Ђетка ДРАГОЉУБ ГИГО, борац, рођен 1919. у Никшићу, Црногорац, студент, члан КПЈ, умро од рана 1942. у Босанском Петровцу, народни херој.
- ЦМИЛИЋ** Душанов ЈЕФТО, борац, рођен 1920. у Билећи, Црногорац, ђак, члан КПЈ, погинуо 1942. у Грандићима — Фоча.
- ШУНДИЋ** Трипков ЈОЛЕ, борац, рођен 1911. у Васиљевићима — Жула никшићка, Црногорац, сељак, из рата изашао као интендант команде мјеста.
- ШУНДИЋ-ВУЛАНОВИЋ** Лукина ЖИВАНА, рођена 1924. у Лазу — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, из рата изашла као референт санитета команде мјеста.

Друга чета

- МАРКОВИЋ** Благојев ГАШО, командир чете, рођен 1908. у Кусидима — Никшић, Црногорац, службеник, члан КПЈ, изашао из рата као командант Војног подручја Цетиње.

БОЈБЕВИЋ Милићев **СТЕВО**, политички комесар чете, рођен 1918. у Стијени — Пипери, Црногорац, студент, члан КПЈ, погинуо 1943. на Сутјесци као политички комесар батаљона, народни херој.

РАИЧЕВИЋ Милосавов **ПЕЈО**, замјеник командира чете, рођен 1913. у Озринићима — Никшић, Црногорац, правник, члан КПЈ, из рата изашао као политички комесар бригаде.

РОЂЕНОВИЋ Милинков **ВЕЈИСАВ КОЛЕ**, замјеник политичког комесара чете, рођен 1919. у Никшићу, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. у источној Босни као замјеник политичког комесара батаљона.

БАЈЕТИЋ Илијина **МИЛЕНА**, борац, рођена 1924. у Риђанима — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула 1943. у Будшкој пећини код Никшића.

БАТРИЋЕВИЋ Лукина **СЕНКА**, борац, рођена 1920. у Трубјели — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, стријељана 1943. у Подгорици.

БЕГОВИЋ Живков **ВОЈО**, борац, рођен 1913. у Никшићу, Црногорац, студент, члан КПЈ, погинуо 1942. у Забрђу, у Босни, као борац.

БОЈАНИЋ Митрова **ДАНИЦА**, борац, рођена 1920. у Драгалу — Кривошије, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула 1943. код Коњица, као четна болничарка.

БОЈОВИЋ Михајлов **МИЛОЊА**, борац, рођен 1922. у Кути — Жупа никшићка, Црногорац, ђак учитељске школе, из рата изашао као командант позадине дивизије.

БУЛАЈИЋ Ђетков **ДАНИЛО**, борац, рођен 1921. у Грахову, Црногорац, ђак, члан Скоја.

БУЛАЈИЋ Михајлова **РУЖА**, борац, рођена 1925. у Ријечанима — Грахово, Црногорка, домаћица, члан Скоја, из рата изашла као четна болничарка.

БУЛАЈИЋ Ђеткова **ДАНИЦА**, рођена 1923. у Горњем Пољу — Грахово, Црногорка, домаћица, погинула 1943. на Сутјесци као борац.

ВУЈАЧИЋ Душанов **НОВИЦА**, борац, рођен 1916. у Ријечанима — Грахово, Црногорац, сељак, члан Скоја, из рата изашао као поручник.

ВУЈИЧИЋ Мијатов **ИЛИЈА**, десетар, рођен 1916. у Грахову, Црногорац, члан КПЈ, из рата изашао као командир чете.

ВУЈИЧИЋ Савов **ВЛАДО**, борац, рођен 1919. у Доловима — Грахово, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1942. у Забрђу, у Босни, као борац.

ВУЈИЧИЋ Новичин **ВЕЉКО**, борац, рођен 1910. у Доловима — Грахово, Црногорац, сељак, члан КПЈ, из рата изашао као шеф наоружања бригаде — поручник.

ВУЈИЧИЋ Трипков **МАРКО**, борац, рођен 1909. у Вилусима — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1942. у Забрђу, у Босни, као десетар.

ВУЈОВИЋ Јанков ОБРАД, борац, рођен 1909. у Јасеновом Пољу — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1942. у Забрђу, у Босни, као борац.

ВУЧИНИЋ МИЛОСАВ, борац, рођен 1925. у Пјешивцима, Црногорац, ђак.

ВИДОВИЋ Марков СТЕВАН, борац, рођен 1920. у Грахову, Црногорац, сељак, погинуо у НОР-у.

ВУЧУРОВИЋ Костов ВОЈИСЛАВ ВОЈО, десетар, рођен 1913. у Никшићу, Црногорац, службеник, члан КПЈ, из рата изашао као замјеник начелника обавјештајног одјељења армије.

ГЛУШАЦ Ђуров ЛАЗАР, борац, рођен 1908. у Ублима — Црквине, Црногорац, сељак, погинуо 1942. у Грандићима, у Босни, као борац.

ГЕЗОВИЋ Ђолов РАДУЛЕ, борац, рођен 1924. у Праги — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1942. у Хацићима код Сарајева као борац.

ДЕДОВИЋ Миркова БРАНКА, борац, рођена 1922. у Титограду, Црногорка, матурант, члан Скоја, погинула 1943. код Плана, у Херцеговини, као референт санитета батаљона.

ЂОКОВИЋ Батрићев МИЛОСАВ, борац, рођен 1917. у Жупи никшићкој, Црногорац, сељак, погинуо 1942. у Грандићима код Сутјеске, као борац.

ИВАНОВИЋ Радованов ВИДОЈЕ, борац, рођен 1914. у Дуги — Никшић, Црногорац сељак.

ЈОВОВИЋ Перов БОЖИДАР, рођен 1922. у Никшићу, Црногорац, гимназијалац, члан Скоја, из рата изашао као замјеник политичког комесара армијске болнице.

КОЈАШЕВИЋ Перов МИШО, борац, рођен 1926. у Никшићу, Црногорац, гимназијалац, погинуо 1945. код Сарајева.

КОВАЧЕВИЋ Гајов АНДРИЈА, борац, рођен 1923. у Никшићу, Црногорац, гимназијалац, члан КПЈ, погинуо 1942. у Забрђу, у Босни, као борац.

КОСТУДИЋ Перов ВЛАДО, борац, рођен 1914. у Глибавцу — Никшић, Црногорац, инжењер хемије, погинуо 1943. на Сутјесци.

ЛАБУДОВИЋ Шоров ДИМИТРИЈЕ, борац, рођен 1895. у Бршну — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1942. на планини Битовњи, у Босни, као борац.

ЛАКЕТИЋ Ђурков ЛУКА, борац, рођен 1912. у Жупи никшићкој, Црногорац, сељак, погинуо 1942. у Грандићима код Сутјеске као борац.

ЛОНЧАР Миланов МИЛИНКО, борац, рођен 1910. у Жупи никшићкој, Црногорац, сељак, погинуо 1943. код Невесиња као борац.

ЛУЧИЋ Шћепанова ВУКОСАВА, борац, рођена 1922. у Сомини — Никшић, Црногорка, домаћица, из рата изашла као борац.

МАРКОВИЋ-БАЛЕТИЋ Лазарева ВУКОСАВА ВУКА, борац, рођена 1923. у Риђанима — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, из рата изашла као политички комесар чете.

МАРКОВИЋ Лукин МИТАР, борац, рођен 1923. у Кусидима — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.

МАРТИНОВИЋ Ников АНДРИЈА АНДРО, борац, рођен 1914. у Никшићу, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1942. на Требицини код Фоче, као пушкомитраљезац.

МАТИЈАШЕВИЋ Миркова ЈАНА, борац, рођена 1920. у Ораху — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја.

МАШУЛОВИЋ Шћепанов МИЛАН, десетар, рођен 1922. у Праги — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1942. у Забрђу код планине Битовње у Босни.

МИЛАТОВИЋ Милосавов МИЛОРАД МИКО, борац, рођен 1924. у Озринићима — Никшић, Црногорац, ђак, погинуо 1942. у Забрђу код планине Битовње у Босни.

МИНИЋ Велишин МИЛАДИН, борац, рођен 1928. у Шипачном — Никшић, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо 1942. у Грандићима, у Босни.

МИНИЋ Велишина ЊЕГОСАВА, борац, рођена 1924. у Шипачном — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула 1942. у Грандићима, на Сутјесци.

МИЛОШЕВИЋ Јокв РАДОМИР, борац, рођен 1910. у Шавнику, Црногорац, обућарски радник, погинуо 1943. на Сутјесци.

МИРКОВИЋ Јефтов ПАУН, десетар, рођен 1909. у Жупи никшићкој, Црногорац, службеник, члан КПЈ, погинуо 1942. у Грандићима.

МРЋЕНОВИЋ Лабудов СТАНКО, борац, рођен 1906. у Никшићу, Црногорац, радник, члан КПЈ, из рата изашао као начелник штаба дивизије.

МРЕНОВИЋ Божов СИМО, борац, рођен 1907. у Подгорици (Титоград), Црногорац, радник, члан КПЈ, стријелан код Подгорице 1943.

МИЋОВИЋ РАДОЈИЦА РАЛЕ, борац, рођен 1923. у Шипачном — Никшић, Црногорац, радник, погинуо 1943. на Сутјесци.

МУРАТОВИЋ ОБРЕН, борац, рођен 1913. у Милочанима, Никшић, Црногорац, радник, члан Скоја, погинуо 1942. код Горњег Вакуфа.

НИКОЛИЋ Милетин РАЈКО, борац, рођен 1915. у Ливеровићима — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1942. у Грандићима — Фоча.

ПЕЈАТОВИЋ Радованов ИЛИЈА, борац, рођен 1921. у Никшићу, Црногорац, радник, погинуо 1944. код Шавника, као обавјештајни официр батаљона.

ПЕКОВИЋ Николин МИЛАН, борац, рођен 1912. у Пониквицама — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1942. у Забрђу код планине Битовње у Босни.

ПОПОВИЋ Лукин РАДОВАН, борац, рођен 1924. у Драговој Луци — Никшић, Црногорац, радник, погинуо 1942. у Забрђу код планине Битовње, у Босни.

ПУНОШЕВИЋ Перова ЂУРЂА, борац, рођена 1925. у Глибавцу — Никшић, Црногорка, домаћица, погинула 1943. код Криваје, у Босни.

РАДОВИЋ Јованов САВО БЕЂО, борац, рођен 1924. у Никшићу, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо 1943. на Прозору, у Босни.

РАДОВИЋ Бошков МОМЧИЛО, борац, рођен 1923. у Ораћу — Никшић, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо 1943. на Сутјесци, као политички комесар чете.

РАДОШЕВИЋ Живков НОВАК, борац, рођен 1908. у Горњем Пољу. Црногорац, сељак.

РУЉИЋ Петков ЛАЗАР, борац, рођен 1913. у Никшићу, Црногорац, радник.

САМАРЦИЋ Томов ВОЈО, борац, рођен 1915. у Никшићу, Црногорац, радник, погинуо 1943. у борби за Прозор.

СЈЕКЛОЋА Блажова ОЛГА, борац, рођена 1921. у Драговој Луци — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула 1943. у Кучима код Подгорице.

СТЕВОВИЋ Боришина ДАНИЦА, борац, рођена 1921. у Клачини — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја.

СТЕВОВИЋ Боришин СТЕВАН, борац, рођен 1924. у Клачини — Никшић, Црногорац, гимназијалац, члан Скоја, погинуо у НОР-у.

СТЕВОВИЋ Милошев ВЛАДО, економ чете, рођен 1911. у Никшићу, Црногорац, радник, члан КПЈ, из рата изашао као командант техничког батаљона.

СТЕВОВИЋ Илијин ЛАЗАР, борац, рођен 1923. у Риђанима — Никшић, Црногорац, пекарски радник, члан Скоја, погинуо 1942. у Забрђу код планине Битовње, у Босни.

ТОДОРОВИЋ Јаковов ПЕТКО, командир вода, рођен 1913. у Шипачном — Никшић, Црногорац, поручник авијације бивше југословенске војске, погинуо 1942. код Горњег Вакуфа.

ФИЛИПОВИЋ Мијов МИЛИЋ, борац, рођен 1916. у Жупи никшићкој, Црногорац, сељак, погинуо 1942. у Грандићима код Сутјеске.

ЧОКОРИЛО Савов ВОЈО, борац, рођен 1913. у Никшићу, Црногорац, радник, из рата изашао као поручник.

ЧОКОРИЛО Савова ДАРИНКА ДАРА, борац, рођена 1921. у Никшићу, Црногорка, студенткиња филозофије, члан КПЈ, стријељана 1943. код Подгорице (Титоград).

ШУНДИЋ Ристов ЂОРЂИЈЕ, борац, рођен 1915. у Жупи никшићкој, Црногорац, сељак, погинуо 1943.

Трећа чета

МИЋУНОВИЋ Баћов ЈАНКО, командир чете, рођен 1910. у Штедиму — Никшић, Црногорац, правник, погинуо 1943. на Сутјесци, као командант дивизиона.

- ПЕРОВИЋ** Лукин **МАРКО**, политички комесар чете, рођен 1912. у Кочанима — Никшић, Црногорац, дипломирани правник, члан КПЈ, из рата изашао као кадровик у штабу Другог ударног корпуса.
- ДРАШКОВИЋ** Мирков **ЂОРЂИЈЕ**, замјеник командира чете, рођен 1908. у Лукову — Никшић, Црногорац, геометар, члан КПЈ, погинуо 1942. на планини Трескавици, као командир чете.
- ТАНОВИЋ** Живков **РАДМИЛО РАКО**, замјеник политичког комесара чете, рођен 1917. у Никшићу, Црногорац, студент права, члан КПЈ, из рата изашао као замјеник политичког комесара дивизије.
- АБРАМОВИЋ** ПЕТАР, борац, рођен 1916. у Границама — Луково, Црногорац, радник, члан КПЈ, из рата изашао као капетан.
- АЛЕКСИЋ** Савов **БОГДАН**, борац, рођен 1912, Црногорац, пружни радник, из рата изашао као обавјештајни официр дивизије.
- АНДРИЈАШЕВИЋ** Бећова **ЈЕЛА**, борац, рођена 1912. у Штедиму — Никшић, Црногорка, студенткиња права, члан Скоја, погинула 1944. код Богетића, као замјеник политичког комесара чете.
- БАЉЕВИЋ** Васов **ПАВЛЕ**, борац, рођен 1912. у Никшићу, Црногорац, студент, члан КПЈ, из рата изашао као начелник Озне дивизије.
- БАНИЋЕВИЋ** Видакова **РАДОЈКА РАКА**, борац, рођена 1926. у Грахову, Црногорка, домаћица, члан Скоја, из рата изашла као политички делегат вода.
- БАНОВИЋ** Блажов **ЂОРЂИЈЕ ЂОКО**, борац, рођен 1922. у Риђанима — Никшић, Црногорац, гимназијалац, члан Скоја, из рата изашао као политички комесар батаљона.
- БОЈОВИЋ** Пунишина **РАДУША**, борац, рођена 1924. у Кути — Жупа никшићка, Црногорка, домаћица, погинула 1943. код Теслића.
- БУЛАЈИЋ** Симов **КРСТО**, борац, рођен 1915. у Грахову, Црногорац, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.
- ВУЈАЧИЋ** Благојев **СРЕТЕН**, борац, рођен 1926. у Јабукама Граховским, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо 1942. на Забрђу код планине Битовње, у Босни.
- ВУЈИНОВИЋ** Лукин **НОВО**, борац, рођен 1919. у Дучицама — Жупа никшићка, Црногорац, сељак, члан Скоја, из рата изашао као интендант батаљона.
- ВУКИЋЕВИЋ** Лукин **МИЈУШКО**, десетар, рођен 1914. у Страшевини — Никшић, Црногорац, студент, члан КПЈ, из рата изашао као организациони секретар Среског комитета КПЈ.
- ВУКИЋЕВИЋ** Машанов **ПАВЛЕ**, борац, рођен 1911. у Никшићу, Црногорац, графички радник, из рата изашао као управник штампарије Врховног штаба у Барију (Италија).
- ГАЈОВИЋ** Мијатова **ДЕСАНКА**, борац, рођена 1923. у Озринићима — Никшић, Црногорка, члан Скоја, домаћица, из рата изашла као помоћник политичког комесара чете.
- ГОЛОВИЋ** Мирчетин **МОМЧИЛО**, командир вода, рођен 1913. у Никшићу, Црногорац, дипломирани правник.

ГОЛОВИЋ Мирчетина ЗОРА, референт санитета у чети, рођена 1919. у Никшићу, Црногорка, студенткиња медицине, из рата изашла као референт бригадног санитета.

ГРУЈИЧИЋ Михајлов МИЛО ТУЈИЕ, борац, рођен 1920. у Никшићу, Црногорац, радник, члан Скоја, погинуо 1943. код Планае, у Херцеговини.

ДОМАЗЕТОВИЋ. Радованов ЈОШО, борац, рођен 1905. у Студенима —Никшић, Црногорац, радник, из рата изашао као командант батаљона.

ДРАКУЛОВИЋ Новичин МИКОЊА, борац, рођен 1912. у Васиљевићима — Жупа никшићка, Црногорац, сељак, погинуо 1944. у Београду, као обавјештајни официр батаљона.

ДРАШКОВИЋ—ВИДОВИЋ Лазарева ВУКОСАВА, борац, рођена 1910. у Рисну, Црногорка, домаћица, погинула 1943. код Планае, у Херцеговини.

ГаУКАНОВИЋ Станков ДУШАН, десетар, рођен 1917. у Лукову — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1943. на Сутјесци, као замјеник политичког комесара чете.

БУКАНОВИЋ Новакова АНЂА, борац, рођена 1921. у Ивању —Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула 1944. на Развршју код Андријевице, као болничарка.

БУКАНОВИЋ Станкова КРСТИЊА, борац, рођена 1920. у Лукову — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја.

БУРОВИЋ Брајков БЛАЖО, борац, рођен 1892. у Жупи никшићкој, Црногорац, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.

БУРОВИЋ СПАСОЈЕ, борац, рођен 1912. у Никшићу, Црногорац, сељак.

ЖИВКОВИЋ—БУКАНОВИЋ Новакова СТАНИЦА, борац, рођена 1924. у Ивању — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, завршила рат као главна болничарка у болници приморске оперативне групе (Милочер).

ЗАЈОВИЋ Ђорђијин АНТОНИЈЕ ЗАЈО, борац, рођен 1922. у Бршну — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1943. код црногорског Грахова као командир чете.

КОВАЧЕВИЋ Шпиров ЈБУБО ТУРО, политички делегат вода, рођен 1920. у Никшићу, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1944. код Бијелог Поља, као политички комесар чете.

КОВАЧЕВИЋ Трипков РАДОВАН, борац, рођен 1920. у Грахову, сељак, Црногорац, погинуо 1944. код Грахова.

КОСТИЋ Милунов ВУКАЈЛО, борац, рођен 1908. у Дучицама — Жупа никшићка, Црногорац, сељак, погинуо 1944. код Богетића, као командир чете.

КОСТИЋ Зајова ЈЕЛЕНА, борац, рођена 1924. у Дучицама — Жупа никшићка, Црногорка, домаћица, члан Скоја, из рата изашла као референт батаљонског санитета.

КОТАРАЦ Николин ПЕРО, борац, рођен 1916. у Никшићу, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. у Пиви, као командир курира при штабу бригаде.

- ЛАБУДОВИЋ Бошков СВЕТОЗАР, борац, рођен 1924. у Драговој Луци — Никшић, Црногорац, гимназијалац, члан Скоја, погинуо јула 1942. на Требичини.
- ЛАЛОВИЋ Драгова ЉУБИЦА, борац, рођена 1914. у Страшевини — Никшић, Црногорка, домаћица.
- ЛАЗАРЕВИЋ Савов БЛАЖО, политички делегат извиђачког вода, рођен 1913. у Шавнику, Црногорац, обућарски радник, члан КПЈ, из рата изашао као командир радне јединице команде подручја.
- МАКСИМОВИЋ Мирков ШЋЕПАН, борац, рођен 1912. у Горњем Пољу — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1944. у Горњем Пољу.
- МАТИЈАШЕВИЋ Перков НОВАК, десетар, рођен 1922. у Ораћу — Никшић, Црногорац, ђак, члан КПЈ, из рата изашао као комесар бригаде.
- МИЈУШКОВИЋ Велишин ВОЈО, десетар, рођен 1911. у Никшићу, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. у западној Босни.
- МИЛИЋ МИЛУТИН, борац, рођен 1913. у Даниловграду, радник, Црногорац, члан КПЈ.
- МИЛИЧИЋ Јанков БОЖО, борац, рођен 1918. у Дучицама — Жупа никшићка, Црногорац, сељак, члан Скоја, из рата изашао као замјеник команданта батаљона.
- МИЛОВИЋ Савов ТоОКО, борац, рођен 1908. у Грахову, Црногорац, сељак, члан КПЈ, из рата изашао као начелник одјелења погонског материјала I војне области.
- МИЋУНОВИЋ Јошов МИРКО, борац, рођен 1917. у Риђанима — Никшић, Црногорац, радник, члан Скоја, из рата изашао као командир чете.
- МРЂЕНОВИЋ Новаков ЈОВАН ПУЛЕ, борац, рођен 1900. у Трпчи — Никшић, Црногорац, сељак.
- МРВАЉЕВИЋ—БУРОВИЋ Блажова ДАРИНКА, секретар Скоја у чети и члан батаљонског бироа Скоја, рођена 1922. у Жупи никшићкој, Црногорка, ђак, из рата изашла као члан Покрајинског комитета Скоја за Црну Гору.
- МУШИКИЋ Јаковов ПЕТАР, борац, рођен 1921. у Никшићу, Црногорац, ђак, члан Скоја, из рата изашао као политички комесар бригаде.
- МУШИКИЋ Јаконова ЈОВАНКА, борац, рођена 1923. у Никшићу, Црногорка, домаћица, члан Скоја, из рата изашла као замјеник политичког комесара чете.
- НИКЕЗИЋ—ГОЛОВИЋ Божова ВУКОСАВА, борац, рођена 1925. у Лазу — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, из рата изашла као помоћник референта бригадног санитета.
- НИКЧЕВИЋ Ђуров МАРКО, борац, рођен 1907. у Кличеву — Никшић, Црногорац, радник, погинуо 1943. на Сутјесци, као командир вода.
- ОГЂЕНОВИЋ Николин БРАНКО, борац, рођен 1921. у Рисну — Бока которска, Црногорац, свршени ђак наугичке школе, члан Скоја,

погинуо 1944. код Колашина, као помоћник политичког комесара батаљона.

ПЕРКОВИЋ Вукотина ДРАГИЦА, борац, рођена 1923. у Горњем Пољу, Никшић, Црногорка, члан Скоја, домаћица.

ПЕРОВИЋ Жива ЉУБИМА, борац, рођена 1912. у Избишту — Банат, Српкиња, службеник, члан КПЈ, из рата изашла као секретар штаба Другог ударног корпуса.

ПРЕМОВИЋ Милов КРСТО КИЋУН, борац, рођен 1914. у Никшићу, Црногорац, радник, члан КПЈ, из рата изашао као политички комесар војне радионице команде подручја.

РАДАН Ђуров МИЛАН, економ чете, рођен 1890. у Никшићу, Црногорац, службеник, члан КПЈ, умро 1962.

РАДОВИЋ Алексин РАДОМИР РАШО, борац, рођен 1918. у Никшићу, Црногорац, студент, члан КПЈ, из рата изашао као официр Озне за Београд.

РАИЧЕВИЋ Крстов РАДЕ, командир извиђачког вода, рођен 1906. у Озринићима — Никшић, Црногорац, сељак, из рата изашао као командант бригаде.

РАИЧЕВИЋ Радојичин ВЈАДО, борац, рођен 1919. у Озринићима — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1943. у борби за Прозор.

РАИЧЕВИЋ Милићев РАДОВАН, борац, рођен 1925. у Озринићима — Никшић, Црногорац, гимназијалац, погинуо 1943. код Кљуни, крај Невесиња.

РАТКОВИЋ Велимир ВЕЉО, борац, пушкомитраљезац, рођен 1921. на Драговољићима — Никшић, Црногорац, сељак, члан Скоја.

РОЂЕНОВИЋ Ђокова ВУКОСАВА, борац, рођена 1920. у Бршну — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја.

РОЂЕНОВИЋ Радивојева СТАНУША, борац, рођена 1918. у Бршну — Никшић, Црногорка, домаћица, погинула 1943. на Сутјесци.

ТАНОВИЋ Живков ЉУБО, борац, рођен 1908. у Никшићу, Црногорац, радник, из рата изашао као шеф кројачке радионице бригаде.

ЦЕРОВИЋ Перов ВОЈО, борац, рођен 1910. у Никшићу, Црногорац, правник, погинуо 1943. на Сутјесци.

ЧИЗМОВИЋ Новичин РАДОЈЕ, борац, рођен 1919. у Озринићима — Никшић, Црногорац, студент права, члан КПЈ, умро од тифуса 1943. код Дувна, као политички комесар чете.

ШУНДИЋ Недјељков МИЛАН, борац, рођен 1927. у Васиљевићима — Жупа никшићка, Црногорац, ђак, погинуо 1943. у Дрвару.

ДРУГИ БАТАЉОН

Штаб батаљона

МАНДИЋ Видов ГЛИГОРИЈЕ ГЛИГО, командант, рођен 1912. у Каменом — Херцег-Нови, Црногорац, радник, члан КПЈ од 1941, завршио рат као командант дивизије, народни херој.

БАЦКОВИЋ Митров АЛЕКСА, политички комесар, рођен 1912. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, дипломирани правник, члан КПЈ од 1940. погинуо 1944. код Крчана — Удбина, као политички комесар 8. кордунашке дивизије, народни херој.

МИЛОВИЋ Петров ЛАЗАР, замјеник политичког комесара, рођен 1916. у Грахову — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ од 1937.

КНЕЖЕВИЋ Ђуров НОВАК, замјеник команданта, рођен 1913. у Драговољћима — Никшић, Црногорац, интелектуалац, члан КПЈ од 1941.

КОВАЧЕВИЋ Симов ДИМИТРИЈЕ МУГО, интендант, рођен 1909. у Грахову — Никшић, Црногорац, приватни чиновник, члан КПЈ од 1941.

При штабу батаљона

АЛЕКСИЋ Радосав РАДОМИР РАША, санитарски референт батаљона, рођен 1920. у Рубежи — Никшић, Црногорац, студент медицине, члан Скоја, завршио рат као шеф Озне у општиник.

ВОЈНОВИЋ Николин МИЛУТИН, курир у батаљону, рођен 1910. у Жупи никшићкој, Црногорац, сељак.

ГРАОВАЦ Миланов МИТАР, помоћник интенданта у батаљону, рођен 1906. у Никшићу, Црногорац, радник.

ЂУРИЧКОВИЋ Милошева ОЛГА, секретар Скоја у батаљону, рођена 1921. у Загарачу — Даниловград, Црногорка, интелектуалка, члан КПЈ од 1941, умрла од рана маја 1943, као замјеник политичког комесара чете.

МАГОВЧЕВИЋ Андријина СТАНА, борац, рођена 1918. у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица.

МИЈАНОВИЋ Васкова ДАНИЦА, борац, рођена 1922. у Бајмоку — Суботица, Црногорка, ђак, ухваћена 1943. у Горњем Пољу и стријељана у Подгорици (Титоград).

Прва чета

ПЕРУНОВИЋ Голубов БЛАГОЈЕ, командир, рођен 1906. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као замјеник команданта бригаде.

РАДОЈЕВИЋ Радојев СВЕТОЗАР, политички комесар, рођен 1920. у Никшићу, Црногорац, студент, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар дивизије.

ЂИРОВИЋ БЛАГОЈЕ, замјеник политичког комесара, рођен 1918. у Крушевици — Херцег-Нови, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1943. на Зупцима.

РАДОВИЋ МАРКО, замјеник командира, рођен 1918. у Крушевици — Херцег-Нови, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1941, погинуо марта 1943. код Коњица, као замјеник командира чете.

АЉИНОВИЋ БЛАЖО, борац, родом од Херцег-Новог, Црногорац, подофицир бивше војске, умро августа 1942. код Прозора.

БАЦКОВИЋ Милутинов ВИДОЈЕ, борац, рођен 1922. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, ђак.

БАЦКОВИЋ Милутинов РАДОЈЕ, борац, рођен 1927. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, сељак.

БАЦКОВИЋ Илијин МИРКО, борац, рођен 1886. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, сељак.

БАЦКОВИЋ Миркова ЉУБИЦА, борац, рођена 1893. у Дреновштици — Никшић, Црногорка, домаћица.

БАЦКОВИЋ Матов ВЛАДО, борац, рођен 1916. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, сељак.

БАЦКОВИЋ Илијин ЂОКО, борац, рођен 1921. у Београду, Црногорац, ђак, погинуо 1943. на Сутјесци.

БАЦКОВИЋ Петров ЂУРО, борац, рођен 1921. у Цетињу, Црногорац, ђак, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

БАЦКОВИЋ Мирков ВЕЉКО, борац, рођен 1921. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, ђак, погинуо јуна 1943. на Сутјесци, као командир чете.

БАЦКОВИЋ Мирков БОЖИДАР, борац, рођен 1918. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, свршени матурант.

БАЦКОВИЋ—ВУЧЕНИЋ Живаљева ЈОКА, борац, рођена 1900. у Дреновштици — Никшић, Црногорка, домаћица.

БЕЧАНОВИЋ Новичин БАТРИЋ, борац, рођен 1926. Црногорац, сељак.

БОЈАНИЋ ГОЈКО, борац, рођен 1918. у Кривошијама — Бока которска, Црногорац, сељак, погинуо јула 1942. на Трескавици.

БОЈАНИЋ ДАНИЦА, борац, рођена 1922. у Кривошијама — Бока которска, Црногорка, домаћица.

БОЈАНИЋ Митров МИРКО, борац, рођен 1920. у Кривошијама — Бока которска, Црногорац, сељак.

ВУЧЕНИЋ Митров МИЛАН, борац, рођен 1927. у Церову — Никшић, Црногорац, сељак.

ЈОВАНОВИЋ—ВУЧЕНИЋ Митрова РУЖИЦА, борац, рођена 1928. у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица.

ВУЧЕНИЋ Радова МАРА, борац, рођена 1925. у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица, погинула јуна 1943. на Сутјесци.

ЂУКИЋ—РАДУЛОВИЋ Радулова РАДУША, борац, рођена 1924. у Милојевићима — Никшић, Црногорка, домаћица.

ЂУРОВИЋ Михајлов ВОЈИСЛАВ, борац, рођен 1914. у Церову — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1940, погинуо марта 1943. код Невесиња, као командир вода.

ЂУРОВИЋ Михајлов РАДОМИР, борац, рођен 1910. у Церову — Никшић, Црногорац, сељак.

ЂУРОВИЋ Михајлова ЗОРКА, борац, рођена 1922. у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица.

КАМИЈИЋ КРСТО, борац, рођен 1920. у Баошићу — Бока которска, Црногорац, радник, члан Скоја, погинуо марта 1943. код Коњица.

КНЕЖЕВИЋ Радољин ЂУРО, борац, рођен 1902. у Драговољћима — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1942, завршио рат као командант батаљона.

КОНТИЋ Милутинов ПЕЈО, командир вода, рођен 1916. у Повији — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1942. ухваћен и стријељан у Подгорици 1943.

КРАМЖЕР ИВАН, борац, рођен 1928. у Боки которској, Словенац, радник, члан КПЈ од 1941, погинуо 1942. на Трескавици.

ЛОПИЧИЋ—БАКОЧЕВИЋ Богданова АЛЕКСАНДРА, борац, рођена 1922. у Морињу — Бока которска, Црногорка, домаћица, члан Скоја.

НЕДИЋ Мијатов МИЛОВАН МИШО, борац, рођен 1904. у Борковцу — Пива, Црногорац, службеник.

ПАВЛОВИЋ ДРАГА, борац, рођена у Боки которској, Црногорка, домаћица, члан КПЈ од 1942, погинула јуна 1943. на Сутјесци.

ПАЈОВИЋ Радојев ИЛИЈА, борац, рођен 1885. у Милојевићима — Никшић, Црногорац, сељак.

ПЕРУНОВИЋ Симанов МИЛАДИН, борац, рођен 1920. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, ђак, члан КПЈ од 1941, погинуо априла 1944. код Мојковца, као политички комесар чете.

ПЕРУНОВИЋ Петров ВЕЛИЗАР, борац, рођен 1922. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, ђак, члан Скоја, завршио рат као политички делегат у воду.

ПЕРУНОВИЋ Машов ДРАГУТИН, борац, рођен 1920. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, сељак.

ПЕРУНОВИЋ Симов ДУШАН, борац, рођен 1925. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, сељак.

ПЕРУНОВИЋ Пантов СВЕТИСЛАВ, борац, рођен 1923. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, сељак.

ПЕРУНОВИЋ Голубова МИЛЕНА, борац, рођена 1922. у Дреновштици — Никшић, Црногорка, домаћица.

ПЕРУНОВИЋ Симанова РУМИЦА, борац, рођена 1890. у Вражегрмцима, Црногорка, домаћица.

ПЕРУНОВИЋ Мијајлов ДРАГОСЛАВ, борац, рођен 1925. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, сељак.

ПЕРУНОВИЋ Ђуров ПЕТАР, борац, рођен 1894. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, сељак, умро новембра 1942. од тифуса у Босанском Петровцу.

ПЕРУНОВИЋ Петрова АНЂА, борац, рођена у Дреновштици — Никшић, Црногорка, домаћица.

ПЕРУНОВИЋ Петрова РУЖИЦА, борац, рођена 1925. у Дреновштици — Никшић, Црногорка, домаћица, ухваћена и стријељана октобра 1943. у Кокотима.

ПЕРУНОВИЋ Петров **ДИМИТРИЈЕ**, борац, рођен 1927. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, ђак, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.
ПЕРУНОВИЋ Пантова **СТАНА**, борац, рођена 1898. у Дреновштици — Никшић, Црногорка, домаћица, погинула јуна 1943. на Вучеву.
ПРЉАТ **ПЕТАР**, борац, рођен 1922. у Херцег-Новом, Црногорац, сељак, погинуо маја 1943. на Биочу.
РАДУЛОВИЋ Милованов **РАДУЈЕ**, борац, рођен 1888. у Милојевћима — Никшић, Црногорац, сељак.
РАДУЛОВИЋ Мушов **ВЕЛИША**, борац, рођен 1870. у Милојевћима — Никшић, Црногорац, сељак.
РАДУЛОВИЋ Велишина **МАРА**, борац, рођена 1889. у Ублима — Чево, Црногорка, домаћица.
РАДУЛОВИЋ Јованов **МИЛОШ**, борац, рођен 1923. у Милојевћима — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо маја 1943. на Јаворку, као пушкомитраљезац.
РАДУЛОВИЋ Радулов **СИМО**, борац, рођен 1923. у Милојевћима — Никшић, Црногорац, сељак, ухваћен и стријелян 1943. у Кокотима код Подгорице.
РАДУЛОВИЋ Велишин **МИЛОРАД**, борац, рођен 1922. у Милојевћима — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо јула 1942. на Битовњи.
РАДУЛОВИЋ Велишина **АНЂЕЛИЈА**, борац, рођена 1924. у Милојевћима — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја.
СВОРЦАН—РАДУЛОВИЋ Јованова **СТАНКА**, борац, рођена 1923. у Милојевћима — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја.
ШЉУКИЋ—ЂУРОВИЋ Миланова **ДАРИНКА**, борац, рођена 1922. у Бршну — Никшић, Црногорка, домаћица, члан КПЈ од 1942, погинула марта 1943. код Коњица.

Друга чета

ЂУРАШЕВИЋ Ђуров **ВОЈИСЛАВ**, командир, рођен 1913. у Рубежицама — Никшић, Црногорац, дипломирани правник, члан КПЈ од 1942, завршио рат као командант бригаде.
ЉЕШКОВИЋ Машанов **НИКОЛА**, политички комесар, рођен 1916. у Церову — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ од 1937, погинуо јуна 1943. на Сутјесци, као политички комесар батальона, народни херој.
КОСИЋ Петров **ЉУБОМИР**, замјеник политичког комесара, рођен 1920. у Сврчугама — Херцег-Нози, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1941.
ЕРАКОВИЋ Ђокашев **СИМО**, замјеник командира, рођен 1898. у Велимљу — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1942.
БАКОЧЕВИЋ Грујов **НИКО**, борац, рођен 1912. у Морињу — Херцег-Нови, Црногорац, сељак, погинуо марта 1943. код Коњица.

ДАНГУБИЋ Видаков **МИРКО**, борац, рођен 1913. у Буновићима — Бока которска, Црногорац, сељак.
ДРАГОМАНОВИЋ Душанов **НЕЂЕЈБКО**, борац, рођен 1922. у Морињу — Бока которска, Црногорац, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.
ЂУРОВИЋ Илијина **ДАНИЦА**, борац, рођена 1922. у Херцег-Новом, Црногорка, домаћица, погинула јуна 1943. на Сутјесци.
ЕРБЕЗ Петров **БЛАЖО**, борац, рођен 1920. у Грахову — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1940.
ЗВИЦЕР Новаков **НИКОЛА**, борац, рођен 1918. у Тивту — Бока которска, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске.
КЛИКОВАЦ—ЛАКЧЕВИЋ Видакова **РАДУША**, борац, рођена 1925. у Страшевини — Никшић, Црногорка, домаћица, члан КПЈ од 1942.
КОЉЕНШИЋ Лазаров **ВЛАДО**, борац, рођен 1911. у Кличеву — Никшић, Црногорац, дипломирани правник, члан КПЈ од 1941.
КОПРИВИЦА Мијатов **ВЕЉКО**, борац, рођен 1921. у Церову — Никшић, Црногорац, ђак, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.
КОСИЋ Петрова **ДАНИЦА**, борац, рођена 1924. у Сврчугама — Херцег-Нови, Црногорка, домаћица, погинула априла 1943. код Плана.
ЛАКЧЕВИЋ Видаков **ДРАГУТИН**, борац, рођен 1920. у Страшевини — Никшић, Црногорац, саобраћајни службеник, члан КПЈ од 1941. погинуо марта 1943. у Невесињу, као командир вода.
ЛАЛАТОВИЋ Радосавов **ЉУБО**, борац, рођен 1920. у Церову — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1942, погинуо маја 1943. на Јаворку.
ЛАЛОВИЋ Илијин **МИЛОШ**, борац, рођен 1921. у Страшевини — Никшић, Црногорац, ђак, члан Скоја, завршио рат као секретар Среског комитета КПЈ.
ЉЕШКОВИЋ Шћепанов **МАШАН**, борац, рођен 1888. у Витасојевићима — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо у рату као борац.
ЉЕШКОВИЋ Машанова **СПАСЕНИЈА**, борац, рођена 1890. у Витасојевићима — Никшић, Црногорка, домаћица.
ЉЕШКОВИЋ Шћепанов **ГОЛУБ**, борац, рођен 1891. у Витасојевићима — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.
ЉЕШКОВИЋ Голубова **МИЛЕВА**, борац, рођена у Витасојевићима — Никшић, Црногорка, домаћица, погинула јуна 1943. на Сутјесци.
ЉЕШКОВИЋ Голубова **ИЛИНКА**, борац, рођена у Витасојевићима — Никшић, Црногорка, домаћица.
ЉЕШКОВИЋ Голубова **РАДУША**, борац, рођена у Витасојевићима — Никшић, Црногорка, домаћица, погинула на Сутјесци 1943.
ЉЕШКОВИЋ Голубов **МИЛАН**, борац, рођен у Витасојевићима — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо на Сутјесци 1943.

ЉЕШКОВИЋ Голубов МИЛОРАД, борац, рођен 1925. у Витасојевићима — Никшић, Црногорац, ђак, завршио рат као командир чете.

ЉЕШКОВИЋ Машанова ГОСПАВА, борац, рођена 1913. у Витасојевићима — Никшић, Црногорка, домаћица.

МАГОВЧЕВИЋ Богданов АНДРИЈА, борац, рођен у Церову — Никшић, Црногорац, сељак.

МАГОВЧЕВИЋ Андријина МИЛИЦА, борац, рођена у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица.

МАГОВЧЕВИЋ Петрова ЈЕЛИЦА, борац, рођена у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица.

МАГОВЧЕВИЋ Андријин МИТАР, борац, рођен 1914. у Церову — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

МАРКОВИЋ Благотин МИХАЈЛО, борац, рођен 1887. у Селиштима—Пјешивци — Никшић, Црногорац, сељак.

МАРКОВИЋ Михајлов МИЛОРАД, борац, рођен 1924. у Селиштима—Пјешивци — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо маја 1945. код Дуге Ресе као политички комесар чете.

МАРКОВИЋ Михајлов БАЊО, борац, рођен 1908. у Селиштима—Пјешивци — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо марта 1943. у Невесињу као замјеник команданта батаљона.

МАРКОВИЋ Благојева ЗОРКА, борац, рођена 1917. у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица.

МАРТИНОВИЋ Станков ИВО, борац, рођен 1922. у Глибавцу — Никшић, Црногорац, сељак, завршио рат као политички комесар чете.

МАРТИНОВИЋ ВУКИЦА, борац, рођена у Боки которској, Црногорка, домаћица, погинула априла 1944. код Мојковца.

МАРТИНОВИЋ—ПРЕМОВИЋ Милова МИЛИЦА, борац, рођена 1917. у Никшићу, Црногорка, домаћица, члан КПЈ од 1942.

МИЛОВИЋ Ђуров МИЛАН, борац, рођен 1922. у Грахову — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо јуна 1942. на Волујаку.

МИЛОШЕВИЋ Николин ЛУКА, борац, рођен 1926. у Витасојевићима — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1942. погинуо октобра 1943. код Острога.

МУСТУР Савов ВЕЛИМИР, борац, рођен 1921. у Ђеновићима — Херцег-Нови, Црногорац, радник, члан Скоја.

ПОПОВИЋ Симов ВАСО БАТО, борац, рођен 1920. у Мокрој Њиви — Никшић, Црногорац, радник, члан Скоја.

ПРЕМОВИЋ Марков ЂОРЂИЈЕ, командир вода, рођен 1910. у Церову — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ од 1933, погинуо априла 1943. код Плана, као замјеник команданта батаљона, народни херој.

СИМОВИЋ НИКОЛА, борац, рођен 1918. у Грахову — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1941, погинуо јуна 1942. на Волујаку.

ТОМАШЕВИЋ. ДАНИЦА, борац, рођена 1925. у Сврчугама — Херцег-Нови, Црногорка, домаћица, погинула јуна 1943. на Сутјесци.

ШИЉЕГОВИЋ. Обренов МИЛУТИН, борац, рођен 1922. у Кутима — Херцег-Нови, Црногорац, сељак.

ШКУЛЕТИЋ Ђуров МИТАР, борац, рођен 1892. у Церову — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

ШКУЛЕТИЋ Митрова ЗОРКА, борац, рођена 1928. у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица, погинула јуна 1943. на Сутјесци.

ШКУЛЕТИЋ Гајов МАРКО, борац, рођен 1886. у Церову — Никшић, Црногорац, сељак, стријељан октобра 1943. на Кокотима.

ШКУЛЕТИЋ Никова ЈУЛИЈА, борац, рођена 1927. у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица, погинула јуна 1943. у Пиви.

ШКУЛЕТИЋ Никова СТАНИСЛАВА, борац, рођена у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица.

ШКУЛЕТИЋ Мирков НИКО, борац, рођен 1886. у Церову — Никшић, Црногорац, сељак, обешен октобра 1943. у Вељем Брду.

ШКУЛЕТИЋ Марков НОВО, борац, рођен у Церову — Никшић, Црногорац, сељак.

ШКУЛЕТИЋ Маркова ЈЕЛЕНА, борац, рођена у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица.

ШКУЛЕТИЋ Митрова ЉУБИЦА, борац, рођена у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица.

ШКУЛЕТИЋ Митра ДРАГУТИН, борац, рођен 1921. у Церову — Никшић, Црногорац, сељак, члан Скоја.

ШКУЛЕТИЋ Марка МИЛИЦА, борац, рођена у Церову — Никшић, Црногорка, домаћица.

Трећа чета

БЕКО Крстов ЈАНКО, командир, рођен 1913. у Суторини — Херцег-Нови, Црногорац, службеник, члан КПЈ од 1942, погинуо 1944. на Чеву, као командант батаљона.

МИЈУШКОВИЋ Миланов ВИТОМИР, политички комесар, рођен 1920. у Никшићу, Црногорац, студент права, члан КПЈ од 1941, умро од рана 29. јула 1942. на Битовњи као комесар чете.

ВУКИЋЕВИЋ Михајлов ДУШАН, замјеник политичког комесара, рођен 1921. у Церову — Никшић, Црногорац, студент права, члан КПЈ од 1941, завршио рат као опуномоћеник Озне при штабу Ауто-команде ЈА.

ПЕРУНОВИЋ Машов РАДОВАН, замјеник командира, рођен 1906. у Дреновштици — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1942, погинуо 1942. код Фојнице, као замјеник командира чете.

БАКОЧЕВИЋ БРАНКО, борац, рођен 1914. у Морињу — Херцег-Нови, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо 1942. на Трескавици.

БАЊЕВИЋ Митров МИРКО, борац, рођен 1908. у Церову — Никшић, Црногорац, професор и књижевник, члан КПЈ, завршио рат као један од уредника Борбе.

БАЦКОВИЋ Бошков ЉУБО, борац, рођен 1907. у Дреновштици, Црногорац, сељак, погинуо 1942. код Фојнице.

БИЈЕЛИЋ Филип ВЕЛИМИР, борац, рођен 1921. у Никшићу, Црногорац, студент, члан Скоја, погинуо 1942. у Врбници.

БЛЕЧИЋ Божов РАДЕ, борац, рођен 1920. у Вранчу — Загреб, Хрват, ђак, члан КПЈ од 1942, завршио рат као официр Озне.

БУЛУТ ВОЈИН, борац, рођен у Каменом — Херцег-Нови, Црногорац, сељак, погинуо 1942. на Трескавици.

ВАСИЉЕВИЋ Глигоров МИЛАН, борац, рођен 1921. у Петровићима — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1943. на Невесињу.

ВАСИЉЕВИЋ Глигорова МИЛКА, борац, рођена 1924. у Петровићима — Никшић, Црногорка, домаћица.

ВУЈОВИЋ Марков НИКОЛА, борац, рођен 1904. у Лукову — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.

ВУЈОВИЋ Марков ДУШАН, борац, рођен 1909. у Лукову — Никшић, Црногорац, службеник, погинуо 1943. у Пиви као командир вода.

ВУЈОВИЋ Марков ТОМАШ, борац, рођен 1919. у Лукову — Никшић, Црногорац, сељак.

ВУЈОВИЋ Марков РАДОВАН РАКО, борац, рођен 1924. у Лукову — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо јула 1942. у Босни.

ВУКИЋЕВИЋ Миљин МИХАЈЛО, борац, рођен 1893. у Церову — Никшић, Црногорац, приватни намјештеник, члан КПЈ од 1942, завршио рат као политички комесар среске болнице.

ВУКИЋЕВИЋ—ВУШОВИЋ Крстова МАРИЦА, борац, рођена 1896. у Бршном — Никшић, Црногорка, домаћица, завршила рат на раду у Црвеном крсту Југославије.

ВУКОВИЋ Лесов МЛАДЕН, борац, рођен 1924. у Требесину — Херцег-Нови, Црногорац, фотограф — радник.

ВУЛАНОВИЋ Павлов ЂУРО, борац, рођен 1911. у Лазу — Никшић, Црногорац, сељак, завршио рат као командант батаљона.

ВУЛАНОВИЋ—СТОШИЋ ДАРИНКА, борац, рођена 1925. у Лазу — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја.

ГРАКАЛИЋ ДУШАН, борац, рођен 1914. у Пули, Хрват, учитељ, погинуо 1943. у Зупцима код Херцег-Новог.

ДРАГАНИЋ Јаковов ЈОВАН, борац, рођен 1912. у Петровићима — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1941. погинуо 1943. у Плани код Билеће.

ЂУРИШИЋ—РАИЧЕВИЋ Драгова ПЕТРУША, борац, рођена 1925. у Лазу — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја.

ЂУРОВИЋ Мимов МИЛИСАВ, борац, рођен 1911. у Жупи никшићкој, Црногорац, радник, члан КПЈ од 1941. погинуо 1944. у Београду као командант батаљона, народни херој.

ЈОВОВИЋ Андријин САВО, борац, рођен 1921. у Глибавцу — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1942. у Горњем Вакуфу, као политички комесар Команде мјеста.

КАМИЛИЋ Миков НЕДЕЉКО, борац, рођен 1913. у Баошићу — Херцег-Нови, Црногорац, радник.

КРАЉЕВИЋ Вуков ВАСИЉ ВАСИЛИЈЕ, борац, рођен 1920. у Црквицама — Никшић, Црногорац, геометар, члан КПЈ од 1941, завршио рат као замјеник политичког комесара бригаде.

КУКОЛЕЧА ЈОВИЦА, борац, рођен у Славонији, Србин, радник, погинуо 1942. на Трескавици.

ЛАБУДОВИЋ Шоров МИЛИНКО, борац, рођен 1900. у Бршну — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1943. код Невесиња, као командир вода.

ЛАБУДОВИЋ Ђорђијина ЗОРКА, борац, рођена 1924. у Драговој Луки — Никшић, Црногорка, гимназијалка, члан Скоја, погинула 1943. на Сутјесци, као референт четног санитета.

ЛУКАТЕЛИ Ивана АНТОН, борац, рођен 1916. у Херцег-Новом, Хрват, сликар, члан КПЈ од 1942. завршио рат као културно-умјетнички радник.

МАНДИЋ Костов МИЛУТИН, борац, рођен 1910. у Дулићима — Гацко, Србин, сељак, члан КПЈ од 1939, погинуо 1942. код Коњица, као командир вода.

МАРОЈЕВИЋ Пејов РАДИСАВ ЋОКО, борац, рођен 1905. у Жупи никшићкој, Црногорац, сељак, погинуо 1943. код Шавника, као замјеник команданта батаљона.

МАРТИНОВИЋ Ников ЈОВО, борац, рођен 1914. у Рубежима — Никшић, Црногорац, типографски радник, члан КПЈ од 1942.

МАЦАНОВИЋ СЕКУЛЕ, борац, рођен 1889. у Драговољћима — Никшић, Црногорац, сељак.

МАЦАНОВИЋ Секулин БОЖО, борац, рођен 1923. у Драговољћима — Никшић, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо 1942. код Горњег Вакуфа.

МАЦАНОВИЋ Секулин МИЛОСАВ, борац, рођен 1920. у Драговољћима — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо јуна 1943.

МИЛОВИЋ Гаврилов ФИЛИП, командир вода, рођен 1919. у Бањанима — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као командант батаљона.

МИЉАНИЋ Божов ДУШАН, борац, рођен 1919. у Бањанима — Никшић, Црногорац, сељак, члан Скоја.

МРАЧЕВИЋ Новаков ЛАЗАР, борац, рођен 1920. у Суторини — Херцег-Нови, Црногорац, радник, члан Скоја.

ОГУРЛИЋ Пропов ГЛИГО, борац, рођен 1905. у Кутима — Херцег-Нови, Црногорац, радник, погинуо 1943. у Херцег-Новом.

ПЕРОВИЋ РОСА, борац, рођена 1922. у Грахову — Никшић, Црногорка, домаћица.

ПЕРОВИЋ Милутинов РАДОМИР, борац, рођен 1919. у Стубици — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1942. код Фојнице.

РАДОЈЧИЋ Јованов АНДРИЈА, борац, рођен 1912. у Кривошијама — Херцег-Нови, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1939, погинуо 1943. у Кривошијама, као замјеник политичког комесара чете.

РАИЧЕВИЋ Ђорђијев ДАНИЛО, борац, рођен 1924. у Лазу — Никшић, Црногорац, сељак.

РАИЧЕВИЋ Ђорђијев МИЛИВОЈЕ, борац, рођен 1918. у Лазу — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1943. у Брезовику.

РАИЧЕВИЋ Драгова МИЛКА, борац, рођена 1923. у Лазу — Никшић, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула 1943. на Сутјесци.

СВОРЦАН ДАНИЛО, борац, родом од Никшића, Црногорац, сељак.

СИМОНОВИЋ МИЛЕТА, борац, рођен 1884. у Колашину, Црногорац, радник, члан КПЈ.

СПАИЋ Божов МИХАЈЛО, борац, рођен 1902. у Никшићу, Црногорац, радник, члан КПЈ од 1941.

ТОМАШЕВИЋ Гиљов ДУШАН, борац, рођен 1920. у Крушевицама — Херцег-Нови, Црногорац, сељак, члан КПЈ од 1941, погинуо 1943. у Крушевицама.

ТРЕЋИ БАТАЉОН

Штаб батаљона

КОМНЕНИЋ Тодоров ПЕТАР, командант, рођен 1890. у Пилатовцима — Вучји До, Црногорац, професор, члан КПЈ, завршио рат на раду у ЗАВНО Црне Горе.

ПЕРОВИЋ Ђуров НИКОЛА, политички комесар, рођен 1910. у Кочанама — Никшић, Црногорац, судски приправник, члан КПЈ, завршио рат као руководиоца и предавач у Партијској школи 11. корпуса НОВ Хрватске.

КИЛИБАРДА Вукотин МИЛЕ, замјеник команданта, рођен 1913. у Тупану — Велимље, Црногорац, пољопривредни службеник, члан КПЈ, завршио рат као начелник Главног штаба Словеније, народни херој.

АНТУНОВИЋ Ђорђијев МАТО, замјеник политичког комесара, рођен 1916. у Нудолу — Грахово, Црногорац, интелектуалац — богослов, члан КПЈ, погинуо 1943. у Плани, као замјеник политичког комесара Трећег батаљона.

КРИВОКАПИЋ Вуков РАДЕ, интендант батаљона, рођен 1915. у Никшићу, Црногорац, студент, члан КПЈ, погинуо 1943. на Вилусима, као интендант бригаде.

Прва чета

КОВАЧЕВИЋ Васов МИЛАН, командир, рођен 1898. у Вилусима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1942. код Јајца, као интендант батаљона.

ВУЈАЧИЋ Видаков САВО, политички комесар, рођен 1910. у Грахову, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као комесар Никшићког одреда.

КОВАЧЕВИЋ Голубов Милош, замјеник командира, рођен 1910. у Грахову, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, члан КПЈ, погинуо 1943. код Коњица, као командант батаљона, народни херој.

ЕРБЕЗ Перов ВОЈО, замјеник политичког комесара, рођен 1915. у Грахову, Црногорац, железнички службеник, члан КПЈ, погинуо 1942. на Игману.

ВУЈИЧИЋ Окичин ЈОВАН, економ, рођен 1904. у Доловима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1942. код Горшег Вакуфа.

АНДРИЈАШЕВИЋ Стеванов БУРО, борац, рођен 1923. у Болосавама, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, умро 1943. у затвору.

АНДРИЈАШЕВИЋ ШЋЕПАН, борац, рођен 1920. у Болосавама, Црногорац, сељак.

АНТУНОВИЋ Павлов РАЈКО, борац, рођен 1921. у Нудолу, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, члан КПЈ, погинуо 1943. код Кусида, као командир чете.

БУЈАЈИЋ Николин МИРКО, борац, рођен 1923. у Вилусима, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. у Острогу, као командир вода.

БУЈАЈИЋ Јовичин СТЕВАН, борац, рођен 1903. у Грахову, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1944. у Бијелом Пољу, као командир чете.

БУЈАЈИЋ Спасојев ЧЕДО, борац, рођен 1921. у Вилусима, Црногорац, ђак, члан Скоја, завршио рат као официр Озне.

БУЈАЈИЋ Павлов СВЕТО, борац, рођен 1920. у Вилусима, Црногорац, студент, члан КПЈ, погинуо 1943. у Плани, као интендант батаљона.

БУЈАЈИЋ Перкова ВЕЛИКА, борац, рођена 1912. у Ријечанима, Црногорка, домаћица, погинула 1944. у Бродареву.

БУЈАЈИЋ Новакова МИЛКА, борац, рођена 1920. у Јабукама, Црногорка, домаћица, члан КПЈ.

БУЈАЈИЋ Јанков МИТАР, борац, рођен 1922. у Грахову, Црногорац, сељак, члан КПЈ, умро 1943. код Невесиња.

БУЈАЈИЋ Симов КРСТО, борац, рођен 1910. у Загори, Црногорац, службеник, члан КПЈ, умро 1943. у Пиви.

БУЈАЈИЋ Благотин РАШО, борац, рођен 1925. у Вилусима, Црногорац, ђак, члан Скоја, умро 1942. у Босанском Петровцу.

БУЈАЈИЋ Савов МАРКО, борац, рођен 1878. у Загори, Црногорац, сељак, умро 1943. у затвору.

БУЈАЈИЋ Јованов МИШО, борац, рођен 1927. у Грахову, Црногорац, ђак, погинуо 1943. у борби за Прозор.

БУЈАЈИЋ Јованов РАДУЛЕ, борац, рођен 1925. у Грахову, Црногорац, сељак, погинуо 1944. у Уздомиру, као командир чете.

БУЛАЈИЋ Лукина МИЛОСАВА, борац, рођена 1923. у Вилусима, Црногорка, домаћица.

БУЛАЈИЋ Петров МИТАР, борац, рођен 1921. у Вилусима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као замјеник команданта батаљона.

БУЛАЈИЋ Боков ВОЈО, борац, рођен 1922. у Загори, Црногорац, ђак, члан КПЈ.

БУЛАЈИЋ Марков БАЈО, борац, рођен 1923. у Загори, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1943. код Коњица.

БУЛАЈИЋ Новаков РАДОСАВ РАЂО, борац, рођен 1922. у Јабукама, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1942. на Зеленгори, као курир.

БУЛАЈИЋ Мијајлов ДАНИЛО, борац, рођен 1924. у Ријечанима, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо 1943. на Јаворку, као командир вода.

БАНИЋЕВИЋ Петров ВАСИЉ СРГО, борац, рођен 1916. у Грахову, Црногорац, службеник, члан КПЈ, завршио рат као интендант бригаде.

ВИДОВИЋ Марков СТЕВАН, борац, рођен 1919. у Грахову, Црногорац, сељак, члан КГПЈ, погинуо 1942. у Нудолу, као борац-позадински радник.

ВУЈИЧИЋ Ристов ВАСО, борац, рођен 1908. у Доловима, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, погинуо 1943. на Сутјесци, као санитарски референт батаљона.

ВУЈИЧИЋ Ристов КРСТО, борац, рођен 1900. у Доловима, Црногорац, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци, као командир вода.

ВУЈИЧИЋ Ристов ДУШАН, борац, рођен 1912. у Доловима, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, члан КПЈ, погинуо 1943. на Сутјесци, као командир чете.

ВУЈИЧИЋ Бокова НОВКА, борац, рођена 1920. у Заслапу, Црногорка, домаћица, члан Скоја.

ВУЈИЧИЋ Ристова ЗОРКА, борац, рођена 1916. у Доловима, Црногорка, бабица, погинула 1943. на Мајевици, као болничарка.

ВУЈИЧИЋ Трипкова МИЛОСАВА, борац, рођена 1919. у Заслапу, Црногорка, домаћица, погинула 1943. у борби за Прозор, као болничарка.

ВУЈАЧИЋ Видаков ВАЈО, борац, рођен 1918. у Грахову, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. на Благају, као десетар, народни херој.

ВУЈАЧИЋ Видаков ВУКАШИН ШУЈО, борац, рођен 1916. у Грахову, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као командант позадине тенковске армије.

ВУЈАЧИЋ Благојев ЈОВО, борац, рођен 1912. у Јабукама, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо 1943. на Јаворку, као замјеник командира чете.

ВУЈАЧИЋ Ристов ЈОВО, борац, рођен 1916. у Јабукама, Црногорац, сељак, члан Скоја, завршио рат као замјеник команданта батаљона.

ВУЈАЧИЋ Душанов ВИДАК, борац, рођен 1915. у Ријечанима, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, погинуо 1945. у Загребу, као командир чете.

ВУЈАЧИЋ Ђорђијева ВИДОСАВА, борац, рођена 1924. у Ријечанима, Црногорка, домаћица, погинула 1943. код Плана.

ВУЧЕТИЋ Симов ЈОВАН, борац, рођен 1887. у Вилусима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као председник општинског НО одбора за Грахово.

ВУЧЕТИЋ Јованов ВЕЈИША, борац, рођен 1912. у Вилусима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1943. у Коњицу.

ВУЧЕТИЋ Јованов МИЈШВОЈЕ МИЉКО, борац, рођен 1921. у Вилусима, Црногорац, ђак, погинуо 1942. на Вилусима, као позадински радник.

ВУЧЕТИЋ Ђуров ГАЈО, борац, рођен 1922. у Нудолу, Црногорац, радник, члан КПЈ, умро 1943. у затвору.

ГЛУШЧЕВИЋ Михајлов ЂОРЂИЈЕ, борац, рођен 1921. у Нудолу, Црногорац, геоматар, члан КПЈ, завршио рат као члан среског комитета Скоја.

ДАКОВИЋ Ђоков ЈОШАН, борац, рођен 1910. у Грахову, Црногорац, трговац, члан КПЈ, завршио рат као командант мјеста у Грахову.

ЖМУКИЋ Тривков МИРКО, борац, рођен 1924. у Грахову, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо 1943. на Сутјесци.

ЖМУКИЋ Тривков МИТАР, борац, рођен 1914. у Грахову, Црногорац, сељак, погинуо 1943. на Јаворку.

КОВАЧЕВИЋ Марков МИРКО, борац, рођен 1903. у Вилусима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар батаљона.

КОВАЧЕВИЋ Ђорђијева СЛАВКА, борац, рођена 1918. у Нудолу, Црногорка, домаћица, члан КПЈ.

КОВАЧЕВИЋ Матова ДАНИЦА, борац, рођена 1920. у Нудолу, Црногорка, домаћица, члан КПЈ, погинула 1943. на Сутјесци, као болничарка.

КОВАЧЕВИЋ Спасојев ЂОРЂЕ, борац, рођен 1910. у Осјеченици, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1944. у Спужу, као командир чете.

КОВАЧЕВИЋ Петров СТАНКО, борац, рођен 1907. у Грахову, Црногорац, радник — машински техничар, члан КПЈ, умро 1943. код Коњица.

КОВАЧЕВИЋ Ђорђијев МАКСИМ, борац, рођен 1913. у Спли, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, члан КПЈ, завршио рат као командант Пете црногорске пролетерске бригаде.

КОВАЧЕВИЋ Николин ГОЛУБ, борац, рођен 1892. у Спли, Црногорац, сељак.

КОВАЧЕВИЋ Симов ВАСО, борац, рођен 1912. у Осјеченици, Црногорац, сељак, члан КПЈ.

КОВАЧЕВИЋ Андријина БОСА, борац, рођена 1924. у Спили, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула 1943. код Плане.

КОСОВИЋ Перов МИЛАН, борац, рођен 1923. у Јабукама, Црногорац, сељак, завршио рат као командир чете.

ЛАЗОВИЋ Благојев ДУШАН, борац, рођен 1900. у Грахову, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. на Сутјесци.

МАРКОВИЋ Симов ВЛАДО, борац, рођен 1923. у Загори, Црногорац, сељак.

МАРКОВИЋ Обренов ВЕСЕЛИН, борац, рођен 1919. у Грахову, Црногорац, радник, члан Скоја, погинуо 1944. у Нудолу.

МИЛОВИЋ Марков ПАВЛЕ, борац, рођен 1914. у Граховцу, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као начелник штаба дивизије.

МИЛОВИЋ Јованова НАСТА, борац, рођена 1923. у Граховцу, Црногорка, радница, члан КПЈ.

МИЛОВИЋ Марков ОБРАД, борац, рођен 1925. у Граховцу, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као замјеник командира чете.

МИЛОВИЋ Васов РАДОМИР, борац, рођен 1926. у Граховцу, Црногорац, радник, члан Скоја.

МИЛОВИЋ Милов МИТАР, борац, рођен 1909. у Граховцу, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1942. код Железног Поља, у Босни.

МИЛОВИЋ Андријин ДАНИЛО, борац, рођен 1922. у Грахову, Црногорац, службеник, члан КПЈ, погинуо 1942. на Трескавици.

МИЛОВИЋ Савов БЛАЖО, борац, рођен 1916. у Грахову, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као командант батаљона.

МИЛОВИЋ Мирков ЈОВО, борац, рођен 1923. у Грахову, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1942. у Теслићу.

МИЛОВИЋ Новичин ИГЊАТ, борац, рођен 1914. у Граховцу, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1943. на Озрену.

МИЛОВИЋ Лазаров ЂУРО, борац, рођен 1893. у Граховцу, Црногорац, сељак.

РАДУЛОВИЋ Петров ОБРЕН, борац, рођен 1895. у Јабукама, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. на Сутјесци.

Друга чета

КОПРИВИЦА Алексин ВАСИЉ, командир, рођен 1918. у Капавицама — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1943. у Невесињу, као командир чете, народни херој.

КОПРИВИЦА Тодоров МИРКО, политички комесар, рођен 1920. у Капавицама — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као командант бригаде.

АЛЕКСИЋ ПЕТКО, замјеник командира, рођен 1912. у Подвршу — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као командир чете.

ПАШИЋ Гаврилов МИЛАН, замјеник, политичког комесара, рођен 1914. у Коравлици — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. на Сутјесци, као командант батаљона.

АЛЕКСИЋ Филипов МИТАР, економ, рођен 1910. у Кљаковици — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као интендант батаљона.

АЛЕКСИЋ Јефтов ВЕЉКО, борац, рођен 1913. у Подвршу — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. на Сутјесци, као командир чете, народни херој.

АЛЕКСИЋ Радованов ДРАГО, борац, рођен 1912. у Почковићима — Никшић, Црногорац, службеник, члан КПЈ, погинуо 1943. у Гацку, као командир батерије.

АЛЕКСИЋ Савов БОГДАН, борац, рођен 1918. у Почковићима — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ.

АЛЕКСИЋ Тодоров ДУШАН, борац, рођен 1905. у Коравлици — Никшић, Црногорац, службеник, погинуо 1943. у Гацку, као командир чете.

АЛЕКСИЋ Јованов РИСТО, борац, рођен 1922. у Подвршу — Никшић, Црногорац, геодета, члан КПЈ, завршио рат као командир чете.

БЈЕЛИЦА Ристов БЛАЖО, рођен 1914. у Врбици — Никшић, Црногорац, радник, члан Скоја, погинуо 1943. у Ораћу код Никшића, као командир чете.

БЈЕЛИЦА Милованов ЉУБО, борац, рођен 1920. у Врбици — Никшић, Црногорац, студент, члан КПЈ, погинуо 1943. у Горажду.

БАНОВИЋ Ђоков ЛУКА, борац, рођен 1905. у Почковићима — Никшић, Црногорац, учитељ, члан КПЈ, завршио рат као предсједник Среског НО Никшић.

ВАСИЉЕВИЋ Петров ДУШАН, борац, рођен 1900. у Петровићима — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као комесар команде мјеста.

ГЊАТО Василијев ЈОВАН, борац, рођен 1905. у Враћановићима — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. на Сутјесци.

ГЛУШАЦ Ђуров ПЕТАР, борац, рођен 1912. у Убли — Никшић, Црногорац, радник.

ГРУБАЧИЋ Лазарев АНЂЕЛКО, борац, рођен 1911. у Велимљу — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1942. у Јајцу.

ЕРАКОВИЋ МИРКО, борац, рођен 1912. у Тупану — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као командир чете.

ЕРАКОВИЋ НАДА, борац, рођена 1923. у Срему, Сркиња, домаћица.

ЈАРАМАЗ Матов ВОЈО, борац, рођен 1917. у Мирушама — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као командант батаљона.

ЈАРАМАЗ Матов МИЛОВАН, борац, рођен 1910. у Мирушама — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ.

ЈАРАМАЗ Гаврилов **МИЛОРАД**, борац, рођен 1913. у Мирушима — Никшић, Црногорац, службеник, погинуо 1943. код Скендер-Вакуфа.

КЕЦОЈЕВИЋ Шундов **МИЈАН**, борац, рођен 1905. у Мирушама — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ.

КЕЦОЈЕВИЋ Миланов **ВАСО**, курир штаба батаљона, рођен 1922. у Мирушама — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као командант батаљона.

КИЛИБАРДА Вукотин **ВОЈИСЛАВ**, борац, рођен 1915. у Тупану — Велимље, Црногорац, службеник, члан КПЈ, завршио рат као официр Озне.

КИЛИБАРДА Никова **ПЕТРАНА**, борац, рођена 1922. у Тупану — Велимље, Црногорка, домаћица.

КИЛИБАРДА Шпиров **ПЕТАР**, борац, рођен 1925. у Тупану — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1945. у Босни, као командир чете.

КИЛИБАРДА Пулов **ГАВРИЛО ГОЈО**, борац, рођен 1894. у Тупану — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1943. на Неретви.

КОМНЕНИЋ Гавров **ЗДРАВКО**, борац, рођен 1925. у Пилатовцима — Никшић, Црногорац, ђак, завршио рат као секретар Рејонског комитета КПЈ Сарајево.

КОМНЕНИЋ Гаврова **ДАНИЦА ЦИГА**, борац, рођена 1921. у Пилатовцима — Никшић, Црногорка, студенткиња, члан КПЈ, погинула 1943. у Бањанима, као омладински руководиоца батаљона.

КОМНЕНИЋ Тодоров **ВЛАДО**, борац, рођен 1916. у Пилатовцима — Никшић, Црногорац, студент, члан КПЈ, погинуо 1943. код Мркоњић-Града, као командир чете.

КОВАЧ Матов **ЛАБУД**, борац, рођен 1910. у Петровићима — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ.

КОПРИВИЦА Тодоров **НИКОЛА**, борац, рођен 1923. у Капавицама — Никшић, Црногорац, службеник, члан КПЈ, завршио рат као официр Озне на Косову.

КОПРИВИЦА Крстов **ВЕСЕЛИН**, борац, рођен 1923. у Капавицама — Никшић, Црногорац, студент, члан КПЈ, завршио рат као руководиоца Скоја 5. бригаде.

КОПРИВИЦА Андров **ЈЕФТО**, борац, рођен 1905. у Капавицама — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као интендант команде подручја.

КОПРИВИЦА Костова **ВЕМИЈА ЦОКА**, борац, рођена 1895. у Капавицама — Никшић, Црногорка, домаћица, погинула 1943. на Сутјесци.

ЛАЛИЋЕВИЋ БОГДАН, борац, рођен 1920. у Почеквићима — Никшић, Црногорац, сељак, завршио рат као водник.

ЛАЛИЋЕВИЋ Симов **ЈЕВРЕМ**, борац, рођен 1906. у Почеквићима — Никшић, Црногорац, радник, погинуо 1943. у Јајцу.

ЛАЛИЋЕВИЋ Кићов РАКО, борац, рођен 1920. у Почковићима — Никшић, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо 1944. у Санаку, као командир чете.

ЛУБУРИЋ Белов РАДЕ, борац, рођен 1920. у Велимљу — Никшић, Црногорац, службеник, члан КПЈ, завршио рат као официр Озне.

МИЛОШЕВИЋ Јаковов ЂОРЂЕ, борац, рођен 1915. у Ублима — Никшић, Црногорац, радник — возач, члан КПЈ, погинуо 1942. у Ливну.

МИЉАНИЋ Јованов БОГДАН, борац, рођен 1920. у Миљанићима — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. у Кучима, као командир чете.

ПАПИЋ Ристов РАДОВАН, борац, рођен 1913. у Коравлици — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1944. у Матешеву, као политички комесар батаљона.

ПАПИЋ Ђоков САВА, борац, рођен 1880. у Коравлици — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1943. у Прозору.

ПЕЈОВИЋ Ђуров РАДОМИР, борац, рођен 1914. у Подвршу — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1943. у Невесињу, као економ чете.

ПЕЈОВИЋ Ђетков РАДЕ, борац, рођен 1910. у Подвршу — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ.

ПЕЈОВИЋ Ђетков ЉУБО, борац, рођен 1917. у Подвршу — Никшић, Црногорац, радник — возач, члан КПЈ, завршио рат као командир чете.

ПЕЈОВИЋ Петрова БОСА, борац, рођена 1921. у Цетињу, Црногорка, учитељица, члан КПЈ, завршила рат као члан Окружног комитета Цетиње.

ПЕЈОВИЋ Матов ПЕТАР, борац, рођен 1920. у Подвршу — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1944. у Београду, као политички комесар чете.

ПЕЈОВИЋ Стеванов РАДОСАВ, курир штаба 3. батаљона, рођен 1921. у Враћановићима — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као помоћник политичког комесара Првог батаљона Пете бригаде.

ПЕРОВИЋ Василијев РАДЕ, борац, рођен 1923. у Велимљу, Црногорац, службеник, члан КПЈ, погинуо 1942. у Вароши код Калиновика.

ПОЛИЋ Гојков МИЛОРАД, борац, рођен 1916. у Виднама, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1943. код Коњица.

Трећа чета

СТАНОЈЕВИЋ Видаков САВО, командир, рођен 1916. у Мокрој Њиви — Никшић, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, члан КПЈ, завршио рат као командант бригаде, народни херој.

ПЕРОВИЋ Ђоков ТОМАШ, политички комесар, рођен 1913. у Труб-
 јелу — Никшић, Црногорац, студент, члан КПЈ, завршио рат
 као члан политодјела дивизије.

ВУЈОВИЋ Јованов ЂОРЂИЈЕ, замјеник командира, рођен 1911. у
 Кочанима — Никшић, Црногорац, судски приправник, члан
 КПЈ, завршио рат као командант подручја Никшић.

БУРИЋ Спасојев ЈАНКО, замјеник политичког комесара, рођен 1921.
 у Мокрој Њиви — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ,
 завршио рат као комесар батаљона.

НИКОЛИЋ Илијин АНДРИЈА, економ, рођен 1915. у Милочанима —
 Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као ко-
 месар команде мјеста у Горњем Пољу — Никшић.

АБРАМОВИЋ Ристов НИКОЛА, борац, рођен 1920. у Кочанима —
 Никшић, Црногорац, радник, члан Скоја, погинуо 1943. на
 Сутјесци.

БАЛЕТИЋ Илијин ЈОВАН, борац, рођен 1918. у Орлини — Никшић,
 Црногорац, студент, члан КПЈ, погинуо 1943. у Плани, као ко-
 месар батаљона.

БОЈИЋ Радов ИЛИЈА, борац, рођен 1914. у Никшићу, Црногорац,
 подофицир бивше југословенске војске, завршио рат као ин-
 тендант батаљона.

БОСАНАЦ МИЛЕ, борац, рођен 1905. у Горажду, Србин, радник,
 погинуо 1943. у Босни.

ВОЈЧИЋ Митров НОВАК, борац, рођен 1895. у Брестницама — Ник-
 шић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1943. у Невесињу,
 као командир чете.

ВУЈОВИЋ Илијин ВУКАШИН ВУКО, борац, рођен 1921. у Коча-
 нима — Никшић, Црногорац, радник, члан Скоја, погинуо 1943.
 у Тешњу.

ВУЈОШЕВИЋ Томашев НИКОЛА НИКО, борац, рођен 1916. у Ко-
 чанима — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо
 1943. на Бистром, као пушкомитраљезац.

ВУШОВИЋ Видаков ЈАНКО, борац, рођен 1914. у Горњем Пољу —
 Никшић, Црногорац, студент, члан Скоја, погинуо 1943. на
 Сутјесци.

ВУШОВИЋ Видаков НИКОЛА, борац, рођен 1922. у Горњем Пољу —
 Никшић, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо 1944. у Прије-
 пољу као комесар чете.

ВУШОВИЋ Видакова ДРАГИЊА, борац, рођена 1918. у Горњем
 Пољу — Никшић, Црногорка, ђак, члан Скоја, завршила рат
 као референт четног санитета.

ГИЉЕН Јанков ПЕРО, борац, рођен 1905. у Мокрој Њиви — Никшић,
 Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. у Јајцу, као ко-
 мандир чете, народни херој.

ГИЉЕН Благојев НИКОЛА, борац, рођен 1908. у Мокрој Њиви —
 Никшић, Црногорац, радник, погинуо 1943. у Плани, као ко-
 мандир чете.

ГИЉЕН Благојев ЈОКО, борац, рођен 1912. у Мокрој Њиви — Никшић, Црногорац, радник, погинуо 1943. код Коњица, као водник.

ГИЉЕН Пајов ГОЈКО, борац, рођен 1922. у Мокрој Њиви — Никшић, Црногорац, ђак, завршио рат као командир чете.

ДРАШКОВИЋ Перова ВУКОСАВА, борац, рођена 1922. у Кочанима — Никшић, Црногорка, радница, погинула 1943. у Плани.

ДРАШКОВИЋ Перов МИХАИЛО МИЋА, борац, рођен 1919. у Кочанима — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. на Сутјесци, као водник.

ЂУКАНОВИЋ Милошева ДАНИЦА, борац, рођена 1918. у Милочанима — Никшић, Црногорка, домаћица.

ЖИВКОВИЋ Милошев САВО, борац, рођен 1918. у Милочанима — Никшић, Црногорац, сељак, завршио рат као командант батаљона.

КНЕЖЕВИЋ САВО, борац, рођен 1921. у Жупи никшићкој, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо 1943. у Ораху, као командир чете.

МАКСИМОВИЋ Бошков РАДИВОЈЕ, борац, рођен 1922. у Горњем Пољу — Никшић, Црногорац, ђак, члан КПЈ, завршио рат као секретар Општинског комитета КПЈ Горњег Поља.

МАКСИМОВИЋ Мирков ЈОВАН, борац, рођен 1923. у Горњем Пољу — Никшић, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо 1943. на Тешњу.

МЕЂЕДОВИЋ ЂОРЂИЈЕ, борац, рођен 1912. у Горњем Пољу — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као командир чете.

МИЛАЧИЋ ВЛАДО, борац, рођен 1922. у Кучима — Титоград, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо у Кучима, као командир чете.

МИЋУНОВИЋ Новичин ГАВРИЛО, борац, рођен 1882. у Трепчи — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.

МИЋУНОВИЋ Гаврилов ПАВЛЕ, борац, рођен 1913. у Трепчи — Никшић, Црногорац, студент права, члан КПЈ, завршио рат као комесар Никшићког одреда, умро 1946.

МИЋУНОВИЋ Миланов ДАНИЛО, борац, рођен 1918. у Трепчи — Никшић, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као комесар батаљона.

МРВАЉЕВИЋ Радованов ВЛАДО, курир штаба 3. батаљона, рођен 1915. у Трепчи — Никшић, Црногорац, службеник, завршио рат као комесар бригаде.

НИКОЛИЋ Алексин БОШКО, борац, рођен 1886. у Мокрој Њиви — Никшић, Црногорац, службеник-пензионер, погинуо 1943. у Невесињу.

НИКОЛИЋ Бошкова МИЛИЦА, борац, рођена 1924. у Мокрој Њиви — Никшић, Црногорка, ђак, члан КПЈ, завршила рат као члан Политодјела ЈРВ.

НИКОЛИЋ Јованов СТАНКО, борац, рођен 1922. у Мокрој Њиви — Никшић, Црногорац, ђак, члан КПЈ, погинуо 1943. у Невесињу, као политички комесар чете.

- НИКЧЕВИЋ** Бањов МИЛИВОЈЕ, борац, рођен 1921. у Риђанима — Никшић, Црногорац, ђак, погинуо 1943. у Изгорима.
- ПЕРОВИЋ** АНЂА, борац, рођена 1915. у Кочанима — Никшић, Црногорка, домаћица.
- ПЕРОВИЋ** Лукин ВЕЉКО, борац, рођен 1906. у Трпчи — Никшић, Црногорац, радник — рудар, погинуо 1946. у Босни, као обавјештајни официр.
- ПЕРУТОВИЋ** Маркова ВЕЛИКА, борац, рођена 1923. у Милочанима — Никшић, Црногорка, домаћица, завршила рат као референт батаљонског санитета.
- ПОПОВИЋ** Благодан БУРО, борац, рођен 1900. у Мокрој Њиви — Никшић, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. на Сутјесци, као политички комесар чете.
- РАМОВИЋ** Благодина СТАНКА, борац, рођена 1921. у Цетињу, Црногорка, ђак, члан Скоја, завршила рат као референт персонал-ног одејка дивизије Кноја.
- РАМОВИЋ** Благодина ДАРИНКА КАЈА, борац, рођена 1925. у Руми — Срем, Црногорка, ђак, погинула 1943. на Целевом Бријегу.
- РАДУЛОВИЋ** БУКАН, борац, рођен 1906. у Горњем Пољу — Никшић, Црногорац, сељак, погинуо 1943. у Босни.
- РОГАНОВИЋ** Вуков ПЕРО, борац, рођен 1917. у Брестима — Никшић, Црногорац, сељак, завршио рат као командант батаљона.
- СТАНОЈЕВИЋ** Вуков БОЖО, борац, рођен 1918. у Мокрој Њиви — Никшић, Црногорац, радник, завршио рат као начелник бригаде.
- СТАНОЈЕВИЋ** Васов РАЈКО, борац, рођен 1922. у Мокрој Њиви — Никшић, Црногорац, радник, погинуо 1942. на Сутјесци.

ЧЕТВРТИ БАТАЉОН

Штаб батаљона

- ШАРАНОВИЋ** Михаилов МИЛОВАН, командант, рођен 1913. у Поткрају — Даниловград, Црногорац, официр бивше југословенске војске, члан КПЈ, погинуо јула 1943. у Словенији, као начелник Главног штаба НОВ Словеније, народни херој.
- ИВАНОВИЋ** Миљанов ДРАГИША, политички комесар, рођен 1914. у Кучима — Титоград, Црногорац, инжењер, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар Југословенске ратне морнарице, народни херој.
- МУГОША** Видов АНДРИЈА, замјеник политичког комесара, рођен 1912. у Љешкопољу — Титоград, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као организациони секретар ПК КПЈ за Црну Гору, народни херој.
- ГРОЗДАНИЋ** Петров МИЛИВОЈЕ, замјеник команданта, рођен 1918. у Подвраћу — Даниловград, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, члан КПЈ, завршио рат као командант дивизије.

ВРБИЦА ДИМИТРИЈЕ, интендант до јула 1942, па замјеник комесара Друге чете, рођен 1916. у Титограду, Црногорац, матурант, приватни службеник, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар дивизије.

ЉУМОВИЋ Перов РАДОШ РАКО, интендант од јула 1942. — рођен 1899. у Копилу — Даниловград, Црногорац, службеник у суду, члан КПЈ, завршио рат као начелник економског одјелења Другог ударног корпуса.

При штабу батаљона

БЕГОВИЋ Видов БОРИВОЈЕ БОРО, курир, рођен 1919. у Косовом Лугу — Даниловград, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, погинуо 1944. у Црмници.

БРАЈОВИЋ МИЛИСАВ, замјеник интенданта, рођен 1899. у Сигама — Даниловград, Црногорац, учитељ, завршио рат као политички радник на терену.

БУЈАДИНОВИЋ Петров МИТАР, борац, рођен 1900. у Подвраћу — Даниловград, Црногорац, сељак, умро 1969.

БУРОВИЋ Мијајлов ВЕСЕЛИН АГА, курир, рођен 1924. у Велети — Даниловград, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо јуна 1943. на Сутјесци, народни херој.

ИВАНОВИЋ Радованова ДАРА, борац, рођена 1923. у Лалевићима — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан СКОЈ-а, погинула фебруара 1943. код Горњег Вакуфа.

МИЛАЧИЋ РАДОМИР РАЦО, курир, рођен 1920. у Титограду, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо априла 1943. код Плана — Билећа.

Прва чета

СЕКУЛИЋ Васов ВОЈИН, командир, рођен 1911. у Секулићима — Даниловград, Црногорац, подофицир, бивше југословенске војске, члан КПЈ, завршио рат као начелник штаба дивизије.

ШКЕРОВИЋ Токов ЗАРИЈА, политички комесар, рођен 1914. у Пољицу — Даниловград, Црногорац, техничар, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар дивизије.

БУРОВИЋ Живков МАРКО, замјеник командира, рођен 1920. у Кривачама — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо маја 1943. код Биоча, као замјеник команданта батаљона, народни херој.

РАДИЧЕВИЋ Василијев ВЕЛИМИР ВЕЦО, замјеник политичког комесара, рођен 1914. у Горичанима — Титоград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као помоћник политичког комесара дивизије, народни херој.

БЕГОВИЋ Видов ДАНИЛО, борац, рођен 1914. у Косовом Лугу — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо марта 1943. код Коњица.

БЕШИЋ Милијина ЈАНА, борац, рођена 1918. у Гостиљу — Даниловград, Црногорка, домаћица.

БОБИЧИЋ Павићев МИЛАН, борац, рођен 1914. у Вучици — Даниловград, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као начелник Озне у дивизији.

БОБИЧИЋ Милетина ЉЕПОСАВА, борац, рођена 1924. у Вучици — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја.

БОГИЧЕВИЋ Милисавов ДУШАН, борац, рођен 1923. у Богичевићима — Даниловград, Црногорац, радник, члан Скоја, завршио рат као командир чете.

БОГИЧЕВИЋ Милутинов НЕЂО, командир вода, рођен 1911. у Богичевићима — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар бригаде.

БОГИЧЕВИЋ Милутинов МИЛИНКО МИГА, борац, рођен 1920. у Богичевићима — Даниловград, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, члан Скоја, завршио рат као командант батаљона.

БОГИЧЕВИЋ ЈАГОДА, борац, рођена 1923. у Богичевићима — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула 1943.

БРАЈОВИЋ Перов РАДИСАВ, борац, рођен 1923. у Јеленку — Даниловград, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, члан Скоја, завршио рат као начелник артиљерије у дивизији.

ВУЈАЧИЋ Андров БОЖО, борац, рођен 1920. у Зети, Црногорац, сељак, члан Скоја, завршио рат као командант батаљона.

ВУЈОШЕВИЋ Илијин ЗАРИЈА, командир вода, рођен 1903. у Матагужима — Титоград, Црногорац, жандар, члан КПЈ, погинуо марта 1943. код Коњица, народни херој.

ВУЈОШЕВИЋ ДУШАН, борац, рођен 1910. у Зети, Црногорац, сељак, погинуо марта 1943. код Коњица.

ВУКОТИЋ ДИМИТРИЈЕ, борац, рођен 1913. у Косовом Лугу — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

ВУКОТИЋ Митров ЛУКА, борац, рођен 1910. у Гостиљу — Зета, Црногорац, службеник, члан КПЈ, погинуо децембра 1943. у Зети.

ГРГУРОВИЋ Ристов МАРКО, борац, рођен 1902. у Главици — Даниловград, Црногорац, радник, погинуо децембра 1942. код Доњег Вакуфа.

ИВАНОВИЋ Станков ДРАГО, борац, рођен 1922. у Лалевићима — Даниловград, Црногорац, ђак, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар бригаде.

ИВАНОВИЋ Станкова ЗОРА МИРА, борац, рођена 1920. у Лалевићима — Даниловград, Црногорка, студенткиња, члан КПЈ, завршила рат као капетан санитарске службе.

ЈЕЛУШИЋ Радованов САВИЋ, борац, рођен 1921. у Поткули — Даниловград, Црногорац, ђак, завршио рат као политички комесар чете.

ЈОВОВИЋ Савова МИЛКА, борац, рођена 1922. у Луци — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја, завршила рат као поручник санитарске службе.

ЈОВОВИЋ САВО, борац, рођен 1892. у Луци — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо јула 1942. под Трескавицом.

ЈОВАНОВИЋ Милованов ЗАРИЈА, референт батаљонског санитета, рођен 1907. у Стијени пиперској, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као командант санитетског батаљона.

ЈОВАНОВИЋ Милованов МИЈИЋ МИЋО, борац, рођен 1897. у Стијени гиперској, Црногорац, сељак, члан КПЈ.

ЈОВАНОВИЋ Митров ВЛАДИМИР, борац, рођен 1896. у Барама Шумановића — Даниловград, Црногорац, сељак.

ЈОВАНОВИЋ Симов МИЛАДИН, борац, рођен 1915. у Барама Шумановића — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо марта 1943. код Јабланице.

ЈОВАНОВИЋ Павлов ДУШАН, борац, рођен 1914. у Бријестову — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као начелник одјељења у команди позадине 1. армије.

КАДОВИЋ Милијин МИЊА, борац, рођен 1924. у Шобајићима — Даниловград, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо 1943. године код Аринића, у Босни.

КАДОВИЋ Мишељин ЈАГОШ, борац, рођен 1904. у Шобајићима — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо јуна 1943. на Сутјесци, као замјеник команданта батаљона.

КАДОВИЋ Велишина ВИШЊА, борац, рођена 1906. у Шобајићима — Даниловград, Црногорка, домаћица.

КОВАЧЕВИЋ Радованов РУДО, борац, рођен 1915. у Доловима Ковачевића — Даниловград, Црногорац, сељак, завршио рат као командир чете.

КОВАЧЕВИЋ Велишин БРАНКО, десетар, рођен 1919. у Новом Селу, Даниловград, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као командант батаљона.

КОВАЧЕВИЋ Милошев ЈОВО, десетар, рођен 1916. у Доловима Ковачевића — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1944. код Живе, као командант батаљона.

КОВАЧЕВИЋ Токов МИЋО, борац, рођен 1888. у Доловима Ковачевића — Даниловград, Црногорац, сељак, завршио рат као командант мјеста у чину капетана, умро 1964.

КОВАЧЕВИЋ Мишов СПАСОЈЕ, борац, рођен 1920. у Доловима Ковачевића — Даниловград, Црногорац, сељак, завршио рат као командант батаљона, умро 1949.

КОВАЧЕВИЋ Радосавов МИЛИСАВ, борац, рођен 1924. у Доловима Ковачевића — Даниловград, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо фебруара 1943. код Коњица.

КОВАЧЕВИЋ Андријин МИХАЈЛО, борац, рођен 1917. у Доловима Ковачевића — Даниловград, Црногорац, сељак, завршио рат као замјеник команданта батаљона.

КОВАЧЕВИЋ Новаков РАДОСАВ, борац, рођен 1880. у Доловима Ковачевића — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

ЛАКИЋ Петрова МАША, борац, рођена 1922. у Кули Лакића — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја.

МИЈОВИЋ Милованов АРСО, борац, рођен 1920. у Голубовцима — Зета, Црногорац, студент, члан КПЈ, погинуо 1945. у Срему, као политички комесар бригаде.

МИЈОВИЋ Машов БРАНКО, борац, рођен 1923. у Бистрици — Титоград, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо марта 1943. код Коњица, као политички делегат вода.

МИХАЈЛОВИЋ Илијина СЕЊА, борац, рођена 1922. у Миокусовићима — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан КПЈ, погинула јануара 1943. код Тешња.

ПАВИЋЕВИЋ Четкова РУМИЦА, борац, рођена 1924. у Слапу — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула јуна 1943. на Сутјесци.

ПАВИЋЕВИЋ Алексина ЈОША, борац, рођена 1925. у Лалевићима — Даниловград, Црногорка, ђак, члан Скоја, завршила рат као референт у персоналном одељењу дивизије.

ПАВЛИЧИЋ Перов МИЛАДИН, борац, рођен 1921. у Горици — Даниловград, Црногорац, матурант учитељске школе, члан КПЈ, погинуо маја 1943. код Виоча као политички комесар чете, народни херој.

ПЕРОВИЋ Ристова ИКА, борац, рођена 1923. у Бороњини — Даниловград, Црногорка, ђак, члан Скоја, завршила рат као омладински руководиоца.

ПЕРОВИЋ Савићев ДРАГИША, десетар, рођен 1914. у Шобајићима — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар батаљона.

ПЕРОВИЋ Ристова ЦВИЈЕТА, борац, рођена 1917. у Бороњини — Даниловград, Црногорка, домаћица, погинула марта 1945. код Трнова.

ПОПОВИЋ Божићев ЈАНКО, борац, рођен 1906. у Барама Шумановића — Даниловград, Црногорац, учитељ.

ПОПОВИЋ Божићева БОЈАНА, борац, рођена 1912. у Барама Шумановића — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан КПЈ.

ПОПОВИЋ Божићев БЛАГОЈЕ, борац, рођен 1911. у Барама Шумановића — Даниловград, Црногорац, сељак.

РАДИЧЕВИЋ Василијев ДУШАН, борац, рођен 1912. у Горичанима — Зета, Црногорац, правник, члан КПЈ, погинуо јануара 1943. код Тешња.

РАДОЊИЋ Милутинов БОГДАН, борац, рођен 1924. у Вучици — Даниловград, Црногорац, ђак, члан КПЈ, погинуо септембра 1943. код Вилуса.

РАДУЛОВИЋ Богданов МИЛОРАД, борац, рођен 1923. у Поткрају — Даниловград, Црногорац, ђак.

РАЧИЋ Јанков ПЕТАР, борац, рођен 1915. у Гостиљу — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо јануара 1943. код Комара, у Босни.

РАЧИЋ Јанков ПЕТКО, командир вода од јула 1942, рођен 1916. у Гостиљу — Даниловград, Црногорац, сељак, завршио рат као командант батаљона.

РАЧИЋ Пунишина **ЉУБИЦА**, борац, рођена 1918. у Гостиљу — Даниловград, Црногорка, домаћица, погинула маја 1943. на Дурмитору.

РАШОВИЋ Филипов **ТОДОР БАШО**, борац, рођен 1914. у Зети, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

РОГАНОВИЋ Трипков **ДРАГО**, борац, рођен 1920. у Главици — Даниловград, Црногорац, радник, члан Скоја, погинуо октобра 1943. у Кучима.

СТАНИШИЋ Јованов **МИЛОВАН**, борац, рођен 1912. у Бороњини — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као начелник артиљерије у дивизији.

ТОНКОВИЋ Савићев **МИХАИЛО**, борац, рођен 1922. у Јеленку — Даниловград, Црногорац, радник.

ШКЕРОВИЋ Блажов **ВЕЛИЗАР**, борац, рођен 1924. у Пољицу — Даниловград, Црногорац, ђак, члан КПЈ, завршио рат као секретар Округног комитета Скоја.

ШКЕРОВИЋ Ђокова **ВИШЊА**, борац, рођена 1923. у Копиту — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан КПЈ, завршила рат као организациони секретар Среског комитета Скоја.

ШКЕРОВИЋ Павлов **ДРАГО**, борац, рођен 1919. у Главици — Даниловград, Црногорац, пољопривредни техничар, члан КПЈ, завршио рат као начелник Министарства пољопривреде Црне Горе.

Друга чета

ПОПОВИЋ Лукин **ВУЈАДИН**, командир, рођен 1916. у Пиперима, Црногорац, правник, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар корпуса.

ВУЈОШЕВИЋ ПЕРИША, политички комесар, рођен 1909. у Титовграду, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као политички радник.

БАЦКОВИЋ Николин **ЈАКША**, борац, рођен 1908. у Даниловграду, Црногорац, сељак, завршио рат као капетан, у рангу командира чете.

БРАЈОВИЋ Јаковов **РАДОМИР**, борац, рођен 1920. у Ераковићима — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као омладински руководиоца.

БРАЈУШКОВИЋ Раков **ДИМИТРИЈЕ**, десетар, рођен 1915. у Гостиљу — Даниловград, Црногорац, професор, члан КПЈ, завршио рат као члан комисије Унре.

БРАЈУШКОВИЋ Ракова **ДАНИЦА**, борац, рођена 1920. у Гостиљу — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула 1944. као референт бригадног санитета.

БОГИЋЕВИЋ Милутинов **МИЛИВОЈЕ**, командир вода, рођен 1905. у Богичевићима — Даниловград, Црногорац, жандар, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

ВУЧИНИЋ Вучинина АНКА, борац, рођена 1927. у Рогамима — Титоград, Црногорка, ђак, члан Скоја, завршила рат као политички делегат вода.

ВУЧИНИЋ Вучинин ЛУКА, борац, рођен 1922. у Рогамима — Титоград, Црногорац, ђак, члан КПЈ, завршио рат као официр Озне, народни херој.

ГАТУЛИН ВЛАДО, борац, рођен 1915. у Титограду, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као официр Озне.

ДРАКИЋ Станов ДРАГО, борац, рођен 1914. у Мојановићима — Титоград, Црногорац, радник, члан КПЈ, умро 1944. као замјеник политичког комесара батаљона.

ДРАКИЋ—СТАМАТОВИЋ Андријина РУМА, борац, рођена 1914. у Цетињу, Црногорка, домаћица, завршила рат као помоћник политичког комесара батаљона.

БУРАНОВИЋ Талов МИЛИСАВ, борац, рођен 1920. у Мартинићима — Даниловград, Црногорац, члан Скоја, погинуо 1943. као политички комесар батаљона.

ЂУРИЋ Танов СЛАВКО, борац, рођен 1922. у Титограду, Црногорац, ђак, члан Скоја, завршио рат као политички комесар бригаде.

ЂУРОВИЋ Милошев МИРКО, борац, рођен 1921. у Грлићу — Даниловград, Црногорац, студент, члан Скоја, погинуо јуна 1943. на Сутјесци, као политички делегат вода.

ЖИВКОВИЋ Бошков НИКОЛА, командир вода, рођен 1912. у Купинову — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као командант бригаде.

ИВАНОВИЋ Милосавова МИЛЕВА, борац, рођена 1923. у Лалевићима — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја.

ИВАНЧЕВИЋ Глигов ЈОВАН, борац, рођен 1915. у Пиперима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо маја 1943. у Пиви.

ЈАНКОВИЋ Милов УРОШ, борац, рођен 1920. у Титограду, Црногорац, трговачки помоћник — службеник, члан КПЈ, погинуо јула 1942. у Забрђу, у Босни.

ЈАНКОВИЋ Милов ВЕЉКО, борац, рођен 1911. у Титограду, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као командант бригаде, народни херој.

ЈОВАНОВИЋ Петров СТАНКО, борац, рођен 1897. у Пиперима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као командант мјеста.

КАДОВИЋ Ђуров МИЛУН, борац, рођен 1925. у Шобајићима — Даниловград, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

КАЛЕЗИЋ МИЛУТИН, борац, рођен 1920. у Косову Лугу — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као официр Озне.

ЛАКОВИЋ ВИДАК, борац, рођен 1917. у Кучима, Црногорац, сељак, члан КПЈ.

ЉУМОВИЋ Стеванова МИЛЕНА МИРГА, борац, рођена 1920. у Црицима — Титоград, Црногорка, домаћица, члан КПЈ, погинула 1944. у Пиперима, као политички делегат вода.

МАЛИШИЋ Радулова МАКИЦА, борац, рођена 1898. у Главници — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан КПЈ, умрла 1968.

МАЛИШИЋ Радулова ЈОША, борац, рођена 1905. у Главници — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан КПЈ, погинула маја 1943. у Пиви.

МАРКОВИЋ РАДОВАН, борац, рођен 1900. у Пиперима, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо априла 1943. код Невесиња.

МАРКОВИЋ Петров ЂОКО, борац, рођен 1916. у Титограду, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као руководиоца возног парка при влади Црне Горе.

МАРКОВИЋ Никова МИЛЕВА, борац, рођена 1917. у Пиперима, Црногорка, приватни намјештеник, члан КПЈ, завршила рат на раду У влади Црне Горе.

МИЛАТОВИЋ Марков ИЛИЈА, борац, рођен 1906. у Дабовићима — Даниловград, Црногорац, сељак.

МИЛУТИНОВИЋ ЧЕДОМИР ЧЕДО, борац, рођен 1924. у Вељем Брду — Титоград, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо маја 1944. код Биоча.

МИЛУТИНОВИЋ Илијина ДАРА, борац, рођена 1923. у Београду, Црногорка, ђак, члан КПЈ, погинула јуна 1943. на Сутјесци.

МИЛУТИНОВИЋ МИЛОШ, борац, рођен 1911. у Пиперима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1943. на Радовчу.

МИХАИЛОВИЋ Благојев МИХАИЛО БУТО, борац, рођен 1921. у Пиперима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као официр Озне.

МУГОША ИЛИЈА, десетар, рођен 1918. у Титограду, Црногорац, студент, члан КПЈ, завршио рат као помоћник политичког комесара дивизије.

ПЕЛЕВИЋ БОЖО, борац, рођен 1912. у Титограду, Црногорац, радник, погинуо 1943. у петој офанзиви.

ПЕТРОВИЋ СТАНОЈЕ, борац, рођен 1921. у Кучима, Црногорац, ђак, члан КПЈ, погинуо неутврђеног датума и мјеста.

ПОПОВИЋ САВО, борац, рођен 1921. у Пиперима, Црногорац, студент, члан КПЈ, погинуо марта 1943. код Коњица, као политички комесар чете.

ПРЉА НИКИЦА, борац, рођен 1914. у Титограду, Црногорац, радник — возач, члан КПЈ, завршио рат као возач у Врховном штабу.

РАДОВИЋ Арсов ГОЈКО, десетар, рођен 1911. у Титограду, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као интендант бригаде, народни херој.

РАДОЊИЋ Радивојев РАДОМИР РАТКО, борац, рођен 1919. у Титограду, Црногорац, студент, члан Скоја, завршио рат као политички комесар артиљеријске школе.

РАДУЛОВИЋ Бошков МИЛОРАД, омладински руководиоца у батальону, рођен 1919. у Пажићима — Даниловград, Црногорац, студент, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар бригаде.

РАИЧЕВИЋ Арсов ЂОРЂЕ, борац, рођен 1918. у Титограду, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1943. у Босни.

РАИЧКОВИЋ Марков ПЕРО, борац, рођен 1921. у Титограду, Црногорац, студент, члан КПЈ, погинуо јула 1942. на Трескавици.

РАШКОВИЋ ДАНИЦА, борац, рођена 1920. у Титограду, Црногорка, радница, члан КПЈ.

САВОВИЋ ЗОРА, борац, рођена 1919. у Лалевићима — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула августа 1942. код Горњег Вакуфа.

СИМОВИЋ Вукаличин МИРКО, борац, рођен 1892. у Пиперима, Црногорац, сељак, завршио рат као командир страже.

СПАСИЋ ДЕЈАН, борац, рођен 1921. у Титограду, Црногорац, ђак, члан КПЈ, погинуо 1942. у Босни.

СТАЈКИЋ Илијин ВАСО, борац, рођен 1907. у Титограду, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као секретар Савеза столарских радника Југославије.

СТАНИЋ Костов СЕРГИЈЕ, борац, рођен 1900. у Титограду, Црногорац, трговац, члан КПЈ, погинуо августа 1943. на Озрену добојском.

ЋЕТКОВИЋ Милошева ЈЕЛЕНА, борац, рођена 1919. у Пиперима, Црногорка, домаћица, члан КПЈ, погинула јуна 1943. на Сутјесци, као замјеник политичког комесара.

ЋИРКОВИЋ Раков ДРАГОЉУБ, борац, рођен 1922. у Даниловграду, Црногорац, ђак, члан Скоја, завршио рат као официр Озне.

ШПАДИЈЕР Михаилов МИРКО, борац, рођен 1921. у Даниловграду, Црногорац, матурант, члан Скоја, погинуо августа 1942. код Горњег Вакуфа.

ШУШОВИЋ Видов САВО, борац, рођен 1921. у Титограду, Црногорац, студент, члан КПЈ, погинуо септембра 1943. у Семберији, као политички комесар батаљона.

Трећа чета

ГРОЗДАНИЋ Лукин МИЛУТИН, командир, рођен 1915. у Подвраћу — Даниловград, Црногорац, жандар, члан КПЈ, погинуо октобра 1943. на Клопоту код Титограда као командир чете, народни херој.

МИЛУТИНОВИЋ Тодоров ВУКАЛИЦА ЂЕДО, политички комесар, рођен 1919. у Пиперима, Црногорац, ђак, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар дивизије.

БОЖОВИЋ Јованов ВУКОСАВ, замјеник политичког комесара, рођен 1916. у Пиперима, Црногорац, студент, члан КПЈ, погинуо 1943. у Пиперима.

БОШКОВИЋ Милованов НОВО, борац, рођен 1922. у Орјој Луци, Даниловград, Црногорац, учитељ, погинуо августа 1942. код Горњег Вакуфа.

БОШКОВИЋ Радосав РАДЕ, борац, рођен 1912. у Орјој Луци — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо јуна 1943. на Сутјесци, као командир чете.

БРАЈОВИЋ Милисавова ДАНИЦА МАЦА, борац, рођена 1923. у Сигама — Даниловград, Црногорка, ђак, члан КПЈ, завршила рат као члан Главног одбора УСАО Црне Горе.

ВУЈАДИНОВИЋ Богданова ЖИВАНА, борац, рођена 1920. у Подвраћу — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула јула 1942. на Трескавици.

ВУЈАДИНОВИЋ Богданова ЈЕЛА, борац, рођена 1918. у Подвраћу, Црногорка, домаћица, члан Скоја, завршила рат на раду у санитарској служби.

ВУЈАДИНОВИЋ Павлов ЈБУБО, борац, рођен 1920. у Подвраћу — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо јула 1942. на Трескавици.

ВУЈАДИНОВИЋ Јованов РАДИВОЈЕ, борац, рођен 1920. у Подвраћу Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо јула 1942. на Трескавици.

ВУЧЕНИЋ Танов ВУЧИНА, борац, рођен 1890. у Рогамима — Титовград, Црногорац, учитељ, завршио рат као члан ЦАСНО.

ВУЧЕНИЋ ХИЛДА, борац, рођена 1912. у Марибору, Словенка, домаћица, погинула јуна 1943. на Сутјесци.

ВУЧЕНИЋ Вучинин СПАСО, борац, рођен 1931. у Рогамима — Подгорица, Црногорац, ђак, завршио рат као старији водник.

ВУЧЕНИЋ Томов МАРКО, борац, рођен 1898. у Рогамима — Подгорица, Црногорац, службеник, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

ВУЧЕНИЋ Петрова ЈБУБИЦА, борац, рођена 1898. у Рогамима — Подгорица Црногорка, домаћица.

ВУКОВИЋ Радосав МИХАИЛО МИХО, борац, рођен 1910. у Пажима — Даниловград, Црногорац, књижевник, члан КПЈ, умро 1946.

ГРОЗДАНИЋ Филипов НИКО, борац, рођен 1922. у Подвраћу — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо октобра 1944. код Београда као обавештајни официр бригаде.

ГРОЗДАНИЋ, Филипов ПЕКО, борац, рођен 1916. у Подвраћу — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо јула 1942. на Трескавици.

ГРОЗДАНИЋ Благодин ПЕТАР, борац, рођен 1890. у Подвраћу — Даниловград, Црногорац, сељак, умро 1951.

ГРОЗДАНИЋ Петрова ЈЕЛЕНА, борац, рођена 1924. у Подвраћу — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја, умрла 1948.

ГРОЗДАНИЋ Благодин ВУКАЛЕ, борац, рођен 1898. у Подвраћу — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ.

ДАМЈАНОВИЋ Радојев РАДЕ, борац, рођен 1913. у Поточилу — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо септембра 1942. код Бугојна.

ДОМАЗЕТОВИЋ Крстов МИЛОРАД, борац, рођен 1922. у Орјој Луци — Даниловград, Црногорац, ђак, члан КПЈ, погинуо 1943. на Сутјесци, као политички делегат вода.

БУРОВИЋ Буров ПЕТАР, борац, рођен 1924. у Рогамима, Црногорац, члан Скоја, завршио рат као политички комесар батальона.

БУРОВИЋ Павићева РУМИЦА, борац, рођена 1918. у Рогамима, Црногорка, домаћица.

БУРОВИЋ Марков БУРО, борац, рођен 1890. у Рогамима, Црногорац, сељак, погинуо марта 1943. код Невесиња.

БУРОВИЋ Крстов НЕНАД, борац, рођен 1920, у Вељем Брду, Црногорац, ђак, члан КПЈ, завршио рат као члан политичког одљења Кноја (до формирања 5. бригаде био у 1. пролетерској бригади).

БУРОВИЋ Станков ВОЈО, борац рођен 1916. у Фрутку — Даниловград, Црногорац, сељак, члан Скоја, завршио рат као интендант бригаде.

ЗЕКОВИЋ ВЕЉКО, борац, рођен 1920. у Косовом Лугу — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо у рату.

ЖИВКОВИЋ Ристов РАДОЈЕ, борац, рођен 1910. у Купинову — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо јула 1942. на Трескавици.

ИЛИНЧИЋ ИЛИЈА, борац, рођен 1921. у Сигама — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као официр Озне.

КАДОВИЋ Новичин ВУКСАН, борац, рођен 1915. у Шобајићима — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо септембра 1942. у Грачаници код Бугојна.

КАДОВИЋ Видаков ПЕРКО, борац, рођен 1910. у Шобајићима — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо септембра 1942. у Грачаници код Бугојна.

КАДОВИЋ Милованов ВИДОЈЕ, борац, рођен 1898. у Шобајићима — Даниловград, Црногорац, сељак, умро после рата.

КАДОВИЋ Перов МИЛОШ, борац, рођен 1929. у Шобајићима — Даниловград, Црногорац, ђак.

КАДОВИЋ Јагошев ВЕЛИЗАР, борац, рођен 1927. у Шобајићима — Даниловград, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

КАДОВИЋ Јагошев БОЖИДАР, борац, рођен 1926. у Шобајићима — Даниловград, Црногорац, ђак, завршио рат у рангу командира вода.

КАДОВИЋ Миливојева МИЛКА, борац, рођена 1924. у Шобајићима — Даниловград, Црногорка, домаћица, погинула 1942. код Кановице у Пиперима.

КОСОВИЋ Ћеткова РАДУША, борац, рођена 1920. у Купинову — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја, погинула септембра 1942. у Грачаници код Бугојна.

КОСОВИЋ Ћетков ВИДОЈЕ, борац, рођен 1925. у Купинову — Даниловград, Црногорац, ђак, члан КПЈ, погинуо августа 1942. код Горњег Вакуфа.

КОСОВИЋ Милошева ВОЈИСЛАВА, борац, рођена 1914. у Купинову — Даниловград, Црногорка, домаћица.

МАНДИЋ Миланов **БОЖИДАР**, борац, рођен 1914. у Мандићима — Даниловград, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо марта 1943. на Сутјесци.

МАРКУШ Ристов **ЂОРЂИЈЕ**, борац, рођен 1923. у Титограду, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо марта 1943. код Невесиња.

МАТУНОВИЋ Крстов **НОВО**, борац, рођен 1909. у Мандићима — Даниловград, Црногорац, учитељ, члан КПЈ, завршио рат као начелник штаба дивизије.

МИЛАНОВИЋ Живкова **ДАНИЦА**, борац, рођена 1917. у Пожару — Даниловград, Црногорка, домаћица, погинула марта 1943. код Коњица.

МИЛАНОВИЋ Живков **МИТАР**, борац, рођен 1911. у Пожару — Даниловград, Црногорац, сељак, нестао октобра 1942. на планини Враници.

МИЛАЧИЋ Маркова **ДРАГИЊА** **МАЦА**, борац, рођена 1923. у Рогамима, Црногорка, ђак, члан Скоја, завршила рат као секретар Општинског комитета Скоја.

МИЛАЧИЋ Маркова **ДАРА**, борац, рођена 1921. у Брскуту — Титоград, Црногорка, матуранткиња, члан КПЈ, завршила рат као члан комитета КП приштапских јединица 1. армије.

МИЉЕВИЋ Митров **МИЛОСАВ**, командир вода, рођен 1916. у Подвраћу — Даниловград, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, члан Скоја, погинуо септембра 1942. у Грачаници код Бугојна.

МИЛАТОВИЋ Мирков **БЛАЖО**, борац, рођен 1907. у Међеђу — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо марта 1943. код Острошца.

МИЛАТОВИЋ Мирков **БОЖО**, десетар, рођен 1909. у Међеђу — Даниловград, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, погинуо јула 1942. на Трескавици.

МИЛАТОВИЋ Васков **НОВАК**, борац, рођен 1882. у Добовићима — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо марта 1943. код Невесиња.

МИЛАТОВИЋ Мирков **ПЕРО**, борац, рођен 1904. у Међеђу — Даниловград, Црногорац, сељак.

МИЛАТОВИЋ Радосавов **МИТАР** борац, рођен 1906. у Добовићима — Даниловград, Црногорац, сељак.

МИЛАТОВИЋ Марков **ВАСО**, борац, рођен у Добовићима — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо 1942. у Босни.

МИЛУТИНОВИЋ Радов **ТОДОР**, борац, рођен 1892. у Пиперима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, умро 1969.

МИЛУТИНОВИЋ Перишина **МИЛЕНА**, борац, рођена 1896. у Пиперима, Црногорка, домаћица, завршила рат као члан Среског одбора АФЖ.

МИЛУТИНОВИЋ Радов **ИЛИЈА**, борац, рођен 1897. у Пиперима, Црногорац, управитељ грађанске школе, погинуо 1942. код Босанског Петровца.

МИЉЕВИЋ Веков БОЖО, борац, рођен 1918. у Подвраћу — Даниловград, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо јула 1942. на Трескавици.

МИЉЕВИЋ Новичин ЈАЗАР, борац, рођен 1900. у Подвраћу — Даниловград, Црногорац, сељак.

ПАВИЋЕВИЋ Филипов САВО, борац, рођен 1893. у Фрутку — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо августа 1942. код Горњег Вакуфа.

ПАВИЋЕВИЋ Савов РАДЕ, рођен 1922. у Фрутку — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар чете.

ПАВЛИЧИЋ Николин МИЈШВОЈЕ, борац, рођен 1923. у Горици — Даниловград, Црногорац, ђак, члан Скоја, завршио рат као политички комесар батаљона.

ПЕРОВИЋ Миркова МИЛЕНА, борац, рођена 1918. у Бороњину — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан КПЈ.

ПОПОВИЋ Милутинов ВЈЕКОСЛАВ, борац, рођен 1924. у Барама Шумановића, Црногорац, ђак, члан КПЈ, погинуо марта 1943. код Невесиша.

РАДЕВИЋ Јакшин МИЊО, борац, рођен 1891. у Пиперима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо октобра 1942. код Босанског Петровца.

РАДОЊИЋ Томов ПЕТАР, борац, рођен 1919. у Фрутку — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо августа 1942. код Горњег Вакуфа.

РАДОЊИЋ Перов КРСТО, рођен 1897. у Фрутку — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо августа 1942. код Горњег Вакуфа.

РАДОЊИЋ Миланов МИХАИЛО, командир вода, рођен 1910. у Фрутку — Даниловград, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат у рангу командира чете.

РАДОЊИЋ Миланов МИЛО, борац, рођен 1907. у Фрутку — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као политички радник.

РАДОЊИЋ Миланова ЈЕЛКА, борац, рођена 1920. у Фрутку — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан КПЈ, завршила рат као члан Среског комитета КПЈ.

РАДОЊИЋ Миланова ДРАГА, борац, рођена 1919. у Фрутку — Даниловград, Црногорка, домаћица, завршила рат као референт батаљонског санитета.

РАДОЊИЋ Томов МИЛУТИН, борац, рођен 1893. у Фрутку — Даниловград, Црногорац, сељак.

РАДОЊИЋ Новичин РАДЕ, борац, рођен 1910. у Миокусовићима — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо септембра 1942. у Грачаници код Бугојна.

РАДОШЕВИЋ Савов БОЖО, десетар, рођен 1916. у Пожару — Даниловград, Црногорац, сељак, завршио рат као начелник везе у бригади.

СЕКУЛИЋ Јованов ПЕТАР, борац, рођен 1920. у Секулићима — Даниловград, Црногорац, учитељ, члан КПЈ, погинуо марта 1943. код Коњица, као политички комесар чете.

СЕКУЛИЋ Радојев НИКОЛА, борац, рођен 1916. у Секулићима — Даниловград, Црногорац, радник, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар команде мјеста.

СТАНАТОВИЋ МИЛОШ, командир вода, рођен 1914. у Рогамима, Црногорац, студент — железнички чиновник, завршио рат као начелник и генерални директор железница Југославије.

СТАНИШИЋ Милутинова АНЂЕЛИЈА, борац, рођена 1924. у Поточилу — Даниловград, Црногорка, домаћица, погинула марта 1943. код Јабланице.

СТАНИШИЋ Милутинова СТАНИЦА, борац, рођена 1909. у Поточилу — Даниловград, Црногорка, домаћица.

СТАНИШИЋ Милутинов РАДОМИР, борац, рођен 1914. у Поточилу — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат као политички радник на терену.

СТАНИШИЋ Божова ЈАГОДА, борац, рођена 1923. у Поточилу — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја.

СТАНИШИЋ Божова ЈЕЛЕНА, борац, рођена 1926. у Поточилу — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја.

ЋЕТКОВИЋ ЛУКА, борац, рођен 1916. у Титограду, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо јула 1942. у Грандићима код Врбнице.

ЦАНКИЋ Матов ВЛАДИМИР, борац, рођен 1922. у Пиперима, Црногорац, сељак, члан КПЈ, завршио рат у рангу командира чете.

ЦАНКИЋ Ћирић МАТО, рођен 1889. у Пиперима — Црногорац, сељак, завршио рат у рангу командира чете.

ШАРАНОВИЋ Ћирић ВЕСЕЛИН, борац, рођен 1919. у Новом Селу — Даниловград, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, члан КПЈ, завршио рат у рангу политичког комесара чете.

Пратећи вод 4. батаљона

БОГИЋЕВИЋ МИРО, борац, рођен 1916. у Богићевићима — Даниловград, Црногорац, сељак, члан Скоја, завршио рат као командант батаљона.

ВУЈАДИНОВИЋ Богданов БОЖО, борац, рођен 1916. у Подвраћу — Даниловград, Црногорац, сељак, погинуо марта 1943. код Коњица као нишанџија на минобацачу.

ВУЈОВИЋ Радов СПАСОЈЕ, борац, рођен 1920. у Орјој Луци — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

ВУЧНИЋ Петров ВАСО, рођен 1920. у Косовом Лугу — Даниловград, Црногорац, радник, члан Скоја, завршио рат као политички комесар ауто-батаљона.

ГРГУРОВИЋ Јованов **МИЛОВАН**, командир вода, рођен 1902. у Главици — Даниловград, Црногорац, радник, члан КПЈ, погинуо 1942. код Гламоча.

ЂУРИШИЋ. Илијин **ЉУБО**, борац, рођен 1912. у Грлићу — Даниловград, Црногорац, студент, члан Скоја, погинуо 1943. на Крусицама.

ЂУРОВИЋ ЂОКА, десетар, рођен 1903. у Грлићу — Даниловград, Црногорац, подофицир бивше југословенске војске, члан КПЈ, погинуо јула 1942. на Трескавици.

ЂУРОВИЋ ТОМО, борац, рођен у Кривачама — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо 1943. у источној Босни, као командир вода 8. пролетерске бригаде.

ЈОВАНОВИЋ Милов **СВЕТОЛИК** МИТО, борац, рођен 1924. у Вражегрмцима — Даниловград, Црногорац, ђак, члан Скоја, погинуо 1944. у Словенији, као командант батаљона.

КАЛЕЗИЋ Малишин **МИРКО**, борац, рођен 1919. у Косову Лугу — Даниловград, Црногорац, учитељ, члан КПЈ, завршио рат као руководиолац политодјела дивизије.

КОВАЧЕВИЋ Радосавов **ДРАГИША**, борац, рођен 1919. у Доловима Ковачевића — Даниловград, Црногорац, сељак, члан Скоја, погинуо фебруара 1943. у Прозору.

КОВАЧЕВИЋ Радосавова **ВАСИЉКА** БУЛА, борац, рођена 1921. у Доловима Ковачевића — Даниловград, Црногорка, домаћица, члан Скоја, завршила рат као референт батаљонског санитета.

МИЛАТОВИЋ Новаков **БРАНКО**, борац, рођен 1922. у Дабовићима — Даниловград, Црногорац, сељак, члан КПЈ, погинуо јуна 1943. на Сутјесци.

ПЕЛЕВИЋ Милованов **СРЕТЕН**, борац, рођен 1920. у Велети — Даниловград, Црногорац, матурант, члан Скоја, завршио рат као политички комесар бригаде.

СЕКУЛИЋ Филипов **ДРАГО**, борац, рођен 1921. у Секулићима — Даниловград, Црногорац, ђак, члан КПЈ, завршио рат као политички комесар батаљона.

**БОРЦИ И СТАРЈЕШИНЕ ИЗ КОМБИНОВАНОГ
ЧЕЛЕБИЋКО-ДРАГОЧАВСКОГ БАТАЉОНА
КОЈИ СУ УШЛИ У САСТАВ ПЕТЕ БРИГАДЕ**

БАБИЋ Васе **МИЛАН**, рођен 1922. у Фочи, Србин, ђак, члан КПЈ од 1942, погинуо 1943. на Сутјесци, као борац.

БОЖОВИЋ Благоја **РИСТО**, рођен 1920. у Пиви, Србин, радник, члан КПЈ од 1942, погинуо маја 1943. на Биочу, као командир вода.

ВАРГОВИЋ Стипе **ЉЕРКА**, рођена 1925. у Фочи, Хрватица, ђак, погинула 1943. на Сутјесци, као болничарка.

ГАГОВИЋ Јована **СВЕТОЗАР**, рођен 1910. у Фочи, Србин, студент, члан КПЈ од 1941, завршио рат као командант батаљона.

ГАГОВИЋ Влада РАЈКО, рођен 1921. у Фочи, Србин, студент, члан КПЈ од 1942, завршио рат као комесар команде подручја.

ГАГОВИЋ Влада БРАНКО, рођен 1922. у Фочи, Србин, ђак, члан КПЈ од 1942, погинуо 1945. у Челебићима, код Фоче, као комесар Фочанског партизанског одреда.

ГРУБАЧ СЛАВКО, рођен 1924. у Пиви, Црногорац, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци, као борац.

ИЛИЋ Милана СЛОБОДАН, рођен 1915. у Јајцу, Србин, службеник, члан КПЈ од 1941.

ИЊАЦ МИЛОШ, рођен 1909. у Ливну, Србин, радник, члан КПЈ од 1942, погинуо 1943. године на Сутјесци, као командир вода.

ЈАЊИЋ МИХАИЛО, рођен 1908. у Столцу — Бугојно, Србин, службеник, погинуо 1943. на Сутјесци, као борац.

МАКСИМОВИЋ ЛАЗО, рођен 1896. у Фочи, Србин, радник, погинуо 1943. код Ливна, као борац.

ПАПРИЦА Јове ЖАРКО, рођен 1919. у Фочи, Србин, радник, члан КПЈ од 1942, завршио рат као командир чете.

ПЕРИЋ СИМО, рођен 1918. у Зворнику, Србин, службеник, члан КПЈ од 1942, погинуо 1943. на Сутјесци, као борац.

ПЕРИШИЋ ДУШАН, рођен 1921. у Горажду, Србин, сељак, члан КПЈ од 1942, погинуо 1943. код Калиновика, као командир вода.

РАДОВИЋ Михаилов МИЛОШ, рођен 1911. у Пиви, Црногорац, службеник — грађевински техничар, члан КПЈ од 1942, завршио рат као обавјештајни официр у бригади.

РАДОВИЋ Михаила ИЛИЈА, рођен 1918. у Пиви, Србин, радник, члан КПЈ од 1942, завршио рат као командант Фочанског партизанског одреда.

РАДОВИЋ Михаила ВИДАК, рођен 1927. у Фочи, Србин, радник, завршио рат као борац.

СТЕФАНОВИЋ РАДЕ, рођен 1917. у Зворнику, Србин, службеник — грађевински техничар, члан КПЈ од 1941, погинуо 1943. код Колашина, као командант одреда.

СТОЈАНОВИЋ Николе МИЛОРАД, рођен 1926. у Фочи, Србин, сељак, погинуо марта 1943. код Коњица, као борац.

ТОШОВИЋ Владимира БОРО, рођен 1912. у Фочи, Србин, студент права, члан КПЈ од 1941, завршио рат као политички комесар Официрске школе Врховног штаба.

ТОШОВИЋ Владимира РИСТО, рођен 1923. у Фочи, Србин, службеник, члан КПЈ од 1941, завршио рат као члан ПК Скоја.

ЧУБРИЋ Божа МИЛИВОЈЕ, рођен 1919. у Фочи, Србин, наставник, члан КПЈ од 1942, завршио рат као заменик команданта дивизије.

ШЕКАРИЋ НОВРИЦА, рођен 1895. у Горажду, Србин, службеник, члан КПЈ од 1941, завршио рат као командант подручја.

ШНАП ДАВИД, рођен 1914. у Фочи, Јеврејин, службеник, члан КПЈ од 1942, завршио рат као борац.

ПЕТИ (ЗИЈАМЕТСКИ) БАТАЉОН

- БЕЛМО Ђорђа ЂОРЂЕ, командант батаљона, рођен 1916. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.
- БУЈАК Ристе МЛАДЕНКО, интендант батаљона, рођен 1912. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. на Вучеву.
- НОВАК Стојана ВОЈИН, командир 1. чете, рођен 1918. у Зијамету Србин, сељак.
- ВУКАДИНОВИЋ Благоја ЈОВО, командир 2. чете, рођен 1913. у Зијамету, Србин, сељак.
- БЕЛМО Баће МЛАДЕНКО, командир 3. чете, рођен 1913. у Трновцу — Травник, Србин, сељак, умро од тифуса 1943. у четвртој непријатељској офанзиви.
- МИРКОВИЋ Трифка ЛАЗАР, замјеник командира 3. чете, рођен 1919. у Опари — Травник, Србин, сељак, погинуо 1943. у Трновцу код Травника.
- АНТОНИЋ Ђорђа НИКО, борац, рођен 1921. у Доњем Вакуфу, Србин, сељак, погинуо 1943. на Вележу.
- БАЈИЋ Јефте ЧЕДО, борац, рођен 1922. у Поточанима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. код Горњег Вакуфа.
- БАНДУЛАЈА Саве НИКОЛА, борац, рођен 1924. у Кутлићима — Бугојно, Србин, сељак.
- БАНДУЛАЈА Саве СТОЈАН, борац, рођен 1922. у Кутлићима — Бугојно, Србин, сељак.
- БАНДУЛАЈА Саве ЈЕЛЕНА, борац, рођена 1923. у Кутлићима — Бугојно, Српкиња, радница.
- БИЛАНОВИЋ Анђелка ПЕРО, борац, рођен 1920. у Чипуљићу, Србин, сељак.
- БИЛИЋ Симе СИМО, борац, рођен 1912. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. на Коњицу.
- БИЛИЋ Симе МАКСИМ, борац, рођен 1919. у Зијамету, Србин, сељак.
- БОДИЋ Миле НИКОЛА НИКО, борац, рођен 1923. у Столцу — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. код Невесиња.
- БОДО Јове СТАНКО, борац, рођен 1911. у Зијамету, Србин, сељак.
- БОДО Михајла МЛАДЕНКО, борац, рођен 1922. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. код Травника.
- БУЈАК ПЕРО, борац, рођен 1918. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1942. у Зијамету.
- ВУКАДИНОВИЋ Раде СИМО, борац, рођен 1921. у Зијамету, Србин, сељак.
- ВУКАДИНОВИЋ Михајла СТАНКО, борац, рођен 1911. у Зијамету, Србин, сељак.
- ВУКАДИНОВИЋ Марка МАРКО, борац, рођен 1908. у Зијамету, Србин, сељак.

ВУКАДИНОВИЋ. Петра НЕДЕЉКО, борац, рођен 1921. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.

ВУКОВРИЋ Станка НИКО, борац, рођен 1923. у Зијамету, Србин, сељак.

ВУКОВЉАК Тодје ЈОВО, борац, рођен 1908. у Скакавцима — Доњи Вакуф, Србин, сељак, погинуо 1943. на Вележу.

ВУЈИЋ Ђорђе СИМО, борац, рођен 1923. у Зијамету, Србин, сељак.

ВУЧИЋ Јове МИЛАИ, командир вода, рођен 1915. у Скакавцима — Доњи Вакуф, Србин, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.

ВУЧИЋ ЈОВАН, борац, рођен 1912. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1945. код Карловца.

ВУЧКОВИЋ Воје ВЛАДО, борац, рођен 1920. у Јагодићима, Србин, сељак, погинуо 1943. код Шавника.

ГЊАТИЋ Саве РИСТО, борац, рођен 1922. у Зијамету, Србин, сељак.

ГЊАТИЋ Станка СИМО, борац, рођен 1920. у Зијамету, Србин, сељак.

ГЊАТИЋ Трифка НИКО, борац, рођен 1921. у Зијамету, Србин, сељак.

ГЊАТИЋ Марка СЛАВКО, борац, рођен 1919. у Опари — Травник, Србин, ђак.

ГЊАТИЋ Марка РАЈКА, борац, рођена 1924. у Опари — Травник, Српкиња, ђак.

ГЊАТИЋ Јове РИСТО, борац, рођен 1912. у Зијамету, Србин, радник.

ГЊАТИЋ Момира ЈЕЛКА, борац, рођена 1918. у Главицама — Бугојно, Српкиња, домаћица.

ГЊАТИЋ Крстана ВЛАДО, борац, рођен 1910. у Зијамету, Србин, сељак.

ГЊАТИЋ Зарије СТАНКО, борац, рођен 1921. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. на Коњицу.

ГЊАТИЋ Саве ЂОРЂЕ, борац, рођен 1920. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. на Коњицу.

ГЊАТИЋ Марка ВЕРА, борац, рођена 1922. у Опари — Травник, Српкиња, ђак, погинула 1943. на Зеленгори.

ГЊАТИЋ Крстана ПЕРО, борац, рођен 1914. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. на Зеленгори.

ГЊАТИЋ РАДОЈЕ, борац, рођен 1919. у Зијамету, Србин, сељак.

ГЊАТИЋ Тодора СТОЈАН, борац, рођен 1919. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1944. на Бусовачи.

ДЕУРА Гојка ДУШАН, борац, рођен 1921. у Чипуљићу, Србин, сељак, погинуо 1943. код Шавника.

ЂЕЛМО Станка ЈОВО, борац, рођен 1922. у Зијамету, Србин, сељак.

ЂЕЛМО Боже НИКО, борац, рођен 1920. у Крнићима — Травник, Србин, сељак, погинуо 1943. у Трновцу код Травника.

БОКИЋ Симе МИХАЈЛИО, борац, рођен 1921. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. на Тјентишту.
ЕРАК Драгоја БРАНКО, борац, рођен 1924. у Апстићима — Бугојно, Србин, сељак.
ЕРАК Драгоја МЛАДЕНКО, борац, рођен 1925. у Апстићима — Бугојно, Србин, сељак.
ЕРАК Ђорђа ПЕРО, борац, рођен 1923. у Кутлићима — Бугојно, Србин, сељак.
ЕРАК Миленка НИКОЛА, борац, рођен 1924. у Столцу — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.
ЕРАК Крстана ИЛИЈА, борац, рођен 1921. у Брдима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. у Црној Гори.
ЕРАК Гојка МЛАДЕНКО, борац, рођен 1919. у Кутлићима — Бугојно, Србин, сељак.
ЕРАК ВУКАН, борац, рођен 1918. у Ростуву — Травник, Србин, сељак, погинуо 1943. код Коњица.
ЕРАК ЈОВО, борац, рођен 1923. у Ростуву — Травник, Србин, сељак, погинуо 1943. код Коњица.
ЕРАК Миле ГОЈКО, борац, рођен 1921. у Апстићима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. код Коњица.
ЕРАК Симе АЛЕКСА, борац, рођен 1919. у Апстићима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Тјентишту.
ЕРАК Симе ЂОРЂО, борац, рођен 1922. у Апстићима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Тјентишту.
ЕРАК Миленка ДРАГО, борац, рођен 1922. у Столцу — Бугојно, Србин, сељак.
ЕРАК Јове ДУШАН, борац, рођен 1924. у Апстићима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Тјентишту.
ЕРАК Маркана ДРАГО, борац, рођен 1917. у Столцу — Бугојно, Србин, сељак.
ЕРАК Ђорђа ГОЈКО, борац, рођен 1922. у Брдима — Бугојно, Србин, сељак.
ЗЕЛЕН Станка СТОЈАН, борац, рођен 1925. у Апстићима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. код Коњица.
ЗЕЛЕН Пере СТАНКО, борац, рођен 1922. у Апстићима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. у Црној Гори.
ЗЕЛЕН Стојана МЛАДЕНКО, борац, рођен 1923. у Апстићима — Бугојно, Србин, сељак.
ИКИЋ Станка ЈОВО, борац, рођен 1919. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. на Острошцу.
ИКИЋ Николе СТОЈАН, борац, рођен 1922. у Зијамету, Србин, сељак.
ЈАЊИЋ Владе АНЂЕЛКО, нишанџија на минобаачу, рођен 1919. у Столцу — Бугојно, Србин, сељак.

ЈАЊИЋ Владе МИЛАН, борац, рођен 1921. у Столцу — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.
ЈАЊИИ Цвије ГОЈКО, борац, рођен 1926. у Столцу — Бугојно, Србин, сељак.
ЈАЊИЋ Цвије МЛАДЕНКО, борац, рођен 1921. у Столцу — Бугојно, Србин, сељак.
ЈАЊИЋ Игњата СВЕТИСЛАВ, борац, рођен 1890. у Столцу — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Зеленгори.
ЈАЊИЋ Светислава МИЛАН, борац, рођен 1921. у Столцу — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Зеленгори.
ЈАЊИЋ Симе ЂОРЂЕ, борац, рођен 1920. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1942. у Вилеши код Бугојна.
ЈАЊИЋ Светозара ТОДОР, борац, рођен 1925. у Столцу — Бугојно, Србин, сељак.
ЈАРЧЕВИЋ Миле БЛАГОЈА, борац, рођен 1920. у Крушевици — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Вележу.
ЈОВАНОВИЋ Душана ПЕРО, борац, рођен 1920. у Зијамету, Србин, сељак.
ЈОВАНОВИЋ Васе СТОЈАН, борац, рођен 1922. у Зијамету, Србин, сељак.
ЈОВАНОВИЋ Стојана МЛАДЕНКО, борац, рођен 1921. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. код Шавника.
ЈОВАНОВИЋ БРАНКО, борац, рођен 1914. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1942.
КАРАВЛА Радоја БЛАГО, борац, рођен 1924. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. код Коњица.
КОВАЧИЋ Љубе СТОЈАН, борац, рођен 1919. у Кутлићима — Бугојно, Србин, сељак.
КОВАЧИЋ Милке гојно, Србин, 'БОРЂЕ, борац, рођен 1911. у Кутлићима сељак, погинуо 1943. на Сутјесци. — Бу-
КОВАЧИЋ Ђорђа гојно, Србин, МИЛАН, борац, рођен 1925. у Кутлићима сељак, погинуо 1943. на Сутјесци. — Бу-
КОВАЧИЋ Љубе ЧЕДО, борац, рођен 1923. у Кутлићима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Вележу.
КОВАЧИЋ МИЋО, борац, рођен 1920. у Дубокој — Травник, Србин, сељак.
КРАЈИШНИК ИЛИЈА, борац, рођен 1920. у Опари — Травник, Србин, сељак, погинуо 1943. код Горњег Вакуфа.
КРАЈИШНИК НЕДО, борац, рођен 1922. у Опари — Травник, Србин, сељак, погинуо 1943. на Волујаку.
КРИВОШИЈА Пере СТАНКО, борац, рођен 1921. у Скаквцима — Доњи Вакуф, Србин, сељак.
КУНОВАЦ ЉУБАН, борац, рођен 1920. у Крушевици — Бугојно, Србин, сељак.

ЛУГОЊА Лазе СТОЈКО, борац, рођен 1920. у Столцу — Бугојно, Србин, сељак.

ЛУКИЋ Луке ПЕРО, борац, рођен 1891. у Зијамету, Србин, сељак.

ЛУКИЋ Борђа РИСТО, борац, рођен 1908. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. код Шавника.

ЛУКИЋ Миленка ЈОВО, борац, рођен 1912. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. код Коњица.

МАЛЕШ Николе ДУШАН, борац, рођен 1915. у Доњем Вакуфу, Србин, сељак, погинуо 1943. на Вележу.

МАЛИЋ Пере ЉУБАН, борац, рођен 1928. у Зијамету, Србин, сељак.

МАЛИЋ Станка ЈОВО, борац, рођен, 1921. у Зијамету, Србин, сељак.

МАНЦУКА ДЕЛИЈА, борац, рођен 1911. у Опари — Травник, Муслиман, сељак, погинуо 1943. на Зеленгори.

МЕДИЋ СТОЈАН, борац, рођен 1918. у Ростову — Травник, Србин, сељак.

МИЛУТИНОВИЋ Станка БРАНЕ, борац, рођен 1912. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. код Коњица.

МИЛУТИНОВИЋ СВЕТКО, борац, рођен 1916. у Зијамету, Србин, сељак.

МИРКОВИЋ РАДОЈЕ, борац, рођен 1919. у Ростову — Травник, Србин, сељак, погинуо 1944. код Травника.

МИРКОВИЋ МИШО, борац, рођен 1931. у Крушевици — Бугојно, Србин, сељак, био борац у 4. батаљону 5. бригаде.

НОВАК Стојана НЕДО, курир батаљона, рођен 1920. у Зијамету, Србин, сељак.

НОВАК Љубе СТАНКО, борац, рођен 1921. у Зијамету. Србин, сељак.

НОВАК Радоја МИЛАН, борац, рођен 1920. у Зијамету, Србин, сељак.

ПАВЛОВИЋ Стојана НИКО, борац, рођен 1900. у Трновцу — Травник, Србин, сељак.

ПАВЛОВИЋ Стојана ЉУБО, борац, рођен 1922. у Трновцу — Травник, Србин, сељак.

ПАВЛОВИЋ Павла СЛАВКО, борац, рођен 1924. у Трновцу — Травник, Србин, сељак, погинуо 1943. на Вележу.

ПЕЈИЋ Николе ВАСО, борац, рођен 1908. у Опари — Травник, Србин, сељак.

ПЕЈИЋ Стојана АЛЕКСА, борац, рођен 1923. у Јагодићима, Србин, сељак.

ПЕЈИЋ Михајла МИЛАН, борац, рођен 1919. у Опари — Травник, Србин, сељак.

ПЕЈИЋ Алексе ПЕРО, борац, рођен 1920. у Опари — Травник, Србин, сељак, погинуо 1942. код Купреса.

ПЕРИШИЋ Пере НИКОЛА, борац, рођен 1921 у Кутлићима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. код Коњица.

ПЕРИШИЋ Милана ЈОВО, пушкомитраљезац, рођен 1920. у Кутлићима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Биочу.
ПЕРИШИЋ-ЕРАК Мије МИРЈАНА, борац, рођена 1924. у Апстићима — Бугојно, Српкиња, домаћица, погинула 1943. на Зеленој гори.
ПИЈШПОВИЋ Ристе ЈОВО, борац, рођен 1919. у Зијамету, Србин, сељак.
ПИЈШПОВИЋ Томе МЈАДЕНКО, борац, рођен 1912. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. код Коњица.
ПИЛИПОВИЋ Станка ИЛИЈА, борац, рођен 1912. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. код Коњица.
ПОЊАВИЋ Зарије РАДОВАН, борац, рођен 1920. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. код Коњица.
ПРАЈБАК Митра ВУКАН, борац, рођен 1919. у Чипуљићу, Србин, сељак.
РИЗВИЋ ШАЋИР, борац, рођен 1910. у Горњем Ростову — Травник, Муслиман, сељак.
РИЗВИЋ МУХАРЕМ, борац, рођен 1923. у Ростову — Травник, Муслиман, сељак, погинуо 1943. код Коњица.
СКОПЈБАК Рашида БИДО, курир батаљона, рођен 1922. у Опари — Травник, Србин, сељак, погинуо 1944. у борби за Београд.
СТАНИЋ Ристе ЈОВО, борац, рођен 1922. у Зијамету, Србин, сељак.
СТАНИЋ Цвије ТОДОР, борац, рођен 1924. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.
СТАНИЋ Цвије ВАСО, борац, рођен 1921. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. на Вележу.
СТАНИШИЋ САВО, борац, рођен 1920. у Опари — Травник, Србин, сељак.
СТАНИШИЋ ЛУКА БОБУКА, борац, рођен 1921. у Опари — Травник, Србин, сељак, погинуо 1943. код Прозора.
СТОЈИЋ Владе МИЛЕ, борац, рођен 1923. у Зијамету, Србин, сељак, умро од тифуса 1943. у Црној Гори.
СТОЈИЋ Саве ШПИРО, борац, рођен 1903. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.
СУБАШИЋ Митра СТОЈАН, борац, рођен 1904. у Доњем Вакуфу, Србин, сељак.
ТОПИЋ Ристе ДРАГО, борац, рођен 1921. у Доњем Вакуфу, Србин, сељак.
ТОПИЋ Гојка КОСТА, борац, рођен 1922. у Доњем Вакуфу, Србин, сељак, погинуо 1943. код Коњица.
ТРИФУНОВИЋ Богдана МИХАЈЛО, борац, рођен 1921. у Зијамету, Србин, сељак.
ТУЦО Владе ПЕТАР, борац, рођен 1924. у Крушевици — Бугојно, Србин, сељак.
ЧАВИЋ Јове БРАНКО, борац, рођен 1921. у Зијамету, Србин, сељак.

ЧАВИЋ Миливоја Бранко, борац, рођен 1925. у Зијамету, Србин, сељак.
ЧАВИЋ Сифорија АЛЕКСАНДАР, командир вода, рођен 1919. у Поточанима — Бугојно, Србин, сељак.
ЧАВИЋ Вјескослава МИЛОРАД, борац, рођен 1928. у Поточанима — Бугојно, Србин, сељак.
ЧАВИЋ Гавре ПЕТАР, борац, рођен 1920. у Јагодићима — Бугојно, Србин, сељак.
ЧАВИЋ Симе СИМО, борац, рођен 1916. у Зијамету, Србин, сељак.
ЧАВИЋ Ђорђа МИЛЕ, борац, рођен 1921. у Јагодићима — Бугојно, Србин, сељак.
ЧАВИЋ Радосава ЧЕДО, борац, рођен 1924. у Поточанима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Острошцу.
ЧАВИЋ Ђорђа ИЛИЈА, борац, рођен 1922. у Брдима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.
ЧАВИЋ Ђорђа СТАНКО, борац, рођен 1924. у Брдима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.
ЧАВИЋ Сифорија ВЈЕКОСЛАВ ЈЕКО, борац, рођен 1908. у Поточанима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. у Трновцу.
ЧАВИЋ Миливоја МИЛЕ, борац, рођен 1923. у Зијамету, Србин, сељак, погинуо 1943. у Трновцу.
ЧАВИЋ Стојана ЈОВО, борац, рођен 1918. у Зијамету, Србин, сељак.
ЧАВИЋ Стојана СТАНКО, борац, рођен 1920. у Зијамету, Србин, сељак, умро од тифуса 1943. у Црној Гори.
ШОЛАЈА Јове ЈОВО, борац, рођен 1923. у Брдима — Бугојно, Србин, сељак.
ШОЛАЈА Трифка МИХАЈЛО, борац, рођен 1920. у Брдима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Сутјесци.
ШЕШУМ Илије ВУКАН, борац, рођен 1913. у Оборцима — Доњи Вакуф, Србин, сељак, погинуо 1943. на Зеленгори.
ШУШЉБИК Михајла ДУШАН, борац, рођен 1921. у Шушљићима — Бугојно, Србин, сељак, погинуо 1943. на Тјентишту.

ОРДЕНИ ПЕТЕ ПРОЛЕТЕРСКЕ

ОРДЕН НАРОДНОГ ХЕРОЈА

***ОРДЕН БРАТСТВА И ЈЕДИНСТВА
СА ЗЛАТНИМ ВИЈЕНЦЕМ***

ОРДЕН НАРОДНОГ ОСЛОБОЂЕЊА

НАРОДНИ ХЕРОЈИ

<i>АЛЕКСИЋ ВЕЉКО</i>	<i>ЈОВАНОВИЋ БЛАЖО</i>
<i>БАБИЋ РАДОМИР</i>	<i>ЈОВАНОВИЋ БОЖИДАР</i>
<i>БАБИЋ ИЛИЈА</i>	<i>ЈОВАНОВИЋ ПЕТАР</i>
<i>БАЛЕТИЋ МАРКО</i>	<i>КАДОВИЋ САВО</i>
<i>БАЦКОВИЋ АЛЕКСА</i>	<i>КИЛИБАРДА МИЛЕ</i>
<i>БОЖОВИЋ ВУКОСАВ</i>	<i>КОВАЧЕВИЋ МИЛОШ</i>
<i>БОЈОВИЋ ДУШАН</i>	<i>КОВАЧЕВИЋ МИТАР</i>
<i>БОЉЕВИЋ СТЕВО</i>	<i>КОВАЧЕВИЋ САВА</i>
<i>БРКОВИЋ САВО</i>	<i>КОПРИВИЦА ВАСИЉ</i>
<i>ВУЈАЧИЋ ВАЈО</i>	<i>ЛАКЧЕВИЋ ВОЈИСЛАВ</i>
<i>ВУЈОВИЋ ДУШАН</i>	<i>ЛУЧИЋ МИРКО</i>
<i>ВУЈОШЕВИЋ ЗАРИЈА</i>	<i>ЉЕШКОВИЋ НИКОЛА</i>
<i>ВУКОТИЋ ЈОВАН</i>	<i>МАНДИЋ ГЛИГО</i>
<i>ВУЧИНИЋ ЛУКА</i>	<i>МАРТИНОВИЋ СТАНКО</i>
<i>ВУЧИНИЋ МИЛИЦА</i>	<i>МУГОША АНДРИЈА</i>
<i>ГИЉЕН ПЕРО</i>	<i>ПАВИЋЕВИЋ ЂОКО</i>
<i>ГРОЗДАНИЋ МИЛУТИН</i>	<i>ПАВЛИЧИЋ МИЛАДИН</i>
<i>ЂУРОВИЋ ВЕСЕЛИН АГА</i>	<i>ПРЕМОВИЋ ЂОРЂИЈЕ</i>
<i>ЂУРОВИЋ МАРКО</i>	<i>РАДИЧЕВИЋ ВЕЛИМИР</i>
<i>ЂУРОВИЋ МИЛИНКО</i>	<i>РАДОВИЋ ГОЈКО</i>
<i>ЂУРОВИЋ МИЛИСАВ</i>	<i>ТОДОРОВИЋ ВЕЉКО</i>
<i>ИВАНОВИЋ ДРАГИША</i>	<i>ЦЕРОВИЋ ДРАГАН ГИГО</i>
<i>ЈАНКОВИЋ ВЕЉКО</i>	<i>ШАРАНОВИЋ МИЛОВАН</i>

**БРОЈНО СТАЊЕ И СТРУКТУРА БОРАЦА ПЕТЕ БРИГАДЕ
У ДАНИМА ЊЕНОГ ФОРМИРАЊА
ШТАБ И ПРИШТАПСКИ ДИЈЕЛОВИ
СОЦИЈАЛНИ САСТАВ**

Сельаци	Радници	Интелект.	Баин	Официри	Подофи- цири	Службе- ници	Свјетле- ници	Домаћине	Сликари	Остали	уСвега
32	10	37	5	11		8	2	17	3	9 дјеце испод 10 год.	134

ПОЛИТИЧКА ПРИГЛАДНОСТ

Чланови КПЈ	Чланови Скоја	Неорганизовани	Свега
мушки жене	мушки жене	мушки жене	125 и 9 дјеце
67 11	2 4	25 16	134

ДОБ (ГОДИНЕ ЖИВОТА)

Рођени до 1910. год.		1911. до 1920.		1921. год. и касније		Свега
мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	125 и 9 дјеце
40	10	49	12	5	9	134

ПОГИНУЛИ

Мушки	Жене	СВЕГА
31	8	39

НАЦИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ

Црногорци	Срби	Муслимани	Јевреји	Словенци	Хрвати	Чеси	Свега
94 и 9 дјеце	23	2	3	1	1	1	134

1. БАТАЉОН

Сељаци	Радници	Интелект.	Ђаци	Официри	Подофицири	Службеници	Домаћине	Остали	Свега
61	34	30	29	2		6	43		205

ПОЛИТИЧКА ПРИПАДНОСТ

Чланови КПЈ		Чланови Скоја		Неорганизовани		Свега
мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	
61	4	20	31	72	17	205

ДОБ (ГОДИНЕ ЖИВОТА)

Рођени до 1910. год. 1911. до 1920. год. 1921. год. и касније						Свега
мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	
39	2	73	17	41	33	205

ПОГИНУЛИ

Мушки	Жене	Свега
82	21	103

НАЦИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ

Црногорци

мушки	жене	Свега
153	52	205

**2. БАТАЉОН
СОЦИЈАЛНИ САСТАВ**

Сельаци	Радници	Интелектуалци	Ђаци	Официри	Подофицири	Службеници	Домаћине	Сликари	Остали	Свега
78	16	14	13		2	6	46	1		176

ПОЛИТИЧКА ПРИПАДНОСТ

Чланови КПЈ		Чланови Скоја		Неорганизовани		Свега
мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	Свега
42	5	16	8	72	33	176

ДОБ (ГОДИНЕ ЖИВОТА)

Рођени до 1910. год. 1911. до 1920. год. 1921. год. и касније						Свега
мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	
41	6	55	14	34	26	176

ПОГИНУЛИ

Мушки	Жене	Свега
64	17	81

НАЦИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ

Црногорци	Срби	Хрвати	Словенци	Свега
170	2	3	1	176

3. БАТАЉОН

СОЦИЈАЛНИ САСТАВ

Сељаци	Радници	Интелект.	1. Банциј	Официри	Полофи- пир	Службе- ници	Домаћине	Остали	Свега
54	44	18	18		10	14	15	2 (бабица и трговац)	175

ПОЛИТИЧКА ПРИПАДНОСТ

Чланови КПЈ	Чланови Скоја		Неорганизовани		Свега
мушки жене	мушки	жене	мушки	жене	
95 7	18	4	38	13	175

ДОБ (ГОДИНЕ ЖИВОТА)

Рођени до 1910. год.	1911. до 1920. год.	1921. год. и касније	Свега
мушки жене	мушки жене	мушки жене	
43 1	65 14	43 9	175

П О Г И Н У Л И

Мушки	Жене	Свега
86	10	96

НАЦИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ

Црногорци	Срби	Свега
173	2	175

**4. БАТАЉОН
СОЦИЈАЛНИ САСТАВ**

Сельаци	Радници	Интелект.	Ђаци	Официри	Подофи- цири	Службе- ници	Домаћине	Жандари	Остали	Свега
86	26	32	33	1	9	5	39	3	1 трговац	235

ПОЛИТИЧКА ПРИПАДНОСТ

Чланови КПЈ		Чланови Скоја		Неорганизовани		Свега
мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	
101	13	32	22	52	15	235

ДОБ (ГОДИНЕ ЖИВОТА)

Рођени до 1910. год.		1911. до 1920. год.		1921. год. и касније		Свега
мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	
52		7	89	44	22	235

П О Г И Н У Л И

Мушки	Жене	Свега
90	18	108

НАЦИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ

Црногорци		Словенци		Свега
мушки	жене	мушки	жене	
185	49		1	235

**ИЗ КОМБИНОВАНОГ БАТАЉОНА
СОЦИЈАЛНИ САСТАВ**

Селјаци	Радници	Интелект.	Ђаци	Официри	Идофицири	Службеници	Домаћинце	Свега
3	6	4	3			8		24

ПОЛИТИЧКА ПРИПАДНОСТ

Чланови КПЈ		Чланови Скоја		Неорганизовани		Свегв
мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	
18				5	1	24

ДОБ (ГОДИНЕ ЖИВОТА)

Рођени до 1910. год. 1911. до 1920. год. 1921. год. и касније						Свега
мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	
5		10		8	1	24

П О Г И Н У Л И

мушки	жене	Свега
11	1	12

НАЦИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ

Црногорци	Срби	Хрвати	Јевреји	Свега
2	20	1	1	24

**5. (ЗИЈАМЕТСКИ) БАТАЉОН
СОЦИЈАЛНИ САСТАВ**

Селџаци	Радници	Инте-лек.	Ђаци	Офици-ри	Подофи-цири	Службе-ници	Дома-ћинце	Свега
146	2		3				2	153

ПОЛИТИЧКА ПРИПАДНОСТ

Чланови КПЈ	Чланови Скоја	Неорганизовани		Свега
		мушки	жене	
		148	5	153

ДОБ (ГОДИНЕ ЖИВОТА)

Рођени до 1910. год. 1911. до 1920. год. 1921. год. и касније						Свега
мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	
12		64	2	72	3	153

ПОГ И Н У Л И

Мушки	Жене	Свега
76	2	78

НАЦИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ

Срби	Муслимани	Свега
150	3	153

РЕКАПИТУЛАЦИЈА

ШТАБ И ПРИШТАПСКИ ДИЈЕЛОВИ	134	— од тога 31 другарица и 9 дјеце испод 10 година
1. БАТАЉОН.....	205	— од тога 52 другарице
2. БАТАЉОН.....	176	— од тога 46 другарица
3. БАТАЉОН.....	175	— од тога 24 другарице
4. БАТАЉОН.....	235	— од тога 50 другарица
СВЕГА:	925	— од тога 203 другарице и 9 дјеце испод 10 година
— КОМБИНОВАНИ БАТАЉОН ••	24	— од тога 1 другарица
— 5. (ЗИЈАМЕТСКИ) БАТАЉОН •	153	— од тога 5 другарица
УКУПНО:	1.102	— од тога 209 другарица и 9 дјеце испод 10 година

СОЦИЈАЛНИ САСТАВ

Штаб, приштапски дјелови, 1, 2, 3 и 4. батаљон	Радници	Сельаци	Интелектуалци	Ђаци	Официри	Подофицири	Службеници	Свјетиници	Домаћине	Сликари	Жандари	Трговци	Бабице	Остали	Свега
	130	311	131	98	14	21	39	2	160	4	3	2	1	9	925
Комбиновац батаљон	6	3	4	3	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-	24
5. (зијаметски) батаљон	2	146	-	3	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	153
Укупно:	138	460	135	104	14	21	47	6	162	4	3	1	2	9	1.102

ПОЛИТИЧКА ПРИПАДНОСТ

	Чланови КГПЈ		Чланови Скоја		Неорганизовани Свгг;		а		Укупно
	мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	Организовани	Неорганизовани	
	Члан. КГПЈ	Члан. Скоја	Члан. КГПЈ	Члан. Скоја	Члан. КГПЈ	Члан. Скоја	Неорганизовани	Неорганизовани	
Штаб, приштапски дјелови, 1, 2, 3. и 4. батаљон	366	40	88	69	259	94	406	157	353 916 и 9 дјеце 925
Комбиновац батаљон	18	-	-	-	5	1	18	-	6 24
5. (зијаметски) батаљон	-	-	-	-	148	5	-	-	153 153
Укупно:	384	40	88	69	412	100	424	157	1.093 и 9 дјеце 1.102

ДОБ (ГОДИНЕ ЖИВОТА)

Штаб, приштапски дијелови, 1, 2, 3. и 4. батаљон	Рођени до 1910. год.		Рођени од 1911. до 1920. год		Рођени 1921. и касније		Свега
	мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	
	215	26	331	78	167	99	916 9 дјеце испод 10 година
Комбиновани батаљон	5	—	10	—	8	1	24
5. (зијаметски) батаљон	12	—	64	2	72	3	153
Укупно:	232	26	405	80	247	103	1.093 и 9 дјеце = 1.102

ПОГИНУЛИ

	Мушк и		Ж е н е		Свега
Штаб и приштапски дијелови	31	— од тога 2 стријељана, 2 умрла и 1 извршио самоубиство	8	— од тога 3 умрле	
1. батаљон	82	— од тога 3 умрла, 1 стријељан и 1 извршио самоубиство	21	— од тога 2 стријељане	103
2. батаљон	64	— од тога 4 стријељана, 3 умрла и 1 извршио самоубиство	17	— од тога 2 стријељане и 1 умрла	81
3. батаљон	86	— од тога 7 умрли	10		96
4. батаљон	90	— од тога 1 умро и 1 нестало	18		108
С в е г а	353	— од тога 12 умрли, 7 стријељано, 3 извршили самоубиство и 1 нестало	74	— од тога 4 стријељане и 1 умрла	427

Комбиновани батаљон 11		1	12
5. (зијаметски) батаљон 76 — од тога 3 умрла		2	78
Укупно:	440 — од тога 7 стри- Јељано, 15 умрло, 3 извршили самоубиство и 1 нестало	77 — од тога 3 умрле	517

НАЦИОНАЛНА ПРИПАДНОСТ

	Црногорци	Срби	Хрвати	Словенци	Муслимани	Јевреји	Чеси	Свега
Штаб и приштапски дијелови	94 1 9 дјеце	22	1	1	2	3	1	134
1. батаљон	205							205
2. батаљон	170	2	3	1	—	-	-	176
3. батаљон	173	2						175
4. батаљон	234	-	-	1	-	-	-	235
Комбиновани батаљон	2	20	1	-	-	1	-	24
5. (зијаметски) батаљон	-	150	-	-	3	-	-	153
Укупно:	878 и 9 дјеце	197	5	3	5	4	1	1.102

ПОГИНУЛИ - УМРЛИ - СТРИЈЕЉАНИ - НЕСТАЛИ - САМОУБИСТВО

— п о г о д н а м а —

	поги-нули		умрли		стри-јеља-ни		нес-тали		само-уби-ство		поги-нули		умрли		стри-јеља-ни		нес-тали		само-уби-ство		поги-нули		умрли		поги-нули		Погинули неутрб. датума	Свега		
	1 9 4 2		1 9 4 3		1 9 4 4		1 9 4 5		1 9 4 2		1 9 4 3		1 9 4 4		1 9 4 5		1 9 4 4		1 9 4 5		1 9 4 4		1 9 4 5							
	мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене	мушки	жене			мушки	жене
Штаб и при-штапски дије-лови	2			2	1							20	5	2	1	1				1		4							39	
I батаљон	31	4	2									31	11	1	1	2			1		10	4	1				2		3	103
II батаљон	16		3									34	13	1	4	2			1		4	1				1		1	81	
III батаљон	16											52	9	6							8	1	1			2		1	96	
IV батаљон	28	3					1					52	11								5	3	1			1	1	2	108	
СВЕГА	93	7	5	2	1		1					189	49	6	2	6	4		3		31	9	2			6	1	7	427	
V батаљон (зијаметски)	4											65	2	3							3					1			78	
из Комбинова-ног батаљона												10	1													1			12	
УКУПНО	97	7	5	2	1		1					264	52	12	2	6	4		3		34	9	2			8	1	7	517	

РИЈЕЧ РЕДАКЦИЈЕ

О особеностима и саставу Пете бригаде из њених првих дана и о тешкоћама које су пратиле настајање овог зборника

Из текстова које су написали борци и руководиоци Пете црногорске пролетерске бригаде читалац ће, надамо се, стећи вјерну слику о овој јединици Народноослободилачке војске Јушславије. Сјећање учесника догађаја и остали прилози помоћи ће му да се упозна с условима у којима је стварана Пета бригада и да сагледа како су њени батаљони и бригада у цјелини извршавали задатке које су им повјеравали Врховни штаб и друга војна руководства НОВЈ, како су савлађивали тешкоће на својој вијугавој ратној стази; да се упозна, исто тако, с ликовима бораца и руководилаца Пете бригаде и с односима који су владали у њеним јединицама, а и с односом Пете према другим јединицама наше војске и према народу Црне Горе, Санџака, Србије, Албаније, Бооне и Херцеговине с којим се сретала на свом ратном путу.

Пета пролетерска је, као и остале пролетерске бригаде, у много чему имала и своја обиљежја, али је, зацијело, најизразитије њено обиљежје, нарочито у првој њеној ратној години — везаност за рањенике: од јуна до августа 1942. на Зеленгори и на маршу од Врбнице до Прозора; од јануара до априла 1943. у бици на Неретви; од маја до јуна 1943. у бици на Сутјесци.

Бригада је формирана од бораца и руководилаца Никшићког партизанског НОП-одреда и једног батаљона у чији су састав ушли борци и руководиоци из Зетског НОП

одреда и Одред „Бијели Павле“, тако да се већина њих међусобно добро познавала из ранијих борби. То ће у сваком погледу бити значајна предност ове јединице.

Док су -се крајем пролећа 1942. Прва, Друга, Трећа и Четврта пролетерска бригада с Врховним штабом груписале и оређивале у доњем току Сутјеске, спремајући се за марш у западну Босну, батаљони Пете бригаде су водили тешке заштитничке барбе по врлетим-а Пивске планине, на Маглићу и Волујаку, на Лебршнику и Чемерну против надмоћних снага окупатора и њихових сарадника четника, домобрана и усташа. Они нијесу могли да се окупе и построје да би се упознали с наредбом Врховног штаба о формирању бригаде и да би примили ратну заставу. С том наредбом борци су уиознавани на положајима. Жарка жеља да се окупе и построје, да виде и поздраве овоју заставу, да стекну представу о броју бораца и наоружању бригаде остала је неиспуњена.

По наређењу Врховног штаба, који је 24. јуна 1942. кренуо с осталим бригадама у западну Босну, Пета је с Херцеговачким одредом добила задатак да остане на тремеђи Црне Горе, Херцеговине и источне Босне да штити болницу и збјег. У доњем току Сутјеске, у опустјелим и попаљеним селима, она је провела више од мјесец дана. Једина храна бораца биле су куване траве и по које парче непосољеног меса. И према су већ, у другој половини јула, били на измаку снага, борци су будно чували правце који од Херцеговине воде ка Зеленој Гори и Чемерну, преко Волујака и Маглића ка Црној Гори, те оне што од источне Босне, преко Фоче и Калиновика, воде до долине Сутјеске.

Знајући да се морају ослонити на властите снаге, да не могу очекивати помоћ ни од једне наше јединице, и свјесни одговорног задатка да заштите болницу и збјег, Пета бригада и Херцеговачки одред су предузели све мјере будности како их непријатељ не би изненадио. Упркос свему били су изненађени: у рано јутро 22. јула Пету бригаду и Херцеговачки одред напало је неколико хиљада четника.

Тада они почињу свој познати пробој правцем Врбница—Миљевина—Трескавица—Игман — Битовња — Прозор. Трећи батаљон, будући одсјечен већ на почетку четничког напада, морао се сам пробијати ове до Прозора.

Пуних десет дана, све док 2. августа нијесу избиле на слободну територију у Прозорокој котлини, јединице бригаде и Херцеговачког одреда водиле су тешке даноноћне борбе, најтеже на Требичини, Миљевини и Трескавици — с четницима, и на Игману, Забрђу и Битовњи — с Нијемцима и усташама. Упркос томе, и упркос тешким губицима које су претрпјели, црногорски и херцеговачки пролетерски батаљони су се с рањеницима и збјегом пробиле на ослобођену територију.

То је, у ствари, била прва велика борба за рањенике у народноослободилачком рату. Под командом Саве Ковачевића, Пета бригада с Херцеговачким одредом побједоносно ју је завршила.

Борбу за рањенике Пета води и у вријеме битке на Неретви. Тада она учествује у нападима на Прозор. С падом тог талијанског упоришта отворен је пут за евакуацију рањеника ка Јабланици и даље на правцу пробоја јединица Оперативне групе Врховног штаба.

У бици на Сутјесци Пета је бригада поново добила задатак да с осталим јединицама Треће дивизије осигура повлачење Оперативне групе и заштити болницу са око 4.000 рањеника. Мјесец дана је она, на правцу Никшић — Шавник — Сутјеска, тако рећи без предаха и сна водила крваве борбе с вишеструко број нијим њемачким и талијанским јединицама. Па и у таквим условима често би својим смјелим, изненадним ноћним јуришима збуњивала непријатеља, наносећи му тешке губитке, реметећи му планове, успорављујући наступање.

Заштитничке су борбе у сваком рату, особито у партизанском, готово без изузетка најсложеније, воде се, по правилу, с надмоћним снагама непријатеља који, будући да има иницијативу, диктира темпо борбе и сам бира правце на-

пада. У таквим условима браниоцу је изузетно тешко да изнајде успјешне облике активне одбране. Нашавши се и саме у улози браниоца и заштитника, јединице Пете бригаде су прибијегавале изненадним ноћним нападима машиним јединицама и групама бомбаша и оушкомитраљезаца. Испорљени борци и старјешине налазили оу и за то снаге знајући да су иза њих хиљаде рањених другова.

*

Зборник садржи доста прилога који освјетљавају баш те специфичности Пете бригаде и њеног борбеног пута. Аутори су се, очевидно, трудили да што вјерније, потпуније и непосредније искажу оно што у њиховим сјећањима најснажније живи. Чинили су то и када су писали о неком догађају у којем оу сами учествовали, и када су освјетљавали лик неког од другова или другарица за ноје их вежу и посебне успомене.

Многи су борци Пете више пута покушавали да нешто напишу, али су послје доста уложеног труда, незадовољни оним што оу ставили на папир — одустајали. Писање сјећања на догађаје и другове, рекли су нам неки од њих, искрено, теже им је падало и од саме борбе. И не знају да ли им је при том било теже одабрати о чему да пишу, или када би се већ определијелили за тему, описати догађај онако како живи у њиховом сјећању. Због свега тош се и догодило да су многи другови који су имали шта да кажу одустали од писања.

Али морамо рећи да и неки другови вични перу нијесу дали своје прилоге. Штавише, због стално понављаних њихових обећања редакцији да ће ипак написати нешто, књига о Петој пригади се појављује са знатним закашњењем. Али то је доцњење имало и саоју добру страну. Захваљујући и томе што се књига појављује сад а не прије коју годину, мнош је више бораца и руководилаца Пете дало своје прилоге него што би био случај да је књига раније објављена.

У том времену су, такође, прикупљени, сређени и провјерени (мнош значајни подаци о саставу бригаде, а били смо у могућности и да се користимо иокуством других који су већ објавили сличне зборнике.

Истрајноот је и у овом послу ипак била најзначајнија. Без ње не би било ове књиге. Зато — и о томе неколико ријечи.

Више пута, још од 1950. године, започињан је, а исто је толико пута постепено замирао рад на припреми зборника сјећања о Петој бригади. У том времену прикупљено је нешто радова, али они ни бројем ни квалитетом нијеоу могли удовољити намјени. Тек од 1968. године почиње сталан и жив рад на прикупљању чланака и другог материјала и њихова обрада.

Најтеже је при том било осигурати што уједначенији број чланака о свим догађајима и о свим јединицама од којих се бригада састојала. Упркос и жељи и напорима чланова редакције, није било могуће ни приближно једнако „покрити“ сваки догађај оноликим бројем радова колико то сваки од њих по свом значају заслужује. То је у оваквој врсти едиција, у којој се појављује мноштво аутора, готово и немогућно остварити. Ипак оматрамо да је и у том погледу постигнуто доста: ни једна етапа борбеног пута Пете није заобиђена. А и о свим најважнијим догађајима има по неколико написа.

Исто тако, редакција је настојала да прикупи и објави што је могуће више написа, макар и краћих, о најистакнутијим погинулим борцима и руководиоцима бригаде. На жалост, у томе се само дјелимично успјело. О знатном броју погинулих бораца и руководилаца који су се и посебно истицали својим подвизима није било могућно прибавити написе. Редакција налази за потребно да то каже и на овом мјесту и да замоли породице и најближе другове заслужних ратника Пете бригаде, а и читаоце ове књиге да то уваже.

Њима и свим погинулим борцима и руководиоцима Пете бригаде њихови другови, у знак дубоког поштовања и захвалности за њихова јуначка дјела у борби за слободу, по-

свећују овај колективни запис о славном ратном путу бригаде.

Редакција зборника је уложила много труда и напора да прикупи и среди бар најосновније податке о борачком и руководећем саставу бригаде на дан њеног формирања. Покушаји да такве податке прикупи и ореди за све другарице и другове који су >се борили у њеним редовима показали су се, бар за сада, неостварљивим. Морали смо се ограничити на прикупљање и сређивање гаодатака за њен састав на дан формирања, допуњен само подацима о борцима из Комбинованог драгочавско-челебићког и о Петом (Зијаметском) батаљону, који је укључен у састав Пете у јесен 1942. године.

На дан формирања бригада је имала 925 бораца, од којих су 203 биле жене и 9 дјеца испод 10 година:

- у штабу бригаде и приштапским дијеловима била су 134 борца, од којих 31 другарица и 9 дјеце испод 10 година;
- у Првом батаљону 205 бораца, од којих 52 другарице;
- у Другом батаљону 176 бораца, од којих 46 другарица;
- у Трећем батаљону 175 бораца, од којих 24 другарице;
- у Четвртм батаљону 235 бораца, од којих 50 другарица.

Убрзо после формирања у бригаду су ступила 24 борца, од којих и 1 другарица, из бившег Комбинованог драгочавско-челебићког батаљона, а у јесен 1942. и Зијаметски батаљон од 153 борца, од којих 5 другарице, који је постао — Пети батаљон Пете пролетерске.

Из података о социјалној структури бригаде на дан њеног формирања да се закључити да је она с небитним одступањима одговарала ондашњој социјалној структури становништва никшићког, подгоричког и даниловградског

Укупно: 1.102 борца, од којих 209 другарица и 9 дјеце испод 10 година.

Социјални састав

	Радници	Селјаци	Интелектуалци	Ђаци	Официри и подофицири	Службеници	Домаћине	Остали	Свега
Штаб и приштапски дијелови и 1, 2, 3. и 4. батаљон	130	311	131	98	35	39	160	21	925
Борци из Комбинованог батаљона	6	3	4	3		8			24
5. батаљон (Зијаметски)	2	146		3			2		153
Укупно	139	460	135	104	35	47	162	21	1093

Године старости

	Рођени до 1910.		Рођени од 1910 до 1920.		Рођени 1921. године и касније		Свега	Напомена
	муш.	жен.	муш.	жен.	муш.	жен.		
Штаб и приштапски дијелови и 1, 2, 3. и 4. батаљон	215	26	331	78	167	99	916	9 дјецe испод 10 година
Борци Комбинованог батаљона	5		10		8	1	24	
5. батаљон (Зијаметски)	12		64	2	72	3	153	
Укупно	232	26	405	80	247	103	1093	1102

Политичка припадност

	Чланови КПЈ		Чланови Скоја		Остали		Свега			Напомене
	муш.	жене	муш.	жене	муш.	жене	Чланови, КПЈ	Члан. Скоја	Остали	
Штаб и приштапски дијелови 1, 2, 3. и 4. батаљон	336	40	88	69	259	94	406	157	353	916 и 9 дјеце испод 10 година
							= 563			
Борци из Комбинованог батаљона	18				5	1	18		6	24
5. батаљон (Зијаметски)					148	5			153	153
Свега	384	40	88	69	412	100	424	157	512	1093 и 9, дјеце
Укупно	424		154		518		578		512	1102

Погинули

	Мушкарци	Жене	Свега
Штаб и приштапски дијелови	31	8	39
1. батаљон	82	21	103
2. батаљон	64	17	81
3. батаљон	86	10	96
4. батаљон	96	18	108
Свега	353	74	427
Борци из Комбинованог батаљона	11	1	12
5. батаљон (Зијаметски)	76	2	78
Укупно	440	77	517

среза, одакле је бгао њен борачни и руководиачки састав. Највше бораца (471, рачунајући у тај број и домаћице) били су сељаци, што одговара структури укупног броја становнижа територије с које су потицали. Радници, којих је било 130, процентуално су били знатно више заступљени од других социјалних групација. И интелектуалци и ђаци, којих је у бригади на дан формирања било 233, процентуално су били такође знатно више заступљени према укупном шиховом броју и проценту у структури становништва територије с које су потицали. Скоро сви су они потицали махом из сиромашних сеоких и градских породица, школовали се под веома тешким условима и претежно били незапослени, па је и то утицало на формирање њихових схватања и политичко опредељење, те су тако масовно учествовали у народноослободилачкој борби. Међутим, учешће у НОБ-у службеника, официра и подофицира, којих је у бригади било 74, процентуално, према укупном њиховом броју, било је мање од учешћа радника, интелектуалаца и ђака и сељака.

Подаци о социјалној структури бораца и њиховој политичкој опредељености увјерљиво шворе о значају утицаја припадности друштвеном слоју у на опредељивање за активно учешће у народноослободилачкој борби. То, другим ријечима, значи да су карактер народноослободилачке борбе, чији је циљ био не само национално већ и социјално ослобођење, те социјални положај и припадност друштвеном слоју одлучујуће утицали на однос и опредељивање појединаца према борби. Сем од степена увијести маса и појединаца, њихово опредељивање и учешће у борби зависило су и од тога у којој су се мјери циљеви те борбе поклапали с њиховом класном припадношћу, социјалним и општем друштвеним положајем и интересом. При томе треба истаћи да док су се национални и класни интереси учесника у народноослободилачком рату готово подударали, интереси сарадника окупатора били су опречни и у непрекидном сукобу. То је био један од главних узрока њихове

немоћи и неминовног краха. Сви покушаји квислинга да прикрију и како-тако помире и ускладе те оупротности у својим редовима, остали су узалудни.

*

Пету бригаду су на дан шеног формирања сачињавали претежно млади људи у најбољим годинама живота. Бораца између 20 и 30 година било је 409, а од 20 година и млађих 266. То значи да су више од двије трећине састава бригаде чинили борци млађи од 30 година. Старијих од 30 година било је 241, међу којима је било и оних од преко 50 година, а неколико њих је било превалило и 60-ту.

Сваки пети борац Пете била је жена. У саставу бригаде на дан формирања биле су 203 другарице, од којих су 100 имале по 20 година и мање. Тај податак рјечито говори какав је огроман прелом извршен за непуну годину дана у еманципацији жена и њиховом активном учешћу на свим задацима НОП-а, па и с пушком у руци, равноправно, раме уз раме с мушкарцима. У политичкој постојаности, издржљивости, упорности и храбрости у борбама оне нијесу заостајале иза својих другова. А у одржавању хишјене, спремању хране, уређивању живота на кратким одморима, бризи о изнемоглим, болесним и рањеним борцима, њихова је улога била много већа од улоге мушкараца. То исто важи и за учешће у организовању културно-забавног живота, зачињању пјесме и шале у покретима и на застанцима.

Пета бригада је, тако, била састављена не само од равноправних бораца очева, њихових синова и унука већ и од мајки, њихових кћери и унука, тако да на њен састав и борце може да се у правом смислу односи Његошева мисао изражена у стиховима:

*По три паса у коло се хвата,
сви к'о да су једногодишњаци.*

О политичкој припадности бораца Пете бригаде на дан њеног формирања нема аутентичних извора. Према извјештају који је замјеник политичког комесара бригаде упутио ЦК КПЈ 16. јула 1942. године, тј. мјесец и четири дана после формирања Пете, чланова КПЈ било је 341. Међутим, према подацима које су батаљонске и бригадна редакција брижљиво прикупљале, број чланова Партије је износио 406, од којих 40 другарица, а број чланова Скоја 157, од којих 69 другарица. С обзиром на услове у којима су прикупљани подаци за извјештај замјеника политичког комесара, с једне стране, и, с друге стране, с обзиром на веома брижљиво прикупљене податке које су редакције извршиле, подаци које је Редакција унијела у преглед о политичкој припадности ближи су тачности него они у извјештају. Ово и због тога што постоје још нека неслагања података из извјештаја с подацима прикупљеним за поименични списак бораца бригаде на дан њеног формирања.

Редакција сматра да свакако треба наглавити да су се и готово ови остали борци — они који нијесу били чланови КПЈ и чланови Скоја — осјећали комунистима и настојали и жељели да што прије буду примљени у чланство тих организација. Они се мање-више ни у погледу борбености ни у погледу понашања нијесу разликовали од чланова Партије и чланова Скоја.

Од укупног бројетог стања бригаде на дан њеног формирања, погинуло је 427 бораца, од којих 74 другарице, а са погинулима из Комбинованог и Петог батаљона (Зијаметског), тај број износи 517, од којих 77 другарица. То је близу половине укупног њеног бројног састава на дан формирања. Исто је тако и с борцима из Комбинованог батаљона који су ступили у Пети батаљон и с Петим (Зијаметским) батаљоном. Готово сваки други њихов борац који је ступио у Пету бригаду погинуо је.

Бригадна и батаљонске редакције сматрају својом обавезом да још једном искажу како су свјесне тога да свој дуг нијесу могле испунити према више хиљада бораца из Босне, Далмације, Херцеговине, Санцака, Србије, Црне Горе

и из других крајева који су се дуже или краће вријеме борили у редовима Пете пролетерске бригаде, па чак ни према онима који су јуначки погинули у борбама против непријатеља као њени борци. Већ смо поменули да се размишљало и о томе да се у зборнику дају подаци о свим другарицама и друговима који су се у рату борили у редовима Пете бригаде. Дошло се, међутим, до закључка да је, бар за сада, немогуће прикупити податке за све борце. То није омогли постићи ни за све борце који су пошнели у борбеним редовима Пете. Чак су могуће и извесне грешке у списку бораца који су били у бригади у дагаима њеног формирања. Редакција је увјерена да ће њихове породице и другови то схватити.

Пета црногорска пролетерска бригада је по свом борачком и руководећем саставу само кратко вријеме била црногорска, а по оштини и циљевима борбе она је од самог почетка имала општејугословенски карактер као и остале пролетерске бригаде. Већ од јесени 1942. године, приливом нових бораца из разних крајева кроз које је водио њен ратни пут, Пета је и по свом борачком саставу имала све више општејугословенски карактер, па је као таква и завршила свој борбени ратни пут. Управо смо жељели да и оним насловом у првој књизи „Подмлађивања“, мада наизглед недовољно одређеним, истакнемо баш то, општејугословенско обиљежје Пете црногорске пролетерске бригаде.

САДРЖАЈ

ПОСЛИЈЕ НЕРЕТВЕ

	Страна
<i>Милинко Ђуровић</i> : Два свијетла лика наше Партије.....	7
<i>Андрија Мугоша</i> : Из рада партијске организације.....	17
<i>Максим Ковачевић</i> : Борбе у Херцеговини.....	30
<i>Перо Раичевић</i> : Јаворак	37
<i>Басилије Краљевић Васиљ</i> : Побједа за пролетерски празник	43
<i>Бељко Зековић</i> : Први сусрет с Петом.....	49
<i>Радивоје Јовановић</i> : Вјесник бригаде.....	55

НА СУТЈЕСЦИ

<i>Саво Бурић</i> : Од Пивске планине до Зеленгоре.....	63
<i>Драгиша М. Ивановић</i> : У бици на Сутјесци.....	81
<i>Раја Недељковић</i> : С Петом кроз пету офанзиву.....	102
<i>Војо Тодоровић</i> и <i>Вујадин Поповић</i> : У заштитници дивизије	129
<i>Стеван Ковачевић</i> : Бојна комора.....	137
<i>Божо Јовановић</i> и <i>Свето Радојевић</i> : 720 часова у одбрани и на- паду.....	141
<i>Мирко Бањевић</i> : Из ратног дневника (15. мај — 15. јун 1943.)	153
<i>Раде Кнежевић</i> : Из одбране у јуриш.....	174
<i>Радивоје Максимовић</i> : Одломак из дневника.....	186
<i>Вукалица Милутиновић Бедо</i> : Мајчина нада.....	196
<i>Иван Асановић</i> : Размијењени.....	206
<i>Вујадин Поповић</i> : Биоче и Сутјеска.....	209
<i>Раде Блечић</i> : Техника бригаде.....	226

	Страна
<i>Аиђа Лабудовић: Не плачи, мајко</i>	229
<i>Јелка Радоњић-Сављевић: Између Пиве и Сутјеске</i>	235
<i>Дармнко Маројевић-Костић: Бригадни санитет у најтежој бици</i>	241
<i>Нико Јовићевић: Покољења</i>	246
<i>Лабуд Марковић: С тешким рањеницима</i>	260
<i>Велизар Перуиовић: Сусрет и расанак</i>	264
<i>Ђорђије Калезић: Ка Сутјесци</i>	269
<i>Милинко Ђуровић: Душан Бојовић</i>	270
<i>Василије Краљевић: Никола Љешковић</i>	297
<i>Божидар Бацковић: Радле Вукићевић</i>	304
<i>Петруша Раичевић: Деветорица</i>	308
<i>Љубима Перовић: Њих седам</i>	310
<i>Митар Вујовић: Баћа</i>	312
<i>Миливоје Максимовић: Два дана кроз кањон Сутјеске</i>	317
<i>Радисав Маројевић: На Сутјесци</i>	324
<i>Радомир Алексић Раша: Под буковим стаблом</i>	327
<i>Вуксан Мијатовић: А чете више није било</i>	329
<i>Милица Зековић: Били су наши</i>	335
<i>Љубима Перовић: Сјећање на 14. јун</i>	338
<i>Аидрија Копривица: Симо Ераковић</i>	341
<i>Раде Кнежевић: Крсто Костић</i>	347
<i>Радуша Лакчевић-Кликовац: Даница Томашевић</i>	350
<i>Ђорђије Калезић: Мој повратак са Сутјеске</i>	353
<i>Милинко Ђуровић и Милсав Раичевић: Бошко, Ђорђије и Милица Вучинић</i>	356
<i>Зарије Шкерковић: Марко Ђуровић</i>	362
<i>Ратко Радовић и Јован Вујошевић Лола: Одисеја рањеног комесара Вулете Ђурановића</i>	365
<i>Миливоје Павличић: Миладин Перов Павличић</i>	371
<i>Вукалица Милутиновић Ђедо: Незаборавни</i>	374
<i>Бранко Кркељић: Револуционарни пјесник и борац Вукић Говић</i>	391
<i>Душан и Радивоје Јовановић: Петар Лазарев Јовановић . . .</i>	396
<i>Бранко Кркељић: Браћа Златичанин</i>	399

ПОСЛИЈЕ СУТЈЕСКЕ

	Страна
<i>Иван Асановић: Пробој према Озрену</i>	411
<i>Милета Марковић: С рањеним Војом Бољевићем до Шеховића</i>	418
<i>Божидар Бацковић: Поново са Зијамећанима</i>	423
<i>Новица Перовић: Острошка побједа</i>	426
<i>Миливоје Павличић: Краткотрајна забуна</i>	431
<i>Свето Радојевић и Божо Јовановић: Долазак у Црну Гору</i> . .	434
<i>Ђорђе Калезић: Повратак са Сутјеске</i>	438
<i>Милош Шумоња: Наш комесар Алекса</i>	441
<i>Пеко Одаловић: Божидар Мрваљевић</i>	444
<i>Милинко Ђуровић и Милисав Раичевић: Петар Јовановић</i> . . .	446
<i>Максим Ковачевић и Лазар Миловић: Прихватање Талијана и обрачун с четницима</i>	452
<i>Благоје Марковић: Поново у бригади</i>	464
<i>Вегио Дракуловић: Први сусрет с четницима</i>	466
<i>Благоје Марковић: Обезглављење четника јужног фронта</i> . .	470
<i>Милорад Матуновић: Засједа у Добрушима</i>	474
<i>Ново Матуновић: Острошка борба</i>	478
<i>Јакша Ђурашевић: У Ударној групи</i>	486
<i>Петар Мушикић: У засједи</i>	493
<i>Саво Лучић: Четврти батаљон у Слатини</i>	499
<i>Милан Бобичић: Борба на Брчелу</i>	502
<i>Радован Јанковић: У Кучима</i>	504
<i>Благоје Марковић: Батаљон добровољаца</i>	507
Убио је пет Нијемаца (из „Омладинског покрета“, листа омладине Црне Горе и Боке).....	509
<i>Владислав Ненезић: Читава чета добровољно у бомбаше</i> . . .	510
<i>Анђелко В. Јањић: Борба Првог батаљона на Великом кршу и Зелетину</i>	515
<i>Вецо Радичевић: Арсо Мијовић</i>	517
<i>Петко Рачић: Освета</i>	519
<i>Никола Б. Радуловић: С пушкомитраљезом од Биоча до Кијева</i>	521
<i>Витомир Вучићевић: Мој први сусрет с пролетерима</i>	523
<i>Милорад Чукић: Јуриш на Очајело</i>	526
<i>Витомир Вучићевић: Прослава Првог маја на положају</i> . . .	530
<i>Божидар Бојичић: У претходници ка Дугој Реси</i>	532

	Страна
<i>Новица Перовић: У завршним борбама за ослобођење земље</i>	. 535
<i>Андреја Копривица: Четири сина сам имала.....</i>	549
<i>Јован Вујошевић Лола: Пјесник и борац Михаило Вуковић .</i>	. 553
<i>Бранко Кркељић: Веселин Лаловић.....</i>	558
<i>Бранко Кркељић: Сергије Станић.....</i>	562
<i>Бранко Кркељић: Синови барјактара Јакова Милачића . .</i>	. 565
<i>Радивоје Јовановић: Браћа Лучићи.....</i>	569
<i>Састав Пете бригаде.....</i>	585
<i>Ријеч редакције.....</i>	661

**ПЕТА ПРОЛЕТЕРСКА
ЦРНОГОРСКА БРИГАДА
КЊИГА ДРУГА**

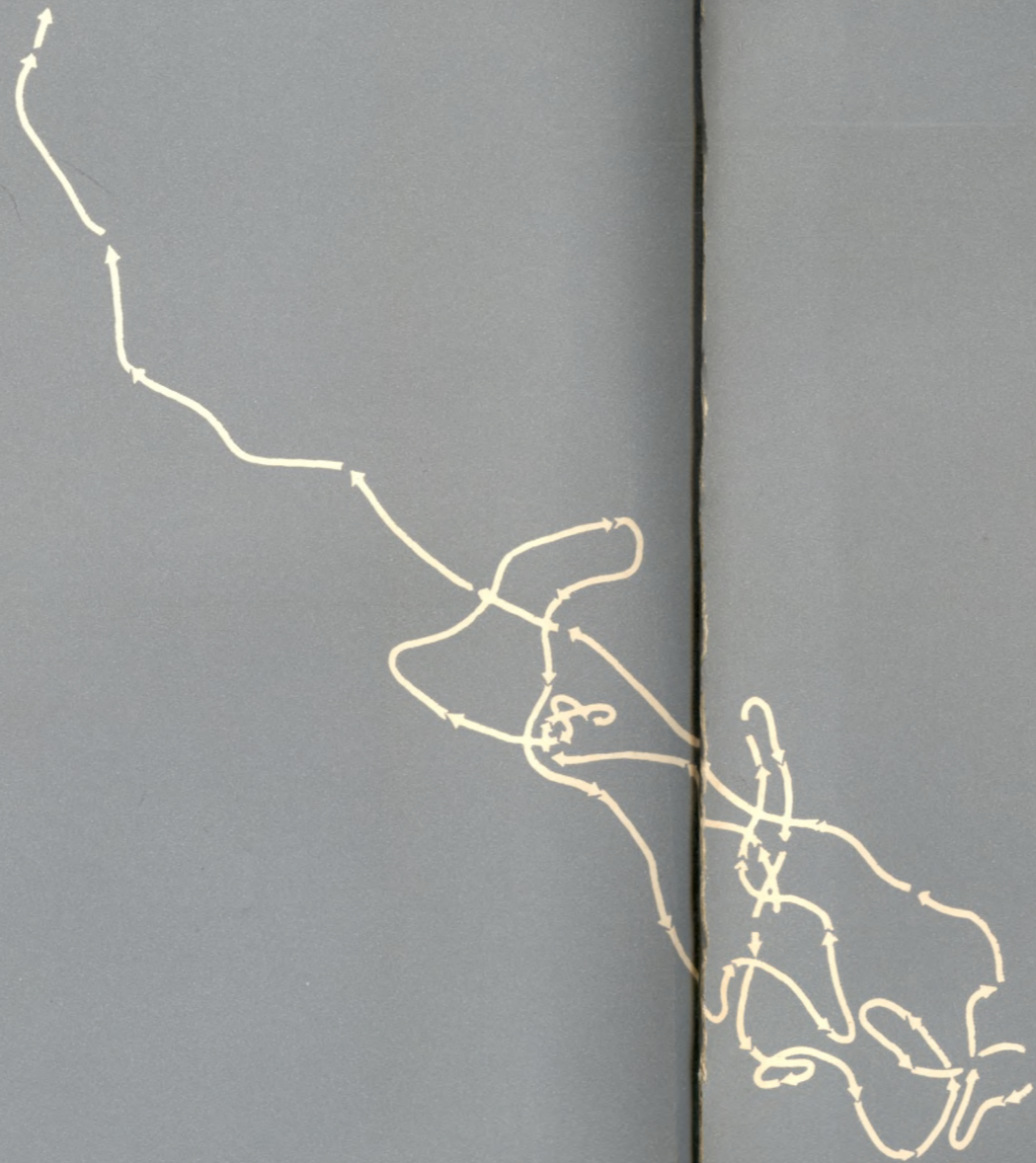
Технички уредник
Андро Стругар

*

Језички редактор
Срђа Петровић

*

Коректори
Биљана Ђорђевић
Гордана Роси

BORBENI PUT
V PROLETERSKE CRNOGORSKE
BRIGADE
10. 6. 1942. 11. 5. 1945.